

અથર્વવેદનો સુખોદ્ય અનુવાદ

શ્રક્ષવિદ્યા પ્રકરણ

ભૂમિ કા

અથર્વવેદમાં ૨૦ કાંડ છે. તેમાં ૧૩ માથી ૧૮ મા કાંડ સુધીનો વિષયવાર મંત્રસંગ્રહ છે. જેમકે—

પ્રકરણ પ્રમાણે સાત કાંડ

૧૩ મા કાંડમાં અધ્યાત્મ પ્રકરણ છે.

૧૪ " " વિવાહ " "

૧૫ " " શાન્ત " "

૧૬ " " કુખવિમોચન " "

૧૭ " " અન્નયુક્ત " "

૧૮ " " પિતૃમેષ " "

૨૦ " " ઇન્દ્રસંક્રાન્ત " "

આ પ્રમાણે આ સાત કાંડ વ્યવસ્થિત પ્રકરણબદ્ધ છે. પરંતુ ૧૨ મા કાંડ સુધી તથા ૧૯ મા કાંડમાં વિષયવાર સંક્રાન્તસંગ્રહ નથી. જુઓ—

૧ પ્રથમ કાંડમાં	૪ મંત્રોના	સંક્રાન્ત	વધારે છે.
૨ દ્વિતીય " "	૫ " "	" "	" "
૩ તૃતીય " "	૬ " "	" "	" "
૪ ચતુર્થ " "	૭ " "	" "	" "
૫ પંચમ " "	૧૨ " "	" "	" "
૬ ષષ્ઠ " "	૩ " "	" "	" "
૭ સપ્તમ " "	૧-૨ " "	" "	" "

આ પ્રમાણે સંક્રાન્તોમાં મંત્રસંખ્યા પ્રમાણે આ સાત કાંડ સંમંદિત કરેલાં છે; અર્થાત્ આ કાંડ વિષયકમાનુસાર નથી. આ કાંડમાં સંક્રાન્તોમાં કયા કયા વિષયો આવેલા છે તે દેવે જુઓ—

અથર્વવેદ કાંડોમાં સૂકતો

પહેલું કાંડ

સૂકત	નામ	મંત્ર
૧	મેધાન્નન	૪
૨	રોગોપશમન	૪
૩	મૃત્યોચ્ચન	૯
૪	અર્ધા ભોજન	૪
૫	અર્ધા ભોજન	૪
૬	અર્ધા ભોજન	૪
૭	વાતુધાનનાશન	૭
૮	વાતુધાનનાશન	૪
૯	વિજ્યાપ્રાર્થના	૪
૧૦	પાશ-વિમોચન	૪
૧૧	નારી-સુખપ્રસન્નિ	૬
૧૨	યજ્ઞમનાશન	૪
૧૩	વિષ્ટવ	૪

સૂક્ત	નામ	મંત્ર	સૂક્ત	નામ	મંત્ર
૧૪	કુલયા કન્યા	૪	૨	શુવનપતિસૂક્તં	૫
૧૫	પુષ્ટિકર્મ	૪	૩	આસાવસ્ય ભેધજ્ઞ	૬
૧૬	શત્રુબાધનં	૪	૪	દીર્ઘાયુઃ પ્રાપ્તિઃ	૬
૧૭	શ્વિરસ્રાવનિવૃત્તયૈ ધમનીઅન્ધનં	૪	૫	ધન્વસ્ય વીર્ધાયિ	૭
૧૮	અલક્ષ્મીનાશનં	૪	૬	સપત્નહા અગ્નિઃ	૫
૧૯	શત્રુનિવારણં	૪	૭	શાપભોચનં	૫
૨૦	શત્રુનિવારણં	૪	૮	ક્ષત્રિયરોગનાશનં	૫
૨૧	શત્રુનિવારણં	૪	૯	દીર્ઘાયુઃ પ્રાપ્તિઃ	૫
૨૨	હ્રદોગ-કામિલાનાશનં	૪	૧૦	પાશભોચનં	૮
૨૩	સ્વેતકુષ્ઠનાશનં	૪	૧૧	ઐશ્યઃ પ્રાપ્તિઃ	૫
૨૪	સ્વેતકુષ્ઠનાશનં	૪	૧૨	શત્રુનાશનં	૮
૨૫	જવ-રનાશનં	૪	૧૬	દીર્ઘાયુઃ પ્રાપ્તિઃ	૫
૨૬	શ્વર્ગપ્રાપ્તિઃ	૪	૧૪	દરુનાશનં	૬
૨૭	સ્વસ્ત્યધનં	૪	૧૫	અભયપ્રાપ્તિઃ	૬
૨૮	રક્ષોઘ્નિ	૪	૧૬	સુરક્ષા	૫
૨૯	રાષ્ટ્રાભિવર્ધનં, સપત્નહાયુઃ ચ	૬	૧૭	બળપ્રાપ્તિઃ	૭
૩૦	દીર્ઘાયુઃ પ્રાપ્તિઃ	૪	૧૮	શત્રુનાશનં	૫
૩૧	પાશભોચનં	૪	૧૯	શત્રુનાશનં	૫
૩૨	મહદ્ બ્રહ્મ	૪	૨૦	શત્રુનાશનં	૫
૩૩	આપઃ	૪	૨૧	શત્રુનાશનં	૫
૩૪	મધુવિદ્યા	૫	૨૨	શત્રુનાશનં	૫
૩૫	દીર્ઘાયુઃ પ્રાપ્તિઃ	૪	૨૩	શત્રુનાશનં	૫
		૧૫૩	૨૪	શત્રુનાશનં	૮
			૨૫	પ્રતિષ્ઠાપર્ણી	૫
			૨૬	પશુસંવર્ધનં	૫
			૨૭	શત્રુપરજન્યાઃ	૭
			૨૮	દીર્ઘાયુઃ પ્રાપ્તિઃ	૫
			૨૯	દીર્ઘાયુષ્ય	૭
			૩૦	કામિનીમનો અભિધુષીકરણં	૫
			૩૧	ક્રિમિજનનં	૫
			૩૨	ક્રિમિનાશનં	૬
			૩૩	યક્ષમવિવહૃણુ	૭
			૩૪	પશવઃ	૫
			૩૫	વિશ્વકર્મા	૫
			૨૬	પતિવેદનં	૮

૪ મંત્રોના	સૂક્ત ૩૦	મંત્ર	૧૨૦
૫ "	" ૧	"	૫
૬ "	" ૨	"	૧૨
૭ "	" ૧	"	૭
૯ "	" ૧	"	૯
	૩૫		૧૫૩

પ્રથમ કાંઠાં ૪ મંત્રોનાં સૂક્ત વધારે છે.

x x x

બીજું કાંઠું

સૂક્ત	નામ	મંત્ર
૧	પરમં ધામ	૫

મંત્રોના	સૂક્ત	૨૧	મંત્ર	૧૧૦
૬	"	"	૫	૩૦
૭	"	"	૫	૩૫
૮	"	"	૪	૩૧
			<u>૩૬</u>	<u>૧૦૭</u>

દ્વિતીય કાંડમાં ૫ મંત્રોનાં સૂક્ત વધારે છે.

+ . + +

સૂક્ત	નામ	મંત્ર
૧૭	શત્રુનિવારણું	૬
૧૮	પશુપોષણું	૬
૨૧	અધિ:	૮
૩૦	સાંમનરયં	૭
૩૧	યદ્યમનાશનં	૧૧

૨૩૦

ત્રીજી કાંડ

સૂક્ત	નામ	મંત્ર
૧	શત્રુસેનાસંમોહનં	૬
૨	શત્રુસેનાસંમોહનં	૬
૩	સ્વરાજ્યે રાજાઃ પુનઃ સ્થાપનં	૬
૪	પ્રાજ્ઞભી રાજાઃ સંવરણું	૭
૫	રાષ્ટ્રસ્ય રાજ્ય રાજ્યકૃતશ્ચ	૮
૬	શત્રુનાશનં	૮
૭	યદ્યમનાશનં	૭
૮	રાષ્ટ્રધારણું	૬
૯	દુઃખનાશનં	૬
૧૦	રાયરપોષપ્રાપ્તિઃ	૧૩
૧૧	દીર્ઘાયુઃ પ્રાપ્તિઃ	૮
૧૨	શાલા નિર્માણું	૯
૧૩	આપઃ	૭
૧૪	ગોઘ્નઃ	૬
૧૫	વાણિજ્યં	૮
૧૬	સ્વસ્ત્યે પ્રાથના	૭
૧૭	કૃષિઃ	૯
૧૮	વનરપતિઃ	૬
૧૯	અન્નરંક્ષનં	૮
૨૦	રમિસંવર્ધનં	૧૦
૨૧	શાન્તિઃ	૧૦
૨૨	વર્યઃ પ્રાપ્તિઃ	૬
૨૩	વીર-પ્રસૂતિઃ	૬
૨૪	સમૃદ્ધિ-પ્રાપ્તિ	૭
૨૫	કમિસ્ય ઇયુઃ	૬
૨૬	દિશ્વ આત્મરક્ષા	૬

૬	મંત્રોનાં	સૂક્ત	૧૩	મંત્ર	૭૮
૭	"	"	૬	"	૪૧
૮	"	"	૬	"	૪૮
૯	"	"	૨	"	૧૮
૧૦	"	"	૨	"	૨૦
૧૧	"	"	૨	"	૧૧
૧૨	"	"	૨	"	૧૩
			<u>૩૬</u>		<u>૨૩૦</u>

ત્રીજી કાંડમાં ૬ મંત્રોનાં સૂક્ત વધારે છે.

× × ×

ચોથું કાંડ

સૂક્ત	નામ	મંત્ર
૧	બ્રહ્મવિદ્યા	૭
૨	આત્મવિદ્યા	૮
૩	શત્રુના શનં	૭
૪	વાણકરણું	૮
૫	સ્થાપનં	૭
૬	વિપક્ષં	૮
૭	વિપવનાશનં	૭
૮	રાજ્યાધિપતેઃ	૭
૯	આજ્ઞનં	૧૦
૧૦	શંખમણિઃ	૭
૧૧	અનુવાનં	૧૨
૧૨	શોદિષ્ઠી વનરપતિઃ	૭
૧૩	શેઘનિવારણું	૭
૧૪	સ્વભ્યોત્તિઃ પ્રાપ્તિઃ	૯
૧૫	વૃષ્ટિઃ	૧૬
૧૬	સત્પાત્રસમીપ્તિકઃ	૯

સૂક્ત	નામ	મંત્ર	પાંચમું કાંડે
૧૭	અપામાર્ગઃ	૮	સૂક્ત નામ
૧૮	અપામાર્ગઃ	૮	૧ અમૃતાસુઃ
૧૯	અપામાર્ગઃ	૮	૨ ભુવનેયુ જ્યેષ્ઠા
૨૦	પિશાન્નદયણ્યું	૯	૩ વિજ્યામ પ્રાર્થના
૨૧	ભાવાઃ	૭	૪ કુષતક્રમનાશન
૨૨	અભિત્રક્ષયણ્યું	૭	૫ લાક્ષા
૨૩	પાપ-મોચનં	૭	૬ બ્રહ્મવિદ્યા
૨૪	પાપમોચનં	૭	૭ અશતિનાશનં
૨૫	પાપમોચનં	૭	૮ શત્રુનાશનં
૨૬	પાપ-મોચનં	૭	૯ આત્મા
૨૭	પાપમોચનં	૭	૧૦ આત્મરક્ષા
૨૮	પાપમોચનં	૭	૧૧ સંપત્કર્મ
૨૯	પાપમોચનં	૭	૧૨ ઋતસ્ય યજ્ઞઃ
૩૦	શબ્દૃદિતી	૮	૧૩ સર્પવિપનાશનં
૩૧	સેનાનિરીક્ષણ્યું	૭	૧૪ કૃત્યાપરિહરણ્યું
૩૨	સેનાસ ચોજમં	૭	૧૫ રોજોપશમનં
૩૩	પાપ-નાશનં	૮	૧૬ ઋપરોગશમનં
૩૪	બ્રહ્મગૌદનં	૮	૧૭ બ્રહ્મગ્ન્યા
૩૫	મૃત્યુસંતરણ્યું	૭	૧૮ બ્રહ્મગ્વી
૩૬	સત્યોત્તમ અગ્નિઃ	૧૦	૧૯ બ્રહ્મગ્વી
૩૭	કૃમિનાશનં	૧૨	૨૦ શત્રુસેનાનાશનં
૩૮	વાગ્નિવાન્ ઋષભઃ	૭	૨૧ શત્રુસેનાનાશનં
૩૯	સંનતિઃ	૧૦	૨૨ તક્રમનાશનં
૪૦	શત્રુનાશનં	૮	૨૩ કિમિદં
		૩૨૪	૨૪ બ્રહ્મકર્મ
			૨૫ ગર્ભાધાનં
૭ મંત્રોનાં સૂક્ત ૨૧ મંત્રો ૧૪૭			૨૬ નવશાલાયાં ધૃતહોમાઃ
૮ " " ૧૦ " ૮૦			૨૭ અગ્નિઃ
૯ " " ૩ " ૧૭			૨૮ દોષાયુઃ
૧૦ " " ૩ " ૩૦			૨૯ રક્ષોદં
૧૧ " " ૨ " ૨૪			૩૦ દોષાયુષ્યં
૧૨ " " ૧ " ૧૬			૩૧ કૃત્યાપરિહરણ્યું
	૪૦	૩૨૪	

ચોથા કાંડમાં ૭ મંત્રોનાં સૂક્તો વધારે છે.

x x x -

૮ મંત્રોના સૂક્ત ૨ મંત્ર ૧
૯ " " ૪ " ૧

મંત્રોના	સૂકત	૨	મંત્ર	૨૦
૧૧	"	૬	"	૬૬
૧૨	"	૫	"	૬૦
૧૩	"	૩	"	૩૯
૧૪	"	૩	"	૪૨
૧૫	"	૩	"	૪૫
૧૭	"	૨	"	૩૪
૧૮	"	૧	"	૧૮
		<u>૩૧</u>		<u>૩૭૬</u>

પંચમ કાંડમાં ૧૧ મંત્રોના સૂકત વધારે છે.

x x x

છઠ્ઠું કાંડ

સૂકત	નામ	મંત્ર
૧	અમૃતપ્રદાતા	૩
૨	જેતા ધન્ધ:	૩
૩	આત્મગોપન	૩
૪	આત્મગોપન	૩
૫	વચ્ચ: પ્રાપ્તિ:	૩
૬	શત્રુનાશન	૩
૭	અશ્વરક્ષયણ	૩
૮	કામાત્મા	૩
૯	કામાત્મા	૩
૧૦	સંપ્રીદાય	૩
૧૧	પ્રસન્ન	૩
૧૨	સર્પ-વિષ-નિવારણ	૩
૧૩	મૃત્યુજય:	૩
૧૪	બલાસનાશન	૩
૧૫	શત્રુનિવારણ	૩
૧૬	અશ્વિરોગહૃત	૪
૧૭	મર્ત્ય દંડણ	૪
૧૮	ધર્માવિનાશન	૩
૧૯	પાવમાન	૩
૨૦	યજ્ઞમાનાશન	૩
૨૧	કેશવધની ઔપધિ:	૩
૨૨	લૈપળ્ય	૩

સૂકત	નામ	મંત્ર
૨૩	અર્ધા લૈપળ્ય	૩
૨૪	અર્ધા લૈપળ્ય	૩
૨૫	મન્યા વિનાશન	૩
૨૬	પાપમાનાશન	૩
૨૭	અરિષ્ટક્ષયણ	૩
૨૮	અરિષ્ટક્ષયણ	૩
૨૯	અરિષ્ટક્ષયણ	૩
૩૦	પાપશમન	૩
૩૧	ગૌ:	૩
૩૨	માતૃધાનક્ષયણ	૩
૩૩	ધન્વરતવ:	૩
૩૪	શત્રુનાશન	૫
૩૫	વૈશ્વાનર:	૩
૩૬	વૈશ્વાનર:	૩
૩૭	શાપનાશન	૩
૩૮	વચ્ચ:સ્થ	૪
૩૯	વચ્ચ:સ્થ	૩
૪૦	અભય	૩
૪૧	દીર્ઘાયુ: પ્રાપ્તિ:	૩
૪૨	પરસ્પર ચિત્તેકીકરણ	૩
૪૩	મન્યુશમન	૩
૪૪	રોગનાશન	૩
૪૫	દુઃખપ્રેનાશન	૩
૪૬	દુઃખપ્રેનાશન	૩
૪૭	દીર્ઘાયુ: પ્રાપ્તિ:	૩
૪૮	સ્વસ્તિવાચન	૩
૪૯	અમિરતવ	૩
૫૦	અભયયાચના	૩
૫૧	એનોનાશન	૩
૫૨	લૈપળ્ય	૩
૫૩	સર્વ તો રક્ષણ	૩
૫૪	અભિનદ્ધકાન	૩
૫૫	સૌમનસ્ય	૩
૫૬	સર્વેભ્યો રક્ષણ	૩
૫૭	જલાચિલ્તિસા	૩
૫૮	યજ્ઞ પ્રાપ્તિ:	૩

सूक्त	नाम	अंश	सूक्त	नाम
५९	ज्योतिषा	३	९६	यिदित्सा
६०	पतिलाभाः	३	९७	अभिभूर्वीरः
६१	विप्लवस्था	३	९८	अमरं क्षत्रं
६२	पावमानं	३	९९	संभ्रामज्या
६३	वर्मोन्मत्तप्रार्थिताः	४	१००	विषद्वयं
६४	सामनस्यं	३	१०१	वाञ्छकरं
६५	शत्रुनाशनं	३	१०२	अभिसामनस्यं
६६	शत्रुनाशनं	३	१०३	शत्रुनाशनं
६७	शत्रुनाशनं	३	१०४	शत्रुनाशनं
६८	वपनं	३	१०५	कासघ्ननं
६९	वर्षाः प्रार्थिताः	३	१०६	हर्षाशला
७०	अध्वना	३	१०७	विधाञ्छत्
७१	अन्नं	३	१०८	मेधावधनं
७२	वाञ्छकरं	३	१०९	पिप्पली क्षिप्रं
७३	सामनस्यं	३	११०	दीर्घायुः प्राप्तिः
७४	सामनस्यं	३	१११	उन्मत्ततामेयनं
७५	सपलक्षयं	३	११२	पाशमेयनं
७६	आधुप्यं	४	११३	पापनाशनं
७७	प्रतिशपनं	३	११४	उन्मत्तनं
७८	हभस्यो रयिप्रार्थिते प्रार्थना	३	११५	पापमेयनं
७९	उन्मत्तः प्रार्थिताः	३	११६	मधुमदनं
८०	अश्लक्षयं	३	११७	आनृप्यं
८१	गर्भधानं	३	११८	अनृप्यं
८२	नृपिक्रमन्तः	३	११९	पाशमेयनं
८३	क्षेमं	४	१२०	सुकृतस्य लोकः
८४	निर्जतिमेयनं	४	१२१	सुकृतलोकः प्राप्तिः
८५	यक्षमेनाशनं	३	१२२	तृतीयो लोकः
८६	वृषकामना	३	१२३	सौमवसं
८७	रक्षाः संरक्षं	३	१२४	निर्जन्मपत्तनं
८८	ध्रुवो रात्रि	३	१२५	वीरस्य रथाः
८९	मीतिसंजननं	३	१२६	दुन्दुभिः
९०	धनुर्निष्काशनं	३	१२७	यक्षमेनाशनं
९१	यक्षमेनाशनं	३	१२८	रात्रि
९२	वाञ्छ	३	१२९	लग्नप्राप्तिः
९३	स्वस्त्ययनं	३	१३०	रभसः
९४	सामनस्यं	३		
९५	क्षेमं	३		

સૂક્ત	નામ	મંત્ર	સૂક્ત	નામ	મંત્ર
૧૩૧	રમરઃ	૫	૧૬	સવિતા	૧
૧૩૩	મેખશામન્ધનં	૫	૧૭	દ્રવિષ્ણુર્થે પ્રાર્થના	૪
૧૩૪	શત્રુનાશનં	૩	૧૮	પૃષ્ઠિઃ	૧
૧૩૫	બલપ્રાપ્તિઃ	૩	૧૯	મગ્ન	૧
૧૩૬	કેશદંહણું	૩	૨૦	અનુભૂતિઃ	૬
૧૩૭	કેશવર્ધનં	૫	૨૧	એકા વિશ્વઃ	૧
૧૩૮	કલીપાત્ર	૫	૨૨	ન્યોતિઃ	૨
૧૩૯	સોભાગ્યવર્ધનં	૫	૨૩	દુષ્ટમનાશનં	૧
૧૪૦	સુમંગલૌ દન્તૌ	૩	૨૪	સવિતા	૧
૧૪૧	ગોકર્ણ્યે લક્ષ્મ્યકરણું	૩	૨૫	વિષ્ણુઃ	૧
૧૪૨	અનસમૃદ્ધિઃ	૩	૨૬	વિષ્ણુઃ	૮
			૨૭	ઇડા	૧
			૨૮	સ્વરિત	૧
			૨૯	અમાવિષ્ય	૨
			૩૦	અંબનં	૧
			૩૧	શત્રુનાશનં	૧
			૩૨	દીપ્યાયુઃ	૧
			૩૩	દીપ્યાયુઃ	૧
			૩૪	શત્રુનાશનં	૧
			૩૫	સપત્નીનાશનં	૩
			૩૬	અંબનં	૧
			૩૭	વાસઃ	૧
			૩૮	કેવલા પતિઃ	૫
			૩૯	આપઃ	૧
			૪૦	સરસ્વાતી	૧
			૪૧	સુપણ્ડઃ	૧
			૪૨	પાપમોચનં	૨
			૪૩	વાક્	૧
			૪૪	ધન્વાવિષ્ય	૧
			૪૫	ધન્યાનિવારણું	૨
			૪૬	સિનીવાલી	૧
			૪૭	કેકઃ	૧
			૪૮	રાકા	૨
			૪૯	દેવપત્ન્યઃ	૨
			૫૦	વિશ્વઃ	૯
			૫૧	પરિધણું	૧

છપ્પ

૩ મંત્રોના	સૂક્ત ૧૨૨	મંત્ર ૩૬૬
૪ " "	" ૧૨	" ૪૮
૫ " "	" ૮	" ૪૦
	૧૪૨	૪૫૪

હજી કાંઈ ૩ મંત્રોનાં સૂક્તો અધિક છે.

+ + +

સાતસુ કાંડ

સૂક્ત	નામ	મંત્ર
૧	આત્મા	૨
૨	આત્મા	૧
૩	આત્મા	૧
૪	વિશ્વપ્રાણુઃ	૧
૫	આત્મા	૫
૬	અદિતિઃ	૪
૭	આદિત્યાઃ	૧
૮	શત્રુનાશનં	૧
૯	સ્વસ્તકા પૃષ્ઠા	૪
૧૦	સરસ્વતી	૧
૧૧	સરસ્વતી	૧
૧૨	રાષ્ટ્રસભા	૪
૧૩	શત્રુનાશનં	૧
૧૪	સવિતા	૪
૧૫	સવિતા	૧

૨ ભૂમિકા [અથર્વ, અનુ.]

સૂકત	નામ	મંત્ર	સૂકત	નામ	મંત્ર
૫૨	સામિનરયં	૨	૮૭	બ્યાપકો દેવઃ	૧
૫૩	દીર્ઘાયુઃ	૭	૮૮	સર્પવિપનાશનં	૧
૫૪	અધ્યાપકવિદ્યાશમનં	૨	૮૯	દિવ્યા આપઃ	૪
૫૫	માર્ગરતત્ત્વમનં	૧	૯૦	શત્રુબલનાશનં	૩
૫૬	વિપલેષજ્યં	૮	૯૧	સુત્રામા ઇન્દ્રઃ	૧
૫૭	સરસ્વતી	૨	૯૨	સુત્રામા ઇન્દ્રઃ	૧
૫૮	અન્નં	૨	૯૩	શત્રુનાશનં	૧
૫૯	શાપ-મોચન	૧	૯૪	સામિનરયં	૧
૬૦	રમ્ય ગૃહં	૭	૯૫	શત્રુનાશનં	૩
૬૧	તપઃ	૨	૯૬	શત્રુનાશન	૧
૬૨	શત્રુનાશનં	૧	૯૭	યજઃ	૮
૬૩	દુરિતનાશનં	૧	૯૮	હવિ	૧
૬૪	પાપ મોચન	૧	૯૯	વેદી	૧
૬૫	દુરિતનાશનં	૩	૧૦૦	કુષ્વમેનાશનં	૧
૬૬	બ્રહ્મ	૧	૧૦૧	કુષ્વમેનાશનં	૧
૬૭	આત્મા	૧	૧૦૨	આત્મનઃ અહિંસનં	૧
૬૮	સરસ્વતી	૩	૧૦૩	ક્ષત્રિયઃ	૧
૬૯	સુખં	૧	૧૦૪	ગૌઃ	૧
૭૦	શત્રુહર્ત્તનં	૫	૧૦૫	દેવ્યં વચ્ચ	૧
૭૧	અગ્નિઃ	૧	૧૦૬	અચૃતત્વં	૧
૭૨	ઇન્દ્રઃ	૩	૧૦૭	સંતરણું	૧
૭૩	ધર્મઃ	૧૧	૧૦૮	શત્રુનાશનં	૨
૭૪	ગંડમાલાચિકિત્સા	૪	૧૦૯	રાષ્ટ્રભૂતઃ	૭
૭૫	અર્ધ્યા	૨	૧૧૦	શત્રુનાશનં	૩
૭૬	ગંડમાલાચિકિત્સા	૬	૧૧૧	આત્મા	૧
૭૭	શત્રુનાશન	૩	૧૧૨	પાપનાશનં	૨
૭૮	બન્ધમોચનં	૨	૧૧૩	શત્રુનાશનં	૨
૭૯	અમાવાસ્યા	૪	૧૧૪	શત્રુનાશનં	૨
૮૦	પૂણિમા	૪	૧૧૫	પાપલક્ષણનાશનં	૪
૮૧	સૂર્યાચન્દ્રમસૌ	૬	૧૧૬	જ્વરનાશનં	૨
૮૨	અગ્નિઃ	૬	૧૧૭	શત્રુનિવારણું	૧
૮૩	પાશ મોચનં	૪	૧૧૮	વર્મધારણું	૧
૮૪	ક્ષત્રભુદગ્નિઃ	૩			
૮૫	અરિષ્ટનેમિઃ	૧			
૮૬	ત્રાતા ઇન્દ્રઃ	૧			

૧૮૬

૧ મંત્રોના સૂકત ૫૬ મંત્ર ૫૬
 ૨ " " ૨૬ " ૫૨

સૂકત	નામ	મંત્ર
૩	મંત્રોના	૧૦
૪	"	૧૧
૫	"	૩
૬	"	૪
૭	"	૫
૮	"	૬
૯	"	૭
૧૧	"	૮
		૧૦
		૧૧
		૧૨
		૧૩
		૧૪
		૧૫
		૧૬
		૧૭
		૧૮
		૧૯
		૨૦
		૨૧
		૨૨
		૨૩
		૨૪
		૨૫
		૨૬
		૨૭
		૨૮
		૨૯
		૩૦
		૩૧
		૩૨
		૩૩
		૩૪
		૩૫
		૩૬
		૩૭
		૩૮
		૩૯
		૪૦
		૪૧
		૪૨
		૪૩
		૪૪
		૪૫
		૪૬
		૪૭
		૪૮
		૪૯
		૫૦
		૫૧
		૫૨
		૫૩
		૫૪
		૫૫
		૫૬
		૫૭
		૫૮
		૫૯
		૬૦
		૬૧
		૬૨
		૬૩
		૬૪
		૬૫
		૬૬
		૬૭
		૬૮
		૬૯
		૭૦
		૭૧
		૭૨
		૭૩
		૭૪
		૭૫
		૭૬
		૭૭
		૭૮
		૭૯
		૮૦
		૮૧
		૮૨
		૮૩
		૮૪
		૮૫
		૮૬
		૮૭
		૮૮
		૮૯
		૯૦
		૯૧
		૯૨
		૯૩
		૯૪
		૯૫
		૯૬
		૯૭
		૯૮
		૯૯
		૧૦૦

સાતમા કાંઠામાં ૧-૨ મંત્રોના સૂકત અધિક છે.

× × ×

આઠમું કાંઠું

સૂકત	નામ	મંત્ર
૧	દીર્ઘાધુઃ પ્રાપ્તિઃ	૨૧
૨	દીર્ઘાધુઃ પ્રાપ્તિઃ	૨૨
૩	શત્રુનાશનં	૨૩
૪	શત્રુદમનં	૨૪
૫	પ્રતિસરો મણિઃ	૨૫
૬	ગભાદોષનિવારણં	૨૬
૭	આયુધયઃ	૨૭
૮	શત્રુપરાજયઃ	૨૮
૯	વિરાટ	૨૯
૧૦	વિરાટ	૩૦
		૩૧
		૩૨
		૩૩
		૩૪
		૩૫
		૩૬
		૩૭
		૩૮
		૩૯
		૪૦
		૪૧
		૪૨
		૪૩
		૪૪
		૪૫
		૪૬
		૪૭
		૪૮
		૪૯
		૫૦
		૫૧
		૫૨
		૫૩
		૫૪
		૫૫
		૫૬
		૫૭
		૫૮
		૫૯
		૬૦
		૬૧
		૬૨
		૬૩
		૬૪
		૬૫
		૬૬
		૬૭
		૬૮
		૬૯
		૭૦
		૭૧
		૭૨
		૭૩
		૭૪
		૭૫
		૭૬
		૭૭
		૭૮
		૭૯
		૮૦
		૮૧
		૮૨
		૮૩
		૮૪
		૮૫
		૮૬
		૮૭
		૮૮
		૮૯
		૯૦
		૯૧
		૯૨
		૯૩
		૯૪
		૯૫
		૯૬
		૯૭
		૯૮
		૯૯
		૧૦૦

+ + +

નવમું કાંઠું

સૂકત	નામ	મંત્ર
૧	મધુવિદ્યા	૨૧
૨	કામઃ	૨૨
૩	શાલા	૨૩
૪	નકષત્રઃ	૨૪
૫	પંચોદનં અજઃ	૨૫
૬	અતિથિ-સત્કારઃ	૨૬
૭	ગૌઃ	૨૭
		૨૮
		૨૯
		૩૦
		૩૧
		૩૨
		૩૩
		૩૪
		૩૫
		૩૬
		૩૭
		૩૮
		૩૯
		૪૦
		૪૧
		૪૨
		૪૩
		૪૪
		૪૫
		૪૬
		૪૭
		૪૮
		૪૯
		૫૦
		૫૧
		૫૨
		૫૩
		૫૪
		૫૫
		૫૬
		૫૭
		૫૮
		૫૯
		૬૦
		૬૧
		૬૨
		૬૩
		૬૪
		૬૫
		૬૬
		૬૭
		૬૮
		૬૯
		૭૦
		૭૧
		૭૨
		૭૩
		૭૪
		૭૫
		૭૬
		૭૭
		૭૮
		૭૯
		૮૦
		૮૧
		૮૨
		૮૩
		૮૪
		૮૫
		૮૬
		૮૭
		૮૮
		૮૯
		૯૦
		૯૧
		૯૨
		૯૩
		૯૪
		૯૫
		૯૬
		૯૭
		૯૮
		૯૯
		૧૦૦

સૂકત	નામ	મંત્ર
૮	યદ્યનિવારણં	૨૧
૯	આત્મા	૨૨
૧૦	આત્મા	૨૩
		૨૪
		૨૫
		૨૬
		૨૭
		૨૮
		૨૯
		૩૦
		૩૧
		૩૨
		૩૩
		૩૪
		૩૫
		૩૬
		૩૭
		૩૮
		૩૯
		૪૦
		૪૧
		૪૨
		૪૩
		૪૪
		૪૫
		૪૬
		૪૭
		૪૮
		૪૯
		૫૦
		૫૧
		૫૨
		૫૩
		૫૪
		૫૫
		૫૬
		૫૭
		૫૮
		૫૯
		૬૦
		૬૧
		૬૨
		૬૩
		૬૪
		૬૫
		૬૬
		૬૭
		૬૮
		૬૯
		૭૦
		૭૧
		૭૨
		૭૩
		૭૪
		૭૫
		૭૬
		૭૭
		૭૮
		૭૯
		૮૦
		૮૧
		૮૨
		૮૩
		૮૪
		૮૫
		૮૬
		૮૭
		૮૮
		૮૯
		૯૦
		૯૧
		૯૨
		૯૩
		૯૪
		૯૫
		૯૬
		૯૭
		૯૮
		૯૯
		૧૦૦

× × ×

દશમું કાંઠું

સૂકત	નામ	મંત્ર
૧	કૃત્યાદ્યથા	૩૧
૨	અહાપ્રકાશનં	૩૨
૩	સપત્નક્ષયણો વરણમણિઃ	૩૩
૪	સર્પવિપદ્વીકરણં	૩૪
૫	વિજયપ્રાપ્તિઃ	૩૫
૬	મહિમધનં	૩૬
૭	સર્વાધારવર્ણનં	૩૭
૮	જ્યેષ્ઠઅહાપ્રકાશનં	૩૮
૯	શતૌદના ગૌઃ	૩૯
૧૦	વશા ગૌઃ	૪૦
		૪૧
		૪૨
		૪૩
		૪૪
		૪૫
		૪૬
		૪૭
		૪૮
		૪૯
		૫૦
		૫૧
		૫૨
		૫૩
		૫૪
		૫૫
		૫૬
		૫૭
		૫૮
		૫૯
		૬૦
		૬૧
		૬૨
		૬૩
		૬૪
		૬૫
		૬૬
		૬૭
		૬૮
		૬૯
		૭૦
		૭૧
		૭૨
		૭૩
		૭૪
		૭૫
		૭૬
		૭૭
		૭૮
		૭૯
		૮૦
		૮૧
		૮૨
		૮૩
		૮૪
		૮૫
		૮૬
		૮૭
		૮૮
		૮૯
		૯૦
		૯૧
		૯૨
		૯૩
		૯૪
		૯૫
		૯૬
		૯૭
		૯૮
		૯૯
		૧૦૦

× × ×

અગિયારમું કાંઠું

સૂકત	નામ	મંત્ર
૧	અહમોદનં	૩૧
૨	રૂઢઃ	૩૨
૩	ઓદનઃ	૩૩
૪	પ્રાણઃ	૩૪
૫	અહાપ્રકાશનં	૩૫
૬	પાપમોચનં	૩૬
૭	ઉન્નિષ્ટ-અહા-સૂકત	૩૭
૮	અધ્યાત્મ	૩૮
૯	શત્રુનિવારણં	૩૯
૧૦	શત્રુનાશનં	૪૦
		૪૧
		૪૨
		૪૩
		૪૪
		૪૫
		૪૬
		૪૭
		૪૮
		૪૯
		૫૦
		૫૧
		૫૨
		૫૩
		૫૪
		૫૫
		૫૬
		૫૭
		૫૮
		૫૯
		૬૦
		૬૧
		૬૨
		૬૩
		૬૪
		૬૫
		૬૬
		૬૭
		૬૮
		૬૯
		૭૦
		૭૧
		૭૨
		૭૩
		૭૪
		૭૫
		૭૬
		૭૭
		૭૮
		૭૯
		૮૦
		૮૧
		૮૨
		૮૩
		૮૪
		૮૫
		૮૬
		૮૭
		૮૮
		૮૯
		૯૦
		૯૧
		૯૨
		૯૩
		૯૪
		૯૫

બારમું કાંડ			સત્તરમું કાંડ		
સૂક્ત	નામ	મંત્ર	સૂક્ત	નામ	મંત્ર
૧	બ્રમિસૂક્ત	૬૩	૧	અબ્યુદ્યાય પ્રાર્થના	૩૦
૨	યક્ષ્મ રોગનાશન	૫૫	+ + +		
૩	સ્વર્ગ-ઓહન	૬૦	અઢારમું કાંડ		
૪	વશા ગૌઃ	૫૩	સૂક્ત	નામ	મંત્ર
૫	બ્રહ્મગવી	૭૩	૧	પિતૃમેધઃ	૬૧
૩૦૪			૨	પિતૃમેધઃ	૬૦
+ + +			૩	પિતૃમેધઃ	૭૩
તેરમું કાંડ			૪	પિતૃમેધઃ	૮૯
૧	અધ્યાત્મ-પ્રકરણ	૬૦	x x x		
૨	અધ્યાત્મ	૪૬	ઓગણીસમું કાંડ		
૩	અધ્યાત્મ	૨૬	સૂક્ત	નામ	મંત્ર
૪-૯	અધ્યાત્મ	૫૬	૧	યજ્ઞઃ	૩
૧૮૮			૨	આપઃ	૫
x x x			૩	ઘૃતવેદાઃ	૩
ચૌદમું કાંડ			૪	આકૃતિઃ	૪
સૂક્ત	નામ	મંત્ર	૫	જગતો રાજ	૧
૧	વિવાહ-પ્રકરણ	૬૪	૬	જગદ્ બ્રીજઃ પુરુષઃ	૧૬
૨	વિવાહ-પ્રકરણ	૭૫	૭	નક્ષત્રાણિ	૫
૧૩૯			૮	નક્ષત્રાણિ	૭
x x x			૯	શાન્તિઃ	૧૪
પંદરમું કાંડ			૧૦	શાન્તિઃ	૧૦
સૂક્ત	નામ	મંત્ર	૧૧	શાન્તિઃ	૬
૧	અધ્યાત્મ પ્રકરણ		૧૨	ઉપા	૧
	માતૃ પ્રકરણ		૧૩	એકવીરઃ	૧૧
	૧૮ પર્વાયાઃ	૨૨૦	૧૪	અભય	૧
+ x +			૧૫	અભય	૬
સોળમું કાંડ			૧૬	અભય	૨
સૂક્ત	નામ	મંત્ર	૧૭	સુરક્ષા	૧૦
૧	દુઃખપ્રોચન		૧૮	સુરક્ષા	૧૦
	૯ પર્વાયાઃ	૧૦૩	૧૯	શર્મ	૧૧
x x x			૨૦	સુરક્ષા	૪
			૨૧	છંદસિ	૧

સૂકત	નામ	મંત્ર	સૂકત	નામ	મંત્ર
૧૨	બ્રહ્મા	૧૨	૫૮	યજ્ઞઃ	૬
૧૩	અથર્વાણુઃ	૩૦	૫૯	યજ્ઞઃ	૩
૧૪	રાધ્યુઃ	૮	૬૦	અંગાનિ	૨
૧૫	અશ્વિઃ	૧	૬૧	પૂર્ણાધિઃ	૧
૧૬	હિરણ્યધારણુઃ	૪	૬૨	સર્વપ્રિયત્વં	૧
૧૭	સુરક્ષા	૧૫	૬૩	આયુર્વર્ધનં	૧
૧૮	દક્ષેભશ્ચિઃ	૧૦	૬૪	દીર્ઘાયુત્વં	૪
૧૯	દક્ષેભશ્ચિઃ	૨	૬૫	અવનં	૧
૨૦	દક્ષેભશ્ચિઃ	૫	૬૬	અસુરદાયણુઃ	૧
૨૧	ઔકુઃબરભશ્ચિઃ	૧૪	૬૭	દીર્ઘાયુત્વં	૮
૨૨	દક્ષેભશ્ચિઃ	૧૦	૬૮	વેદોક્તં કમં	૧
૨૩	દક્ષેભશ્ચિઃ	૫	૬૯	આપઃ	૪
૨૪	નગિડમશ્ચિઃ	૧૦	૭૦	પૂર્ણાધિઃ	૧
૨૫	નગિડઃ	૫	૭૧	વેદમાતા	૧
૨૬	સાતનારો મશ્ચિઃ	૬	૭૨	પરમાત્મા	૧
૨૭	બ્રહ્મભાષિઃ	૪			
૨૮	યદ્વનનાશનં	૩			
૨૯	કુષ્ઠનાશનં	૧૦			
૩૦	મેધા	૪			
૩૧	રાધ્યુઃ ભલભોજશ્ચ	૧			
૩૨	બ્રહ્મપ્રસાદ	૪			
૩૩	બ્રહ્મા	૮			
૩૪	લૈષજયં	૧૦			
૩૫	અંજનં	૧૦			
૩૬	અરુતમશ્ચિઃ	૭			
૩૭	રાત્રિઃ	૯			
૩૮	રાત્રિઃ	૬			
૩૯	રાત્રિઃ	૧૦			
૪૦	રાત્રિઃ	૭			
૪૧	આત્મા	૨			
૪૨	કામઃ	૫			
૪૩	કાલઃ	૧૦			
૪૪	કાલઃ	૫			
૪૫	રાયસ્થેશ્વરપ્રસિઃ	૬			
૪૬	દુષ્ટપનાશનં	૫			
૪૭	દુષ્ટપનાશનં	૫			

x x x

વીસમું કાંડ

સૂકત નામ મંત્ર
૧-૧૪૩ કનકકતાનિ ૧૫૮

કુલ મંત્રો ૬૧૭૭

આ સાત કડિમાં સાત પ્રકરણ છે. પહેલા ૧૧ કાંડ અને બીજા કાંડમાં પ્રકરણ નથી જ. તેમાં પ્રકરણો પ્રમાણે સૂકતો એકત્રિત કરવામાં આવે તો અધ્યયનની ધણી જ સરળતા થાય એટલે જ તેનો વિચાર બધાએ કરવો જોઈએ.

પહેલા સ્થાનમાં જ્ઞાન પ્રકરણ (પૃષ્ઠ : ૧૦) ચિકિત્સા પ્રકરણ (પૃ. ૧૧-૧૨) આપેલાં છે. આ સૂકતોનો એક બીજાનો સગંધ જોઈને સર્વ સૂકતોનો એકત્રિત કરવામાં આવે તો અધ્યયન આદે કેટલું સરળ અને સરસ થઈ પડે, આજની સૂકતો વિષયમુત્તર સંગ્રહિત કરેલાં નથી. તે બધાને વિષય પ્રમાણે સંગ્રહિત કરવાથી અધ્યયન કરનારાઓને અર્થનું અનુસંધાન સહેજમાં જાય થઈ શકે છે.

વિષયવાર સંગ્રહ

બ્રહ્મજ્ઞાન, ઇશ્વર, રાજ્યશાસન, માતૃશ્રમિ, ચિકિત્સા, યુદ્ધ, શત્રુ પરાજય એવા ૪૦૫૦ વિષયોના તે તે વિષયના સૂક્ત-ક્રમ પ્રમાણે મૂકવામાં આવે તો વેદની દુર્ભોધતા એની મેળે જ દૂર થઇ જાય અને સંસ્કૃત જાણનારા પાઠકોને વેદનો નિત્યપાઠ કરવામાં અને તેથી લાભ પ્રાપ્ત કરવામાં ધણી જ સહેલાઈ થશે.

દેવતાવાર મંત્રોનાં પ્રકરણો

અગ્નિવેદની બાજની અવસ્થા અધિઓના ક્રમ પ્રમાણે છે. (૫. ૧૩) માત્ર નવમું મંડળ “સોમ દેવતાનું” છે. તેથી તે તો તૈયાર કરેલી “દેવતા સંહિતા” છે. અગ્નિ, ઇન્દ્ર, મરુત, સોમ, અશ્વિનો, ઔષધિ વગેરે દેવતાઓના મંત્રો એકત્રિત કરવામાં આવે અને ચારે વેદના મંત્રો દેવતા પ્રમાણે રાખવામાં આવે તો પ્રત્યેક દેવતાના મંત્ર એકી સાથે અધ્યયન માટે ગળા શકે અને પ્રકરણો પ્રમાણે મંત્રો હોવાથી અર્થજ્ઞાન થવામાં પણ ધણી સરળતા થાય.

હાલની સંહિતાઓ જેવી છે તેવીજ રહેશે. તેમાં ખાસ ફેરફાર કરવાના નથી. પરંતુ દેવતા-સંહિતા બનાવીને વિષયાનુસાર મંત્રો એટલા માટે એકત્રિત કર્યા છે કે પાઠકોને એક જ વિષયનું જ્ઞાન સહજમાં થઇ શકે. જેવી રીતે—

ઇન્દ્ર સૂક્તોથી યુદ્ધ વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન.

મરુત સૂક્તોથી સૈન્ય વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન.

અશ્વિનો સૂક્તોથી આરોગ્ય વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન.

આ પ્રમાણે અન્યાન્ય દેવતાઓનાં સૂક્તોથી અન્યાન્ય વિષયોનું જ્ઞાન થતું સહેલું છે. આજે એકત્રિત મંત્રો ન હોવાથી કોઇને અર્થનો સંબંધ જંબ બેસતો આવતો નથી. તેટલા માટે આજે આ પ્રમાણે વિષયવાર તથા દેવતા પ્રમાણે મંત્રસંગ્રહ કરવાની અભાવશ્યકતા છે.

અધ્યયનની સરળતા માટે દેવતા-સંહિતા જાણવામાં આવી છે તેમાં વૈદિક સંહિતાઓના સર્વ મંત્રો પ્રકરણ અનુસાર છે. એક પણ મંત્ર છેડવામાં આવ્યો નથી. તે “વેદ” ગ્રંથ આઠસોથી નવસો પાનાનો હવેશ્વા પાસે રાખી શકાય તેવો અનુકૂળ છે, વધારે પ્રમાણમાં મોટા પણ નથી અને તેનું મૂલ્ય પણ સાધારણ જ છે.

સર્વવેદ ધર્મને માનનારા વિદ્વાનો આ વિષયનો વિચાર

કરે અને આજની કઠિણતાને દૂર કરવા માટે પોતાની સમર્થતા પ્રદર્શિત કરીને પોતાથી બનતી સહાયતા કરે.

આ અર્થવેદના સૂક્તોનાં નામ જોવાથી સહજ જ ખ્યાનમાં આતી થકશે કે અર્થવેદના પ્રથમ ૧૧ કાણ્ડના અને ઓગણીસમા કાણ્ડમાં સૂક્ત સંગ્રહ વિષયાનુસાર થયેલો નથી. કાણ્ડ ૧૩ થી ૧૮ સુધી અને ૨૦ મો કાણ્ડ આખો જ સાત કાણ્ડ પ્રકરણાનુસાર છે. તે જ પ્રમાણે બીજા કાંડો પણ વિષયાનુસાર બનાવવામાં આવે તો વિષય સમજવામાં કેટલે સરળ થાય, તેનો પાઠક વિચાર કરી શકે છે.

આ “બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રકરણ” માં કુલ ૧૦૬ સૂક્ત બ્રહ્મજ્ઞાનની સાથે સંબંધ સંબંધનારો એકત્રિત કરવામાં આવ્યા છે. પાઠક જો આનો વિચાર કરશે તો બ્રહ્મજ્ઞાન વિષયમાં અર્થવેદના મંત્રોનું શું કહેવું છે તે યથાર્થ રીતે તેઓ સમજી શકશે. અહીં કાંડ પ્રમાણે ને સૂક્તો લીધે છે તે આ પ્રમાણે છે—

૧ પ્રથમ	કાંડ સૂક્ત ૧૩, ૨૦, ૩૨	— ૩ સૂક્ત
૨ દ્વિતીય	“ “ ૧, ૨, ૧૧, ૧૬, ૨૪	— ૫ “
૩ તૃતીય	“ “ ૧૬	— ૧ “
૪ ચતુર્થ	“ “ ૧, ૨, ૧૧, ૧૪, ૧૬, ૨૦	— ૬ “
૫ પંચમ	“ “ ૧, ૨, ૬, ૯, ૧૦, ૧૧	— ૬ “
૬ ષષ્ઠ	“ “ ૧, ૨, ૩૬, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૬૧, ૮૦, ૧૧૧, ૧૧૩	— ૧૦ “
૭ સપ્તમ	“ “ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૧, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૪૦, ૪૧, ૪૪, ૬૩, ૬૬, ૬૭, ૭૧, ૮૩, ૮૭, ૧૦૨, ૧૦૫, ૧૦૬	— ૨૬ “
૮ અષ્ટમ	“ “ ૧	— ૧ “
૯ નવમ	“ “ ૧, ૧૦	— ૨ “
૧૦ દશમ	“ “ ૨, ૭, ૮, ૯	— ૩ “
૧૧ એકાદશ	“ “ ૭	— ૧ “
૧૨ દ્વાદશ	“ “ ૦	— ૦ “
૧૩ ત્રયોદશ	“ “ ૧-૬	— ૬ “

૧૪ ચતુર્દશ	કાંડ સુકત ૦	- ૦ સુકત
૧૫ પંચદશ	" " ૧-૧૮	- ૧૮ "
૧૬ ષોડશ	" " ૧-૧	- ૧ "
૧૭ સપ્તદશ	" " ૦	- ૦ "
૧૮ અષ્ટાદશ	" " ૦	૦ ૦ "
૧૯ એકાદશ	" " ૩, ૫, ૬, ૪૩,	
	૫૧, ૭૧	- ૬ "
૨૦ વિશ	" " ૦	- ૦ "

કુલ ૧૦૬

આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનની સાથે સંબંધ રાખનારા સુકતો આ ગ્રંથમાં સંપ્રદિત કરવામાં આવેલ છે. હવે એ નોંધ્યે કે આ સુકતોથી બ્રહ્મના કયા કયા ગુણો પ્રગટ થઈ રહ્યા છે.

ક્રમભામાં બ્રહ્મ

પુનઃકરિકં નવદારં ત્રિમિર્મુનેપ્રિરાણતમ્ ।

તસ્મિન્ યદ્ યદ્દં આત્મન્યત્ તદ્દે પ્રહાધિવો વિદુઃ ॥

(૧૦૮૮૩૩)

નવદારવાણું ક્રમભ, ત્રણ ગુણોથી વેષ્ટિત છે, તેમાં જે આત્માવાન પક્ષ રહે છે તેને બ્રહ્મજ્ઞાની ભણે છે.

આ હૃદય ક્રમભ છે, તેમાં આત્માવાણે પક્ષ રહે છે, તેજ મનુષ્યો મારે ભણુવા ગોચર વિષય છે. તેને યથાવત્ ભણુવાથી જ મનુષ્યનું જીવન કૃતકૃત્ય થઈ શકે છે અને તેને ન ભણુવાથી મનુષ્યનું જીવન નિર્થક અને છે. તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનના વિષયોને બરાબર ભણુવાનો યત્ન મનુષ્યે કરવો નોંધ્યે. તેટલા મારેજ બ્રહ્મજ્ઞાની સાથે સંબંધ રાખનારા આ સુકતોને અર્હ્યા આ એકત્રિત કરવામાં આવ્યાં છે.

૧ ત્વં વિશ્વેષાં જનિતા યથાસઃ (૪૧૧૭) - તું સર્વનો ઉત્પન્નકર્તા છે.

૨ ત્વં સ્ત્વે પુમાનસિ ત્વં કુમાર ઉત વા કુમારૌ ત્વં જીર્ણોદ્વહેન વશ્સસિ ત્વં જાતો ભવાસિ વિશ્વતી-મુલ્હઃ (૧૦૮૧૭) - તું સ્ત્રી, તું પુરુષ, તું કુમાર અને કુમારી છે, તું જુદા બીજીને લાકડીને ટેકે ચાલે છે પરંતુ તારા મુખ આરે જાણુ દેશાએલાં છે.

૩ ઉતેષાં પિતા, ઉત વા પુત્ર ઘર્ષાં, ઉતેષાં જ્યેષ્ઠ ઉત ધા કનિષ્ઠઃ (૧૦૮૧૮) - તું તેનો પિતા અને તેનો પુત્ર, તેનાથી શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ પણ છે.

૪ ઇકો હ દેવો મનસિ પ્રવિષ્ઠઃ પ્રથમો જાતઃ સ ઉ ગર્ભે અન્તઃ- દેવ મનમાં પ્રવેશી ચૂક્યો છે, તે પ્રથમ જન્મેથી, ત્યાર પછી તે ગર્ભમાં પણ આવેલો છે.

૫ ઘર્ષા પુરાણી પરિ સર્વે વમૂવ (૧૦૮૧૯) - તે પુરાણી છે છતાં સર્વે રૂપ બની ગઈ છે.

૬ અન્તિ સન્તં ન જહાતિ, અન્તિ સન્તં ન પદયતિ (૧૦૮૨૦) - પાસે હોવા છતાં તે છોડતી નથી, નષ્ટક હોવા છતાં તે ભોતી નથી.

૭ દેવસ્ય વદ્ય કાન્થં ન મમાર ન જીર્યતિ- દેવનું કાન્થ ભુગ્યો, જે મરતો નથી તેમજ જીર્ણ પણ થતો નથી.

૮ યો વિદ્યાત્ સૂત્રં ચિતતં યાન્નિષ્ણોતા પ્રજા દ્વમાઃ સૂત્રં સૂત્રસ્ય યો વિદ્યાત્ સ વિદ્યાદ્વાહ્યણં મહત્ (૧૦૮૨૧) - જે દેશાએલા યતને ભણે છે, જેમાં સર્વ પ્રભાઓ પરાવાએલી છે, સૂત્રના સૂત્રને જે ભણે છે તે મહાન બ્રહ્મને ભણે છે.

૯ સ્તુદિ દેવં સચિતારં (૧૦૮૨૨) - સર્વના ઉત્પાદક દેવની સ્તુતિ કર, (સાવિતા- પોતાનામાંથી સર્વનો પ્રસવ કરનારો દેવ.)

૧૦ અહં જજાન વૃથિવીનુત ધાં અહં કવંરજનયં સત્ત સિમ્ધૂન્ (૧૦૮૨૩) - મેં પૃથ્વી અને ધુણેક બનાવ્યાં, મેં ત્રણગ્યો બનાવી અને સાત સાગર પણ મેં જ બનાવ્યા છે.

સર્વવ્યાપક અને સર્વાધાર

૧૧ સ વુખ્યાદાપ્દ્ જનુવોડન્યવ્રં (૪૧૧૫) - તે પ્રગટ થતાની સાથે જ મારે તરફ દેશયો છે.

૧૨ યો ભૂતં ચ મચ્યં ચ સર્વે યઘ્યાધિતિષ્ઠતિ (૧૦૮૨૪) - જે જૂન, બલિષ્ઠ સર્વનો અધિષ્ઠાતા છે.

૧૩ સ્કંમેનેમે વિષ્ઠભિતે ઘૌશ્ચ ભૂમિશ્ચ તિષ્ઠતઃ (૧૦૮૨૫) - સર્વાધાર પરમેષ્વરે આધાર આપીને આ જુ અને ભૂમિને ટકાવી નાખ્યાં છે.

૧૪ સ્કંભ હદં સર્વમાત્મન્યત્ યત્ પ્રાણન્નિ-મિયશ્ચ યત્- સર્વાધાર ઉપરના આધાર પર જ સર્વ આત્મા-વાણો, પ્રાણુવાણો અને આંખો ઉપાસની કરનારા રહેલાં છે.

૧૫ આયિઃ સન્નિહિતં શુદ્ધા જરદ્રામ મદત્પ-વમ્, તજેદં સર્વમાર્પિતમેજત્રાણત્ પ્રતિષ્ઠિતમ્

(૧૦૮૮)- નજીક જ હૃદયની ચુકામાં તે મહાન પદ છે, જેમાં કાલચાલ કરનારા, પ્રાણુપાળા જે છે તે સર્વ આધારિત થયેલા છે.

૧૬ તદાધાર પૃથિવીં વિશ્વરૂપં, તત્સંમય મધ્યત્વે કમેવ (૧૦૮૯)- તે વિશ્વરૂપ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, તે સર્વ મળાને એકજ બને છે.

૧૭ અનન્તં વૈતતં પુરુષા (૧૦૯૦)- અનન્ત આરે તરફ ફેલાયેલ છે.

૧૮ અનન્તં અન્તઃકાલ સમન્તે- અનન્ત અને અન્ત-વાળો બન્ને એક બીજામાં મળેલા છે.

૧૯ તે નાકપાલશ્ચરતિ વિચ્ચિન્ન, વિદ્વાન્ ભૂત-મુત મધ્યમસ્ય- ભૂત અને અખ્ય જાણ્યો તે સ્વર્ગપાલક વિવેક કરતો કરતો આદે છે.

૨૦ સતા પરિશ્વજીયસી દેવતા સા મમ પ્રિયા (૧૦૯૧)- જે સર્વને આલિંગન આપનારી દેવતા છે તે મને પ્રિય છે.

૨૧ હૃદયં કલ્યાણી અજરા મર્ત્યસ્ય અમૃતા ગૃહે (૧૦૯૨)- આ કલ્યાણ કરનારી દેવતા મૃત્યુના (માનવીના) ઘેર અમર છે.

૨૨ ન તત્પૃથિવ્યાં નો દિવિ યેન પ્રાણન્તિ ધીરુઃ (૧૦૯૩)- જેનાથી વનસ્પતિઓ પ્રત્યાદિ જીવિત રહે છે તે પૃથ્વીમાં અથવા પુલોકમાં નથી તે સર્વજ છે.

૨૩ તનુ પુહિ યો અન્તઃ સિન્ધૌ સુતુઃ (૧૦૯૪)- અવસમુદ્રની અંદર જે સતપત્રી ત્રેરણા કરનારો છે તેની સ્તુતિ કર.

૨૪ યુવાન્ અદ્રોઘવાલં સુશેવં (સ્તુહિ)- જે સદા તરણ, સોદરહિત વાણીથી પુકત છે અને સેવા કરવાને યોગ્ય છે, તેની સ્તુતિ કર.

૨૫ અનહવાન્ દાધાર પૃથિવીં ડત ઘાં (૧૦૯૫)- સંચાલક પૃથ્વી અને ઘુને ધારણ કરેલ છે. (અનહવાન્-ખળદ, વિશ્વકકટને ચાલનારો પ્રત્યેક.)

૨૬ અનહવાન્ દાધાર ઉર્વન્તરિક્ષમ્- વિશ્વકકટના સંચાલક આ મહા અન્તરિક્ષને ધારણ કર્યું છે.

૨૭ અનહવાન્ દાધાર પ્રદિશઃ શ્વહર્ષાઃ, અનહવાન્ વિશ્વં ભુવનમા વિવેશ-તે સંચાલક વિસ્તૃત ૮ દિશાઓમાં રહેનારા વિશ્વને ધારણ કર્યું છે અને તે જ તેમાં પ્રવેશ પામીને રહેલો છે.

૨૮ હન્દ્રો જાતો મનુષ્યેશ્વન્તઃ (૧૦૯૬)- પ્રજા મનુષ્યોમાં રહે છે.

૨૯ અનહવાન્ દુદ્ધે સુકૃતસ્ય લોક (૧૦૯૭)- આ વિશ્વકકટ ચાલનારો પુણ્યલોકમાં દોહન કરીને આપે છે.

૩૦ યો વિશ્વજિત્ વિશ્વમૃદ્ વિશ્વકર્મા (૧૦૯૮)- જે વિશ્વને જીતનારો, વિશ્વનુ કારણ પોષણ કરનારો અને સર્વ કર્મેષી કર્તા છે.

૩૧ યેન દેવાઃ સ્વરાશ્વદુઃ (૧૦૯૯)- જેના આધારથી દેવ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા.

૩૨ તેન ગેષ્ઠ સુકૃતસ્ય લોક ધર્મસ્ય પ્રતેન તપસા યશસ્યઃ- તેથી અમે પુણ્યલોકમાં જઈશું, યતના મતથી અને તપથી યશસ્વી બનીશું.

૩૩ હન્દ્રો રુપેણ અગ્નિઃ વહેન પ્રજાપતિઃ પરમેષ્ઠી ચિરાદ્ (૧૦૯૦)- ધન્દ સ્વરૂપથી અગ્નિ, પ્રજાપતિ, પરમેષ્ઠી અને ચિરાદ્ છે.

૩૪ યસ્યોચ્ચુ ત્રિપુ વિશ્વમણેશ્વધિશ્ચિયન્તિ ભુવનાનિ વિશ્વા (૧૦૯૧)- જેના ત્રણ વિક્રમમાં (પરાક્રમમાં) સર્વ જીવનો રહેલા છે.

૩૫ યઃ ક્ષયાય નસ્કધિ-અમારા નિવાસ માટે સ્થાન કર.

૩૬ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સૂરયઃ વિશ્વાં ચતુરાતતમ્ (૧૦૯૨)- આકાશમાં જેમ સૂર્ય દેખાય છે તે પ્રમાણે વિષ્ણુના પરમસ્થાન યાત્રી ભુએ છે.

૩૭ યો અગ્નોઃ કદ્રો યો અપ્સ્વન્તર્ય ઓપધીર્વાશ્વઃ આવિવેશ (૧૦૯૩)- જે અગ્નિમાં, જળમાં અને જે ઔષધિ વનસ્પતિઓમાં રુદ્ધ દેર છે. (અર્થાત્ જે સર્વવ્યાપક છે.)

૩૮ ય ઇમા વિશ્વા ભુવનાનિ ચાપ્લપે તસ્મૈ વદ્રાય મમો અસ્વગ્રયો- જે આ સર્વ જીવનોની રચના કરે છે તે તેજસ્વી રુદ્રને નમસ્કાર હો.

૩૯ ત્રિપાદ્ બ્રહ્મ પુરુષરૂપં વિ તપ્તે તેન જીવાન્તિ પ્રદિશશ્ચતસઃ (૧૦૯૪)- ત્રિપાદ્ બ્રહ્મ અને કક્ષપ બનીને રહેલો છે, તેમાંથી ચારે દિશાઓ જીવન્ત રહેલી છે.

૪૦ તસ્ય મૂતં મર્ચ્યં વસો (૧૦૯૫)-તેના અધિ-કારમાં ભૂત તથા અવિશ્વ છે.

૪૧ પર્કં સત્ત્વ ત્રિપા વદુધા વદન્તિ (૧૦૯૬)- જેને યાત્રી અનેક નામોથી જાણે છે તે સત એકજ છે.

૪૨ યસિન્મૂમિરન્તરિક્ષં ચૌર્યસ્મિન્નધ્યાહિતા, યન્નાગ્નિશ્ચન્દ્રમાઃ સૂર્યો વાતસ્તિષ્ઠન્ત્યાર્પિતાઃ સ્કંમં તે

દ્રુહિ (૧૦૭/૧૨)- ભૂમિ, અન્તરિક્ષ અને ધુ તથા અગ્નિ, વદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ જેમાં રહે છે તે સર્વાધાર છે.

૪૨ યસ્ય વયસ્ત્રિશદેવા ઝંગે સર્વે સમાહિતાઃ સ્કંભં તે દ્રુહિ (૧૦૭/૧૩)- સર્વ તેત્રીસ દેવ જેના અંગમાં રહે છે એવા એ સર્વાધાર દેવ છે.

૪૪ એ પુરુષે બ્રહ્મ ચિદુક્તે વિદુઃ પરમેષ્ઠિનમ્ (૧૦૭/૧૭)- જે માનવ શરીરમાં બ્રહ્મને બાંધે છે તે જ પરમેષ્ઠિને બાંધે છે.

૪૫ વસ્ય ભૂમિઃ પ્રમાન્તરિક્ષમુતોદ્વં, દિવં-યશ્વક્રેઃ સૂર્યાનં તસ્મે જ્યેષ્ઠાય પ્રભુણે નમઃ (૧૦૭/૨૧)-ભૂમિ જેના પગ, અન્તરિક્ષ જેનું પેટ અને ધુ જેનું મસ્તક છે એવા શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને નમસ્કાર હો.

૪૬ પૂર્વેમા આશા અનુવેદ સર્વાઃ સો અસ્માં અમય-સમેન નેપત્ (૭૫/૧૨)- પૂર્વા આ સર્વ દિશાઓ બાંધે છે, તે અમને નિર્ભય માર્ગથી લઇ જાય છે.

૪૭ સ્વસ્તિદા આઘ્રુણિઃ સર્વવૈરોઽપ્રયુચ્છન્ પુર-પત્તુ પ્રજાનમ્ (૭૫/૧૨)- તે કલ્યાણ કરનારો, તેજસ્વી, સર્વ પ્રકારે વીર, સર્વ બાંધુનારો, પ્રભાદ ન કરતાં અમારો નેતા બને

૪૮ વિશ્વંમર વિશ્વેન મા મરસા પાહિ (૧૧૬/૧૫)- વિશ્વનું ભરણ પોષણ કરનારા હે દેવ ! સંપૂર્ણ પોષણ શક્તિથી મારું રક્ષણ કર.

૪૯ ચ આત્મદા યલદા યસ્ય વિશ્વવપાસતે પ્રશિયં યસ્ય દેવાઃ (૭૫/૧૨)- જે આત્મશક્તિ અને બળ આપે છે અને સર્વ દેવો જેની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે.

૫૦ ચોઽસ્યેશે દ્વિપદો યશ્વતુષ્પદઃ- જે દ્વિપાદ અને ત્ર્યુષ્પાદ પ્રાણીઓનો સ્વામી છે.

૫૧ યઃ પ્રાણતો નિમિપતો મહિત્યૈકો રાજા જગતો ચમૂવ (૭૫/૧૨)- જે પ્રાણુ ધારણ કરનારા, નિમેષ કરનારા (અર્થ ઉધાડ ખીડ કરનારા) સર્વ જગતનો તે પોતાના મહત્વથી એક રાજા થયો છે.

૫૨ યસ્ય હ્યાયાઽમૃતં યસ્ય મૃત્યુઃ- જેની હાથમાં રહેવાથી અમર થનાય છે અને જેની હાથથી દૂર રહેવાથી મૃત્યુ થાય છે.

૫૩ સ દાધાર ણિયીમુત ઘાં (૭૫/૧૭)- તેણે ૩ ભૂમિકા [અર્ધર્થ, અનુ.]

પૃથ્વી અને ધુને ધારણ કરેલ છે.

૫૪ બ્રહ્મણા ભૂમિર્વિહિતા પ્રહ્લ ઘૌરસરા દિતા, યશેદમૂર્ચ્યૈ તિર્યક્ષાન્તરિક્ષં વ્યવો દિતં (૧૦૧/૨૫)-ભૂમિ, ધુ અને ઉપર નીચે પ્રકારેલા અન્તરિક્ષને બ્રહ્માએ સારી રીતે ટકાવી રાખેલ છે.

૫૨ રોહિતો ઘાવાપૃથિવૌ જજાન તપ્ત તન્તું પરમેષ્ઠી સતાન (૧૩૧/૧૬)-રોહિતે ધુ અને પૃથ્વી ઉપજ કરી અને પરમેષ્ઠીએ તેમાં એક સત્ત્વ ફેલાવ્યું.

૫૬ ય દ્વમે ઘાષા પૃથિવૌ જજાન ચો દ્વાપિ કૃત્વા ધુવનાનિ વસ્તે (૧૩૧/૧૬)- જેણે આ ધુ અને પૃથ્વી બનાવ્યાં અને હુવનોનો ડગલો બનાવી તેમને ધારણ કરે છે.

૫૭ ચો મારયતિ પ્રાણયતિ યસ્માત્ પ્રાણમિત ધુવનાનિ વિશ્વા (૧૩૧/૧૬)- જે મારે છે અને જીવિત કરે છે, બેનાર્થ સર્વ હુવનો જીવંત રહે છે.

૫૮ મૂતો મબિષ્યત્ ધુવનસ્ય યસ્પતિઃ (૧૩૧/૧૭)- જે જીવ, જીવિષ્ય, હુવનોનો પતિ છે.

૫૯ તમિદં નિગતં સહઃ, સ યપ યક યકદૃદેક યષ, યતે અસ્મિન્ દેવા યકદૃતો મવન્તિ (૧૩૧/૧૭-૧૨-૨૩)- તે એકનિત થયેલ સામર્થ્ય છે, તે એકજ છે, એકલો એકજ છે, સર્વ દેવો તેનામાં એક રૂપ બને છે.

૬૦ સોઽવર્ષત્ સમહાનમવત્, સ મહાદેવોઽમવત્ (૧૫૧/૧૭)- તે શક્તિને પામ્યો, તે મહાન બન્યો, તે મહાદેવ થયો.

સર્વાધાર ૪૪૨નું વર્ણન કરનારાં આ વચનો વાંચવાથી ૪૪૨નો બધાને આધાર આપવાનો જે શુભ છે તેનો બોધ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. આ વચનોનો વિચાર આ દશિમિન્-દુર્ધાં જે પાઠકગણ કરશે તેો વિચારને અન્તે સંપૂર્ણ વિશ્વને આધાર દેનારો પ્રભુ કેવો છે તેનો તેમને બરાબર ખ્યાલ આવશે.

સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ

૧ તદિદાસ ધુવનેષુ જ્યેષ્ઠં યતો જશ ઉપસ્તયે-પન્નમ્નઃ (૫૧/૧૧)- તે સર્વ હુવનોમાં શ્રેષ્ઠ તત્વ હતો. ન્યાયી હિત તેજોગળ શુક્ર પ્રકાશ ઉપજ થયો.

૨ યદેનં મદન્તિ વિશ્વ ઉપાઃ- તેને પ્રાપ્ત કરીને સર્વ સંરક્ષક આનંદિત થાય છે.

૩ યવ્યનશ્ચ વ્યનચ સસ્તિ (૫૧૧૨)- પ્રાણ રહિત અને પ્રાણવાળો સાથે સાથે રહે છે. (જડ અને ચેતન સાથે રહે છે)

૪ મહો ગોષ્ઠસ્ય ક્ષયતિ સ્વરાજા તુરશ્ચિદ્વિશ્વં ઇર્ણવત્ તપસ્વાન્ (૫૧૧૮)- મહાન ગેરશક્તિ સંપૂર્ણ સ્વરાજા બાળીતે તે રહે છે અને વેગવાન તપસ્વી નિઃસંદેહ વિશ્વમાં બ્રહ્મણ કરે છે. (તે સર્વ વ્યાપક છે.)

૫ સત્યમહં ગમીરઃ કાવ્યેન સત્યં જાતેનાસ્મિ જાતવેદશ્ચ (૫૧૧૯)- આ સત્ય છે કે હું ગંભીર છું, આ સત્ય છે કે કાવ્ય પ્રગટ થવાથી હું જાતવેદા (જેનાથી વેદ થયા) એવો હું જ છું

૬ ન મે દાસો નાર્યો મહિત્વા વ્રતં મીમાય ચદ્ધં ધરિષ્યે- જે નિયમ હું બનાવું છું તેને બરાબર પાલન કરે છું, મારા નિયમોને દાસ અથવા આર્ષ દાષ તેડી શકતું નથી.

૭ ન ત્વદન્યઃ કવિતરો ન મેઘયા ધીરતરો વરુણ સ્વઘાવાન્ (૫૧૧૪)- હે વરુણ ! તારાથી બિન કોઈ અધિક યાત્રી, અધિક બુદ્ધિવાન અને અધિક ધૈર્યવાન નથી, તેમજ પોતાની ધારકશક્તિથી શુદ્ધ પણ કોઈ નથી.

૮ ત્વં તા વિશ્વા મુચનાનિ વેદ્ય-તું સર્વ બુધનોને બાંહે છે.

૯ સ વિદુઃ સ્વજનો માયી વિમાય- તે કપડી મનુષ્ય તારાથી ડરે છે.

૧૦ ત્વં હાંમ વરુણ સ્વઘાવાન્ વિશ્વા વેદ્ય જનિમા ચુવ્વળીતે (૫૧૧૫)- હે પ્રિય વરુણ ! તું સામર્થ્યવાન છે, હે સર્વને સલાવનારો દેવ ! તું સર્વના જન્મ બાંહે છે.

૧૧ વુજ્યો મે સતપદઃ સલાસિ (૫૧૧૬)- તું મારો યોગ્ય અને સતપદ મિત્ર છે.

૧૨ તસ્મા ડ રાઘઃ કુણુદિ સુપ્રશસ્તં સલા નો અસિ પરમં ચ વન્ધુઃ (૫૧૧૭)- તું અમારો મિત્ર અને ભાઈ છે તેથી તું અમને પ્રશસ્ત પત્ર આપ.

૧૩ વય દેવાનાં સુમતૌ સ્યામ્ (૧૧૬૪)- અમે દેવોની ઉત્તમ બુદ્ધિમાં રહીએ.

૧૪ યસ્ય સૂર્યશ્ચશુક્રમાશ્ચ પુનર્ણવઃ, અગ્નિ યથ્યઃ આસ્યં તસ્મે જ્યેષ્ઠાય પ્રણમે નમઃ (૧૦૭૧૩૨)- સૂર્ય જેની એક આંખ છે, શ્રી શ્રી નવીન બનનારો ચંદ્ર

જેની બીજી આંખ છે, અગ્નિને જેણે પોતાનું મુખ બનાવ્યું તે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને અમારા નમસ્કાર હો.

૧૫ યસ્ય વાતઃ પ્રાણાપાનો વહુરક્ષિરસોઽમચન, દિશો યથ્યકે પ્રણીન્સતસ્મે જ્યેષ્ઠાય વ્રહ્મણે નમઃ (૧૦૭૧૩૩)- વાયુ જેના પ્રાણ અને અપાન છે, અગ્નિરસ (અગ્નિ) જેની આંખ છે, દિશાઓ જેના કાન છે તે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને નમસ્કાર હો.

૧૬ સ્કમ્મો દાધારઘાવાપૃથિવી ડમે ડમે સ્કમ્મો દાધારોર્વન્તરિક્ષમ્. સ્કમ્મો દાધાર પ્રદિશઃ પદ્ધર્ષોઃ સ્કમ્મ ઇવં વિશ્વં મુચનમા વિવેશ (૧૦૭૧૩૪)- ઘાવા, પૃથ્વી, મહાન અન્તરિક્ષ, છ દિશાઓ આધાર રત્નભે ધારણ કરી અને તે સર્વ બુધનોમાં પ્રવેશ થયો છે.

૧૭ મહદક્ષં મુચનસ્ય મધ્યે તપસિ ક્રાન્તં સલિલસ્ય પૃષ્ઠે. તસ્મિન્ જ્યન્તે ય ડ કે ચ દેવા વૃક્ષસ્ય સ્કંધઃ પરિત ઇવ શાલાઃ (૧૦૭૧૩૮)- આ બુધનના મધ્યમાં મહાન પૂર્ણતીય દેવ છે, તેના આશ્રયે સર્વ દેવો રહે છે, જેની રીતે વૃક્ષની શાખાઓ હોય છે તેવી રીતે.

આ રીતે સર્વથી મોટા દેવ અર્થાત્ પરમેશ્વરનું વર્ણન થયેલ છે. પાઠક મનનપૂર્વક તેને જુઓ અને સર્વથી મહાન દેવને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે.

સર્વના પિતા

૧ ઇયં વિડ્યા રાષ્ટ્રી (૪૧૧૨)- આ પિતૃસ્થાનની તેજસ્વીની શક્તિ છે.

૨ અર્ધેન વિશ્વં મુચનં જજાન (૧૦૮૧૭)- અર્ધ ભાગમાંથી સર્વ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે.

૩ પ્રજાપતિશ્વરતિ ગર્ભે અન્તરહૃદયમાનો વહુઘા વિ જાયતે (૧૦૮૧૨૨)- પ્રજાપતિ ગર્ભમાં દાખલ થાય છે, ન દેખાનારો અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે.

૪ અર્ધેન વિશ્વં મુચનં જજાન, યદ્વસ્યાર્ધે કતમઃ સ કેતુઃ (૧૦૮૧૨૨)-અર્ધ ભાગથી સર્વ બુધનો ઉત્પન્ન કર્યાં, જે અર્ધો ભાગ બાકી રહ્યો તેનાં ચિન્હો શું છે ?

૫ સ નઃ પિતા જનિતા સ ડત વન્ધુર્ધામાનિ વેદ મુચનાનિ વિશ્વા (૧૧૧૩૨)- તે અમારો પિતા છે, જનક છે અને ભાઈ છે, તે સર્વ બુધનો અને સ્થાનોને બાંહે છે.

૬ યો દેવાનાં નામઘ ઇક એવ તં સંપ્રશ્નં મુચના

યન્તિ સર્વા-તે અન્ય દેવોનાં નામ ધારણ કરનારો એકજ પ્રભુ છે, તે પ્રજા પૂજના યોગ્ય પરમાત્માની પાસે સર્વ શુભનો ભય છે.

૭ દિવ્યો ગન્ધર્વો ભુવનસ્ય યસ્પતિરેક પવ નમસ્યઃ ચિદ્ધર્વાહ્યઃ (૧૧૧૧૧)- જે સર્વનો દિવ્ય આધાર અને શુભનોનો એકલો સ્વામી છે તે નમ્યા યોગ્ય અને પ્રભુજનોનાં સ્તુત્ય છે.

સર્વના પિતા-પરમપિતા-પરમેશ્વર છે. તે જેની રીતે પિતા છે તેવી રીતે બાતા પણ છે અને સખા પણ છે, મિત્ર પણ છે તેજ સર્વ કાંઈ છે. આમ બધાની મનુષ્ય પોતાના મનમાં "હું તેનો અમૃત પુત્ર છું" અને "તે અમરો પુરમ પિતા છે" એવા ભાવ હંમેશાં ધારણ કરે.

વિધિનો સમ્રાટ

૧ સમ્રાટ દેવતા યદસ્પતિઃ (૭૧૧૧)- સર્વનો સમ્રાટ યદસ્પતિ દેવતા છે.

૨ શ્રતાવાનં વૈશ્વાનરં કૃતસ્ય જ્યોતિષસ્પતિઃ મજક્લં ધર્મં દંમહે (૧૧૧૧૧)- સત્ય, સત્યપ્રકાશી, વિધિના નેતા, તેજના સ્વામી, નિરાંતર પ્રકાશનારા, વિષ્ણુના સંચાલક, હંમેશાં અમે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

૩ અગ્નિઃ પરેષુ ધામસુ કામો ભૂતસ્ય મવ્યસ્ય સમ્રાટેકો વિ રાજાતિ (૧૧૧૧૧)-અગ્નિ સમાન તેજસ્વી જે શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાં રહે છે, જે ભૂત-ભવિષ્યનો એક સમ્રાટ છે, તે વિશ્વનો છે.

૪ યદ્દલેપામગિષ્ઠાતા અન્તિકાદિવ પદયતિ । (૧૧૧૧૧)- તેનો મહાન અધિષ્ઠાતા નશકથી જ સર્વને ભુજે છે.

૫ ય સ્તાયન્ મન્યતે ચરન્તસર્વે દેવા દદં ચિદુઃ- જે દેવા છે, જે નિયત છે અને બળે છે, દેવ આ સર્વ બરાબર બળે છે.

૬ યઃ તિષ્ઠતિ ચરતિ યશ્ચ વજ્રતિ, યો નિલાયં ચરતિ યઃ પ્રનદ્ધમ્, દ્વૌ સંનિપય યન્મન્ત્રયેતિ રાજા તદ્દેદ વરુણસ્તૃતીયઃ (૧૧૧૧૧)- જે ઉભો રહે છે, જે ચાલે છે, જે ઉતરાવે છે, જે ગુપ્ત અથવા સ્પષ્ટ બુદ્ધી વ્યવહાર કરે છે, બે એકત્ર બેસીને જે કાંઈ વિચાર કરે તે તે સર્વ નીજે શ્રેષ્ઠ રાજા પરમેશ્વર બળે છે,

૭ હતેયં ભૂતિર્વરુણસ્ય રાજઃ ઉતાસૌ ચોર્ધ્વતી દૂરે અન્તા, ઉતો સમુદ્રી વરુણસ્ય કુશી, ઉતાસ્મિન્નલ્પ ઉદકે નિહ્નિનઃ (૧૧૧૧૧)- આ ભૂમિ વરુણ રાજની છે, જે ધણે દૂર છુ છે તે પણ તેનો જ છે, આ સમુદ્ર તેની કુખો છે પરંતુ તે આ અન્ત ઉદકમાં પણ વિદ્યેન થયો છે.

૮ હત યો ધામતિસર્પત્ પસ્તાન્ન સ મુચ્યાતૈ વરુણસ્ય રાજઃ (૧૧૧૧૧)- જે કાંઈ છુનોકથી પણ ઉપર ભય તો પણ તે વરુણ રાજના શાસનથી છૂટી શકશે નહિ.

૯ સર્વે તદ્રાજા વરુણો વિ ઘટે યદન્તરા રોદસી યત્ પસ્તાન્ (૧૧૧૧૧)- જે આ ઘાવા પૃથ્વીમાં છે, જે પેલેપાર છે તે સર્વ રાજ વરુણ ભુજે છે.

૧૦ સંચ્યાતા અસ્ય નિમિષો જનાનાં- લેહિના આયુષ્યની આંખના પલકારા તેણે ગણી ગણ્યા છે.

સર્વ વિષ્ણુના સમ્રાટ્સુ આ વર્ણન ભેગા ભેગું છે. તે સર્વનો શાસક છે, તેના પાસે સર્વ દેશાએક છે. કાંઈ અમે તે સ્થળે ભય પણ તેનાથી તે છૂટી શકશે નહિ તેથી જ કહ્યું છે કે-

વિધિશાસકના પાસે

૧ તસ્ય સ્પશો ન નિમિષન્તિ ભૂર્જયઃ (૧૧૧૧૧)- તે પ્રભુના દ્રોતા પાસે લપ્તે કરે છે, તેઓ કદી પણ આંખો બંધ કરતા નથી, તે હંમેશાં ભેગા જ કરે છે.

૨ પદેપદે પાશિનઃ સન્તિ સેતયે- બાંધવા માટે પગલે પગલે તે દ્રોતા ઉભેલા છે.

૩ દિવઃ સ્પશઃ પ્ર ચર્ણતીદમસ્ય મહદ્દાક્ષા અતિ પદયન્તિ ભૂમિમ્- (૧૧૧૧૧) આ દિવ્ય દેશના દ્રોતા આ વિધિમાં સંચાર કરે છે, તે હજારો આંખથી ભૂમિને ભુજે છે.

૪ યે તે પાસા વરુણ સતસત્ત પ્રેધા તિષ્ઠન્તિ યિવિતા રુશન્તઃ છિનન્તુ સર્વે અનુતં વદન્તે યઃ સત્ય-વાઘતિ તં રુજન્તુ (૧૧૧૧૧)- હે વરુણ ! જે વિનાશક પાસે સાત સાત કરીને ત્રણ જાએ બાંધેલા છે, અસત્ય વાદીને બાંધી દે અને જે ન્યાયવાદી છે તેને છોડી દે.

૫ શતેન પાશૈરમિ ધોદિ વરુણ પતં મા તે મોચિ અનુતવાદ મુચક્ષઃ (૧૧૧૧૧)- મેંકો પગથી દે વરુણ ! તેમને બાંધ. હે માનવોને નેનારા વરુણ ! તે

અસત્યભાષીઓ તારાથી છૂટી ન જાય.

૬ આસ્તાં જાત્મ ઉવરં ઇંસયિત્વા કોશ હવાઘંચ-
પરિહૃત્યમાનઃ (૪૧૬:૭)- ન બધાએક થેલાની જેમ
ફૂટ મનુષ્ય પોતાના પેટને તીવ્રે નાખીને કપાઇને પડ્યો રહે.

આ પ્રમાણે તેના પાસ આરે તરફ ફેલાયેલા છે, અધાર્મિક
મનુષ્ય તેનાથી બધાં જ નથી. આ બાણીને મનુષ્ય ધર્મના
નિર્મળાના અનુસાર ચાલે અને બંધનથી વિમુક્ત રહે.

પાપથી બચાવ

૧ મુમુક્તમસ્માન્દુરિતાદવચાત્ (૫૧૬:૮)- આ
પાપથી અમને બચાવો.

૨ યોડસ્માંશ્ચક્રુવા મનસા ચિત્ત્યાકૂચા ચ યો
અઘાપુરમિદાસાત્, ત્વં તાનમે મેન્યામેનીન્ કુણુ
(૫૧૬:૧૦)- જે પાપી અમેને આંખ, મન, ચિત્ત, સંકલ્પ-
થી ઘસ બનાવવા ચાહે છે, તેમને તું પોતાના શબ્દથી
શબ્દીન કર.

૩ અવયાતા હરસો દૈવ્યસ્ય (૫૧૬:૧૧)- દિવ્ય
આપતિઓથી દૂર કરનારો તું જ છે.

૪ અદારસદ્ અવતુ દેવ (૫૧૬:૧૨)- હે દેવ !
અમારામાં અંદર-અંદર ફૂટ ન થાય.

૫ મા નો વિદ્વદમિમા, મો અશક્તિઃ મા નો વિદ્વદ્
વૃજિના દ્રેપ્યા યા (૫૧૬:૧૩)- પરાભવ અમારી પાસે
ન આવે, અક્રોધિ અમેને પ્રાપ્ત ન થાય અને દેવ વધારનારા
કુટિલકૃત અમારી પાસે ન આવે.

૬ ઘરીયો યાચયા વર્ઘ (૫૧૬:૧૪)- વધ અથવા શસ્ત્ર
અમારાથી દૂર રહે.

પાપથી બચવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. ઉચ્ચ બનવા માટે
આજ અર્થ અનુમાન છે.

પ્રભુની પ્રાપ્તિ

૧ સં ત્વા પ્રયથે, તં ત્વા પ્રવિશામિ, સર્વયુઃ સર્વ-
પુરુષઃ, સર્વાત્મા, સર્વતનૂઃ સદ્ યન્મેડસ્તિ તેન
(૫૧૬:૧૬)- હે પ્રભુ ! તને હું પ્રાપ્ત કરું છું, તારામાં હું
પ્રવેશ કરું છું, સર્વ ગતિઓ અથવા ગામોની સાથે, સર્વ
પુરુષોની સાથે, સર્વ આત્મજગતી સાથે, સર્વ સરીસાની
સાથે, જે મારા છે તેની સાથે હું તારામાં પ્રવિષ્ટ થાઉં છું.

૨ મપામો ધીરો મમૃતઃ સ્વયંમૂ રસેન ત્વો ન

કુતશ્ચનોનઃ તમેવ વિદ્વાન્ ન વિભાય મૃત્યોઃ ચાત્માન્
ધીરં અજરં યુવાનમ્ (૫૧૬:૧૭)- નિષ્કામ, ધીર,
અમર, સ્વયંભૂ, રસથી નૃપ્ત, કયાંય પશુ ન્યૂન નહિ, તે
બાણીને મૃત્યુથી દૂર થવાય છે. આ આત્મા ધીર, અજરહિત
અને યુવાન છે.

૩ શાસ इत्था महां अस्यमित्रसाहो असूतः,
न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदाचन ।
(૫૧૬:૧૮)-તું આ પ્રમાણે મહાન શાસક છે, તું શત્રુઓનો
પરાજય કરનારો પરંતુ તું પોતે સદા અપરાજિત છે, જેનો
મિત્ર મારો જવો નથી તેમજ કદી પરાજિત થતો નથી
એવો તું છે.

મહાન શાસક પ્રભુ છે, તેનો જે મિત્ર બનીને રહે છે તેનો
નાશ કદી થતો નથી. તેથી સ્વાર્થની પ્રમના વધારીને ફૂટ
આચરણ કાઢ મનુષ્ય કદી ન ફરે અને સદાચારથી પોતાનું
જીવન ચલાવે. જેથી મનુષ્ય ઉત્તમ રીતિથી ઉભવિતા પથપર
ચાલીને પોતાનું જીવન સફળ બનાવી શકે છે.

દર્શન અને અદર્શન

૧ અયાતમસ્ય વદ્વસો ન ચાતં (૫૧૬:૧૯)- તેની
ચાલ દેખાતી નથી પરંતુ તેનું ન ચાલવું દેખાય છે.

૨ પરં નેદીયઃ અચરં વૃધીયઃ- દૂરનો નજીક છે અને
જે નજીક છે તે ધણો દૂર છે.

૩ દૂરે પૂર્વેન વસતિ, દૂર જોનેન હીયતે, મહાચક્ષં
ભુવનસ્ય મધ્યે, તસ્મૈ વલિં રાપ્દૃષ્તો ભરન્તિ
(૫૧૬:૨૦)- પૂર્ણ હોવા છતાં પણ તે દૂર છે, ન્યૂન
હોવા છતાં પણ તે દૂરજ છે, ભુવનની મધ્યમાં તે મહા પૂર્વ-
નીય દેવ છે, તેને માટે રાષ્ટ્રસેવક પોતાનું અસિદ્ધાન અર્પણ
કરે છે.

૪ તદેવ મન્યેડહં જેષ્ઠં તદુ નાત્યેતિ કિં ચન
(૫૧૬:૨૧)- તેને હું શ્રેષ્ઠ માનું છું, જેનું અતિશય
(અવતા) કાઢ કરી શકવું નથી.

૫ સ ચિદ્વાન જ્વેષ્ઠં મન્યેત સ ચિદાદ્વાસણં મહત્
(૫૧૬:૨૨)- તે જ્યેષ્ઠ અહાને જાણે છે, તે મહા અહાને
અણે છે.

તે પ્રભુ અતિ સમીપ હોવા છતાં પણ દેખાતો નથી, આમ
તો તે ધણે દૂર છે, તેથી પણ તે દેખાતો નથી, તે સર્વજ્ઞ છે,
દેવળ વિચાર કરનારો જ " તે છે " એવી જાણ થાય છે.

સત્ અને અસતતું ઉત્પત્તિસ્થાન.

૧ સતશ્ચ યોનિં અસતશ્ચ (ઇશી૧)- સત્ અને અસત જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૨ સ હિ દિવઃ સ પૃથિવ્યા કૃતસ્વાઃ (ઇશી૪)- તે દુ અને પૃથ્વી પર માત્ર-સત્ય નિયમ ચલાવનારો છે.

" સત્ " આત્મા માટેનો સંકેત છે અને " અસત્ " પ્રકૃતિનો સંકેત છે. " અસત્ " નો અર્થ (અસ્થિતિ) પોતાની અંદરથી વસ્તુ માત્રને આકારોની સાથે બહાર ફેંકનારી, પ્રકૃતિનો એવો પણ અર્થ થઈ શકે છે. સત્ અને અસત્માં સંબાધન કરનારો તેજ છે.

સર્વથી પ્રથમ ઉત્પન્ન

૧ બ્રહ્મ જહાનં પ્રથમં પુરસ્તાદ્ (ઇશી૧)- સર્વથી પ્રથમ બ્રહ્મ પ્રગટ થયો.

૨ તસ્મા પ્રથમાય ઘાસ્યવે (ઇશી૨)- તે સર્વનો આધાર છે.

૩ બ્રહ્મ બ્રહ્મણ વજ્રમાર (ઇશી૩)- બ્રહ્મથી બ્રહ્મ પ્રથમ પ્રગટ થયો.

૪ કો દર્શ પ્રથમં જાયમાનં અસ્યન્વન્તં યદન-સ્થ્યા વિમર્તિં (ઇશી૪)- કોણુ ભુએ છે, પ્રથમ ઉત્પન્ન થનારાને, જે અસ્થિરહિત હોવા છતાં અસ્થિવાળાને ધારણ કરે છે, એતન બહને ધારણ કરે છે.

૫ પદ્યદક્ષણવાન્ ન વિ ચેતદન્ધઃ (ઇશી૫)- આપવાળો ભુએ છે, અન્ધ જાંઘ શકતો નથી.

૬ દ્વા સુપર્ણા સયુજા સસ્થાયા સમાનં વૃક્ષં પરિ વસ્યજાતે (ઇશી૬)- એ પક્ષી-એક સાથે રહેનારા મિત્ર એક વૃક્ષ પર પાસે પાસે બેઠેલા છે.

સર્વથી પ્રથમ ઉત્પન્ન અર્થાત્ પ્રકટ થનારા પરમાત્મા છે, ઉપર છે, અનેક રીતિથી તેનું પ્રથમ પ્રગટ થવાનું વર્ણન મંત્રોમાં કરેલું છે. તે આ મંત્રોમાં પાઠક જેમ શકે છે.

દેવોનો જન્મ

૧ દેવાનાં જનિમા વિવર્ષિત (ઇશી૭)- શાની દેવોના જન્મ વિશે કહે છે.

૨ સ દેવાન્તર્વાનુરસ્યુપદ્ય સંપદ્યન્ યાતિ નુવનાનિ વિશ્વા (ઇશી૮)- તે સર્વ દેવોને પોતાની છાતી પર લઇને સર્વ ભુવનોને જેવો જેવો જાય છે.

૩ સર્વા દેવાનાં ચરતિ વ્રતાનિ (ઇશી૯)- સર્વ દેવોના વ્રતોને તે ચલાવે છે.

૪ વૃહન્તો નામ તે દેવાયે અસતઃ પિર જહિરે, પક્તં તદંગં સ્કંભસ્યાસદાહુઃ વરો જનાઃ (ઇશી૧૦)- જે અસત્થી ઉત્પન્ન થયેલ તે મહાન દેવ છે. સર્વાધારનું એક અંગ અસત્ છે એનું શ્રેષ્ઠલેખ કહે છે.

૫ યસ્ય ત્રયાશ્ચિદેવા અંગે ગાત્રા વિમેજિરે (ઇશી૧૧)- તેનીસ દેવ જેના અંગમાં ગાત્ર-અવયવો બનેલા છે.

પરમેશ્વર એક છે, પરંતુ સૂર્ય, ચન્દ્ર આદિ દેવો અનેક છે અને તેઓ આ વિશ્વના અનેક પ્રકારનાં કાર્યો કરી રહેલ છે. સૂર્ય પ્રકાશ આપી રહ્યો છે, વાયુ ઇવન આપી રહ્યો છે, ચન્દ્રમાં શાન્તિ આપી રહ્યો છે, ભૂમિ વજ્ર આપે છે, પાણી વરસ મટાડે છે. આ પ્રમાણે અનેક દેવ પરમેશ્વરની યોજનાનુસાર અનેક કાર્યોમાં ઉલ્લુકા રહેલા છે. આ દેવોનો જન્મ થાય છે અને તેઓ વિવિધ કાર્યો કરે છે. આ સર્વ પરમાત્માની યોજના છે.

મહાશુદ્ધ

૧ મહી શ્વેમં રોદસી અસ્કમાયત્ (ઇશી૧૨)- પૃથ્વીથી ઘુસીક સુધી એકજ ધર તેણે રચ્ય કર્યું છે,

૨ મહાન્ મહી અસ્કમાયદ્ધિ જાતો ઘ્યાં સઘ પાર્થિવં ચ રજઃ (ઇશી૧૩)- પ્રગટ થતાની સાથે જ તેણે ધુ, અન્તરિક્ષ અને પૃથ્વી મળીને એક ધર બનાવ્યું.

૩ અસ્ય કાશ્વો દિનોતિ મહો દેવસ્ય પૂર્વસ્ય ઘામ (ઇશી૧૪)- શાની આ પ્રાચીન મહાન દેવતા સ્થાનનું વર્ણન કરી શકે છે.

પરમાત્મા અને સર્વ દેવો એક વિશાળ ધરમાં રહે છે. પૃથ્વી નીચે અને આકાશ ઉપર એમ આ વિશાળ ધર છે. તેમાં નાના પ્રકારના દેવો રહે છે. આ દેવોમાં પરસ્પર વિરોધી દેવો પણ રહે છે. જેની રીતે અગ્નિ અને જળ એવો વિરોધ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ આ સર્વ દેવ વિશ્વરૂપી ધરમાં રહે છે અને પરમેશ્વરના આદિયાનુસાર કાર્ય કરે છે. તે પરમેશ્વરની આજ્ઞા સર્વ માને છે.

સ્વયં પ્રકાશ

૧ સ્વર્યસ્ય ચ કેવલં (ઇશી૧૫)- જે પ્રભુનો કેવળ સ્વયં પ્રકાશ છે.

૨ તસ્માત્ દેવો રોચત વપ વતત્ (૧૦૮૧૪) - આ દેવ તેને પ્રકાશિત કરે છે.

૩ દોષો ગાય, ગૃહદ્રાવ્ય, યુગ્મદેહિ (૬૧૧૧) - રાત્રીના સમયે ભજન કરે, ખૂમજ ભજન કરે, તેજસ્વી દેવની ધારણા કરે,

૪ તદસ્મયં સવિતા સત્યધર્મા પ્રજાપતિ અનુ મતિર્નિચચ્છાત્ (૭૧૨૧૨) - તે સુખ સર્વના જનિતા, સત્યધર્મવાળા, પ્રજાના પતિ અમને અનુકૂળ મતિથી આપે તે પરમેશ્વર રમ્ય પ્રકાશ છે તેના પ્રકાશથી સર્વ દેવ પ્રકાશિત થાય છે

વિધિ ૩૫ થશે

૧ તિર્થંગિલધ્વમસ ડર્ઘ્યુધ્નસ્તમિન્ન યશો નિહિત વિશ્વરૂપં (૧૦૮૦૧) - નાસા મોહાશળા અને ઉપરના ભાગમાં પીટનો ભાગ છે એવો ભોટો-મરતક-ધરપર રાખે છે, તેમાં વિશ્વરૂપ યજ્ઞ રાખે છે

■ તદાસત ઋપય. સત્ત સાકં યે અસ્ય ગોપા મહતો યમૂઘ - તેમાં સાત ઋષિ સાથે સાથ બેઠેલા છે અને તેઓ આ મહાનંતા રક્ષક બનેલા છે.

૬ યદેજતિ પતતિ યજ્ઞ તિષ્ઠતિ પ્રાણદપ્રાણસ્તિ - મિપજ્ઞ યદ્ ભુવત્ (૧૦૮૦૧૧) - જે આપે છે, જે પડે છે, જે હસે છે, જે પ્રાણુ ધારણુ કરે છે અને જે નથી પણ કરેલા, જે આખિની ઉધાડી કરે છે, એવી રીતે તે થાય છે

૪ ક્ષાત સહધ્વમયુતં ય્યર્જુદં અસંચયેય સ્વં સક્ષિન્નિવિષ્ટમ્ (૧૦૮૦૪) - સો, હનર, દસદનર, લાખ અથવા અસખ્ય રચકિતઓ એમ રહેલી છે

સર્વ વિશ્વ આ પરમેશ્વરના સામર્થ્યથી, શકિતથી, યશથી, ઉત્પન્ન થયું છે. જે કાષ્ટ અહીં છે તે તેનું સામર્થ્ય જ છે એમ સમજીને સર્વ પદાર્થોમાં તેનું સામર્થ્ય બોલુ બોધીને દરેક વસ્તુને બોધીને પરમેશ્વરના અદ્ભૂત સામર્થ્યને બાણુ બોધીને

નમન

૧ યઃ અથર્વાણં પિતરં દેવગ્રધુ ગૃહસ્પતિં નમસાવ ચ ગચ્છાત્ (૬૧૧૭) - જે જાત, સર્વને પિતા, દેવોના ભાષ, જાની દેવને નમરકાર કરે છે

૨ તસ્મૈ જ્યેષ્ઠાય બ્રહ્મણે નમઃ (૧૦૮૦૧) - તે જેવડ બધને મારા નમરકાર હો

૩ યો દેવમુચ્ચરાવન્તમુપાસાતે સનાતનમ્ (૧૦૮૦૨૨) - જે સનાતન શ્રેષ્ઠ દેવની ઉપાસના કરે છે.

૪ સનાતનમેનમાહુ ડતાઘ સ્યાત્ પુનર્જવઃ (૧૦૮૦૨૩) - જેને સનાતન કહે છે, તે આજે નવા જેવો બન્યો છે

૫ ત ત્વા યૌમિ બ્રહ્મણા દિવ્ય દેવ નમસ્તે અસ્તુ દિવિ તે સઘસ્યમ્ (૨૧૨૧) - એવા તને હું ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત કર છું હે દિવ્ય દેવ ! તને નમરકાર હો, તારૂં સ્થાન છુલોકમાં છે

૬ મૃદાત્ ગન્ધર્વો બુવનસ્ય યસ્પતિરેક દવ નમસ્ય સુચેવા. (૨૧૨૨) - તે વિશ્વનો આધાર અમને સુખી કરે, તે બુવનેનો એક જ પાલક નમનને યોગ્ય છે અને સેવા કરના યોગ્ય છે

૭ અભિ સ્ય દેવં સવિતાર ઓળ્યો કવિકર્તું, અર્ચામિ સત્યસવ રત્નર્ચાં અમિ મિયં મતિં (૭૧૨૧૧) - તે સર્વના પ્રસરિતા, રક્ષકોના જ્ઞાની, કર્તા, સત્ય અને રમણીયતાનો ધારક, રત્નધારક, મિથ અને મનનીય દેવની, હું પૂજા કરે છું

તે પરમેશ્વર નમન કરના યોગ્ય, ઉપાસ્ય, પૂજનીય, દેવ છે, અનુભવ હે મેશા તેની ઉપાસના કરે.

જ્ઞાની ભક્ત

૧ વેનસ્તત્ પડ્યત્ પરમ ગુહા યત્, યજ્ઞ વિશ્વ ભવત્યેકરૂપ (૨૧૨૨) - જ્ઞાની જ તેને બોધ શકે છે. જે યજ્ઞમાં રહે છે અને જ્યાં વિશ્વ એક રૂપ થઇ જાય છે

૨ પ્રતદ્વોવેદમૂલસ્ય વિદ્વાન્ ગન્ધર્વો ઘામ પરમં ગુહા યત્ (૨૧૨૨) - જે યજ્ઞમાં છે તે અમૂલ્યતા ધામને જ્ઞાની બાણુ છે

૩ ધૌણિ પદાનિ નિહિતા ગુહાસ્ય યસ્તાનિ વેદ સ પિતૃષ્પિતાસત્ - તણુ પદ તેણે યજ્ઞમાં રાખેલ છે. જે તેને બાણુ છે તે પિતાનો પિતા થાય છે, તે મહા જ્ઞાની થાય છે

૪ બ્રહ્મેનદ્વિયાત્તપસા વિપશ્ચિત્ (૮૦૭૩) - જ્ઞાની તપથી તે બ્રહ્મને બાણુ.

૫ માયા હ જષ્ઠે માયાયા (૮૦૭૫) - માયાથી માયા (કપટથી કપટ) ઉત્પન્ન થાય છે.

૬ ય રત્ તદ્ વિદુસ્તે અમૃતચમાનશુ (૯૧૦૧૧) - જે તે બ્રહ્મને બાણુ છે તે અમરતા પ્રાપ્ત કરે છે

૭ વિગ્ન તે ધામ પરમ મુદ્ધા યત્ (૧૧૩૧૩)-
 શુદ્ધિમાં ને તારૂં સ્થાન છે, તેની અચળે બાજુ છે

૮ અષ્ટાક્રમા નવદ્વારા દેવાનાં પૂરવોધ્યા, તસ્યાં
 હિરણ્યક કોશ સ્વર્ગોઽયોતિપાવૃતઃ (૧૦૧૧૩૧)-
 આદ્યક અને નવદારોવાળી આ શરીરરૂપી દેવોની અયોધ્યા
 નગરી છે તેમાં તેજસ્વી ધોરાએત સુખ્યુર્ભવ કોશ સ્વર્ગ જ છે.

૯ પૃષ્ઠાત્પૃથિવ્યા અહમન્તરિક્ષમારુહ, અન્તરિક્ષા-
 દિવ્યમારુહમ્, દિવો નાકસ્ય પૃષ્ઠાત્સ્વ ય્યોતિર-
 ગામહમ્ (૬૧૧૬૧)- હુ પૃથ્વીથી અન્તરિક્ષમાં, અન્ત
 રિક્ષથી ધ્રુ અને ધ્રુલોકથી સ્વર્ગજ્યોતિને પહોંચ્યો છું

જ્ઞાની ભક્ત તે જ છે જે પરમેશ્વરને બાજુ છે અને જ્ઞાન
 પૂર્વક તેની ઉપાસના કરે છે

યજ્ઞ

૧ જુષેધાં યજ્ઞ (૫૬૬૮)- યજ્ઞનું સેવન કરો

૨ અનૃતમસ્માહુ ઘસમ્- અમને અશ્રુત આપો.

૩ યજ્ઞ યે વિશ્વતોધાર સુવિદ્વાસો વિતેનિરે
 (૬૧૧૬૪)- ઉત્તમ વિદ્વાન વિશ્વના ધારક યજ્ઞને કરે છે

૪ પશ્ચેન યજ્ઞમયજ્ઞત દેવાઃ, તાનિ ધર્માણિ પ્રથ
 માન્યાસન્, તે હ નાક મહિમાન સચન્ત યજ્ઞ પૂર્વે
 સાધ્યા સન્તિ દેવા. (૭૫૧૧)- પહેલાં દેવ યજ્ઞથી યજ્ઞ
 કરતા હતા, તે પહેલાં સમયનો ધર્મ હતો આ યજ્ઞકર્તા મહાન
 ખ્યાતિને તે સ્વર્ગમાં ગયા જ્યાં પહેલા સાધક જન્મને રહેતા હતા

૫ સ દેવાનામધિપતિર્વિશ્વૃવ (૭૫૧૨)- તે યજ્ઞ
 દેવનો સ્વામી થયા.

યજ્ઞ મનુષ્યને કરવા યોગ્ય કર્મ છે યજ્ઞમાં જ્ઞાનીઓનો
 સહાર, સ ગહન અને દાન આ ત્રણ કાર્યો થાય છે. આ કાર્ય
 જનતાની ઉન્નતિ કરનાર છે

સ્વાધ્યાય-મ ડળ,

પારડી (જિ. સુરત)

ગરુડધારી દેવ

૧ તિગ્માયુઘૌ તિગ્મહેતી સુશૈવૌ સાંમારુદ્ધાવિહ
 સુ મૃદત્તનઃ (૬૧૬૧૫)- તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર ધારણ કરનારા તીક્ષ્ણ
 અસ્ત્રાળી, ઉત્તમ સેવા કરના યોગ્ય સોમ અને રૂદ્ર અહીં
 અમને સુખી કરે (સોમ-શાન્ત, રૂદ્ર-તીક્ષ્ણ, રવિ-પ્રાણ)
 જેઓ શસ્ત્ર ધારણ કરે છે તેઓ પોતાના શસ્ત્રોને તીક્ષ્ણ
 બનાવીને રાખે જેથી શત્રુઓનો પરાજય થાય અને પોતાનો
 વિજય થાય

શુન

૧ જોયો મૃતસ્ય ચરતિ સ્વધામિ અમર્ત્યાં મર્ત્યોના
 સયોનિ (૧૧૦૮૮)- અમરશુન મર્ત્યદેહની સાથે
 સમાન યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈને વિચરે છે

૨ અઘા મમાર સ જ્ઞાઃ સં જ્ઞાનઃ (૭૧૦૧૨)-
 આજે તે મરી ગયા જે કાંયે પ્રાણ ધારણ કરીને રહે છે

શુન આ જગતમાં છે શરીરને છેડે છે અને ફરી પાછું
 ધારણ કરે છે, તેની ઉન્નતિને આટલું યજ્ઞ, કર્મ, જ્ઞાન વગેરે છે.

વિશેષ કરીને પરમાત્માના શુભો આ વેદમ ત્રોમા જોવાના
 હતા તે આપણે જોયા પાઠક તેનો વરવાર વિચાર કરે અને
 પરમેશ્વર, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા ઇત્યાદિ શબ્દોથી જે અતકર્પ
 શક્તિનો ભોધ થાય છે તેનું વેદોક્ત સ્વરૂપ બાજુ, એ જ
 આ મ ત્રોમા સત્ત્વ કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

પાઠક જોમ ન રાખજે કે અહીં આપેના સ્વકોનો અનુક્રમ
 પૂર્વકનો ક્રમ નરાનર છે. તેમાં આગળ પાછળ પછી યજ્ઞ શકે
 છે કોઈ વિદ્વાન બીજો ક્રમ મતાવે અને જો તે ઉત્તમ બાજુથી
 તો અમે તે ક્રમનો જરૂર સ્વીકાર કરીશું, તેમાં અમને કોઈ
 મર્વ કે અદ કાર નથી. પરમેશ્વર ત્રિપથના સર્વ અધર્મસૂકનો
 એક સ્થાન પર એકનિત થાય એજ ઇચ્છા હતી તે ઇચ્છાથી
 જ આ સત્ત્વ કર્યો છે, જે પાઠકોની સમક્ષ રણુ છે. આનાથી
 પરમાત્મા વિષેની ચોક્કસ વેદિકકલ્પના પાઠકોની સમક્ષ
 જરૂરીથી આવી શકશે એવી અમેને આશા ॥

શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

અથર્વવેદનો સુબોધ અનુવાદ

પ્રથમ વિભાગ

ઋત્સવિદ્યા પ્રકરણ

કાંડ ૪, સૂકત ૧

(ઋષિઃ-વેનઃ । દેવતા-દુરસ્યઃ, આદિત્યઃ । છન્દઃ-ત્રિષુપ્તઃ ૧, ૫ પુરોડનુસુપ્તઃ)

બ્રહ્મ જ્ઞાનં પ્રથમં પુરસ્તાદ્ધિ સીમંતઃ સુરુચૌ વેન આવઃ ।

સ મુખ્યાડપમા અસ્ય વિદ્યાઃ સતતશ્ચ યોનિમસંતશ્ચ વિ વઃ ।

॥ ૧ ॥

દુયં પિત્ર્યા રાષ્ટ્રેસ્વર્ગે પ્રથમાયં જનુર્વે ભુવનેષ્ટાઃ ।

તસ્માં એતં સુરુચૈ હારમંહં ધર્મં શ્રીળન્તુ પ્રથમાયં ધાસ્યવે

॥ ૨ ॥

અર્થ— (પુરતાત પ્રથમં) પૂર્વકાળથી પણ પ્રથમ (જ્ઞાનં બ્રહ્મ) પ્રગટ થયેલા બ્રહ્મને (સુરુચઃ સીમંતઃ) ઉચ્ચ પ્રકાશિત મર્યાદાઓથી (વેનઃ વિ આવઃ) શાળીજનોએ ભેળેલો છે. (સ્તઃ) એ શાળી (અસ્ય મુખ્યાઃ વિ-દ્યાઃ) પોતાની અવકાશ સંચારી વિશિષ્ટ પ્રધાતી-સ્થિત અને (ડપ-માઃ) ઉપમા દેવાને યોગ્ય એવા સૂર્યાદિ દેવતાઓને ભેળને (સતઃ ચ અસતઃ યોનિં) સત્ય અને અસત્યના ઉત્પત્તિ સ્થાનને પણ (વિ વઃ) એ પ્રકાશિત કરે છે. (૧)

(દુયં ભુવને-ષ્ટાઃ પિત્ર્યા રાષ્ટ્રી) આ માનવીની અંદર વાસ્તવ્ય કરનારી પિતાથી પ્રાપ્ત થએલી અમકનારી બુદ્ધિ (પ્રથમાયં જનુર્વે અગ્રે એતુ) મુખ્ય જીવનને માટે આગળ ધપેા. (તસ્મૈ પ્રથમાય ધાસ્યવે) એ પ્રથમ ધારણ કરનારાને અર્પણ કરવા માટે (એતં સુરુચૈ હારં અ-હં ધર્મં શ્રીળન્તુ) આ તેજસ્વી, દુષ્ટોને દબાવી દેનારો, હીનતાથી રહિત, યજ્ઞને સિદ્ધ કરીએ. (૨)

ભાવાર્થ— સર્વથી પ્રથમ પ્રગટ થએલા બ્રહ્મને તેના પ્રકાશની મર્યાદાઓ દ્વારા શાળી ભણે છે અને તેજ શાળી ઉપમા આપવા યોગ્ય આકાશ સંચારી સૂર્યાદિ ગ્રહો અને નક્ષત્રોને નિહાળીને સત્ અને અસતના મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાનના વિષયમાં સત્ય ઉપદેશ કરે છે. (૧)

આ માનવીમાં રિપ્ત થએલી પિતાથી પ્રાપ્ત થએલી તેજસ્વી બુદ્ધિ એક જીવન વ્યતીત કરવાની હઠાળથી આગળ ધપેા. તેમજ તે બુદ્ધિ બધાને મુખ્યતઃ ધારણ કરવા પરમાત્માને માટે સમર્પણ કરવાના હેતુથી તેજસ્વી, દુષ્ટોને દર કરનારી, ઉચ્ચ અને એક યજ્ઞને સિદ્ધ કરે. (૨)

૧ [અથર્વ. અનુ.]

પ્ર યોં જજે વિદ્વાનસ્ય વન્ધુર્વિશ્વાં દેવાનાં જનિમા વિવક્તિ ।
 વ્રહ્મ વ્રહ્મણ ઉજ્જમાર મધ્યાન્નીચૈરુચ્ચૈઃ સ્વધા અમિ પ્ર તસ્યૌ ॥ ૩ ॥
 સ હિ દિવઃ સ પૃથિવ્યા ક્રતસ્યા મહી ક્ષેમં રોદસી અસ્કમાયત્ ।
 મહાન્મહી અસ્કમાયદ્વિ જ્ઞાતો ઘાં સઙ્ગ પાર્થિવં ચ રજઃ ॥ ૪ ॥
 સ બુધ્ન્યાદાષ્ટ્ર જનુષોઽમ્યશ્ચં બૃહસ્પતિર્દેવતા તસ્યં સમ્રાટ્ ।
 અહ્યન્ચુક્રં જ્યોતિષો જતિષ્ઠાથ હુમન્તો વિ વંસન્તુ વિપ્રાઃ ॥ ૫ ॥
 નૂનં તદસ્ય કાવ્યો હિનોતિ મહો દેવસ્ય પૂર્વસ્ય ધામ ।
 ઇપ જજે વહુમિઃ સાકમિત્યા પૂર્વે અર્થે વિર્પિતે સસન્તુ ॥ ૬ ॥

(યઃ વિદ્વાન્) જે વિદ્વાન્ (અસ્ય વન્ધુઃ પ્રજજ્ઞે) એનો બન્ધુ ધાય છે તે (દેવાનાં જનિમા વિવક્તિ) બધા દેવતાઓના જન્મને કહે છે. (વ્રહ્મણઃ વ્રહ્મ ઉજ્જમાર) પ્રજ્ઞાથી પ્રજ્ઞા પ્રગટ થયે છે ! (મધ્યાન્ન ચૈરુચ્ચૈઃ) તેના મધ્યભાગથી અને ઉચ્ચ ભાગથી તેમજ નીચેના ભાગથી (સ્વ-ધાઃ અમિ પ્રતસ્યૌ) તેની પોતાની ધારકશક્તિઓ ફેલાએલી છે. (૩)

(સ હિ દિવઃ) તેજ ઘુલોકને અને (સઃ પૃથિવ્યાઃ ક્રત-સ્યાઃ) પૃથ્વીને સત્ય નિયમથી ટકાવી રાખનારો છે. તેણે જ (મહી રોદસી ક્ષેમં અસ્કમાયત્) મહાન્ ઘુલોક અને પૃથ્વીલોકને ધરની જેમ સ્થિર કર્યા છે. (મહાન્ જાતઃ) તે મહાન્ દેવ પ્રગટ થઇને (ઘાં પાર્થિવં સઙ્ગ રજઃ ચ) ઘુલોક, પૃથ્વીના નિવાસ સ્થાનને અને અંતરિક્ષ લોકને (મહી અસ્કમાયત્) વિસ્તૃતરૂપ આપીને સ્થિર કરે છે. (૪)

(તસ્ય સમ્રાટ્ દેવતા બૃહસ્પતિઃ) તે જગતનો સમ્રાટ બૃહસ્પતિ દેવ છે અને (સઃ બુધ્ન્યાત્ જનુષઃ અઙ્રાં અમિ આપ્ત) તે પ્રથમ જન્મથી પણ પહેલા કાળથી આરે તરફ વ્યાપ્ત છે. (અથ ચત્ જ્યોતિષઃ શુક્રં અહઃ જનિષ્ઠઃ) હવે જે જ્યોતિષી શુદ્ધ દિન ઉત્પન્ન થયે તેથી (હુમન્તઃ વિપ્રાઃ વિવસન્તુ) પ્રકાશિત થનારો જ્ઞાની વિશેષ પ્રકારથી નિવાસ કરે. (૫)

(કાવ્યઃ નૂનં) જ્ઞાની નિશ્ચયથી (અસ્ય પૂર્વસ્ય દેવસ્ય તત્ મહઃ ધામ) તે પ્રાચીન દેવના મહાન્ ધામ (હિનોતિ) ને પ્રાપ્ત કરે છે. (હર્યા વહુમિઃ સાકં ઇપઃ જજે) આજ પ્રમાણે અનેકની સાથે આ જ્ઞાની

જે જ્ઞાની આ પરમાત્મોનો બન્ધુ અને છે તેજ દેવોના દેવતાના વિધવર્મા સત્યજ્ઞાન કહે છે. પરબ્રહ્મથી જ્ઞાન પ્રકાશિત થયું છે અને તેના નીચેના, મધ્યના અને ઉચ્ચના અર્થાત્ બધા જ અંશોમાંથી ધારકશક્તિઓ આરે તરફ ફેલાઈ રહી છે. (૩)

તે એક જ દેવ ઘુલોક અને પૃથ્વીલોક વગેરેને સત્યનિયમોથી પોતપોતાના સ્થાનમાં સ્થિર કરનારો છે. તેણે જ આ ઘુલોક અને પૃથ્વીલોકને ધર જેના જનાબા છે એ પ્રગટ થએલા મહાન્ દેવોને ઘુલોક, અંતરિક્ષલોક અને આ આપણા ધરના જેવા ભૂલોક વિસ્તૃત અને મહાન્ જનાવીને પોતપોતાના સ્થાનમાં તેમને સુદૃઢ કરેલા છે. (૪)

આ જગતના એકમાત્ર સમ્રાટ બૃહસ્પતિ દેવ છે. તે આદિકાળથી આરે તરફ પૃથ્વીતાથી ફેલાએલો છે તેની જ્યોતિષી જે પરિન દિવસ પ્રકાશિત થાય છે, તેનાથી પ્રકાશિત થનારો જ્ઞાની વિશેષ પ્રકારથી જ્ઞાન વ્યતીત કરે. (૫)

જ્ઞાની નિશ્ચયથી તે પ્રાચીન દેવનું તે પ્રસિદ્ધ મહાન્ ધામ પ્રાપ્ત કરે છે. વસ્તુતઃ જ્ઞાનીનો જન્મ પણ અનેક મનુષ્યોના

યોઽથર્વાણં પિતરં દેવવન્ધું વૃહસ્પતિં નમસાર્વં ચ ગચ્છાત્ ।

ત્વં વિશ્વેષાં જનિતા યથાસંઃ કવિર્દેવો ન દમાયત્સ્વધાવાન

॥ ૭ ॥

પણ ઉત્પન્ન થયો હતો. પરંતુ જે સમયે (પૂર્વે અર્ધે વિ-સિતે) પૂર્વ દિશાનું અરધું દ્વાર ખુલ્લું ત્યારે તેઓ માનો પ્રત્યેક (સસન્નુ) તો હજી ગાદનિદ્રામાં હતો. (૬)

(યઃ) જે (અથર્વાણં પિતરં દેવવન્ધું) નિશ્ચળ પિતા દેવોના બાઈ (વૃહસ્પતિં નમસા ચ અવ ગચ્છાત્) વૃહસ્પતિ દેવને નમસ્કાર કરીને આ પ્રમાણે બોલે. “ (ત્વં વિશ્વેષાં જનિતા અસઃ) તું બધાનો ઉત્પાદક છે, (યથા કવિઃ સ્વધાવાન દેવઃ ન દમાયત) અને જ્ઞાની, સ્વકીય સામર્થ્યયુક્ત દેવ કદી પણ દબાઈ જતો નથી. (૭)

જન્મોની સાથેજ થયો હોય છે પરંતુ અપત્તથી જ્ઞાનીને માટે જે સમયે તે પૂર્વ મહાદ્વાર યોગ્ય ખૂલે ત્યારે જન્મત રહેવાને કારણે તે દ્વારમાં જ્ઞાની પ્રવેશ પામે છે પરંતુ અન્ય લોક બહાર જ ઉંઘતા પડી રહે છે. (૬)

મનુષ્ય, દેવોના બાઈ, પરમપિતા નિશ્ચળ વૃહસ્પતિની નમના સાથે કરેલી ઉપાસના દ્વારા આ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે કે, “ હે, દેવ ! તું જ બધાનો ઉત્પાદક છે, તું જ જ્ઞાની અને સ્વકીય સામર્થ્યથી યુક્ત છે અને તું ક્યારેય પણ ન દબાનારો દેવ છે. ” (૭)

અશ્વની વિદ્યા

આ સૂક્તમાં, “ અશ્વની વિદ્યા ” ખુબજ મનોહર રીતે વર્ણવી છે. જેઓ અશ્વવિદ્યાનું મનન કરે છે તેમને માટે આ સૂક્ત ધણુજ યોગ્યપ્રદ થશે. એનું પ્રથમ કથન છે—

આશ્વીન દેવ

પુરસ્તાત્ પ્રથમં વ્રજ જહાનમ્ ॥ (મં. ૧)

“ આશ્વન્ત આશ્વીનતમ કાળની જે કલ્પના કરવામાં આવે છે તે આશ્વીનકાળથી પણ અતિ આશ્વીનકાળથી તે અશ્વ પોતાના પ્રજાશયી પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે. ” જે સમયે અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો નહતો તે સમયથી સ્વયં પ્રકાશી અશ્વ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. એનું તાર્કિક એ છે કે આ અશ્વ સ્વયં પ્રકાશિત છે, પ્રકાશિત રહેવા માટે તેને અન્ય કોઈની પણ સહાયતા લેવી પડતી નથી. તેની અતિઆશ્વીનતમ હરિત ની ખાખતમાં આ સૂક્તમાં નીચે લખેલાં વચનો જોવા જેવાં છે:—

૧ પ્રથમાય તસ્મૈ ધાસ્યચે । (મં. ૨)

૨ અર્ધં ત્વં વુષ્પ્યાત્ જનુયાઃ અમિ આપ્ । (મં. ૫)

૩ પૂર્વસ્ય અશ્વ દેવસ્ય તત્ ધામ । (મં. ૬)

“(૧) જનાથી પ્રથમ એ ધારક છે. (૨) સહુથી પ્રથમ જેની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેનાથી પણ પહેલાં જે ચારે તરફ વ્યાપી રહ્યો છે. (૩) જનાથી જૂનામાં જૂનું આ દેવનું સ્થાન છે. ”

આ મંત્રોમાં આ દેવની અતિપ્રાચીનતા હોવાના વિષયમાં નિશ્ચયાત્મક વર્ણન છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ દેવ સ્વયંસિદ્ધ અથવા સ્વયંભૂ, સર્વધાર અને સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થતા પહેલાં તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

તેનું જ્ઞાન ।

એનું જ્ઞાન કંઈ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે વિષયમાં વિચાર કરવા માટે નીચે આપેલા મંત્રો ખુબજ મદદગાર થઈ પડે છે—

સુરુચઃ સીમતઃ વેનઃ વિ આવઃ । (મં. ૧)

“(સુ-રુચઃ) ઉત્તમ પ્રકાશમાન (સીમા-તઃ) સીમાઓથી પણ (વેનઃ) ઝાંઝી મનુષ્ય તેને જુએ છે. ” જે પ્રમાણે વાદળોમાં છૂપાએલા સૂર્ય વાદળોની ચમકતી કીનારોથી જણાઈ આવે છે, એજ પ્રમાણે સૂર્ય ચન્દ્ર વગેરેની

પાળી રહીને સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરેને ચમકાવનારો એ દેવ એ ગોદાઓની ચમકાવતી જાણી શકાય છે । “જેને સૂર્ય વગેરે પ્રકાશિત નથી કરતા પરંતુ જેના તેજથી સૂર્ય વગેરે પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે તેજ બ્રહ્મા છે ” અર્થાત્ સૂર્યાદિની સુપ્રકાશિત સીમાઓને જોવાથી અને વિચાર કરવાથી પરમાત્માનું જ્ઞાન થઈ શકે છે સૃષ્ટિમાં એનું કાર્ય જોવાથી એ પરમાત્માનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, તેના જ્ઞાન માટે બીજો કોઈ માર્ગ છે નહિ

તેના માટે ઉપમા

આ પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી સૃષ્ટિમાં તેનું કાર્ય જોઈને તેનું અનુમાન થઈ શકે, અથવા તેને ઉપમાઓથી પણ વર્ણવી શકાય જેની રીતે -

અસ્ય ઉપમાઃ લુપ્ત્યા વિ-સ્થાઃ । (મ ૧)

“ તેને માટે ઉપમાઓ (લુપ્ત્યાઃ) આકાશમાં (વિ-સ્થાઃ) નિશ્ચિત રીતે રહેતા સૂર્યાદિ ગેહકો છે એજ છે, ” “ તે ચંદ્રનો પણ ચંદ્રમાં છે ” એ પ્રમાણે કહી શકાય અર્થાત્ સૂર્યાદિગૃહોનાં ઉપમા આપીનેજ તેને સમજવી શકાય અથવા તો મનુષ્યસૃષ્ટિમાં તેના કાર્યો નિદાણોને તેના વિષયમાં અનુમાન કરી શકાય. અથવા સૂર્યાદિ ગોળાકારને તે પ્રકાશિત કરનારો છે માટે તે સૂર્યનો પણ સૂર્ય છે એમ જાણવું આવી આવી ધારણાઓથીજ તેના વિષયમાં કોઈક અનુમાન બાધી શકાય

આદિકારણ

બધાનું આદિકારણ-મૂલ્ય-મૂળ પરમાત્માજ છે. સત્ અથવા અસત્, બધું દીર્ઘકાળ પર્વત ટકી રહેનાર અથવા ક્ષણિકગુરુ એના જે પદાર્થો છે એનું મૂળ અથવા આદિકારણ પણ તેજ છે જુઓ -

સત્ અસત્ ચ યોર્નિ સઃ વિ ષ । (મ ૧)

“ સત્ અથવા અસત્નું આદિકારણ ને છે એ વિષયમાં યથાર્થ વિવરણ માત્ર જ્ઞાનીજ કરી શકે છે ” અન્ય મનુષ્યોને તેની જાનનામાં કોઈમન હોતું નથી તેઓ તેની જાનનામાં સંપૂર્ણ અજ્ઞાની હોય છે

શ્રેષ્ઠ જીવન

જ્ઞાની પોતે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે તેનું વિવેચન દ્વિતીય મંત્રમાં કર્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

ઇવ પિન્ડ્યા રાષ્ટ્રયેત્વગ્રે પ્રથમાય જનુવે મુવનેષ્ઠાઃ ।
તસ્મા ઇત સુરુચ દારમદ્ય ધર્મે શ્રીણન્તુ પ્રથમાય
પાસ્યયે ॥ ૧૬ ॥ (મ ૨)

“ માનવીમાં સ્થિત થએલી પિતાથી પ્રાપ્ત થએલી મનુષ્ય ની શુદ્ધિ પ્રથમ શ્રેણીનું શ્રેષ્ઠજીવન વ્યતીત કરવા માટે ઉત્કૃષ્ઠ બનીને આગળ વધે અને સર્વાધાર પરમાત્માના સંતોષ માટેજ આ સુદર શ્રેષ્ઠ યત્ન કર્યું કરે ” આ મંત્રના કેટલાક શબ્દો મનન કરવા જેવા છે—

૧ મુવનેષ્ઠાઃ (મુવને-સ્થાઃ) જીવનમાં રહેનારી ‘ જીવન ’ શબ્દનો અર્થ છે— “ મનુષ્ય, માનવજાતિ, પ્રાણી, જન્તુ, ઉત્પત્તિ પામેલા સર્વ પદાર્થો પૃથ્વી, ધર, સ્થાન અને અબ્યુદય માટે પ્રાપ્ત રિયતિ ” આમાંથી અદિધા, “ મનુષ્ય અથવા માનવજાતિ એ અર્થ અભિપ્રેત છે, કારણ કે તેમાં રહેલી શક્તિ (પ્રથમાય જનુવે) પ્રથમ શ્રેણીનું જીવન વ્યતીત કરવા માટે (અગ્રે વતુ) આગળ વધે અર્થાત્ ઉત્સાદથી પોતાનું જીવન સુધારે એમ કહેવામાં આવ્યું છે માનવેતર પ્રાણીઓમાં તેની સંભાળવા હોતી નથી તેથી મનુષ્ય વિષયક અર્થજ અદિધા અપેક્ષિત છે

વિઙ્યા રાષ્ટ્રી (વિઙ્યા) પિતાપાસેથી આવતું શિક્ષ શુભ સ સ્કારથી સુસંસ્કૃત (રાષ્ટ્રી) તેજસ્વી સુપ્રકાશિત શુદ્ધિ

આ પ્રકારની શુદ્ધિ મનુષ્યમાં શુભ સંકલ્પ સુદૃઢ કરે અને આ સંકલ્પના બળથી મનુષ્ય બળવાન બનીને (પ્રથમાય જનુવે) પ્રથમ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ જાતિનું જીવન વ્યતીત કરવાને ઉત્સાદ પોતાના મનમાં વધારે. ઉત્સાદથી તે શ્રેષ્ઠજીવન વ્યતીત કરે. મંત્રમાં કોઈ પ્રતોચન આવે તો તેમાં જરા પણ ફસાવ નહિ, કોઈ અજ્ઞાતાનું વિષ્ણુ આવી પડે તો હતાશ ન અને અર્થાત્ શુભાશુભ સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત થતા હતા પણ પોતાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ ન હોડે ત્યાર પછી—

પ્રથમાય ધાસ્યયે ધર્મે શ્રીણન્તુ । (મ ૨)

“ સર્વના આધારમૂલ પરમાત્મા માટે યત્ન સિદ્ધ કરે ” અર્થાત્ યત્ન કરે અને તે તેને સમર્પણ કરવાની શુદ્ધિથીજ કરે કારણ કે યત્નો પુરૂષ તેજ છે અને બધાજ યત્ન તેને માટે કરવામાં આવે છે.

યશસ્વિં લક્ષ્મણ

આ મંત્રમાં યત્નું લક્ષ્ય તથા શબ્દોદ્ધારા બતાવ્યું છે તેથી યત્નું સ્વરૂપ નિર્દાશવા માટે સમજવા માટે આ તથા શબ્દોનું મનન કરવું જોઈએ.

૧ અ હય- (જાદીને) જ્ઞેનામાં હીનતા નથી, જેનામાં હીન અથવા ત્યાગ્યભાવ વિવક્તુવ નથી અર્થાત્ જે ઉચ્ચ ભાવ યુક્ત છે

૧ સુરુચ્ચં = અત્યંત તેજસ્વી, તેજસ્વિના વધારનારો.

૨ દ્વારં = દર્શાવનારો, છુરાઈ અને દુષ્ટતાને દર્શાવતો સીધી કરનારો, દુષ્ટતાને માથું ઉઘાડવાનો અવસર ન દેનારો.

" ઘર્મ " આ શબ્દ અતિ યશ્વત્યાયક છે. એનો અર્થ " ઉચ્ચતા સૂર્યપ્રકાશ, યશ " એવો થાય છે. અર્થિ ઉચ્ચતા એટલે મનુષ્યના મનની ઉચ્ચતા અર્થાત ઉત્સાહશક્તિ છે. જે શ્રેષ્ઠકર્મથી મનુષ્યના પુરુષાર્થ પ્રાપ્તિ માટેનો ઉત્સાહ વૃદ્ધિ પામે તે યશ્ કર્મનું નામ " ઘર્મ " છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારનો મનુષ્ય આ પ્રકારનો શ્રેષ્ઠયશ કરે અને પોતાના જીવનનું સાર્યક કરે.

પરમાત્માનું સામર્થ્ય

આ અતુલ મંત્રમાં કહ્યું છે કે તેજ બધાનો આધાર છે, જેણે આ સંપૂર્ણ જગતને ટકાવી રાખ્યું છે—

૧ સ હિ દિવઃ પૃથિવ્યાઃ ચ કૃતસ્થાઃ । (મં. ૪)

૨ સઃ મહી રોદસી શ્વેમં અસ્કમાયત્ (મં. ૪)

૩ યાં પાર્થિવં સઘરજઃ ચ સ જાતઃ મહી અસ્કમાયત્ । (મં. ૪)

" (૧) તેણે ઘુલોકને અને પૃથ્વીલોકને સ્વયં નિયમોથી ધારણ કરેલ છે. (૨) મહાન ઘાવાપૃથ્વીને તેણે સુખપૂર્ણ બનાવી છે. અને (૩) ઘુલોક, પૃથ્વીલોક અંતરિક્ષને એ સુપ્રસિદ્ધ પરમાત્માએ વિસ્તૃત અને સુદૃઢ બનાવ્યા છે. "

આ સંપૂર્ણ જગતના રચયિતા ને પરમાત્મા જ છે અને તે તેને પોતાના સત્ય નિયમોથી રચે છે. અસાધ્ય છે અને સુદૃઢ કરે છે. આ વિષયમાં સમગ્ર મંત્રનું કથન એવા જેવું છે—

ત્વં વિશ્વેષાં જનિતાઃ ભસઃ । (મં. ૭)

" તું બધાનો ઉત્પત્તકર્તા છે. " આમાં અસહિઅ રીતે કહ્યું છે કે તેજ બધાનો ઉત્પાદક છે. આજ વાંત ભિન્ન શબ્દો દ્વારા તૃતીય મંત્રમાં પણ કહી છે કે—

મણ્નમણ્નઃ ઉજ્જમાર । (મં. ૩)

મધ્યાત્ નીચૈઃ ઉચ્ચૈઃ સ્વઘા અભિપ્રતસ્ચૌ । (મં. ૩)

" અહા અધર્મીજ પ્રકટ થયેલ છે, તેના મધ્યભાગથી, નિમ્નભાગથી અને ઉચ્ચભાગથી તેણે પોતાની ધારકશક્તિઓ ચારે બાજુ ફેલાવી છે. " અધર્મીજ અહા પેદા થાય છે, અને તેનાથીજ અનંત ધારકશક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના થીજ આ વિશ્વનું ધારણ થાય છે.

" અહા " શબ્દના અર્થ—૧રૂઢિ, ૨રમાત્મા, ૩રાન, ૪મંત્ર વેદ, ૫આત્મ, ૬કન, ૭પ, ૮પતિત્રાયરણ, ૯ન, ૧૦અન, ૧૧સૂર્ય, ૧૨શુદ્ધિ, ૧૩મનપતિ વગેરે છે. અહીં એક " અહા શબ્દનો અર્થ ૨રમાત્મા છે અને શીજે " અહા " શબ્દનો અર્થ ૧આત્મા ૩રાન, શુદ્ધિ, ૭પ " વગેરે છે. અહામાં " સ્વ-ધા " નિજ ધારકશક્તિ છે. તેજ બધાનું ધારણ કરે છે તેનામાં પોતાની શક્તિ હોવાથી કાષ્ઠ અન્યની શક્તિની અપેક્ષા તે કરતો નથી. તે બીજાઓને શક્તિ આપે છે, તેજ તેનું પરમ સામર્થ્ય છે તેનાથીજ આ સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરે તેજના ગોળા બના છે અને તેની શક્તિથી પોતપોતાના સ્થાનમાં તેઓ સ્થિત છે.

જ્ઞાની

આ ૨રમાત્માનો જે બંધુ હોય છે. અર્થાત્ જે કામ જેવો તેની સાથે વ્યવહાર રાખે છે, તેજ તેના સામર્થ્યનું વર્ણન કરી શકે છે.

યઃ વિદ્વાન્ અસ્ય વન્ધુઃ જઞો,

સઃ દેવાનાં જનિમા વિવક્ષિત । (મંત્ર ૩)

" જે જ્ઞાની તેના બંધુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે તેજ તે પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયેલ સુપ્રસિદ્ધ દેવાની ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયનું યથાભાગ વિવરણ કરી શકે છે. " કારણ કે તેજ મનુષ્ય કીક રીતે તે પરમાત્માની શક્તિને બાપી શકે છે, તેના બાધબંધનવાનું તત્ત્વ એ છે કે ઉચ્ચ અધિકારોથી સમ્પન્ન થવું-જીવતામાં એ પરમાત્માનો જેવો " અમૃત પુત્ર " છે તેવાજ તે તેને " બંધુ " પણ છે. આ શબ્દ જીવતામાંની ઉત્તતિની કક્ષાઓનો દર્શક છે. વસ્તુતાઃ બાધ વગેરે સંબંધ તેમાં સાક્ષાત્ક રીતે ગ્રાંથાએલો છે, આ સંબંધ વાયકમનુષ્યની ઉત્તતિની અવસ્થાનો દર્શક છે.

આ મનુષ્યની યોગ્યતાકેવી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે એ આજનમાં પંચમ મંત્રનું એક વચન બહુજ અનોરંજક છે. હવે તે જોઈએ—

અથ યત્ જ્યોતિષા યુક્તઃ પ્રદઃ જનિષ્ઠ

(તેન) છુમન્તઃ વિમાઃ ચિ વસન્તુ । (મં. ૫)

" જે ૨રમાત્માની જ્યોતિનો પ્રકાશપૂર્ણ દિન હોય છે, તેના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થનાં થનાં ત ની વિશેષ પ્રકારથી રહે, " અર્થાત્ તેની રહેણી કરણી વિશેષ નિયમોથી બંધાએથી હોવી જોઈએ. વિશેષ પરિશુદ્ધ રીતોથી જીવન વ્યતીત કરવાથીજ તેની યોગ્યતા વધતી રહે છે. તેને ૨રમાત્માના પ્રકાશથી

પ્રજ્વલિત થતાં થતાં દિવસનો સર્વત્ર અનુભવ થવો જોઈએ ત્યાં-ત્યાં તે વિચરે ત્યાં-ત્યાં પરમાત્માની અખંડ જ્યોત-તેની દૃષ્ટિએ પડવી જોઈએ. તેના પ્રકાશથી તેનો વ્યવહાર માર્ગ પ્રકાશિત થવો જોઈએ, ત્યારે જ ઉત્તિ સંભવી શકે.

સૂર્યાના પ્રકાશથી જે " દિવસ " બને છે તેની તે પરમાત્માના પ્રકાશથી થતા " દિવસની " સાથે તુલના કરવાથી તેને દિવસ કહેવો પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે સૂર્ય પરમાત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થાય છે આને લીધે પરમાત્માના પ્રકાશનું મહત્વ ખીન અથવા પ્રકાશો કરતાં સવિશેષ જ છે.

જ્ઞાનીની જાન્યતિ

જે વિદ્વાન આ પ્રકારના માર્ગથી પોતાની ઉત્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળો છે, તેને માટે ઉચિત છે કે તે જાગ્રત રહે પ્રાપ્ત અવસરથી યોગ્ય સાધન ઉઠાવતો જાય, આમ કરવાથી જ નિઃસંદેહ તેની ઉત્તિ થાય છે જ્યારે યોગ્ય અવસર આવ્યો હોય ત્યારે જો તે સુપ્રત બની જરી તો તે પાછળ પડી જશે. આ વિષયમાં હઠો મંત્ર ધણો મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ આપે છે—

૧ યપ યદુમિઃ સાકં દૃશ્યા જ્ઞે (મં. ૧)

૨ (પરંતુ) મત્ય પૂર્વસ્ય દેવસ્ય તત્ મદ્ઃ ધામ કાવ્યઃ નૂનં દિનાતિ । (મં. ૧)

૩ (મન્યે) પૂર્વે અર્ચે વિનિતે સસન્નુ । (મં. ૧)

" આ જ્ઞાની ખીન ધણી અન્ય મનુષ્યો સાથેજ ઉત્પન્ન થયો હતો. (૨) પરંતુ પ્રચીન દેવનું તે શ્રેષ્ઠધામ તે એકલો જાનીજ પ્રાપ્ત કરે છે. (૩) તેની સાથે જન્મેલા અન્ય સાધારણ લોકો પૂર્વનું મદ્ધદાર જે વખતે જીવી અર્ચું હતું તે વખતે ઉત્પન્ન પામ્યા હતા " હાર ખૂલવાને સમયે જ્ઞાની જાગ્યો હતો, તેને લીધેજ જ્ઞાનીના પ્રવેશ દેવતાના સ્થાનમાં થયો, ખીન લોકો ઉત્પન્ન પામ્યા હતા એટલે તેઓ અંધ દાખલ થઈ શક્યા નહિ. આ મંત્ર સુઅવસરના મહત્વનું વધાર્પણ કરે છે.

જે દિવસે જ્ઞાનીનો જન્મ થયો હતો તેજ દિવસે ખીન અનેક મનુષ્યોનો જન્મ થયો હતો પરંતુ યોગ્ય અવસર ગ્રાપ્તિ દેતાથી અન્ય માનવી પાછળ રહી ગયાં અને જાન્યતિ જ્ઞાની પ્રાપ્ત અવસરનો સામ સાધને આચરવધી ગયો. મનુષ્ય માત્ર જન્મથી જ ઉચ્ચ નથી બની શકતો, તેણે જાન્યતિ રહી પોતાની ઉત્તિનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ ત્યારેજ તેની ઉત્તિની શક્યતા દેાય છે. જે વચ્ચે પોતાની આધ્યાત્મિક ઉત્તિ

કરવાની ઇચ્છાવાળો છે તેણે આ મંત્રનું યોગ્ય મનન કરી ઉચિત યોગ્ય પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

નમન અને શુશ્રૂષિંતન

આ સૂક્તના અંતના સાતમા મંત્રમાં જ્ઞાની બન્યા માટે શુશ્રૂષ્ય બે સાધનો કહ્યા છે. એક છે પરમાત્માને ભક્તિ ભાવથી નમન કરવું અને બીજું તેના શુશ્રૂષુ ચિંતન કરવું. હવે આ બન્ને સ્થાનોનો વિચાર કરીએ—

યઃ મથર્વાર્ણ પિતરં દેવર્ષ્યં ગૃહસ્વતિં નમસા મથગચ્છાત્ । (મં. ૭)

" નિશ્ચય પરમપિતા સંપૂર્ણ દેવોના બંધુ, જે સર્વશદેવ છે, તેને જે માનવી નમન કરે છે તેજ તેને બરાબર જાણી શકે છે. " ભક્તિપૂર્વક પરમાત્માને શરણે જવું, તેને પ્રેમમર્પા હૃદયથી પ્રજ્ઞાપ કરવા, તેની સામે નમ્ર બનવું. આ સર્વ માર્ગ એવા છે કે જેમને મદ્ધુ કરવાથી મનુષ્ય વધુ ને વધુ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચતો જાય છે. આધ્યાત્મિક ઉત્તિને માટે તેમજ આત્મિકશક્તિનો વિકાસ કરવા માટે નમ્ર બનવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. નમ્ર બન્યા સિવાય આત્માની શક્તિ-વિકસિત થઈ શકતી નથી. નમ્રતાપૂર્ણ અંતઃકરણથી પરમાત્માના શુશ્રૂષુ ચિંતન કરવું જોઈએ. અને તે આ પ્રમાણે કરી શકાય—

૧ ર્થં વિશ્વેર્વાં જનિતા યસઃ (મં. ૭)

૨ કથિઃ સ્વધાવાનુ દેવઃ ન વમાયત્ ॥ (મં. ૭)

" હે દેવાધિદેવ ! તું જ એકલો આ સર્વનો ઉત્પાદક છે. હે દેવ ! તું જ સાચો જ્ઞાની છે અને નિજસામર્થ્યથી યુક્ત છે. તેથી જ તને કોઈ પણ દગાવી દઈ શકે નહિ. " આ પ્રમાણે એ પ્રશ્નનું, પરમાત્માનું શુશ્રૂષાન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે—

તસ્ય સમ્રાટ્ દેવતા ગૃહસ્વતિઃ (મં. ૧)

" આ જગત્નો સાચો એક સમ્રાટ બૃહસ્પતિ છે. " અહીં બૃહસ્પતિ દેવ એટલે પરમાત્મા જ છે. બૃહસ્પતિનો અર્થ, " જ્ઞાનોના સ્થામી, મહાનિરંધ્રનો પ્રભુ " એવો થાય છે. આ સૂક્તનો તેજ દેવતા છે, જે પરશ્વજ પરમાત્માની સર્વશક્તિનું નર્ણન કરી રહ્યો છે.

આ સૂક્તમાં પરશ્વજનું સ્વરૂપ, તેનું સામર્થ્ય, તેની પ્રાપ્તિ માટેનો ઉપાય દર્શાવે મહત્વપૂર્ણ બાબતો કહી છે, જે વાચકો અદ્યવિદ્યાના અભ્યાસી છે, તેમને આ સૂક્તના મનનથી ધણો જ લાભ થઈ શકે છે.

કાંડ ૫, સૂક્ત ૬

(જાણિ-અયમી । દેવતા:-સોમાદ્રો । ૧ મણ, ૨ કર્માણિ, ૩-૪ હ્રગનાઃ । ૫-૮ સોમાદ્રો, ૯ હેતિ, ૧૦-૧૪ સર્વાના રદઃ ।)

ગ્રહ જહ્વાનં પ્રથમં પુરસ્તાદ વિ સીમતઃ સુરુચૌ વેન આવઃ ।

સ બુધ્વ્યાઽપમા અસ્ય વિદ્યાઃ સતશ્ચ યોનિમસંતશ્ચ વિ વઃ ॥ ૧ ॥

અનાત્તા યે વઃ પ્રથમા યાનિ કર્માણિ ચક્રિરે ।

વીરાન્ નો અન્ મા દમન્ તદ વં એતત્ પુરો દદે ॥ ૨ ॥

સહસ્રેષ્વાર એવ તે સમેસ્વરન્ દિવો નાકે મધુજિહ્વા અસથતઃ ।

તસ્ય સ્પશો ન નિ મિવન્તિ ભૂર્જયઃ પદેપદે પાશિનઃ સન્તિ સેતવે ॥ ૩ ॥

પર્ય પૂ પ્ર ધન્વા વાજસાતયે પરિ વૃત્રાણિ સક્ષણિઃ ।

દ્વિવસ્તદર્શ્યર્ણવેતૈયસે સનિસ્રસો નામાસિ પ્રયોદુશો માસુ હન્દ્રસ્ય ગૃહઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ— (પુરસ્તાત્ પ્રથમ) પૂર્વાકાળથી પણ પ્રથમ (જહ્વાનં ગ્રહ) પ્રગટ થયેલા પ્રહને (સુરુચઃ સીમતઃ) ઉત્તમ પ્રકાશિત મર્યાદાઓથી (વેનઃ વિ આવઃ) જ્ઞાનીએ ભેળો છે. (સઃ) તેજ જ્ઞાની (અસ્ય બુધ્વ્યાઃ વિ-સ્થાઃ) તેની આકાશ સંચારી વિશેષ રીતિથી સ્થિત અને (અપ-માઃ) ઉપમા દેવા યોગ્ય, સૂર્યાદિ દેવોને બોધને (સતઃ ચ અસતઃ યોનિ) સત અને અસતના ઉત્પત્તિસ્થાનને પણ બળે છે. (૧)

(યે પ્રથમાઃ અનાત્તાઃ) જેઓ પહેલાં શ્રેષ્ઠતાની પુરુષો હતા તેમણે (વઃ યાનિ કર્માણિ ચક્રિરે) તમારે માટે જે કર્મ કર્યો તે (નઃ વીરાન્ અન્ મા દમન્) અમારા વીરોને અહીં કંઈ ન આપે (તત્ એતત્ વઃ પુરઃ દદે) એ સર્વ તમારી હન્યુથ ધરી હઉં છું. (૨)

(દિવઃ સહસ્રેષ્વારે નાકે એવ) યુલોહની સહસ્રપાશઓથી મુક્ત સુખપૂર્ણ સ્થાનમાં (તે અસથતઃ મધુજિહ્વાઃ સમેસ્વરન્) તેઓ નિશ્ચળ શાંત સ્વભાવવાળા અને મધુરભાષી લોકો બધા બળીને એક સ્વરથી કહે છે કે (તસ્ય ભૂર્જયઃ સ્પશઃ ન નિમિવન્તિ) તેને પકડવા માટે પાશ લીધેલા દૂતો કદી આંખો બંધ કરતા નથી. (સેતવે પદે પદે પાશિનઃ સન્તિ) તેને બાંધવા માટે પગલે પગલે પાશ લઇને ઉભેલા છે. (૩)

(વાજસાતયે વૃત્રાણિ સક્ષણિઃ) અગ્રહાન માટે પ્રતિબંધ કરનારા શત્રુઓને દૂર કરવાવાળા બળીને

ભાનાર્થ— સર્વથી પ્રથમ પ્રગટ થયેલા પ્રહને તેની પ્રકાશની મર્યાદાઓ દ્વારા જ્ઞાની તરફ છે અને તેજ જ્ઞાની ઉપમા દેવા યોગ્ય આકાશ સંચારી સર્વાદિ ગ્રહો અને નક્ષત્રો નિહાળીને સત્ અને અસતનું ચૂળ ઉત્પત્તિસ્થાનના વિષયમાં ઉપદેશ કરે છે. (૧)

પ્રથમના જ્ઞાની પુરુષોએ જે જે પ્રગટ કામો કર્યા છે તેમનું સ્મરણ કરી એવાં કર્મો તમે કરો અને માળ-અન્ધાં અને વીરોને બચાવો એજ તમારી પાસે પ્રાર્થના છે. (૨)

પ્રકાશપૂર્ણ સ્વર્ગધામમાં રહેનારા શાંત અને મધુર સ્વભાવવાળા જ્ઞાની લોકો એક સ્વરથી કહે છે કે એ પ્રભુના દૂત કદી પણ આંખ બંધ કરતા નથી. પોતાની આંખો હંમેશાં ખુલ્લી રાખીને હાથમાં પાશ લઇને પાપીઓને બાંધવા માટે પગલે પગલે તત્પર રહે છે. (૩)

જે લોકો અગ્રહાન વગેરે પાપકારના કાર્યોમાં વિદ્યો ઉત્પન્ન કરે છે તેમને દૂર કરો, જે પ્રકારે શત્રુઓ પર બળીન

નૈષ્ઠૈતેનાંરાત્સીરસૌ સ્વાહા ।

તિગ્માયુઘૌ તિગ્મહેતી સુશેવૌ સોમારુદ્રાવિહ સુ મૃદંતં નઃ ॥ ૫ ॥

અૈતેનાંરાત્સીરસૌ સ્વાહા ।

તિગ્માયુઘૌ તિગ્મહેતી સુશેવૌ સોમારુદ્રાવિહ સુ મૃદંતં નઃ ॥ ૬ ॥

અૈતેનાંરાત્સીરસૌ સ્વાહા ।

તિગ્માયુઘૌ તિગ્મહેતી સુશેવૌ સોમારુદ્રાવિહ સુ મૃદંતં નઃ ॥ ૭ ॥

મુમુક્તમસ્માન્દુરિતાદવ્યાઙ્જુપેથાં યજ્ઞમૃતમસ્માસું ધત્તમ્ ॥ ૮ ॥

ચક્ષુષો હેતે મનસા હેતે વ્રહ્મણો હેતે તપસશ્ચ હેતે ।

મેન્યા મોનિરસ્યમેનઘસ્તે સંન્તુ યૈકૃસ્મૌ અમ્યઘાંયન્તિ ॥ ૯ ॥

(ઉપરિ સુ પ્રગ્વન્) તેમને બધાને આરે બાળુ દૂર ભગાડી દે કારણ કે (તત્ત્વ દ્વિપઃ અર્ણવેન અર્ધિર્હૃતે) આપ શત્રુઓ પર સમુદ્ર પરથી પણ ચઢાઈ કરી શકો છો અને તેથી જ (સનિસ્રસ નામ અસિ) આપતું નામ સનિસ્રસ અર્થાત્ ચઢાઈ કરવામાં કુશળ એ અર્થનું છે (ત્રયોદશઃ માસ इन्द्रस्य गृहः) તેરમે માસે મહિને ઇન્દ્રનું ઘર છે (૪)

(નુ પુતેન અસૌ અરાત્સીઃ) નિશ્ચયથી તે આ પ્રકારે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે । (સ્વા-હાઃ) આત્મ-સર્વશત્રુ સમર્પણ જ સિદ્ધિનો માર્ગ છે. (તિગ્માયુઘૌ તિગ્મહેતી) તીક્ષ્ણ હથિયારવાળા અને તીક્ષ્ણ અસ્ત્રવાળા (સુશેવૌ સોમારુદ્રૌ) ઉત્તમ સેવા કરવાને યોગ્ય સોમ અને રૂદ્ર (હૃદ ન મૃદંતં) અહીં અમને સુખી કરે. (૫)

(પતેન અસૌ અવ અરાત્સીઃ) આજ રીતથી તું આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે (સ્વાહા) ત્યાગ એજ સિદ્ધિનું મૂળ છે. (તિગ્માયુઘૌ) ઉત્તમ શસ્ત્રાસ્ત્રવાળા વીરો અહીં બધાને સુખી કરે. (૬)

(પતેન અસૌ અપ અરાત્સીઃ) આજ રીતથી તું સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. (સ્વાહા) ત્યાગ જ સિદ્ધિનું મૂળ છે. (તિગ્મા) ઉત્તમ શસ્ત્રાસ્ત્રધારી વીર અહીં બધાને સુખી કરે. (૭)

(અસ્માન્ અવઘાત્ દુરિતાન્ મુમુક્તં) અમે બધાને નિહંનીય પાપથી છોડવો. (યજ્ઞં જુપેથાં) યજ્ઞનું સેવન કરે અને (અસ્માસુ અમૃતં ઘત્તં) અમારામાં અમૃત ધારણ કરે. (૮)

હે (ચક્ષુષઃ હેતે) આંખનાં આયુષો (મનસઃ હેતે) હે મનનાં શરણે । (વ્રહ્મણઃ હેતે) હે જ્ઞાનનાં આયુષો ! અને (તપસઃ ચ હેતે) તપનાં આયુષો (મેન્યાઃ મોનિઃ અસિ) તું શસ્ત્રોનું શસ્ત્ર છે. (યે માર્ગે ચક્ષાઃ કરી શકાય છે તેજ પ્રમાણે સમુદ્ર પરથી પણ દુરમને પર ચઢાઈ કરવામાં તું કુશળ બન. તેરમે માસે પણ અન્ય મહિનાની જેમ ઇન્દ્રનું ઘર છે. (૪)

આ માર્ગથી પ્રવેશને સિદ્ધિ મળી શકે છે. પરોપકારને માટે આત્મસર્વશત્રુ સમર્પણ કરવું એજ સિદ્ધિનું મૂળ છે. ઉત્તમ શસ્ત્રાસ્ત્રધારી સેવા કરવાને યોગ્ય વીર આ પ્રમાણે અહીં બધા સુખી કરે. (૫) આ રીતથીજ દરેક માનવી કરે. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ત્યાગની ભાવના એજ સિદ્ધિનું મૂળ છે. સર્વ વીર પુરુષો આજ માર્ગથી બધાને સુખી કરે. (૬) આ પ્રકારેજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ત્યાગજ એજ સિદ્ધિનું મૂળ છે. સર્વ વીરો આજ માર્ગથી બધાને સુખી કરે. (૭) પાપથી દૂર રહો. પ્રચરત સત્કાર્ય કરો અને અમરત્વ પ્રાપ્ત કરો. (૮)

યોક્તસ્મૌથકુપા મનસા ચિત્ત્યાકૂત્યા ચ યો અધાપુરમિદાસાત્ ।

ત્વં તાનગ્રે મેન્યામેનીન્ કૃણુ સ્વાહાં

॥ ૧૦ ॥

इन्द्रस्य गृहोऽसि ।

તં ત્વા પ્ર પંથે તં ત્વા પ્ર વિશામિ સર્વગુઃ સર્વપૂરુષઃ

सर्वीत्मा सर्वतनूः सह यन्मेऽस्ति तेन

॥ ૧૧ ॥

इन्द्रस्य वर्मासि ।

તં ત્વા પ્ર પંથે તં ત્વા પ્ર વિશામિ સર્વગુઃ સર્વપૂરુષઃ

सर्वीत्मा सर्वतनूः सह यन्मेऽस्ति तेन

॥ ૧૨ ॥

इन्द्रस्य वर्मासि ।

તં ત્વા પ્ર પંથે તં ત્વા પ્ર વિશામિ સર્વગુઃ સર્વપૂરુષઃ

सर्वीत्मा सर्वतनूः सह यन्मेऽस्ति तेन

॥ ૧૩ ॥

અસ્માન્ અભ્યધાયન્તિ) જે અગ્રાને સતાવે છે (તે અ-મેનયા સન્તુ) તેઓ શસ્ત્રરહિત બને. (૯)

(યઃ યઃ અગ્રાયુઃ અસ્માન્) જે કાંઈ પાપાચરણ કરનારે અમને (ચક્ષુષા, મનસા, ચિત્ત્યા) અશ્રુઓ, મન, ચિત્ત (ચ આકૂત્યા અમિદાસાત્) અને સંકલ્પથી હાસ બનાવવાનો યત્ન કરે, હે અગ્નિ ! (ત્વં તાન્ મેન્યા અ-મેનીન્ કૃણુ) તું તેમને તારા શસ્ત્રથી શસ્ત્રહીન બનાવ. (સ્વા-હા) આત્મસર્વસ્વનું સમર્પણ એજ સુકિતને હેતુ છે. (૧૦)

(इन्द्रस्य गृहः असि) તું ઇન્દ્રનું ઘર છે, (સર્વ-ગુઃ) હું સર્વ પ્રકારની ગતિથી યુક્ત, (સર્વ-પૂરુષઃ) સર્વ પુરુષાર્થ શક્તિથી યુક્ત, (સર્વ-આત્મા) સર્વ આત્મબળથી યુક્ત, (સર્વ-તનૂઃ) સર્વ શારીરિક શક્તિઓથી યુક્ત (यत् मे अस्ति तेन सह) જે કાંઈ મારું છે તે સર્વ સાથે (તં ત્વા પ્રપથે) તેનાથી હું તને પ્રાપ્ત કરું છું અને (તં ત્વા પ્રવિશામિ) તેનાથી હું તારામાં પ્રવેશ કરું છું. (૧૧)

(इन्द्रस्य वर्म असि) ઇન્દ્રનું કવચ તું જ છે. હું (સર્વ-ગુઃ) સર્વગતિ, પુરુષાર્થ શક્તિ, આત્મિકબળ અને શારીરિકશક્તિથી યુક્ત બનીને તથા જે કાંઈ મારી પાસે છે તે સાથે તને પ્રાપ્ત કરું છું, અને તારામાં આશ્રય લઉં છું. (૧૨)

(इन्द्रस्य वर्म असि) ઇન્દ્રનું કવચ તું જ છે. હું સર્વગતિ પૌરુષશક્તિ, આત્મિક અને શારીરિક બળથી યુક્ત થઈને તથા જે કાંઈ મારી પાસે છે તે સર્વ લઈને તને પ્રાપ્ત કરું છું અને તારામાં આશ્રય લઉં છું. (૧૩)

આખ, મન, જ્ઞાન અને તપ એ મહાન્ શસ્ત્રઓ છે, આ અન્વ યજ્ઞોનાં ધનુ સજ્જ છે. એનાથી તે દુષ્ટોને શસ્ત્રહીન કરે કે જે પોતાના બળથી બીજાઓને સતાવે છે. (૯)

જે કાંઈ પાપી આત્માથી ચક્ષુ, મન, ચિત્ત અથવા સંકલ્પથી બીજાને હાસ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરશે, તેમને તું એ શસ્ત્રોથી શસ્ત્રહીન કર. આ માર્ગમાં આત્મસર્વસ્વનું સમર્પણ એજ નિષ્ફળતા યરાનો એક ઉપાય છે. (૧૦)

इन्द्रस्य वरूथमसि ।

તે ત્વા પ્ર પંથે તે ત્વા પ્ર વિંશામિ સર્વિગ્નઃ સર્વપૂરુષઃ

સર્વીત્મા સર્વેતન્નઃ સહ યન્મેઽસ્તિ તેનં

॥ ૧૪ ॥

(इन्द्रस्य वरूथं असि) ઇન્દ્રની તું હાલ છે. સર્વત્રિતિ પૌરુષશક્તિ, આત્મિક અને શારીરિકબળથી સુકત થઇને તથા જે હાંઈ માફ છે તે સર્વ સાથે તને પ્રાપ્ત કરું છું, અને તારામાં આશ્રય લઉં છું. (૧૪)

સર્વગતિ, સર્વ પુરુષશક્તિ, સર્વ આત્મિકબળ અને સર્વપૂર્ણ શારીરિકબળોની સાથે તથા અન્ય જે કંઈ માફ કહેવા યોગ્ય છે તેને સાથે લઇને પ્રથમે ધરણે બળે છું. તેના મુહૂર્ત પ્રવેશ કરું છું અને ત્યાં જ રહું છું, એજ અમારા બધા માટે કામ્યું થર અને સર્વ માટે સુરક્ષિત સ્થાન છે. (૧૧-૧૪)

બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ

આ સૂક્તનો પહેલો મંત્ર (કાં. ૪૧૧૧) એકા કાંડનો પ્રથમ સૂક્તનો પહેલો મંત્ર છે. તથા આ સૂક્તનો દ્વિતીય મંત્ર ચતુર્થ (કાં. ૪૧૭૭ કાંડમાં) સપ્તમ મંત્રનો સપ્તમ મંત્ર છે. તે મંત્રોના અર્થ, બાવાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ પાઠક ત્યાંજ જોઇ લે.

તે પછી દ્વિતીય મંત્ર કાં. ૪૧૭૭ માં છે તથાપિ તે મંત્ર ત્યાં વિષ દૂર કરવાના ઔષધિ પ્રકરણમાં છે. તેથી પ્રકરણાનુસાર ત્યાં ઔષધિ પ્રકરણનો સામાન્ય અર્થ દર્શાવે છે. પરંતુ આ બ્રહ્મવિદ્યા અને બ્રાહ્મોત્તરિતું પ્રકરણ છે. તેથી આ પ્રકરણમાં જોનો અર્થ આ પ્રકરણને અનુકૂળ થશે અને એમ કરવા માટે શબ્દોનો તેજ અર્થ લઇને અર્થ જોવા જોઇએ. કારણ કે આ સામાન્ય અર્થનો જ મંત્ર છે અને આવા મંત્રો લિન-લિન પ્રકરણોમાં આવવા છતાં ત્યાંના યોગ્ય અર્થ ખતાવી શકે છે. જેની રીતે કેટલે પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું કે, " તમે તેવાર થઇ જાઓ. " તે આ સામાન્ય સૂચના

મળતાં જ દરેક સામાન્ય કાર્યકર્તા પોતાપોતાના કર્તવ્યકર્મમાં તદ્દપર થવાનો વ્યાસ્ય સમજ લે છે, અને આ આદેશાનુસાર બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાનકર્મમાં, ક્ષત્રિય પોતાના યુદ્ધકર્મમાં, વૈશ્ય પોતાના વ્યાપાર-વ્યવહારના કાર્યમાં તથા શૂદ્ર પોતાની કારીગરીના કાર્યમાં પોતાની સિદ્ધતા કરી શકે છે. એકજ સામાન્ય આદેશ લિન-લિન શ્રોતાઓમાં લિન-લિન કાર્ય માટે પ્રેરણા આપી શકે છે. તેજ પ્રમાણે આ મંત્રની સામાન્ય આદેશ પૂર્વોક્તસ્થાન (કાં. ૪૧૭૭) પર ઔષધિ પ્રયોગના કાર્યની પ્રેરણા આપે છે, ન્યારે અહીં ઉપાસના યોત્રની પ્રેરણા આપે છે. પાઠક તેના વિચાર કરીને આ સામાન્ય મંત્રનું મહત્ત્વ જાણી શકે છે.

પ્રથમ મંત્રનો વિસ્તૃત અર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ ચતુર્થ કાંડના સુ. ૧ મં. ૧ ની વ્યાખ્યાઓમાં પાઠકગણ જોઇ શકશે. આ પ્રથમ મંત્રનો એ વ્યાસ્ય છે- " બ્રહ્મ સર્વથી પ્રથમ પ્રકટ થયેલા છે. તેના પ્રકાશની જ્યાં મર્યાદા હોય છે, તે

નિહાળીને યાત્રી આ બ્રહ્મને જાણી શકે છે. આરાત્રી સૂચાદિ તેજસ્વી પદાર્થોનું અદ્ભૂત તેજ જોઈ અને તેને ઉપમા અપવા યોગ્ય છે એવો અનુભવ કરીને, આ કલ્પના ઉપલક્ષ્યથી મળ ઉત્પત્તિસ્થાનની બાબતમાં નિશ્ચિત યાત્રા પ્રાપ્ત કરીને તેનો ઉપદેશ આપી શકે છે. (મં. ૧) ”

જેવી રીતે સૂર્યનો પ્રકાશ કોઈ પણ પદાર્થ પર પડતાથી અર્થાત્ તેના પ્રકાશની મર્યાદા બંધાય જવાથી જોઈ શકાય છે, ને મર્યાદા ન હોય તો સૂર્યનો પ્રકાશ જોઈ શકાય નહિ, એજ પ્રમાણે પરમાત્માના પરમ તેજનો અનુભવ પણ સૂચાદિ વિવિધ કેન્દ્રોમાં તેની મર્યાદા હોવાથી જ થાય છે. અર્થાત્ જો જગત ન હોય તો પરમાત્માના અદ્ભૂત સામર્થ્યનો અનુભવ કેવી રીતે થઈ શકે. પરમાત્મા પરમ તેજસ્વી છે, સર્વથી પ્રથમ અનાદિકાળથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. આ બધું સત્ય છે. તો પણ સૂર્યચંદ્રાદિ કેન્દ્રોમાં તેના પ્રકાશની અંતિમ સીમા વ્યક્ત થઈ રહી છે તેથી જ તેના સામર્થ્યનું યાત્રા થઈ શકે છે. જે પ્રમાણે ધરના ઓરડામાં બળતા દિવાલો પ્રકાશ ઓરડાની દિવાલો પર પડે છે અને તેથી જ નજરે પડે છે, ને દિવાલ તેને અટકાવવાને ત્યાં ન હોત તો તેને આપણે જોઈ શકત નહિ. તેજ પ્રમાણે આ વિષયના ધરણી ઓરડામાં પરમાત્માણી દીપ ચમકી રહ્યો છે. અગ્નિ, સૂર્યચંદ્ર આદિ દેવતાઓણી દિવાલોપર તેનો પ્રકાશ પડીને અર્પિત થયો છે અને તે મર્યાદાથીજ તેની શક્તિનું યાત્રા થાય છે. બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગની આ એક સીડી છે.

વિશ્વમાં પરમાત્માની શક્તિનું કાર્ય જોઈને સદસત્ત્વનું મૂળ વજોરે કારણોને જાણ્યાં જોઈએ. યાત્રી, કવિ, સંત જ આ પ્રકારે પરમાત્માનું યાત્રા પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તેના સંજયે સત્ય ઉપદેશ કરી શકે છે.

આ પ્રથમ મંત્રનો આશય છે. ત્યાર પછી દ્વિતીય મંત્રમાં કહ્યું છે કે— “ પૂર્વકાળના યાત્રી ભરપૂરેએ જે પ્રકારે બધાં જ પ્રશસ્ત કર્મ કર્યાં હતાં, એજ પ્રમાણે તું પણ પ્રશસ્તતમ કાર્ય કર. તારા બાળ-બચ્ચાં અને વીરોનું રક્ષણ કર, અને તેમની ઉન્નતિ કર, આજ તને અરે ઉપદેશ આપવાનો છે. (મં. ૨) ” તારી સન્મુખ એજ આદ્ય રહે કે જે પ્રાચીન કાળના શ્રેષ્ઠપુરુષોએ પોતાની સામે રાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળના શ્રેષ્ઠપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર પણ તું તારી સમક્ષ રાખ અને તેમના જેવો બનવાનો પ્રયત્ન કર. તેમજો

પરમાર્થસાધન કરતાં કરતાં પણ સંસારયાત્રા કેવી રીતે ચલાવી, પરમાત્માની ભક્તિ કરતાં કરતાં પણ પોતાના બાળ બચ્ચાંઓની ઉન્નતિ કઈ રીતે કરી, પોતાનાં સંતાનોને વિનાશથી કેવી રીતે બચાવ્યાં, ધન્યાદિ બાળતો તેમનાં ચરિત્રોમાંથી મનન કરી એ વાતોને તારા પોતાના જીવનમાં ઢાળી દે અને એના જેવું આચરણ કરીને તારી પોતાની ઉન્નતિનું સાધન બનાવ. આ ઉપદેશ આ દ્વિતીય મંત્રદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. આ સામાન્ય વ્યવહારનો મંત્ર વૈદ્યક પ્રકરણમાં વૈદ્યકનો વ્યવહાર ઉત્તમ બનાવવાની પ્રેરણા આપે છે, જ્યારે અર્ધોર્ધા આત્મોન્નતિના પ્રકરણમાં સંસારની સાથે પરમાર્થનું સાધન કેવી રીતે થાય તેની પ્રેરણા આપી રહ્યો છે પાઠક આ પ્રમાણે એકજ સામાન્ય મંત્રનું મહત્ત્વ સમજે અને વેદોની આ અદ્ભૂત શૈલીનો અનુભવ કરે.

આ બે મંત્રોનો આ પ્રમાણે શબ્દ અર્થ સમજાવ્યા પછી હવે તૃતીય મંત્રનું મનન શરૂ કરીએ.

સ્વર્ગના મહાન સંતાનોની ઘોષણા

જેઓને સ્વર્ગસુખોનાં અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે તેવા સંત-મહત્ત્વોએ જનતાને કલ્યાણ માટે જે ઉપદેશ કર્યો છે તે ઉપદેશ આ તૃતીય મંત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે.

તે અસદ્યતઃ મધુસિન્ધાઃ સહસ્રધારે દિવ્યો નોકે સમસ્ત્વત્ ॥ ૩ ॥

“ તેઓ સિન્ધુપ્રતા, મધુર ભાષણ કરવાવાળા, સદૃશ-ધારાઓમાં જ્યાં અશ્રુત પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એ છુપેકાનાં સ્થાનનો અનુભવ લેનારા સંત-મહંત એક સ્વરથી આ ઉપદેશ આપે છે. ” અર્થાત્ તે લોકો જનતાના ભક્ષ માટે એક સ્વરથી નીચે ટપેલો ઉપદેશ આપે છે—

સ્વય મૂર્ચય સ્પશઃ ન નિમિષવન્તિ ।

સેતવે પદે પદે પાશિનઃ સન્તિ ॥ (મં. ૩)

“ તે પરમાત્માના હોતો હુણેને પાશોથી બાંધનારા આંખો કદી બંધ કરતા નથી. અર્થાત્ લોકોના પુણ્ય-પાપોને ખુશી આંખોથી સદાને માટે જોતા રહે છે. પાપીઓને પાશથી બાંધવા માટે પોતાના પાશો સહિત સર્વ જગતમાં દરેક સ્થાનમાં સદા તૈયાર રહે છે. ” અર્થાત્ તેમની દૃષ્ટિમાંથી કોઈ પાપી કદી પણ બચી શકતો નથી દરેક પાપીને તેના પાપ-લોભ પ્રમાણે દંડ દેવાને તત્પર રહે છે, અને અવશ્ય તે

પાપીને બંધનમાં નાંખે છે. આથી ક્રોધ પાપી એમ ન સમજે કે પાપ કરીને હું પરમાત્માના દંભથી બચી જાઉં. પણ પચાસે પરમાત્માના દુતો પોતાની આંખો મુશ્કેલી રાખીને ઉભા છે. તેમજ તત્કાલ પાપીને પકડે છે. આ દુતોનો તેને પકડવાનો પ્રયત્ન એટલો બધો પૂરું છે કે પાપીને ધણીવાર એમ જ થાય છે કે પોતે તદ્દન સ્વતંત્ર છે, પરંતુ ખરું જોતાં તે સંપૂર્ણ-પણે બંધનમાં છે. પરમાત્માનો એટલો અદ્ભુત પ્રયત્ન છે. તેથી સર્વ મનુષ્યોએ એ સમજવું જોઈએ કે ઉચિત ધર્મનું ફલ વ્યવહાર દક્ષતાથી કરવાનો પ્રયત્ન તેમણે કરવો જોઈએ. પાપથી બચે અને આ પ્રકારના સાધાન આચરણથી પરમાત્માના તે શ્રેયસ્કાંક્ષી બની જાય. એવો ક્રોધ સંભવ નથી કે ક્રોધ છૂટે ખૂણે પાપ કરે અને તે પાપ છુટું રહે. આ ક્રોધશ્ચર વિશેષ સાધનાની શખવાની આવશ્યકતા છે. જે મનુષ્ય પુરુષમાર્ગ પર ચાલનારો હશે તો તેની ઉત્તમ રક્ષા પણ હાથરના એજ દુતો તેટલી જ સાધનાનીથી કરે છે અને તેટલા માટે જ પુરુષાત્માને કદી પણ ક્રોધનો ડર હોતો નથી.

જે પાકક આ મંત્રનો ઉત્તમ પ્રકારે વિચાર કરશે અને તે પ્રમાણે પોતાનું આચરણ રાખશે તો અવશ્ય તે સુધરી જશે, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. જે આત્મિકકલિકાનો વિગ્રહ કરવાની પાકાંકી હજી હશે તો તેમને માટે પરિશુદ્ધ આચરણની અત્યંત આવશ્યકતા છે. આ ઉપદેશ આ મંત્રદ્વારા ઉત્તમ રીતે મળી રહે છે.

શત્રુઓને નરસાડવા

મુલ્ય મંત્રમાં શત્રુઓના કલ્યાણનું નિર્ણય કરીને એવા શત્રુઓને દૂર કરવાનો ઉપદેશ આપેલો છે. “૫૩” શબ્દનો અર્થ અહીં શત્રુવાચક થાય છે. જે ઘેર છે, જે ચારે તરફથી પ્રતિબંધ ઉત્પન્ન કરે છે. વિશેષતઃ (વાજ-સાતયે) અન્યાન આદિ પરાંપરાના કૃત્યોમાં અડચણ ઉભી કરે છે. તે શત્રુ છે. પાકક જે વિચાર કરશે કે આ અડચણો ઉભી કરનારા તેના શત્રુઓ ક્રોધ છે, તો તેને તેમનો પત્તો જરૂર મળી આવશે. ધાર્મિક, સામાજિક, તાત્કાલિક, વૈવેકિક અથવા સાધિક રક્ષાવેદ ઉત્પન્ન કરનારા અનેક શત્રુઓ વિદ્યમાન છે, તેમને દૂર કરીને પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ ખુલ્લો કરવાની આવશ્યકતા છે. એવા શત્રુઓને (પરિ સુ પ્રચન્વ) બંધી બાંધી ઉત્તમ પ્રકારે પ્રયત્ન કરી વિશેષ રીતીથી દૂર નવાડી દે. તમારી પાસે તેમને ચોખ્ખા ન દે. શત્રુઓ પર ચઢાઈ જમીન પરથી તેમજ સમુદ્ર પરથી એમ બંને રીતે ઘસી દે

છે, તેમજ ઉપરથી પણ ઘસી દે છે, તેમજ ખીણ પણ અનેક રીતિઓ હોઈ શકે. અહિં તાત્કાલિક રીતોનું નિર્ણય કરવાનું નથી, જેને તે રીત હોય પણ તેને આચરણમાં મૂકી દુસ્મનોને દૂર કરી પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ ખુલ્લો કરી દેવો જોઈએ. પ્રતિબંધ રહિત માર્ગ થવો એનો જ અર્થ સુકિત છે. તેના માર્ગ આ મંત્રથી બતાવ્યો છે. માર્ગ તો આધ્યાત્મિક સુકિત માટે તેમજ સામાજિક તથા શારીરિક સુકિત માટે પણ અત્યંત ઉપયુક્ત છે.

સિદ્ધિનો માર્ગ

શત્રુઓનો પ્રતિબંધ દૂર કરવો, પોતાનો માર્ગ પ્રતિબંધ રહિત કરવો અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ આ ચાર મંત્રોમાં પહેલાં જાતાવ્યા પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે. હવે વિચાર એ છે કે એવી સિદ્ધિ કયા પ્રકારે થઈ શકે, આ શંકાના સમાધાન માટે કહ્યું છે કે—

પ્તેન સુ અરાત્સીઃ (મં. ૫)

પ્તેન અવ મરાત્સીઃ (મં. ૬)

પ્તેન અવ મરાત્સીઃ (મં. ૭)

“આ માર્ગથી જ તું સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીશ” અર્થાત્ પૂર્વોક્ત ચાર મંત્રોમાં જે ધર્મ માર્ગ કહ્યો છે તેનું આચરણ કરવાથી જ મનુષ્યને સિદ્ધિ મળી શકે છે. ચાર મંત્રોમાં જે ધર્મ કહ્યો છે તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આનું છે— “(૧) પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી. (૨) શ્રેષ્ઠ પુરુષોનો આદર્શ આપણી સંમુખ રાખવો. (૩) પાપનો ભય ધારણ કરવો. (૪) અને પ્રતિબંધક નિમ્ન અથવા શત્રુને દૂર કરવો.” ઉન્નતિનું આ ચાર સૂત્ર છે. તેમનું આચરણ કરવાથી મનુષ્યની ઉન્નતિ થઈ શકે છે. આ ઉન્નતિમાં એક વાતની ખાસ આવશ્યકતા છે અને તે છે “સ્વાહા” કરવું. સ્વાહા કરવાનો અર્થ હવે જોઈએ—

સ્વા-હા કરે

આ સૂક્તમાં મંત્ર પછી ૭ સુધીના ત્રણ તથા દસમા મંત્રમાં એકવાર એમ કુલ ચાર વખત “સ્વાહા” શબ્દ આવ્યો છે. તેથી આ સૂક્તમાં અનેકવાર અને વારંવાર સ્વાહા બોલવાની તેનું મહત્વ આ સૂક્તોક્ત સિદ્ધિમાં અધિક છે. તેથી સ્વાહા શબ્દનો અર્થ જોવો જોઈએ.

(સ્વ) પોતાનું સર્વસ્વ (સ્વા) તથા હેતું તેનું નામ સ્વાહા છે. પોતાના અધિકારમાં જે પત્ન, મન, ધન વગેરે છે તે ગર્હ જનતાની ભગાઈ માટે સમર્પણ કરવું તેનું નામ

સ્વાહા કરવું છે. પોતાની શક્તિમાત્ર પોતાના ભોગ વિલાસ વધારવામાં ખર્ચ ન કરતાં સર્વ જનતાની હાલપ કરવાના પ્રયત્નતત્ત્વ કાર્ય કરવામાં તેનો વ્યય કરવાનું સ્વાહા શબ્દથી સૂચિત કરવામાં આવે છે. તેને લીધે જ યજ્ઞના ઉત્પત્તિમાં સ્વાહા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. તેનો અર્થ એવો થાય કે યજ્ઞમાં આપેલી આહુતિ ખીમની ઉત્તતિ માટે આપી છે. તેથી હું મારો પોતાનો ભોગ વધારવા ઇચ્છતો નથી. યજ્ઞ ખરેખર આપણને આજ શીખવે છે. દ્રવ્યયજ્ઞ, વિદ્યાયજ્ઞ, જ્ઞાનયજ્ઞ આદિ અનંત યજ્ઞો છે. તેનો અર્થજ એ છે કે દ્રવ્ય, જ્ઞાન આદિ પરોપકારાર્થે સમર્પણ કરવું અને તેને માત્ર પોતાનો જ ભોગ વધારવામાં ખર્ચ ન કરવું, પરોપકારને માટે આત્મ-સર્વસ્વનું સમર્પણ કરવું તેનું નામજ સ્વાહાકાર છે. આ સ્વાહાકાર કરવાથી જ આ સૂક્તમાં પરમ ઉચ્ચસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેથી આ સ્વાહાકાર જેટલો વધારે થશે તેટલી સિદ્ધિ વધારે થશે. સિદ્ધિને માટે આ સ્વાહાકારની અત્યંત આવશ્યકતા છે. મં. ૫-૭ સુધીના ત્રણ મંત્રોમાં ત્રણ વખત એકી વખત એકી સાથે કહેવાથી આ આત્મસમર્પણનું અત્યંત મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. પાઠક પણ તે જોઈ શકશે કે જગતમાં પણ ત્યાગ કરનારની જ વિશેષ પ્રતિષ્ઠા થાય છે, નહિ કે સ્વાર્થી મનુષ્યની અર્થાત્ સ્વાર્થત્યાગજેત્રી રીતે જગતના બ્યવહારમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે આવશ્યક છે, તેજ પ્રમાણે પરમાર્થસાધન માટે પણ આવશ્યક છે.

સોમ અને રૂદ્ર

જગતમાં શાંતિ અને ઉમતા વધારનારી બે શક્તિઓ છે. તેમનાં " સોમ-રૂદ્ર, અગ્નિ-સોમ, ઇન્દ્ર-સોમ " એવાં નામો વેદમાં આપી ગયાં છે. સોમશક્તિ જગતમાં શાંતિકારક છે અને રૂદ્ર શક્તિ ઉમતા વધારનારી છે. પ્રત્યેક સ્થાનમાં આ બંને શક્તિઓ કામ કરે છેજ, કયાંય એક એકી હોય તો ખીણ પ્રમળ હોય છે. જે પ્રમળ હોય છે તેનો પ્રભાવ વધારે હોય છે અર્થાત્ જો કાષ્ઠનામાં સોમશક્તિનો પ્રભાવ વધારે હશે તે પુરુષ શાંત, ચંભીર, વિવેકી, વિચારી હશે. તથા જેનામાં રૂદ્રશક્તિનો પ્રભાવ વધારે હશે તે પુરુષ યર, વીર, યુદ્ધપ્રિય, કૂર અથવા કઠોર હશે. આ પ્રમાણે મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ જોવાથી તરતજ સમજાઈ જાય કે તેનામાં કઈ શક્તિ વિશેષ પ્રમળ છે અને કઈ ન્યૂન છે.

જે પ્રમાણે બકિતમાં સોમ અથવા રૂદ્રશક્તિની ન્યૂનાધિ-

કતા હોય છે તેજ પ્રમાણે સમાજમાં અથવા જાતિમાં પણ સોમ વા રૂદ્રશક્તિની ન્યૂનાધિકતા હોય છે. આજ કારણથી આજણુ અને ક્ષત્રિય એ વર્ણો શાંત સ્વાભાવવાળા અને ઉમત્ર સ્વાભાવવાળા બને છે. શાહજીની શાંતિ અને ક્ષત્રિયની ઉમતા એજ કારણથી સુપ્રસિદ્ધ છે. માટે સોમાચરણ એ દેવતાવાચક શબ્દથી આદર્શ આજણુ-ક્ષત્રિયોનો ભેષ થાય છે.

મંત્ર ૫-૭ સુધીના ત્રણ મંત્રોમાં સોમાર્ચ દેવતા છે. " આ બંને દેવતાઓ અમને સુખી બનાવે " એવી પ્રાર્થના આ ત્રણ મંત્રોમાં છે. વ્યક્તિમાં જે શાંતિ અથવા ઉમતા હોય છે તે તેના હિત માટે સહાયક અને અર્થાત્ મનુષ્યની શાંતિ તેને શિષ્ય બનાવનારી ન હોવી જોઈએ અને મનુષ્યની ઉમતા તેને હિંસક ન બનાવે એ અર્થ અદિ લેવો વધારે ઉચિત લેખ્યા. સમાજમાં પણ શાંતિપ્રિય આજણુ અને યુદ્ધપ્રિય ક્ષત્રિય પરસ્પર સહાયકારી બની પરસ્પરની ઉત્તતિ કરીને સઘે-સઘે રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરનારા પણ બને. આ પ્રમાણે મનુષ્યની ઉત્તતિ થતી રહે, બંધાનું સુખ વધતું રહે અને કોઈ પણ હીન અથવા દીન ન બને. ઉપર વધુવેલી રીતિઓથી મનુષ્ય ત્યાગભાવથી અને આત્મસમર્પણથી યુક્ત બનીને શાંતિ તથા ઉમતાથી યોગ્ય સહાયતા ભેટાં-ભેટાં સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે. આજે આ ત્રણ મંત્રોના છે. પાઠક આ મંત્રોનો વિચાર કરશે તો તેમના જ્ઞાનમાં આ વાત જરૂર આવશે શકશે કે કઈ રીતે સ્વાર્થત્યાગ અને આત્મસમર્પણપૂર્વક આત્મોપાનિ-ના માર્ગનું અવલંબન કરીને મનુષ્ય ઉત્તતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ ત્રણ મંત્રોનો આશય જ ભિન્ન-ભિન્ન શબ્દો દ્વારા અલગ મંત્રમાં કહેલો છે. આ આદર્શ મંત્રના ત્રણ ભાગ છે-

ત્રણ ઉપદેશ

૧ અથવાત્ દુરિતાત્ અસ્માન મુમુક્ષતમ્ । (મં. ૮)

૨ યજ્ઞં જુવેયામ્ । (મં. ૮)

૩ અસ્માસુ અમૃતં ઘત્તમ્ । (મં. ૮)

" (૧) નિંદા પાપાયરણી અમેને યુક્ત કર, (૨) યજ્ઞનું સેવન કર, (૩) અમારામાં અમૃતને ધારણ કરે. " આ ત્રણ ઉપદેશ અલગ મંત્રમાં છે. પાપાયરણી કૃત રહેતું, આત્મસમર્પણરૂપ યજ્ઞ કરવો અને અંતમાં અમૃતને પ્રાપ્ત કરવું. આ ત્રણ ઉપદેશ છે. જે પૂર્વે આગેલા મંત્રોના સાર છે. અત્યાર સુધી આ સૂક્તમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યા છે તેનો સાર આ ત્રણ મંત્ર ભાગમાં આપી મેલો છે. " પાપથી

અચતુ, સત્કર્મ કરવું અને મૃત્યુને દૂર કરીને અચૂનને પ્રાપ્ત કરવું "અધાધર્મના નિયમ આ ત્રણ મંત્ર સાગમા સ્થિતિ થયેલા છે અમૃત પ્રાપ્ત કરવું એ મૃત્યુભીંતું સાધ્ય છે. તેનું સાધન યજ્ઞ અર્થાત્ સત્કર્મ કરવું છે અને પાપાચરણ ન કરવું એ નિપિદ્ધ કર્મના નિષેધ છે. આ પ્રમાણે આ નિહતવચ્ચ અથર્વા ત્રિકર્મ કરવાનું છે " કદાચિત્ત ધીન્તુ કાષ્ઠ પશુ સિદ્ધ ન થાય તો પશુ આ ઉપદેશ મનુષ્યના મનમાં સ્થિત થઈ નય તો તેનો બેરોપાર થઈ શકે છે કેટલા વ્યાપક મહત્ત્વનો ઉપદેશ કેટલા થોડા શબ્દોમાં વેદ અહીં આપેલો છે તેનો વિચાર પાઠક કરશે તો તેને આ ઉપદેશોનું મહત્ત્વ સમજાઈ શકશે

શસ્ત્રોતું શસ્ત્ર

શત્રુઓને હાલીને દૂર કરવાનો ઉપદેશ પહેલાં ધણીએ વખત આપ્યો છે તેનું પાલન કરવા માટે શત્રુઓના શસ્ત્રોની અપેક્ષાથી આપણા પોતાના શસ્ત્રોનો વધારાની આચર્યકતા રહે છે આપણા શસ્ત્રો જોઈને શત્રુ પશુ પોતાના શસ્ત્રોનો વધારતા રહે છે આ પ્રમાણે બન્નેનાં શસ્ત્રો જો વધતાં રહે તો તે એટલા મધાં વધી જાય કે તેની કાષ્ઠ પરિમિતિ રહે નહિ ત્યાર પછી જે રાષ્ટ્ર અધિક શસ્ત્રોથી સજ્જત હોય તેનું નિયમન કંઈ રીતે કરી શકાય, એ પ્રશ્ન વિચારવંત મનુષ્યની સામે ઉપસ્થિત થાય છે તે પ્રશ્નનો ઉકેલ નવમા મંત્રમાં આપેલો છે—

ચક્ષુષઃ મનસઃ દ્રઘ્ણણઃ તપસઃ હૈતિઃ મેન્વા મેનિ
(મં. ૬)

"આંખ, મન, જ્ઞાન, તપ જેવાં જે શસ્ત્રો છે તે શસ્ત્રોનાં પશુ શસ્ત્રો છે " અર્થાત્ સાચાં શસ્ત્રોથી કેટલીએ ગણી શક્તિ તેમનામાં છે તેમનામાં જે આત્મિકમજબ હોય છે, તેનાથી તેઓ શસ્ત્રોના બળથી કેટલાએ ગણા અધિક સમર્થ બળવાન હોય છે આથી શસ્ત્રોના પાશવીમજનો પ્રતિકાર નેત્ર-મન જ્ઞાન તપથી આત્મિકમજબાળી આપ્યા ત્મિકશક્તિઓથી થઈ શકે કેવળ દૃષ્ટિપેથી, કેવળ મનની ઇચ્છાથી, કેવળ જ્ઞાનના ચોખ્ખી અથર્વા તપના પ્રભાવથી પાશવીશસ્ત્રોનો પ્રતિકાર કરી શકાય છે લોહના શસ્ત્રો સ્થિતિઓનાં જે જ્યારે આ આત્મિકમજબ પ્રાપ્તોનું છે. વિશ્વા મિત્રનાં પાશવીશસ્ત્ર તપરથી વસિષ્ઠી ઇન્દ્રશક્તિની સામે વ્યર્થ સિદ્ધ થયાં એ ઐતિહાસિક કથા અહીં મરામર લાગુ પડી શકે છે

પાશવીબળનો આત્મિકબળથી પ્રતિકાર

પાશવીમજ જોની પાસે વધે છે તે પોતાના સુખને વધારવા માટે બીજાઓ પર અત્યાચાર કરે છે આ કારણથી તે (મદ્ધ-આયુ) જોની આયુ પાપમય થઈ ચૂકી છે એવો પાપી બને છે જે પ્રકારે એક પાપી વ્યક્તિ બીજા પર અત્યાચાર કરે છે તેજ પ્રકારે પાશવીશસ્ત્રોથી મુકત એક પાપી રાષ્ટ્ર પશુ બીજા રાષ્ટ્રો પર અત્યાચાર કરે છે, તેથી તેને પશુ "મદ્ધ-આયુ" અર્થાત્ પાપીજનનાળુ રાષ્ટ્ર કહેવાય છે, તેનું વર્ણન આ છે—

યે અસ્માન્ અમ્યઘાયન્તિ । (મં. ૬)

યો અઘાયુ અસ્માન્ અમિદાસાત્ । (મં. ૧૦)

"જે અમને ચારે બાજુથી પાપાચરણથી દુઃખ દે છે, જે પાપી અમને હાસ બનાવવા ચાહે છે અથવા અમારા સર્વસ્વનો નાશ કરવા ચાહે છે " આ મંત્રોમાં પાશવી અત્યાચારોનાં સ્વરૂપ બતાવ્યાં છે. (૧) એક તો એ છે કે બીજાનો ધાત પાપ-પુણ્યનો સ્થિત કર્યા વગર કરવો. (૨) અને બીજાએ એ છે કે બીજાના સર્વસ્વનો નાશ કરવો આ પાશવી અત્યાચારના સ્વરૂપ છે જગતમાં પ્રવર્તતી બધી યુદ્ધાની અને લોકોના બધા દુઃખનું મુખ્ય આજ કારણ છે પાઠક જગતના ઇતિહાસમાં દૃષ્ટિપે કરશે તો તેને જણાઈ જાયશે કે " એક બળવાન બીજા નિર્બળને પોતાની પેટપૂર્તિ માટે હનન કરી રહ્યો છે " આજ પાશવી અત્યાચાર છે. આ બળવાનનાં શસ્ત્રોને નિર્મળ બનાવવાનો એક માત્ર કેવળ ઉપાય આત્મિકબળનો જ છે—

ચક્ષુષા, મનસા, ચિત્ત્યા, આકૂત્યા, મેન્વા તાન્ અમેનોન્ કુણુ । (મં. ૧૦)

દ્રઘ્ણણઃ તપસઃ ચ મેન્વા તે અમેનય સન્તુ । (મં. ૬)

"આંખ, મન, ચિત્ત અને સંકલ્પકર્મી શસ્ત્રોથી તે અત્યાચારી શત્રુઓને શસ્ત્ર રહિત બનાવો. જ્ઞાન અને તપના શસ્ત્રોથી તેને શસ્ત્રહીન બનાવો "

અર્થાત્ પાશવીશસ્ત્રોનો સામનો આવા આત્મિકમજથી કર તાર મન, આંખ, ચિત્ત, સંકલ્પ, જ્ઞાન અને તપ એજ આત્માના શસ્ત્રો છે તેમને તું તેજસ્વી બનાવ અને લોહનાં શસ્ત્રોનો તેનાથી પ્રતિકાર કર તમારામાં આ આત્મિકમજ જેટલા પ્રમાણમાં હવે પામશે તેટલા પ્રમાણમાં શત્રુઓનું પાશવીમજ સત્તહીન અને હુતુ-પાંગળુ બની જશે.

પાશવીશક્તિવાળાનો સામનો કરવાનો આજ સનાતન માર્ગ છે. આજ માર્ગથી વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રનો અને પ્રહ્લાદ દિર-
ણ્યકરપુત્રનો સામનો કર્યો હતો. આ આત્મિકગુણના માર્ગથી
અન્તર્માં નિઃસંદેહ વિજય થશેજ. સર્વથી પ્રજ્ઞાવશાળી આ
આત્મિક બળ છે. જેઓ પાશવીગુણવાળા છે તેઓ
પોતાના લોહશરનાંત્રોના ધમડથી આત્મિકગુણ વધારવાનો
પ્રયત્ન કરતા નથી અથવા તો અત્યાચારની પ્રવૃત્તિને કારણે
પોતાનું આત્મિકબળ નષ્ટારી શકતા નથી. અનત્યાચારી,
શાંતિપૂર્ણ અર્ધિસામય આત્મિકગુણના માર્ગપરથી જનારા
લોકો જેટલો પોતાનો માર્ગ વધારે કાપી શકશે તેટલો તેમનો
વિજય વધારે થતો જશે, કારણ કે તેમના શત્રુઓ આ માર્ગમાં
આવી શકતા જ નથી, અને યદ્યપિ તેઓ આ આત્મિકગુણના
માર્ગપર આવી ગયા તો પણ તેમાં એજ આત્મિક ઉન્નિતિ-
વાળા મનુષ્યોની છત થશે. તેનું કારણ એ છે કે જે તે
માર્ગપર ચાલવાને માટે એ શત્રુ અર્ધિસામય, અનત્યાચારી
બનશે તો હુમ્મનું મૂળજ નષ્ટ થઈ જશે, અને પછી ઝગડનું
કારણજ રહેશે નહિ. જેવી રીતે વસિષ્ઠના આત્મિકગુણને જોઈને
વિશ્વામિત્રે અત્યાચારી ક્ષાત્રગુણનો ત્યાગ કરી શાંતિમય
અનત્યાચારી ક્ષાત્રગુણનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યાર પછી બન્નેમાં
કસહ થવાનું કોઈ કારણ જ રહ્યું નહિ. આ પ્રમાણે આત્મિક
ગુણવાળાની હંમેશા છતજ થતી રહે છે.

આ આત્મિકગુણ દ્વારા પાશવી અત્યાચારોને શેકવાના
માર્ગમાં “સ્વા-હા” અર્થાત્ આત્મસર્વસ્વનું સમર્પણ કરે-
વાની અત્યંત આવશ્યકતા રહે છે. તેને માટેજ દરોગ મંત્ર-
માં ફરી વખત “સ્વા-હા” શબ્દદ્વારા ત્યાગનો ઉપદેશ
આપ્યો છે. પાંદક અહીં યાદ રાખે કે અત્યંત સ્વાર્થત્યાગ
બિના આ આત્મશુદ્ધિ અને આત્મગુણના માર્ગપરથી ચાલવું
અસંભવ છે. આ આત્મસર્વસ્વના સમર્પણનું સ્વરૂપ બુદ્ધિ-

આત્મસમર્પણ

“પોતાનું કહેવા યોગ્ય જે કંઈ પણ હોય તે સત્કાર્યમાં
સમર્પણ કરવું તેને જ આત્મસમર્પણ કહેવાય છે.” તેનું
વર્ણન આ પ્રમાણે છે—

यत् मे अस्ति तेन सह, सर्वतनूः, सर्वगुः सर्वत्मा,
सर्वं पूरुषः त्वा प्रपद्ये, त्वा प्रविशामि ॥ ૧૧-૧૪ ॥

“જે કંઈ માફ છે તે સાથે હપ્તને તેમજ સર્વ શરીર,
સર્વ ઇન્દ્રિયો, સર્વ આત્મશક્તિઓ, સર્વ પુરુષાર્થ શક્તિઓ
સાથે તને પ્રાપ્ત કરું છું અને તારામાં પ્રવેશ થાઉં છું.”

આ મંત્રમાં સ્વાર્થસમર્પણની પરમસીમાનું વર્ણન કર્યું
છે. આ જગતમાં માર્ગ જે કંઈ છે તે સર્વ પરમાર્થસિદ્ધિને
માટે હું સમર્પણ કરું છું અને તેની સાથે માફ શરીર મારી
ઇન્દ્રિયો, માફ મન વગેરે શક્તિઓ અને બધા પુરુષાર્થની
શક્તિઓ પણ એ પરમ કાર્યને માટે સમર્પિત કરું છું. આમ
“સ્વા-હા” શબ્દનો સ્પષ્ટ અર્થ આ મંત્રોદ્ધારા બતાવવા-
માં આપ્યો છે. આ મંત્રોના અધ્યયનથી આત્મસમર્પણનો
અર્થ કેટલો વ્યાપક છે તે વાતની જાણ થઈ શકે છે. આ
પ્રકારનું આત્મસમર્પણ જેઓ કરી શકે છે તે ત્યાગીઓ જ
અંતર્માં બંધમુક્ત થઈને અમૃત પ્રાપ્ત કરી શકે છે જેને
કોઇ પણ પ્રકારની પાશવીશક્તિની બાંધી શકતો નથી.

આ રીતે આ સૂક્તમાં આત્મોન્નતિના માર્ગનો ઉપદેશ
આપ્યો છે. આ માર્ગથી આત્મશુદ્ધિ થઈને વૈવેકિક, સામા-
નિક, રાજકીય અને પારમાર્થિક ઉન્નતિનું સાધન મનુષ્ય કરી
શકે છે. આ સૂક્ત અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ભીતાં મનન કરવા
યોગ્ય છે. જે પાંદક આ પ્રમાણે દર્શાવેલી રીતથી આ સૂક્તનું
અધિક મનન કરશે તેઓ પોતાના ઉદારને ઉત્તમ બોધ
પ્રાપ્ત કરી શકશે.

જેષ્ઠપ્રશ્નનું વા

કાંડ ૧૦, સૂક્ત

(શ્લોક:- કુસ્તઃ । દેવતા-૭)

યો મૂતં ચ મય્યં ચ સર્વં યશ્ચાધિતિષ્ઠતિ ।

સ્વૃયસ્ય ચ કેવલં તસ્મૈ જ્યેષ્ઠાય વ્રહ્મણે નમઃ ॥ ૧ ॥

સ્કન્ધમેનેમે વિષ્ઠમિતે યૌશ્ચ મૂર્મિશ્ચ તિષ્ઠતઃ ।

સ્કન્ધમ્ હૃદં સર્વમાત્મન્વદ્યત્પ્રાણર્નિમિપચ્ચ યત્ ॥ ૨ ॥

તિષ્ઠો હ પ્રજા અત્યાયમાયન્ ન્યૃન્યા અર્કમમિતોઽવિશન્ત ।

બ્રુહન્ હ તસ્યૌ રજસો વિમાનો હરિતો હરિણીરા વિવેશ ॥ ૩ ॥

દ્વાદશ પ્રધર્વશ્ચક્રમેકં ત્રીણિ નમ્યાનિ ક ડ તર્ચિકેત

તત્રાહતાસ્ત્રીણિ જ્ઞતાનિ શઙ્કુવઃ પૃષ્ઠિશ્ચ સ્ત્રીલા અવિચાચલા યે ॥ ૪ ॥

હૃદં સવિતર્ચિ જાનીહિ પદુચમા એકં એકજઃ ।

તસ્મિન્ હાપિત્વર્મિચ્છન્તે ય એપામેકં એકજઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ— (યઃ મૂતં મય્યં) જે ભૂતકાળમાં અને ભવિષ્યકાળમાં તથા વર્તમાનકાળમાં પણ (યઃ સર્વં અધિતિષ્ઠતિ) જે સર્વ પર અધિક્ષાતા થઇને રહે છે (યસ્ય ચ કેવલં સ્વઃ) જેનું કેવળ પ્રકાશમય સ્વરૂપ છે (તસ્મૈ જ્યેષ્ઠાય વ્રહ્મણે નમઃ) એવા શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને નમસ્કાર હોય. (૧)

(સ્કન્ધમેન વિ-સ્તમિતે) આ સર્વાધાર પરમાત્માએ ટેકવી રાખેલ (યૌઃ ચ મૂર્મિઃ ચ તિષ્ઠતઃ) ધુલોડ અને ભૂમિ એ ટકી રહ્યાં છે. (યત્ પ્રાણત્-યત્ નિમિપત્ ચ) જે પ્રાણ ધારણ કરે છે અને જે આંખોના પલકાશ મારે છે (હૃદં સર્વં આત્મન્વત્ સ્કન્ધમે) આ સર્વ આત્મથી યુક્ત વિશ્વ સ્કન્ધમાં છે. (૨)

(તિષ્ઠઃ હ પ્રજાઃ અત્યાયં આયન્) ત્રણ પ્રકારની પ્રજાઓ અતિક્રમણને પ્રાપ્ત કરે છે. (અન્યાઃ અર્કં અમિતઃ નિ અવિશન્ત) એક પ્રકારની (સર્વશુભાળી પ્રજા) સૂર્યને પ્રાપ્ત કરે છે. ખીણ (બ્રુહન્ હ રજસઃ વિમાનઃ તસ્યૌ) મહાન રણેલોકમાં વિસ્તરતી રહે છે અને ત્રીણ (હરિણીઃ હરિતઃ આવિવેશ) હરણ કરનારી હરિદ્રવણને પ્રાપ્ત કરે છે. (૩)

(દ્વાદશ પ્રધર્વઃ) બાર શ્રેષ્ઠ ધુદ્ધિઓ છે, (એકં ચક્રં) એક ચક્ર જેવી છે, (ત્રીણિ નમ્યાનિ) ત્રણ નામિયો છે, (કઃ ડ તત્ત્વ ચિકેત્) તેને લલા કેણુ બાણી શકે છે ? (તત્ત્વ ત્રીણિ જ્ઞતાનિ પૃષ્ઠિ ચ શઙ્કુવઃ અહતાઃ) તે ચક્રમાં ત્રણસો સાઠ ખીંટીઓ લગાવી છે અને તેટલા જ (સ્ત્રીલાઃ) ખીલા મારેલા છે. (યે અવિચાચલાઃ) જે બિલકુલ હાલતા નથી એટલે કે મજબુત છે. (૪)

(સવિતઃ) હે સવિતા ! (હૃદં વિજાનીહિ) તું આ બધુ કે અહીં (પદુચમાઃ એકઃ એકજઃ) છ બેડકાં છે અને એક એકલો છે. (યઃ એપામ્-એકજઃ એકઃ) તેમાં જે એકનો એક છે (તસ્મિન્) તેમાં (હા આપિત્વં ઇચ્છન્તે) નિશ્ચયપૂર્વક પોતાનો સંબંધ બેડકાની અન્ય ઇચ્છા કરે છે. (૫)

આવિઃ સન્નિહિતં ગુહા જરજામ મહત્પદમ્ ।

તત્રેવં સર્વમાર્પિતમેજંપ્રાણત્પતિષ્ઠિતમ્

॥ ૬ ॥

एकचक्रं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा ।

अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्ધं क १ तद्भूमव

॥ ૭ ॥

पञ्चवाही वहत्यग्रमेपां ग्रहयो युक्ता अनुसंवहन्ति ।

अयोतमस्य दहशे न यातं परं नेदीयोऽवरं दवीयः

॥ ૮ ॥

तिर्यग्विलશ્રમસ ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।

तदासत् ક્રપયઃ સત્ સાકં યે અસ્ય ગોપા મહતો વમ્ભુવઃ

॥ ૯ ॥

या पुरस्ताद्युज्यते या च पश्चाद्या विश्वतो युज्यते या च सर्वतः ।

यया यज्ञः प्राङ् तायते तां त्वा पृच्छामि कतमा सचां

॥ ૧૦ ॥

यदेजति पतति यच्च तिष्ठति प्राणदપ્રાણન્નિમિપચ્ચ યદ્ભુવન્ત્ ।

તદ્વાધાર પૃથિવીં વિશ્વરૂપં તસ્મંમૂયં મવૃત્યેકમેવ

॥ ૧૧ ॥

(ગુહા જરજામ નામ) જે શુક્રાંમાં સંચાર કરી શકે છે, (મહત્ પદ) તે ઘણું જ પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે, (આવિઃ સન્નિહિત) જે પ્રગટ થવાને યોગ્ય ઘણું નજીક પછી છે, (એજત્ પ્રાણત્) જે કંપાયમાન અને પ્રાણુવાન છે, (તત્ર હંદં સર્વં આર્પિતં પ્રતિષ્ઠિતં) તે તે શુક્રાંમાં સમર્પિત અને પ્રતિષ્ઠિત છે. (૬)

(એક ચક્ર એક નેમિ વર્તતે) તે એક પૈંડુ એક જ પરિઘવાળું છે જે (સહસ્ર આરં પ્રપુરઃ નિ પશ્ચા) જેમાં હજારો આરા છે અને જે આગળ પાછળ થયા કરે છે. (અર્ધેન વિશ્વં ભુવનં જજાન) અર્ધમાં સર્વ ભૂવનો બનાવેલાં છે. (અસ્ય યત્ અર્ધં ક તત્ વમ્ભુવ) જે તેનો અર્ધો ભાગ છે તે ક્યાં રહેલો છે ? (૭)

(એવાં પશ્ચવાહી અગ્રં વહતિ) તેમાંથી પાંચ જેને ઉઠાવી શકાય છે તે અત્ સુધી પહોંચી શકે છે. (પૃષ્ઠ્યઃ યુક્તાઃ અનુસંવહન્તિ) જે અગ્રવો બેઠેલા છે તેઓ સારી રીતે ભાર વહન કરી રહ્યા છે. (અસ્ય અયાતં દહશો, ન યાતં) તેની ન ચાલવાની ગતિ દેખાય છે પરંતુ ચાલવાની ગતિ દેખાતી નથી. તેમજ જે (પરં નેદીયઃ અવરં દવીયઃ) બહુ દૂર છે, તે બહુ જ સમીપ છે અને જે તદન પાસે છે, તે ઘણો જ દૂર છે. (૮)

(તિર્યગ્વિલઃ ઊર્ધ્વબુધ્નઃ ચમસઃ) ત્રાસાં ચોઢાવાળું અને ઉપર પૃથ્થાગવાળું એક પાત્ર છે. (તસ્મિન્ વિશ્વરૂપં યશઃ નિહિતં) તેમાં નાના રૂપધારી યશ રાખવામાં આવ્યું છે. (તત્ સત્ ક્રપયઃ સાકં આસત) ત્યાં સાથે સાથે સાત ઋષિઓ બેઠેલા છે. (યે અસ્ય મહતઃ ગોપાઃ વમ્ભુવઃ) જે આ મહાતુલાવાના સંરક્ષક છે. (૯)

(યા પુરસ્તાત્ યુજ્યતે યા ચ પશ્ચાત્) જે આગળ તેમજ પાછળ બેઠાઈ રહે છે. (યા વિશ્વતો યુજ્યતે યા ચ સર્વતઃ) ચારે બાજુથી બધી રીતે જે બેઠાઈ રહી છે. (યયા યજ્ઞઃ પ્રાઙ્ તાયતે) જેનાથી પૂર્વની તરફ યજ્ઞ પ્રસરી છે (તાં ત્વા પૃછામિ) તે વિષયમાં હું તને પૂછું છું. (કતમાં સા કતમા) ઋચાઓમાં તે કઈ ઋચા છે. (૧૦)

(યત્ યજતિ, પતતિ, યત્ ચ તિષ્ઠતિ) જે કંપે છે, જે પડે છે અને જે સ્થિર રહે છે. (યત્ પ્રાણત્, અપ્રાણત્, નિમિપત્ ચ ભુવત્) જે પ્રાણને ધારણ કરવાવાળો છે, જે પ્રાણરહિત તેમજ જે આંખોની

અનન્તં વિતતં પુરુષાનન્તમન્તવચ્ચા સમન્તે ।

તે નાકપાલશ્ચરતિ વિચિન્વન્વિદ્વાનમુતમુત મર્વ્યમસ્ય ॥ ૧૨ ॥

પ્રજાપતિશ્ચરતિ ગર્ભે અન્તરદેશ્યમાનો બહુધા વિ જાયતે ।

અર્ધેન્ વિશ્વં મુર્વનં જજાન યદેસ્યાર્ધં કૃતમઃ સ કેતુઃ ॥ ૧૩ ॥

ઊર્ધ્વં મરન્તમુદુકં કુમ્ભેનેવોદહાર્યમ્ ।

પશ્યન્તિ સર્વે ચક્ષુષા ન સર્વે મનસા વિદુઃ ॥ ૧૪ ॥

દૂરે પૂર્ણં વસતિ દુર ઋનેન હીયતે ।

મહદ્યક્ષં મુર્વનસ્ય મધ્યે તસ્મૈ બલિં રાદ્ધૃમૃતો મરન્તિ ॥ ૧૫ ॥

યતઃ સૂર્ય ઉદેત્યસ્તં યત્ર ચ ગચ્છતિ ।

તદ્રેવ મન્યેઽહં જ્યેષ્ઠં તદુ નાર્યેતિ કિં ચન ॥ ૧૬ ॥

યે અર્વાદ્મધ્યં ઊત વા પુરાણં વેદં વિદ્વાંસમભિતો વદન્તિ ।

અહિત્યમેવ તે પરિં વદન્તિ સર્વે અગ્નિં દ્વિતીયં ત્રિવૃતં ચ હંસમ્ ॥ ૧૭ ॥

ઉઘાડ બીડ કરે છે, જે હંમેશાં હસ્તિ ધરાવે છે. (તત્ત્વિશ્વરૂપં પૃથિવીં દાધાર) આ વિશ્વરૂપી સત્ત્વ તે આ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે. (તત્ત્વ સંભૂય એકં એવ મવતિ) તે બધા સાથે મળીને એક જ થાય છે. (૧૧)

(અનન્તં પુરુષા વિતતં) અનન્ત આરે તરફ પ્રસરેલું છે. (અનન્તં અન્તઃવત્ ચ સમન્તે) અનન્ત અને અન્તવાળો એ બન્ને એક બીજામાં મળેલાં છે. (અસ્ય મૃતં ઉત્ત મર્વ્યં તે વિચિન્વન્) તેના બૂતકાળની, ભવિષ્યકાળની, વર્તમાનકાળની વસ્તુ માત્રમાં પરસ્પર અંબંધકર્તા રહીને અને પાછળથી (વિદ્વાન્) બધાને બાબુતો હોઇને (નાકપાલઃ ચરતિ) સુખપાલક તરીકે આત્મા જ કરે છે. (૧૨)

(પ્રજાપતિઃ અદ્વદ્યમાનઃ ગર્ભે અન્તઃ ચરતિ) પ્રજાપતિ અદ્વદ્ય રહેવા છતાં ગર્ભમાં સંચાર કરે છે. (બહુધા વિજાયતે) તે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થાય છે. (અર્ધેન્ વિશ્વં જજાન) અર્ધ ભાગથી સર્વ ભુવનોને ઉત્પન્ન કરે છે. (યત્ત્વ અસ્ય અર્ધં સઃ કૃતમઃ કેતુઃ) જે તેનું બીજું અર્ધ છે તેની નિશાની શું છે? (૧૩)

(કુમ્ભેન ઉદકં ઊર્ધ્વં મરન્તં ઉદહાર્ય ઇવ) જેવી રીતે ઘડાથી પાણી ભરી ઉપર લાવનાર ભીસ્તિ હોય છે. (સર્વે ચક્ષુષા પશ્યન્તિ) બધા આંખોથી જુએ છે. (સર્વે મનસા ન વિદુઃ) પરંતુ સર્વ મનથી બાણી શકતા નથી. (૧૪)

(પૂર્ણં દૂરે વસતિ) પૂર્ણ હોવા છતાં પણ તે દૂર રહે છે. (ઋનેન દૂરે હીયતે) તે ન્યૂન હોવા છતાં પણ દૂર જ રહે છે. (મુર્વનસ્ય મધ્યે મહત્ત્વ યક્ષં) વિશ્વની વચ્ચે તે ખૂબ જ પૂત્ય દેવ છે. (તસ્મૈ રાદ્ધૃમૃતઃ બલિં મરન્તિ) તેને માટે રાદ્ધૃસેવક પોતાનું બલિદાન આપે છે. (૧૫)

(યતઃ સૂર્યઃ ઉદેતિ) જ્યાંથી સૂર્ય ઊગે છે અને (યત્ર ચ અસ્તં ગચ્છતિ) જ્યાં અસ્ત પામે છે. (તત્ત્વ એવ અહં જ્યેષ્ઠં મન્યે) તેજ શ્રેષ્ઠ છે, એમ હું મારું છું (તત્ત્વ ઉ કિં ચન ન અત્યેતિ) તેની અવશા (અતિ-ક્રમણ) કોઇ કરી શકતું નથી. (૧૬)

(યે અર્વાદ્મધ્યં ઊત વા પુરાણં) જે પૂર્વના વચ્ચમાં અથવા અતિ જૂના (વેદં વિદ્વાંસં અભિતઃ

સહસ્રાહ્લયં વિર્યતાવસ્ય પક્ષૌ હરેહૃયસ્ય પતંતઃ સ્વર્ગમ્ ।

સ દેવાન્સર્વાનુરસ્યુપદદ્ય સંપશ્યન્ યાતિ મુર્વનાનિ વિશ્વાં

॥ ૧૮ ॥

સત્યેનોર્ધ્વસ્તપતિ વ્રહ્મણાઽર્વાહ્ વિ પશ્યતિ ।

પ્રાણેન તિર્યહ્ પ્રાણંતિ યસ્મિન્ જ્યેષ્ઠમાર્થિ શ્રિતમ્

॥ ૧૯ ॥

યો વૈ તે વિદ્યાદુરણી યામ્યાં નિર્મથ્યતે વસુ ।

સ વિદ્યાન્ જ્યેષ્ઠ મન્યેત્ સ વિદ્યાત્ વ્રાહ્મણં મહત્

॥ ૨૦ ॥

અપાદયે સમંભવત્ સો અગ્રે સ્વરામરત્ ।

ચતુષ્પાદ્ મૃત્વા મોગ્યઃ સર્વમાર્ક્ત મોજનમ્

॥ ૨૧ ॥

મોગ્યૌ મવદથો અન્નમવદદ્દુહ ।

યો વૈવર્મુત્તરાવન્તમુપાસાતૈ સનાતનમ્

॥ ૨૨ ॥

સનાતનમેતમાહુરુતાઘ સ્યાત્પુનર્ણવઃ ।

અહોરાત્રે પ્ર જાયેતે અન્યો અન્યસ્ય રૂપયૌઃ

॥ ૨૩ ॥

વદન્તિ) જે વેદવેતાની આરે બાબુથી પ્રશંસા કરે છે. (તે સર્વે આદિત્ય એવ પરિ વદન્તિ) તેઓ બધા આદિત્યની જ પ્રશંસા કરે છે. (દ્વિતીયં અગ્નિ) બીજો અગ્નિ અને (ત્રિવૃત્તં હંસં) ત્રિવૃત્ત હંસની પ્રશંસા કરે છે. (૧૭)

(અસ્ય હંસસ્ય) આ હંસને (સ્વર્ગે પતતઃ) સ્વર્ગમાં જતાં જતાં (પક્ષૌ સહસ્રાહ્લયં વિર્યતૌ) તેની બન્ને પાંખો હબરે હબરે સુધી ફેલાયલી રહે છે. (સઃ સર્વાન્ દેવાન્ ઊરસિ ઉપપદ્ય) તે સર્વ દેવતાઓને પેતાની છાતીપર લઇને, (વિશ્વા મુર્વનાનિ સંપશ્યન્ યાતિ) બધાં લુપ્તોને ભેતો ભેતો ભય છે. (૧૮)

(સત્યેન ઝર્વઃ તપતિ) સત્યની સાથે તે ઉપર ઉપર તપ્યા કરે છે (વ્રહ્મણા અર્વાહ્ વિપશ્યતિ) શાશ્વતી તે નીચે જુએ છે (પ્રાણેન તિર્યહ્ પ્રાણંતિ) પ્રાણથી તે ત્રાસો પ્રાણ પકડે છે (યસ્મિન્ જ્યેષ્ઠ અધિશ્રિતં) જેમાં શ્રેષ્ઠ પ્રધાન રહે છે. (૧૯)

(યઃ વૈ તે અરણી વિદ્યાત્) જે તે યે અરણિયોને બાંહે છે (યામ્યાં વસુ નિર્મથ્યતે) જેનાથી વસુ નિર્માણ કરવામાં આવે છે. (સઃ વિદ્યાન્ જ્યેષ્ઠ મન્યતે) જે જ્ઞાની જ્યેષ્ઠ પ્રધાને બાંહે છે અને (સઃ મહત્ વ્રાહ્મણં વિદ્યાત્) તે મહાન્ પ્રધાને પણ બાંહે છે. (૨૦)

(અગ્રે અપાત્ સં અમવત્) પ્રારંભમાં પાદરક્તિત આત્મા માત્ર એક જ હતો. (સઃ અગ્રે સ્વઃ આમરત્) તે પ્રારંભમાં સ્વાત્માનંદ પેતામાં ભરતો જ રહ્યો. (ચતુષ્પાદ્ જ્યેષ્ઠ મન્યતે) તે જ્ઞાની જ્યેષ્ઠ પ્રધાને બાંહે છે અને (સઃ મહત્ વ્રાહ્મણં વિદ્યાત્) તે મોટા પ્રધાને પણ બાંહે છે. (ચતુષ્પાદ મોગ્યઃ મૃત્વા) ચાર પગવાળો ભોગ્ય બનીને, (સર્વ મોજનં આદત્) તે સર્વ ભોજનને ખાત કરવા લાગ્યો. (૨૧)

(મોગ્યઃ અમવત્) તે ભોગ્ય બન્યો. (અયો વહુ અન્નં અદન્) તે બહુ અન્ન ખાવા લાગ્યો, (યઃ સનાતનં ઉત્તરાવન્તં દેવં ઉપાસાતૈ) જે સનાતન અને જ્યેષ્ઠ દેવની ઉપાસના કરે છે. (૨૨)

(એનં સનાતનં આહુઃ) તેને સનાતન કહે છે. (ઉત અથ પુનઃ નવઃ સ્યાત્) અને તેજ પાછો આવે

જાતં સહસ્રમયુતં ન્યર્વુદમસંસ્થેયં સ્વર્મસ્મિન્નિવિષ્ટમ્ ।

તદસ્ય ઘનત્યમિપશ્યત એવ તસ્માદ દેવો રોચત એવ એતત્

॥ ૨૪ ॥

વાલાદેકમણીયસ્કમુતૈકં નેવં દૃશ્યતે ।

તતઃ પરિવ્રજીયસી દેવતા સા મમ પ્રિયા

॥ ૨૫ ॥

હયં કલ્યાણ્યજરા મર્ત્યસ્યામૃતા ગૃહે ।

યસ્મૈ કૃતા શયે સ યશ્ચકાર જજાર સઃ

॥ ૨૬ ॥

ત્વં સ્ત્રી ત્વં પુમાનસિ ત્વં કુમાર ઉત વા કુમારી ।

ત્વં જીર્ણં દૃષ્ઠ્વેન વશ્વસિ ત્વં જાતો મવસિ વિશ્વતોમુલઃ

॥ ૨૭ ॥

ઉતૈષાં પિતોત વા પુત્ર ઇષામુતૈષાં જ્યેષ્ઠ ઉત વા કનિષ્ઠઃ ।

એકો હ દેવો મનસિ પ્રવિષ્ઠઃ પ્રથમો જાતઃ સ ઉ ગર્ભે અન્તઃ

॥ ૨૮ ॥

પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદ્ચતિ પૂર્ણ પૂર્ણેન સિચ્યતે ।

ઉતો તદ્વદ્ય વિદ્યામ યતસ્તર્પરિપિચ્યતે

॥ ૨૯ ॥

નવો બને છે. (અન્યઃ અન્યસ્ય રૂપયોઃ) અને તેનાથી પરસ્પરનાં રૂપોનાં (અહોરાત્રે પ્રજાયેતે) દિવસ અને રાત્રી બને છે. (૨૩)

(જાતં, સહસ્રં, મયુતં) સો, હજાર, દશહજાર, (ન્યર્વુદં અસંખ્યેયં સ્વં અસ્મિન્ નિવિષ્ટમ્) લાખ અથવા અસંખ્ય સરવો તેમાં સમાએલાં છે. (અસ્ય અભિપ્રાયતઃ એવ) તેને બોતાં જ (તત્ ઘનતિ) તે સરવો આઘાત કરે છે. (તસ્માત્ એવ દેવઃ એતત્ રોચતે) એનાથી આ દેવ તેને પ્રકાશિત કરે છે. (૨૪)

(એકં વાલાત્ અણીયસ્કં) એક વાળથી પણ જે અતિ સૂક્ષ્મ છે (ઉત્ એકં નૈવ દૃશ્યતે) અને જે દૃશ્યો તો દેખી પણ શકાવો નથી. (તતઃ પરિવ્રજીયસી દેવતા) તેથી જે બંનેને આલિંગન દેનારી દેવતા છે. (સા મમ પ્રિયા) તે મારી પ્રિય છે. (૨૫)

(હયં કલ્યાણી અજરા) એ કલ્યાણ કરનારી અક્ષય છે. (મર્ત્યસ્ય ગૃહે અમૃતા) જે મરણ પામનારા છે તેમના ઘરમાં તે અમર છે. (યસ્મૈ કૃતા સઃ શયે) જેને માટે તે કરવામાં આવે છે તે સૂઈ બાથ છે અને (યઃ ચકાર સઃ જજાર) જે કર્મ કરે છે તેજ વૃદ્ધ બને છે. (૨૬)

(ત્વં સ્ત્રી ત્વં પુમાનસિ) તું સ્ત્રી છે તેમજ પુરુષ પણ છે, (ત્વં કુમારઃ ઉત વા કુમારી) તું છેકરો છે તેમજ તું જ છેકરી પણ છે, (ત્વં જીર્ણં દૃષ્ઠ્વેન વશ્વસિ) તું વૃદ્ધ હોવાથી લાકડીને ટેકે ચાલે છે. (ત્વં જાતઃ વિશ્વતોમુલઃ મવસિ) તું પ્રકટ થઈને ચારે તરફ તારું મુખ પ્રસરે છે. (૨૭)

(ઉત્ ઇષાં પિતા) તું જ તેનો પિતા (ઉત વા ઇષાં પુત્રઃ) અને તું જ તેનો પુત્ર છે. (ઇષાં જ્યેષ્ઠઃ ઉત વા કનિષ્ઠઃ) તેમાં જ્યેષ્ઠ અથવા કનિષ્ઠ આ બધાં (એકઃ હ દેવઃ મનસિ પ્રવિષ્ઠઃ) એક જ દેવ મનમાં પ્રવિષ્ટ થઈને (પ્રથમઃ જાતઃ સ ઉ ગર્ભે અન્તઃ) પહેલાં જે થયો હતો તેજ ફરી વખત ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે. (૨૮)

(પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદ્ચતિ) પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ થાય છે. (પૂર્ણ પૂર્ણેન સિચ્યતે) પૂર્ણ જ પૂર્ણ દ્વારા

एषा सनत्नी सनमेव जातेषा पुराणी परि सर्वे बभूव ।

मही देव्युपसो विभाती सैकेनैकेन मिषता वि चष्टे

॥ ૩૦ ॥

अविर्वै नाम देवतर्तेनास्ते परीवृता ।

तस्या रूपेणेमे वृक्षा हरिता हरितस्रजः

॥ ૩૧ ॥

अन्ति सन्तं न जहात्यन्ति सन्तं न पश्यति ।

देवस्य पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति

॥ ૩૨ ॥

अपूर्वेणपिता वाचस्ता वदन्ति यथायथम् ।

वदन्तीर्यत्र गच्छन्ति तवाहुर्ब्राह्मણं મહત્

॥ ૩૩ ॥

यत्र देवाश्च मनुष्याश्चारा नामोवિવ શ્રિતાઃ ।

अपां त्वा पुष्पं पृच्छामि यत्र तन्मायया हितम्

॥ ૩૪ ॥

येभिर्वાતે इषितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्च दिशः सघ्रीचीः ।

य आहुतिमृत्यमन्यन्त देवा अपां नेतारः कतमे त आसन्

॥ ૩૫ ॥

સીંચાય છે. (ડાલો અથ તત્ત્વ વિદ્યામ) હવે આજે તે અમે બાણીએ કે (યતઃ તત્ત્વ પરિપિચ્યતે) જ્યાંથી તે સીંચાય છે. (૨૯)

(एषा सनत्नी) આ સનાતન શક્તિ છે. (सनं एव जाता) સનાતનકાળથી વિદ્યમાન છે, તેજ (पुराणी सर्वे परि बभूव) અતિ પુરાણી શક્તિ બહુ જ બની રહી છે. (मही देवी उपसः विभाति) આજ મહાન દેવી ઉપાસ્યોને પ્રકાશિત કરે છે. ' सा एकेन एकेन मिषता वि चष्टे ' તેજ એકલી એકલી પ્રાણીઓને સાથે સાથે દેખાય છે. (૩૦)

(अविः वै नाम देवता) રક્ષણ કરનારી નામની એક દેવતા છે તેજ (ऋतेन परिवृता आस्ते) સત્યથી ઘેરાયેલી છે. (तस्याः रूपेण इमे वृक्षाः) તેના રૂપથી આ બધાં વૃક્ષો (हरिताः हरितस्रजः) લીલાં અને પર્ણોથી લીલાંછમ થયેલાં છે. (૩૧)

(अन्ति सन्तं न जहाति) સમીપ હોવા છતાં પણ તે છાડતો નથી અને (अन्ति सन्तं न पश्यति) તે સમીપ હોવા છતાં પણ દેખાઈ શકતો નથી. (देवस्य पश्य काव्यं) એ દેવનું આ કાવ્ય શુભો, જે (न ममार न जीर्यति) મરતો પણ નથી અથવા જીર્ણ પણ થતો નથી. (૩૨)

(अपूर्वेण पिता वाचः) જેની પહેલાં કંઈ છે નહિ, આ દેવતાએ પ્રેરિત કરેલી આ વાચા છે. (ताः यथायथं वदन्ति) તે વાચાઓ યથાયોગ્ય વર્ણન કરે છે. (वदन्ती यत्र गच्छति) બોલતી બોલતી તે જ્યાં પહોંચે છે. (तत् महत् ब्राह्मणं आहुः) તે મહાન બ્રહ્મ છે એમ કહે છે. (૩૩)

(देवाः च मनुष्याः च) દેવ અને મનુષ્યો (नामौ आराः इव यत्र श्रिताः) નાહિ અને આરાની જેમ આશ્રિત થયેલા છે, (अपां पुष्पं त्वा पृच्छामि) તે આપ-તત્વના પુષ્પ હું તને પૂછું છું, કે (यत्र तत् मायया हितम्) જ્યાં તે માયાથી આગ્રહાદિત થઈને રહે છે. (૩૪)

(येभिः इषितः वातः प्रवाति) જેનાથી પ્રેરિત બનીને વાયુ વહે છે (ये सघ्रीचीः पञ्च दिशः ददन्ते)

इमामेषां पृथिवीं वस्तु एकोऽन्तरिक्षं पर्येको बभूव ।

दिवमेषां ददते यो विधर्ता विश्वा आशाः प्रति रक्षन्त्येकं

॥ ३६ ॥

यो विद्यात्सूत्रं विततं यस्मिन्नेताः प्रजा इमाः ।

सूत्रं सूत्रस्य यो विद्यात्स विद्याद् ब्राह्मणं महत्

॥ ३७ ॥

वेदाहं सूत्रं विततं यस्मिन्नेताः प्रजा इमाः ।

सૂત્રં સૂત્રસ્યાહં વેદાથો યદ્બ્રાહ્મણં મહત્

॥ ૩૮ ॥

यदन्तरा द्यावापृथिवी अग्निरैत्प्रदहन्विश्वदाव्यः ।

यत्रાતિંદ્રન્નેકપત્નીઃ પરસ્તાત્કેવાસીન્માતરિશ્વા તદાનીમ્

॥ ૩૯ ॥

अप्स्वासीन्मातરिश्वा प्रविष्टः प्रविष्टा देवाः सलिलान्यासन् ।

બ્રુહન્હ તસ્યૌ રજસો વિમાનઃ પવમાનો હરિત આ વિવેશ

॥ ૪૦ ॥

उत्तरेणैव गायत्रीममृतेऽधि वि चक्रमे ।

સામ્ના યે સામં સંવિદુરજસ્તદ્દહજો ક્વિ

॥ ૪૧ ॥

જે એક ખીભની સાથે મળેલી પાંચે દિશાઓને ધારણ કરે છે, (યે દેવાઃ આહુતિં અતિ અમન્યન્ત) જે દેવો આહુતિઓને અધિક માને છે (તે અપાં નેતારઃ કતમે આસન્) તે જળના નેતાઓ કોણ છે? (૩૫)

(અપાં એકઃ હિમાં પૃથિવીં વસ્તે) તેઓમાંનો એક આ પૃથ્વી પર વસે છે, (એકઃ અન્તરિક્ષં પરિ બભૂવ) એક અંતરિક્ષમાં બાપી રહેલો છે, (અપાં ય વિધર્તા) તેઓમાં જે ધારક છે તે (દિવં દદતે) ધુલોકને ધારણ કરે છે અને (એકે વિશ્વા આશાઃ પ્રતિ રક્ષતિ) તે સર્વ દિશાઓનું રક્ષણ કરે છે. (૩૬)

(યસ્મિન્ હિમાઃ પ્રજાઃ ઓતાઃ) જેમાં-સર્વમાં આ પ્રજા પડેલાઓલી છે, (યઃ વિતતં સૂત્રં વિદ્યાત્) જે આ દેવાઓલા સૂત્રને બરાબર જાણે છે અને (સૂત્રસ્ય સૂત્રં યઃ વિદ્યાત્) જે સૂત્રના પથ સૂત્રને જાણે છે (સઃ મહત્ બ્રાહ્મણં વિદ્યાત્) તે મહાન્ બ્રહ્મને પણ જાણે છે. (૩૭)

(યસ્મિન્ હિમાઃ પ્રજાઃ ઓતાઃ) જેમાં આ પ્રજાઓ પડેલાઓલી છે, (અહં વિતતં સૂત્રં વેદ) આ દેવાઓલા સૂત્રને હું જાણું છું, (સૂત્રસ્ય સૂત્રં અહં વેદ) સૂત્રના સૂત્રને પણ હું જાણું છું અને (અયો યત્ મહત્ બ્રાહ્મણં) જે મહાન્ બ્રહ્મ છે તેને પણ હું જાણું છું. (૩૮)

(યત્ દ્યાવા પૃથિવી અન્તરા) જે ધુલોક અને પૃથ્વીની વચ્ચે (વિશ્વદાવ્યઃ પ્રદહન્ અગ્નિઃ એત્) વિશ્વને ચલાવનારો અગ્નિ જ હોય છે. (યત્ર પરસ્તાત્ એક-પત્નીઃ અતિષ્ઠન્) ન્યાં લાંબા ગાળા સુધી એક જ પત્ની રહે છે (તદાનીં માતરિશ્વા ક્વ એવ આસીત્) તે સમયે વાયુ ક્યાં હતો? (૩૯)

(માતરિશ્વા અપ્સુ પ્રવિષ્ટઃ આસીત્) વાયુ જળોમાં પ્રવેશ પામેલો હતો. (દેવાઃ સાલિલાનિ પ્રવિષ્ટાઃ આસન્) બધા દેવતાઓ જળોમાં પ્રવેશ પામેલા હતા. (બ્રુહત્ હ રજસઃ વિમાનઃ તસ્યૌ) તેજ સમયે મહાન્ રજનું પ્રમાણ વિશેષ હતું અને (પવમાનઃ હરિતઃ આ વિવેશ) વાયુ સૂર્યના કિરણોની સાથે હતો. (૪૦)

(ઉત્તરેણ અમૃતે અધિ ગાયત્રીં અધિ વિચક્રમે) ઉચ્ચતર રૂપથી અમૃતમાં ગાયત્રીને વિશેષ રીતિથી પ્રાપ્ત કરે છે. (યે સામ્ના સામં સં વિદુઃ) જે સામથી સામને જાણે છે (તત્ અજઃ ક્વ દદશે) તે અજ-માએ ક્યાં ભેધો. (૪૧)

નિવેશનઃ સંગમનો વસૂનાં દેવ દેવ સવિતા સત્યધર્મા ।

ઇન્દ્રો ન તસ્યૌ સમરે ધનાનામ્

॥ ૪૨ ॥

પુણ્ડરીકં નવદારં ત્રિમિર્ગુણેભિરાવૃત્તમ્ ।

તસ્મિન્પદ્યક્ષમાત્મન્વત્તદ્વે બ્રહ્મવિદો વિદુઃ

॥ ૪૩ ॥

અકામો ધીરો અમૃતઃ સ્વયંભૂ રસેન તૃપ્તો ન કુતશ્ચનોનઃ ।

તમેવ વિદ્વાન્ન વિભાય મૃત્યોરાત્માનં ધીરંમજરં યુવાનમ્

॥ ૪૪ ॥

(સત્યધર્મા સવિતા દેવ. દેવ) સત્યના ધર્મથી યુક્ત સવિતા દેવની સમાન (વસૂનાં સંગમનઃ નિવેશનઃ) સર્વ ધનોને આપવાવાળો અને સર્વ નિવાસનો હેતુ છે તે (ધનાનાં સમરે) ધનોના યુદ્ધમાં (ઇન્દ્રઃ ન તસ્યૌ) ઇન્દ્રની જેમ સ્થિર રહે છે. (૪૨)

(નવદારં પુણ્ડરીકં) નવદારવાળું કમળ (ત્રિમિઃ ગુણેભિઃ આવૃત્તં) સત્, રજ, તમ, આ ત્રણે શુદ્ધાથી જે ઘેરાયેલો છે. (તસ્મિન્ પદ્ય આત્મવત્ત યક્ષં) તેમાં જે આત્માવાળો પૂજ્ય દેવ છે. (તત્ત્વે બ્રહ્મવિદઃ વિદુઃ) તેને બ્રહ્મજ્ઞાની બાણે છે. (૪૩)

(અકામઃ ધીરઃ અમૃતઃ સ્વયંભૂ) નિષ્કામ, ધીર, અમર, સ્વયંભૂ (રસેન તૃપ્તઃ) રસથી સંતુષ્ટ થયેલો એ દેવ (ન કુતશ્ચનોનઃ) કોઈ પણ ઠેકાણેથી જે ન્યૂન નથી. (તં ઇવ વિદ્વાન્ મૃત્યોઃ ન વિભાય) તેને બાણવાળા જ્ઞાની મૃત્યુથી ડરતા નથી, કારણ કે (આત્માનં ધીરં અજરં યુવાનં) તેજ ધીર, અજર, યુવાન આત્મા છે. (૪૪)

ઉચ્છિષ્ટ શ્રવણસૂક્ત

કાંડ ૧૧, સૂક્ત ૭

(ઋષિ:— અર્ષભા । દેવતા:— અષ્વાત્થ, ઉચ્છિષ્ટ:)

ઉચ્છિષ્ટે નામં રૂપં ચોચ્છિષ્ટે લોક આહિતઃ ।

॥ ૧ ॥

ઉચ્છિષ્ટે ઇન્દ્રશ્ચાગ્નિશ્ચ વિશ્વમન્તઃ સમાહિતમ્

ઉચ્છિષ્ટે ઘાવાપૃથિવી વિશ્વં ભૂતં સમાહિતમ્ ।

॥ ૨ ॥

આર્ષઃ સમુદ્ર ઉચ્છિષ્ટે ચન્દ્રમા વાત આહિતઃ

સન્નુચ્છિષ્ટે અસંશ્ચોભૌ મૃત્યુર્વાજઃ પ્રજાપતિઃ ।

॥ ૩ ॥

લૌક્યા ઉચ્છિષ્ટ આર્યતા વ્રશ્ચ દ્રશ્ચાપિ શ્રીર્મયિ

દૃઢો દંદસ્થિરો ન્યો વ્રહ્મ વિશ્વસૃજો વશઃ ।

॥ ૪ ॥

નાર્મિમિવ સર્વતશ્ચક્રમુચ્છિષ્ટે દેવતાઃ શ્રિતાઃ

ઋક્ સામ યજુરુચ્છિષ્ટ ઉદ્ગીથઃ પ્રસ્તુતં સ્તુતમ્ ।

॥ ૫ ॥

હિંકાર ઉચ્છિષ્ટે સ્વરઃ સામ્નો મેઙિશ્ચ તન્મયિ

અર્થ—(ઉચ્છિષ્ટ નામ રૂપં) ઉચ્છિષ્ટ અર્થાત્ અવશિષ્ટમાં નામ અને રૂપ (ઉચ્છિષ્ટે લોકઃ આહિતઃ) ઉચ્છિષ્ટમાં લોકલોકાંતર સ્થિત થયેલા છે. (ઉચ્છિષ્ટે ઇન્દ્રઃ ચ અગ્નિઃ ચ) ઉચ્છિષ્ટમાં ઇન્દ્ર, અને અગ્નિ તથા (અન્તઃ વિશ્વં સમાહિતં) તેની અંદર સંપૂર્ણ વિશ્વ સમાયેલું છે. (૧)

(ઉચ્છિષ્ટે ઘાવાપૃથિવી) ઉચ્છિષ્ટમાં ધુલોક અને ભૂલોક (વિશ્વં ભૂતં સમાહિતં) બધા જ ભૂત માત્ર ત્યાં સ્થિત થયેલાં છે. (ઉચ્છિષ્ટે આર્ષઃ સમુદ્રઃ ચન્દ્રમા વાતઃ આહિતઃ) જળ, સમુદ્ર, ચન્દ્રમા, વાયુ એ બધા તેમાં જ સ્થિત થયેલા છે. (૨)

(સત્ અસત્ ચ ઔર્મી ઉચ્છિષ્ટે) સત્ય અને અસત્ય બન્ને ઉચ્છિષ્ટમાં જ છે. (મૃત્યુઃ વાજઃ પ્રજાપતિઃ) મૃત્યુ, વાજ અથવા બળ અને પ્રજાપાલક, (લૌક્યાઃ વ્રઃ ચ દ્રઃ ચ) લોકોની બાબતમાં સર્વ ધન તથા સ્વીકારવા યોગ્ય અને નાશ કરવા યોગ્ય બધા જ પદાર્થો, (ઉચ્છિષ્ટે આર્યતાઃ) ઉચ્છિષ્ટમાં જ સંબંધિત થયેલા છે. (શ્રીઃ મયિ) શોભા મારામાં છે. (૩)

(દટઃ દંદસ્થિરઃ ન્યઃ) મુદ્દ, દંડવાદી સ્થિર રહેવાવાળા અને ગતિમાન (વ્રશ્ચ વિશ્વસૃજઃ વશઃ દેવતાઃ) જ્ઞાન, વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરનારી દસ શક્તિઓ ધારણ કરનારી દેવતાઓ (નાર્મિ ચક્રં દવ સર્વતઃ) નાભિની ચારે બાજુ આરાઓની જેમ બધી બાજુથી (ઉચ્છિષ્ટે શ્રિતાઃ) ઉચ્છિષ્ટમાં જ સ્થિત છે. (૪)

(ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, ઉદ્ગીથ, (પ્રસ્તુતં સ્તુતં) સ્તુતિ અને સ્તવન, (હિંકારઃ સ્વરઃ) હિંકાર, સ્વર, (સામ્નો મેઙિઃ) સામગાનના આલાપ તે બધા જ ઉચ્છિષ્ટમાં છે. (તન્મયિ) તે બધા મારામાં રહેા. (૫)

એન્દ્રાગ્રં પાવમાનં મહાનામ્નીર્મહાવ્રતમ્ ।

ઉચ્છિદ્રે યજ્ઞસ્યાઙ્ગાન્યન્તર્ગર્ભં ઇવ માતરિં

॥ ૬ ॥

રાજસૂર્યં વાજપેયમગ્નિષ્ટોમસ્તદધ્વરઃ ।

અર્કાશ્વમેધાવુચ્છિદ્રે જીવર્વાર્હિર્મદિન્તમઃ

॥ ૭ ॥

અગ્ન્યાધેયમથો દીક્ષા કામપ્રશ્નન્દસા સહ ।

ઉત્સન્ના યજ્ઞાઃ સત્રાણ્યુચ્છિદ્રેડધિં સમાર્હિતાઃ

॥ ૮ ॥

અગ્નિહોત્રં ચં શ્રદ્ધા ચં વષટ્કારો વ્રતં તપઃ ।

દક્ષિણેષ્ટં પૂર્તં ચોચ્છિદ્રેડધિં સમાર્હિતાઃ

॥ ૯ ॥

પ્રકુરાત્રો દ્વિરાત્રઃ સદ્યઃક્રીઃ પ્રકીરુક્થર્પઃ ।

ઓતું નિર્હિતમુચ્છિદ્રે યજ્ઞસ્યાણાનિ વિદ્યયાં

॥ ૧૦ ॥

ચતુરાત્રઃ પંશ્ચરાત્રઃ પેદ્ધાત્રશ્ચોમયઃ સહ ।

પોઢશી સત્રરાત્રશ્ચોચ્છિદ્રાસ્રજિરે સર્વે યે યજ્ઞા અમૃતેં હિતાઃ

॥ ૧૧ ॥

પ્રતીહારો નિધનં વિશ્વજિજ્ઞામિજિજ્ઞુ યઃ ।

સાઢ્ઢાતિરાત્રાવુચ્છિદ્રે દ્વાદશાહોડપિ તન્મયિં

॥ ૧૨ ॥

સુનૃતા સંનતિઃ ક્ષેમઃ સ્વધોર્જામૃતં સહઃ ।

ઉચ્છિદ્રે સર્વે પ્રત્યઙ્ઙઃ કામા કાર્મેન તાતૃપુઃ

॥ ૧૩ ॥

(પેદ્ધાગ્રં પાવમાનં) ઇન્દ્ર, અગ્નિ અને પાવમાન વાયુના સૂક્ત, (મહાનામ્નીઃ મહાવ્રતં) મહાનામ અને મહાવ્રતવાળા મંત્રભાગ તે સર્વ (યજ્ઞસ્ય અંગાનિ ઉચ્છિદ્રે) યજ્ઞના અંગ ઉચ્છિદ્રમાં સ્થિત છે જેવી રીતે (માતરિ અન્તઃ ગર્ભઃ ઇવ) માતાના ઉદરમાં ગર્ભ રહે છે. (૬)

રાજસૂય, વાજપેય, અગ્નિષ્ટોમ, (તત્ અધ્વરઃ) તે હિંસારહિત યજ્ઞ, અર્ક-અશ્વમેધ, (મદિન્તમઃ જીવર્વાર્હિઃ) આનંદ આપનારો જીવોનો રક્ષક યજ્ઞ તે સર્વ ઉચ્છિદ્રમાંજ સ્થિત છે. (૭)

(અગ્ન્યાધેયં અથો દિક્ષા) અગ્ન્યાધાન, દીક્ષા, (હન્દસા સહ કામપઃ) હન્દોના કામોની પૂર્ણતા કરનારો યજ્ઞ (ઉત્સન્ના સત્રાણિ) ઉત્સન્ન યજ્ઞ અને સર્વ સત્રો ઉચ્છિદ્રમાંજ સ્થિત છે. (૮)

અગ્નિહોત્ર, શ્રદ્ધા, વષટ્કાર, યજ્ઞ, તપ, દક્ષિણ, ઇષ્ટ, પૂર્ત આ સર્વ ઉચ્છિદ્રમાં રહે છે. (૯)

એકરાત્ર, દ્વિરાત્ર, સદ્યઃક્રીઃ, પ્રક્રીઃ ઉકથ્ય એ સર્વ-યજ્ઞો અને (યજ્ઞસ્ય અણૂનિ) યજ્ઞના અન્ય અંશો (વિદ્યયા ઉચ્છિદ્રે ઓતું નિર્હિતં) વિદ્યાની સાથે ઉચ્છિદ્રમાં ઓતપ્રોત થયેલા છે. (૧૦)

ચાર રાત્રિ, પાંચ રાત્રિ, છ રાત્રિ, (ઉમયઃ) ઉભય અર્થાત્ આઠ, દશ અને બાર રાત્રીવાળા (પોઢશી) સોળ, (સત્રરાત્ર) અને સાત રાત્રીવાળા આ બધા યજ્ઞ ઉચ્છિદ્રથી બનેલા છે અને (અમૃતેં હિતાઃ) તેઓ અમૃતમાં રહે છે. (૧૧)

પ્રતિહાર, નિધન, વિશ્વજી, અગ્નિજી, સાઢ્ઢ્ય, અતિરાત્ર દ્વાદશાહ એ બધા ઉચ્છિદ્રમાં રહેલા છે. આ સર્વ જ્ઞાન મારામાં રહે. (૧૨)

નવ મૂર્માઃ સમુદ્વા ઉચ્છિદ્ધેઽર્ધિ શ્રિતા દિવઃ ।

આ સૂર્યો માત્યુચ્છિદ્ધેઽહોરાત્રે અપિ તન્મયિ ॥ ૧૪ ॥

ઉપહવ્યં વિપૂવન્તં ચે ચં યજ્ઞા ગુહાં દ્વિતાઃ ।

વિર્મતિ મર્તા વિશ્વસ્યોચ્છિદ્ધો જનિતુઃ પિતા ॥ ૧૫ ॥

પિતા જનિતુરુચ્છિદ્ધોઽસો પૌત્રઃ પિતામહઃ ।

સ ક્ષિયતિ વિશ્વસ્યેજાનો વૃષા મૂમ્યામતિદ્વ્યઃ ॥ ૧૬ ॥

ઋતં સત્યં તપોં રાદ્રં શ્રમો ધર્મશ્ચ કર્મ ચ ।

મૃતં મંદિપ્યદુચ્છિદ્ધે વીર્યં લક્ષ્મીર્વલં વલે ॥ ૧૭ ॥

સમૃદ્ધિરોજ આકૂતિઃ ક્ષત્રં રાદ્રં પદુર્ગ્યઃ ।

સંવત્સરોઽધ્યુચ્છિદ્ધ દ્વિતાઃ પ્રૈષા ગ્રહાં હ્રિવિઃ ॥ ૧૮ ॥

ચતુર્હૈતાર આપ્રિયશ્ચાતુર્માસ્યાનિ નીવિદઃ ।

ઉચ્છિદ્ધે યજ્ઞા હોત્રાઃ પશુબન્ધાસ્તવિદ્યઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્ધમાસાશ્ચ માસાશ્ચાર્ત્વા ઋતુભિઃ સહ ।

ઉચ્છિદ્ધે ઘોષિણીરાપે સ્તનયિતુઃ શ્રુતિર્મહી ॥ ૨૦ ॥

(સૂર્યતા સંનતિઃ) સત્યભાષણ, નમ્રભાવ, (ક્ષેમઃ સ્વધા ઋજં) કલ્યાણ, સ્વધા, બળ, (અમૃતં સહઃ) અમરપણું, સહનશક્તિ એ (સર્વે કામાઃ કામેન તાતૃપુઃ) સર્વ કામ જે કામનાઓથી તૃપ્તિ કરનારા છે, (ઉચ્છિદ્ધે પ્રત્યગ્નઃ) તે સર્વ ઉચ્છિદ્ધમાં રહેલા છે. (૧૩)

નવભૂમિ, સર્વ સમુદ્રો અને (દિવઃ) દુલોક પણ (ઉચ્છિદ્ધે અધિશ્રિતાઃ) ઉચ્છિદ્ધમાં આશ્રિતરૂપે રહે છે. સૂર્ય ઉચ્છિદ્ધમાં જ (આમાતિ) પ્રકાશે છે. જેનાથી અહોરાત્ર થાય છે. આ સર્વ જ્ઞાન (મયિ) આશામાં રહે. (૧૪)

ઉપહવ્ય, વિપૂવાન અને (ચે ચં ગુહાં દ્વિતાઃ યજ્ઞાઃ) જે શુક્ષ્માં આશ્રિત યજ્ઞ છે તેને (વિશ્વસ્ય મર્તા જનિતુઃ પિતાઃ) વિશ્વને પોષક અને પિતાના પણ જે પિતા (ઉચ્છિદ્ધઃ વિર્મતિ) ઉચ્છિદ્ધ સંજ્ઞાવાળો પરમાત્મા તે ધારણ કરે છે. (૧૫)

(ઉચ્છિદ્ધઃ જનિતુઃ પિતા) ઉચ્છિદ્ધ પિતાનો પણ તે પરમપિતા છે તે (અસોઃ પૌત્રઃ પિતામહઃ) પ્રાણનો તે પૌત્ર છે પરંતુ તે સર્વનો પિતામહ પણ છે. (સઃ વિશ્વસ્ય જ્ઞાનાઃ ક્ષિયતિ) તે વિશ્વનો ઇશ્વર થઇને સર્વત્ર રહે છે. તે (વૃષા મૂમ્યાં અવિદ્વ્યઃ) બળવાન અને ભૂમિ પર સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. (૧૬)

ઋત, સત્ય, તપ, રાદ્ર, શ્રમ, ધર્મ, કર્મ, ભૂત, ભવિષ્યત, વીર્ય, લક્ષ્મી, (વલે વલં) બલિષ્ઠમાં રહેલું બળ પણ સર્વ ઉચ્છિદ્ધમાં રહેલું છે. (૧૭)

સમૃદ્ધિ, (ઓજઃ) શક્તિ, (આકૂતિઃ) સંકલ્પ, ક્ષાત્ર, રાદ્ર (પદ્ ઋર્ગ્યઃ) છ ભૂમિઓ, સંવત્સર, દ્વિતા (આત્ર, પૈષાઃ ગ્રહાઃ) પ્રૈષ, ગ્રહ અને હ્રિવિ આ સર્વ ઉચ્છિદ્ધમાં રહેલાં છે. (૧૮)

ચતુર્હૈતા, (આપ્રિયઃ ચાતુર્માસ્યાનિ નીવિદઃ) યજ્ઞ, હોત્રા, પશુબન્ધ અને તેની સર્વ ઇષ્ટિઓ ઉચ્છિદ્ધમાં રહેલી છે. (૧૯)

શર્કરાઃ સિકતા અશ્માન્ ઓપંઘયો વીરુધ્સ્તુનાં ।

અભ્રાણિં વિદ્યુતોં વર્ષમુચ્છિદ્દે સંશ્રિતા શ્રિતા

॥ ૨૧ ॥

રાદ્ધિઃ પ્રાપ્તિઃ સંમાપ્તિર્વ્યાપ્તિર્મહં પદ્મતુઃ ।

અત્યાપ્તિરુચ્છિદ્દે મૂતિશ્ચાહિતા નિહિતા હિતા

॥ ૨૨ ॥

યત્ત્વં પ્રાણતિં પ્રાણેન યત્ત્વં પદ્યતિ ચક્ષુષા ।

ઉચ્છિદ્ધાશ્રજિરે સર્વે દિવિ દેવા દિવિશ્રિતઃ

॥ ૨૩ ॥

ઋત્વઃ સાર્માનિ ચ્છન્દાંસિ પુરાણં યજુષા સહ ।

ઉચ્છિદ્ધાશ્રજિરે સર્વે દિવિ દેવા દિવિશ્રિતઃ

॥ ૨૪ ॥

પ્રાણાપાનૌ ચક્ષુઃ શ્રોત્રમક્ષિતિશ્ચ ક્ષિતિશ્ચ યા ।

ઉચ્છિદ્ધાશ્રજિરે સર્વે દિવિ દેવા દિવિશ્રિતઃ

॥ ૨૫ ॥

આનન્દા મોદાઃ પ્રમુદોઽભીમોવૃમુદશ્ચ યે ।

ઉચ્છિદ્ધાશ્રજિરે સર્વે દિવિ દેવા દિવિશ્રિતઃ

॥ ૨૬ ॥

દેવાઃ પિતરો મનુષ્યાઃ ગન્ધર્વાપ્સરસશ્ચ યે ।

ઉચ્છિદ્ધાશ્રજિરે સર્વે દિવિ દેવા દિવિશ્રિતઃ

॥ ૨૭ ॥

(અર્ધમાસાઃ) પખવાદિયુઃ, (માસાઃ) મહિનાઓ, (આર્તવાઃ ઋતુભિઃ સહ) ઋતુઓની સાથે ઋતુ સંબંધેના પદાર્થ, (સ્તનયિત્તુઃ) મેઘો, (મહી શ્રુતિઃ) મહાન ગર્જનાઓ (ચોપળી આપઃ) મહાન ગર્જના કરનારા જલપ્રવાહો આ સર્વ ઉચ્છિદ્ધમાં રહે છે. (૨૦)

(શર્કરાઃ સિકતાઃ અશ્માનઃ) કઠકરી કપચી, રેતી, પત્થરો, (ઓપંઘયઃ વીરુધઃ સ્તુનાં) ઔષધિઓ, વનસ્પતિઓ અને ધાસ (અભ્રાણિ વિદ્યુતઃ વર્ષ) મેઘ, વિદ્યુત્ અને વર્ષા (ઉચ્છિદ્દે સંશ્રિતાઃ શ્રિતાઃ) વગેરે સર્વ ઉચ્છિદ્ધમાં આશ્રિત થયેલાં છે. (૨૧)

(રાદ્ધિઃ પ્રાપ્તિઃ સમાપ્તિઃ) સિદ્ધિ, પ્રાપ્તિ અને સમાપ્તિ, (વ્યાપ્તિઃ મહઃ પદ્મતુઃ) વ્યાપ્તિ, મહત્ત્વ અને વૃદ્ધિ, (અત્યાપ્તિઃ ભૂતિઃ) અતિશય પ્રાપ્તિ, ઐશ્વર્ય એ સર્વ ઉચ્છિદ્ધમાં (આહિતા નિહિતા હિતા) સમાયેલાં છે. (૨૨)

(યત્ત્વં પ્રાણેન પ્રાણિતિ) જે પ્રાણથી પ્રાણને ધારણ કરે છે અને (યત્ત્વં ચ ચક્ષુષા પદ્યતિ) જે ચક્ષુઓથી નિહાળે છે. આ સર્વ ઉચ્છિદ્ધથી (જાગિરે) નિર્માણ થયેલ છે. (દિવિ-શ્રિતઃ દેવા દિવિઃ) જે દેવો ધુલોકમાં છે તે સર્વ ધુલોકમાં રહેલા છે તેમજ ઉચ્છિદ્ધમાં પણ રહેલા છે. (૨૩)

ઋચા, સામ, છંદ, પુરાણ અને યજુર્વેદ, પ્રાણ, અપાન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, (ક્ષતિઃ અક્ષતિઃ) ભૌતિક અને અભૌતિક પદાર્થો, આનંદ, શ્રોદ, પ્રમોદ, (અમીમોદઃ મુદઃ) પ્રત્યક્ષ આનંદ, દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, ગંધર્વ, અપ્સરાઓ, ધુલોકમાં રહેનારા સર્વ દેવતાઓ તે સર્વ (ઉચ્છિદ્ધાશ્રજિરે) ઉચ્છિદ્ધથી ઉત્પન્ન થયા છે. (૨૪-૨૭)

ઉચ્છિષ્ટ સૂક્તનો આશય

આ સૂક્તની ભાષા ધર્ષીજ સરળ હોવાથી તેનો અલગ ભાવાર્થ કાઢવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઉચ્છિષ્ટનો અર્થ

“ ઉચ્છિષ્ટ ” અર્થાત્ ‘ ઉર્ધ્વ ભાગમાં અવસિષ્ટ ’ ને ઉચ્ચ સ્થાનમાં સમાએલો છે. વિશ્વ બનાવ્યા પછી ને ભાગ અવસિષ્ટ એટલે કે બાકી રહ્યો તેનું નામ ‘ ઉચ્છિષ્ટ ’ છે. પુરુષ સૂક્તમાં કહ્યું છે કે—

ત્રિપાદૃષ્યં ઉદૈત્પુરુષઃ પાદોઽસ્ત્રવેદા ભવત્પુનઃ ।

(ઋ ૧૦૮૦૪)

‘ ત્રિપાદ્ ’ પુરુષનો ઉચ્ચ સ્થાનમાં ઉદય થયો છે અને તેનો એક અંશ અદિ આ વિશ્વમાં ફરી ફરી ઉત્પન્ન થાય છે. એક અંશનું આ વિશ્વ સર્જાય છે અને વિનાશ પામે છે પરંતુ ને ત્રિપાદ્ પુરુષ ઉર્ધ્વભાગમાં અવસિષ્ટ રહે છે તે તેણે ને તેણેજ એક રૂપમાં રહે છે. આ પ્રમાણે પરબ્રહ્મનો એક અર્ધપ્રમાત્ર વિશ્વના રૂપમાં આકાર લે છે અને શેષ રહેલો ભાગ જેમને તેમ મૂળ રૂપમાં, સ્થિતિમાં અવસિષ્ટ રહે છે. આનું નામજ ઉચ્છિષ્ટ છે અને તેજ ઉર્ધ્વભાગમાં અવસિષ્ટ રહે છે.

(ડહિષ્ઠિષ્ઠે નામ રૂપ) આજ પરબ્રહ્મમાં નામરૂપ રહેલ છે, એમ કહીને અર્ધનું તેમાં છે એમ કહ્યું છે કારણ કે ને કાંઈ આ વિશ્વમાં છે તે રૂપરાણું અને નામમય છે. જેને રૂપ નથી નામ નહીં એનું આ વિશ્વમાં કાંઈજ નથી, સંપૂર્ણ વિશ્વ જ નામ રૂપરાણું છે. આપણે કાંઈ ચીજનું નામ લઈએ અને તે આપણા ચક્ષુ સામે આવીને ખરી યાય તેજ નામરૂપ છે, અને આ સર્વ નામરૂપમય આ ઉચ્છિષ્ટ પરબ્રહ્મમાં રહેલું છે.

નામ પછુ ઉચ્છિષ્ટમાં છે અને રૂપ પછુ ઉચ્છિષ્ટમાં રહેલું છે. આમ કહેવાથી તે ઉચ્છિષ્ટ પરબ્રહ્મમાં નામરૂપ રહેલું છે એવો અર્થ થયો. જેની રીતે ધડા એ નામ અને ધણનું રૂપ એ સર્વ માટીમાં જ રહેલું હોય છે, અર્થાત્ આ માટીજ નામરૂપાત્મક પદાર્થને યજ્ઞને આપણી સમક્ષ આવે છે. એજ પ્રમાણે ઉચ્છિષ્ટ પરબ્રહ્મ નામરૂપ ધારણ કરીને, વિશ્વનો આકાર ધારણ

કરીને, વિશ્વરૂપ બનીને આપણી સમક્ષ આવે છે. તેજ પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ દર્શન ને ભગવદ્ગીતાના અગિયારમા અધ્યાયમાં વર્ણવ્યું છે અને યજુર્વેદના ર્દાધ્યાયમાં વર્ણવેલું છે.

ઉચ્છિષ્ટમાં રૂપ

‘ ઉચ્છિષ્ટમાં નામરૂપ રહેલાં છે ’ આજ મંત્રભાગ મુખ્ય છે. આજણ ઉપર તેનું સ્પષ્ટીકરણ આપેલું છે. જેની રીતે ઉચ્છિષ્ટમાં લોક, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વિશ્વ, દાવા-પૃથિવી, સર્વ જૂત માત્ર, જળ, સમુદ્ર, ચન્દ્ર, વાયુ, (મંત્ર ૧-૨) નવ ભૂમિઓ, સૂર્ય, (મં. ૧૪) રેતી, પત્થર, મોટી મોટી સિંહાઓ, ઔષધો, વનસ્પતિઓ, ધાસ, અક્ષ, વિદ્યુત્ પૃથ્વી, (મં. ૨૧) ને પ્રાણથી જીવિત રહે છે, ને આંખથી જુએ છે, ને આકાશમાં છે, (મં. ૨૩) દેવ, પિતર, મનુષ્ય, ગંધર્વ, અશ્વરા, (મં. ૨૭) વિશ્વ ઉત્પન્ન કરનારા દેવ દેવતાઓ (મં. ૪) આ સર્વ ઉચ્છિષ્ટમાં સમાયેલાં છે. આ સર્વ રૂપરાણા પદાર્થ છે, તેમનો આશ્રય ઉચ્છિષ્ટ પરમાત્મા જ છે.

ઉચ્છિષ્ટમાં નામ

હવે નામનું વર્ણન નેહએ— ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, ઉદીચ, સ્તવન, હિંકાર, સ્વર, સામવેદના આશાપ (મં. ૫) ઇન્દ્રાગ્નિના સૂક્ત, પવમાન સૂક્ત, (મં. ૬) હન્દ, પુરાણ, (મં. ૨૪) આ સર્વ નામ છે, આ બધા ચપ્પો છે. ચપ્પ સંહિતો આ સર્વ વિસ્તાર છે અને આ સર્વ નામ ઉચ્છિષ્ટના આધાર પર જ રહે છે.

આ રીતે નામ અને રૂપ ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મમાં રહે છે, ને રૂપ છે તે ઉચ્છિષ્ટનું જ રૂપ છે અને ને નામ છે તે પછુ તેનુંજ નામ છે. આ પ્રમાણે આ નામરૂપ પછુ તેમાંજ રહે છે.

ઉચ્છિષ્ટમાં કર્મ

આ રીતે નામ અને રૂપ ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મમાં છે એ વાતની પ્રતિનિધિ થવા પછી “ કર્મ ” ક્યાં રહે છે એ પ્રશ્ન ઉપરિચત થાય છે. તેનું ઉત્તર પછુ આજ સૂક્તમાંથી મળી રહે છે કે— રાજસ્ય, વાજપેય, અગ્નિષ્ટોમ અશ્વર. અશ્વમેધ (મં. ૧૦)

અન્ન-પાકાન, દીક્ષાપત્ર, સત્ર, (મં. ૮) અગ્નિહોત્ર, વ્રત, તપ, દક્ષિણ, કષ્ટાપૂર્ત, (મં. ૯) એકરાત્ર, દ્વિરાત્ર, સઘઃ કીઃ, પ્રકીઃ, ઉકથ, (મં. ૧૦) ચતુરાત્ર, પચરાત્ર, ષટ્તરાત્ર, સપ્તરાત્ર, અષ્ટરાત્ર, દશરાત્ર, દ્વાદશાહ, ધોણિ, (મં. ૧૧) વિશ્વજિત, અતિરાત્ર (મં. ૧૨) વગેરે સર્વ યજુકર્મ છે અને તે સર્વ તે ઉચ્છિષ્ટમાર્ગ રહે છે. તે ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મના આધાર પર આ સંપૂર્ણ કર્મમાર્ગની વ્યવસ્થા રચાઈ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મને કર્મોનો આધાર બ્રહ્મજ છે.

ઉચ્છિષ્ટમાં કાળ

કાળ પણ ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મના આધારથીજ રહે છે અતઃ કહ્યું છે કે- અર્ધમાસ (પક્ષ), માસ (ગહિનો), ઋતુઓ, (મં. ૨૦) અયન, વર્ષ, સર્વસર, (મં. ૧૮) તે સર્વ ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મમાં રહેલા છે. જૂન, અવિષ્યત્, (મં. ૧૭) સંપૂર્ણ કાળ અને કાળના અવયવ આ પ્રમાણે ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મના આધાર પર છે એમ અહિં કહેવામાં આવ્યું છે.

કર્મ

કાળની સાથે કર્મનો સંબંધ છે. એકરાત્ર, દ્વિરાત્ર વગેરે અનેક યજ્ઞો કાળમર્યાદાની સાથે સંબંધ રાખે છે. કેટલીએ ઇષ્ટિઓ નાના નાના કાળમર્યાદાની સાથે સંબંધિત હોય છે અને કેટલાએ સત્રો દીર્ઘકાળના હોય છે. તથાપિ સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ આ પ્રમાણે કાળની સાથે મર્યાદિત થએલા હોય છે, અર્થાત્ જેવી રીતે નામરૂપનો પરસ્પર સંબંધ છે તેવીજ રીતે કાળ અને કર્મનો પરસ્પર સંબંધ છે. પાઠક તેનો અરાખર વિચાર કરે અને તેનો અનુભવ કરે.

કર્મના ભેદો

બ્રહ્મ, તપ, વ્રત, દીક્ષા, (મં. ૯) સત્વત, નગ્નભાવ,

કંદ્યાણુ, સ્વધા-અર્થાત્ પોતાની ધારણાશક્તિ, બળ, અમૃતત્વ, સહન સામર્થ્ય, કામના, વાસના, (મં. ૧૩) ઝડત, સત્ય, શ્રમ, ધર્મ, વીર્-પરાક્રમ, લક્ષ્મી, શોભા, (મં. ૧૭) સમૃદ્ધિ, સંકલ્પ, ક્ષાત્રગળ, (મં. ૧૮) સિદ્ધિ, પ્રાપ્તિ, સમાપ્તિ, વ્યાપ્તિ, મહત્વ, શક્તિ, (મં. ૨૨) આનંદ, મોહ, ઝમોદ (મં. ૨૫) વગેરે સર્વ જે કર્મની સાથે સંબંધ રાખે છે તેઓ પણ માનવીની ઉન્નતિ માટે અતિ આવશ્યક છે. આ સર્વ ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મના આધાર પર રહે છે.

પ્રાણુ

જે પ્રાણુથી સજીવ રહે છે, જે અગ્નિથી જ્વળે છે તેઓ સર્વ પ્રાણુમાન ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મનો આશ્રય લખેજ રહે છે. અર્થાત્ તેઓ ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મથી પૃથક્ નથીજ. (મં. ૨૩)

દ્વંદ્વો

સત્ય, અસત્ય, જીવન, મૃત્યુ, વ અને દ્ર, (વરણુ અને દ્રાવણુ) આ સર્વ દ્વંદ્વો ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મમાંજ રહે છે, અર્થાત્ જે કાંઈ અહીં છે તે સર્વનો સંબંધ પરબ્રહ્મની સાથે છેજ. પરબ્રહ્મથી પૃથક્ અસ્તિત્વ કોઈનું પણ હોઈ શકે નહિ.

કર્મકાંડ

આ સૂક્તમાં અનેક યજ્ઞોનાં નામો આવેલાં છે તેમનાં સ્વરૂપ યજ્ઞવેદની વ્યાખ્યા કરતી વખતે વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે કારણ કે કર્મકાંડ યજ્ઞવેદનો વિષય છે.

વિશ્વરૂપદર્શન

જે વિશ્વરૂપદર્શનના વિષયનો ઉદ્દેશ્ય અહીં કર્યો છે તે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૧૧મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહ્યું છે અને યજ્ઞવેદના રૂઢિધાનમાં પણ અધિક વિસ્તારથી કહેલું છે. પાઠક તુલના કરીને વેદનાં તત્ત્વો અરાખર જાણે.

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ

કાંડ ૭, સૂક્ત ૬૬ (૬૮)

(ઋષિ:- બ્રહ્મા । દેવતા- બ્રહ્મ)

યદ્યન્તરિક્ષે યદ્દિ વાત આસ યદ્દિ વૃક્ષેષુ યદ્દિ વોલપેષુ ।

યદઅવન્પશવં લુચ્ચમાનં તદ્વાહ્નં પુનરસ્માનુપૈતુ

॥ ૧ ॥

ગુહ્ય-અધ્યાત્મ-વિદ્યા

કાંડ ૨, સૂક્ત ૧

(ઋષિ:- વેન । દેવતા- બ્રહ્મ, આત્મા)

ઘેનસ્તતર્પદયત્પરમં ગુહ્ય યદ્યત્ર વિશ્વં ભવત્યેકરૂપમ્ ।

ઇદં પ્રશ્નિરદુહઝાયમાનાઃ સ્વર્વિદો અમ્યનૂપત વ્રાઃ

॥ ૧ ॥

પ્ર તદ્દોષેવૃમૃતસ્ય વિદ્વાન્ ગન્ધર્વો ધામ પરમં ગુહ્ય યત્ ।

ત્રીર્ણિ પદાનિ નિર્હિતા ગુહ્યાસ્ય યસ્તાનિ ઘેનુ સ પિતુષ્પિતાસત્

॥ ૨ ॥

અર્થ—(યદિ અન્તરિક્ષે યદિ વાતે) જ્યારે અન્તરિક્ષમાં અને જો વાયુમાં, (યદિ વૃક્ષેષુ યદિ વા વોલપેષુ) જો વૃક્ષોમાં અથવા જો પત્થરમાં તમા જોશો તો તેમાં જે (આસ) હોયેલાં રહે છે. (યત્ પાશવઃ અસ્રવન્) જે પ્રાણીઓ સવે છે (તત્ લુચ્ચમાનં વ્રાહ્મણં) તે પ્રકટ થનારો બ્રહ્મ (પુનઃ અસ્માન્ ઉપૈતિ) ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૧)

અર્થ—(વેનઃ તત્ પરમં પદયત્) માત્ર વકત જ તે પરમશ્રેષ્ઠ પરમાત્માને નિહાળી શકે છે. (યત્ ગુહ્ય) જે હૃદયરૂપી શુદ્ધિમાં વાસ કરે છે અને (યત્ર વિશ્વં એકરૂપમ્ ભવતિ) જેનામાં સમ્પૂર્ણ જગત્ એકરૂપ થઈ જાય છે. (ઇદં પ્રશ્નિઃ ઝાયમાનાઃ અદુહત્) તેનુંજ પ્રકૃતિએ હોહન કરીને જ જન્મ લેનારા પદાર્થો બનાવ્યા છે અને તેને માટેજ (સ્વર્વિદઃ વ્રાઃ) પ્રકાશને બળીને ત્રણ પાલન કરનારો માનવી જ તેની (અમ્યનૂપત) ઉત્તમ પ્રકારે સ્તુતિ કરે છે. (૧) (યત્ ગુહ્ય) જે હૃદયની શુદ્ધિમાં છે. (તત્ અમૃતસ્ય પરમં ધામ) તેજ અમૃતનું શ્રેષ્ઠ સ્થાન (વિદ્વાન્ ગન્ધર્વઃ પ્રવોચત્) જ્ઞાની વક્તા કહે છે.

ભાવાર્થ—જે બ્રહ્મ આ અવકાશમાં, વાયુમાં, પત્થરમાં વિરાજે છે, જે પશુઓમાં અર્થાત્ પ્રાણીઓમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અર્થાત્ જે સ્થિર, ચત્રમાં વિદ્યમાન છે તે સર્વ પ્રકાશિત થનારો બ્રહ્મ અમને પ્રાપ્ત થાય છે.

બ્રહ્મ નામ મહાન આત્માત્મ જે સર્વ સ્થિર તેમજ ચલમાં વ્યાપક છે, તે સર્વ પ્રકાશિત થાય છે, જેની શક્તિથી સંપૂર્ણ જગતને આ સુંદર રૂપ મળ્યું છે, તે બ્રહ્મ અમને સર્વને અનુબોધેને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેથી તેની પ્રાપ્તિને માટે મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે.

ભાવાર્થ—જેનામાં જગતની વિવિધતા ભેદનો ત્યાગ કરીને એકરૂપતાને પ્રાપ્ત કરે છે અને જેનો નિવાસ હૃદયમાં છે તે પરમાત્માને વકત જ પોતાના હૃદયમાં સાક્ષાત્ જોઈ શકે છે. આ પ્રકૃતિએ તેજ એક આત્માની વિવિધ શક્તિઓનો નિયોગ કરીને ઉત્પત્ત થનારા આ વિવિધ જગતને નિર્માણ કર્યું છે. તેટલા માટેજ આત્માની મનુષ્ય સર્વદા તે એક આત્માનું યજ્ઞ-ગાન કરે છે. (૧) જે માત્ર પોતાના હૃદયમાં છે તે અમૃતના પરમધામનું વર્ણન આત્માની અને સંયમી વક્તાજ કરી

સ નં: પિતા જનિતા સ હૃત વન્ધુર્ધામોનિ વેદુ મુવનાનિ વિશ્વાં ।

યો દેવાનાં નામધુ એકં એવ તં સંપ્રશ્નં મુવનાં યન્તિ સર્વાં

॥ ૩ ॥

પરિ દ્યાવાપૃથિવી સઘ આયમુપાતિષ્ઠે પ્રથમજામૃતસ્ય ।

વાચમિવ વક્તરિ મુવનેષ્ઠા ધાસ્યુરેપ નન્વેર્ડપો અગ્નિઃ

॥ ૪ ॥

પરિ વિશ્વા મુવનાન્યાયમૃતસ્ય તન્તું વિતતં દૃશે કમ્ ।

યત્ર દેવા અમૃતમાનજ્ઞાનાઃ સમાને યોનાવધ્યૈરયન્ત

॥ ૫ ॥

(અસ્ય ત્રીણિ પદા) તેના ત્રણ પદો (ગુહા નિહિતા) હૃદયની ગુફામાં રખેલાં છે. (યઃ તાનિ વેદ) જે તેને જાણે છે, (સઃ પિતુઃ પિતા અસત્) તે પિતાનો પણ પિતા અર્થાત્ ઘણો જ સમર્થ બની જાય છે. (૨) (સઃ નઃ પિતાઃ) તે આપણા સર્વનો પિતા છે. (જનિતા) જન્મ આપનારો (હૃત સઃ વન્ધુઃ) અને તે આપણો ભાતા પણ છે તે (વિશ્વા મુવનાનિ ધામાનિ વેદ) સર્વ ભુવનો અને સ્થાનોને જાણે છે (યઃ એકં એવ) તે એકલો એક જ (દેવાનાં નામ-ધઃ) સંપૂર્ણ દેવાનાં નામ ધારણ કરનારો છે. (તં સં-પ્રશ્નં) તેજ ઉત્તમ પ્રકારથી પૂછવાને યોગ્ય પરમાત્મા પ્રતિ (સર્વા મુવના યન્તિ) સંપૂર્ણ ભુવનો પહોંચે છે. (૩) (સઘઃ) તરત જ (દ્યાવા-પૃથિવી પારિ આયં) ઘુલોક અને પૃથ્વીલોકમાં સર્વજ્ઞ હું ફરી આવ્યો છું અને હવે, (ક્રતસ્ય પ્રથમજાં ઉપાતિષ્ઠે) સત્યના પ્રથમ ઉપાદગની ઉપાસના કરું છું. (વક્તરિ વાચં હવ) વક્તામાં જેવી રીતે વાણી રહે છે, તેવી રીતે તે (મુવને-સ્યા) સર્વ ભુવનોમાં રહે છે અને (એપઃ ધાસ્યુઃ) તેજ સર્વનો ધારક અને પોષક છે. (નન્વુ એપઃ અગ્નિઃ) નિશ્ચયપૂર્વક તે અગ્નિ જ છે. (યત્ર) જેનામાં (અમૃતં આનજ્ઞાનાઃ દેવાઃ) અમૃત પીનારા સર્વ દેવો (સમાને યો નૌ) સમાન આશ્રયને (અધ્યૈરયન્ત) પામે છે તે (ક્રતસ્ય) સત્યના (વિતતં કં તન્તું દૃશે) ફેલાયેલા સુખકારક તંતુઓ જોવાને માટે (વિશ્વા મુવનાનિ પારિ આયં) સર્વ ભુવનો ફરી આવ્યો છું. (૫)

શકે છે. તેના ત્રણ પદો હૃદયમાં ગુપ્ત રહેલા છે. જે તેમને જરાજર જાણે છે તેજ પરમજ્ઞાની હોય છે. (૨) તેજ આપણા સર્વનો પિતા, જન્મદાતા અને ભાષક પણ છે. તેજ સર્વ પ્રાણીઓની સર્વ અવસ્થાઓને યથાવત્ સંપૂર્ણ પહે જાણે છે. તે માત્ર એકલોજ એક છે અને અગ્નિ વગેરે અન્ય સર્વ દેવાના નામ તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તેનેજ આપવામાં આવે છે. ત્રિમાસલોકો તેના વિષયમાં વારંવાર પ્રવેશ પૂછે છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં અન્તર્માં તેને પ્રાપ્ત કરે છે. (૩) ઘુલોક અને પૃથ્વીલોકની અંદર જે અન્તર પદાર્થો હોય છે, તેમનું નિરીક્ષણ કરી લીધા પછી આપણને જ્ઞાન થાય છે કે અટક સહ્ય નિયમેનો પ્રથમ પ્રવર્તક એક પરમાત્માજ છે, એટલા માટે હું તેની ઉપાસના કરું છું. જે પ્રમાણે વક્તામાં વાણી છૂપાએલી છે, તેવી રીતે જન્મતાના સર્વ પદાર્થો અથવા સર્વ પ્રાણીઓમાં તે સર્વનો ધારણ કરનાર, પોષણ કરનાર એક જ આત્મા રહે છે, તેને અગ્નિ પણ કહી શકાય છે, અર્થાત્ જેની રીતે અગ્નિ લોકમાં ગુપ્ત રહે છે તેજ પ્રમાણે તે સર્વ પદાર્થોમાં ગુપ્તરૂપે રહેલા છે. (૪) જે એક પરમાત્મામાં અગ્નિ, વાયુ, સૂર્યાદિ દેવ સમાન રીતથી આશ્રય કરી રહેલા છે અને જેની અમૃતમયી શક્તિ ઉપરાંત દેવોમાં સંપૂર્ણપણે કાયં કરી રહી છે, તેજ એક સર્વજ્ઞ પ્રસરેલું વ્યાપક સત્ય છે. તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે મેં અધી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કર્યું છે અને નિરીક્ષણને અ તેમને અનુભવ થયો છે કે તે એકજ સત્ સર્વમાં ફેલાયેલું છે. (૫)

ગુહ્ય-આધ્યાત્મિક-વિદ્યા

ગૂઢ વિદ્યા

‘ગૂઢ વિદ્યા’નો અર્થ એવો થાય કે ‘ગૂઢતત્વને અણુવાની ઝોળખવાની વિદ્યા.’ ધણીઓનું એવું મંતવ્ય છે કે આ વિદ્યા ગુપ્ત રાખવાની છે એટલા માટે તેને ગૂઢ અથવા ગુહ્ય વિદ્યા કહે છે, પરંતુ આ ખરું નથી. દરેક સંસારમાં સર્વનું આધાર બૂત એક જ તત્વ છે, સંસારના સર્વ પદાર્થો દરેક છે અને આ સર્વવ્યાપક આધારતત્વ અદૃશ્ય છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય સર્વ પદાર્થોના રંગ, રૂપ, આકાર અને વળન વગેરે જોઈ શકે છે, પરંતુ તે પદાર્થની અંદર વ્યાપ્ત બનેલા તત્વને તે જાણી શકતો નથી, ધણીજ થોડાં માણસો તેનો અનુભવ કરી શકે છે. મનુષ્યનો રૂપો દેહ બધા જોઈ શકે છે, પરંતુ તે જ દેહમાં રહેલા ગુહ્ય અથવા ગુપ્ત આત્માનાં દર્શન ફોણુ કરી શકે છે. પરંતુ જોઈ શકે અસ્તિત્વ સત્ય છે તેટલું જ બહાર નથી અધિક સત્ય દેહધારી આત્માના અસ્તિત્વમાં છે. આજ પ્રમાણે સંપૂર્ણ જગતની અંદર વ્યાપક થયેલાં ગુહ્યતત્વ વિશે સમગ્રનું જોઈએ.

દરેક આકારવાળું જગત્ દેખાય છે. તેથી તે ગુહ્ય નથી પરંતુ આ દૃશ્ય જગતને આધાર જે ગુહ્યતત્વ આપેલા તે તેટલી રચનાથી જોઈ શકતો નથી, તેને થોડી કાઢવો, તેનો અનુભવ કરવો, તેનો સ્પર્શકાર કરવો એ આ “ગુહ્ય વિદ્યાનું” કામજો છે, તેટલા માટે જ તેને “ગુહ્યવિદ્યા, ગૂઢ વિદ્યા, ગુહ્યાત્ ગુહ્યતરનું જ્ઞાન, અહ્યવિદ્યા, પરાવિદ્યા, વિદ્યા” વગેરે અનેક નામે છે. આ સર્વ શબ્દોનું તાત્પર્ય “તે જગતના આધાર આત્મતત્વનું જ્ઞાન” તે જ છે.

વેદમંત્રોમાં આ વિદ્યા વિશેષ રીતથી બતાવેલી છે. પ્રત્યેક રચનામાં અને વિવિધ રીતિથી તેનું વર્ણન કર્યું છે. કેટલાંએ મંત્રોમાં ૨૫૪ વર્ણન છે જ્યારે કેટલાંમાં ગુહ્ય વર્ણન છે. આ સુકત ૨૫૪ વર્ણન કરનાર છે. તેથી ઉપાસકોને તેના મનનથી ધણી જ લાભ થઈ શકે છે.

ગૂઢ વિદ્યાનો અધિકારી

સર્વ વિદ્યાઓમાં આ ગુહ્યવિદ્યા મુખ્ય છે. તે માટે દરેક

જણે તે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. વારંવાર જોવામાં આવે તો જણાઈ આવશે કે સર્વ મનુષ્ય તેની જ પ્રાપ્તિના માર્ગમાં લાગેલાં છે. કેટલાંક ધણી લાગે રસ્તો પકડેલા છે જ્યારે કેટલાંકે તફાત નજીકનો રસ્તો પકડ્યો છે. આ અનેક માર્ગોમાંથી કયો માર્ગ આ સૂકતને યોગ્ય છે એટલે કે કયો છે તે હવે અહીં આપણે જોઈએ.

ચેતઃ તત્પર્યયત્ ॥ ૧ ॥

“વેન જ તેને જોઈ શકે છે.” એ પ્રથમ મંત્રનું વિધાન છે. અહીં દૃષ્ટા તેને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે. જે પ્રકારે મનુષ્ય સ્પર્શને આકર્ષમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે તે જ પ્રમાણે આ ભક્ત તે આત્માને યોગ્યતા હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ રીતે જોઈ શકે છે. આ ભાવ અહીં ૨૫૪ છે. આ અધિકાર માત્ર “વેન” નો જ છે. આ “વેન” ફોણુ છે ? ‘ચેત’ ધાતુનો અર્થ— “ભજન-પૂજન કરવું, વિચારી જોવું, ભક્તિ કરવી તથા આવા પ્રકારની ઉપાસના કરવા માટે જનું” એવો થાય છે. આજ અર્થ અહિં આ વેન શબ્દમાં રહેલો છે. “જે હૃદયનું ભજન પૂજન કરે છે. હૃદયપૂર્વક તેની ભક્તિ કરે છે, વિચારની દૃષ્ટિએ તેને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે,” આવા પ્રકારનો જે યાત્રી ભક્ત છે, તે જ અહિં વેન શબ્દથી અભિપ્રેત થયેલો છે, તેથી માત્ર “બુદ્ધિમાન” એવો જ અર્થ અહીં બહાવવો યોગ્ય નથી. બુદ્ધિ ગમે તેટલી વિશાળ થઈ હો છતાં પણ જ્યાં સુધી તેના હૃદયમાં ભક્તિની લાદરીઓ હો નહિ ત્યાં સુધી તે પ્રકારના શુદ્ધિયાનથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી તે વાત આ સૂકત દ્વારા વિશેષ રીતથી અહીં ૨૫૪ કરવાની છે.

બીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે—

અમૃતસ્ય ધામ વિદ્યાન્ ગન્ધર્વઃ ॥ ૨ ॥

“અમૃતના ધામને જાણવાનો મંધર્વનું તેનું વર્ણન કરી શકે છે.” તેમાં મંધર્વ શબ્દ વિશેષ મહત્વપૂર્ણ છે. મંધર્વ શબ્દનો અર્થ “સંત, પવિત્રઆત્મા” એવો કોઈમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને આ શબ્દ પૂર્વ કહેલા શબ્દની સાથે પડોજ મળતો

આવે છે, છતાં પણ “ ગાં ઘાળીં ઘાલયતિ ” અર્થાત્ “ પોતાની વાણીને ધારણ કરવાવાળો ” એ અર્થ અહીં વધારે યોગ્ય છે. એમ તો વાણી બધાજ ધારણ કરે છે પરંતુ અહીં તો પોતાની વાણીનો વધારે ઉપયોગ ન કરતાં પોતાની વાક્ શક્તિને સંયમમાં રાખનાર, અલપ્ત આવશ્યકતા હોય તોજ વાણીના ઉપયોગ કરનારો, એવો અર્થ ગંધર્વ શબ્દમાં રહેલો છે, વિશેષ અર્થથી પરિપૂર્ણ પરંતુ અતિઅલ્પ શબ્દો ખોલનારો વિદ્વાન એવો અર્થ ગંધર્વ શબ્દનો લેવો જોઈએ. આયઃ આત્મચાત્રી વક્તાનું વક્તૃત્વ મૂકતાર્થીજ યદ્ય શકે છે, અથવા બહુજ થોડા પરંતુ અર્થપૂર્ણ શબ્દોથીજ આત્મચાત્રી, પવિત્રાત્મા, આત્મપુષ્પ જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે કહી દે છે. જ્યાં સુધી લૌકિકવિદ્વાનું જ્ઞાન મરુબ્ધના મનમાં ખળભળાટ મચાવે છે ત્યાં સુધી તે મરુબ્ધ મેઘગર્જનાની જેમ પોતાની વાણી ગર્જાવે જાય છે, પરંતુ તેની અસર શ્રોતાઓ પર વિશેષ થતી નથી. જ્યારે આત્મચાત્ર આત્મ ધાય છે અથવા ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ધાય છે ત્યારે તેનું વક્તૃત્વ ધટવા માંડે છે, પરંતુ તે અલ્પ શબ્દોનો પ્રભાવ વધતોજ જાય છે. વાક્ શક્તિ ઉપર સંયમ વધતોજ જાય છે. આ અવસ્થા તે ગંધર્વની અવસ્થા સમજવી જોઈએ.

અહીં “ વેન અને ગંધર્વ ” એ બે શબ્દો આત્મચાત્રનો અધિકારી વાચક શબ્દો છે. ઉપાસક, ભક્ત તથા મંત્રીર શબ્દોનો પ્રયોગ સંયમ સાથે જે કરનારો છે તેજ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને તેજ તેનું વર્ણન પણ કરી શકે છે.

પૂર્વ તૈયારી (પ્રથમ અવસ્થા)

તે ઉપાસક આત્મચાત્રી હોઈ શકે છે, પરંતુ તેવા ઉપાસક બનવા માટે પૂર્વ તૈયારીની આવશ્યકતા છે. આ પૂર્વ તૈયારી નીચે આપેલા શબ્દો દ્વારા તે સૂક્તમાં દર્શાવવામાં આવી છે—

સઘઃ ઘાવા પૃથિવી પરિ આયમ્ ॥ ૪ ॥

ચિશ્વા મુવનાનિ પરિ આયમ્ ॥ ૫ ॥

“ એક વખત ઘુલેક અને પૃથ્વીલોકમાં ચક્કર લગાવીને આવ્યો છું, સંપૂર્ણ ભુવનોમાં ફરી-ફરી આવ્યો છું. ” અર્થાત્ ઘુલેક અને પૃથ્વીલોક તથા અન્યાન્ય ભુવનોમાં અને રચાનોમાં જે જે દૃષ્ટવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય અને લોકાત્મ્ય છે તેને જોઈ, પ્રાપ્ત કર્યું અને ભોગવ્યું છે. જગતમાં મૂળ બ્રહ્મ કથું, કાર્યબલહાર કર્તા, મન દોલત ક્રમાધ, રાજ્યદિ ભોગ વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કર્તા, વિજય મેળવ્યા, યજ્ઞ ફેલાવ્યો, જે કાંઈ

૫ [અથર્વ. અનુ.]

કરવાનું હતું તે બધું કરી ચૂક્યો છું. અબ્યુદ્યમે માટે મરુબ્ધ જે કાંઈ કરી શકે એવી સંભાવના છે તે કરી ચૂક્યો છું. આ ગૂઢતત્ત્વના દર્શનની પ્રથમ અવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં ભોગેન્દ્ર પ્રધાન હોય છે.

દ્વિતીય અવસ્થા

તેના પછી દ્વિતીય અવસ્થા શરૂ થાય છે. જ્યારે વિચાર આવવા માંડે છે કે આ નાશવંત ભોગ મને તેટલા પ્રાપ્ત કરીએ તો પણ તેનાથી સાચી તૃપ્તિ થતી નથી; માટે સાચી તૃપ્તિ, મનનું સાચું સમાધાન પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ દ્વિતીય અવસ્થામાં ભોગવિશ્વાસની પ્રવૃત્તિ ઓછી થતી જાય છે અને અભૌતિક તત્ત્વદર્શનની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે, તેના નિર્દેશ આ સૂક્તમાં નીચે લખેલા પ્રકારથી કરવામાં આવ્યો છે—

અમૃતસ્ય વિતતં કં તન્તું દરો ચિશ્વા મુવનાનિ પરિ આયમ્ ॥ ૫ ॥

“ અમૃતના સુખકારક ફેલાએલા મૂળ સૂત્રને જોવાને માટે મેં સર્વ ભુવનોમાં ચક્કર લગાવ્યાં છે, ” અર્થાત્ આ દ્વિતીય અવસ્થામાં તેનાં ભ્રમણુ એટલા માટે ધાય છે કે આ વિવિધતાથી પરિપૂર્ણ જગતમાં એકતાનો મૂળ સ્રોત હોય તો તેને જોઈ. આ દુઃખ, કષ્ટ, બેઠલાવ, લગાઈ અગાધી પરિપૂર્ણ જગતમાં સુખ, આરામ, એકત્ય અને અવિરોધ આપનારું કાંઈ તત્ત્વ હોય તો તેને શોધું, આ ઉદ્દેશથી તે ભ્રમણુ ધાય છે. છદ્ધાસુની આ બીજી અવસ્થા છે. આ અવસ્થાવાળો આત્મસ તીર્થક્ષેત્ર અને પુણ્ય પ્રદેશોમાં જાય છે, ત્યાં સજ્જનોની સાથે તેનો મેળાપ થાય છે, દેશદેશાંતરમાં પહોંચે છે અને ત્યાંથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેનો તે સમયનો ઉદ્દેશ્ય એ હોય છે કે આ વિભેદપૂર્ણ, દુઃખમય અવસ્થામાંથી અભેદમય સુખકારક, અવસ્થાને તે પ્રાપ્ત કરે. આટલા પ્રયત્નો કરવાથી તેને કંઈ ને કંઈ તો જરૂર પ્રાપ્ત થાય જ અને પછી તે પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને પોતામાં સ્થિર કરવાનો યત્ન કરવાની તે તૈયારી કરવા માંડે છે. આ પ્રમાણે દ્વિતીય અવસ્થામાંથી તે તૃતીય અવસ્થામાં પહોંચે છે. આ ત્રીજી અવસ્થાનું વર્ણન આ સૂક્તમાં નીચે લખ્યા શબ્દો દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે—

તૃતીય અવસ્થા

ઘાવા પૃથિવી પરિ આયં સઘઃ કૃતસ્ય પ્રથમજાં ઉપાતિષ્ઠે ॥ ૪ ॥

“દુષ્ટોક અને પૃથ્વીલોકમાં મૂળ ફરી ફરીને આવ્યું હું અને હવે સત્યના પ્રથમ પ્રવર્તકની ઉપાસના કરું છું.”

જગતભરમાં પરિશ્રમથી કરીને વિચારપૂર્વકે નિરીક્ષણ કરવાથી એવી જાણ થાય છે કે આ વિશિષ્ટ જગતમાં એક અભિજાત્ય છે અને તેજ (કં) સાચું સુખ દેખાય છે. જ્યારે આ જ્ઞાન તેને થાય છે ત્યારે તે તેની પાસે જવાની હુમ્મણ કરે છે. ઉપાસનાથી શિખ એવો ખીનો કાઢી અન્ય ભાગ તેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે છે જ નહિ, અને તેથી તેજ ભાગમાં એ ઉપાસક આવીને ઉભો રહે છે, આ અવસ્થાઓ આ સૂક્તના મંત્રો દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. આ મંત્રોની સાથે યજુર્વેદવાજસનેમી સંહિતાના મંત્રો જોવાથી આ વિષય પર વધુ પ્રકાશ પડે છે. એટલા માટે હવે એ મંત્ર અહીંયાં આપીએ છીએ—

પરિત્ય ભૂતાનિ પરીત્ય લોકાન્ પરીત્ય સર્વાઃ
પ્રદિશો વિશશ્ચ । ડવાસ્થાય પ્રથમજાનુતસ્વા-
ત્મનાત્માત્મમભિ સં વિવેશ ॥ ૧૧ ॥

પરિ ઘાવા પૃથિવી સઘ દ્વાવા પરિ લોકાન્પરિ
વિશઃ પરિ સ્વઃ । કતસ્ય તન્તું વિતતં વિચૃત્ય
સવપ્સ્યસવમયસવાસીત્ ॥ ૧૨ ॥

(વા. મણ. અ. ૩૨)

“ (ભૂતાનિ પરીત્ય) સર્વ જૂતોને નાશીને અથવા સર્વ જૂતોમાં ફરીને (લોકાન્ પરીત્ય) સર્વ લોકોમાં બ્રહ્મણ ફરીને (સર્વ વિશઃ પ્રદિશઃ ચ પરિત્ય) સર્વ દિશાઓ અને ઉપદિશાઓમાં બ્રહ્મણ ફરીને અર્થાત્ તે સર્વને યથા-વત્ નાશીને (કતસ્ય પ્રથમજાનુતસ્વાય) સત્યના પ્રથમ નિપ્રમતા પ્રવર્તકની ઉપાસના કરીને (આત્મના વાત્માનં) કેવળ આત્મસ્વરૂપથી પરમાત્મા પ્રતિ (અભિ સં વિવેશ) સર્વ પ્રકારે પ્રવેશ કરે છું. (૧૧) (સઘઃ ઘાવા પૃથિવી પરિ દ્વાવા) એક વખત પૃથ્વીક અને પૃથ્વીલોકના સર્વ પદાર્થોને જોઈને (લોકાન્ પરિ) સર્વ લોકોને જોઈને (વિશઃ પરિ) દિશાઓનું પરિક્ષણ કરીને (સ્વઃ પરિ) આત્મપ્રકાશને નાશીને (કતસ્ય વિતતં તન્તું) અટક સત્યના પથરાએલા મુને છૂટ પાડીને જ્યારે (સવપ-સ્યત્) તે મુને લુએ ત્યારે (સવ અમયત્) તે તેવો બને છે કે જેવો (સવ આસીત્) તે પહેલાં હતો. (૧૨) ”

આ બંને મંત્રો ઉપાસકની વિગતિના આત્મમાં ધણીજ

ઉત્તમ રીતે પ્રકાશ પાથરે છે. જગતમાં ફરી આવવાની તે વાત અર્થવેદમાં કહેવામાં આવી હતી તેનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ આ મંત્રોના પ્રથમ અર્ધભાગ દ્વારા સારી રીતે થયું છે.

“ સર્વ જૂતો, સર્વ લોકલોકાંકર, સર્વ ઉપદિશાઓ દુ અને પૃથ્વીના અંતર્ગત સર્વ પદાર્થો અથવા પોતાની સત્તા ન્યાં સુધી પહેંચી શકે ત્યાં સુધી જઈને, ત્યાં સુધી વિજય કરીને, ત્યાં સુધી પુરુષાચ” અને પ્રવર્તનોથી વશ દેવાની તથા તેમનું સર્વનું પરીક્ષણ, નિરીક્ષણ, સમીક્ષણ વગેરે જે કાંઈ થઈ શકવાનો સંભવ હોય તે સર્વ કરી લઈને જોઈ લીધું. આટલા નિરીક્ષણથી જાણ થઈ કે અટક સત્યનિયમોને ચલાવનાર એકજ સ્વરૂપ આત્મા સર્વમાં વસેલો છે, તેજ સર્વને દેવાએલો છે, તેના આધારથી જ સર્વ ચીજો રહે છે, તેના આધાર સિવાય કશું પણ રહી શકતું નથી. જ્યારે આ જ્ઞાન થયું ત્યારે તેની જ ઉપાસના કરી અને કેવળ પોતાના આત્માથી જ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. જ્યારે ત્યારે અત્યુક્ત લીધો ત્યારે ઉપાસક તેના જેવો બની ગયો જેવો તે પહેલાં હતો.

પાઠક આ મંત્રોને એ આશયથી લુએ તો તેમને જણાશે કે જે અર્થવેદના આ સૂક્તના મંત્રો દ્વારા જે આશય વ્યક્ત થયો છે તેજ ધણી વિસ્તારથી આ મંત્રોમાં વર્ણવ્યો છે, અને આ મંત્રો ઉગતિની અવસ્થાઓ પશુ ૨૫૯ શબ્દો દ્વારા બતાવે છે. જુએ—

૧ પ્રથમ અવસ્થા—(અજ્ઞાનાવસ્થા) પોતા વિષે અથવા જગત વિષે પૂર્ણ અજ્ઞાન.

૨ દ્વિતીય અવસ્થા—(મોગાવસ્થા) જગત પોતાના ભોગ માટે છે એવી માન્યતા હોવી અને જગતને પોતાના સ્વાધીન કરવાનો મત્ત કરવો, જગત પર પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરવું. આ અવસ્થામાં જ સત્ત્વૈશ્વના ભોગ વધારવાની હુમ્મણ પ્રમળ થાય છે.

૩ તૃતીય અવસ્થા—(ત્યાગાવસ્થા) જગતના ભોગ-વિશાસથી અજ્ઞાપ્રાપ્ત બળતી, વિગતમાં વ્યાપક બનેલી અવિશકત સઘાવાળી સહવસ્તુને શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ ત્રિતામ અવસ્થા છે.

૪ ચતુર્થ અવસ્થા—(મક્ષતાવસ્થા) વિશિષ્ટ વિશ્વમાં વ્યાપક એક અભિજાત્યત્વને મુખ્ય ન્યારે જોવા માટે છે અને શ્રદ્ધા તથા શક્તિથી તેની ઉપાસના કરવા માટે છે.

૫ પંચમ અવસ્થા—(સ્વરૂપાવસ્થા) ઉપાસના અને

બહિત દૃઢ બને સદૃજ થઇ ગયા પછી તે તદ્દપ બની જાય છે, માની લોકે તેમાં તે એકરૂપ બનીને પ્રવેશ કરે છે અથવા જેવો તે હશે તેવો તે બની જાય છે. આજ સાક્ષાત્કારની અવસ્થા છે. અર્થાધિ તેને સર્વ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આજ માર્ગનું આ અથર્વસૂકતમાં વર્ણન કર્યું છે. આથી પાઠકોને સ્પષ્ટ જણાવું હશે કે પૂર્વ તૈયારી કંઈ કંઈ છે અને આગળનો માર્ગ કયો છે.

પૂર્ણાવસ્થા

પૂર્વોક્ત વર્ણવેલના મંત્રોમાં કહ્યું છે કે —

उपस्थाय प्रथमजामृतस्य

आत्मनात्मानमभि सं चिन्वेत् ॥ ૧૧ ॥

ઋતસ્ય તન્નું ચિત્તં વિષ્ટત્ય ।

तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ ૧૨ ॥ (વા.પ. અ. ૩૨)

“ સત્યના પહેલા પ્રવર્તકે પરમાત્માની ઉપાસના કરીને આત્માથી પરમાત્મા પ્રવેશ થયો, સત્યના પથરાએલા સતને પૃથક કરીને જેવું તો એવો બન્યો જેવો તે પહેલાં હતો. ” આ સર્વ વર્ણન પૂર્ણ અવસ્થાનું છે, તેને નિમ્ન સિખિત શબ્દો દ્વારા આ અથર્વસૂકતમાં કહ્યું છે—

स्वर्चिद्: द्वा: व्ययनूयत ॥ ૧ ॥

अमृतस्य घाम विद्वान् ॥ ૨ ॥

यस्तामि वेद् स पितृत्पिताऽसत् ॥ ૩ ॥

“(દ્વા) યત પાલન કરનારો (સ્વર્ચિદ્) આત્મશાની તેની સ્તુતિ કરે છે, તે અચૂતના ધામને જાણે છે. તે પિતાનો પિતા અર્થાત્ સર્વમાં અધિક જ્ઞાની અથવા સર્વમાં અધિક સમર્થ હોય છે. ” આ અતિમ કૃણ છે. પૂર્ણ અવસ્થામાં પહોંચવાને માટેનો નિશ્ચય તેથીજ થઈ શકે છે.

પ્રથમ મંત્રમાં “ દ્વાઃ ” શબ્દ ક્ષણેજ મહત્વનો છે. પ્રતો અથવા નિયમેનું પાલન કરનારો પોતાની ઉત્પત્તિને માટે જે નિયમો આવશ્યક હશે તેમનું પોતાની ઇચ્છાથી પાલન કરનારનું આ નામ છે. નિયમ પોતેજ જોઈને પોતેજ એ પ્રતનું પાલન કરતું એ મોટા પુરુષાર્થથીજ સાધ્ય થઈ શકે છે, તેમાં પ્રતભંગ થવાથી પોતે પોતાનેજ દંડ આપવાનો હોય છે, પોતે જ પ્રાયશ્ચિત કરવાનું હોય છે, મહાન આત્માજ આપું કરી શકે છે. દરેક માનવી બીજા પર અધિકાર ચલાવી શકે છે પરંતુ પોતે પોતાપરજ અધિકાર ચલાવવો અતિ મુશ્કેલ છે,

પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિઓ પોતાને આધિન રાખવી અને ક્યારેય પણ કુવિચારાદિ શત્રુઓના આધીન ન થવું ઇત્યાદિ મહત્વપૂર્ણ વાતો આ આત્મશાસનમાં આવે છે, પરંતુ જે આ કરશે તેજ આત્મશાની અને વિશેષ સમર્થ બનશે અને તેનુંજ મહત્વ સર્વ લોકો માન્ય રાખશે.

સૂત્રાત્મા

મણુકાઓની માળા બને છે, આ માળામાં જેટલા મણુકા હોય છે તે બધામાં સૂત્ર તો એક જ હોય છે. જેના આધારથી આ મણુકાઓ રહે છે, સૂત્ર તૂટી જાય તો માળા રહે નહિ અને મણુકા પણ વેરાઈ જાય છે. જેથી રીતે અનેક મણુકાઓ વચ્ચે એકજ સૂત્ર અથવા દોરો હોય છે, તેજ પ્રમાણે આ જગતના સૂર્યચંદ્રાદિ વિવિધ મણુકાઓમાં પરમાત્માનું વ્યાપક સૂત્ર અથવા તંતુ અથવા સૂતર છે, જેના આધાર પર આ સર્વ વિશ્વ રહેલું છે, તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતું નથી. આખી માળાનું જ બધા વર્ણન કરે છે, પરંતુ જે સૂતરના આધારે તે સર્વ મણુકા માળાકરે રહે છે, તે સૂત્રનું મહત્વ તો તત્વજ્ઞાની જ જાણી શકે છે અને તે જગદાધારને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

વેદમાં “ તન્તુ, સૂત્ર ” વગેરે શબ્દો આ અર્થમાં આવેલા છે. જગતના સંપૂર્ણ પદાર્થ માત્રની અંદર તે પરમાત્માનું સૂત્ર ફેલાયેલું છે. કોઈ પણ પદાર્થ તેના આધાર વિના ટકી ન શકે. આ વાત જાણવી, તે જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કરવું અને તેનો સાક્ષાત્કારથી અનુભવ લેવો એ મૂકવિદ્યાનો વિષય છે. જે આ સૂકત દ્વારા બતાવ્યું છે.

અમૃતનું ધામ

આ આત્માજ અમૃતનું ધામ છે, તેને શોધવો એ પ્રત્યેકનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. તેને કયાં શોધવો એજ પ્રથમ ખૂબ વિચારણીય છે, તેની પ્રતિને માટેજ સર્વ જગત ફરી રહ્યું છે. વિચારણીય દૃષ્ટિથી જોઈશું તો જાણશે કે સુખ અને આનંદને માટે દરેક પ્રાણી પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, અને દરેકનો વિચાર પણ એજ હોય છે કે ખાલ પદાર્થની પ્રાપ્તિથી સુખ થાય છે. આને લીધેજ મનુષ્ય શું અથવા અન્ય કોટપતંગાદિ પ્રાણી શું ચારે તરફ ભ્રમણ કરી રહ્યાં છે, એક જગતથી બીજી જગતે જઈ રહ્યા છે. છપ્ત પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં ક્ષણ-ભર સુખનો અનુભવ લે છે અને પછી દુઃખ જેવું તે તેનુંજ ચાલુ રહે છે. તે દુઃખનું મનન કરતાં કરતાં મનુષ્યના મનમાં

વિચાર આવી જાય છે કે આનંદકંદને બહાર શોધતા રહેવા કરતાં તેને આપણી પોતાની અંદરજ શોધી જોઈએ. આજ વાત. " મં ઘ્રાના પૃથ્વીમાં જમણુ કહ્યું છે, મં સર્વ બ્રુતામાં ચક્રર લગાવ્યું, દિશાઓ એને ઉપદિશાઓ જોઈ અને હવે હું સર્વજ્ઞ બાપક એક સૂત્રાત્માને બાધીને તેની ઉપાસના કરું છું. " હતાદિ ને લાવ ચતુર્થ અને પંચમ મંત્રો છે તેમાં ખતાવાઇ છે. ચૂકવિદાનો પ્રારંભ તેની પધ્ધતી સ્વેચ્છા છે. અદ્વૈતીયજ ગૃહ્યતત્ત્વની શોધ શરૂ થાય છે, જેવી રીતે આખ બહારના સર્વ પદાર્થોને જોઈ શકે છે પરંતુ પોતામાં પડેલું કહ્યું તે જોઈ શકતી નથી, એ પ્રમાણે મનુષ્ય સર્વ જગત પર વિજય મેળવી શકે છે પરંતુ પોતાનું આત્મનિરીક્ષણ કરવું તેને માટે મુશ્કેલ બની જાય છે. આ ચુત્તવિદ્યાનું સ્ત્રેષ્ઠ છે. તેથી તેને ક્યાં શોધવો એ તપાસવું જોઈએ. આ સૂક્તમાં એ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારા શબ્દો આ છે—

શુદ્ધિ

યત્ પરમં ગુહ્ય ॥ ૧ ॥ યત્ ધામ પરમં ગુહ્ય ॥ ૨ ॥

" આ પરમધામ શુદ્ધમાં છે " તેથી તેને શુદ્ધમાં જ શોધવો ઉચિત છે. આ હેતુથીજ ધણુ બેઠો પવંતોની શ્રાવણમાં જાય છે અને ત્યાં એકાન્ત સેવન કરે છે, યોગ્ય શુદ્ધી પાસે રહીને પવંત કંદારમાં એકાન્ત સેવન કરીને અનુશાન કરવાથી આ ગુહ્યવિદ્યાનો અનુભવ લેવાના વિષયમાં મોટો સાધ નિઃસંદેહ થાય છે; પરંતુ તે એક બાજુ સાધન છે, સાચી શુદ્ધિ તો હૃદયની શુદ્ધિ છે, હૃદયની શુદ્ધિ તો બધાજ બાજુ છે, તેમાંજ તે શુદ્ધતત્ત્વની શોધ કરવી જોઈએ.

સર્વ પ્રાણી તથા સર્વ અનુષ્ઠો બહાર જાય છે, આ બદિદૃષ્ટિથી શુદ્ધતત્ત્વની શોધ થઈ શકતી નથી, આ કાર્ય માટે દૃષ્ટિ અંતર્મુખ થવી જોઈએ, પોતાની હન્દ્રિયશક્તિઓ નો પ્રવાહ અંદરની બાજુ અર્થાત્ ઉલટ દિશામાં શરૂ થવો જોઈએ, ત્યારેજ આ ચુદ્ધતત્ત્વની શોધ થઈ શકે છે. પોતાના હૃદયમાં જ તે ચુત્ત આત્માને જોવો જોઈએ, અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિને માટે બાગદિશાઓમાં જમણુ કરવાની આવશ્યકતા નથી દોતી, અંતર્મુખ બનીને પોતાની હૃદયની શ્રાવણ શોધવો જોઈએ.

ચાર ભાગ

આ અમૃતનું ધામ હૃદયમાં છે. જે આ અમૃતના ચાર ભાગ માની શકીએ તો ત્રણ ભાગ અંદર ચુપ્ત છે અને કેવળ

એક ભાગજ બહાર વ્યક્ત છે. જે બહાર દેખાય છે, જે સ્થૂળ દૃષ્ટિથી અનુભવી શકાય છે, તે અત્યંત અદ્ય છે પરંતુ જે અંદર ગુપ્ત છે તે લ્હોજાજ વિસ્તૃત છે. આપણા શરીરમાં જ જોઈએ— આત્મા—શુદ્ધિ, મન, પ્રાણ તે અમારી અંતઃશક્તિઓ અદ્ય છે અને સ્થૂળ શરીર એ દ્ય છે, જો શક્તિતી પ્રલુપ્ત કરવામાં આવે તો સ્થૂળ શરીરની શક્તિ કરતાં આંતરિકશક્તિઓ બહુજ પ્રભાવશાળી હોય છે, અર્થાત્ સ્થૂળ અને વ્યક્તતી શક્તિ કરતાં સૂક્ષ્મ અને અવ્યક્તતી શક્તિ ખૂબજ વિશાળ છે. તેજ અહીં નીચે આપેલા શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે—

જોગિ પદ્માનિ નિહિતા ગુહ્યાસ્ય યસ્તાનિ વેદ
સ પિતૃપિતાડાસત્ ॥ ૧૫ ॥

" તેના ત્રણ પદ્માં શુદ્ધમાં ગુપ્ત હોય છે. જે તેમને જાય છે તે સમર્થથી પણ સમર્થ થાય છે. " અર્થાત્ સ્થૂળ શરીરની શક્તિતી સ્વાધીનતા થવા કરતાં આંતરિકશક્તિઓ પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થવાથી અધિક સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિષયમાં આ મંત્રો જુઓ—

પાદોડસ્ય વિશ્વા મુતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥૩॥
ત્રિપાદૃષ્યં વૈદેપુરુષઃ પાદોડસ્યેહાડામવરણુઃ ॥ ૪ ॥

(ઋ. ૧૦૬૦; વા. ૫. ૩૧)

ત્રિમિઃ પદ્મિર્ધામરોહતપાદોસ્યેહાડામવરણુઃ ॥

(અથવં ૧૯૬)

ત્રિપાદ્વક્ષ પુરુષરૂપં વિનષ્ટે તેન જીવાન્તિ પ્રવિશાશ્વતઃ ॥

(અથવં. ૬૧૦/૧૯)

" તેના એક પાદથી સર્વ બ્રુતપ્રાણીઓ અનેકાં છે અને ત્રણ પાદ અમૃત પુલેકમાં છે. ત્રણ પાદ પ્રસ્પૃતો ઉદય ઉપર થયો છે અને એક પાદ પ્રસ્પૃતો ઉદય અર્ધો વારંવાર પ્રગટ થાય છે, ત્રણ પાદ ક્ષણ ધણી રૂપો ધારણ કરીને ઉભો છે જેથી ચારે દિશાઓ જીવિત રહે છે. "

આ સર્વ મંત્રોનું તાત્પર્ય તેજ જે આ સૂક્તના ઉપરના ભાગમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ અમૃતની તદ્દન નાની શક્તિ સ્થૂળમાં પ્રગટ થાય છે, રોષ અનાંત શક્તિ અપ્રગટ સ્થિતિમાં ગુપ્ત રહે છે અને તે ગુપ્ત શક્તિથી જ તે વ્યક્તમાં કાળ કરતી રહે છે. પાકક મનની શક્તિતી સાથે શરીરની શક્તિની પ્રલુપ્ત કરશે તો ઉપરની વાતની પ્રતિતી તેમને બહુજ જશે, મનની શક્તિ ધણી મોટી છે, તેના થોડા જ

ભાગ શરીરમાં આવી ગયો છે અને અહીં કાર્ય કરી રહ્યો છે. આ રથૂળમાં કાર્ય કરનાર અંશ રૂપ મન વારંવાર મૂળ શુભ મનની શક્તિથી પ્રભાવિત થઈ જાય છે. નવજીવન પ્રાપ્ત કરે છે, અને વારંવાર શરીરમાં આવીને કાર્ય કરી જાય છે, આજ વાત અધિક સત્યતાથી અમૃતતત્ત્વની સાથે વધારે સંગત બને છે, તેનો દેવળ એક અંશ પ્રગટ છે, શેષ અનંત શક્તિ શુભ છે, તેની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવા એ મુદ્ધ વિદ્યાનું સાધ્ય છે,

એક રૂપ

જગતમાં વિવિધતા છે અને આ આત્મતત્ત્વમાં એકરૂપતા છે, જગતમાં ગતિ છે જ્યારે તેમાં શાંતિ છે, જગતમાં ભિન્નતા છે જ્યારે તેમાં એકતા છે. આ પ્રમાણે જગત અને આત્માનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, સર્વ માણસો આ વર્ણનથી પરિચિત છે. આ સૂક્તમાં પણ જુઓ—

वेनस्तत्पदयत्परमं गुहा यच्च विभवं ब्रह्मैकरूपम् ।
इदं पृश्निरदुहजायमानाः स्वर्चिदो अम्यनूपतत्रा ॥૧

“ જાની ભક્ત જ તેને જોઈ શકે છે, જે હૃદયની શુદ્ધિમાં છે અને જોનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વ પોતાની વિવિધતાને ત્યાગીને એકરૂપ બની જાય છે, એની શક્તિને પ્રકૃતિ ખેંચે છે અને જન્મ બેનારા પદ્મથેન ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી આત્મજાની પ્રત-પાલન કરનારા ભક્ત તે આત્માનાં જ શુભાન કરે છે. ”

પાઠક પોતાની અંદર જ તેનો અનુભવ કરી લે. જાતિમાં જગતની વિવિધતાનો અનુભવ થાય છે, સ્વપ્નમાં પણ કાલ્પનિક સર્જિમાં વિવિધતાનો અનુભવ થાય છે પરંતુ તૃતીય અવસ્થા એટલે ગાદિનદા-સુષુપ્તિમાં ભિન્નતાનો અનુભવ થતો નથી. અને દેવળ એકત્વનો અનુભવ બ્યક્ત કરવો અસંભવ છે, તેથી જ આ અવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન રહેતું નથી. સુષુપ્તિ, સમાધિ અને મુકિતમાં “ અજ્ઞરૂપતા ” હોય છે. તમ-રજ-સત્વશુભ્રીની ભિન્નતાનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો ઉપરાંકત ત્રણે સ્થાનોમાં અજ્ઞરૂપતા, આત્મરૂપતા, અથવા સાદી ભાષામાં કહીએ તો મધ્યરૂપતા થાય છે અને આ અવસ્થામાં ભિન્નત્વનો અનુભવ થતો નથી, તેથી જ આ અવસ્થાને “ એક-ત્વ ” નહિ કહેતાં “ અ-દ્વૈત ” કહેવામાં આવે છે. આ ઉદ્દેશથી જ આ મંત્રમાં કહ્યું છે કે—

યત્ર વિશ્વં एकरूपं भवति ॥ ૧ ॥

“ જ્યાં સમગ્ર વિશ્વ એકરૂપ થઈ જાય છે. ” અર્થાત્

જોનામાં જગતની વિવિધતા અનુભવાતી નથી પરંતુ તે સર્વ વિવિધતાને એકતાનું રૂપ જ આવી જાય છે. વૃક્ષનું મૂળ, ચક્ર, શાખા, પલ્લવ વગેરે ભિન્ન રૂપોનો અનુભવ છે પરંતુ તેની ગોટલી અથવા બીજામાં આજ ભિન્નતા એકરૂપતામાં પરિણમેલી જોવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપી વૃક્ષની વિવિધતા તેના મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જમને જોવાથી એકરૂપતામાં દેખાઈ આવશે, આ મુખ્ય આદિ કારણને કીધે પોતાની અંદર વિવિધ શક્તિઓ ધારણ કરીને પ્રકૃતિ પેદા થનારા પદ્મથેન ઉત્પન્ન કરે છે, આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થનારા એકતત્ત્વથી ઉત્પન્ન થનારા અનેક તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું જ નામ આ મંત્રમાં “ જાયમાનાઃ ” કહેવામાં આવ્યું છે. આની અંદર મનુષ્ય પણ આવી જાય છે અને પ્રાણી તથા અપ્રાણી પણ આવી જાય છે, તેમાં મનુષ્ય પણ (માત્ર) પ્રતપાલનાદિ સુનિયમોથી પોતાની ઉન્નતિ કરીને આદિ મૂળને જાણતા અને અનુભવ કરતાં અને (સ્વર્ચિદઃ) પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરીને પ્રતિદિન અનુધ્યાન કરતાં કરતાં સમર્થ બની જાય છે.

અનુભવનું સ્વરૂપ

આત્મજાની મનુષ્યને અમૃત ધામનો અનુભવ કષ્ટ રીતે થાય છે તથા તેના અનુભવનું સ્વરૂપ હવે આપણે જોઈ જોઈએ—
“ આત્મજાની મનુષ્ય અમૃત ધામનો અનુભવ પોતાની હૃદય શુદ્ધિમાં કરે છે, અનંત શક્તિઓ ત્યાં જ એકત્રિત થયેલી હોય છે આ તેનો અનુભવ છે. ” (મંત્ર ૨જો જુઓ.)
અને તે અનુભવ કરે છે કે, “ તેજ પરમાત્મા આપણા બધાનો પિતા ઉત્પાદક અને ભાષ છે. તેજ સર્વજ છે. ” (મંત્ર ૩) એટલું જ નહિ પરંતુ “ તે આપણી સાચી માતા અને આપણો સાચો મિત્ર છે ” આ પણ તેનો અનુભવ છે. અહીં ઋગ્વેદ અને અથર્વ મંત્રોની તુલના કરીએ—

स नः पिता जनिता स उत वन्दुर्धामानि
वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां नामघ एक
एव तं सं प्रश्नं भुवना यन्ति सर्वो ॥ (અથર્વ. ૨.૧૧૩)
यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि
वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां नामघा
एक एव तं सं प्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥

(ઋગ્વેદ ૧.૦૮૨૧૩)

સ નો વન્દુર્જનિતા સ વિધાતા ધામાનિ વેદ
ભુવનાનિ વિશ્વા (વા. ૫જુ. ૨૨.૧૦)—

આ મંત્રોમાં થોડા પાઠભેદ છે પરંતુ સર્વેનું તાત્પર્ય તે ઉપર દર્શાવેલુંજ છે, આજ યાત્રી ભક્તનો અનુભવ છે. અને એવોજ એક અનુભવ યલુર્ગદના મંત્રમાં આપેલો છે તે પણ અહીં જુઓ—

જગતનો તાણો વાણો

येनस्तत्पद्वत्परमं गुहा सद्यश्च विश्वं भवत्येक
नीडम् । वसिप्रिवं सं च विचैति सर्वं रस्त
श्रोतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ॥ (वा. यજુ. ૩૨૮)

“ યાત્રી ભક્ત તે પરમાત્માને જાણે છે, જે હૃદયની ગુફામાં છે અને જેમાં સંપૂર્ણ વિશ્વ એક ખાળામાં રહેનારાની જેમ રહે છે તથા જેમાં આ સર્વ વિશ્વ એક વખત (સંવત્સર) મળી જાય છે અથવા લીન થઈ જાય છે અને ખીજે સમયે (વિવત્સર) અલગ થઈ જાય છે. (સા વિમ્બુઃ) તે સર્વજ્ઞ વ્યાપક તથા વૈભવથી સુકત અને છે (પ્રજાસુ શ્રોતઃ પ્રોતઃ) પ્રજાઓમાં તાણા વાણાના સુતરની જેમ ફેલાયેલો છે. ”

કાપડમાં જેમ તાણો અને વાણો હોય છે તેમ પરમાત્મા આ જગતમાં ફેલાયેલો છે, એ તે યાત્રીનો અનુભવ છે.

ખાળક પર જ્યારે આપત્તિ આવે છે ત્યારે તે ખાળક પોતાના માતા, પિતા, મોટા ભાઈ, કાકા, દાદા, નાના વગેરે પાસે સહાય માટે જાય છે. તેજ ખાળક મોટા થાય છે અને જો આપત્તિ આવે છે તો પોતાના સમર્થ મિત્રની પાસે જાય છે અને તેનાથી સહાયતા મેળવે છે. એજ પ્રમાણે અન્ય પ્રસંગે શુરુ, રાજા વગેરેની સહાયતા લે છે. આ સર્વ સંબંધો પરમાત્મા યાત્રી અનુભવ કરે છે. અર્થાત્ યાત્રી ભક્તને માટે પરમાત્માજ સમ્રાટ, રાજા, સરદાર, શાસક, શિક્ષક-શુરુ, માતા, પિતા, મિત્ર, ભાઈ વગેરેની રૂપ ધારણ કરે છે.

એકનાં જ અનેક નામ

એકજ મનુષ્યને તેનો પુત્ર પિતા કહે છે, તેની પત્ની તેને પતિ કહે છે, તેના ભાઈ તેને ગુપ્ત કહે છે. એ પ્રમાણે વિવિધ સંબંધોમાં તે એકજ પુરુષને વિવિધ સંબંધોથી ઓળખતા હોવાથી વિવિધ નામોથી ઓળાવે છે. આ પ્રમાણે એકજ મનુષ્યને વિવિધ નામ મળતા હતાં તેના એકત્વમાં કેટલો ભેદ થતો નથી.

એજ પ્રમાણે પરમાત્મા એક હોવા છતાં પણ તેના અનંત ગુણોને લીધે અને અનંતપ્રજા ધરિત્રના અનંત પદાર્થોમાં તેના

આવવાથી તેને અનંત નામો આપવામાં આવે છે. જેવી રીતે અગ્નિમાં જે ઉષ્ણતાનો શુભ છે તે પરમાત્મા પાસેથી પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી અગ્નિનું અગ્નિ નામ વાસ્તવિક શુભની દૃષ્ટિએ જો જોતાં તે નામ પરમાત્માનું જ છે, કારણ કે તે તો અગ્નિનો પણ અગ્નિ છે. આજ પ્રકારે અન્યાન્ય દેવોના નામના વિષયમાં પણ જાણવું ઉચિત છે.

શરીરમાં પણ જુઓ— આંખ, નાક, કાન, વગેરે ઇન્દ્રિયો સ્વયં પોતે પોતાના કાર્યો કરી શકતી નથી પરંતુ આત્માની શક્તિને પોતાની અંદર સમાવી લઈ તેઓ પોતાના કાર્યો કરવામાં સમર્થ બને છે. આથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં નામ આત્મામાં સમાઈ જાય છે, આથીજ આત્માને આંખની આંખ અને કાનનો કાન કહે છે. આ પ્રકારે પરમાત્મા સ્વયંના સ્વયં, વિદ્યુતના વિદ્યુત છે, દેવોનાં નામ ધારણ કરનારા પરમાત્મા છે એમ જે તૃતીય મંત્રમાં કહ્યું છે, તે આ પ્રકારે સત્ય છે.

તે એકજ છે

પરમાત્મા એક માત્ર છે આ વાત આ તૃતીય મંત્રમાં “ एक एव ” (તે એકજ છે) તે શબ્દો દ્વારા ભારપૂર્વક કહી છે. કાંઈને પણ પરમાત્માના અસ્તિત્વના વિષયમાં યત્ન કિંચિત્ પણ સંકા ન રહે તેટલા માટે “ એવ ” પદની યોજના અહીં કરી છે. ભક્તને પણ ઇશ્વરના “ એકત્વ ” નો અનુભવ થાય છે કારણ કે “ વિભક્તમાં પણ અવિભક્ત ” વગેરેનો અનુભવ તેને થાય છે વગેરે વિષયો આ પહેલાં ચર્ચાઈ ગયા છે.

યાત્રી ભક્તને વિશેષ અનુભવ આ પણ છે કે તે પરમાત્મા “ સં પ્રજ્ઞઃ ” ॥ અર્થાત્ પ્રજ્ઞ પૂછવા યોગ્ય અને તેની પાસેથી ઉત્તર લેવા યોગ્ય છે. ભક્તિથી સુકત ભક્ત જ્યારે તેને પ્રજ્ઞો પૂછે છે ત્યારે તે તેનો ઉત્તર સાક્ષાત્કારથી આપે છે, શુરોલીલા પ્રસંગમાં તેની સહાયતાની વાચના કરીએ તો અને એકત્વમાં અનન્ય શરણુ વૃત્તિથી તેની પ્રાર્થના કરીએ તો આપણી પ્રાર્થના નિઃસંદેહ તે સાંભળે છે, અને ભક્તનાં કષ્ટ દૂર પણ કરે છે. ખીજા મિત્રો સહાયાર્થે યથાસમય આવી શકશે કે નહિ તે નક્કી કહી શકાય નહિ, પરંતુ આ પરમાત્મા એવો મિત્ર છે કે તે અનન્યભાવથી શરણુ જવાથી સદા સહાયતાય” સિદ્ધ રહે છે અને ક્યારેય પણ એવું નથી બન્યું કે તેણે શરણાગતની સહાય કરી ન હોય તેથીજ સહાયતાને

માટે જો કામને પૂરું જ હોય તો બીજા મિત્રોની પ્રાર્થના કરવા કરતાં તેની પ્રાર્થના કરવી વધારે યોગ્ય છે. કારણ કે તે દરેક સમયે પ્રાર્થના સાંભળવા માટે તૈયાર રહે છે અને તેના દયામય હૃદય સદા આપણા બધા પર રહેલો છે.

એ સર્વો (ધાત્યુઃ) કારણ, પોષણ કરનારો છે અને (મુવનેસ્થા) સંપૂર્ણ સ્થિર અને યજ્ઞ જગતમાં વિરાજેલો છે. અર્થાત્ દરેક પદાર્થમાં વ્યાપ્ત થયેલો છે, કોઈ પણ સ્થાન તેના સિસય ખાલી નથી. વસ્તુમાં જેમ વક્રત્વ છે તેવી રીતે તે જગતમાં વ્યાપ્ત છે, ખરેખર તે અગ્નિ જ છે. (૪) તે પ્રમાણે પાક કહી શકે કે તેજ સ્પર્શ છે અને તેજ વિદ્યુત છે, કારણ કે પદાર્થમાત્રની સત્તા જ તે છે. તે પછી અગ્નિ, વાયુ, રવિ, તેજ છે એમ કહેવાની આવશ્યકતા જ ક્યાં રહે છે ? પરંતુ અહીં દરેકને સમગ્રય એટલા માટે એમ કહ્યું છે. મનુષ્યનો શબ્દ આત્મશક્તિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે સર્વ પશુ પરમાત્માની શક્તિથી જ પ્રકાશિત થાય છે.

દેવોતું અમૃતપાન

આ સૂક્તના પાંચમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે તે પરમાત્મામાં જ દેવો અમૃતપાન કરે છે—

યજ્ઞ દેવા અમૃતમાનશાના સમાને યોનાઘર્ષે-
રયન્ત ॥ ૫ ॥

“ તે પરમાત્મામાં દેવ અમૃતપાન કરતાં કરતાં સમાન અર્થાત્ એકજ આત્મમાં પહોંચે છે. ”

અર્થાત્ સર્વ દેવ તેનામાં સમાન અધિકારથી, સમાનરૂપથી અથવા પોતાની વિભિન્નતાને છોડીને એકરૂપ બનીને તેનામાં લીન બને છે અને ત્યાંનું અનુભવે અમૃત પીએ છે.

સુક્તિ, સમાધિ અને સુપૃષ્ઠિમાં આ વાત અનુભવાય છે. સુક્તિ અથવા સમાધિ તો દરેકથી અનુભવાતી નથી, પરંતુ સુપૃષ્ઠિ તો દરેકના અનુભવમાં છે જ. આ અવસ્થામાં સર્વ જીવો બ્રહ્મરૂપ બને છે. તે સમયે માનવી શરીરમાં રહેનારો દેવ અર્થાત્ સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતાનો બેદભાવ છોડીને એક આદિકારણમાં લીન થઈ જાય છે અને ત્યાં આત્મામાં ફૂટકી લગાવી અમૃતાનુભવ કરે છે. આ અમૃતપાનથી તેના બધા થાક ઉતરી જાય છે અને નવારે સુપૃષ્ઠિમાં તે ઇન્દ્રિયો નવશતાવસ્થામાં ફરીતાર પાછી આવે છે, ત્યારે ફરી તેઓ તેજસ્વી બને છે. અગર ચાર-આઠ દિવસ મનુષ્યને સુપૃષ્ઠિ ન મળે તો મનુષ્ય-શરીર નિવાસી એક પશુ દેવ પોતાનું કાર્ય કરવાને ચોક્કસ નહિ રહે. માંદવાડામાં પશુ માંદ માણસને

દરરોજ નવાં સુધી ધસધસાટ ઉંઘ આવે છે ત્યાં સુધી તેનો માંદવાડ ચિંતાજનક મનાતો નથી, પરંતુ જો ચાર પાંચ દિવસ રોગીને ઉંઘ ન આવે તો વેઠ પશુ કહે છે કે રોગી અસાધ્ય થતો જાય છે; એટલું મહત્વ તમેયજ્ઞમય સુપૃષ્ઠિ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થનારી બ્રહ્મરૂપતાનું અને તેમાં પ્રાપ્ત થનારા અમૃત પાનનું છે. આ ઉપરથી પાક અનુભવ કરી શકો કે સમાધિ અને સુક્તિમાં મળનારા અમૃતપાનથી કેટલો લાભ અને કેટલો આનંદ થતો હશે ?

યજુર્વેદમાં આજ મંત્ર યોગ્ય પાઠ્યેદથી આવી ગયો છે, તે પશુ અહીં જેવા જેવા છે—

યજ્ઞ દેવા અમૃતમાનશાનાસ્તુતીયે ધામન્નચ્ચેરયન્ત ।
(વા. ૫.૧૧. ૩૨૧૦)

“ ત્યાં દેવો અમૃતનું પાન કરતાં કરતાં ત્રીજા ધામમાં પહોંચી જાય છે. ” પૂર્વોક્ત મંત્રમાં બ્યા “ સમાને યોના ” શબ્દ છે ત્યાં આ મંત્રમાં “ સ્તુતીયે ધામન્ ” શબ્દ છે. સમાન યોનાનો અર્થ જ તૃતીય ધામ છે. જમણ, સ્વપ્ન, સુપૃષ્ઠિ એમ જે ત્રણ અવસ્થાઓ માની લેવામાં આવે તો ત્રીજી અવસ્થા સુપૃષ્ઠિ આવે છે, જેમાં સર્વ દેવો પોતાનો બેદભાવ છોડીને, એકરૂપ બનીને, બ્રહ્મરૂપ બનીને અમૃત પાન કરે છે. સ્વપ્ન, સૂક્ષ્મ અને કારણ આ ત્રણ મૂર્તિના રૂપ અહીં લક્ષ્યે તો સર્વ ઈંદ્ર, અન્દ્ર, સુર્માંદિ દેવ પોતાની વિભિન્નતા ત્યાગીને તે બ્રહ્મમાં લીન બનીને અમૃતરૂપ બને છે. યાત્રી, લકત, મહાત્મા, સાધુસંત આ લોકો પોતાના સમાન ભાવથી મૂકત અવસ્થામાં લીન બની અમૃત ભોગના મહાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. આજ પ્રમાણે દરેક રચણે તેનો અર્થ જેવો જોઈએ.

(પાક આ સૂક્તનું મનન કાં. ૧, સુ. ૧૩ અને ૨૦ એ બે સૂક્તોની સાથે કરે.)

અહીં આ સૂક્તનો વિચાર સમાપ્ત થાય છે. જો પાક આ સૂક્તના એક એક મંત્રનો તથા મંત્રના એક એક લાગણો વિચાર કરશે અને તેના પર અધિક મનન કરશે તો તેના મનમાં ગૂઢ વિદ્યાની વાતો સ્વપ્નસ્ફૂરિત થશે. આ સૂક્તમાં શબ્દો વીણી વીણીને મોકેલા છે, અને દરેક શબ્દ સચિરોષ લાવ દાખવી રહ્યો છે. વિશેષ વિચાર કરવામાં સુખ-મતા પડે એટલા માટે ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદના પાક પણ અહીં આપેલા છે, કે જેથી પાક તેનું અધિક મનન કરી શકે. વેદની આ વિશેષ વિદ્યા છે તેથી પાક આ સૂક્તના મનનથી જેટલો અધિક લાભ ઉઠાવી શકે તેટલું અધિક ઇચ્છનીય છે.

એક પૂજનીય ઇશ્વર

કાંડ ૨, સૂક્ત ૨

(શ્લોક:- માત્રનામા । દેવતા- ગન્ધર્વાપરણા)

દિવ્યો ગન્ધર્વો મુવનસ્ય યસ્પતિરેક એવ નમસ્યો વિદ્વીઝ્યઃ ।

તં ત્વા યૌમિ વ્રજાના દિવ્ય દેવ નમસ્તે અસ્તુ દિવિ તે સધસ્થમ્ ॥ ૧ ॥

દિવિ સ્પૃષ્ટો યજ્ઞતઃ સૂર્યત્વગવયાતા હરસો દૈવ્યસ્ય ।

મૃદ્ધાદ્ગન્ધર્વો મુવનસ્ય યસ્પતિરેક એવ નમસ્યઃ સુશોવાઃ ॥ ૨ ॥

અનવધામિઃ સમું જમ્મ આભિરપ્સરાસ્વપિ ગન્ધર્વ આસીત ।

સમૂદ્ર આસાં સર્દનં મ આહુર્યતઃ સદ્ય આ ચ પરાં ચ યન્તિ ॥ ૩ ॥

અશ્વિષે દિદ્યુન્નશ્વિષે યા વિશ્વાવસું ગન્ધર્વ સર્ચધ્વે ।

તામ્યો બો વેદીર્નમ્ હૃત્કૃણોમિ ॥ ૪ ॥

અર્થ—(યઃ દિવ્યઃ ગન્ધર્વઃ) જે દિવ્ય પૃથિવ્યાદિનેા ધારક દેવ (મુવનસ્ય એક એવ પતિઃ) ભુવનો-
નો એક માત્ર સ્વામી (વિશ્વ નમસ્યઃ હૃદ્યઃ ચ) જગતમાં તે એકજ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અને સ્તુતિ કરવા
યોગ્ય છે. હે (દિવ્ય દેવ) દિવ્ય અહ્યુત ઇશ્વર ! (તં ત્વા) એવા તને (વ્રજાના યૌમિ) ઉપાસના દ્વારા
આવીને અણુ 'હુ' (તે નમઃ અસ્તુ) તારે માટે નમસ્કાર હશે. (તે સધ-સ્થં દિવિ) તારું સ્થાન દુલોકમાં
છે. (૧) (મુવનસ્ય એકઃ એવ પતિઃ) ભુવનોના એકજ સ્વામી તે (ગન્ધર્વઃ) ભૂમિ વગેરેના ધારણ કરનાર
(નમસ્યઃ સુશોવાઃ) નમન કરવા અને સેવા કરવા યોગ્ય છે, (મૃદ્ધાત્) બધાને આનંદ આપેા. આજ દિવ્ય
દેવ (દિવિ સ્પૃષ્ટઃ) દુલોકમાં પ્રવેશ થાય છે. (યજ્ઞતઃ) પૂજ્ય છે અને (સૂર્ય-ત્વક્) સૂર્ય જેની ત્વચા
છે અર્થાત્ સૂર્યની અંદર આપનારો તથા (દેવ્યસ્ય હરસઃ) દૈવી આપત્તિને (અવયાતા) ફર કરનારો છે.
તેથી જ તે સર્વ માટે પૂજનીય છે. (૨) (અન્-અવધામિઃ આમિઃ) હોયરહિત એવો આ પ્રાણશક્તિ-
ઓની સાથે તે (ડ સં જમ્મે) નિશ્ચયપૂર્વક મળી રહે છે અને (અપ્સરાસુ અપિ) આ પ્રાણશક્તિઓમાં
પણ (ગન્ધર્વઃ આસીત) ભૂમિ વગેરેના ધારક દેવ વિદ્યમાન છે. (આસાં સ્વાનં સમુદ્રે) તેનું સ્થાન અંતઃ-
રિક્ષમાં છે, (યતઃ) ન્યાંથી (સદ્યઃ) તરત જ તે (આયન્તિ) આવે છે અને (પરાયન્તિ ચ) ફર બધ છે.

સાધાર્થ—પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર વ્યાદિ સંપૂર્ણ જગતને ધારણ કરનારો અને સંપૂર્ણ જગતનો એકજ
અદિતીય સ્વામી પરમેશ્વર જ છે અને તેજ સર્વ લોકોને પૂજ્યા અને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. સ્તુતિ, આર્થના, ઉપાસના
અર્થે ભક્તિથી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઇશ્વર પોતાના સ્વર્ગધામમાં રહે છે. તેને બધા લોકો નમસ્કાર કરેા. (૧) સંપૂર્ણ
જગતના એકમાત્ર સ્વામી અને સર્વ જગતના ધારણ અને પોષણકર્તા પરમેશ્વર જ સર્વ લોકો ને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અને
ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે તેની ભક્તિ અને સેવા બધાએ કરવી જોઈએ, કરણ કે તેજ સર્વને સાચો આનંદ આપનારો છે.
આજ દિવ્ય અહ્યુત દેવ સ્વર્ગ-ધામમાં પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વથી અત્યંત પૂજનીય એવો આ એકજ દેવ છે, તે સર્વમાં રહે
છે, તે એટલે સુધી કે તે સર્વમાં પણ છે. બ્યારે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સર્વ સાધારણ અને અસાધારણ આપત્તિઓ ટળી
જાય છે. (૨) તેની સાથે જીવનની અનંત કલાઓ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે જીવનશક્તિઓમાં પણ છે. આ સર્વની

યાઃ કલ્પન્દાસ્તમિપીચયોઽક્ષકામા મનોમુહઃ ।

તામ્યો ગન્ધર્વપત્નીમ્યોઽપ્સરામ્યોઽકરં નમઃ

॥ ૫ ॥

આ વાત (મે આહુઃ) મને સમજાવી છે. (૩) (અગ્નિયે વિદ્યુત્) વાદળોની વિદ્યુત્માં અથવા (નક્ષત્રિયે) નક્ષત્રના પ્રકાશમાં પણ (યાઃ) જે તમે (વિશ્વા-વસું-ગન્ધર્વ) વિશ્વને વસાવનાર ધારક દેવને (સત્ત્વે) પ્રાપ્ત કરે છે અથવા તેની સેવા કરે છે, તેટલા માટે હે (દેવીઃ) દેવીઓ ! (તામ્યઃ વઃ) તમને (હન્ નમઃ કૃણોમિ) નિશ્ચયપૂર્વક હું નમસ્કાર કરું છું. (૪) (યાઃ કલ્પન્દાઃ) જે ઊલ્લાવનારી અથવા પ્રેરણા કરવાવાળી (તમિવી-ચયઃ) ગ્લાનિને દૂર કરનારી, (અક્ષ-કામાઃ) આંખોની કામનાઓ તૃપ્ત કરનારી, (મનો-મુહઃ) મનને મોહ પમાડનારી (તામ્યઃ ગન્ધર્વ-પત્નીમ્યઃ અપ્સરામ્યઃ) તે ગંધર્વ પત્નીરૂપ અપ્સરાઓને અર્થાત્ સર્વધારક આત્માની પ્રાણુશક્તિઓને (નમઃ અકરમ્) હું નમસ્કાર કરું છું. (૫)

નિવાસ મધ્ય ભોઠ-અંતરિક્ષા છે, જ્યાંથી આ સર્વ શક્તિઓ પ્રકટ થાય છે અને જ્યાં ફરીથી તે શૂન થઈ જાય છે. (૩) વાદળો અમકનારી, વિદ્યુતમાં શું, કે નક્ષત્રોનાં પ્રકાશમાં શું, આ સર્વ જગતનો પાલનકર્તા એક રસ રૂપે ભરાએલો છે અને તેની સેવા સંપૂર્ણ જીવનની શક્તિરૂપ દેવીઓ કરી રહી છે. તેથી તેમને પણ નમન કરવું યોગ્ય છે. (૪) આ પ્રાણુશક્તિઓ સર્વને પ્રેરણા આપનારી, સર્વને ચલાવનારી, પરિશ્રમ થાકને દૂર કરનારી, આંખોની કામના તૃપ્ત કરનારી અને મનને મોહ પમાડનારી છે. આ આત્માની શક્તિઓ છે. તે દૃષ્ટિથી હું તેમને સર્વને નમસ્કાર કરું છું. (અર્થાત્ તેમને કરેલો મારો નમસ્કાર પણ તે અદિતીય હથરને જ પહોંચશે, કારણ કે શક્તિઓ તેના આધારથી જ રહે છે.) (૫)

એક પૂજનીય ઈશ્વર

પૂર્વ સંબંધ

પ્રથમ સૂક્તમાં “ શુભ અધ્યાત્મવિદ્યા ” નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે સૂક્તમાં જે પરમાત્મા દેવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું જ વર્ણન અહીં “ ગંધર્વ ” શબ્દથી કરવામાં આવ્યું છે. તે પ્રથમ સૂક્તના દ્વિતીય મંત્રમાં પણ “ ગંધર્વ ” શબ્દ છે. આથી પૂર્વ સૂક્તનો આ સૂક્તની સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ગંધર્વ અને અપ્સરા

“ ગંધર્વ ” શબ્દનો અર્થ પૂર્વ સૂક્તના સ્પષ્ટિકરણના પ્રસંગે કરતાં આવ્યો જ છે. (ગાં + ઘર્વઃ) અર્થાત્ (ગાં) ભૂમિ, સપ્ત, વાણી, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ-શક્તિઓ વગેરેને (ઘર્વઃ) ધારણ પોષણ કરનાર આત્મા એ તેનો અર્થ

૬ [અધર્વ. અનુ.]

છે. ભૂમિ, સપ્ત તથા અન્નાન્ય ચરચર રચૂળ સૂક્ષ્મ સર્વ પદાર્થોનું ધારણ પોષણ કરવાને કારણે પરમાત્માનું આ નામ છે. તેજ પ્રકારે લઘુ અપ્સરાઓમાં ચરીત્રમાં સ્થિત વાણી, પ્રાણુ-શક્તિ, ઇન્દ્રિયશક્તિ વગેરેના તેમજ રચૂળ સૂક્ષ્માદિ દેહોને ધારણ કરવાને કારણે જીવતાનું પણ આજ નામ છે. આ સૂક્તમાં મૂખ્યતઃ પરમાત્માનું વર્ણન છે. પરંતુ અંતરિયે આ વર્ણન અર્થને સક્ષિપ્ત કરાવી જીવાત્મામાં પણ ષટ્કાંડી શકાય. આ ગંધર્વનું રૂપ પાકક સારી રીતે સમજણમાં રાખે. “ ગંધર્વ ” શબ્દના બીજા અર્થ પ્રથમ સૂક્તમાં પાકક જેવું થકશે.

ગંધર્વ-પત્નીમ્યઃ અપ્સરામ્યઃ ॥ (મંત્ર ૫)

ગંધર્વની પત્નીઓ જ અપ્સરાઓ છે. ગંધર્વ એક છે પરંતુ તેની અપ્સરાઓ અનેક છે. (અપ્સરાસ્) અર્થાત્

(અર્) જગના આશ્રયે (સરસ્) આપવાશી, આ નામ જગાશ્રિત પ્રાણવાચક છે. "માર્ગમય-પ્રાણ" જગમય અથવા જગના આશ્રયે પ્રાણ રહે છે આ ઉપ- નિર્દેશનું કથન છે, અને તેજ વાત આ શબ્દોમાં પણ છે. એટલા માટે "અવસરસા." શબ્દ પ્રાણચક્રિતનો વાચક વેદમાં છે આસ અને ઉચ્ચાસ અર્થાત્ પ્રાણ આયુષ્યરૂપી વચના તથા વાણાનું સુતર સ્પૃશી રહ્યા છે એવું પણ વેદમાં અન્યન વર્ણન છે—

યમેન તત્તં પરિધિં વયન્તોઽવસરસ ઉપ સેદુર્વસિદ્યા।

(નગવેદ ડાઙકાલ)

"(અવસરસ, ઘસિદ્યા) જગાશ્રિત પ્રાણ, (યમેન તત્તં) યમે દેશાવેશી (પરિધિં) તાણાની મર્યાદા સુધી (વયન્તઃ) આયુષ્યરૂપી કાપડ વણે છે.

"યમ" = આયુષ્યનો તાણો પ્રસરાવનાર વણકર.

"તાના" = આયુષ્યની અરધિ, આયુષ્ય મર્યાદા,

"પ્રાણ" = કાપડ વણનારા વણકરો.

"કાપડ" = આયુષ્ય.

મનુષ્યનું આયુષ્ય એક કાપડ છે જે મનુષ્ય દેહરૂપી સાગ પર વણાય છે તેમાં વણકર પ્રાણ છે તેમજ અહીં "અવસરસ" શબ્દ અને "વસિષ્ઠ" એ બે શબ્દો પ્રાણ વાચક આવેલા છે. (અવસરસ) જગાશ્રયથી રહેલયશ (વસિષ્ઠ) નિરાસનો હેતુ પ્રાણ છે.

તેથી પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે જગત્વના આધારથી રહેલારો પ્રાણ જે આત્માની ધર્મપત્નીરૂપ છે એમ અહીં રહેવામાં આનું છે તે પ્રાણ સક્રિય, જીવનની કળા જે નિઃસંદેહ હોમ શકે મધરને આદરમાં છે તો તેની ધર્મપત્ની અપ્સરા નિઃસંદેશ પ્રત્યક્ષિન અથવા જીવનસક્રિય જ છે. આત્મા અને શક્તિ આ બે શબ્દો અહીંના "મધર" અને અપ્સરા = ના વાચક છે એમ ઉત્તમ રીતે માની લઈ શકાય છે. શરીરમાં નાના પ્રાણ અને જગત્માં વિશ્વ-વાયક પ્રાણ છે એ કાળજીથી મધરનો અર્થ આત્મા-પરમાત્મા માનવાથી બંને રવને અર્થનો સન્નિવેશનરૂપ સાધી શકાય છે.

મદન મનરવ

જા મનમાં પડેલા જે મત્રોથી અનિમિદાન મધરનું પ્રેમપૂર્ણ વર્ણન થઈ રહ્યું છે. આ વર્ણન જોવાથી નિમિદ વચ છે કે અતી મધરે શબ્દ પરમાત્મા વાચક છે જુઓ—

૧ અવનસ્ય વક વચ પતિઃ— અવનોનો એક માન સ્વામી, તેના સિવાય જગતનો પીળો કોષ પતિ નથી આ પરમેશ્વર જ સર્વના એક પ્રભુ છે.

૨ વક વચ નમસ્યાઃ— આ એક અદ્વિતિય પરમાત્મા મ. ૧, ૨) સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરવા લાયક છે તેના સ્થાન પર અન્ય કોઈની ખબર હિપ્તસના કરવી જોઈએ નહિ (મ. ૧, ૨)

૩ વિવિધ ગર્ધર્વાઃ— આ અદ્વિત છે, દિવ્ય પદાર્થ છે અહીં આ મનની જાતિ કુદિત મધ અવ છે, અને આજ (ગાં) જૂલિથી પ્રારંભ કરીને સંપૂર્ણ જગતનો સાચો (ગર્ધર્વા) પારક, પેશ છે (મ. ૧)

૪ વિષ્ણુ દેવ્ય— સર્વ જગતમાં તેજ એક પ્રદા સારે યોગ છે.

૫ વિવિધે સ્વચરુ— સ્વમધામમાં, શુભધામમાં અથવા તુલીધામમાં તેનું સ્થાન છે (મ. ૧) (આ વિવિધમાં પ્રથમ સુકતના મત્ર ૧, ૨, જુઓ, જેમાં તેના શરૂના વાસ્તવ્યનું વર્ણન કરેલું છે)

૬ વિવિધ સ્પૃષ્ટ—તેનો સ્પર્શ અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિ પૂર્વોક્ત તુલીય શુભ સ્થાનમાંજ થાય છે. આ પણ પૂર્વોક્ત શબ્દોનું જ સ્પષ્ટિકરણ છે (મ. ૨)

૭ સૂર્યત્વચ્— મહાન સદસરસિમ સૂર્ય ભગવાન જ તેનો દેહ છે અર્થાત્ તે લેનામાં જ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સૂર્યનો મહાન પ્રકાશ પણ તેનાથી પ્રાપ્ત થયેલો છે, આ તેનો મદિયા છે (૧. ૨) આ પ્રમાણે અન્યાન્ય પદાર્થોમાં તેની સત્તા જોવી જોઈએ. આ શબ્દ તો તેનું એક ઉપવંશનું માન છે.

૮ વિશ્વા-વસુ. (ગંધર્વાઃ)— વિશ્વમાં તેજ વસનારો છે (મ. ૪)

આ લક્ષણોથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે અહીંના ગંધર્વનું વર્ણન નિમિદ પરમાત્માનું વર્ણન છે. કોઈ પણ અન્ય પદાર્થમાં આ સર્વ અર્થ પૂર્ણ રસપથી સાધ્ય થઈ શકતા નથી આથી પાઠકમણ આ લક્ષણોનું મનન કરીને પોતાના મનમાં આ પરમાત્મા દેવની ભક્તિ રિયર કરે કારણ કે તે એકજ સર્વને માટે પૂજનીય દેવ છે.

આત્માની આજ્ઞા ઉપાસના

આ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ તેની ઉપાસનાથી જ થાય છે.

આ સકતમાં તેની "બ્રહ્મ ઉપાસના" કરવાનું વિધાન ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે.

૧ તં ત્વા યૌમિ મ્મહાના । (મં. ૧)

૨ નમસ્યઃ । (મં. ૧, ૨) નમસ્તે અસ્તુ । (મં. ૧)

૩ વિષ્ણુર્હવ્યઃ । (મં. ૧)

૪ સુસેવાઃ । (મં. ૨) .

આ ચાર મંત્રભાગ તેની બ્રહ્મ ઉપાસના કરવાની માર્ગની સૂચના આપી રહ્યા છે. બ્રહ્મ ઉપાસનાનો અર્થ "બ્રહ્મવતઃ" અથવા મન દ્વારા કરવાની "માનસ ઉપાસના" છે. આત્મા, શુદ્ધિ, ચિત્ત, મન વગેરે અંતઃસાધનો દ્વારા આ પરમાત્મ પૂજા થઈ શકે છે. આ શક્તિઓનું શારીરિક નામ જ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ મંત્ર પણ છે અને મંત્રનો આશય છે "મનન" મનનથી જ આ ઉપાસના કરવી જોઈએ. મનના મનનથી જ તે થઈ શકે છે. બીજી કોઈ રીતે તે થઈ શકતી નથી. આ સ્પષ્ટતાથી બતાવવા માટે જ અહીં "બ્રહ્મણ" શબ્દ આ મંત્રમાં પ્રયુક્ત થયેલા છે. આવાત લક્ષ્યમાં લઈએ તો ઉપર જણાવેલા ચાર મંત્રભાગોનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય—

૧ તં ત્વા યૌમિ મ્મહાના—એ તું પરમાત્માને મનનથી જ પ્રાપ્ત કરી લે. (મનન)

૨ નમસ્યઃ (નમસ્તે)—તું જ એક નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. (નમન)

૩ વિષ્ણુર્હવ્યઃ—સર્વ જગતમાં પ્રશંસા કરવા યોગ્ય તું જ એક છે. (સર્વત્રદર્શન)

૪ સુસેવાઃ—તું જ એક ઉત્તમ સેવાને માટે યોગ્ય છે. (સેવન)

આ ચાર મંત્રભાગોના મનનથી માનસપૂર્વકની વિધિ જણાઇ આવે છે. (૧) પ્રશ્નનાશ્વોનું આનંદિક મનન કરવું, (૨) તેને મનથી નમન કરવું, (૩) પ્રત્યેક પદાર્થમાં તથા પ્રાણીમાત્રમાં તેનાં દર્શન કરવા અને (૪) સર્વ કોઈ તેની સેવા કરવા માટે જ કરવા. આ ચાર માર્ગ પ્રશૂની ઉપાસનાના છે. આ ચાર ભાગમાંથી જેટલા ભાગોનું અનુષ્ઠાન થયું હશે, તેટલી ઉપાસના તેટલા જ પ્રમાણથી થઈ છે એમ માનવું જોઈએ. યાદ્ય વિચાર કરે અને પોતાની ઉપાસનાની પરીક્ષા આ કસોટીથી કરે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાને પરમાત્માનો ઉપાસક તો માનેજ છે. પરંતુ તેનાથી જ ઉપાસના થઈ રહી છે તે

આ વૈદિક માનસ ઉપાસનાની ઉકત કસોટીથી કંઈ કક્ષા પર ગણી શકાય એ પણ એવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી ભેતતાં આ ચાર મંત્રભાગ વિશેષ મહત્વપૂર્ણ છે.

"મનન, નમન, સર્વત્રદર્શન અને સેવન" — આ ચાર નામ સંક્ષેપથી માનસ ઉપાસનાના ચાર અંગોના દર્શક માની લઈ શકાય

૧ "મનન"—મી પરમાત્માના મહત્વની મનમાં રિચરતા થાય છે. આ દૃષ્ટિથી તેની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

૨ "નમન"—જ્યારે મનથી તેનું મહત્વ જણાઇ ગયું તો સ્વભાવતઃ જ મનુષ્ય તે પ્રશૂની સામે નમી જાય છે, લીન થઈ જાય છે. મનન પછીની આ સ્વાભાવિક અવસ્થા છે.

૩ "દર્શન" મનનથી જ તેની સાધનિક સત્તાઓ પણ અનુભવ થઈ શકે છે. રિચર અને ચક્રમાં એક રસે વ્યાપક થવાની સાક્ષાત્કાર થવાની આ ત્રીજી ઉચ્ચ અવસ્થા છે. જગત્સી અંદર પ્રશૂને જ સર્વત્ર સાક્ષાત્કાર આ અવસ્થામાં થઈ શકે છે.

આ ત્રણે માનસિક ક્રિયાઓ છે. આતા પછી તે લક્ષન પોતાને પરમાત્માના પરમપદમાં સમર્પણ કરે છે. એ સેવા અવસ્થા છે.

"સેવન" તે આ અવસ્થામાં તેનો સેવક બને છે. સેવન અને ભજન" આ બંને શબ્દો સમાન અર્થવાળા જ છે. સેવન અને ભજન એકજ અર્થ બતાવે છે. પ્રશૂના કાર્ય માટે પોતે પોતાને જ સમર્પિત કરવો એ ભક્તિ અથવા સેવા છે.

નામ સ્મરણ

નામસ્મરણનું પણ એજ તત્ત્વપૂર્ણ છે. જેથી રીતે "હરિ" (દુઃખોને હરી લેનારો) દેવ છે, તેથી હું પણ દુઃખિપોતું દુઃખ મથાશક્તિ દૂર કરીશ અને બીજાને સુખ દેવાનું કાર્ય કરીને પ્રથમની સેવા કરીશ ! "નામ" (આનંદ દેનારો) હ્રસ્વ છે માટે હું પણ હ્રીન, દુઃખી મનુષ્યો અથવા પ્રાણીઓની પીડા દૂર કરવાના યત્ન દ્વારા પરમાત્માની ભક્તિ અથવા સેવા કરીશ. "નામસ્મરણ" નો આજ ઉદ્દેશ્ય છે જો કે આજ કાલ તો કેવળ નામનું સ્મરણ જ રહ્યું છે પરંતુ તેનાથી પ્રાપ્ત થઈ કર્તવ્યનું પાઠન કોઈ કરતું નથી. તો પણ વસ્તુતઃ તેથી મહાન કર્તવ્યનો ભોધ થાય છે. પાંડક વિચારપૂર્વક જાણે અને પરમેશ્વરનાં આટલાં નામ કહેવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સમજ લે. અનેક મનુષ્યો વાંચકથી જે કર્તવ્ય નથી સમજાવતું તે એક નામનું મનન કરવાથી સમજી શકાય છે. તેટલા માટેજ

વેદાદિ ગ્રન્થોમાં પરમાત્માનાં અનેક નામ આપવામાં આવે છે, અને તે સર્વ ધર્મોના માર્ગદર્શક હોય છે. પરંતુ નિરીક્ષણ કરનારો અને કર્મ કરનારો ભક્ત જોઈએ. અરુદ.

૫ શ્વર ઉપાસનાના આ ચાર ભાગ છે. તેના વધુ વિચાર પાઠક કરે અને એ માર્ગ પર ચાલે. આજ સીધો, સરળ અને અતિ સુગમ માર્ગ છે.

આદ્ય ઉપાસનાનું ફળ

ઉપરોક્ત પ્રકારની માનસ ઉપાસના કરવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વર્ણન પણ આ મંત્રોમાં પાઠક જોઈ શકે છે—

૧ તં દયા ચીમિ— પરમેશ્વરની સાથેનો મેળાપ, અભરપ અવરથા પ્રાપ્ત કરવી. (મં. ૧)

૨ દૈવ્યસ્ય હરસઃ સ્વયંભાવ—પરમાત્મા સર્વ મહા પીઠાઓને દૂર કરનારો છે તેથી સર્વ પીઠા તેની પ્રાર્થિતથી દૂર થઈ જાય છે. (મં. ૨)

૩ મૃદાન્—તે આનંદ આપે છે. (મં. ૨)

આ શબ્દોના મનનથી પાઠકને જણાઈ જશે કે ઉપાસનાનું ફળ પરમાત્મની પ્રાર્થિત જ છે, તે પ્રભુ સ્વિચ્છાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી તેની સાથે ભળી જવાથી તે આનંદ ઉપાસકમાં પણ આવી જાય છે અને જેટલી ઉપાસનાની દરતા તથા પ્રયત્ન દરો એટલો જ તે આનંદ દૃઢ અને પૂર્ણ દર્શો. આ ફળ પ્રાપ્ત કરવાનો પૂર્વોક્ત વૈદિક માર્ગ છે.

અહીં પહેલાં બે મંત્રોનો વિચાર થયો. તેના પછીના ત્રણ મંત્રોનું વર્ણન ક્રીક પ્રકારે સમગ્રપણે એટલા માટે તે વર્ણનને પ્રથમ પોતાના શરીરમાં ઉતારીને સમજાવું જોઈએ અને પછી તેમ ભાવ વિશ્લેષ જગતમાં જોવા જોઈએ.

આપાઘા અંદરની જીવન શક્તિ

આથી પહેલાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જળિતત્વના આશ્રમે કાપ કરનારી પ્રાણશક્તિ અથવા જીવનશક્તિ " સ્વપ્તરા: " શબ્દથી આ ભૂતમાં વર્ણવવામાં આવી છે. તેનું વર્ણન જુએ—

૧ જ્ઞાન્દાઃ— જુએ પાડનારી, બે લાવનારી, અરેણા દેનારી પ્રાણશક્તિ અથવા જીવનશક્તિ પ્રાણીઓને પ્રેરિત કરે છે તેવા અર્થનું વાચક આ નામ છે.

૨ તમિર્ષી-ચયઃ— (તમિર્ષી) ગાની અથવા શાકને (ચયઃ) દૂર કરનારી. આકને દૂર કરનારી પ્રાણશક્તિ છે.

જે ઉત્સાહ પ્રાણીમાત્રમાં છે તે પ્રાણશક્તિનો જ છે. પ્રાણ-યામયી ઉત્સાહની વૃદ્ધિ અને થાક દૂર થયે તો અનુભવ છે.

૩ અક્ષઃ—કામાઃ—(આક્ષિન્કામાઃ) આંખોની કામનાઓ પૂર્ણ કરનારી. પાઠક જોઈ શકશે કે જ્યાં સુધી શરીરમાં પ્રાણ રહે છે ત્યાં સુધી શરીર આંખોને તૃપ્ત કરી શકે છે. મરુદ્ જોઈને કાષ્ટ પણ મનુષ્યની આંખ તૃપ્ત થતી નથી. આનાથી આંખોની તૃપ્તિ પ્રાણશક્તિથી જ થાય છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

૪ મનો—મુદઃ—મનને મોહિત કરનારી. તેના ભાવ પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે.

આ ચાર શબ્દો શરીરમાં રહેલી પ્રાણશક્તિઓ અથવા જીવનશક્તિઓના વાચક છે. પાઠક આ શબ્દોના અર્થોનો અનુભવ પોતાના હૃદયમાં જ કરે. તેમને જ (મંત્ર ૫ માં) " ગંધર્વ-વત્સી સ્વપ્તરાઃ " કહી છે. ગંધર્વ આ શરીરમાં રહેલ જીવન છે અને તેની પત્નીઓ જીવનશક્તિઓ અથવા પ્રાણશક્તિઓ છે. પ્રાણ જળિતત્વના આશ્રમે રહે છે, તેટલા માટે જળાશ્રિત હોવાને કારણે (સ્વપ્ત-સ્વરાઃ) આ શબ્દ પ્રાણમાં અત્યંત સાચું થઈ રહે છે. આ પ્રાણશક્તિઓને નમન પાંચમા મંત્રમાં કરેલું છે. પ્રાણને આધીન સર્વ જગત છે, આ સમગ્રવાથી પ્રાણનું મહત્વ સમજી શકાશે. પાઠક પણ પોતાના શરીરમાં પ્રાણનું મહત્વ જુએ. જ્યાં સુધી પ્રાણ શરીરમાં છે ત્યાં સુધી તેની શોભા કેવી હોય છે અને પ્રભુ અલી ગયા પછી શરીરની કેવી અવસ્થા થઈ જાય છે, તેનું મનન કરવાથી શરીરમાં પ્રાણનું મહત્વ સમજી શકાય છે. જે નિયમ એક શરીર માટે છે તેમ નિયમ બધાં શરીરો માટે છે. આ પ્રકારે પ્રાણની દિવ્યશક્તિનો અનુભવ કરીને આ મંત્ર ૫ માં પ્રાણને નમન કરેલ છે.

પ્રાણનો પ્રાણ

અહીં આ એક અગ્ર ઉદ્દેશ્ય છે કે આ પત્નીઓ સ્વપ્તરા છે કે પરતરા " પત્ની " શબ્દ ઉચ્ચારવાથી જ તે પતિને આધીન, પતિની સાથે રહેવાથી શોભા વધારનારી, પતિ વિનાની થવાથી દુઃખી, પતિજ જેનું ઉપાસ્ય દૈવત છે હત્યાદિ વાતોનું જ્ઞાન થાય છે. વેદના ધર્મમાં પતિની સાથે ધર્માચરણ કરનારી સદધર્મચારિણી જ પત્ની હોય છે. આથી ગંધર્વ (આત્મા) અને અપ્સરા (પ્રાણશક્તિ) ને તે સંબંધથી જ જોવા જોઈએ. જેવી રીતે પતિથી શોભા પામીને પત્ની શુદ્ધરથીનું

કાર્ય કરે છે, તેજ પ્રકારે આ નાના ગંધર્વ (જીવાત્મા) ની સાથે તેની અપ્સરા સ્ત્રી (પ્રાણુશક્તિ) બળ પ્રાપ્ત કરીને પોતાના ગૃહ (શરીર) ની અંદરનું સર્વ કામ કાજ ચલાવે છે. એથી જ સૌન્દર્ય અથવા શૌભા ધર્મપત્નીની દેખાવ છે તે વાસ્તવમાં પતિશ્રીજ પ્રાપ્ત થએલી હોય છે. તેથી ધર્મપત્નીને કરેલો નમસ્કાર ધર્મપત્ની માટે નથી હોતો પરંતુ તે તેના પતિને માટે જ હોય છે કારણ કે પતિ ત્રિરહિત વિધવા સ્ત્રીને અશુભ સમજીને કોષ્ટ નમસ્કાર કરતું નથી. તેજ પ્રમાણે અહીં એ સિદ્ધ કરવું છે કે પ્રાણુશક્તિ અથવા જીવનશક્તિ જીવાત્માના આશ્રયથી જ કાર્ય કરનારી હોય છે, તેના અહ્યાવે તે કાર્ય કરી શકતી નથી. તેથી જ વચ્ચન, પ્રદાસન અથવા મહત્ત્વ પ્રાણુશક્તિનું બળાવ્યું છે તે પ્રાણુનું નહિ પરંતુ પ્રાણુના પ્રાણુનું અર્થાત્ આત્માનું છે, આ વાત બુદ્ધથી જોઈએ નહિ. આજ કારણથી અહીંયા પ્રાણુશક્તિને કરેલું નમન આત્માના ઉદ્દેશ્યથી જ છે, નહિ કે કેવળ પ્રાણને માટે.

આમ શા માટે કહ્યું છે -

આટલા બધા લંપાણુપ્રકાર આ વાત શા માટે ચર્ચા કરી? અહીંયાં વેદ એ બતાવી આપવા માગે છે કે સંપૂર્ણ રચૂળ વિધવાને જે રંગ, રૂપ, રસ, આકાર વગેરે છે તે સર્વ આત્માની શક્તિને કારણે બનેલાં છે. અગર જગત્માંથી આત્માની શક્તિ દૂર કરવામાં આવે તો જગત્ પશુ રહે નહિ, તેમજ તેની શૌભા પશુ રહે નહિ. જે પ્રમાણે પતિરહિત સ્ત્રી વિધવા બની જાય, શૌભારહિત બની જાય છે, તેજ પ્રમાણે આત્મા રહિત શરીર મૃત, મરદુ અને તેજ વગરનું થઈ જાય છે. તે દર્શનાંય રહેતું નથી. આજ પ્રમાણે જગત્ પશુ આત્માથી રહિત થઈ જાય તો તે નિમસત્વ બની જાય, તેથીજ જગત્ની તરફ જોતી વખતે આત્મદષ્ટિ હોવી જોઈએ, નહિ કે રચૂળ દષ્ટિ. જે પ્રકારે કોષ્ટ સુવાસિની સ્ત્રીની તરફ જોવાથી તેનામાં તેના પતિની સત્તા જોવાય છે. પતિહીન સ્ત્રી દુર્વાસિની ગણાય છે, તેજ પ્રમાણે આત્મારહિત શરીર અને પરમાત્મા રહિત જગત્ છે.

યુદ્ધાનું ક્રૂષ, આત્માનું વૃક્ષ, સૂર્યનો પ્રકાશ, તેજ પ્રમાણે પ્રાણુઓને પ્રાણુ આદિ સર્વ જોવાં છતાં સર્વ આત્માની શક્તિને અનુભવ કરવો જોઈએ. તે સર્વનો ધારક " ગંધર્વ " સર્વ ઉપરિચય છે અને તેના પ્રભાવથી સર્વ પ્રભાવિત થઈ રહ્યા છે, એવો ભાવ મનમાં સદા જાગ્યત રહેવો જોઈએ. આ

વિચારથી જોવાથી અપ્સરાઓને કરેલું નમન ગંધર્વને કરી રીતે પહોંચે છે એ વાત સ્પષ્ટ થશે અને આ ગંધર્વ જીવનોત્તો એક અદિતીય પતિ પશુ છે, તેજ સર્વ માટે (નમસ્વયઃ) નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આગળ ઉપર યોગ્ય અને પાંચમા મંત્રમાં અપ્સરાઓને નમસ્કાર કરેલ છે. આ વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિરોધ પૂર્વોક્ત દષ્ટિથી વિચાર કરવાથી રહેશે નહિ—

વિરોધાલંકાર

તામ્યો યો દેવીર્નમ ક્ષુણ્ણમિ ॥ (મં. ૪)

તામ્યો ગંધર્વ-પરનીમ્યઃ અલ્પરામ્યઃ અક્લં નમઃ ॥ (મં. ૫)

" તે ગંધર્વ પત્ની અપ્સરાદેવીઓને હું નમસ્કાર કરું છું. પહેલા બે મંત્રોમાં " એક જ જગત્પાલક ગંધર્વ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એમ કહીને અતિમ બે મંત્રોમાં તેને કરતાં તેની ધર્મપત્નીઓને જ નમસ્કાર કર્યો છે " આ વિરોધાલંકાર છે. પહેલા કથનની બિમ્બૂલ વિરૂદ્ધ આ બીજી કથન છે. જે (નમસ્વયઃ) નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે તેને તો નમન કર્યું જ નહિ પરંતુ જે નમસ્કાર યોગ્ય હોવાના વિષયમાં કોષ્ટ ઠેકાણે કહ્યું નથી તેને નમસ્કાર કર્યો છે. આ સૂક્તમાં વિરોધ પશુ એટલો જ એક સરખો છે પહેલાં બે મંત્રોમાં ગંધર્વનેજ નમસ્કાર યોગ્ય હોવાના વિષયમાં બે વાર કહ્યું છે એટલું જ નહિ પરંતુ—

एक एव नमस्यः (મં. ૧, ૨)

" તેજ એક નમસ્કાર કરવા યોગ્ય દેવ છે " એમ નિશ્ચયાર્થક વાક્યમાં કહ્યું છે જેથી કોષ્ટને સંદેહ થાય નહિ. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જ્યારે નમસ્કાર કરવાનો વખત આવી ગયો ત્યારે તે પ્રકારે બે મંત્રોમાં (મં. ૪ પ ૫માં) તેની પત્નીઓને જ નમસ્કાર કર્યાં છે અને ખાસ કરીને પતિને નમન નથી કર્યું. આ સાધારણ વિરોધ નથી. તેથી તેનો હેતુ જોવો જોઈએ—

વ્યવહારની વાત

જ્યારે આપ કોષ્ટ મિત્રને નમસ્કાર કરો છો ત્યારે મને વિચાર કરો કે શું તમે તેના આત્માને નમસ્કાર કરો છો કે તેના શરીરને અથવા તેના પ્રાણને અથવા તેની હનિત્રિયોને, કરો છો તમારી સમક્ષ તો તેની આત્મા રહેતો જ નથી તેમજ તમે તેના આત્માને જોઈ પશુ શકતા નથી. ન તો તમે તેને સ્પર્શ કરી શકો છો જેને તમે જોઈ શકતા નથી તેને તમે

નમસ્કાર કેવી રીતે કરી શકે છે? વિચાર કરશો તો જાણશે કે આપનો નમસ્કાર આપના મિત્રના આત્મા માટે નથી હોતો. પરંતુ તે "આત્માને માટે નમન નથી" એમ સ્વીકારવામાં આવે તો કહેવું જોઈએ કે, કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના મિત્રના મરેલા શરીરને, નિર્જીવ શરીરને નમસ્કાર કરતો નથી તો પછી નમસ્કાર કોને માટે કરવામાં આવે છે. આ વાત અમારા હંમેશની વ્યવહારની છે પરંતુ તેનો ઉત્તર દરેક મનુષ્ય આપી શકે નહિ. પરંતુ દરેક મનુષ્ય બીજાને નમસ્કાર તો કરતો જ હોય છે.

જહ અને ચેતનની સંધિ-પ્રાણ

અહીં વાસ્તવિક વાત એ છે કે રથજ શરીર અને તેની હિન્દીયો, પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને પ્રાણ ઘણી અદૃશ્ય છે તથાપિ શ્વેતજ્વાસનીગતિથી તે પ્રત્યક્ષ થાય છે પરંતુ મન, શુદ્ધિ અને આત્મા અદૃશ્ય છે. તેમાં પણ મન, શુદ્ધિ કર્મોના અનુસંધાનથી જાણી શકાય છે પરંતુ આત્મા તો સર્વદા અપ્રત્યક્ષ છે. જુઓ—

શરીર—હિન્દીયો—“પ્રાણ”—મન શુદ્ધિ—આત્મા
દશ્ય ————— અદૃશ્ય

પ્રાણ એવા રથાનમાં સ્થિત છે કે તે એક તરફ દૃશ્ય અને બીજી તરફ અદૃશ્યને જોડાઈ અધ્ધિમિડુ છે. તેટલા માટે રથજ દૃશ્યથી સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય સુધી પહોંચવા માટે ગોગાદિ શરીરમાં પ્રાણનું જ આલંબન કર્યું છે. કારણ કે આ પ્રાણ એકજ એવો છે જે રથજ સૂક્ષ્મ, દૃશ્ય, અદૃશ્ય, જહ, ચેતન, શક્તિ પ્રકૃતિ તેને જોડી દે છે. આ કારણને લીધે જ પ્રાણ એ જીવનોનું મધ્ય કહેવાય છે. અને આધ્યાત્મિક ઉગતિના સાધનને માટે પ્રાણનું જ અવલંબન મુખ્ય માનવામાં આવ્યું છે. કારણ કે અદૃશ્યનો અનુભવ થતાં થતાં આસક્તિ ધી છે. અને તેથી સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું અનુસંધાન વધારે થાય છે.

સાધારણ અત્તાની લોકો રથજ શરીરને જોતાં જ નમન કરે છે. તેનાથી અધિક માની ખાનગું અસ્થિત અણીને નમન કરે છે. તેનાથી પણ ઉચ્ચકક્ષાની માની તેનામાં જે અધિકતા છે તેને જોઈને નમન કરે છે. ઘણા નમન એકજ છે તો પણ નમન કરનારના અધિકાર બેદને અનુસાર નમન નિર્ધારિત વસ્તુઓ માટે દેવા છે.

રથજથી સૂક્ષ્મનું જ્ઞાન

આમાં એક વાન મત્ત છે અને તે એ છે કે જે જગતમાં રથજનોર-રથજ માધ્ય-એક પણ ન રહે તો ચેતન આત્માની

કલ્પના થવી અસંભવ છે. એટલા માટે ચેતન આત્માની શક્તિ જાણવા માટે રથજ વિશ્વનો રચના અત્યંત આવશ્યક છે. આથી રથજના આલંબનથી સૂક્ષ્મની કલ્પના કરવામાં આવે છે, અને એટલા માટે જ શરીરમાં કામ કરતી પ્રાણ શક્તિઓને (મંત્ર. ૪, ૫ થી) નમન કરીને શરીરના મુખ્ય અધિકતા આત્મા સુધી નમન પહોંચાડવામાં આવે છે. અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે કે જહ શરીરને નમન થઈ કર્યું પરંતુ જહચેતનની યુતિ કરનારી પ્રાણશક્તિઓને નમન કર્યું છે. અર્થાત્ રથજને પાછળ રાખીને જ્યાં સૂક્ષ્મ શક્તિઓનો પ્રારંભ થાય છે ત્યાં એ સૂક્ષ્મ શક્તિઓને નમન કર્યું છે. અહીં રથજનું અવલંબન તદ્દન છોડી દેવાનો પણ ઉપદેશ મળે છે.

પ્રત્યક્ષમાંથી અપ્રત્યક્ષ

આ વિવરણ પરથી પાકું સમજવા હશે કે પ્રત્યક્ષ વસ્તુના નિમિત્તથી તેને અનુસંધાનમાં રાખી અપ્રત્યક્ષને નમન કરી શકાય છે. જે સર્વ જગતનો એક પ્રભુ છે તે સર્વ વ્યાપક અને પૂર્ણ અદૃશ્ય છે. વાસ્તવમાં સર્વ પ્રાણોએ તેને જ નમન કરવું થોડું છે. બીજો કેમ પણ નમસ્કારને માટે થોડું છે જ નહિ, છતાં પણ જગતના રથજ-સર્વ, અંદાદિ પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જોવાથીજ તેના સામર્થ્યનું થોડું અનુમાન થઈ શકે છે. જગતના કાલ જોઈનેજ તેની અદ્ભૂત રચના આપ્યુંનો અનુભવ થાય છે. તેટલા માટે જ જગતમાં દરેક પદાર્થમાં તેની સત્તાનો અનુભવ કરવો જોઈએ અને પ્રત્યેક પદાર્થને જોઈને પ્રત્યેક પદાર્થનું મહત્ત્વ તેને કારણે છે એમ જાણીને તેમાં તેને નમન કરવું જોઈએ. અને ત્યારજ તેને નમન થઈ શકે છે. સૂક્ષ્મને જોઈને તેના પ્રકાશનું તેજ પરમાત્મામાંથી પ્રાપ્ત થયેલું છે એમ જાણીને તેના અમાલ સામર્થ્યનો તેમાં અનુભવ કરતાં કરતાં અંતઃકરણપૂર્વક તેને નમન કરવું જોઈએ. આજ જાગત દરેક વસ્તુ માટે જાણી શકે છે. આજ વાત આ સૂક્તનાં ચોથા મંત્રમાં કહેવામાં છે—

અધિષ્ઠે વિષ્ણુઃ પ્રથમે વા

ચિશ્વાચરુઃ ગચ્ચે સચ્ચે ॥ (મંત્ર ૪)

મેરેની વિષ્ણુમાં શું કે નશ્ત્રોના પ્રકાશમાં શું રિશ્તે વસાવનાર સર્વધારક પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે." આ મંત્રમાં તેજ વાન કહેલી છે કે વિષ્ણુની ચમક જોવાથી અથવાતેજ આલોકને જોવાથી તે આદિતીય આત્માની સત્તાની જાણતી

અથવા જ્ઞાન યત્નું નોંધ્યે, તે પરમાત્માનું સામર્થ્ય લક્ષમાં આવતું નોંધ્યે. તે આદિદેવનું અદ્ભુત રચના યાતુર્થ મનમાં પ્રત્યક્ષ યત્નું નોંધ્યે, આ પ્રશ્નને સર્વત્ર વસેલો, ઉપરિચિત, બાહ્યનો નોંધ્યે. આજ તે રીત છે કે જ્ઞાનાથી જ્ઞાની તેનો સર્વત્ર સાક્ષાત્કાર કરતો રહે.

પાઠક અહિં જોઇ શકશે કે, પ્રથમ અને દ્વિતીય મંત્રમાં, “ તે પ્રભુજ એકમે વંદનીય છે ” એમ કહ્યું છે અને નમન કરતી વખતે જગતમાં કાલે કરનારી પ્રાણુશક્તિઓને (મંત્ર ૪, ૫ માં) નમન કર્યું. તેની સંગતિ પૂર્વે કહેલી રીતે થઇ શકે છે. આ દૃષ્ટિથી તેમજ કોઇ વિરોધ નથી હોતો અને વિચાર કરવાથી જાણ થઇ શકે છે કે આજ માર્ગે સીધો અને સરળ છે. આ ઉપાસના માર્ગથી જ જવાનું દરેકને માટે સુગમ છે. વાદળાંઓમાં અમકનારી વિદ્યુતમાં તથા તેજ જાલકોના પ્રકાશમાં તે પ્રભુનું સામર્થ્ય જોઈને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાને છે. જો વિશ્વના અંતર્ગત પદાર્થોનો વિચાર કરવાનું જ છોડી દેવામાં આવે તો તે પ્રભુનું સામર્થ્ય કેવી રીતે સમજાઇ શકે!

અહીં યતુર્થ અને પંચમ મંત્રોનો વિચાર સમાપ્ત થયો અને આ વિચારની પ્રત્યક્ષતા આપણે આપણા પોતામાં જોઇ શકાય છે. આજરથાન છે જ્યાં આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. હવે આ જગતમાં વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોવાનું છે. પરંતુ તે પહેલાં આપણે તૃતીય મંત્રનો વિચાર કરવો જોઇએ. આ તૃતીય મંત્રમાં બે કથન ધણું મહત્વપૂર્ણ છે. હવે તે જુઓ—

પ્રાણોત્ત્વ આવાગમન

સમુદ્ર માસાં સદનં મ આહુયંતઃ સઘ

વાચ પરાચ ચચન્તિ ॥ (મં. ૩)

“ સમુદ્ર તેમનું રથાન છે એમ અને કહેવામાં આવ્યું છે, જ્યાંથી વારંવાર તે અહીં આવે છે અને દૂર ચાલી જાય છે. ” આ મંત્રમાં પ્રાણુશક્તિનું વર્ણન ઉત્તમ રીતે કર્યું છે. (આયન્તિ, પરાયન્તિ) અહીં આવે છે અને પાછી દૂર જાય છે. પ્રાણની આ બે ગતિઓ છે. એક ગતિ, “ આવતું ” અને બીજી ગતિ “ જવું ” છે. શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ આ બે પ્રાણની ગતિઓ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાણ અપાન એ પછી બે નામ છે. એક ગતિ બહારથી અંદર જવાનો માર્ગ બતાવે છે અને બીજી અંદરથી બહાર જવાનો માર્ગ બતાવે છે આ બે ગતિઓ સર્વને વિદિત છે.

આ પ્રાણોત્ત્વ રથાન હૃદયના અંદરનો માનસસમુદ્ર છે.

હૃદયરથાન છે. આ સાગર અથવા સમુદ્રમાં જળને પ્રાણ રૂપથી મારે છે અને ત્યાં રનાન કરીને ફરી બહાર આવે છે. વેદોમાં અત્યંત કહ્યું છે કે—

एकं पादं नोत्खिदति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।

यदङ्ग स तमुत्खिदन्नेवाद्य न श्वः स्यान्न रात्रोः

नाहः स्यान्न न्युच्छेत्कदा चन ॥

અથર્વ ૧૧।૪(૬)૨૧,

આ (હં-સઃ) પ્રાણ પોતાનો એક પગ હંમેશાં ત્યાં રાખે છે, જો તે પગ ત્યાંથી તે ઉચ્ચાડી દે તો આ જગતમાં કોઇ પણ જીવિત રહી શકે નહિ. દિવસ પણ નહિ. દરો અને રાત્રી પણ નહિ. દરો (અથર્વ. ૧૧।૪(૬)૨૧) “ પ્રાણ અંદરથી બહાર જતી વખતે પોતાનો સંબંધ છોડતો નથી. અગર બહાર જતી વખતે તેનો સંબંધ છૂટી જાય તો પ્રાણીનું મૃત્યુ થાય. ” આ વાત આ સૂક્તના તૃતીય મંત્રમાં કહી છે. હૃદયનું અંતરિક્ષરૂપી સમુદ્ર એ પ્રાણોત્ત્વ રથાન છે. ત્યાંથી તે એકવાર બહાર આવે છે અને બીજીવાર અંદર જાય છે. પરંતુ બહાર આવે છે ત્યારે તે સદાને માટે બહાર રહેતો નથી, જો તે બહાર જ રહી જાય અને અંદર દાખલ ન થાય તો પ્રાણી જીવત રહી શકે નહિ. આ પ્રાણોત્ત્વ જીવનની સાથેનો સમય અહીં જોવો આવશ્યક છે. આ જોવાથી જ પ્રાણોત્ત્વ મહત્વ જ્ઞાનમાં આવી શકશે. અને પ્રાણની શક્તિનું મહત્વ જાણવા પછી પ્રાણોનો પણ જો પ્રાણ છે, તે આત્માનું મહત્વ ત્યાર પછી આજ રીતથી અને આજ યુક્તિથી જાણી શકાય છે,

પ્રાણોનો યતિ

આ વારંવારમાં એક જ પ્રાણ છે. તથાપિ વિવિધ સ્થાનોમાં રહેવાથી અને વિવિધ કાર્યો કરવાથી તેના વિવિધ બેદ માનવામાં આવે છે. પાંચ મુખ્ય પ્રાણ અને ઉપપ્રાણ પાંચ મળીને દસ પ્રકારના બેદ શબ્દકરોએ જણાવ્યા છે. પરંતુ આ કોઇ આખરી સીમા નથી, અનેક સ્થાનોની અને અનેક કાર્યોની કલ્પના કરવાથી અનેક બેદ માર્ગ શકાય છે. પ્રાણને માટે અપસરાઃ શબ્દ આ સૂક્તમાં વાપરવામાં આવ્યો છે અને તે એક મંદારની સાથે રહે છે એમ પણ આલંકારિક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ દૃષ્ટિએ કૃત્રી નિગ્ન મંત્રમાજ હવે જોઇએ—

અનવચામિઃ સમુ જગમ આમિઃ

અપસરાસ્વાપિ ગંધર્વ આસાન્ત ॥ (મંત્ર ૩)

“ આ અનેક નિર્દોષ અપ્સરાઓની સાથે તે એક ગંધર્વ સંગતિ કરે છે અને તે અપ્સરાઓમાં તે ગંધર્વ રહે છે. ”

જે ગંધર્વ અને અપ્સરા આ શબ્દો દૂર કરવામાં આવે અને આપણે નિશ્ચિત કરેલા અર્થને અનુસાર શબ્દ સંપૂર્ણ એ તો આ મંત્રભાગનો અર્થ નીચે લખ્યા પ્રમાણે થાય છે—

“ આ અનેક નિર્દોષ પ્રાણ્યશક્તિઓની સાથે તે એક આત્મા સંગતિ કરે છે, સંમિલિત થાય છે અને તે પ્રાણોની અંદર પણ આ સર્વધારક આત્મા રહે છે. ”

આ અર્થ પછી જ સરળ અને સુબોધ હોવાથી તેનું અધિક રૂપથીકરણ કરવાની કોઇ આવશ્યકતા રહેતી નથી કારણ કે પ્રત્યેક વાતનું વિશેષ રૂપથીકરણ આની પહેલાં આવી ચૂક્યું છે. તેથી આ કપક પાઠક પોતે જ સમજી જશે. બધા પ્રાણ્ય આત્મામાંથી શક્તિ લઇને શરીરમાં કાર્ય કરે છે, અને આત્મા પણ પ્રાણોમાં રહે છે. આ બાબતમાં મનુવેદ કહે છે કે—

સો અસાવહમ્ । (પળુ. અ. ૪-૧૧૭)

“ (સ :) આ (અસો) અસુ અર્થાત્ પ્રાણની વચ્ચે રહેનારો આત્મા (અહ) હું છું. ” અર્થાત્ પ્રાણોની મધ્યમાં આત્મા રહે છે, અને આત્માના બહારના ભાગમાં પ્રાણ્ય અથવા જીવનશક્તિ છે, અને આ બંને જગતનો સર્વ વ્યવહાર કરી રહ્યાં છે.

અહ્યાંડ દેહ

પાઠક આ બધી વાતોનો અનુભવ પોતામાં કરે. પરંતુ અહ્યાં કેવળ પોતાના દેહમાં જ જોઇને અથવા અનુભવ કરીને થોભી જવાનું નથી, જે વાત નાના ક્ષેત્રથી આપણા દેહમાં જોઇ હતી તેજ મહાઅહ્યાંડ દેહમાં પણ જોવાની છે, અથવા વિશાલ પુરૂષમાં કલ્પના કરવાની છે. આ સૂક્તમાં વિશ્વ-વ્યાપક આત્માનું વર્ણન કરતું એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તો પણ સમજ પડે એટલા માટે આ સર્વ વાતો પોતાના દેહમાં નિહાળવાનો વિચાર કરો, હવે તેજ રીતે અહ્યાંડદેહમાં કલ્પના કરવી જોઇએ.

જે રીતે પ્રાણીના દેહમાં પ્રાણ છે તેજ રીતે અહ્યાંડદેહમાં દેહમાં વિશ્વવ્યાપક પ્રાણનો મહાસમુદ્ર છે. આ મહાપ્રાણ-સમુદ્રમાંથી આપણે પ્રાણનો થોડો જ અંશ લઇએ છીએ. આજ પ્રકારે અન્યાન્ય શક્તિઓ પણ આ અહ્યાંડદેહમાં ખૂબ જ વિશાળ રૂપમાં છે. બંને રથો શક્તિઓ એકજ

સાંસ્થાની છે પરંતુ અદ્યત્વ અને મહત્ત્વનો ભેદ છે. તેથીજ આપણા પોતાની અંદરની વ્યવસ્થા જોવાથી બાહ્ય વ્યવસ્થા જાણી લઇ શકાય છે.

સાસંશ

પાઠક આ સૂક્તમાં પરમાત્માની સર્વવ્યાપક સત્તા જોઇ શકે છે. તેજ એક ઉપારથ દેવ છે. તે જ સર્વનો આધાર છે. તે જ સર્વનાં દુઃખ દૂર કરે છે અને બધાને સુખ આપે છે. તેની પ્રાપ્તિ માનસ ઉપાસનાથી કરવી જોઇએ, સર્વ રથોનામાં તે ઉપરિથિત છે એમ માની તેને નમન કરવું જોઇએ. સૃષ્ટિના અંતર્ગત દરેક પદાર્થમાં તેનું કાર્ય જોવાથી અને તેનો અભ્યાસ કરવાથી તેના વિષયમાં જ્ઞાન થવા મળે છે. અને તેના પરવે અદ્વા વધતી જાય છે.

તેની સાથે પ્રાણ્યશક્તિ રહે છે જે ક્યારેક જગતમાં પ્રગટ થાય છે તો ક્યારેક ગુપ્તરૂપે છૂપાઇ રહે છે, તે કયાં પ્રગટ થાય છે અને કયાં ગુપ્ત છૂપી રહે છે એ જોવાથી જગતમાં ચલના તેના કાર્યની કલ્પના થઇ શકે છે.

તે જેવી રીતે વાહાણી વિજળીમાં પ્રકાશ મૂકે છે તેજ પ્રકારે નક્ષત્રોમાં પણ પ્રકાશ મૂકે છે. જે પ્રકાશવાળા છે તેનો પણ તે પ્રકાશલતા છે. મોટાઓમાં તે મહાન છે. સૂક્ષ્મથી પણ તે અતિસૂક્ષ્મ છે. આ પ્રકારે તેને જાણીને સર્વજીવોમાં વેગ અનુભવ કરીને તેને નમન કરવું જોઇએ. તેની સાથે આદરથી અને ભક્તિથી આપણું માથું નીચે નમાવવું જોઇએ. સર્વ જગતમાં જે ગ્રેરણા, ઉત્સાહ અને ગ્રેમ વસી રહી છે તે સર્વ તેની જીવનશક્તિથી છે, આમ જાણીને તેનો મહિમા જોઇ તેની પૂજા કરવી જોઇએ.

“ મનન, નમન, સર્વત્રદર્શન ” કયાં પડી તેની સેવા કરવા માટે તેના કાર્યમાં આપણને પોતાને સમર્પિત કરી દેવા જોઇએ. “ સમજનનું ” પાલન અને દુર્જનનું નિર્દાસન ” રૂપ પરમાત્માના કર્મમાં પૂર્વોક્ત રીતિને અનુસાર પોતાના કર્તવ્યનો લાગ આનંદથી પાર પાડવો એજ તેની ભક્તિ કરવા જેવું છે અને તે કરવા માટે “ દુઃખીઓનું ” દુઃખ દૂર કરવાનું કાર્ય આપણા શિર પર આનંદથી લઇ લેવું જોઇએ. ” ૫મ પ્રાપ્તિના આ સીધા ઉપાય આ સૂક્ત દ્વારા પ્રકાશિત થયો છે. પાઠક તેના અધિક વિચાર કરે.

જીવન-રસના મહાસાગર

કાંડ ૧, સૂકત ૩૨

(કાવિ:- મદ્વા । દેવતા:- વાલ્મીકિ)

इदं जनासो विदथं महद्ब्रह्मं वदिष्यति ।

न तत्पृथिव्यां नो दिवि येनं प्राणन्ति वीरुधः

॥ १ ॥

अन्तरिक्ष आसां स्थानं आन्तसदांमिव ।

आस्थानमस्य भूतस्य विदुष्वेधसो न वा

॥ २ ॥

यदोदसी रेजमाने भूमिश्च निरतक्षतम् ।

आद्रं तदुच्य सर्वदा समुद्रस्यैव स्रोत्याः

॥ ३ ॥

विश्वमन्याममीवारं तदन्यस्यामधिશ्रितम् ।

दिवे च विश्ववेदसे पृથिव्यै चाકરं नमः

॥ ૪ ॥

અર્થ— (જનાસઃ) હે લોકો ! (इदं विदथं) આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે, તે જ્ઞાની (महद्ब्रह्मं वदिष्यति) મહાન બ્રહ્મના વિષયમાં તે કહેશે. (येनं वीरुधः प्राणन्ति) જેનાથી ઔષધિઓ આદિ ખાણ પ્રાપ્ત કરે છે. (तत् पृथिव्यां न, नो दिवि) તે પૃથ્વીમાં પણ નથી તેમજ દુલોકમાં પણ નથી. (૧) (आसां अन्तरिक्षे स्थानं) આ ઔષધિ વગેરેનું અંતરિક્ષમાં સ્થાન છે. (आन्तसदां इव) યાત્રીને ઘેઠેલાની જેમ (अस्य भूतस्य आस्थानम्) આ બનેલાનું જે સ્થાન છે (तत् वेधसः विदुः वा न) તે જ્ઞાની લોકો જાણે છે કે નહિ ? (૨) (यत् रेजमाने रोदसी) જે હાલતા ધાવાપૃથ્વીને અને (भूमिः च) કેવળ ભૂમિથી પણ (निरतक्षतं) બનાવ્યું (तत् अद्य सर्वदा आद्रं) તે આજ દિવસ સુધી સદાસર્વદા રસમય છે. (समुद्रस्य स्रोत्याः इव) જેવી રીતે સમુદ્રના સ્રોત હોય છે. (૩) (विश्वं) બધાએ (अन्यां अभिवारं) બીજાને ઘેરી લીધી છે (तत्) તે (अन्यस्यां अधिश्रितम्) બીજામાં આશ્રિત થયેલો છે. (दिवे च) દુલોક અને (विश्व वेदसे च पृथिव्यै) સંપૂર્ણ વાદળોથી યુક્ત પૃથ્વીને માટે (नमः अकरं) મેં નમસ્કાર કર્યો છે. (૪)

સાવાર્થ—હે લોકો ! આટલું જરૂર સમજ લો કે જે તત્વજ્ઞાન સમજશે તેજ જ્ઞાની તેનું વિવરણ કરી શકશે. તત્વજ્ઞાન આ છે કે જેનાથી પોતાની શક્તિ કરનારી વનસ્પતિઓ આદિ પોતાનું જીવન પ્રાપ્ત કરે છે, તે જીવનનું સત્ત્વ પૃથ્વી પર નથી કે દુલોકમાં પણ નથી. (૧) આ વનસ્પતિ આદિનું સ્થાન અંતરિક્ષ છે. જેવી રીતે યાત્રી અને માંદા આરામ કરે છે તે રીતે આ વનસ્પતિ વગેરે અંતરિક્ષમાં રહે છે. આ બનેલા જગતનો જે આધાર છે તેને કયા જ્ઞાની લોકો જાણે છે અને કયા જ્ઞાની લોકો જાણતા નથી ? (૨) હાલનારા અને એક બીજામાં અળા જગતના દુલોક અને પૃથ્વીલોક દ્વારા જે કાંઈ બનાવાયું છે તે બધું આજ સમય સુધી તદ્દન નવું અર્થાત્ જીવનરસથી પરિપૂર્ણ છે. જેવી રીતે સરોવરમાંથી નીકળતા સ્રોતો પાણીથી એટલે રસથી પરિપૂર્ણ હોય છે. (૩) આ સર્વ જગત બીજી શક્તિ ઉપર રહેલું છે અને તે શક્તિ પણ બીજાને આશ્રયે રહેલી છે. દુલોક અને સર્વ વાદળોથી યુક્ત પૃથ્વીદિગીને હું નમન કરું છું કારણ કે આ જે દેવતાઓ આ જગતનું નિર્માણ કરનારી છે. (૪)

જીવન-રસનો મહાસાગર

સ્થૂળસૃષ્ટિ

જે સૃષ્ટિ દેખાય તે સ્થૂળસૃષ્ટિ છે. તેમાં માટી, પત્થર આદિ અતિસ્થૂળ પદાર્થ, વૃક્ષ વનસ્પતિવાદિ વૃદ્ધિ પામનારા પદાર્થો, પશુ, પક્ષી આદિ દ્વાલચાલ કરનારા તથા વૃદ્ધિ પામનારા પ્રાણી તથા વૃદ્ધિ પામનારા, દાલચાલ કરનારા અને ઉત્પત્તિને પ્રાપ્ત કરનારા મનુષ્યો ઉચ્ચકોટીના પ્રાણીઓ છે. પત્થર, માટી આદિ સ્થિર સૃષ્ટિને ઊંડી ઇંધએ અને વનસ્પતિ, પશુ તથા માનવસૃષ્ટિમાં જેવા જીવો તે તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રાણ ધારણ કરે છે આ વાત સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. તેમાં દેખાઈ આવતું જીવનસત્ત્વ કયું તત્ત્વ છે ? હું તે માત્ર સ્થૂળ જ છે અથવા તેનાથી કોઈ મિત્ર તત્ત્વ છે ? તેનો વિચાર આ સંકેતમાં કરેલો છે.

સર્વ લોક આ જીવનરસનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે. જે તેમને જીવનમાંથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો તેમને માટે યોગ્ય છે કે તેઓ આ (જનાસા વિદ્ય) જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે. આ મનન કરવા યોગ્ય સૂચના મંત્રના પ્રારંભમાં જ આપી છે. (મંત્ર. ૧)

આ જીવનરસની વિદ્યા કેણુ આપી શકશે ? કોનાથી તે પ્રાપ્ત થશે ? એ શંકા અહીં ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષય પ્રથમ મંત્રમાંજ આગળ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે જે આ વિદ્યાને જાણતો હશે તેજ (મહત્ત્વ મ્ણ વાદિવ્યતિ) મહાબ્રહ્મના વિષયમાં અર્થાત્ આ મહત્ત્વપૂર્ણ જ્ઞાનના વિષયમાં કહેશે. જેને આ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેઓ આવા વિદ્વાનની પાસે જાય અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે. બીજા કોઈની પાસે જવાની જરૂર નથી.

જીવનનો રસ

સારોશમાં એટલું સમજવું જોઈએ કે, “ જે જીવનતત્ત્વના આશ્રયથી વૃદ્ધિ પામનાર વૃક્ષ વનસ્પતિ પ્રાણી આદિ પ્રાણ ધારણ કરે છે તે જીવનનું આધારતત્ત્વ ન તો પૃથ્વી પર છે અથવા ન તો ઘુસેડમાં છે. ” (મંત્ર ૧) તે બીજાકોષ અન્ય રચાનમાં છે તેથી તેને આ જાણ ઘાત પૃથિવીથી મિત્ર કોષ અન્ય રચાનમાં જ શોધી લેવો જોઈએ.

આ પ્રથમ મંત્રમાં સ્પષ્ટ સંદેશી કહેવાયું છે કે જેનાથી

જીવનનો રસ મળે છે તે તત્ત્વ આ સ્થૂળ સંસારથી બહાર અર્થાત્ તે અતિસૂક્ષ્મ છે. તે ક્યાં છે તેનો પૂર્ણ ઉત્તર આગળના મંત્રોમાં આવી જશે.

ભૂતમાત્રનો આશ્રય

દ્વિતીય મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “ આ સૃષ્ટિગત સર્વ પદાર્થોનું આશ્રયસ્થાન અંતરિક્ષ છે. આ સ્થૂળ પદાર્થોનું સ્થાન અંતરિક્ષમાં છે તે જાની પણુ જાણુ છે કે નહિ જાણુ જાણુ ? ” અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન બધા જાનીઓને છે કે નહિ ? જાનીઓમાં જેઓ પરિપૂર્ણ જાની હોય છે તેઓજ કેવળ આ જાણુ છે. સૃષ્ટિવિદ્યાને જાણવાવાળા આ વાત જાણી શકતા નથી, પરંતુ આત્મવિજ્ઞાનું જ્ઞાન જેને છે તે મધ્યાત્મ તેને જાણુ છે. (૨)

આ દ્વિતીય મંત્રમાં “ ભૂત ” શબ્દ છે, તેનો અર્થ, “ જોતેલો પદાર્થ. ” જે આ બનેલી સૃષ્ટિ છે તેનું એ નામ છે અને તેની જે વિદ્યા છે તેનું નામ છે ભૂતવિદ્યા. આ સૃષ્ટિને આધાર આપનારું એક સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે જેનું જ્ઞાન આધ્યાત્મવિદ્યા જાણનારા જ જાણી શકે છે. માટે જીવનરસવિદ્યાનું અધ્યયન કરનારે જે જ્ઞાતા હોય એવા સદ્ગુરુ પાસે જવું અને તેની પાસેથી જીવનવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી. આજ જાની (મહત્ત્વ મ્ણ વાદિવ્યતિ) મહાબ્રહ્મનું જ્ઞાન કહેશે. આ પ્રમાણે દ્વિતીય મંત્રનો પ્રથમ મંત્રની સાથે સંબંધ છે.

સંજાતના જીવન

તૃતીય મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “ આ ઘાવા-પૃથિવીની અંદર બનેલા પદાર્થો છે તે સદ્સર્વાદા જે સમયથી બન્યા છે ત્યારથી આંડીને આજ દિવસ સુધી જીવનરસથી પરિપૂર્ણ બરેલા છે અને તેથીજ તદ્દન નવીન જેવા રહેલા છે. તેનામાં જીવન રસ એવો બર્થો છે, જેનું સરોવરમાંથી નીકળનારી વિવિધ નહેરોમાં સરોવરનું જળ ભરચક ભરેલું હોય તેમ.

જગતના માતા પિતા

અસ્તિ-ભૂમિ જગતની માતા છે અને ઘૌષ્પિતા જગતના પિતા છે. જ્યોત્સક અને ઘુસેડક, ભૂમિ અને સુષ્, સ્ત્રીશક્તિ અને પુરુશશક્તિ, નયુશક્તિ અને ધનશક્તિ, રચીશક્તિ અને પ્રાણશક્તિ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ, પ્રકૃતિ અને આત્મા આ પ્રમાણે બે

શક્તિઓથી જગત્ બન્યું છે. અને એટલા માટેજ તેમને જગતના માતાપિતા કહેવા છે. વિવિધ મન્યકારોએ ઉક્ત હન્દશક્તિઓનાં આ વિવિધ નામોમાંથી કોઇ પણ નામનો પ્રયોગ કર્યો છે અને જગત્ની મૂળ ઉત્પાદકશક્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે.

જીવનનો એક મહાસાગર

વેદમાં દાવા પ્રથિવી-દુલોક અને પૃથ્વીલોકને જગતના માતાપિતા તરીકે વર્ણવેલાં છે. કારણ કે સંપૂર્ણ જગત્ તેમની અંદર સમાવેલું છે. આ બનેલું જગત બન્યા પછી વધી પણ છે અને ખગડે પણ છે પરંતુ બનેલા પૂર્ણ પદાર્થોમાં જે જીવનતત્વ વ્યાપી રહ્યું છે તે એકરૂપથી વ્યાપે છે તેથી સમ્પૂર્ણ જગતના નિયમ અટલ અને એક સરખા છે. હનરે વર્ષો પૂર્વે જેવું જીવન સંસારમાં ચાલતું હતું તેવુંજ આજ પણ ચાલી રહ્યું છે. આથી જીવનના અચૂતની અગાધસત્તાની કદવના થઇ શકે છે.

જેવી રીતે એક સાગરમાંથી નીકળેલા અનેક સ્રોતોમાં એક સરખું જ પાણી એટલે કે જીવનરસ સમાવેલો છે અને વહે છે તેવી રીતે આ સંસારમાં બનેલા અનંત પદાર્થોમાં એકજ અગાધ જીવનના મહાસાગરમાંથી જીવનરસ ફેલાય છે. માનો કે સંપૂર્ણ પદાર્થ તે જીવનામૃતથી એતપ્રિત-ભરપૂર થઇ રહ્યો છે.

પાદક ક્ષણભર પોતે પોતાને પણ તે જ જીવનમહાસાગરમાં એતપ્રિત ભરાએલા એક ધમ જેવો માને અને પોતાની અંદર 1 ન વહી રહેલો છે તે લક્ષમાં લે. જેવી 1 પોતાની ચારે તરફ પાણીનો અનુભવ મનુષ્ય પણ તે જીવન મહાસાગરમાં તરવા 1, તેથી એવું ધ્યાન કરવાથી તે જીવના 1 હેજ કદવના થઇ શકે છે. આ જીવન 1 દી પણ તે જીવનું યતું નથી, કદી બગડી ન્ય પદાર્થો બનીને બગડે તો પણ તે તો 1 ન રહે છે અને તેજ સર્વને જીવન આપે (વેદા આદિ) તે આજે અને સર્વદા એક 1 પૂર્ણ રહે છે. સર્વને જીવનરસ આપવા

છતાં જેનામાંથી એક રતિભર પણ જીવનરસ પડતો નથી તેટલી અગાધ જીવનશક્તિ તેનામાં છે.

બધાનો એકજ આશ્રય

સુતર્ય મંત્રનું કથન છે કે, " સંપૂર્ણ વિશ્વ અર્થાત્ આ રથૂળ જગત એક બીજી શક્તિ પર આધાર રાખે છે, અને તે શક્તિ બીજી શક્તિના આશ્રયે રહી છે. તે આધારનું તત્વ પૃથ્વી અને દુલોકના સ્વરૂપમાં દેખાઇ રહ્યું છે તેથી હું છુત્તેકમાં તેની પ્રકાશશક્તિને અને પૃથ્વીમાં તેની આધારશક્તિને નમસ્કાર કરું છું. " અર્થાત્ સમ્પૂર્ણ જગતમાં તેની શક્તિ જ જગતના સ્વરૂપ પ્રકાશ થઇ રહ્યું છે, એમ જણાવે, જગતને જેલે તેની શક્તિનું સ્મરણ કરતાં કરતાં આ વિષયમાં ભારી પોતાની નમ્રતા પ્રગટ કરું છું.

રથૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ

આ મંત્રમાં " વિશ્વ " શબ્દ રથૂળ જગતનો ઓધક છે. આ રથૂળનો આધાર (અગ્રા) બીજો છે, અને તે તેની અંદર છે અથવા તેના બાહ્યભાગમાં આ સર્વ વિશ્વ છે. પ્રત્યેક રથૂળ પદાર્થની અંદર આ સૂક્ષ્મતત્વ છે અને આ તત્વ વળી ત્રીજા અતિસૂક્ષ્મ તત્વ પર આશ્રિત છે. આ ત્રીજું તત્વજ સર્વનો એક માત્ર આધાર છે, અને તેનું જીવનઅમૃત સર્વમાં એકરસ થઇને વ્યાપી રહ્યું છે. આ જીવનના સમુદમાં સર્વ વિશ્વના પદાર્થ તરી રહ્યા છે અથવા સર્વ પદાર્થોની નાના મોટા સ્રોત તે એક અદ્વિતીય જીવન-મહાસાગરમાંથી વહી રહ્યા છે. તેનામાં તેનું જીવનકાર્ય કરી રહ્યું છે તે દર્શાવવાનો આ સૂક્તનો ઉદ્દેશ છે. અનેકમાં એકજ જીવન ભરેલું છે. તેનો અનુભવ અહીં થાય છે.

આ સૂક્ત કેવળ વાંચવા માટે નથી. પરંતુ તે મનની ધારણા કરીને, પોતાના મનમાં ધારણાથી સ્થિર કરીને તેનું અનુભવન કરવા માટે છે. જે પાદક તેની ઉપર કલા પ્રમાણે ધારણા કરી શકશે તે તેનાથી મોઝ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકશે. પાદક અહીં જોઇ શકશે કે નાનામાં નાના સૂક્ત દ્વારા વેદ કેવો અદ્વિત ઉપદેશ આપી રહ્યો છે. નિઃસંદેહ આ ઉપદેશ જીવન પદાર્થો દેવામાં સમર્થ છે. પરંતુ તે લાભ તેજ પ્રાપ્ત કરી શકશે જે પોતાના જીવનમાં તેને ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરશે.

અમૃતદાતા ઈશ્વર

કાંડ ૬, સૂક્ત ૧

(ઋષિ - અથર્વા । દેવતા - સવિતા)

દ્વોષો ગાય વૃહદ્રાંય દ્યુમદ્દેહિ ।

॥ ૧ ॥

આર્થર્વણ સ્તુહિ કેવં સવિતારમ્

તમુ દુહિ યો અન્તઃ સિન્ધૌ સુનુઃ ।

॥ ૨ ॥

સત્યસ્ય યુવાન્નમદ્રોઘવાચં સુશેવમ્

સ ઘાં નો દેવઃ સવિતા સાંવિપદમૃતાંનિ મૂરિં ।

॥ ૩ ॥

હમે સુદૃતી સુગાતવે

અર્થ— હે (આર્થર્વણ) અથર્વાના અનુયાયી । (સવિતાર દેવ) સવિતા દેવની (સ્તુહિ) સ્તુતિ કર (દ્વોષો ગાય) સત્રીને વખતે ગા, (વૃહન્ ગાય) ખૂબ જ ભજન કર, (દ્યુમત્ દેહિ) તેજયુક્ત જે છે તેની ધારણા કર (૧)

(ય સિન્ધૌ અન્તઃ સત્યસ્ય સૂનુઃ) જે ભવસમુદ્રની વચ્ચે સત્યની પ્રેરણા કરનારો તથા (યુવાન્ન) યુવા (સુશેવં) ઉત્તમ સુખ આપનારો અને (અ-દ્રોઘ-વાચં) દ્રોહ વગરની વાણીથી યુક્ત (તં ઓ સ્તુહિ) તેનું શુભવર્ણન કર. (૨)

(સ ઘાં સવિતા દેવ) તે સર્વ પ્રેરક દેવ (હમે સુદૃતી સુગાતવે) બન્ને પ્રકારની સ્તુતિને થોડા, ઉત્તમ માર્ગ પરથી અમે જઇએ, તેને માટે (નં મૂરિં અમૃતાંનિ સાંવિપત્) અમને ઘણું જ અમૃતમય સુખ આપતો રહે છે (૩)

ભાવાર્થ—હે ગોત્રમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત અનુષ્ઠા । તુ સર્વપ્રેરક એક ઇશ્વરની ઉપાસના કર સત્રીને વખતે તેનું શુભયાન કર, તેનું ખૂબજ ભજન કર અને તેના તેજની મનમા ધારણા કર । (૧)

તે એક ઇશ્વર જ આ ભવસમુદ્રની વચ્ચે સત્યની પ્રેરણા કરનારો છે. તે માત્રક પણ મનનો નથી કે દૃઢ પણ થનો નથી, પરંતુ સત્યસર્વદા તરફ રહે છે તેજ સર્વ સુખ દેનારો છે અને હિ સારહિત વાણીનો પ્રવર્તક છે તેનાં જ શુભયાન કર (૨)

સર્વને પ્રેરણા આપનારો તે એક દેવ મન્ને પ્રકારના પ્રથમ સતીય માર્ગો પરથી પ્રગતિ કરે તે માટે અમને અનંત સુખ સાથે આપતો રહે છે (૩)

અમૃતદાતા ઈશ્વર

એક દેવની ભક્તિ ।

આ સૂક્તમાં એક દેવની ભક્તિ કરનારો ઉત્તમ આદેશ છે નિરીત વિચાર ન કરીએ તો પણ આ સૂક્તનો અર્થ જોવાથી આ સૂક્ત સૂર્યદેવની ઉપાસના કરનારો ઉપદેશ આપે છે, એમ જણાઈ આવે છે પરંતુ આના અતિનિષિદ્ધે

સૂર્ય સૂર્યમાત્રામાં છે તેથી તેની ઉપાસના કરવાથી પર-પરવા પગ્માત્માની ઉપાસના થતી શકે છે, તેમાં સ દેવ નથી. પરંતુ આ અતિપ્રિયપાસના કેવળ સાધારણ અત્યંત મન્યશુદ્ધિવાળા આજ્ઞાસીના મન રિયરતા માટે ઉપયોગી છે વેદમાં અગ્નિ, વિષ્ણુ અને સૂર્ય દ્વારા પાર્થિવ, અતરિક્ષ અને દ્યુતોક

સંબંધી ત્રણ દૃશ્ય તેજઃમય દર્શન કરાવીને પરમાત્મેઉપાસનાને જ પાઠ આપવામાં આવ્યો છે. આ નિષ્ક્રમને અનુસાર અહીં સ્વિતાદેવ દ્વારા સૂર્યનું દર્શન કરાવતાં-કરાવતાં એક અદ્વિતીય પરમાત્માની જ ઉપાસના કહી છે. તેનું ઉત્તમ પ્રમાણ આ છે—

દોષો ગાય (મં. ૧)

“ રાત્રીના સમયે તેનાં ગુણગાન કર, ” તેની ભક્તિ કર, તેની ઉપાસના કર. જો દિવસે દેખાનારા સૂર્યની જ ઉપાસના આ સૂક્તમાં હોત તો રાત્રીને સમયે તેના ગુણગાન કર ” એમ કહેવું અનુચિત હતું, કારણ કે સૂર્યની ઉપાસના માત્ર દિવસના વખતમાં જ થઈ શકે, રાત્રીના સમયે નહિ. આ સૂક્તમાં તો રાત્રીના એકાંત સમયમાં તે સૂર્યદેવનું ખૂબ ભજન કરો એવી આજ્ઞા છે. જુઓ—

દોષો ગાય વૃહદ્ ગાય । (મં. ૧)

“ રાત્રીના સમયે ભજન કર, ખૂબ જ ભજન કર ” આ પ્રમાણે રાત્રીના સમયે જ ભજન કરવાનું કહ્યું છે, જો આ સૂર્યની જ ઉપાસના આ સૂક્તમાં અભિષ્ટ હોય તો તેની ઉપાસના રાત્રીના નામ નિર્દેશ કરીને શા માટે કહી હોત ? આ સૂક્તમાં દિવસનું તો ક્યાંય નામ સૂઝાં આવ્યું નથી, પરંતુ રાત્રીને સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તે રાત્રીમાં—

દુમત્ત્વેદિ । (મં. ૧)

“ તેજવાળા સ્વરૂપની મનમાં ધારણા કર. ” સૂર્યનું તેજ દિવસમાં દેખાય છે, રાત્રીના સમયમાં નહિ. પરંતુ અહીં તો રાત્રીને સમયે સૂર્યના તેજનું ધ્યાન કરવું એમ લખ્યું છે, તેથી જો સૂર્ય રાત્રીના સમયે ઉપાસના માટે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને જોના તેજની ધારણા રાત્રીને સમયે પણ થઈ શકે છે, એવા સૂર્યનું વર્ણન આ સૂક્તમાં છે એમ આપણે કહી શકીએ છીએ. અર્થાત્ સૂર્યની પણ સૂર્ય જ પરમાત્મા છે, જોના શાસનથી આ સૂર્ય અહીં પ્રકાશી રહ્યો છે, તે પરમાત્મા-રૂપી સૂર્યની ઉપાસના આ સૂક્ત દ્વારા કહી છે. તેના ઝુલ્મને ઉપાસનાને સમયે મનન કરવા જોઈએ, તેનું વર્ણન નીચે લખેલી રીતે આ સૂક્તમાં થયું છે—

૧ વૃહદ્ = તે સર્વથી મોટો છે, તેનાથી કાંઈ મોટું નથી.

૨ દુમત્ત્વ = તે પ્રકાશમાન છે.

૩ દેવ = તે સર્વ પ્રકારે દિવ્ય છે, તે દાતા, પ્રકાશક અને અંધધૃક્ષક છે.

૪ સવિતા = તે સર્વની ઉત્પત્તિ કરનારો અને સર્વનું ઐશ્વર્ય વધારનારો છે.

૫ સિન્ધૌ જન્તઃ = આ સંસારસમૂદ્રના ઉંડાં રથાનમાં પણ તે વિદ્યમાન છે.

૬ સત્યસ્ય સતુઃ = સત્યની પ્રેરણા કરનારો તે સત્યરૂપ છે.

૭ યુવા = તે હંમેશાં યુવાન છે, તે કદી વાળક પણ ન હતો કે વૃદ્ધ પણ થશે નહિ, તે સદા તરણ જેવો શક્તિશાળી છે.

૮ સુજેષઃ = ઉત્તમ સુખ આપનારો અથવા (સુ-લેવા) ઉત્તમ પ્રકારે સેવા કરવા યોગ્ય.

૯ અ-દ્રોઘ-ઘાફ્ = હિંસારહિત શબ્દોની પ્રેરણા કરનારો.

૧૦ અમૃતાનિ મૂરિ સાચિવત્ = અનંત સુખોને આપતો રહે છે.

પરમાત્માના આ દસ ગુણો આ સૂક્તમાં વર્ણવેલા છે, ઉપાસકે આ ગુણોનું મનન કરવું જોઈએ. પરમાત્માના આ ગુણોનું મનન કરીને, તેની ધારણા મનમાં કરીને પોતામાં જ્યાં સુધી જાની શકે તેટલા પ્રમાણમાં આ ગુણોની શક્તિ કરવી જોઈએ, સર્વસ્વ રીતે આ ગુણોને ઉત્કર્ષ મનુષ્યમાં કદાચ ન પણ થઈ શકે તો કાંઈ દરકત નથી. જ્યાં સુધી જાની શકે ત્યાં સુધી જેટલી હદે જવાય તેટલી હદ સુધી તેમને ઉત્કર્ષ કરવો આવશ્યક છે.

પરમાત્માના આ ગુણોનું મનન કરવાથી તેના તેજ સ્વરૂપને સાક્ષારકાર સર્વત્ર થવા માટે છે. યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈને પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા કરીને યોગીક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાથી પ્રકાશદર્શન થવા માટે છે. આ પ્રકાશદર્શનનું નિત્ય સ્મરણ કરવાથી અને તેને ધ્યાનમાં સ્થિર કરવાથી યોગસિદ્ધિ ઉત્પત્તિ-પ્રકાશને માર્ગ સિદ્ધ થતો જાય છે. આ તેજની દેખીને આ સંસાર-મહાસાગરમાં સર્વત્ર ઉપરિચિત જોઈને અને તેના વિના કાંઈ પણ પદાર્થ છે જ નહિ એવો મનનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. તેનું તેજ, તેના સત્ય-નિયમ અને તેની દયાને સર્વત્ર અનુસર કરવાથી તેની સર્વત્ર ઉપરિચિતિ જણાઈ આવે છે.

અહિંસક વાણી

પરમાત્મા પોતે જ હિંસારહિત વાણીને પ્રાપ્તક છે, તેથી જો મનુષ્યો તેના ભક્ત બનવા માગતા હોય તો સદા દ્રોહરહિત વાણીની પ્રયોગ કરે. “ અત્રોઘ ઘાફ્ ”. અર્થાત્ જો શબ્દોમાં અશ્વ પણ દ્રોહ ન હોય, યોગી પણ

હિંસા ન હોય, બીજાને દુઃખ થાય એવો સહેજ પશુ આશય ન હોય એવા પ્રકારની વાણી માણસોએ બોલવી ઉચિત છે. આ શબ્દો દ્વારા ઇશ્વરભક્તે કેવા પ્રકારનું આચરણ કરવું જોઈએ તે દર્શાવ્યું છે. જો પરમેશ્વર પોતે દ્રોહમય શબ્દોનો પ્રયોગ કરતા નથી તો તેના ભક્તોએ પણ એવા શબ્દો વાપરવા જોઈએ નહિ, અર્થાત્ ભગવદ્ભક્ત પોતાના મનમાં હિંસાનો ભાવ રાખે નહિ, હિંસાભાવ વાણીથી પણ પ્રગટ કરે નહિ, અથવા હિંસાનું કોઈ કામ પણ ન કરે. આ પ્રકારે પ્રવર્તન કરવાથી એક વખત એવો આવશે કે ઉપાસકના મનમાં કદી પણ હિંસાની લહેર ઉદ્ભવશે જ નહિ જ્યારે આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેની સાથે હિંસક જન્મ પણ પોતાની હિંસાશ્રુતિ ભૂલી જાય છે. આત્મોન્નતિને માટે આ પ્રકારની "અદ્રોહશ્રુતિ" ની પરમ આવશ્યકતા રહે છે.

અદ્રોહશ્રુતિ કેવળ દ્રોહ નિરોધ જ વ્યક્ત કરે છે એમ કોઈએ સમજવું જોઈએ નહિ. દ્રોહ નિરોધ એટલે "અન્યનું સુખ વધારવા માટે આત્મસમર્પણ કરવાની આ શ્રુતિમાં આવશ્યકતા છે." અહિંસા, અદ્રોહ આ શબ્દો માત્ર હિંસા-નિવૃત્તિ જ દર્શાવતા નથી પરંતુ જનતાની સેવા કરવાથી ભગવાનની સેવા થાય છે, તે સેવા કરવાની પણ તેમાં આવશ્યકતા છે.

સત્યનો માર્ગ

અહિંસાની સાથે "સત્ય" નો માર્ગ પણ આ સૂત્રમાં બતાવ્યો છે. પરમાત્માને "સત્યસ્ય સૂત્રઃ" કહેલ છે, અર્થાત્ "સૂત્ર" શબ્દનો અર્થ (સુ-પ્રસવે) પ્રસવ કરવો છે. સત્યનો પ્રસવ કરવો એટલે સત્ય જાનવું, સત્ય બોલવું અને સત્યનું આચરણ કરવું અર્થાત્ સત્યરૂપ બનવું એવો છે. પરમાત્મા સત્યના પ્રવર્તક છે એજ કહીએ તો ઇશ્વર-ભક્તને માટે એજ ઉચિત છે કે તે સત્યનિષ્ઠ બને. પોતાની ઉન્નતિ માટે સત્યની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

અહિંસાશ્રુતિ અને સત્યનિષ્ઠા આ બે ભાવનાઓથી મનુષ્યની ઉન્નતિ ધણ શકે છે અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

બે માર્ગ

અહિંસા અને સત્ય એ બે પ્રશ્નસંનીધ માર્ગ છે. તેનાથી

જ મનુષ્યમાનનું આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં કલ્યાણ થઈ શકે છે. આ બે માર્ગો માટે આ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. **ઉમે સુષ્ટુતી સુગાતવે સઃ મૂરિ ઇમૃતાનિ સાવિપત્ ।**

(મં. ૩)

"આ બે ઉત્તમ પ્રશ્નસંનીધ માર્ગો પરથી (સુ) ઉત્તમ રીતે (ગાતવે) જવાને માટે પરમાત્મા પુષ્કળ સુખસાધન આપણને આપે છે." આજ તેની અપાર દયા છે. આ જગતમાં તેણે અનંત સુખસાધન નિર્માણ કર્યાં છે, અને મનુષ્યોને આપ્યાં છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય એજ છે કે મનુષ્યો તે સુખસાધનોનું અવલંબન કરીને અહિંસા અને સત્યના સાધન દ્વારા પોતાની ઉન્નતિનું સાધનબનાવે અને અંતમાં પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે. પરમેશ્વરની અપાર દયાનો આ પ્રમાણે અનુભવ કરીને તેના પર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી એજ યોગ્ય છે.

ઉપરોક્ત બે માર્ગથી ઐહિક અબ્યુદય સાધન, અને પારમાર્થિક નિર્ગ્રેયસ સાધન પણ થઈ શકે છે. ધર્મના આ બે અંગો જ છે. પરમાત્માએ આ જગતમાં જે સુખસાધન નિર્માણ કર્યાં છે તેમને લઈને અબ્યુદય અને નિઃક્રેયસ સાધન કરીને પરમશાંતિને મનુષ્ય પ્રાપ્ત થાયો.

અર્થવાર્તાના અનુયાયી

આ સૂત્રનો ઉપદેશ "આ-અર્થજ્ઞ" ને માટે કરેલો છે. "અર્થ" નો અર્થ કુટિલતા, હિંસા, અવ્યયતા ઇત્યાદિ "અ-અર્થ" નો અર્થ છે, "અકુટિલતા, અહિંસા અને સ્થિરતા." જે મનુષ્ય અકુટિલતા અને અહિંસાનુત્તિનું પાલન કરીને મનઃસંયમ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ યોગમાર્ગનું અનુશાન કરીને ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરે છે તેમને અર્થવાર્તા કહે છે. આ યોગમાર્ગના જે અનુયાયી હોય છે તેમને "આર્થર્થ" કહે છે. આ આચાર્યજોની ઉન્નતિ કયા પ્રકારે થાય છે તેનું વર્ણન આ સૂત્રમાં કરેલું છે. આ દૃષ્ટિથી પાઠક આ સૂત્રનો વિચાર કરશે, તો તેમને આત્મોન્નતિનું વેદપ્રતિપાદિત યોગમાર્ગનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

આજા છે કે પાઠક આ સૂત્રથી અહિંસા અને સત્યનું મહત્વ જાણીને તેના અવલંબનથી પોતાની ઉન્નતિનું સાધન બનાવે અને વેદનો ઉપદેશ પોતાના દૈનિક આચરણમાં લાવીને આલોક તેમજ પરલોકમાં પરમ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે.

અમૃતરસમય દેવ

કાંડ ૭, સૂક્ત ૪૦ (૪૧)

(શ્રુતિ:- પ્રત્યક્ષા । દેવતા:- સરસ્વાત્ર)

યસ્ય વ્રતં પશવો યન્તિ સર્વે યસ્ય વ્રત ઉપતિષ્ઠન્ત આપઃ ।

યસ્ય વ્રતે પુષ્ટપતિર્નિવિષ્ટસ્તં સરસ્વન્તમર્વસે હવામહે

॥ ૧ ॥

આ પ્રત્યઞ્ચ દાગુષે દાશ્વસં સરસ્વન્તં પુષ્ટપતિં રયિષ્ઠામ્ ।

રાયસ્પોષં શ્રવસ્યું વસાનાં હ્રહ હ્રુવેમ સર્દનં રયીનામ્

॥ ૨ ॥

અર્થ— (સર્વે પશવઃ યસ્ય વ્રતં યન્તિ) સર્વ પશુ જેના નિયમને અનુસાર જાય છે. (યસ્ય વ્રતે આપઃ ઉપતિષ્ઠન્તિ) જેના કર્મને અનુસાર જળ ઉપસ્થિત થાય છે, (યસ્ય વ્રતે પુષ્ટપતિઃ નિવિષ્ટઃ) જેના મતમાં યોગ્યકર્તા કાર્ય કરે છે, (તં સરસ્વન્તં અર્વસે હવામહે) તે અમૃતરસવાળા દેવની અમારી રક્ષાને માટે અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ. (૧)

(દાગુષે પ્રત્યઞ્ચ દાશ્વસં) દાતાને પ્રત્યેક સમયે સાથે જોડીને દાન દેનારાઓ, (પુષ્ટપતિં સરસ્વન્તં) પુષ્ટિ કરનારા, અમૃતરસવાળા, (રયિ-સ્થાં) ઐશ્વર્યમાં સ્થિર રહેવાવાળા, (રાયસ્પોષં શ્રવસ્યું) ધનની પુષ્ટિ કરનારા અને અનાજવાળા (રયીણાં સર્દનં) ધનોના આશ્રય સ્થાનરૂપ દેવની (હ્રહ વસાનાં) અહીં રહેનારા અમે બધા (આ હ્રુવેમ) પ્રાર્થના કરીએ છીએ. (૨)

સાનાર્થ— સર્વ પશુ પક્ષી જેના નિયમમાં રહે છે, જળ જેના નિયમ વડે વહે છે, જેના નિયમથી સર્વની પુષ્ટિ થાય છે તે દેવની અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે અમારી રક્ષા કરે. (૧)

દરેક દાતાને જે ધન આપે છે, સર્વતું જે યોગ્ય કરે છે, જેનાથી સર્વની શોભા જતે છે, જે સર્વના ઐશ્વર્યને વધારે છે અને જેની પાસે અત્ર વિપુલ પ્રમાણમાં છે, જેના આશ્રયે સર્વ ધનજાડાર રહે છે, તે દેવની અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે જેની કૃપાથી અમે સર્વ આ સ્થાનમાં રહેનારા લોકો સુરક્ષિત રહીએ. (૨)

હમ્મરની પાસે સંપૂર્ણ અમૃત રસ છે, તે રસને સર્વતું યોગ્ય કરે છે તેથી અમે તેની પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે અમારી રક્ષા કરે, અમને પુષ્ટ બનાવે, અમને ધન સંપન્ન બનાવે અને અમૃતરસથી સુકત કરે.

મહાન્ શાસક

કાંડ ૧, સૂકત ૨૦

(જાણિ:- વચર્વાં । દેવતા:- સોમઃ, મરુતઃ)

અદારસૃદ મવતુ દેવ સોમસ્મિન્યજ્ઞે મરુતો મૃદતાં નઃ ।

મા નોં વિદદમિમા મો અશસ્તિર્મા નોં વિદદ વૃજિના દ્વેષ્યા યા ॥ ૧ ॥

યો અચ સેન્યો વધોઽઘાવૂનામુદીરતે ।

યુવં તં મિત્રાવરુણાવસ્મદ્યાવયતં પરિ ॥ ૨ ॥

હતશ્ચ યદુમૃતંશ્ચ યદ્વધં વરુણ યાવય ।

વિ મહચ્છર્મં યચ્છ વરીયો યાવયા વૃધમ્ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાસ હૃત્યા મહાં અસ્યમિત્રસાહો અસ્તુતઃ ।

ન યસ્ય હન્યતે સક્ષા ન જીયતે કદા ચન ॥ ૪ ॥

અર્થ—હે (દેવ સોમ) સોમદેવ । (અ-દાર-સૃદ મવતુ) આપસ-આપસમાં ભંગાણુ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય ન થાય હે (મરુતઃ) મરુતો । (અસ્મિન્ યજ્ઞે) આ યજ્ઞમાં (નઃ મૃદતાં) અમને સુખી કરો. (અભિ-માઃ નઃ મા વિદદ) પરાભવ અમારી પાસે ન આવે (અશસ્તિર્મા) અકર્તિ અમે પ્રાપ્ત ન કરીએ (યા દ્વેષ્યા વૃજિના) જે દ્રેવ વધારનારાં કુટિલકૃત્યો છે તે પણ (નઃ મા વિદદ) અમારી પાસે ન આવે. (૧) (ઘાવૂનાં) પાપમય છવનવાળાનો (યઃ સેન્યઃ વધઃ) જે શૂરવીરશી આવે વધ (અચ ઉદીરતે) આજ થઈ રહ્યો છે, હે મિત્ર અને વરુણે. (યુવં) તમે (તં અસ્મદ પરિ યાવયતં) તેને અમારી પાસેથી સર્વથા દૂર કરી દો. (૨) હે (વરુણ) સર્વશ્રેષ્ઠ ઈશ્વર ! (યત્ હતઃ ચ યત્ અમૃતઃ) જે અહીંથી તેમજ ત્યાંથી વધ થતો હોય તેને (વધં યાવય) પણ દૂર કરી દો. (મહત્ શર્મં વિ યચ્છ) મહાન આશ્રય અને સુખ અમને આપો અને (વધં વરીયઃ યાવય) વધને અમારાથી ખૂબ જ દૂર કરી દો. (૩) (હૃત્યા મહાન્ જ્ઞાસઃ) આ પ્રમાણે સત્ય અને મહાન્ શાસક ઈશ્વર (અ-મિત્ર-સાહઃ અસ્તુતઃ) શત્રુનો પરાજય કરનારો અને કદી પણ ન હારવાવાળો (અસિ) તું છે. (યસ્ય સક્ષા) જેનો મિત્ર (કદાચન ન હન્યતે) કદી પણ મરી જતો નથી અને (ન જીયતે) કદી પરાભવ પણ થતો નથી. (૪)

લાપાર્થ—હે ઈશ્વર ! અંદર-અંદર ભંગાણુ વધારનારું કોઈ કાર્ય અમારાથી ન થાય, આ સત્કર્મથી અમને સુખ પ્રાપ્ત થાઓ, પરાજય, અહીંનિ, અથથ, દ્રેવ અને કુટિલતા અમારી પાસે પણ ન આવે (૧) હે દેવ ! શૂરવીરો દ્વારા જે પાપીઓનો વધ થઈ રહ્યો છે, એવા વધના પ્રસંગ પણ અમારામાં ઉત્પન્ન ન થાઓ. (૨) હે વરુણ ! અમારામાં અથવા બીજાઓમાં વધ કરવાનો ભાવ ન રહે. વધનો ભાવજ અમારા બધાથી દૂર કરીને અને તારો મહાન્ આશ્રય-સુખપૂર્ણ-આશ્રય અમને આપો. (૩) આ પ્રકારે તારૂંજ મહાન્ સત્યશાસન સર્વની ઉપર રહે, તુંજ યતુઓને સાચી રીતે જ્ઞ કરનારો અને સર્વદા અપરાજીત છે, તારો મિત્ર જીવે જે રહે છે તેનો કદી પણ વધ થશે નહિ અને તેનો કદી પરાજય પણ થશે નહિ. (૪)

મહાન્ શાસક

સૂક્તની સાથે રાંબાં

અંતમાં " ઇશ્વર-ભક્તિયુક્ત સત્વજ્ઞાન જ છે " આ વિશેષ વાત કહી છે. તેનું વિશેષ તાં થઈ રહ્યું છે. સર્વથી પ્રથમ અંદર-ર કરવાની સચ્ચના આપી છે.

-આપસની ફાટફૂટ દૂર કરો

જુ મળતુ " અમારું આચરણ આપસ-ર કરવાવાળું હો. એ આ ઉપદેશનું તાત્પર્ય

આપસ-ર કરવાવાળું હો.

વારં (૬ = ફાટફૂટ ધાતુ)

વાર-સુત્ = ફૂટનો અર્થ, ફાટફૂટનું કાર્ય.

અ-વાર-સુત્ = ફૂટ દૂર કરનારું કાર્ય.

(" અ-વાર-સુત્ મળતુ " અર્થાત્ " અંદર-અંદરની ફાટફૂટ દૂર કરવાનું કાર્ય અમારા અધીની થવું રહે. " આપસ-આપસની ફૂટને કારણે શત્રુઓ અમારા પર હુમલો કરે છે અને શત્રુઓનો હુમલો થવાને કારણે તેમને નસાડી મૂકવાનો યત્ન કરવો પડે છે. આથી યુદ્ધનું કારણ આપસ-આપસની ફૂટ જ છે. જો આપસ-આપસમાં ફાટફૂટ ન હોય અને બધા લોકો એકબીજા સાથે સંપર્ક અને એક વિચારથી રહે તો ખીમ લોકો હુમલો કરતાં પણ ઝરો. જ્યાં આપસમાં ફૂટ હોય છે ત્યાં જ શત્રુઓ હુમલો કરે છે. આથી યુદ્ધનું કારણ આપસ-આપસની ફૂટમાં જ છે તે જોવું જોઈએ અને આ ફૂટને દૂર કરવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય સુખની આ જ ખરી શુનિવાદ છે.

આપસમાંની ફૂટ દૂર થવા પછી જ (મુદ્દત) સુખી થવાની સંભાવના છે, નહિ તો સુખની આશા નિરર્થક છે. અંદર-અંદરનું જંગાણ દૂર થવાથી જે લાભ થશે તે નિમ્ન-લિખિત પ્રકારથી પ્રથમ મંત્રના ઉત્તરાર્થમાં વર્ણવ્યા છે. ૧ સમિમા નઃ મા ચિદત્ = પરાજય અમારી પાસે ન આવે. ૨ ભરાસ્તિઃ મો = કુષ્ઠાંતિ અમારી પાસે ન આવે.

૩ જુજિના નઃ મા = કોષ્ટ પણ કુટિલકૃત્ય અમારાથી ન થાય. ૪ હ્રેષ્ટ્યા નઃ મા ચિદત્ = હેષભાવ અમારી પાસે ન આવે.

જે વખતે અમે અમારામાંથી અંદર-અંદરનો કલહ દૂર કરીશું તે સમય પછી કાષ્ઠનો દ્વેષ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ અમારે માટે નહિ રહે. કોષ્ટ સાથે કપટયુક્ત કુટિલ વ્યવહાર

કરવાની આવશ્યકતા નહિ પડે, અમારો કદા પરાજય નહિ થાય, અથવા અમારા પર કોષ્ટ આપતિ નહિ આવે, અને અમારી અપકીર્તિ પણ થશે નહિ, અર્થાત્ જ્યારે અમે અંદર-અંદરના કલહ દૂર કરીને અમારામાં ઉત્તમ પ્રકારનું સંગઠન કરીશું ત્યારે એકતાના બળથી આગળ વધીશું, ત્યારે સર્વ લોકો અમારા મિત્ર બનીને અમારી સાથે મિત્રતાનો વ્યવહાર રાખશે અને પણ બધાની સાથે સરળ વ્યવહાર કરતા જઈશું. એકતાને કારણે અમારું બળ વધશે અને તેથી કદી પણ પરાજય ઝરશે નહિ, તથા અમારું યશ ફેલાવું જશે. (મંત્ર ૧)

દ્વિતીય અને તૃતીય મંત્રમાં જે સૈનિક વીરોથી કુષ્ઠાનો સંહાર થવાનું વર્ણન છે. તે વર્ણન એવું છે— અમારી અંદર-અંદરની ફૂટને કારણે જ કુષ્ઠ લોકો અમને સતાવે છે ત્યારે જ તેમનો વધ કરવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે. જો અમારો સમાજ સુસંગઠિત હશે તો તે વધનું મૂળ જ નાશ પામવાથી પછી વધ રહેશે જ નહિ અને અમને (મહત્ત્વ શર્મ) મહાસુખ પ્રાપ્ત થશે. " શર્મ " શબ્દનો અર્થ " સુખ અને આશ્રય " છે. પૂર્વાપર સંબંધ જોવાથી સમન્વય છે કે પરમેશ્વરનો આશ્રય જ અહીં ઉત્તમ છે. કારણ કે સાચું સુખ પરમાત્માના આશ્રયથી જ મળે છે (મંત્ર ૨-૩)

મહાન્ શાસક

એક ઇશ્વર જ મહાન્ શાસનકર્તા છે, તેના ઉપર અન્ય કોઈનો અધિકાર નથી, સર્વ તેના શાસનમાં જ કાયું કરે છે. તે જ સર્વોપરિ છે, તે શત્રુઓનો સાચો નાશ કરનાર અને કદી પરાજિત થનારો નથી. જો આવા સમર્થ પ્રભુનો કોષ્ટ મિત્ર બનીને રહે તો તેનો પણ કદી નાશ થાય નહિ અને તેનો પણ કદી પરાજય થાય નહિ, અર્થાત્ પ્રભુનો મિત્ર બનીને રહેનાર અને વ્યવહાર કરનારનો યશ સર્વજન પ્રસરશે અને તેની જ ખ્યાતિ સર્વજન પ્રસરશે. (મંત્ર ૪)

પૂર્વ સૂક્તમાં જે " જ્ઞાન-કવચ, ભદ્રાકર્મ " નું વર્ણન કરેલું છે તે બ્રહ્મ-કવચ આ જ છે કે " પરમેશ્વરનું શાસન સર્વોપરિ ગાનનું અને તેના સખા બનીને વ્યવહાર કરવો. "

આશા છે કે પાઠક આ પ્રકારે પ્રભુના મિત્ર બનવાના પ્રયત્ન કરશે.

જગતનો એક સમ્રાટ

કાંડ ૬, સૂકત ૩૬

(શ્રાવિઃ- અથર્વા (સ્વસ્ત્યયનકામઃ) । દેવતાઃ- અગ્નિઃ)

ઋતાવાનં વૈશ્વાનરમૃતસ્ય જ્યોતિર્પસ્પર્તિમ્ ।

॥ ૧ ॥

અજસ્રં ઘર્મમીમહે

સ વિશ્વા પ્રતિં ચાક્લપ ઋતૂરસૃજતે વશી ।

॥ ૨ ॥

યજ્ઞસ્ય વયં ઉત્તિરન્

અગ્નિઃ પરેષુ ધામસુ કામો ભૂતસ્ય ભવ્યસ્ય ।

સમ્રાટેકો વિ રાજતિ

॥ ૩ ॥

અર્થ— (ઋતાવાનં) સત્યશુકલ, (ઋતસ્ય જ્યોતિર્પસ્પર્તિમ્) સત્યપ્રકાશના સ્વામી, અનં (અજસ્રં ઘર્મમીમહે) નિરંતર પ્રકાશનારા સર્વ વિશ્વના ચાલક ઇશ્વરની (મીમહે) અમે પ્રાપ્તિ કરીએ છીએ. (૧)

(સઃ વિશ્વા પ્રતિં ચાક્લપે) તે સર્વને સમર્થ બનાવે છે. (વશી ઋતૂર ઉત્ત સૃજતે) અને તે સર્વને પોતાને વશ કરનારા વસંત આદિ ઋતુઓને બનાવે છે. અને (યજ્ઞસ્ય વયઃ ઉત્તિરન્) યજ્ઞને માટે ઉત્તમ અન્ન બનાવે છે. (૨)

(ભૂતસ્ય ભવ્યસ્ય કામઃ) ભૂત, ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારા જગતની કામનાઓ પૂર્ણ કરનારા (૧કઃ સમ્રાટ અગ્નિઃ) એક સમ્રાટ પ્રકાશમય દેવ (પરેષુ ધામસુ વિરાજતિ) દૂર દૂરના સ્થાનોમાં પણ બિરાજે છે. (૩)

જગતનો એક સમ્રાટ

સર્વનો એક ઇશ્વર

ઇશ્વર સર્વ જગતનો “ એક સમ્રાટ ” છે એ વાત આ સૂક્તમાં મણીજ ઉત્તમતાથી કહી છે. તે ઇશ્વર (પરેષુ ધામસુ વિરાજતિ) દૂરમાં દૂરના સ્થાનમાં પણ વિરાજમાન છે. પાસે નો છે જ પણ અતિ દૂર પણ છે, અર્થાત્ તે સર્વજ છે. સર્વ (ભૂતસ્ય ભવ્યસ્ય) ભૂતકાળમાં ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થોના જેવી રીતે તે સમ્રાટ હોય તેવી રીતે આજે વર્તમાન સમયમાં દેખાતા સર્વ જગતનો તે સ્વામી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ભવિષ્યકાળમાં ઉત્પન્ન થનારા જગતનો પણ તે સ્વામી રહેશે, અર્થાત્ સંપૂર્ણ જગતનો સર્વકાળમાં તે સ્વામી છે. અને એનાથી બિન બીજો કોણ સ્વામી નથી જ.

તે સર્વથી અગ્રિમ સામર્થ્યવાન છે અને એટલા માટે જ

તે (વિશ્વા ચાક્લપે) સર્વને સામર્થ્યવાન બનાવી શકે છે. તે સમર્થ છે એટલે સર્વને (વશી) પોતાના વશમાં રાખે છે, તેના શાસનની બહાર કોઇ પણ નથી. તે સર્વ પ્રકારના બનાવ તથા વિવિધ ઋતુઓમાં થનારા યજ્ઞનીય પદાર્થો અને યોગ્ય પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે.

તે ત્રણ કાળમાં (ઋતાવાનં) સત્યસ્વરૂપ છે અને. (ઋતસ્ય પતિઃ) સત્ય-નિયમોનું પાલન કરવાવાળો છે. તે જ સર્વ (વૈશ્વાનરઃ) વિશ્વનો સંચાલક-વિશ્વને ચલાવનારો છે. સર્વને માટે તે જ ઉપારથ અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે.

આ સૂક્તમાં એકેશ્વરની ઉત્તમ ઉપાસના કહી છે. તેથી ઉપાસના માટે આ સૂક્ત ઉત્તમ છે.

પ્રબંધપાલક

કાંડ ૭, સૂક્ત ૨૪ (૨૫)

(શ્રાવિઃ- પ્રજા । દેવતાઃ- ઇન્દ્રઃ, અમિઃ, સવિતા)

યન્ન ઇન્દ્રો અર્લનદ્યવૃશિર્વિશ્વે વૈવા મરુતો યત્સ્વર્કાઃ ।

તદુસ્મર્યં સવિતા સત્યધર્મા પ્રજાપતિસ્તુમતિર્નિ ચંચ્રાત

॥ ૧ ॥

અર્થ— (યત્) જે અમિ, ઇન્દ્ર, વિશ્વેદેવ, (સ્વર્કાઃ મરુતઃ) ઉત્તમ તેજસ્વી મરૂત આ સર્વમાં પ્રત્યેક (નઃ અસ્વનત્) અમારે માટે ખોલી રહ્યો છે (તત્) તે (સત્યધર્મા પ્રજાપતિઃ અનુમતિઃ સવિતા) સત્યધર્મવાળો પ્રબંધપાલક અનુમતિ રાખવાવાળો સવિતા (નિચંચ્રાત) આપો. (૧)

સર્વ પ્રાણીમાત્રને માટે વિદ્યુત્, અમિ, પ્રથિવી ઇત્યાદિ સર્વ દેવ તથા વિવિધ પ્રકારના વાસુ જે લાભ કરે છે, તે લાભ સર્વથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેની ખસેલી મેઝ્ય રીતિથીલાભ પ્રાપ્ત કરવો નોઇએ. કારણ કે સાચો પ્રબંધપાલક આ સૂચ્ય જ છે.

વ્યાપક અને શ્રેષ્ઠ દેવ

કાંડ ૭, સૂક્ત ૨૫ (૨૬)

(શ્રાવિઃ- મેઘાતિથિઃ । દેવતાઃ- વિષ્ણુઃ, વરુણઃ)

યયોરોજસા સ્કમિતા રજાંસિ યૌ વીર્યૈર્ધીરતમા શવિઃ ।

યૌ પત્યેતે અપ્રતીતૌ સહોમિર્વિષ્ણુમગન્વરુણં પૂર્વહૂતિઃ

॥ ૧ ॥

યસ્યેદં પ્રદિશિ યદ્વિરોચતે પ્ર ચાનતિ વિ ચ ચદ્વે શર્ચામિઃ ।

પુરા દેવસ્ય ધર્મણા સહોમિર્વિષ્ણુમગન્વરુણં પૂર્વહૂતિઃ

॥ ૨ ॥

અર્થ— (યયોઃ ઓજસા) જે બે જણના બળથી (રજાંસિ સ્કમિતા) લોકલોકાંતર સ્થિર થયાં છે, (યૌ વીર્યૈઃ શવિઃ ધીરતમા) જે બન્ને પોતાના પરાક્રમે અને બળથી અત્યંત શૂરવીર છે, (યૌ સહોમિઃ અપ્રતીતૌ પત્યેતે) જે બન્ને જણ પોતાના બળને લીધે પાછા ન હઠતાં આગળ વધે છે, તે બન્ને (વિષ્ણુ વરુણ) વિષ્ણુ અર્થાત્ વ્યાપકદેવ તરફ અને વરુણ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠદેવ તરફ (પૂર્વહૂતિઃ અગન્) સર્વથી પ્રથમ પ્રાર્થના કરતાં કરતાં તેને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧)

(યસ્ય પ્રદિશિ) જેની દિશાઓ અને ઉપદિશાઓમાં (ઇદં યત્ વિરોચતે) જે પ્રગટે છે, (પ્ર અનતિ ચ) અને ઉત્તમ રીતે પ્રાણ ધારણ કરે છે. (દેવસ્ય ધર્મણા સહોમિઃ) આ દેવના ધર્મ અને બળથી (શર્ચામિઃ વિચદ્વે ચ) તથા શક્તિઓથી જુએ છે, તે (વિષ્ણુ ચ વરુણં ચ પૂર્વહૂતિઃ અગન્) વ્યાપક અને શ્રેષ્ઠ દેવની સર્વથી પ્રથમ પ્રાર્થના કરીને તેને પ્રાપ્ત કરે છે. (૨)

ભાષાર્થ—જેણે પોતાના બળથી આ જિલોકને પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર કર્યાં છે, જે પોતાની વિવિધ શક્તિઓથી અત્યંત બળવાન અને પરાક્રમી બનેલ છે. જે કદી પાછો હઠતો નથી, પરંતુ આગળ જ વધે છે તે વ્યાપક અને સર્વશ્રેષ્ઠ દેવની હું સહુથી પ્રથમ પ્રાર્થના કરું છું કારણ કે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. (૧)

જેની શક્તિથી વિશાળો અને હિંદુઓમાં સર્વન પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો છે, જેની જીવનશક્તિથી સર્વ પ્રાણીમાત્ર પ્રાણ ધારણ કરે છે, જે દેવના પોતાના ધર્મથી અને બગથી સર્વ પ્રાણીઓ જીવે છે અને અનુભવ કરે છે, તે વ્યાપક અને સર્વ-શ્રેષ્ઠ દેવની સદુપી પ્રથમ પ્રાર્થના કરું છું, કારણ કે તે સર્વથી પરિષ્કેપ છે. (૨)

આ મુક્ત તદ્દન સ્પષ્ટ હોવાથી તેનું વિવરણ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. આ સૂક્તમાં પ્રથમ મંત્રના બે દેવ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ માનીને વર્ણન કરેલ છે, પરંતુ યીજા જ મંત્રમાં તે બંનેને એક માંગેલા છે અને એક વચની પ્રયોગ કરેલ છે. આથી 'વિધ્યુ અને વરુણ' આ બે શબ્દો એક અભિન્ન દેવતાનું વર્ણન કરે છે એ સ્પષ્ટ છે. પાઠક તેની વધારે શોધ કરે.

વિશ્વશક્તનો આલક

કાંક ૪, સૂક્ત ૧૧

(જાપિ - મુખ્યકિરા । દેવતાઃ - અનહુત, હન્દ્રઃ)

અનહવાન્દાધાર પૃથિવીમુત ચામનહવાન્દાધારોર્વિન્તરિક્ષમ ।

અનહવાન્દાધાર પ્રવિશઃ પદુર્ધીરનહવાન્વિશ્વં મુર્ધનમા વિવેશ ॥ ૧ ॥

અનહવાનિન્દ્રઃ સ પશુભ્યો વિ ચંદ્રે ત્રયાં છક્રો વિ મિમીતે અધ્વનઃ ।

મૂતં મંવિષ્યન્મુવન્ના દુહાનઃ સર્વાં દેવાનાં ચરતિ વ્રતાનિ ॥ ૨ ॥

હન્દ્રો જાતો મનુષ્યેષ્વન્તર્ધર્મસ્તપશ્વરતિ શોશુચાનઃ ।

સુપ્રજાઃ સન્સ ડંકારે ન સર્પયો નાશ્રીયાદનહુર્ધો વિજાનન ॥ ૩ ॥

અર્થ— (અનહવાન્ પૃથિવીં દાધાર) વિશ્વરૂપી શક્તને ચત્રાવનારો ઇશ્વર પૃથ્વીને ધારણ કરે છે. (અનહવાન્ ઘાં ઉત ઉઠ અન્તરિક્ષં દાધાર) આ ઇશ્વરે જ હુલેક અને તે મહાઅંતરિક્ષને ધારણ કર્યું છે. (અનહવાન્ પદુર્ધીઃ પ્રવિશઃ દાધાર) આ જ ઇશ્વરે છ મહાદિશાઓને ધારણ કરી છે. (અનહવાન્ વિશ્વં મુર્ધન માવિવેશ) આ જ ઇશ્વર સર્વ જીવનોમાં પ્રવેશ પામેલો છે. (૧)

(સઃ અનહવાન્ હન્દ્રઃ) આ ગોધો (અનહવાન્) ઇન્દ્ર છે તે (પશુભ્યઃ વિચદ્રે) પશુઓનું નિરીક્ષણ કરે છે. (શક્રઃ ત્રયાન્ અધ્વનઃ વિ મિમીતે) આ સમર્થ પ્રભુ ત્રણે માગેને માપી રહે છે. (મૂતં મંવિષ્યત્ મુવન્ના દુહાનઃ) ભૂત, અવિધ્ય અને વર્તમાનકાળના પદાર્થોને નિર્માણ કરતાં કરતાં (દેવાનાં સર્વાં વ્રતાનિ ચરતિ) દેવોના સર્વ વ્રતોને અટાવે છે. (૨)

(હન્દ્રઃ મનુષ્યેષુ અન્તઃ જાતઃ) ઇન્દ્ર મનુષ્યોની અંદર પ્રગટ થયેલ છે, તે (તપઃ ધર્મઃ શોશુચાનઃ ચરતિ) તપી રહેલા સૂર્યની જેમ પ્રકાશતો આલી રહ્યો છે. (અનહુઃ વિજાનન) આ સંચાલકને જાણતાં જાણતાં (યઃ ન મશ્રીયાત્) જે પોતાને માટે કદી લોગ કર્યો નહિ (સઃ) તે (સુ-પ્રજાઃ સન્) સુપ્રજાવાન થઈને (ડન્-કારે ન સર્પન્) દેહપાત પડી ભટકતો નથી. (૩)

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, ધ્રુવોક અને હિંદુઓને ધારણ કરી છે અને તે સર્વ જીવનોમાં પ્રવેશ યોગ્ય છે. (૧)

આ જ ઇન્દ્રને અનહવાન્ કહે છે, તે સર્વનો નિરીક્ષક છે. આ સમર્થ ઇન્દ્રે ત્રણે માગેને નિર્માણ કરેલ છે. ભૂત, અવિધ્ય અને વર્તમાનકાળના સર્વ પદાર્થોનું નિર્માણ કરતાં કરતાં તે સર્વ અન્યાય દેવતાઓનાં વ્રતોને ચક્રાવે છે. (૨)

આ પ્રભુ મનુષ્યોની અંદર પ્રગટ થાય છે. તે પ્રકાશમાન સૂર્યની જેમ તેજસ્વી છે. આ ઇશ્વરને જે જાણે છે તે સ્વાધી

અનદ્વાન્દુહે સુકૃતસ્ય લોકે એનં વ્યાયયતિ પર્વમાનઃ પુરસ્તાત્ ।

પર્જન્યો ધારા મરુત ઋધો અસ્ય યજ્ઞઃ પયો દક્ષિણા દોહો અસ્ય

॥ ૪ ॥

યસ્ય નેરો યજ્ઞપતિર્નિ યજ્ઞો નાસ્ય દ્વાતેશે ન પ્રતિગ્રહીતા ।

યો વિશ્વજિદ્વિશ્વમૃદ્વિશ્વકર્મા ધર્મ નો વૂત યતમશ્રતુષ્પાત્

॥ ૫ ॥

યેન દેવાઃ સ્વરિશ્વરુદ્ધિત્વા શરીરમમૃતસ્ય નામિમ્ ।

તેન ગેષ્મ સુકૃતસ્ય લોકે ધર્મસ્ય વ્રતેન તપસા યજ્ઞસ્યવઃ

॥ ૬ ॥

હન્દ્રો રૂપેણાગ્નિર્વહેન પ્રજાપતિઃ પરમેષ્ઠી વિરાટ્ ।

વિશ્વાનરે અક્રમત વૈશ્વાનરે અક્રમતાનુદ્ધર્મક્રમત ।

સોઽદિહયત્ સોઽધારયત

॥ ૭ ॥

(સુકૃતસ્ય લોકે અનદ્વાન્દુ હે) પુણ્યલોકમાં આ ઇશ્વર તૃપ્તિ આપે છે અને (પુરસ્તાત્ પર્વમાનઃ) એનં આપ્યાયયતિ) પ્રથમ હતા તેનાથી વધારે પવિત્ર કરીને તેને આગળવધારે છે. (પર્જન્યઃ અસ્ય ધારાઃ) પર્જન્ય તેની ધારાઓ છે. (મરુત ઋધઃ) મરુત્ અર્થાત્ વાયુ તેના સ્તન છે, (અસ્ય યજ્ઞઃ પયઃ) તેના યજ્ઞ તે જ તેનું દૂધ છે અને (અસ્ય દક્ષિણા દોહઃ) તેની દક્ષિણા દૂધને ડોહવાના પાત્રના જેવી છે. (૪)

(યજ્ઞપતિઃ યસ્ય ન દૈશે) યજ્ઞપતિ તેનો સ્વામી નથી. (ન યજ્ઞઃ) તેમજ યજ્ઞ પણ સ્વામી નથી. (ન દ્વાતા, ન પ્રતિગ્રહીતા અસ્ય દૈશે) દ્વાતા તેમજ દાન લેનારો પણ તેનો સ્વામી નથી. (યઃ વિશ્વજિત્) જે સર્વને જીતવાવાળો, (વિશ્વાશ્રુત વિશ્વકર્મા) સર્વનો પોષણકર્તા અને સર્વનો સર્જક છે (ધર્મ નઃ વૂત) તે ઉચ્છ્રુતા આપનારનું અમને વશું ન કહે. તે (યતમઃ ચતુષ્પાત્) કેવો ચાર પગવાળો છે ? (૫)

(યેન દેવાઃ શરીરં હિત્વા) જેની સહાયતાથી દેવ શરીરનો ત્યાગ કરીને (અમૃતસ્ય નામિં સ્વઃ આરુહુઃ) અમૃતના કેન્દ્રરૂપ આત્મીય પ્રકાશસ્થાન પર ચઢ્યા હતા. (ધર્મસ્ય તેન વ્રતેન તપસા યજ્ઞસ્યવઃ) પ્રકાશપૂર્ણ તે વ્રતથી અને તપશ્ચર્યાથી યજ્ઞને વધારવાની ઇચ્છા કરનારા અમે (સુકૃતસ્ય લોકે ગેષ્મ) સુકૃતના લોકમાં અમારું પોતાનું સ્થાન અમે પ્રાપ્ત કરીશું. (૬)

(હન્દ્રઃ રૂપેણ અગ્નિઃ) પ્રભુ જ પોતાના રૂપથી અગ્નિ અનેલો છે. તે (પરમેષ્ઠી પ્રજાપતિઃ) પરમાત્મા પ્રજાપાલન કરનાર ઇશ્વર (ચદ્વને વિરાટ્) સર્વ વિશ્વને ઉચ્ચકી રાખવાને લીધે વિરાટ્ બન્યો છે, તે (વિશ્વા-

ભોગ-વૃષ્ટિ)ના ત્યાગ કરીને સુપ્રગ્લવાનુ બનીને દેહપાત પછી અહીં-તહીં ન ભટકતા પોતાના મૂળ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. (૭) આ ઇશ્વર પુણ્યલોકમાં તૃપ્તિ આપે છે અને પ્રારંભથી જ પવિત્ર જતાવલો તે જીવ્હાને આગળ વધારે છે, પર્જન્ય તેની પુણ્દ્રી ધારાઓ છે, વાયુ અથવા પ્રાણ તેના સ્તન છે કે જેમાંથી ઉપરોક્ત ધારાઓ નીકળે છે, યત્ પુણ્દ્રિકરૂ દૂધ છે અને દક્ષિણા દોહનપાત્રની સમાન છે. (૪)

પર, યજ્ઞપતિ, દાતા અથવા દાન લેનારો આમાંથી કોઈ પણ તેના પર શાસન કરી શકતા નથી. તે વિશ્વને જીતનારો, વિશ્વનું પોષણ કરવાવાળો અને વિશ્વસંબધી સર્વ કર્મ કરવાવાળો છે. તેના ચતુષ્પાત્-ચરૂપ વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. (૫)

જેની સહાયતાથી દેવ શરીરત્યાગ પછી અમૃતના કેન્દ્રરૂપી આત્મશક્તિ પર સમાવિત પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રકાશને વધારનારાં મન અને તપથી યજ્ઞ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવાવાળા અમે પુણ્યલોકમાં અમારું પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીશું. (૬)

મધ્યમેતદનુદુહો યત્રૈવ વહ આહિતઃ ।

एतावदस्य प्राचीनं यावान्प्रत्यङ् समाहितः

॥ ૮ ॥

यो वेदानुदुहो दोहान्तस्तानुपदस्वतः ।

प्रजां च लोकं चाप्नोति तथा सप्तऋषयो विदुः

॥ ૯ ॥

पद्भिः सेदिमवકામત્રિરાં જહ્વામિરુત્થિદન્ ।

શ્રમેણાનહવાન્કીલાલં કીનાશ્ચામિ મચ્છતઃ

॥ ૧૦ ॥

द्वादश वा एता रात्रीर्वत्या आहुः प्रजापतेः ।

तत्रોप ब्रह्म यो वेद तद्वा अनुदुहो व्रतम्

॥ ૧૧ ॥

નરે અક્રમત્) સર્વ નરોઆ વ્યાપ્ત થયો છે. તે (વૈશ્વાનરે અક્રમત્) અગ્નિ વગેરેમાં ફેલાએલો છે. તે (અનુદુહિ અક્રમત) રથ ખેંચનારા પ્રાણીઓમાં ફેલાએલો છે. (સઃ અહંહયત) તે ૬૬ બનાવે છે અને (સઃ અધારયત) તે જ ધારણ કરનાર છે. (૭)

(અનુદુહઃ એત્ મધ્યં) આ સંચાલકને તે મધ્ય છે. (યત્ર એવઃ વહઃ આહિતઃ) જ્યાં આ વિશ્વનો ભાર રહેલો છે, (એતાવત્ અસ્ય પ્રાચીનં) જેટલો તેનો પૂર્વ ભાગ છે અને (યાવાન્ પ્રત્યઙ્ સમાહિતઃ) તેટલો તેનો પાછળનો ભાગ રહેલો છે. (૮)

(યઃ અન્ ઉપદસ્વતઃ અનુદુહઃ સપ્ત દોહાન્ વેદ) જેનો કદી વિનાશ થતો નથી એવા એ સંચાલકના સાત પ્રવાહોને જે બધે છે (પ્રજાં ચ લોકં ચ આપ્નોતિ) તે પ્રજા અને લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. (તથા સપ્ત ઋષયઃ વિદુઃ) એવું સાત ઋષિઓ બધે છે. (૯)

(પદ્ભિઃ સેદિમ અવકામત્રિરાં) પગલાંઓથી ભૂમિનું આક્રમણ કરે છે. (જહ્વામિઃ હરાં ઉત્થિદન્) બાંધોથી શ્વસને ઉત્પન્ન કરના (શ્રમેણ કીલાલં) અને પરિશ્રમથી રસને ઉત્પન્ન કરતાં-કરતાં (અનહવાન્ કીનાશઃ ચ) બળદ અને ખેડૂત (અમિગચ્છતઃ) ચાલે છે. (૧૦)

(દ્વાદશ વૈ એતાઃ રાત્રીઃ) નિશ્ચયથી ભાર એવી આ રાત્રીઓ (પ્રજાપતેઃ વ્રત્યાઃ આહુઃ) જે પ્રજાપતિના વ્રતને માટે પોષ્ય છે એમ કહેવામાં આવે છે. (તથ યઃ વ્રણ ઉપવેદ) ત્યાં જે બ્રાહ્મણે બધે છે, (તન્ વૈ અનુદુહઃ વ્રતં) તે જ તે વિશ્વચાલકનું વ્રત છે. (૧૧)

હવે જ અમિ, પરમેશી, પ્રજાપતિ અને વિરાટ છે, તે જ સર્વ મનુષ્યોમાં અને પ્રાણીઓમાં વ્યાપ્ત છે. તે સર્વ જ છે અને તે જ સર્વને બળ દેનાર છે. (૭)

સંચાલક દેવો તે મધ્યભાગ છે જેના પર આ સંસારરૂપી સકટનો ભાર રાખેલો છે. આ મધ્યભાગના પૂર્વભાગમાં અને પશ્ચિમભાગમાં આ સંસાર રહેલો છે. (૮)

જે આ સંસારરૂપી સકટના સંચાલક દેવા સાત દોદન-પ્રવાહોને બધે છે તે સુપ્રજાઓ ને પુત્રપલોકોને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમ જે સપ્તઋષિઓ બધે છે. (૯)

પગપાંગોથી ભૂમિપર ચાલે છે, બાંધોથી અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે, શ્રમથી અન્નરસ ઉત્પન્ન કરે છે, આ પ્રકારે બળદ અને ખેડૂત એ જ ને સાથે સાથે ચાલે છે. (૧૦)

એ બાર રાત્રીઓ છે જે પ્રજાપતિના વ્રત કરવા માટે ગોઠા છે. તે સમયે બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ જ વિશ્વ-ચલકનું વ્રત છે. (૧૧)

દુહે સાયં દુહે પ્રાતઃદુહે મધ્યંદિનં પરિં ।

દોહા યે અસ્ય સંયન્તિ તાન્વિદ્યાનુપદસ્યતઃ

॥ ૧૨ ॥

(સાયં દુહે પ્રાતઃ દુહે) સાયંકાળે અને પ્રાતઃકાળે હું દોહન કરું છું. (મધ્યંદિનં પરિં) બપોરના પથ દોહન કરું છું. (યે અસ્ય દોહાઃ સંયન્તિ) તેનાથી જે રસ પ્રાપ્ત થાય છે (તાન્ અન-ઉપદસ્યતઃ વિદ્ય) એવા એ અવિનાશીને અમે જાણીએ છીએ. (૧૨)

પ્રાતઃકાળ, મધ્યદિન અને સાયંકાળે દોહન થાય છે, આ દોહનથી જે રસ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ અવિનાશી રસ હોય છે. (૧૨)

વિશ્વશક્ટનો ચાલક

વિશ્વ શક્ટનું સ્વરૂપ

આ સર્વં સંસાર અથવા આ સર્વં વિશ્વ એક ગોટા શક્ટ (ગાડા) જેવું છે. આ ગાડામાં સર્વં મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ ખેડેલાં છે અને પોતપોતાના સ્થૂંચરથાન પર જઈ રહ્યાં છે. આ ગાડાનું વર્ણન વેદોમાં આ પ્રકારે આવેલું છે.—

મનો અસ્યા મન આસીઘૌરાસીદુતછદિઃ ।

શુક્લાવનદ્વાહાવાસ્તાં યદયાસ્સૂર્યા ગૃહમ્ ॥ ૧૦ ॥

જાજ્જ્જામાર્યામભિહિતો ગાઘી તે સામનાવિતઃ ।

ઔર્ગ્ગ તે ચક્ષ્ઞ આસ્તાં દિવિ પન્યાશ્ચરાચરઃ ॥ ૧૧ ॥

શુક્ષી તે ચક્ષ્ઞ યાસ્યા ઘ્યાનો અક્ષ આહતઃ ।

અનો મનસ્મયં સૂર્યાડરોહત્રપ્રયતી પતિમ્ ॥ ૧૨ ॥

(ઋ. ૧૦૮૫૧૦-૧૨)

“ તેનો મનરૂપી રથ હતો, જે રથનો ઉપલેભાગ ઘુલેક હતો, એ સફેદ બળદો તેને જોડેલા હતા, જ્યારે સૂર્યદેવી પતિને ઘેર જવા લાગી. (૧૦) આ બળદો ત્રય્યા તથા સામવેદના મંત્રોથી પ્રેરિત થએલા હતા. આત્મરૂપી એ પૈડા આ રથને લાગેલાં હતાં, અને તેનો માર્ગ આકાશથી ચરાચર રૂપ હતો. (૧૧) આ પૈડા શુદ્ધ છે અને આ જેની વચ્ચેનો જે આધાર હૈંડ તે વ્યાન વાહુનો છે. આ મનોમય રથ જો જોવા પર જેસીને સૂર્યદેવી પતિને ઘેર જાય છે. (૧૨)

અહીં આ રથનો ઉપરનો ભાગ ઘુલેક છે એમ કહ્યું છે અર્થાત્ તેનો નીચેનો ભાગ પૃથ્વી છે અને મધ્યભાગ અંતરિક્ષ છે. શરીરમાં મસ્તિષ્ક, છાતી અને પગ એ રથના ત્રણ ભાગ

જો વિશ્વમાં ત્રણલોક એ ત્રણ ભાગ છે. શરીરમાં દસ ઇન્દ્રિયો ઘેરાયેલી જગાએ છે, તે જ પ્રમાણે જગતના વિશાળ રથને દસ દેવો લાગેલા છે. જેનાથી આ દસ ઇન્દ્રિયો બનેલી છે. જે લોકોને શરીરરૂપી રથની બરાબર કલ્પના આવી શકશે તેમને વિશ્વરૂપી વિશાળ રથની પણ કલ્પના બરાબર આવી જશે. વિષ્ણુ-બ્રહ્મા, શરીરરથ-વિશ્વરથ, તેની ઘુલના દરેક સ્થળે થાય છે. અહીં વિચારથી જાણીને બ્રહ્માપુરના વિશાળ રથની કલ્પના કરવી ઉચિત છે. આ વિશ્વરથના સંચાલક પૃથ્વર આ સુક્તના વર્ણનનો વિષય છે, આ જ “અનન્વાન અથવા ઇન્દ્ર” છે.

ઇન્દ્ર શબ્દ પૃથ્વર વાયક છે એ જાણીતું છે પરંતુ “અનન્વાન” શબ્દ ઇન્દ્ર વાયક હોય એ ખાતરમાં પાઠોને શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે “અનઃ જાકટં વદતિ ક્વતિ અનદ્વાન” અર્થાત્ શક્ટ અથવા ગાડી ખંચમારો બળદ એવો તેનો અર્થ છે. જે પ્રકારે ગાડીને બળદ ચલાવે છે તે પ્રમાણે વિશ્વરૂપી રથને જે ચલાવે છે તે વિશ્વ રથનો (અનદ્વાન) બળદ જ છે. વિશ્વ ચલાવનારો જે પ્રભુ છે તે જ તેને ખેંચી રહ્યો છે. બીજા કોની શકિત છે કે તે તેને ચલાવે ? તેથી પ્રથમ મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “ભૂમિ, અંતરિક્ષ અને ઘુલેક સર્વદેવોની સાથે તેના આધારે જ રહેલ છે અને તે સર્વ ધ્રુવનોમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો છે.” (મંત્ર ૧) આ મંત્રમાં જે “અનન્વાન” શબ્દ આવેલો છે તે સર્વ વિશ્વને આધાર આપનારો, સર્વ વિશ્વવ્યાપક દેવતા વાયક છે, જો કે “અનન્વાન” શબ્દ સંસ્કૃતમાં “બળદ”

વાચક છે તો પણ અહીં તેનો અર્થ " વિદ્ય-ચાલક " એવો થાય છે કેટલાક લોકો અહીં માત્ર બ્રહ્મની જ કલ્પના કરે છે અને અર્થનો અનર્થ કરે છે, તેમને માટે યોગ્ય છે કે તેઓ મત્રના વર્ણનોનો પણ સાથે સાથે વિચાર કરે અને પ્રસંગાનુકૂળ અર્થ કરીને લાભ ઉઠાવે

" જે રથને ઉપરનો ભાગ ઘુલોડ છે, મધ્યભાગ અતરિક્ષ છે અને નીચેનો ભાગ ભૂમિ ઠે, તે રથમાં મનુષ્યમાન બેસેના છે. હું પણ તેમાં બેસા છું, અને આ રથને ચલાવનાર રાજ્ય પ્રભુ છે એવો આ રથ આપણને-સર્વને આપણા ઇચ્છિત રથને પહોંચાડે છે " આ અર્થ તો શ્રેષ્ઠ કાવ્યમય કલ્પના આ મત્રમાં કહેલી છે અર્જુનનો રથ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચલાવી રહ્યા હતા વસ્તુતઃ. " કુરુક્ષેત્ર " અર્થાત્ કમલ્લેખમાં દરેક મનુષ્યનો દેહરથ પરમાત્માની શક્તિથી જ ચલાવાઈ રહ્યો છે એજ પ્રમાણે વિદ્યનો આ પ્રયત્ન રથ પણ તેની જ શક્તિથી ચાલી રહ્યો છે આ કલ્પના મનમાં લાવીને " વિદ્ય ચાલક " ઇશ્વરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ દરેક મનુષ્યને માટે ઉચિત છે આ કલ્પનાનું જેટલું વધારે મનન કરનારો આવે તેટલું પરમાત્માની શક્તિનું અધિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અને મનુષ્ય ઇશ્વરની અગ્રાધ શક્તિને વધારે જાણી શકે છે

જેવી રીતે રથના અનેક રિભાગ પોતે અલગ અલગ હોવા છતાં પણ તે ભાગે રથમાં જોડાઈ જવાથી સર્વ એકબીજાની સાથે અદૃશ્ય મંદ્ર બાધે છે, અને તેમાંથી એક પણ ભાગ જો કોલો પડી જાય તો આખો રથ તૂટી જાય છે, તેવી રીતે આ વિદ્ય એકબીજા સાથે બાંધાયેલ છે, જો કે સમય શક્તિ લોકોગેકાંતર એકબીજાથી ધણા દૂર જતર પર છે તથા પિ તેમનો પરસ્પરનો સબધ જેટલો જ દૃઢ હોય છે જેટલો રથમાં એક પેદાનો બીજા પેદા સાથે અનુપના શરીરમાં પણ અનેક અવયવો હોય છે, તેઓ અલગ અલગ હોવા છતાં પણ પરસ્પર સબધિત છે, તેમાંથી એક જો અલગ પડી જાય અથવા યોગી બની જાય તો સર્વ શરીર પર આપત્તિ આવી પડે છે, આ જ પ્રકારે મનુષ્યસામાજ્યમાં શાંતિ, શ્રદ્ધ, વેપારી અને કારીગર એમ ચાર અવયવ છે આ સર્વ વ્યક્તિશ્ચ એક બીજાથી પૃથક્ હોય છે પરંતુ સંઘસાનાથી એકબીજા સાથે એવા બાંધાયેલા છે કે જેના શરીરના અવયવો જો અમુક વ્યક્તિએ સંઘના નિયમો તોડીને યનુની સાથે મળી જાય તો સંઘનું જાગ નાશ પામે છે કારણ કે જેવી રીતે

વ્યક્તિનું શરીર રથ છે, સમાજનું શરીર પણ રથ છે, તેજ પ્રમાણે વિદ્યનું શરીર પણ એક મોટો, ભારે, વિશાળ રથ છે નહીં રથજના નિયમો તો એક સરખા જ છે, આ રથની કલ્પના કરીને અને તેનું મનન કરીને પાણક પુષ્કળ બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે છે સર્વ વિદ્ય ગણીને એક રથ છે, તેમાં કોઈ વિલક્ષણના નથી પ્રત્યેક સજન અથવા નિર્જીવ પદાર્થ આ એકજ રથના ભૂદાં ભુદા અંગ છે અને તેમણે આ કલ્પનાથી જ તેમાં રહેલું જોઈએ. આ રથને જે ચલાવે છે તેજ ઇશ્વર છે, તેજ પ્રભુ છે, તેજ ઇશ્વર છે. જુઓ—

•મનદ્વાનુ દમ્દ્રઃ । (મ. ૨)

આ રથને જે ચલાવે તેજ ઇશ્વર છે આ વિદ્યમાં જે ગતિ દેખાય છે તે તેની જ ગતિ છે આ જગ જગને ચેતના આપનાર તે એક જ ઇશ્વર છે. તે શું કરે છે તે જુઓ—

(૧) શક્ત્ર વ્રપાન્ અધ્વનઃ મિમીતે ।

(૨) ભૂતં મચિચયત્ ભુવના દુહાતાઃ ॥

(૩) દેવાનાં સર્વા વ્રતાનિ ચરતિ । (મ. ૨)

" તે સમયે નહીં માર્ગોને મારે છે. (૨) ભૂત, વર્તમાન અને લાવિષ્કાળના ભોગ આપે છે (૩) અને દેવોનાં સર્વ વ્રતોને ચલાવે છે " આ તેનાં કાર્ય છે

(૧) નથ માર્ગ આ છે—સત્, રજ અને તમ, પ્રકૃતિ નિરાસીઓના આ ત્રણ માર્ગ છે કોને કયા માર્ગથી જવું જોઈએ અને કેવી રીતે જવું જોઈએ તેની તેને બરાબર જાણ હોય છે તેજ આ નહીં માર્ગોનાં માપ જાણે છે

(૨) નહીં કાળમાં સેદન— ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળમાં સેદન કરે છે અને પૂર્વેકત માર્ગો પર ચાલનારાઓના ભોગને મારે જે જોઈએ તે આપે છે. જેને જે દેવ યોગ્ય હોય છે, તેને અનુકૂળ તેના ઉપભોગ તેને આપે છે અને તેની ઉન્નતિ તે કરે છે

(૩) દેવોના નતોને ચલાવે છે—દેવોનાં વ્રત આ છે—સર્વનું વન પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરનાનું છે, જળનું વન વહેનાનું છે, વાયુનું સૂકવનાનું વ્રત છે, આ તો બાજુ દેવોના વ્રતો છે, શરીરની અંદરનાં દેવોનાં વ્રત આ પ્રમાણે છે—આખનું વ્રત જોવાનું છે, કાનનું વ્રત સંલગ્નનાનું છે, મોઝનું જ્ઞાન આપનાનું વ્રત છે આ સર્વ વ્રતે આત્માની શક્તિથી થઈ રહ્યા છે.

તેનો વિચાર કરવાથી તે પરમાત્માનો મહિમા જાણી શકાય છે

મનુષ્યોમાં દેવ

આ દેવ જે વિશ્વરૂપી શક્ટને ચલાવે છે અને સંપૂર્ણ જીવનોમાં વ્યાપ છે તે મનુષ્યોમાં પ્રગટ થાય છે. જુઓ—

દ્યૌઃ મનુષ્યેષુ યન્તઃ જાતઃ । (મં. ૩)

" આ ઇન્દ્ર દેવ મનુષ્યોની વચ્ચે પ્રગટ થાય છે. " મનુષ્યના હૃદયમાં તે પ્રગટ થાય છે. મનુષ્ય તેને પોતાનામાં નિહાળે છે, અને અનુભવ કરે છે. વિશ્વને ઇશ્વર મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રકાશી છે. મનુષ્યમાં આ ડેટલું મહાત્મા સ્વરૂપ છે કે વિશ્વને સંચાલક તેના હૃદયમાં વસે છે અને પ્રગટ થાય છે. મનુષ્યે પોતાની આ શક્તિ ઓળખવી જોઈએ. આ જ્ઞાનનું ફળ જુઓ—

(૧) યત્નઙ્કુઃ વિજાનન્, (૨) યઃ ન યજ્ઞોયાત્, (૩) સાઃ સુપ્રજાઃ સન્ ડત-આરે ન સર્વત્ । (મં. ૩)

" (૧) આ વિશ્વરૂપી શક્ટને ચક્રાંધારને જે જાણે છે, (૨) તે પોતાને માટે સ્વાર્થથી ભોગ ભોગવતો નથી, તેનું કારણ (૩) તે સુપ્રજા પ્રાપ્ત કરે છે અને દેહપાત પછી અહોન્તહી ભટકતો નથી. " અર્થાત્ સીધા પોતાના અમૃત-ધામને પહોંચે છે. તેમાં પ્રથમ પરમાત્માને જાણવો અને પશ્ચાત્ સ્વાર્થ છોડીને પરાપકારના કાર્યમાં પોતાનું જીવન સમર્પિત કરવું. આ બંને " જ્ઞાન અને કર્મ " નું યથાવત્ અનુષ્ઠાન કરવાથી માંડમાંડ ત્રીજા મંત્ર ભાગમાં સિદ્ધિ મળી શકે છે. આ ઇશ્વર કેરી રીતે જીવનમાં પવિત્ર કરતાં કરતાં ઉપર ઉઠાવે છે તે યતુર્થ મંત્રમાં કમપૂર્વક કહ્યું છે—

(૧) પુરસ્તાત્ પઘમાનઃ (૨) ઇન્દ્રે આપ્યાયયતિ । (૩) સુકૃતસ્ય લોકે અનન્દવાન્ દુઃ । (મં. ૪)

" (૧) પ્રથમથી જ પવિત્ર બનાવીને (૨) ઇશ્વર તેને પકારે છે, પુષ્ટ કરે છે અને તેની વૃદ્ધિ કરે છે. (૩) પુણ્ય-લોકમાં તે તેને તૃપ્તિનું સાધન આપે છે. " પરમેશ્વરનો ઉપાસક હોવાથી પવિત્ર હોવાનો પહેલો લાભ થાય છે, આત્મિક-બળની વૃદ્ધિ થવી એ બીજો લાભ છે અને પુણ્યલોક પ્રાપ્ત કરીને ત્યાં વિવિધ પ્રકારની તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થવી એ ત્રીજો લાભ છે. પરમાત્માપાસનાનું આ ફળ છે. આ પ્રમાણે પવિત્ર થઈ જવાના ઉત્તર થાય છે અને પોતાના નિજધામને પહોંચે છે. પરમાત્મા આ પ્રમાણે સદાલક થાય છે, તેટલા માટે કહ્યું છે કે—

વિશ્વજિત્, વિશ્વમૃત્, વિશ્વકર્મા । (મં. ૫)

" તે વિશ્વને જીતનારો, વિશ્વનું પાલન કરનારો, તથા

૯ [અથર્વ, અનુ.]

વિશ્વ સર્વથા સર્વ કર્મો કરનારો છે. " તેથી ઉપાસક નિર્ભય થઈ શકે તેની સહાયતાથી આગળ વધે છે અને પોતાના પ્રાપ્ત્ય સ્થાનને પહોંચે છે તે સ્થાન, જ્યાં તેને જવાનું છે, જે અમૃતનું કેન્દ્ર છે. કયા અનુગ્રાહથી આ જ્ઞાત્રમાં ત્યાં પહોંચે છે તે વિષયનો ઉપદેશ છઠ્ઠા મંત્રમાં ભેળા છે—

યતેન તપસા યશસ્યચઃ સુકૃતસ્ય લોકં ગેમ્ । (મં. ૬)

" તપ અને તપથી યજ્ઞ પ્રાપ્ત કરતાં-કરતા પુણ્યલોક પ્રાપ્ત કરીશું. " આ મંત્રભાગમાં મનપાલન અને તપનું આચરણ યજ્ઞ અને આત્મેન્નિતિનું સાધન છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. વિચાર કરવાથી જાણ થઈ જશે કે આ તો પરલોકની સદગતિ પ્રાપ્ત કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે. આ સાધન પ્રાપ્ત કરવાથી—

શરીરં દિશ્વા અમૃતસ્ય નામિં દશઃ આરુઢુઃ । (મં. ૬)

" શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી અમૃતના કેન્દ્રમાં આત્મ-પ્રકાશથી સુકૃત યજ્ઞને ઉપર ચડે છે. " આ છે તપનો પ્રભાવ, અને મનપાલનનું મહત્ત્વ. પાઠક તેનું મહત્ત્વ જાણીને તે જ માર્ગથી પોતાની ઉન્નતિ સિદ્ધ કરી શકે છે.

મંત્ર ૭ માં " ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વ્રણપતિ, પરમેશ્વરી, વિરાટ " ઇત્યાદિ નામો તે એક જ દેવતા છે એમ કહ્યું છે. આ વાત અમ્બેદકર્મા, ૧, ૧૬૪, ૪૬ માં પણ બીજી રીતે કહી છે. દેવ સર્વત્ર વ્યાપે છે, સર્વને બળવાન બનાવે છે અને સર્વની ધારણા કરે છે, અર્થાત્ દરેકને તેનો આધાર છે, અને દરેકને તે પ્રાપ્ત છે. કાઠને અપ્રાપ્ત છે એમ નથી. આઠમા મંત્રનો આશય એવો છે કે આ ઇશ્વર મનુષ્યની વચ્ચે હોવાથી તે જ સર્વનું મધ્યગિન્દુ છે, તેનું કારણ અન્ય વિશ્વ તેની બંને બાજુ સમાન પ્રમાણમાં છે. તે સર્વના મધ્યમાં હોવાથી આ વિશ્વ તેની બંને બાજુ સમાન પ્રમાણમાં વિભક્ત બને છે, એ વાત અપ્રમેય જ સિદ્ધ થાય છે. જેથી રીતે શક્ટનો અમ્બેદક બંને પૈંડ્યોની વચ્ચેથી પસાર થાય છે અને તેની આગળ અને પાછળ એમ રચના બે ભાગ બની જાય છે એમ પ્રમાણે આ ઇશ્વર વિવેકશક્ટનો મધ્યદંડ છે અને સર્વ વિશ્વ તેની ચારે બાજુ વિદ્યમાણ છે.

સપ્તત્રયિ

" આ અવિનાશી ઇશ્વરના અથવા આત્માના સાત દોહન-પાત્ર છે અને તેમાં સપ્તવ્રત્ત દોહવામાં આવે છે. તેમને સપ્તત્રયિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. " (મં. ૮)

આ નવમા મંત્રનું કથન છે. આ સાત દોહનપાત્ર અર્થાત્ દૂધ દોહવાનાં જે વાસણ તે આપણી સાત ગ્રાન-હિન્દ્રો છે. એ આપણે રૂપનું દોહન કરે છે, એ કાન શબ્દરસનું દૂધ કાઢે છે, નાકના બે નરકોરાં સુવાસનો રસ લે છે અને એક મુખ મધુરાદિ રસોનું દોહન કરે છે. આ સાત પ્રકૃતિમાતાના દૂધ દોહવાના વાસણો છે, આ જ રસ મનુષ્યમાન પીએ છે અને પુષ્ટ બનીને વિભતિ પ્રાપ્ત કરે છે, આ જ સાત ઋષિ છે—

સપ્ત ઋષયઃ પ્રતિ હિતાઃ શરીરે

સપ્ત રક્ષસ્તિ સર્વમપ્રમાયમ્ ॥ (યજુ. ૩૪-૫૫)

“પ્રત્યેક શરીરમાં સપ્તઋષિ રહેલા છે, તે સાતેજુ આ શરીરરૂપી ધરની પ્રમાદ કયાં વગર રક્ષા કરે છે. ” આ વાત ઉપરના મંત્રમાં કહી છે, અહીં સાત દોહવાના વાસણ જે કયાં છે તે જ આ સાત ઋષિઓ છે, અથવા આ સાત ઋષિ આ સાત દોહનપાત્રોમાં પરમ માતાનું દૂધ દોહે છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી. સર્વમાધરણ્યના સપ્તઋષિ જે કલા છે તેમના નામ ઉપર આપવામાં આવ્યાં જ છે. પરંતુ અમારા મનમાં એક વાત ખટકે છે તે એ છે કે અહીં બે આંખ, બે કાન, નાકના બે નરકોરાં આ છ ઋષિઓ માન્ય છે. પરંતુ વરણતઃ આ બે અર્થાત્ બે આંખ એક જ પ્રકારનું ચાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તેમને લિલ માનવા એ અભ્યુગતું છે. જો કે ગણતરીને ખાતર આ સાત યાજ છે તો પશુ વરણતઃ એ સાત લિલ છે એમ માની શકાય નહિ, મંત્રમાં સાત ઋષિ લિલ માન્યા છે, અને તેમનાં દોહવાનાં વાસણો પશુ સાત લિલ માન્યા છે અર્થાત્ તેમાં દોહાએકું દૂધ પશુ સાત લિલ પ્રકારનું હોતું જોઈએ. આ વાત ઉપર માનેલા સપ્તપાત્ર અને સપ્તઋષિઓથી સિદ્ધ થતી નથી, તેને બીજે રથને શોધવી જોઈએ. અમારા મત પ્રમાણે સપ્તઋષિ અને તેમનાં દોહવાનાં સાત દોહનપાત્ર આ પ્રમાણે છે—

૧ આત્માઃ—આ ઋષિ પરમાત્મામાંથી “આનંદ” રૂપી દૂધ પોતામાં દોહે છે.

૨ સુદ્ધિ (સંજ્ઞાન) :—આ ઋષિ પરમાત્મામાંથી “ચિત્” અથવા વિ-ચાનરૂપી દૂધ પોતાની અંદર નીચેવે છે.

૩ અર્થકારઃ—આ ઋષિ પરમાત્મામાંથી “હું” પશુને ભાવરૂપી દૂધ દોહે છે.

૪ મનઃ—આ ઋષિ તેની પાસેથી “મનનશક્તિ” રૂપ દૂધ દોહે છે.

૫ પ્રાણઃ—આ ઋષિ તેની પાસેથી “જીવન” રૂપી દૂધ દોહે છે.

૬ જ્ઞાનેન્દ્રિય (સંચ) :—આ ઋષિ તેની પાસેથી જ “વિષયચાન” રૂપી દૂધ પોતામાં નીચેવે છે.

૭ કર્મેન્દ્રિયઃ—આ ઋષિ તેની પાસેથી જ “કર્મ-શક્તિ” રૂપી દૂધ દોહે છે.

આ સાત ઋષિ એક બીજાથી ભિન્ન છે. તેમની પાસે વિભિન્ન દોહનપાત્ર પશુ છે. અને પ્રત્યેકનું દોહેકું દૂધ પશુ લિલ છે, અને તેના સેવનથી પુષ્ટી પશુ લિલ લિલ પ્રકારની યાજ છે. તેથી આ સાત ઋષિ અને આ સાત દોહનપાત્ર છે એમ માનવું ઉચિત છે. પાક્ક આ બાબતમાં વધુ વિચાર કરે અને વધુ બોધ પ્રાપ્ત કરે.

બળદ અને ખેડૂત

દસમા મંત્રમાં બળદ અને ખેડૂતના રૂપકથી ખૂબ જ બોધ-પ્રદ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. તેનો વ્યક્ત અર્થ આ પ્રમાણે છે—“પગલાંથી ભૂમિ પર ચાલે છે, જાંઘથી અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે, પરિશ્રમથી રસ બનાવે છે. આ પ્રકારે બળદ અને ખેડૂત વધું મોટું કાર્ય કરે છે.” આ વાત તો ખેતીમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય જ છે. પરંતુ આ મંત્રમાં કેવળ આટલું જ કહેવું એ મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી. કારણ કે અહીં જે ‘ખેડૂતનું’ વર્ણન કર્યું છે તે “ક્ષેત્ર-ચ” અર્થાત્ જીવાત્મા છે. ભગવદ્-ગીતામાં તેનું નામ “ક્ષેત્રજ” આવેલું છે. ખેતરને સારી રીતે જાળુનારો ખેડૂત જેવી રીતે તે ખેતરમાંથી સારી રીતે ફાયદો ઉઠાવે છે તેવી રીતે આ શરીરરૂપી કાર્યક્ષેત્રને યથાવત્ જાળુવાવોળો આ જીવાત્મારૂપી ખેડૂત આ શરીરરૂપી કર્મે-ક્ષેત્રમાં શુભ વિચારરૂપી ખેતી કરીને પુણ્ય લાભ લેાવે છે. તેની ખેતીમાં હળ ચલાવનારો અને બીજી સહાયતા કરનારો પરમેશ્વર છે જેનું વર્ણન આ જ સૂક્તમાં ‘અનરૂપા’ શબ્દથી થયેલું છે. આ પ્રકારે આ તેનું ક્ષેત્ર છે અને આ તેની ખેતી છે, ખેડૂત આ ખેતીના ઉપનોગ કરનારો છે. પાક્ક આ ઉપાન રૂપકનો વિચાર કરીને ચોખ્ખો બોધ પ્રાપ્ત કરે.

બાર રાત્રીઓ

અગિયારમા મંત્રમાં “પ્રજાપતિનું” મત કરવાની બાર રાત્રીઓ છે “એમ કહેવામાં આવ્યું છે. રાત્રી અન્ધકારની ઘોતક છે, અન્ધકાર અજ્ઞાનનો વાચક છે, તેથી અહીં બાર શ્વર અન્ધકારની રાત્રીઓનું તત્ત્વર્થ બાર પ્રકારનાં ગાંઠ અજ્ઞાનનું છે. દરેકની અંદર આ અજ્ઞાન રહે છે અને જેટલા

પ્રમાણમાં એ અજ્ઞાન દૂર થવું જાય છે તેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યની ચૈતન્યતા વધતી જાય છે. જ્યારે જારે પ્રકારનું અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે આ પુરૂષ વિશુદ્ધાત્મા અને છે અને મોક્ષનો અધિકારી અને છે. (૧) પરમાત્મા, (૨) જીવાત્મા, (૩) શુદ્ધિ, (૪) અહંકાર, (૫) મન, (૬) પ્રાણ, (૭) માનેન્દ્રિય, (૮) માનેન્દ્રિયોનો વિષય, (૯) કર્મેન્દ્રિય, (૧૦) કર્મેન્દ્રિયોનો વિષય, (૧૧) ચક્ષુર, (૧૨) વિકાળ જગત્. આ બાર ક્ષેત્રોનાં બાર અજ્ઞાન, મિથ્યાજ્ઞાન, વિપરીતજ્ઞાન અથવા જે કંઈ કહેવાય તે મનુષ્યમાં રહે છે. તે સર્વ દૂર થવું જોઈએ અને તેના વિષયમાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સંજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. પ્રત્યેક મનુષ્ય વિચાર કરીને જાણે કે પોતાનામાં આ અજ્ઞાનોમાંથી કયું અજ્ઞાન કેટલું છે અને કયું વિજ્ઞાન કેટલું પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે, આ પ્રમાણે તપાસ કરવાથી પત્તો લાગશે કે જે માટે કાંઈક કરવાનો છે તે કેટલો કપાયો છે અને હજી કેટલું ચાલવાનું બાકી છે. આ એક પ્રકારની પરીક્ષા જ આ મંત્રે લીધી છે એમ પાઠક સમજે અને આ દૃષ્ટિથી પોતાની પરીક્ષા કરે. આનાથી પુષ્કળ આત્મ-સુધારો થઈ શકે છે.

મત

જે મતથી ઉપરોક્ત બાર પ્રકારનું અજ્ઞાન દૂર થઈ શકે છે

તે તત્ત્વ આ અગિયારમા મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલ છે.

યઃ બ્રહ્મ હવવેદ તત્ત્વ વ્રતમ્ । (મં. ૧૧)

“ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે તેનું વ્રત છે. ” આજ વ્રત મનુષ્યની ઉન્નતિ કરે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત બાર પ્રકારનું અજ્ઞાન, અને મિથ્યાજ્ઞાન દૂર કરવાને માટે બાર પ્રકારનું જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, આ વ્રત પાલન કરવાથી તેના અજ્ઞાનનો મેલ ધોવાઈ જાય છે અને તે વધારે શુદ્ધ થતો જાય છે. તેથી આ વ્રત જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી મનુષ્યે કરવું જોઈએ.

બારમા મંત્રમાં આજ અનુજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું છે— ‘ હું સત્યારે, બપોરે અને સાંજે તેનું દોહન કરું છું. ’ આ દોહન શું છે ? તેના દોહનપાત્ર કયા કયા છે અને તેને દોહવાના કાણ છે તેનું વર્ણન આજ સૂક્તમાં અમે એ પહેલાં કર્યું છે. આ વ્રત છે પરમાત્માની ઉપાસના દ્વારા જ્ઞાન અને જ્ઞાનંદ તેની પાસેથી પ્રાપ્ત કરવો એજ આ દોહન છે, જે જેટલા પ્રમાણમાં આ દૂધ પીશે તે તેટલા પ્રમાણમાં વધુ પુણ્ય બનશે. “ અવિનાશીતવયી આ દોહન ચાપ છે એમ જાણીએ, ” તેને જ આ મંત્રથી લાભ થઈ શકે છે, આ અતિમ કથન છે. આ નિઃસંદેહ સત્ય છે, પાઠક આ પ્રકારે આ સૂક્તનું જનન કરે અને શાલ ઉઠાવે.

સર્વ-સાક્ષી પ્રભુ

કાંડ ૪, સૂક્ત ૧૬

(શ્રવિઃ- મદ્રા । દેવતાઃ- વરુણઃ, ઇત્યાનૃતાન્વીક્ષણમ્)

बृहन्नैवामधिष्ठाता अन्तिकर्दिव पश्यति ।

य स्तापन्मन्यते चरन्तसर्वे देवा इदं विदुः

॥ ૧ ॥

અર્થ— (एषां बृहन् अधिष्ठाता अन्तिकर्दिव पश्यति) તેનો મહાન અધિષ્ઠાતા તદન નજીકના સમાન જુએ છે. (यः तापत्) જે દેલાય છે અને પાલન કરે છે, (चरन्) જે વિચરે છે અને ચાલે છે. (मन्यते) જે જાણે છે (देवाः इदं सर्वे विदुः) દિવ્યજનો આ બધું જાણે છે. (૧)

ભાવાર્થ— આ સંપૂર્ણ લોકલોકાંતરોનો એક મહા અધિષ્ઠાતા છે જે તે સર્વનું નિરીક્ષણ પ્રત્યેકની સમીપ રહીને સમાન કરે છે, તે સર્વનો વિસ્તાર કરે છે અને રક્ષણ કરે છે; સર્વમાં વિચરે છે અને સર્વને ચલાવે છે તથા સર્વને જાણે છે. તે પ્રભુના આ શુભ સર્વજ્ઞાની જનો જાણે છે. (૧)

યસ્તિઠતિ ચરતિ યશ્ચ વશ્ચતિ યો નિલાયં ચરતિ યઃ પ્રતક્કમ્ ।

દ્વૌ સંનિપદ્ય યન્મન્ત્રયેતે રાજા તદ્દેવ વરુણસ્તુતીયઃ

॥ ૨ ॥

ઉતેયં ભૂમિર્વરુણસ્ય રાજાં ઉતાસૌ દ્યૌર્વિહતી દુરેઅન્તા ।

ઉતો સમુદ્રૌ વરુણસ્ય કુક્ષી ઉતાસ્મિન્નલ્પં ઉદકે નિલીનઃ

॥ ૩ ॥

ઉત યો દ્યામતિસર્પાત્પરસ્તાન્ન સ મુચ્યાતે વરુણસ્ય રાજાંઃ ।

દિવ સ્પશઃ પ્ર ચરન્તીદમસ્ય સહસ્રાક્ષા અતિ પશ્યન્તિ ભૂમિમ્

॥ ૪ ॥

સર્વં તદ્રાજા વરુણો વિ ચંદ્રે યદન્તરા રોદસી યરપરસ્તાત્ ।

સંરુપાતા અસ્ય નિમિષો જનાનામક્ષાન્નિવ શ્વષ્ઠી નિ મિનોતિ તામિ

॥ ૫ ॥

(યઃ તિષ્ઠતિ, ચરતિ) જે ઉભો રહે છે અથવા ચાલે છે (ચ યઃ વંચતિ) અને જે છેતરાય છે, (યઃ નિલાયં ચરતિ, યઃ પ્રતંકં) જે શુભ વ્યવહાર કરે છે અથવા બાહેર વ્યવહાર કરે છે તથા (દ્વૌ સંનિપદ્ય યત્ મન્ત્રયેતે) બે માણસો એક સાથે બેસીને જે કાંઈ વિચાર કરે છે. (તત્) તે સર્વને (તૃતીયઃ રાજા વરુણઃ વેદ) ત્રીજો ગાળ વરુણ બોલે છે. (૨)

(હૃયં ભૂમિઃ) આ પૃથ્વી, (ઉત ઉત અસૌ વૃહતી વૂરં અન્તા દ્યૌઃ) અને ઘણે દૂર અંતર પર દેખાતો તે ધુલોક છે, આ સર્વ (વરુણસ્ય રાજાંઃ) વરુણ રાજાનું છે. (ઉતો સમુદ્રૌ વરુણસ્ય કુક્ષી) અને બન્ને સમુદ્રો વરુણની બન્ને બગલો છે, (ઉત અસ્મિન્ અલ્પ ઉદકે નિલીનઃ) તથા તે તેટલા અલ્પ ઉદકમાં પશુ લીન થયેલો છે. (૩) (ઉત યઃ પરસ્તાત્ યાં અતિસર્પાત્) અને ધુલોકની પશુ પેલે પાર દૂર સુધી ચાલેા બાય છે. (સઃ વરુણસ્યઃ રાજાંઃ ન મુચ્યાતે) તે વરુણ રાજાના સાસનથી છૂટી શકતો નથી. (અસ્ય દિવઃ સ્પશઃ) રૂંદ પ્રચરન્તિ) તે દિવ્ય દેવના દૂત આ જગતમાં સંચાર કરે છે, તે (સહસ્ર અક્ષાઃ ભૂમિ અતિ પશ્યતિ) હજારો આંખોથી ભૂમિને વિશેષ રીતે જુએ છે. (૪)

(રાજા વરુણઃ તત્ સર્વં વિચંદ્રે) વરુણ રાજા તે સર્વને જુએ છે. (યત્ રોદસી અન્તરા યત્ પરસ્તાત્) જે ધુલોક અને ભૂમિની વચ્ચે છે અને જે તેના પર છે (જનાનાં નિમિષઃ અસ્ય સંરુપાતાઃ) મનુષ્યોની આંખની ઉઘાડખીડને પણ ગણી છે (તામિ નિમિનોતિ) તેમને તે આંખે છે (શ્વ શ્વષ્ઠી અક્ષાન્) જેવી રીતે જુગારી પાસાએને ટાકીવાડીને જુએ છે. (૫)

કાંઈ મનુષ્ય ઉભો હોય, કાંઈ ચાલતા હોય, કાંઈ કાંઈને છેતરતો હોય, કાંઈ બનતી અંદર છૂપાઈને કાંઈ કરતો હોય અથવા કાંઈ ખુશી જગ્યામાં કામ કરતો હોય અથવા બે માણસો એક સ્થાનમાં બેસીને કાંઈ અંદર અંદર શુભ વિચાર કરતા હોય આ સર્વ વાતોને તે પ્રભુ તે જ વખતે જાણે છે (૨)

આ ભૂમિ તથા મહાનુ ધુલોક તથા તેની વચ્ચેના સર્વ પદાર્થો તે પ્રભુના છે. આ મહાસમુદ્રો તેની બગલમાં છે. તે જેમ મહાસાગરોમાં છે તેવી રીતે પશુની નાના છાંટાઓમાં પણ છે (૩) જે કાંઈ કુકર્મ કરીને ધુલોકને પણ પેલેપાર દૂર નાસી જાય તો પણ તે આ પ્રભુના સાસનથી છૂટી શકતો નથી. કારણ કે તેના દિવ્ય શુભચેત્ર આ જગતમાં સંચાર કરે છે અને તેઓ હજારો આંખોથી આ ભૂમિનું નિરીક્ષણ કરે છે. (૪)

જે કાંઈ આ ભૂમિ અને ધુલોકની વચ્ચે છે તેનું નિરીક્ષણ પ્રભુ પોતે કરે છે. એટલે સુધી કે તે મનુષ્યોની આંખોની પાપણોની ઉઘાડખીડને પણ ગણે છે અર્થાત્ તેને અઘડ એવું કાંઈ જ નથી. (૫)

યે તે પાશાં વરુણ સ્પતસંત્રેષા તિષ્ઠન્તિ વિપિતા રુદ્રન્તઃ ।

છિનન્તુ સર્વે અનૃતં વદન્તં યઃ સત્યવાદ્યતિ તં સૃજન્તુ ॥ ૬ ॥

જાતેન પાશૈરભિ ધૈહિ વરુણૈન મા તે મોચ્યનૃતવાદ્ નૃચક્ષઃ ।

આસ્તાં જાલમ ઉદરં શંસયિત્વા કોશં દ્વાબન્ધઃ પરિકૃત્યમાનઃ ॥ ૭ ॥

યઃ સંમામ્યોઽં વરુણો યો વ્યામ્યોઽં યઃ સંવેદ્યોઽં વરુણો યો વિવેદ્યઃ ।

યો દૈવો વરુણો યશ્ચ માનુષઃ ॥ ૮ ॥

તૈસ્ત્વા સર્વૈરભિ ધ્યામિ પાશૈરસાવામુપ્યાયણામુપ્યાઃ પુત્રઃ ।

તાનુ તે સર્વાનનુસંદિશામિ ॥ ૯ ॥

હે (વરુણ) વરુણ દેવ ! (સપ્ત સપ્ત ત્રેષા વિપિતાઃ) સત સાત ત્રણ પ્રકારથી બંધાએલ (યે તે રુદ્રન્તઃ પાશાઃ તિષ્ઠન્તિ) જે તારા વિનાશક પાશ છે તે (સર્વે અનૃતં વદન્તં છિનન્તુ) સર્વ અસત્ય બોલનારાઓને બાંધી દે અથવા છિન્નભિન્ન કરે. (યઃ સત્યવાદી તં અતિ સૃજન્તુ) જે સત્યવાદી તેને ઓડી દે. (૬) હે (વરુણ) ધર્મર ! (જાતેન પાશૈઃ) એનાં અભિધેહિ) એા એા ક્ષણોમાં તેમને બાંધી દો. હે (નૃ-ચક્ષઃ) મનુષ્યોને બોવાવાળા ! (જાલમઃ ઉદરં શંસયિત્વા) દુષ્ટ-નીચ લોકો પોતાના પેટને નીચે રાખીને (અબન્ધઃ કોશં દ્વા) ન બંધાએલા એવા કોષના બેધા, (પરિકૃત્યમાનઃ આસ્તાં) કપાએલા પડી રહે. (૭) (વરુણ યઃ સમામ્યઃ) વરુણ જે સમાનભાવ રાખવાવાળો અને (યઃ વ્યામ્યઃ) જે વિષમભાવ રાખવાવાળો છે (વરુણ યઃ સં-વેદ્યઃ, યઃ વિ-વેદ્યઃ) વરુણ જે સમાન દેશમાં રહેનારો છે અને જે વિશેષ દેશમાં પણ રહેવાવાળો છે (વરુણ યઃ દૈવઃ યઃ ચ માનુષઃ) વરુણ જે દેવોના સંબંધી અને જે મનુષ્યોના પણ સંબંધી છે. (૮)

હે (અમુપ્યાયણ) અમુક પિતાના પુત્ર ! હે (અમુપ્યાઃ પુત્રઃ) અમુક માતાના પુત્ર (અસૌ) તે તું (ત્વા) તને (તૈઃ સર્વૈઃ પાશૈઃ અધ્યામિ) તે સર્વ પાશોથી હું તને બાંધું છું અને (તાનુ સર્વાનુ તે અનુસંદિશામિ) તે સર્વને તારે માટે પ્રેરિત કરું છું. (૯)

જેઓ અસત્ય બોલે છે તેમને પ્રભુ પોતાના હિંસકપાશોથી બાંધીદે છે, અને જે સત્યવાદી હોય છે તેમને મુક્ત કરે છે. (૬) હે પ્રભુ ! તું દુષ્ટોને સેંકડો પાશોથી બાંધી દે છે અસત્યવાદી તારા પાશોથી છૂટી શક્તા નથી જે દુષ્ટ મનુષ્ય પોતાના પેટને માટે બીજાઓને સતાવે છે, તું તેમના પેટનો નાશ કરીને અંતમાં તેના પણ નાશ કરે છે. (૭) સર્વની સાથે સમાનભાવ રાખવાવાળો, સર્વ દેશમાં સમાન રીતે રહેવાવાળો એક દિવ્ય વરુણદેવ અર્થાત્ પરમેશ્વર છે. તે જ પ્રમાણે વિવિધભાવ રાખનારો અને નાના નાના સ્થળોમાં રહેનારો એક માનુષ વરુણ અર્થાત્ મનુષ્યોમાં રહેનારો જીજ્ઞાસુ પણ છે. (૮)

હે અમુક માતા પિતાના સપુત્ર ! તું ઉત્તમ રીતે સત્ય વ્યવહાર કર, નહિ તો તે પ્રભુના પાશોથી તું બંધાઈ જશ, જેનું વર્ણન અહીં કરનામાં આવ્યું છે. (૯)

સર્વ-સાક્ષી પ્રભુ

સર્વાધિકારી પ્રભુ

આ સૂત્રમાં સર્વસાક્ષી, સર્વદ્રષ્ટા, સર્વાધિકારી, પ્રભુનું વર્ણન છે, આ સૂત્ર એટલું સ્પષ્ટ, સુબોધ અને ભાવપૂર્ણ છે કે જેની પ્રથાંસા આપણા શબ્દોમાં થવી અસંભવ છે. પહેલા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, —“ આ જગતના એક મહાન અધિકારી છે. તે સર્વ મનુષ્યોના વ્યવહારોને દરેકની પાસે રાખીને એક સમાન જીએ છે. ” પ્રત્યેક મનુષ્ય આ કથન સ્મરણમાં રાખે. તે પ્રભુ જે કામ કરે છે તેનું વર્ણન આ સૂત્રના પ્રથમ મંત્રમાં નિમ્ન લિખિત શબ્દોમાં કરેલું છે.

(૧) તાયત્- (તાય-સ્તંતાનપાલનયોઃ) તે સર્વને ફેલાવે છે અર્થાત્ વિસ્તાર પામવાનો અથવા પાણું જદિ પામવાનો અવસર આપે છે, તથા સર્વનું યથા-યોગ્ય પાલન કરે છે. કોઇપણ પ્રકારની ન્યૂનતા થવા દેતો નથી આ સર્વ મનુષ્યો પર તેની મહાન કૃપા છે. (મં. ૧)

(૨) ચરન્- ને સર્વત્ર જાય છે, સર્વ સ્થાનમાં તેની પ્રાપ્તિ છે, સર્વને તે ચલાવે છે, તે સર્વ વ્યાપક છે. (મં. ૧)

(૩) માયતો- (મન્-દ્યાને) તે જાણે છે, તે સર્વદ્રષ્ટ છે. (મં. ૧)

(૪) અન્તિકાન્ દ્ય પદ્યતિ- પાસે રહીને જેમ જીએ તે પ્રજાણે સર્વના વ્યવહાર યથાવત્ જીએ છે. તે સર્વત્ર વ્યાપક દેવાથી તે સર્વનું ઉત્તમ પ્રકારથી નિરીક્ષણ કરે છે. (મં. ૧)

(૫) અધિષ્ઠાતા—તે સર્વના મુખ્ય અધિકારી, શાસક અને પ્રભુ છે. તેનો ઉપરી કોઇ નથી. (મં. ૧)

તેની સર્વજ્ઞતા

“ તે સર્વના વ્યવહાર પાસે રહીને જ્ઞાનરાત્રી માફક જીએ છે. ” એમ જે પ્રથમ મંત્રમાં કહ્યું છે, તેનું જ સ્પષ્ટીકરણ દ્વિતીય મંત્ર દ્વારા થયું છે. “ કોઇ માણસ કોઇ એક સ્થાન પર રહેતો હોય, ચાલતો હોય, રોકતો હોય, છૂપાઇને કાંઈ કરતો હોય અથવા જાહેર સ્થળે વ્યવહાર ચલાવતો હોય,

જે માણસો અથવા અધિક મનુષ્યો બિલકુલ એકાન્તમાં કોઈ વિચાર કરના હોય તો તે સર્વ પ્રભુને યથાવત્ વિદિત થઈ જાય છે. (મં. ૨) અર્થાત્ તેનાથી છૂપાઇને કોઈ મનુષ્ય કાંઈ પણ કરી શકતો નથી, આ તેની સર્વજ્ઞતાનું ઉત્તમ વર્ણન છે.

ભૂમિ અહીં આપણી નજીક જી અને છલોકે બહુ દૂર છે, છતાં પણ તે સર્વ પર તે પ્રભુનો સમાન અધિકાર છે. આટલા મોટા વિસ્તારવાળા વિશ્વ પર એકેલે હાથે જ સ્વામિત્વ ચલાવે છે. તે એટલો મહાન છે કે આ સર્વ સમુદ્રો તેની બગસમાં સમાઈ જાય છે. તે એટલો મહાન હોવા છતાં પણ તદ્દન નાનામાં નાના પાણીના એક ટીપામાં પણ તે વિરાજમાન છે. પ્રત્યેક સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અણુરેણુમાં પૂર્ણપણે તે વ્યાપક છે. (મં. ૩) આ તૃતીય મંત્રનું કથન છે.

પ્રખળ શાસક

તેનું શાસન એટલું પ્રખળ છે કે કોઈ મનુષ્ય તેના શાસન અધિકારમાંથી છૂટવાને મારે ગમે ત્યાં નાસી જાય, અથવા છલોકની પણ પેડેપાર આંધ્રો જાય તો પણ તે તેનાથી દૂર જઈ શકતો નથી. તે ગમે ત્યાં જાય તો પણ તે તેના શાસનમાં જ રહેવાનો, એ પોતે જ સર્વનું નિરીક્ષણ કરે છે, અને તેના ફાત પણ એટલા પ્રખળ છે કે તેની દૃષ્ટિ બધાની ઉપર એક સરખી જ રહે છે. (મં. ૪)

જે કાંઈ આ છલોકની વચમાં છે તે સર્વને તે પ્રભુ જાણે જ છે. તે એટલે સુધી કે તે જીએ છે, મારે છે, અને મરે છે, કે દરેક માનવીની પાપણોની પલકે કેટલી થઈ છે તે સર્વ જાણે છે. જે આટલી ઝીણવટથી સર્વ કાંઈ જીએ છે, તેને ન સમજાય એવી રીતે કોઈ મનુષ્ય કાંઈ પણ થું કરી શકે છે ? કદી નહિ. (મં. ૫) તે મારે સર્વ મનુષ્યોએ એ માનવું જોઈએ કે તે અમારો નિરીક્ષક છે. અતઃ તેને પોતાની સન્મુખ માનીને ઉત્તમ કર્મ કરીને પોતાનો અવ્યય અને નિઃશયસની સિદ્ધિ દરેક મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

તેના પારા

જગત્, સરીર, કર્મેન્દ્રિય, ચાનેન્દ્રિય, મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ આ સાત ક્ષેત્રોમાં તેના વિવિધ પાર ફેલાયેલા છે. પ્રત્યેક ક્ષેત્રને અનુકૂળ એવા તેના પાર છે. અને પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પણ સર્વ,

જ અને તમ આ ત્રણ બેઠા પ્રમાણે પાશ પણ બિન્ન હોય છે. આ સર્વ પાશ, "અસત્ય ભાષણ કરવાવાળાને બાંધે છે અને સત્યવાદીને મુક્ત કરે છે." (મં. ૬) સત્યનિશ્ચય મા મહત્વ પાઠક જાણી લે અને જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી સત્યપાલનમાં દત્તચિત્ત બનીને પોતાના જન્મની સાધકતા કરે. સાતમા મંત્રનો આશય પણ એવો જ છે.

આઠમા મંત્રમાં, " દેવી વરુણ અને આતુષી વરુણ " નું વર્ણન છે. આ વર્ણનથી વેદની વર્ણન શૈલીની જાણ બરાબર જણાઈ આવે છે તેથી તેના વિષયમાં થોડું વિવરણ કરતું બેઠાએ.

બે વરુણ

દિવ્ય વરુણ

માનુષ વરુણ

૧ સમાચાર્ય:—સર્વની સાથે સમાનભાવ રાખનારો.

૧ હયાચાર્ય:—વિષય ભાવથી બેનાર.

૨ સંવેદ્ય:—સમાન દેશમાં રહેનારો અર્થાત્ સર્વ

૨ ચિદેશ્વર:— જે સ્થાન વિશેષમાં રહેનારો છે.

સ્થળોમાં સમાન રીતે રહેનારો.

૩ દેવ:—જે દેવ સંબંધે છે

૩ માનુષ:—જે મનુષ્યોના સંબંધમાં છે

૪ વરુણ:—જે શ્રેષ્ઠ પુત્ર છે.

૪ વરુણ:—જે શ્રેષ્ઠ છાત્રાભા છે.

પરમેશ્વર સર્વની સાથે સમાન વ્યવહાર કરનારો, સર્વ સ્થળોમાં સમાન રીતે વ્યાપક બનનારો દેવ છે, અને છાત્રાભા દરેકની સાથે વિષમજાતિથી વ્યવહાર કરનારો તથા તાના નાના સ્થળોમાં રહેનારો છે. બન્ને પોતપોતાની કક્ષામાં વરુણ જ છે, પરંતુ એકની વ્યાપકતા ભ્રાણ છે, બ્યારે બીજાની અદ્ય છે. એક જ સબંધી છાત્રાભા અને પરમાત્માનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે છે એ વાત પાઠક અહીં બરાબર સમજે. આ વેદની વર્ણન શૈલી છે.

અનિત્ય મંત્રમાં મનુષ્યમાત્રને સંદેશ આપ્યો છે કે, આ પ્રભુના ઉપાસક બનો, તેના આદેશમાં રહે, અને સત્ય પાલન દ્વારા તેને અનુકૂલ બનીને ચાલો. જે લોકો એ પ્રમાણે નહિ વ્રતે તેમને પાસથી બાંધામાં આવશે, જેઓ સત્યનું પાલન કરશે તેઓ મુક્ત થઈ જશે.

ભુવનોમાં જ્યેષ્ઠદેવ

કાંડ ૫, મૂક ૨

(શ્રવિ:—ગૃહસ્થો ભયર્થી । દેવતા:—વરુણ)

તાવિદાસે મુવનેષુ જ્યેષ્ઠં યતૌ જજ્ઞ ઉગ્રસ્ત્વેપનૃમ્ણઃ ।

સદ્યો જજ્ઞાનો નિ રિણાતિ શત્રુનનુ યદેન્ત મર્દન્તિ વિશ્વ ઝમાઃ

॥ ૧ ॥

વાવૃધાનઃ શર્વસા સૂર્યોજાઃ શત્રુર્દાસાર્ય મિયસં દધાતિ ।

અવ્યનન્ન વ્યનન્ન ચ સસ્તિ સં તે નવન્ત પ્રમૃતા મર્દેષુ

॥ ૨ ॥

અર્થ— (તત્ત્વ હતુ મુવનેષુ જ્યેષ્ઠં આસ) તે નિશ્ચયથી ભુવનોમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મા હતા. (યતઃ ઉગ્રઃ સ્ત્વેપનૃમ્ણઃ જજ્ઞો) જ્યાંથી ઉગ્ર તેજોબળથી મુક્ત સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો. આ (સદ્યઃ જજ્ઞાનઃ શત્રુન નિ રિણાતિ) તરફના પ્રગટ થતાંની સાથે જ શત્રુઓનો નાશ કરે છે. (યત્ત્વ એનં વિશ્વ ઝમાઃ અનુમદન્તિ) તેથી તેને પ્રાપ્ત કરીને સર્વ સંરક્ષક હર્ષિત બને છે. (૧)

(શર્વસા વાવૃધાનઃ સૂર્યોજાઃ શત્રુઃ) બળથી વધનારો મહાબળવાન શત્રુ (દાસાય મિયસં દધાતિ) દાસને જ ભય આપે છે. અહીં (અવ્યનન્ન ચ વ્યનન્ન ચ સસ્તિ) પ્રાણુરક્ષિત અને પ્રાણુમુક્ત બને

ભાવાર્થ— સંપૂર્ણ શુભોમાં તે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે કે જ્યાંથી સૂર્ય જેવા તેજસ્વી ગોળા નિર્માણ થાય છે. તે પ્રગ્ન થવાની સાથે જ અંધાર દર થાય છે. તેથી તેને જોઈને જ સંરક્ષક લોક નિર્ભય થવાથી દર્શિત થાય છે. (૧)

ત્વે ક્રતુમપિ પૃથ્ણન્તિ મૂરિ દ્વિર્ધ્વેતે ત્રિર્મવન્ત્યૂમાઃ

સ્વાદોઃ સ્વાદીયઃ સ્વાદુનાં સૂજા સમદઃ સુ મધુ મધુનામિ યોધીઃ

॥ ૩ ॥

યદિ ચિન્તુ ત્વા ધના જયન્તે રણેરણે અનુમદન્તિ વિપ્રાઃ ।

ઓર્જીયઃ શુષ્મિન્તિસ્થરમા તનુષ્વ મા ત્વાં દમન્દુરેવાસઃ કશોકાઃ

॥ ૪ ॥

ત્વયાં વયં શાશ્વદ્ગ્રહે રણેષુ પ્રપશ્યન્તો યુધેન્યાનિ મૂરિં ।

ચોદયામિ ત્વ આયુધા વચોમિઃ સં તેં શિશામિ બ્રહ્મણા વયાંસિ

॥ ૫ ॥

નિ તદ્દધિપેડરે પેરેં ચ યસ્મિન્નાવિથાર્વસા દુરોણે ।

આ સ્થાપયત માતરેં જિગ્તુમતે ડન્વત કર્વેરાણિ મૂરિં

॥ ૬ ॥

સાથે સાથે જ રહે છે, અને (તે પ્રમૂતા મદેષુ સં નવન્ત) તેઓ પોષિત બનીને આનંદમાં સ્તુતિ કરતા રહે છે. (૨)

(યત્ એતે કુમાઃ) ન્યારે આ રમકે (ત્વે અપિ ક્રતું મૂરિ પૃથ્ણન્તિ) તારામાં જ પોતાની બુદ્ધિ અનેક પ્રકારે ભેડે છે, ત્યારે (દ્વિઃ ત્રિઃ મવન્તિ) બમણા ત્રણગણા થાય છે (સ્વાદોઃ સ્વાદીયઃ સ્વાદુનાં સં સૂજા) સ્વાદિષ્ટ કરતાં પશુ વધારે મધુર રસને ત્રણપણાની સાથે ભેળવીને, અને (અદઃ સુમધુ મધુના સમામિ યોધીઃ) તે મધુર રસમાં મધુરતાની સાથે પ્રાપ્ત થાઓ. (૩)

હે (શુષ્મિન્) બળવાન ! (ચિત્ તુ) નિશ્ચયથી (રણે રણે ધના જયન્તે ત્વા) પ્રત્યેક યુદ્ધમાં ધનને છતીને તેઓ તને પ્રાપ્ત થઇને (યદિ વિપ્રાઃ અનુમદન્તિ) એ જ્ઞાની લોકો આનંદિત થશે તો તેમને માટે (સિધરં ઓર્જીયઃ આસતુષ્વ) સ્થિર એવું બળ પ્રસરાવ. (દુરેવાસઃ કશોકાઃ ત્વા મા દમન્) દુશ્મ્યાદી અને શોક કરવાવાળા તને ન હળાવે. (૪)

(મૂરિ યુધેન્યાનિ પ્રપશ્યન્તઃ) ધણું યુદ્ધોમાં પ્રાપ્ત થયેલું ધન ભેળવે (વયં રણેષુ સ્વયા શાશ્વદ્ગ્રહે) અમે સર્વ યુદ્ધોમાં તારી સાથે રહીને સત્યુઓને નાશ કરીશું. (તે આયુધા વચોમિઃ ચોદયામિ) તારાં શસ્ત્રોને તથાનો દ્વારા ચલાવું છું, અને (તે વયાંસિ બ્રહ્મણા સં શિશામિ) તારી ગતિઓને જ્ઞાનથી હું તીવ્ર બનાવું છું. (૫)

(અવરે પેરે ચ) નાના તથા મોટા બંનેને (યસ્મિન્ દુરોણે) જે ઘરમાં (નિ દધિપે) ધારણ કરે છે

મદાબજારાન શત્રુ દાસ-શસ્ત્રિયાના લોકોના અંતઃકરણમાં પશુ ભમ ઉત્પન્ન કરે છે. (પીર-શ્વિતા લોકો સત્યુઓથી કદી રતા નથી.) આ જગતમાં પ્રાચુર્યદિત અને પ્રજાસદિત આ બંને એકબીજાને આશ્રયે રહે છે, અને તે પરસ્પરની સંકાપ-તાથી પરિપુષ્ટ બનીને આનંદિત બને છે. (અર્થાત્ વિભક્ત રહેવાથી તેઓ ક્ષીણ બને છે.) (૨)

સર્વ રમકો ન્યારે પરમાત્મામાં પોતાની બુદ્ધિને સંયોગ કરે છે ત્યારે બમણું અને ત્રણગણું બળ પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ પોતે મધુર રસથી પશુ અધિક બનીને તેમાં અધિક માધુર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. (૩)

પ્રત્યેક યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરીને ધન કમાનારા પીરોને રાત્રી લોકો અનુભવન આપે, અને આ બંને જગતને રિષા બળ પ્રસારે. દુષ્ટ દુશ્મની લોકો સત્યુઓને કદી પશુ હાવી ન કરે. (૪)

યુદ્ધમાં પ્રાપ્ત થનારા ધનને ભેળવે અમે સર્વ તારા નેચા ઉપાગ પીરની સાથે રહીને સત્યુઓને નાશ કરીશું. તારાં શસ્ત્રોને આપણ વાનુતથી અમે ઉત્તેજિત કરીએ છીએ અને ચલાવીએ છીએ અને તારી હાથપાશને જ્ઞાનથી અમે સને જ બનાવીએ છીએ. (૫)

સ્તુત્વ વર્ષન્પુરુષર્ષાંનં સમુભ્વાંણમિનતંમમાપ્ત્યાનામ્ ।

આ વર્ષાતિ શવસા મૂર્ધોજાઃ પ્ર સક્ષતિ પ્રતિમાનં પૃથિવ્યાઃ

॥ ૭ ॥

इमा ब्रह्म बृहद्विवः कृणवदिन्द्राय कूपमग्निः स्वर्णाः ।

મહો ગોત્રસ્ય ક્ષયતિ સ્વરાજા તુરંશ્ચિદ્વિશ્વર્મણવત્તપસ્વાન્

॥ ૮ ॥

एवा महान्बृहद्विवो अथर्वावोचत्स्वा तन्वँमिन्द्रमेव ।

સ્વસારૌ માતરિશ્વરી અરિપ્રે દિન્વન્તિ ચૈને શવસા વર્ષયન્તિ ચ

॥ ૯ ॥

અને ત્યાં (જિગત્સું માતરં આ સ્થાપયત) પ્રગતિશીલ આત્માને સ્થાપિત કરીને (અતઃ મૂરિર્કર્વરાણિ હન્વત) તેનાથી ધણું કર્મેને પાર કરે. (૬)

હે (વર્ષન્) બળવાન્ ! (પુરુષર્ષાંનં ક્રમ્વાણં) ધણુ ભાગોવાળો અને ધણુ તેજસ્વી (હનતમં આપ્યાનાં આત્મં) શ્રેષ્ઠ અને સંબંધોમાંના સંબંધીનીજ (સં-સ્તુત્વ) સ્તુતિ કરે ! (મૂરિ-ઓજાઃ શવસા આદર્શતિ) મહાબળવાન્ બળથી આદર્શ અને છે અને (પૃથિવ્યાઃ પ્રતિમાનં પ્ર સક્ષતિ) ભૂમિની સમાન-તાને પ્રાપ્ત કરે છે. (૭)

(અગ્નિયઃ સ્વઃ-સા. બૃહદ્વિવ) પ્રથમથી જ આત્માના પ્રકાશથી યુક્ત બૃહદ્વિવ અર્થાત્ મહાન્ તેજસ્વી અગ્નિએ (શૂર્પં इमा ब्रह्म) બળયુક્ત આ સ્તોત્ર (इन्द्राय कृणवत्) પ્રભુને માટે કર્યું. તે (महः गोत्रस्य स्वराजा क्षयति) મહાન્ ગોત્રક્ષક રાષ્ટ્રનો સ્વાધીન રાજા બનીને રહે છે. (तुरः तपस्वान् चित् विश्वं अर्णवत्) વેગવાળો તપસ્વી શકેા વગર વિશ્વમાં બ્રમણુ કરે છે. (૮)

(महान् बृहद्विवा अथर्वा) મોટા મહા તેજસ્વી યોગી અથર્વાએ (स्वाँ तन्वँ) પોતાના શરીરને (इन्द्रं एव अवोचत्) ઇન્દ્ર જ ઘોષિત કર્યું, શરીરમાં ઇન્દ્ર રહે છે એવું ઘોષિત કર્યું (मातरि-श्वरी स्वसारौ) માતૃભૂમિમાં બરણુ-પોષણ કરનારી બે બહેનો, બે શક્તિઓ (च अ-रिप्रे एने) જેઓ નિદોષ છે તે બંનેને (शवसा हिन्वन्ति) બળથી પ્રેરિત કરે છે (वर्षयन्ति च) અને વધારે પણ છે. (૯)

(तानां होम या मोटा सप्तं) એક પરાં સપ્તભાગી રહેશે ત્યારે સંપૂર્ણ બ્રહ્મ વધીને તેમની રક્ષા થશે.) સર્વ મોટા પોતાના મનમાં પોતાની વિજયી માતૃભૂમિને સ્થાપિત કરે જેથી તે ધણું કર્મે કરી શકશે. (૬)

અનેક ભાગોથી ઉન્નતિ કરનારા તેજસ્વી, શ્રેષ્ઠ અને આમપુરુષોની સ્તુતિ કરે, તેઓ મહાબળવાન્ પોતાના બળથી આદર્શરૂપ બનાવે છે, અને જે પ્રકારે ભૂમિ સર્વને આધાર આપે છે તે પ્રમાણે બધાને આધાર આપે છે. (૭)

આત્માના પ્રકાશથી યુક્ત તેજસ્વી શાન્તિથીક પ્રભુની ગદુ સ્તુતિ કરે છે, અર્થાત્ તેનાં યુગ્મનું વર્ણન કરે છે. તેઓ રાષ્ટ્રના સ્વાધીન રાજા બનીને પરાક્રમશીલ અને તેજસ્વી હોઇને સંપૂર્ણ વિશ્વમાં પોતાના પ્રભાવને વધારે છે. (૮)

અથ તેજસ્વી યોગી શાન્તિથી પોતાના શરીરમાં રહેનારા આત્માનું સ્તોત્ર કરે છે માતૃભૂમિમાં રહેનારી બે બહેનો (અર્થાત્ માતૃઆધા અને માતૃસજ્વલ) માતૃભૂમિનું બરણુ-પોષણ કરતી કરતી નિદોષ બનીને પોતાના બળથી સર્વને પ્રેરિત કરીને આગ્રગ વધારે છે. (૯)

ભુવનોમાં જ્યેષ્ઠદેવ.

સૂક્તની વિશેષતા

આ સૂક્ત જો કે મુખ્યતઃ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમાત્માનું વર્ણન કરે છે અને તેની પ્રાપ્તિને ઉપાય બતાવે છે તથાપિ શ્વેશાશ્વ કાર-થી રાજ્યશાસન વિષયક અને અન્યાન્ય અવ્યુદય વિષયક મહત્વપૂર્ણ વાતોનો પણ સાથે સાથે ઉપદેશ આપી રહ્યું છે. આ કારણથી આ સૂક્ત જે પ્રમાણે સંસ્કારીજનોને લાભકારી છે તે જ પ્રકારે પરમાર્થને માટે પ્રયત્ન કરનારાઓ માટે પણ તે યોગ્યકારક છે. તેમાં પ્રાયઃ પ્રત્યેક મંત્રમાં શ્વેષ્ઠાર્થ હોવાથી આ સૂક્ત પણ પૂર્વ સૂક્તની માફક અત્યંત કિંમતી અને દુર્ભોધિ થયેલ છે. તે પણ તેનું મનન કરવાથી જ વિચારે મનમાં આવી ગયા છે તે અદિવા પ્રસ્તુત કર્યા છે—

જ્યેષ્ઠનું લક્ષણ

પ્રથમ મંત્રમાં જ્યેષ્ઠનાં ત્રણ લક્ષણો કહેલાં છે. તે લક્ષણો પહેલાં જોઈએ—

(૧) યતઃ ઉગ્રઃ શ્વેષ-નૃરુઃ જહોઃ ।— જ્યાંથી ઉગ્ર તેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેનાથી તેજસ્વિતા વધે છે.

(મં. ૧)

(૨) સઘઃ જહાનઃ શશૂન્ નિરિણાતિ ।— ઉત્પન્ન થતાની સાથે જ શત્રુઓને દૂર કરે છે. કાપની શરૂઆત કરતાની સાથે જ વૈરિઓને પરાજીત કરે છે. (મં. ૧)

(૩) વિશ્વે ક્રમાઃ દ્યૌર્ અનુમરુઃ ।— સર્વ સંરક્ષકો જેને અનુકૂળ રહીને આનંદિત બને છે. જેની સાથે આનંદથી રહેતાં રહેતાં સર્વ સંરક્ષક પોતાની રક્ષાનું કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે કરે છે. (મં. ૧)

(૪) તત્ મુચન્તેષુ જ્યેષ્ઠં વાસ ।—તેઓ નિઃસંદેહ ભુવનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જેનામાં પૂર્વોક્ત ત્રણ લક્ષણ સંગત હોય છે. તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવું જોઈએ.

સર્વથી પ્રથમ પરમેશ્વરને, “ જ્યેષ્ઠ, અને શ્રેષ્ઠ ” કહ્યો છે કારણ કે (૧) તેનાથી સર્વના જેવા તેજોગણ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રકારો છે. (૨) તે જ્યાં પ્રગટ થાય છે ત્યાં શત્રુતા નષ્ટ થાય છે. અને (૩) સર્વ તેને માન આપે છે. અર્થાત્ જ્યેષ્ઠત્વનાં ત્રણ લક્ષણો તેનામાં સાચાં થાય છે. તેટલા માટેજ

કહે છે કે પરમેશ્વર સર્વ ભુવનોમાં જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે. અન્ય કોઈ તેની સમાનતામાં શ્રેષ્ઠ છે નહિ. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તેજસ્વિતા, શત્રુ દૂરકરણની શક્તિ અને રક્ષક વીરોની અનુકૂળતા જેની પાસે હોય છે તેને જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ કહેવું યોગ્ય છે. રાષ્ટ્રમાં પણ જે શ્રેષ્ઠ પુરૂષો કહેવાય છે, “ તેઓ તેજસ્વી હોય છે. તેમની યોજનાઓથી બીજા મનુષ્યો પણ તેજસ્વી કાર્ય કરવાનો સમર્થ બને છે, તેઓ ધાર્મિક, સામાજિક, ઔદ્યોગિક અથવા રાજકીય શત્રુઓને દૂર કરે છે, અને તેમની સાથે રાષ્ટ્રના બીજા વીરોની અનુકૂળ સંમતિ હોય છે. ” જે પુરૂષોમાં આ ત્રણ લક્ષણ હોય છે તેઓ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સર્વના નેતા મનાય છે.

પ્રથમ લક્ષણમાં “ શ્વેષ+નૃરુઃ ” શબ્દ છે. વસ્તુનાં આ શબ્દ “ શ્વેષ+નૃ+મજઃ ” છે અર્થાત્ તેના અર્થ “ તેજસ્વી મનુષ્યનું મન, અથવા મનુષ્યનું તેજસ્વી મન છે. ” જેનામાં એવું તેજસ્વી મન હોય છે તે જ જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ હોય છે. તે મન પણ “ ઉગ્ર ” અર્થાત્ વીરતાયુક્ત હોવું જોઈએ, શૈર્ષ, વીર્ષ, દૈર્ષ આદિ ગુણોથી યુક્ત મન હોવું જોઈએ. મનુષ્યનું મન તેજસ્વી અને વીરભાવનાથી યુક્ત હોવાથી જ તે પોતાના શત્રુઓને દૂર હટાવી શકે છે અને લોકમતની અનુકૂળતા પણ તેને મળી શકે છે. વ્યક્તિમાં પણ શ્રેષ્ઠત્વને માટે આ ત્રણ ગુણોની આવશ્યકતા છે. જે આત્માથી આવું મનનું બળ પ્રગટ થાય છે તે જ શ્રેષ્ઠ આત્મા છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ મંત્રનો વ્યાપક ભાવ છે.

દાસની ગભરામણ

દાસનાં લક્ષણ

દ્વિતીય મંત્રમાં “ દાસ ” ના લક્ષણ કહ્યાં છે. પહેલાં મંત્રમાં વીર પુરૂષનાં ત્રણ લક્ષણ કહ્યાં છે. આ બીજા મંત્રમાં દાસનું એક જ લક્ષણ કહ્યું છે તે લક્ષણ “ ભીરતા ” છે—

(૫) શત્રુઃ દાસાય મિયસં દધાતિ ।— શત્રુથી દાસને માટે ભય ઉત્પન્ન થાય છે. શત્રુને જોઈને દાસને ગભરામણ થાય છે. શત્રુ માત્ર દાસચિંતા મનુષ્યને જ ગભરાવી શકે છે. વીરચિંતો મનુષ્ય શત્રુથી ડરતો નથી. બીતિનો

સંબંધ દાસભાવના સાથે છે, અહીં “શત્રુઓથી ગભરાવું” એ એક દાસનું લક્ષણ કહ્યું છે. લોકો દાસ એટલા માટે બને છે કે તેઓ શત્રુઓથી ગભરાઈ જાય છે. આ લક્ષણોની સમીક્ષા પ્રથમ મંત્રમાં કહેલાં વીરોનાં લક્ષણોથી અનુમાન થનારા વિરોધી દાસભાવના ત્રણ લક્ષણ વળી શકાય છે— (૧) તેનું હીન જીવન, (૨) પોતાની નાદાનીથી શત્રુનું બળ વધારવું અને (૩) આત્મરક્ષા જેઓ કરી શકતા નથી તેમની અનુકૂળતા. ” આ ત્રણ લક્ષણો જે ઉમેરવામાં આવે તો દાસનાં ચાર લક્ષણ ગણાય. તેમજીન મન્દજીવન, પોતાની નાદાનીથી શત્રુનું બળ વધારવું, આત્મરક્ષા ન કરવી અને શત્રુઓથી કરવું આ ચાર લક્ષણ દાસનાં છે. આ લક્ષણો ની વસંતા છે ત્યાં જ દાસ વસે છે એમ સમજવું જોઈએ, અથવા આ લક્ષણો જે રાષ્ટ્રમાં હશે તે રાષ્ટ્રમાં દાસ વસતા હશે. આ લક્ષણોથી પાઠકને સમજાઈ જશે કે દાસ કોણ છે અને આપ કોણ છે કે શ્રેષ્ઠ કોણ છે અને કનિષ્ઠ કોણ છે. પહેલાં મન્ત્રે આપ અથવા શ્રેષ્ઠનાં ત્રણ લક્ષણો બતાવ્યાં અને આ બીજા મંત્રમાં દાસનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. પાઠક તેનો વિચાર કરીને આત્મપરીક્ષા કરે, અને પોતાનામાં કદાચિત દાસનાં કોઈ લક્ષણ દેખાઈ આવે તો તેને દૂર કરીને પોતાનામાં જ્યેષ્ઠ-શ્રેષ્ઠ આદ્યત્વનાં લક્ષણ વધારે.

વિરોધીઓનું સહકાર્ય

આ જગતમાં વિરોધીઓનાં ઝગઝગોનો વૃતાન્ત ધણી રથજોઓથી સાંભળવામાં આવે છે. વિરોધીઓનાં ઝગઝગમાં સામેલ થનારા બંને પક્ષ પ્રતિપક્ષીઓની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. આ જાતના નાશથી બચવાનો ઉપાય આ બીજા મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલો છે, તે ઉપાય છે વિરૂદ્ધ ધર્મોંઓ સાથે સદ-કાર્ય કરવું. જુઓ—

(૬) અઘનત્વ ચ દ્યનત્વ ચ સસિન, તે પ્રમુક્તા મંદેણું સં નવગત ।- જડ અને ચેતન આ વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા બંને પરસ્પર દળીમળીને રહે છે, આથી તેઓ પુષ્ટ જનીને આનંદમાં રહે છે. (મં. ૨)

આપણા શરીરમાં જ જુઓને શરીર જડ છે જ્યારે આત્મા ચેતન છે, આ બંનેનાં કુચુકધર્મ પરસ્પર ક્ષિત છે, આ બંનેના ધર્મ પરસ્પર ક્ષિત હોવા છતાં તેઓ એકજ રચનામાં એવા દળીમળીને રહે છે કે તેમને કોઈ ક્ષિત કદી શકતું નથી.

આ પ્રમાણે આ વિષિત્ત ધર્મોંઓની એકતા ચચાંચી આ

બંને પરસ્પરની શક્તિથી પરિપુષ્ટ બને છે અને બંનેની વૃદ્ધિ થાય છે. રચૂળથી સદ્ગતી વૃદ્ધિ અને સુદ્ધમાંથી રચૂળની પુષ્ટિ થાય છે. જડની સહાયતા ચેતનને માટે અને ચેતનની સહાયતા જડને માટે હોય છે. પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા આ બંને એક બીજાની સાથે રહેવાથી વિલક્ષણ કાર્ય કરવાને સમર્થ બન્યા છે, જે આ બંને બંધુ સાથે રહેતી તો આ જગતના સ્વમહાર જોવા મળે નહિ. આ સર્વ સ્વમહારો કેવળ આ વિરૂદ્ધશક્તિઓ એક રથને સાથે રહીને કાર્ય કરે છે એટલે જ સઘ કહે છે. પૂર્વનાં સૂત્રમાં “ જે વિરોધીયકો એક રથય પર કાર્ય કરતાં માટે તે તે બંનેની શક્તિ વધી જાય છે. ” (મં. ૧૫) એવું કહ્યું છે. એ કથનની સાથે આ ઉપદેશની તુલના પાઠક કરી લે—

જડ-ચેતને સાથે સાથે કાર્ય કરવાનો આ ઉપદેશ અહીં એ દેવુથી આપ્યો છે કે સામાન્ય જનતામાં કેટલાક લોક જડ સુદ્ધિના હોય છે, જ્યારે કેટલાક તોય સુદ્ધિના હોય છે. આ બંને એક બીજા સાથે લડે નહિ. તે ઉપરાંત બળવાન અને નિર્મળ, દાની અને અદાની, પૈસાદાર અને ગરીબ, મુડીવાળા અને મલુર એમ વિરૂદ્ધધર્મનાં લોકો રહે છે. પ્રાચ્ય એ લોકોના અજ્ઞાન થવા જ કરે છે, અને આ ઝગઝગોથી આપસ-આપસનાં શક્તિ નષ્ટ થાય છે, તેથી તેમને માટે એ જ ઉચિત છે કે જડ-ચેતન, પ્રકૃતિ-પુરુષની જેમ પરસ્પર દળી-મળીને રહે અને પરસ્પરની સહાયતાથી બંનેની શક્તિ વધારે. આ ઉપદેશ બહુજ કિંમતી છે અને જે તેનું મનન કરશે તેમને ઉત્તરિતો મર્મ અવસ્થા દેખાઈ આવશે દાની અને અદાની એક બીજા સાથે મળે, અદાનીઓને દાનીઓ જાન-દાન કરે અને અદાની દાનીઓને પોતાના બળની સહાયતા આવે. આ જ પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરૂષ વિષમધર્મી હોવા છતાં મૃદસ્થધર્મથી એક બીજામાં વિશીન થાય આથી સ્ત્રીને પુરૂષની અને પુરૂષને સ્ત્રીની સહાયતા મળશે અને બંનેની શક્તિ-ઓથી બંનેની ઉત્તિ થશે આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરૂદ્ધધર્મોંઓનો મેળ થવાથી બંનેની ધણી ઉત્તિ થાય છે. ઉત્તરિતો આ મહાસિદ્ધાન્ત આ દ્વિતીય મંત્રમાં કહ્યો છે, તેથી આ દ્વિતીય મંત્રનું મહત્ત્વ મહુજ અધિક છે.

રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં જ્યાં વિવિધ જાતિઓનો આપસ-આપસમાં સંબંધ થાય છે ત્યાં આવા પ્રકારના મેળ મિલાપનું તત્ત્વ એ કાર્યમાં લાવવામાં આવે તો ઘણો મોટો

લાભ થવાનો સંભવ છે. આ તત્ત્વ પર ન્યાયે લિંગ લિંગ જાતિઓ એકબીજા સાથે મળશે ત્યારે બંધાનું મળીને એક મહાન રાષ્ટ્ર થશે અને તેની શક્તિ વિવક્ષણ કાર્યો કરવામાં સમર્થ થશે. બ્રાહ્મણ માનથી, ક્ષત્રિય બળથી, વૈશ્ય ધનથી અને શૂદ્ર પોતાની કારીગરીથી પોતાના રાષ્ટ્રની પૂજા કરે. આ પરસ્પર વિરોધભંગવાળા લોકો એક બીજા સાથે દળીમળીને રહે અને પોતાની શક્તિ વધારે. આ પ્રકારની એકતા હંમેશા લાભદાયક જ થઈ શકે છે. મનુષ્યના વ્યવહારમાં વિરોધના અનેક પ્રસંગ આવે છે. એ સમયે જો આ નિયમ સ્મરણમાં હશે તો જનતાનું બહુ મોટું કલ્યાણ થઈ શકે છે.

શક્તિની શુદ્ધિ

(૭) ક્રમાઃ સ્વે કતું પૃથ્વિન્તિ, ષિઃ ત્રિઃ સચન્તિ ।- સંરક્ષક વીરો તારામાં પોતાની શુદ્ધિનો યોગ કરે છે. જેથી તેઓ અમણા અને ત્રણમણા બળાનું થઈ જાય છે. જે લોકો પોતાના અંતઃકરણને કષ્ટમાં એકલય બનાવે છે, ચિત્તની એકાગ્રતા કરીને પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરે છે તેમનાં બળ વધે છે. અહીં “કતું” શબ્દનો અર્થ “પ્રઘાસકિત અને કર્મશક્તિ” છે. અર્થાત્ જે લોકો પોતાની શુદ્ધિ અને કર્મવશક્તિને પણ કષ્ટાપર્ણ શુદ્ધિથી એક જ સાકર્મમાં લગાવે છે તેમની શક્તિ વધે છે. અહીં શુદ્ધિ અને કર્મશક્તિને એક કેન્દ્રમાં કેન્દ્રિત કરવાનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. કોઈ પણ વ્યવહારના એક જ કેન્દ્રમાં મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત કત્વાદિ પોતાની સર્વ શક્તિઓ એકાગ્ર કરવાથી શક્તિની શુદ્ધિ થાય છે અથવા પોતાની શક્તિથી અધિકથી અધિક કાર્ય થવાની શક્યતા વધે છે. આપણા અંતઃકરણને અનેક કાર્યોમાં વ્યગ્ર રાખવાથી આપણી શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, પરંતુ અનેક વ્યવસાયોની જાનગીને એક બાણુ કરી કોઈ પણ એક જ કાર્યમાં મનને લગાડવામાં આવે તો એકાગ્રતાથી આપણું બળ વધારને લીધે આપણું કાર્ય સદૃશમાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. “ક્રમ” નો અર્થ છે સ્વસંરક્ષણ કરવાવાળા લોકો. જે પોતાની તથા જનતાની રક્ષાનું કાર્ય કરે છે તેઓને માટે પોતાનું ચિત્ત એનું એકાગ્ર બનાવું અત્યંત આવશ્યક છે. જો તેમનું ચિત્ત અનેક ચિંતાઓથી વ્યસ્ત રહે તો તેમનાથી રક્ષણનું કાર્ય પણ થઈ શકશે નહિ. અર્થાત્ ચિત્તને એકાગ્ર કરવાથી શક્તિ બમણી અથવા ત્રણમણી થઈ શકે છે, અને ચિત્તની વ્યગ્રતા લઘુરવાથી શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. આ જ નિયમથી યોગમાર્ગની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ચિત્તશક્તિઓનો નિરોધ કરવો એનું જ

નામ યોગ છે. ચિત્તશક્તિઓનો નિરોધ એટલે ચિત્તશક્તિઓને અનેક સ્થળોથી દટાવી લઈ એક જ સ્થળમાં સ્થિર કરવી તે છે. આપણા મનની શક્તિઓ વખતરવાને માટે જ આ યોગ-સાધન છે. ઉદાહરણમાં જોઈએ કે, કોઈ એક માણસ પાસે એક રૂપિયાની શક્તિ છે, જો તે એક કાર્યમાં એક પાંખની શક્તિ ખર્ચે તો ૧૬૨ કાર્યોને એક એક પાંખની શક્તિ મળે અને આટલી ઓછી શક્તિને લીધે કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ, પરંતુ તે જો કોઈ એક કાર્યમાં આખા રૂપિયાની શક્તિ લગાડે તો તેથી તેને તે કાર્યમાં અધિક સિદ્ધિ મળી શકે છે. એકાગ્રતાથી શક્તિ આ પ્રકારે વધતી જાય છે. પોતાની થોડી થોડી શક્તિ અનેક કાર્યોમાં ખર્ચ કરવા કરતાં પોતાની સર્વ શક્તિ એક જ કાર્યમાં ખર્ચ કરવી, ઉપર બતાવેલા ઉદાહરણ પ્રમાણે તે બહુ જ લાભકર્તા થઈ પડે છે. આ વર્ણનથી પાઠકના ખ્યાનમાં આ વાત આવી ચૂકી હશે કે શક્તિ વધારવી એનો અર્થ શક્તિને જમણી ત્રણમણી કરવાની નથી પરંતુ તેટલી જ શક્તિથી અધિકમાં અધિક કાર્ય કરી શકવું એ છે. એકાગ્રતાથી કાર્યક્ષમતા વધી જાય છે. એ જ નિયમ અહીં દર્શાવ્યો છે.

માધુર્ય

(૮) સ્વાદોઃ સ્વાદીયઃ સ્વાદુના સંયુજા । સુમધુ મધુના સમામિ યોઘીઃ ।- મધુરતાથી મધુર બનીને તેમાં વધુ મિઠાશ લાવે. ઉત્તમ મિઠાશ વધારે મિઠાશથી સંયુક્ત કર, આ રૂપક છે. પ્રકૃતિના સ્વાદુરસની સાથે જીવાત્માનો સ્વાદુરસ મળેલો છે. આ મેળાપથી માનવદેહરૂપી સ્વાદુ મીઠો રસ બનીયો છે. તેમાં જો અધિક મધુર પરમાત્માનો અમૃતરસ મેળવવામાં આવે તો સર્વથી ઉત્તમ મધુરતા થઈ જાય. આ માધુર્ય સંતો અને મહાત્મામાં દેખાઈ આવે છે. ઉત્તમ મધુર પરમાત્મા છે. તેને જીવાત્માના માધુર્યમાં મેળવવા જોઈએ. આ આખા જોગવિતનું અનુદાન આ મંત્રમાં કહેલું છે. જેઓ પોતાની ઉર્ગાત આ સમ્પન્ન થઈ કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓ આ મધુર સાધન અપનાવે. મનુષ્યે સર્વપ્રથમ પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંબંધમાં માધુર્યનો અનુભવ કરવો જોઈએ અને પછી તેમાં પરમાત્માની મધુરતા મેળવવી જોઈએ. આ માધુર્યનો માર્ગ વ્યવહારમાં પણ પથો જ ઉપયોગી છે. વ્યવહારમાં વાત-ચીનમાં અને વિચારમાં માધુર્ય રાખવાથી મિત્રો વધે છે અને યત્નઓ ઘટી જાય છે. કેટલાક મનુષ્યો એવા હકવા ભેલા હોય છે કે કાંત્યુ તગર કડમાં વેણુ વાપરીને મિત્રોને પણ યત્ન બનાવે છે અને તુકથાન વેઠે છે. આ બહુ જ અનિષ્ઠ છે.

એટલા માટે જ મનુષ્યને હિમિત છે કે તે પોતાની અંદર મિદ્ધા વધારે અને પોતાના સર્વ વ્યવહાર માધુર્યપુરક બનાવે જેથી તેના મિત્રો વધશે અને અનેક પ્રારથી શાપ થશે. (મં. ૩)

આશ્લયુ ક્ષત્રિયોની એકતા

(૯) રણે રણે ઘસા જયન્તિ સ્વા વિપ્રાઃ અનુમદન્તિ, સ્થિરં ઓજીયઃ સાતનુષ્વ ।-પ્રત્યેક યુદ્ધમાં ધનને હિતનારા તારા જેવા વીરોને જ્યારે શાની અનુમોદન આપે છે, ત્યારે હું સિંધર બળ ફેલાવ. આમાં મુખ્ય કથન તો એ છે કે પરમેશ્વર પ્રત્યેક યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, તેટલા માટે શાની લોકો તેની ઉપાસના કરે છે, અને પરમેશ્વર પણ તેમને માટે સિંધર બળ ઉત્પન્ન કરે છે, આ તો પરમેશ્વર વિષયક શાપાત્મક થયો, પરંતુ અદ્વૈતેથી પણ અધિક આશય છે, અને તે આ છે- " પ્રત્યેક યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારા ક્ષત્રિય વીરોનું અનુમોદન શાની આશ્લયો કરે, તો જે દેશમાં આ પ્રમાણે હળી-મળીને કાપ કરનાર આશ્લયુ તથા ક્ષત્રિયો રહે છે તે રાષ્ટ્રમાં હમેશા સિંધર રહેનાર " પણ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત તે રાષ્ટ્ર અત્યંત બળવાન બની જાય છે. " યશુવેદમાં કહ્યું છે કે-

યજ્ઞ પ્રજ્ઞ ચ ક્ષત્રં ચ સમ્યજ્ઞો ચરતઃ સહ ।

સં લોકં પુષ્પં પ્રજ્ઞેષં યજ્ઞ વેદ્યાઃ સહામિના ॥

(યજુ, ૨-૧૨૫)

" જે રાષ્ટ્રમાં આશ્લયુ અને ક્ષત્રિય હળીમળીને સાથે સાથે રહે છે તે રાષ્ટ્રને પુરપરેક કહે છે. " આ કથનની સાથે આ સંકતનું કથન પાક સરખાવી શકો.

૧ રણે રણે જયન્તિ વિપ્રાઃ અનુમદન્તિ ।-યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારા વીરોનું શાની લોકો આશ્લયન કરે છે.

૨ યજ્ઞ પ્રજ્ઞ ચ ક્ષત્રં ચ સમ્યજ્ઞો સહ ચરતઃ ।-જે દેશમાં આશ્લયુ અને ક્ષત્રિય હળીમળીને રહે છે.

આ બંને પર્વો ક્યાં એક સાથે હોય છે તે રાષ્ટ્રમાં બળ રહે છે. તેથી દરેક રાષ્ટ્રના શાની અને શત્રુવીર હળીમળીને રહે અને પોતાનું બળ વધારે આનાથી પ્રતિકૂળ સિંચાત ક્યાં હશે એટલે કે જે રાષ્ટ્રમાં આશ્લયુ અને ક્ષત્રિયો આપસ-આપસમાં સડતા દરો તે રાષ્ટ્ર અધોગતિની ગાંઠમાં દુષ્કાંત પડશે, તેમાં કોઈ સંકેતે સ્થાન નથી. આશ્લયુ-ક્ષત્રિયોની એકતાથી ગાંઠની શુદ્ધિ અને અંદર અંદરના કલ્લથી નાશ થાય છે.

(૧૦) દુરેવાસઃ કશોકાઃ સ્વા મા દમન્ ।-દુષ્ટ અને શોક કરનારાઓ તને દબાવે નહિ. આધ્યાત્મવદ્ધમાં, " દુષ્ટ વિચાર અને શોકના વિચાર મનુષ્યના મનને દબાવી દે નહિ. " રાષ્ટ્રની બાબતમાં, " દુષ્ટ, હલ્યા કરનારા લોકો અને ખીજમોને રક્ષવાના લોકો રાષ્ટ્રને દબાવે નહિ. " આશ્લયુ અને ક્ષત્રિયોએ હળીમળીને રહીને આપસઆપસમાં એકતા સ્થાપીને રાષ્ટ્રનું જાળ એટલું વધારતું એકાએક જેથી રાષ્ટ્રમાં દુષ્ટ લોકોને ઉપદ્રવ વધવા ન પામે, સર્વત્ર રક્ષણનો અનન્ય એવો હિતમ હોય કે જેનાથી દુષ્ટ સદા દબાઈ રહે, કદી પણ માથું ઊંચકી શકે નહિ. બ્રહ્મિતમાં, કુટુંબમાં, જાતિમાં અને રાષ્ટ્રમાં આ ઉપદેશ ધર્મજાન મોલપ્રક છે. આશ્લયુ-ક્ષત્રિયોનું અંદર અંદર મુદ્દ માથું આર્થાત બંનેમાં એક મત ન રહ્યો તો આ દુષ્ટોને માથું ઉચકવાનો અવસર મળી જાય છે, તેથી રાષ્ટ્રમાં અજ્ઞેષ એકતા રાખી જેઠાએ અને દુષ્ટોને વધવાને માટે તક ન દેવી એકાએક નહિ.

(૧૧) યુઘેવાનિ પ્રવશ્યન્તઃ યયં રણેષુ સ્વયા સાશ્વયદે ।-યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરીને જે ધન મળે છે તેને જોધને આમે સર્વ યુદ્ધમાં તારી સાથે રહીને શત્રુનો નાશ કરીશું. અહીં પણ પૂર્વવત્ શાની અને શત્રુની સહકારિતાનો ઉપદેશ કર્યો છે. શાની અને શત્રુ એકમતના બનીને મુદ્દ મધાવે અને વિજય પ્રાપ્ત કરે તથા ધન અને યશ પ્રાપ્ત કરે. (મં. ૫)

(૧૨) તે આયુષા યજોમિઃ ચોદવામિ ।-તારા ક્ષત્રિયનાં આયુષો દુર્વાણીથી પ્રેરિત કરું છું. આશ્લયુ પોતાના ઉપદેશથી ક્ષત્રિયોને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે અને ક્ષત્રિયે પણ આશ્લયુની વિશ્વા વધારવા માટે ગેય સહાયતા આપે. ક્ષત્રિયોના શત્રુઓને આશ્લયુ પોતાની વાણીથી યોગ્ય પ્રેરણા આપે. (મં. ૫)

(૧૩) તે વર્ચસિ પ્રજ્ઞજ્ઞા સં દિશામિ ।-તારી ગતિઓને હું મારા જ્ઞાનથી પણ સતેજ બનાવું છું. અર્થાત ક્ષત્રિયોની હાથચાલને આશ્લયો પોતાના જ્ઞાનથી યોગ્ય દિશામાં દેશે. (મં. ૫)

આ પાંચમા મંત્રમાં પણ આશ્લયુ ક્ષત્રિયની એકતાને વિષય ખૂબ હિતમ રીતે કહેવામાં આવ્યો છે. ચોથા અને પાંચમા મંત્રનો આ એક જ ભાવ છે. જે દેશમાં શત્રુ અને શાની આવી રીતે એક વિચારથી વ્યવહાર કરશે, તેજ દેશનું તેજ અને પ્રજ્ઞા નિઃસંદેહ ચારે દિશામાં પ્રસરી. આયગના

હુ મનમાં પશુ આ એકતાનો જ નિષ્ઠા લિન રીતથી કહેતામાં આવ્યો છે જુઓ—

(૧૪) યસ્મિન્ દુરોજે અવરે પરે ચ નિદધિયે.
તત્ત્વ યવસા અવિધ ।— જે ધરમાં નાના મોટા એક સાથે મળીને રહે છે તે ધર બળથી સુરક્ષિત હોય છે ઉંચ નીચ નાના મોટા, બળવાન અને નિર્બળ, સંધન નિર્ધન, માલિક નોકર પ્રવાહિ લોકો હોય છે પ્રાય તેમનામાં વિરોધ હોય છે, અને વિરોધને કારણે એક બીજાની સાથે લડતા રહે છે પરંતુ જે ધરમાં અથવા રાષ્ટ્રમાં નાના તથા મોટા લોકોમાં એકતા રહે છે અથવા તે સર્વ એક ધરમાં રહેતા હોય તેમ હળીમળીને રહે છે ત્યાં જ તેમનું એકતાના બળથી રક્ષણ થાય છે અર્થાત્ જે દેશના નાના મોટા એકબીજામાં ગમના રહે છે તે દેશ અસુરક્ષિત રહેવાથી પડતીદશામાં જાય છે ગમે તેટલું મોટું રાષ્ટ્ર કેમ ન હોય, તે એક નાના ધરની જેમ જવા લોકોને તેની બાજુ હોતી જોઈએ રાષ્ટ્રમાં કોઇને પશુ એમ ન જણાવુ જોઇએ કે હું નાનો છું અથવા બીજો મોટો છે આ નિયમમાં એક મત જુઓ—

(૧) અય્યેઘાસો અકનિઘાસ યને સ ખાતરો યાવૃષ્ણ સીમગાય । (ઋ ૫૧૧૩૬)

(૨) તે અય્યેઘા અકનિઘાસ ઉદ્ધિદોઽમધ્યમાસો મહસા ધિવાવૃષ્ણ ।

સુઝાતારો જનુષા વૃશ્ચિમાતરો દિવો મયાં આ નો અચ્છા જિગ્મસન । (ઋ. ૫૧૫૮૧)

“(૧) જેનામાં કોઇ મોટો નથી અથવા કોઇ નાનો પશુ નથી, આ સર્વ પરસ્પર બાંધ બાંધ છે અને તે સર્વ પોતાના કલ્યાણને માટે મળીને પ્રયત્ન કરે છે (૨) તેનામાં કોઇ મોટો નથી, નાનો નથી અથવા મધ્યમ પશુ નથી તેઓ બધા એક સરખા છે અને પોતાના ઉદ્યને માટે ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરે છે તેઓ ઉત્તમ કુળના ઉત્તમ યજ્ઞેષ્ઠા, જૂમિને પોતાની માતા માનનારા, દિવ્ય મનુષ્યો અમારી પાસે સારી રીતે આવે ।

આ મત્રોમાં એક વીરાનું સ્મરન છે કે જેમનામાં કોઇ ઉંચ કે નીચ નથી સર્વ એક ગ્રેણીના દોષને માતૃભૂમિની ઉપાસના કરવા માટે અને પોતાના સમુદાયિક ધર્મને માટે યત્ન કરવાવાળા છે તેઓ જ્યાં નાના અથવા મોટા એક જ ધરમાં સમાન રીતે રહેવાવાળા સામુદાયિક વાતોથી અને મેળથી

પોતાના શક્તિ વધારીને ઉન્નતિ કરે છે આધ્યાત્મપક્ષમાં પરમાત્માના ધરમાં નાના અને મોટા બધા એક સમાન હોય છે. અહીંનું નાનાપણ ત્યાં નાનાપણ નથી અથવા અહીંનું મોટાપણ ત્યાં મોટાપણ નથી, ત્યાં તો અત કરજીની શુદ્ધતા પરજ ઉંચ નીચની શ્રેણી નક્કી થાય છે

(૧૫) જિગ્મત્તું માતરં આસ્થાપયન ।— પ્રતિ શીલ પેતાની માતૃભૂમિને પોતાના અત કરજીમાં સ્થાપન કરે છે પૂર્વે આપેના ઝડવેદના મનમાં તેઓ માતૃભૂમિના ઉપાસક હોય છે, એમ સ્પષ્ટ કહેલું જ છે અને તે જ વાત ફરીથી અહીં કહી છે આ જ આનતમાં બીજો એક મત જોવા જેવો છે તે હવે જોઇએ

હઠ્ઠા સરસ્વતી મહી તિસ્રો દેવીર્ધર્મયોયુઃ ।

ચર્હિ સીદન્ત્વચ્ચિઃ ॥ (ઋ ૧૧૧૩૬)

તિસ્રો દેવીર્ધર્મિરંદ સદન્તામિહા સરસ્વતી મહી ।

ભારતી મૃણાના ॥ (અથર્વ. ૫૧૨૭૭, યજુ ૨૭૧૬)

“(હઠ્ઠા, ભારતી) માતૃભાષા (સરસ્વતી) માતૃ સમતા અથવા માતૃસ રક્ષિતિ અને (મહી) માતૃભૂમિ આ ત્રણ દેવીઓ અન્તાકરણમાં સ્થિર રહે ” અર્થાત્ મનુષ્ય પોતાના અંત કરજીથી આ દેવીઓની ઉપાસના કરવી જોઇએ આ જ ઉપદેશ આ સૂક્તના આ મંત્રભાગમાં છે, (માતરં આસ્થાપયન) માતૃભૂમિને પોતાના મનમાં ઉત્તમ પ્રકારે સ્થાપિત કરો અર્થાત્ માતૃભૂમિના હિતને લક્ષમાં રાખીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, નાના મોટા, ઉંચ નીચ સર્વ એક બને અને હળીમળીને પોતાની ઉન્નતિ કરવા માટે યત્ન કરો, અને અંદર અંદરના ગમના ઉભા કરીને પોતાની શક્તિને નાશ કદાપિ ન કરો (મં ૧)

(૧૬) અત મૂરિર્કર્ષરાણિ દન્વત) આથી યજ્ઞ જ ઉત્તમ કામ તમે સિદ્ધ કરી શકશો જો પહેલા કહ્યું તે પ્રમાણે લોકો એકતાથી રહેશે તો જ તે પ્રત્યક્ પુરુષાર્થ કરી શકશે અર્થાત્ તેઓ અંદર અંદરના ગમનામાં પોતાનો સમય પોતાની દેશે તો તેમનાથી કોઇ પુરુષાર્થ ઘટશકશે નહિ, અને તેઓ નીચે નીચે ઉતરતા જશે, એટલે કે તેમની અવનતિ થશે (મં ૬)

આપ્ત પુરુષની સ્તુતિ

(૧૭) પુરુષર્ત્માનં સમયાણ દનતમં આપ્યાનાં આપ્તમ્ સ્તુત્વા-— ધણજ આગે જાણવાવાળા, તેમની,

શ્રેષ્ઠ અને આતોમાં આસ પુરુષની જ પ્રથમ સા કરે. અન્વની રત્નતી ન કરે, પરમેશ્વરની પાસે જવાના અનેક માર્ગો છે, અને તે અનેક માર્ગોથી જ લોકોનું કલ્યાણ થઈ શકે છે. તે તેજસ્વી અને સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે, અને સર્વ આતોમાં પરમ આસ પણ તે જ છે. તેથી તે જ રત્નતિ કરવા યોગ્ય છે. તેની જગ્યાએ બીજા કોઈની રત્નતિ કરવી યોગ્ય નથી. આસ પુરુષ તે જ છે જે સદા સત્યવચની હોય છે અને કદી પણ કોઈના અહિતની પાત કરતો નથી. જેની વાણી પ્રમાણ મનાય છે તેનું નામ જ આસ છે. આવા આતોમાં જે સર્વથી શ્રેષ્ઠ આસ પુરુષ હોય છે તે જ " જ્ઞાત્યાનાં જ્ઞાતઃ " છે અર્થાત્ પ્રામાણિક પુરુષોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ આસપુરુષ હોય છે તે જ " જ્ઞાત્યાનાં જ્ઞાતઃ " છે અર્થાત્ પ્રામાણિક પુરુષમાં સર્વથી અધિક પ્રામાણિક તે જ છે, તેથી જ પરમેશ્વરને સર્વગુરુઓના પણ મહાગુરુ અથવા આદિગુરુ કહે છે. આ વર્ણન તો પરમાત્મા વિષયનું યજ્ઞ, હવે આ સૂક્તનો સામાન્ય મનુષ્ય વિષયક ભાવાર્થ જોઈએ. જે મનુષ્ય (પુરુ-ચર્મર્મિ) મજા માર્ગો-વાળો છે અર્થાત્ પોતાની ઉત્પત્તિને માટે તથા પોતાના રાષ્ટ્રના અભ્યુદયને માટે અનેક માર્ગોથી ઘણા પ્રયત્ન કરે છે. એક માર્ગે નિષ્ફળતા મળી તો બીજા માર્ગે મગફળ ઉપાડે છે અને સિદ્ધિ અવશ્ય માત્ર કરે છે. (ઋગ્વેદાંશુ ઋષુ) કુશળ, કારી-ગર, કળા જાણવાવાળો, હુશર જાણનારો, કુશળતાથી કાર્ય કરવાવાળો, જે કાર્ય હાથમાં લે તેને કુશળતાથી કરવાવાળો, (જનસમ) અર્થાત્ શક્તિમાન, સામર્થ્યવાન, બળવાન, યોગ્યરતી (જ્ઞાત્યાનાં જ્ઞાત) પ્રામાણિક પુરુષોમાં સર્વથી અધિક પ્રામાણિક એવો જે પુરુષ હશે તેની રત્નતિ કર. જે અનેક ઉપાયોથી કાર્યસિદ્ધિ કરવાવાળો, કાર્ય કરવામાં કુશળ અને પ્રામાણિક પુરુષ હશે તે જ પ્રથમ સા ને માટે યોગ્ય છે. બીજા કોઈની રત્નતિ કરવી યોગ્ય નથી. કેવળ શાની, કેવળ અધિકારી, કેવળ ધની પુરુષ ને હશે તે ને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જનહિતનું કાર્ય તત્પરતાથી કરે નહિ તો તેઓ રત્નતિ કરવાને યોગ્ય નથી જ. (મં. ૭)

આદર્શ પુરુષ

(૧૮) મૂરિ-મોજાઃ શ્રવણા આદર્શતિ ।—જહુ જળવાન મનુષ્ય પોતાના સામર્થ્યથી આદર્શ જ બને છે. જનતામાં જે માણસ આદર્શ બને છે તે તેના બળને કારણે જ થાય છે. જેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનું બળ હોતું નથી તે

કદી પણ આદર્શ પુરુષ બની શકતો નથી. આત્મિક, બૌદ્ધિક, માનસિક, શારીરિક વગેરે અનેક પ્રકારના બળ છે. જે પુરુષમાં યોગ્યથી કોઈ પણ એક બળ અધિક હશે તે જ લોકોમાં તેઓ માટે તે આદર્શ બની શકશે. મનુષ્યમાં બળ હોય તો તે બળ લોકોના ઉદ્ધારના કાર્ય માટે વાપરે તો જ તે લોકોમાં આદર્શ બને છે. પૂર્વાપર સર્વથી પાકતો પોતાને જ આ ભારતીય સમજાય જશે કે શ્રેષ્ઠ પુરુષ કયા ગુણોથી બની શકાય છે. તેના બે બળ સંકતના મનથી પાકીના મનમાં પ્રકાશિત થઈ શકશે. આ આસપથી જે મંત્ર ભાગને ભેગામાં આવે તો રચકપણે સમગ્ર રાકારો કે આદર્શ પુરુષ બનવા માટે ખેતે બળ કમાવતું જોઈએ અને તે જળનો ઉપયોગ પરીપકારને માટે કરવો આવશ્યક છે. આ વિષયમાં આમલો મંત્રભાગ ભેગા ભેગો છે.

(૧૯) વૃષિઃ પ્રતિમાનં પ્ર સક્ષતિ ।—તે પૃથ્વીની સાથે સમાનતા પ્રાપ્ત કરે છે, તે ભૂમિકા આદર્શ જ બને છે. જે પ્રકારે મંત્રીરતા, ગુરુત્વ અને સદનશીલતાનો આદર્શ પૃથ્વી છે તે જ પ્રમાણે તે મંત્રીર, મહાન અને સદનશીલ બને છે. પૃથ્વી સર્વ સ્થિરચરને આધાર આપે છે, સ્થિરચરના આધાર સદન કરીને પણ તે તેમને ઉત્તમ પોષણના પદાર્થ આપે છે. આ શક્તિ અને પરીપકારનો આદર્શ છે. પૃથ્વી જ્યાં આ જ ઉપદેશ આપી રહી છે. આ આદર્શ જે પુરુષ પોતાની સામે રાખી શકે છે અને પોતાના જીવનમાં ઉતારી શકે છે તે જ આદર્શ પુરુષ બની શકે છે. પૃથ્વી જેવી રીતે પોતાની શક્તિ પરીપકારમાં લગાડે છે, તે જ પ્રમાણે જે પુરુષ પોતાની સર્વ શક્તિઓ જનતાની ભમાઈ માટે ખર્ચે છે તે જ અન્વ લોકોને માટે આદર્શ પુરુષ થઈ શકે છે. (મં. ૭)

કાવ્ય કેતું હોય ?

(૨૦) અપ્રિયઃ સ્વરન્તસા વૃદ્ધિઃ શ્રૂપં શ્રુણવત્ ।—પ્રથમ શ્રેણીમાં રિયત, પોતાના પ્રકારથી બુદ્ધિ, મદાલોકની જેમ તેજસ્વી સ્વપ્ન, બળ ઉત્પન્ન કરનારું તે કાવ્ય કહેવાય. આ મંત્રમાં પ્રથમ અપ્રિય ગુણ કહ્યો છે. તે કવિ સર્વમાં પ્રથમ સ્થાનમાં વિરાજવાવાળો હોય, આત્મિક પ્રકારથી પ્રકાશનારો, દુલોક્યો પણ અધિક વિરત અને પ્રભાવશાળી હોય ત્યારે તે કવિ સ્વપ્ન કહેવાશે. આ અપ્રિય (શ્રૂપં શ્રુણ) બળ વધારનારું સ્તોત્ર અથવા કાવ્ય બતાવે. કવિલોકો જેવા પ્રકારનાં કાવ્યો બનાવે કે જે વાંચનાથી

વાચનારના મનમાં બળતું પોષણ થઈ પ્રગટ થાય, નિર્મળ અન્તઃકરણ પણ બળશાળી બને, ઉદાસીન લોકો ઉત્સાહી બને અને પુરુષાર્થહીન લોકો પ્રયત્ન પુરુષાર્થી બને. કાન્ય આ પ્રકારનું બળતું જોઈએ. ઋષિના કાવ્યનું આ જ લક્ષણ છે. ઋષિનું કાવ્ય નિર્જીવ મનુષ્યને પણ નિલક્ષણ પુરુષાર્થી બનાવી શકે છે. આ વાત આગલા મંત્ર લાગમાં જુઓ—

(૧૧) મહા ગોન્નસ્ય સ્વરાજા ક્ષયતિ ।—મહાન્ ગોરક્ષક રાષ્ટ્રનો સ્વતંત્ર રાજા બનીને જ રહે છે. “ગોન્ન” નો અર્થ ગાયોની રક્ષા કરનારો, પુષ્ટિ અને બળને માટે ગાયની રક્ષા કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. આવા ગોરક્ષક રાષ્ટ્રમાં રાજા બનીને જ રહે છે. જે પૂર્વે કલા પ્રમાણે બળ વધારનારું કાવ્ય કરે છે તે રાષ્ટ્રનો સ્વતંત્ર રાજા જ માની લઈ શકાય, જે સન્માન રાખતે મળે છે તેજ સન્માન તે જાનીને મળે છે. અથવા રાજાથી પણ અધિક માન્યતા તેને મળે છે. તેનું કારણ આગલા મંત્રલાગમાં જુઓ.

(૧૨) તુર ચિત્ તપસ્વાન્ વિશ્વં અર્ણવત્ ।—શીઘ્રતાથી કાર્ય સમજ કરનારો તે તપસ્વી વિશ્વને પણ દલાવી દે છે. એટલી મહાન શક્તિ તેનામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તપસ્વી મનુષ્ય સંપૂર્ણ વિશ્વને પોતાના કાવ્યથી દલાવી દે છે. સંપૂર્ણ જગતમાં ચેતના ઉત્પન્ન કરે છે. (મં. ૮)

(૧૩) મહાન્ વૃહદિવાઃ અન્ધર્વા દ્વાં તન્વં દન્દ્રં દ્યૌઃ અયોચત્ ।— મહા તેજસ્વી, રિશ્વર ચિતરાણા યોગીએ પોતાના સરીરમાં રહેનારા છન્દને જ આ પ્રકારે કહ્યું— એજ યોગી ઋષિએ પોતાના સરીરના છન્દ—આત્માને પણ એ જ પ્રકારે ઓતરૂપી વચ્ચેના કલા— અથવા તેનું વર્ણન કર્યું. અર્થાત્ આ સૂક્તમાં જે છે તે પોતાના સરીરની અંદરના આત્માનું જ વર્ણન છે, એવી લાવનાથી ઋષિએ વર્ણન કર્યું છે. ખીજને જે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે અથવા તો કવિ જે કાવ્ય કરે છે તે ખીજને માટે નથી કરતા પરંતુ તે તો તેઓ પોતાની અંદર જ ચિતરાણેનું જુએ છે અથવા તેમાં જગતના કલાણનો ભાવ એટલો જ તીવ્ર હોય છે. કે જેટલો પોતાના કલાણનો ભાવ સાધારણ માણસમાં હોય છે, તેથી કવિ અથવા ઋષિ જે કાંઈ બોલે છે તે વિશેષ કરીને પોતાના અંતરશત્રુને માટે જ હોય છે તેથી જગતના લોકો જેટલો જોઈએ તેટલો લાભ ઉઠાવે. પરંતુ કરિયા ઉપદેશ આપવાનો અહંકાર દોતો નથી તેઓ જે બોલે છે તે કેવળ પોતાના

આત્માની શાંતિને માટે જ હોય છે. (મં. ૯)

(૧૪) માતરિન્સ્વરિ સ્વસારૈ વન્રિપ્રે દિન્વાન્તિ શ્વસા વર્ધયન્તિ ।—માતૃભૂમિનું પોષણ કરનારી બેબહેનો (માતૃભાષા અને માતૃસંપ્રત) નદોષ હોવાને કારણે સર્વને અસર કરે છે અને બળથી આગળ વધારે છે. માતૃભૂમિ, માતૃભાષા, અને માતૃસંપ્રત આ ત્રણ દેવીઓ છે, આ આપ-તમાં આ જ સૂક્તના વિવરણના પ્રસંગમાં અન્યત્ર વિશેષ રીતે કહેલું જ છે. આ ત્રણે દેવીઓ દોષ રહિત છે, સર્વને ચેતના દેનારી છે અને સર્વને બળની સાથે આગળ વધારનારી છે. કરિ અથવા ઋષિ પોતાના કાવ્યથી એવી ચેતના મનુષ્ય-અન્તઃકરણમાં ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તેની યોગ્યતા અસાધારણ સમજવામાં આવે છે.

પરમેશ્વર મહાકવિ અને મહાઋષિ હોવાથી આ વર્ણન તેના કાવ્યને માટે પૂર્ણરૂપે બળતું આવે છે. મનુષ્યોમાં જે કવિ હોય તેમને માટે આ આદેશ છે કે તેઓ પોતાના કાવ્યમાં એજ પ્રકારની ચેતનાશક્તિ રાખે આ પ્રમાણે આ બને તેમજોના વર્ણન પરમશ્રુ પરમાત્મા પરત્વે અને માત્રી કવિઓ પરત્વે લાગુ છે. એમ કલા પછી આ સૂક્તની એક વિશેષ વાત તરફ પાંદકાનું મન આકર્ષિત કરવાની ઇચ્છા છે, તે વર્ણન એ છે કે આ સૂક્તના ઋષિ, “વૃહદિવાઃ અન્ધર્વા” છે અને એ જ ઋષિનું નામ મંત્ર ૮ અને ૯ માં આવેલું છે. તેથી આ ઋષિનું આ સૂક્ત છે એમ કહેવાય છે. આ નામ તે ઋષિનું જ છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. તથાપિ તેનો સ્થેપાલાકારથી અર્થ અમે ઉપર બતાવ્યો છે. આ શબ્દોનો પરમાત્મા પરત્વેનો અર્થ પણ ઉપરના અર્થમાં સમાયેલો જ છે. (વૃહત્-સંહિતા, અન્ધર્વા) પ્રત્યેકથી પણ મોટો નિષ્કલ આત્મા. એવો આ શબ્દોનો પરમાત્મા પરત્વેનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે આ શબ્દો ત્રણે સ્થળોમાં યોગ્ય પ્રકારે લાગી શકે છે. પાંદક આ વાતનો અધિક વિચાર કરે. હવે અહીં આ સૂક્તનો રાષ્ટ્ર ઉગતિ પરત્વે ભાવાર્થ સરળ શબ્દોમાં આપીએ છીએ.

રાષ્ટ્રોગતિનો સન્દેશ

(૧) જેનાથી ઉગે તેજસ્વિતા નિર્માણ થાય છે તે સર્વ મનુષ્યોમાં એક છે. તે ઉત્પન્ન થતાની સાથે જ રાત્રીઓના પચ-લવ કરે છે તેથી સર્વ સંરક્ષકો તેને પોતાના અગ્રણી (નેતા) બનાવીને દર્શિત બને છે.

(૨) શક્તિથી સુખ જાનીને આગળ વધવા પ્રગળ સન્નને જોડને દાસશ્રુતિવાળા મનુષ્યો ડરી જાય છે, (વીરશ્રુતિવાળા કદાપિ ડરતા નથી.) વસ્તુના જોવામાં આવે તો જે રીતે પર-સ્પર્શ વિરુદ્ધ ધર્મવાળા જડ અને ચેતન એક સાથે રહેવાથી પરસ્પરતા બળથી બળવાન બનીને આનંદિત થાય છે. (તે જ પ્રમાણે વિરુદ્ધધર્મવાળા મનુષ્યગણ જો એકઠા એક સાથે રહે તો જ તેઓ પરસ્પરતા બળથી બળવાન બનીને પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(૩) જેઓ પોતાની શુદ્ધિ અને કર્મશક્તિને ધણા દાંતી સમય સુધી એકજ કાર્યમાં સ્થિર કરે છે, તેઓ બમણા અને ત્રણગણા બળને પ્રાપ્ત કરે છે. મધુરમાં મધુર પદાર્થમાં પણ અધિક માધુર્ય બેળસીને ઉત્તમ મધુરતા ઉત્પન્ન કરે, અને મધુરતાથી માધુર્યની શુદ્ધિ કરે. (અર્થાત્ પોતાના અન્યથામાં મિહાશ રાખો અને જેની સાથે સંબંધ બંધાય તેને પણ મધુર બનાવો.)

(૪) શુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારા વીરોને જ્ઞાનીઓ અનુમોદન આપે, આથી વીર અને જ્ઞાનીઓમાં એકમ થવાથી રાષ્ટ્રમાં સ્થિર બળ ઉત્પન્ન થશે અથવા દુષ્ટ મનુષ્ય પ્રગળ નહિ બને.

(૫) શુદ્ધમાં પ્રાપ્ત થનારા વિજયોને જોડને અમે સર્વ જ્ઞાનીઓ વીરોની સાથે મળીને સન્નનો નાશ કરીએ છીએ અને અમારા જ્ઞાનથી વીરોના શરીરોને સતેજ બનાવીને તેમની હિલચાલોને અધિક વેગવાળી બનાવીએ છીએ.

(૬) મોટા અને નાના જે દેશમાં એક ધરમાં સમાન આવથી રહે છે તે દેશની પોતાના બળથી જ રક્ષા થાય છે. અભિશીલ માતૃભૂમિને પોતાના અંતઃકરણમાં સ્થાપન કરે અને વિરોધ પ્રશ્નાર્થ કરે.

(૭) જે ધણા માર્ગોથી ઉન્નતિ સિદ્ધ કરે છે, જે કુશળ કર્મ કરવાવાળો હોય છે, જે શ્રેષ્ઠ હોય છે અને જે અધિક પ્રામાણિક છે તેવા ઉત્તમ પુરુષની પ્રસંશા કરતા રહો. (કાષ્ઠ બીજ હીન પુરુષની સ્તુતિ ન કરો.) બહુ બળવાન મનુષ્ય પોતાના બળવાળા કાર્યોથી આદર્શ પુરુષ બની જાય છે, જે પૃથ્વીની માફક લોકોને આધાર દેનારા બને છે.

(૮) મહા તેજસ્વી આત્મિકગણવાળા શ્રેષ્ઠ ઋષિનું બળ ઉત્પન્ન કરનાર આ ઇન્દ્ર સૂક્ત છે. આ તપસ્વી ઋષિ સર્વ વિશ્વને દયમયતાથી દે છે અને સ્વતંત્ર રાજા જેવો બનીને રહે છે.

(૯) મહા તેજસ્વી યોગી ઋષિએ ઇન્દ્રનું-માનો કે પોતાની અંદર રહેલા દેવતાનું જ-સ્તોત્ર બનાવ્યું છે. તેમાં માતૃભૂમિનું ભરણ-પોષણ કરનારી બે બહેનો (માતૃભાષા અને માતૃસખ્યતા એ બંને) નિર્દોષ રહીને ઉન્નતિને માટે પ્રેરણા આપે છે અને સર્વને બળવાન બનાવીને આગળ વધારે છે.

આ ભાષામાં રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ પરત્વે છે આ અર્થ આ સૂક્તમાં પ્રધાન સ્થાન ભોગવે છે, તેથી જ તેનું વિસ્તાર-પૂર્વક વર્ણન કરેલું છે. પરમાત્માના વર્ણન પરત્વેનો અર્થ પણ અહીં વિશેષ રીતે છે એ આસપ પાસે સારી રીતે સમજી ગયા જ હશે.

દેવતા

આ સૂક્તનો દેવતા “વરુણ” સર્વાનુક્રમકારે વર્ણવેલો છે. પરંતુ આ સૂક્તના નવમા અને દસમા મંત્રમાં આ સૂક્ત “ઇન્દ્ર” દેવતા માટે છે એમ સ્વયં સ્પષ્ટ કરેલું છે, તેથી તેના દેવ “ઇન્દ્ર” માનવા વધારે યોગ્ય છે. તો પણ આ વાત તપાસ કરવા યોગ્ય છે.

ઇન્દ્ર વિષયક ભાવાર્થ

હવે આ સૂક્તમાં ઇન્દ્ર વિષયનો ભાવાર્થ સંક્ષેપમાં લખીએ છીએ- “(૧) જેવાથી સુધારિ તેજસ્વી યોગીકો નિર્માણ થયા છે તે ઇન્દ્ર સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી અંધારા દૂર થાય છે તેથી સર્વ રક્ષક તેનાથી આનંદિત બને છે. (૨) તે બળથી બળવાન છે અને દુષ્ટોને ડરાવે છે તેની ચોજનાથી જડ અને ચેતન એકઠા રહીને સર્વને આનંદ આપે છે. (૩) જેઓ પોતાનું ચિત્ત ઇન્દ્રમાં દીન કરે છે તે દિશ્ચિત્ત બળ પ્રાપ્ત કરે છે અને મધુરથી પણ અધિક મધુર બને છે. (૪) આ ઇન્દ્ર દરેક શુદ્ધમાં વિશ્વથી બને છે, તેથી જ્ઞાની લોકો તેને પ્રાપ્ત કરીને આનંદ બેઠાગવે છે, અને સ્થિર બળ પ્રાપ્ત કરીને દુષ્ટોને દૂર કરે છે (૫) દે ઇન્દ્ર! તારો વિજય સર્વત્ર જોડને અમે તારી સાથે રહેતા રહેતા સન્નને દહાવીદઈશું, તારા આધુષોને અમે શબ્દોથી પ્રેરિત કરીશું અને જ્ઞાનથી તારી ચિત્તને જાણીશું. (૬) તારા ધરમાં નાના અને મોટા સમાન અધિકારથી રહે છે અને તું બળથી સર્વની ઉત્તમ રક્ષા કરે છે, અમને તું પ્રકૃતિમાતાની ગેદમાં રાખે છે જેથી અમે ઉત્તમ કર્મ કરી શકીએ છીએ. (૭) જે વિવિધ માર્ગોથી પ્રાપ્ત થનારો, શ્રેષ્ઠ કાર્યોગર અને પરમઆસ પ્રણ છે. તેની જ તું સ્તુતિ કરે. તે બળવાન હોવાથી સર્વને માટે આદર્શ છે,

અને પૃથ્વીની માફક સર્વનો આધાર છે. (૮) મહા તેજસ્વી, આમ પ્રભાવી ધરેરે ઋષિઓએ આ સૂક્ત ઇન્દ્રની પ્રશંસા કરવા માટે બનાવ્યું છે. તે મહા તપસ્વી આ સંપૂર્ણ જગતને ચલાવે છે અને સ્વતંત્ર રાજા બનાવે આ જગતમાં રહે છે. (૯) મહા તેજસ્વી યોગી ઋષિએ પોતેજ પોતાની પ્રભુ શક્તિ માટે આ સ્તોત્ર બનાવ્યું, જેની પાસે માતા (પ્રકૃતિ) અને બે બહેનો (શક્તિઓ) રહીને સર્વને પ્રેરિત કરે છે, અને બીજી સર્વની વૃદ્ધિ કરે છે. "

આ પ્રકારે આ સૂક્તનો પરમાત્મ પરત્વે ભાવાર્થ છે. માફક આ બન્ને ભાવાર્થોની તુલનાથી આ સૂક્તનો ગંભીર આશય બાહ્યી શકે છે. અને અનુદાનથી ઘણો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ સૂક્ત સમજવામાં ઘણું કઠણ છે; તેથી આટલું વિવરણ કરવા છતાં એના અર્થની વધારે શોધ કરવાની આવશ્યકતા છે. દાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા માફક આ સૂક્તનું વારંવાર મનન કરી વધુ અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

શ્રેષ્ઠ દેવ

(ઋષિ:— અયર્વા । દેવતા:— વરુણ)

કંઠ ૫, સૂક્ત ૧૧

‘કૃથં મહે અસુરાયાઞ્ઞવીરિહ કૃથં પિત્રે હરયે ત્વેપનૃમ્ણઃ ।

પૃશ્નિં વરુણ દક્ષિણાં દદાવાન્પુનર્મથ ત્વં મનસાચિકિત્સીઃ

॥ ૧ ॥

ન કામેન પુનર્મથો મવામિ સં ચંદ્રે કં પૃશ્નિમેતામુપાજે ।

કેન નુ ત્વર્મથર્વન્કાવ્યેન કેન જાતેનાસિ જાતવેદાઃ

॥ ૨ ॥

અર્થ— (મહે અસુરાય કથં અઞ્ઞવીઃ) મહાન્ શક્તિવાનને માટે તમે શું કહ્યું છે ? અને (ત્વેપનૃમ્ણઃ) હવે હરયે પિત્રે કથં) સ્વયં તેજસ્વી હોવા છતાં તું અહીં દુઃખ હરણ કરનારા પિતાને માટે પણ કેવું અને શું કહ્યું છે ? હે (વરુણ) શ્રેષ્ઠ પ્રભો ! હે (પુનર્મથ) ફરી ફરી ધન આપનારા દેવ ! (પૃશ્નિં દક્ષિણાં દદાવાન્) ગાય આદિ દક્ષિણા દેતાં દેતાં (ત્વં મનસા અચિકિત્સીઃ) તે મનથી અમારી ચિકિત્સા કરી છે. (૧)

(કામેન પુનર્મથઃ ન મવામિ) કેવળ ઇચ્છાથી જ હું ફરી ફરી ધનવાળો નથી થતો. હું (કં સંવદો) આ દેવને કહું ? (एतां पृश्नि उप अजे) આ ગાય ઇત્યાદિ પાસે હું લઈ બાંધું છું; હે (અ-ચર્વન્) શાંત સ્વભાવવાળા દેવ ! (કેન નુ કાવ્યેન ત્વં) કયા કાવ્યથી તું અને (કેન જાતેન જાતવેદાઃ અસિ) દેતા હોવાથી તું જાતવેદ થયો છે ? (૨)

ભાવાર્થ— (અર્જનું કથન) હે ઇન્દ્ર ! મહાન્ શક્તિવાનને પણ તે શો ઉપદેશ આપ્યો છે ? અને સર્વનું દુઃખ હરણ કરનારા પિતાને પણ તમે શું કહ્યું હતું ? તું પોતે તેજસ્વી છે. તે જ આ ગાયો, બૂઝિ, વાણી આદિનું દાન દાઉં છે, અને હું ફરી ફરી ધન દોવાળો દેવ ! તે જ અમારી ચિકિત્સા કરી છે. (૧)

દેવળ ઇચ્છા કરવાથી જ મારા ધનવાન થતો નથી, આ હું દેવને કીક રોતે કહું ? હું આ ગાયો, બૂઝિ, વાણી ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત કરું છું. દે દેવ ! કેવું કાવ્ય બનાવવાથી તથા કેવા પદાર્થને બનાવવાથી તું જાતવેદ કહેવાયો છે ? (૨)

સત્યમહં ગંધીરઃ કાર્વ્યેન સત્યં જાતેનાસ્મિ જાતવેદાઃ ।

ન મેં દ્વાસો નાર્યોં મહિત્વા વ્રતં મીમાય યદુહં ધરિત્યે ॥ ૩ ॥

ન ત્વદન્યઃ કવિતેરો ન મેધયા ધીરંતરો વરુણ સ્વધાવન્ ।

ત્વં તા વિશ્વા મુર્વનાનિ વેત્ય સ ચિન્તુ ત્વજ્જનોં માયી વિમાય ॥ ૪ ॥

ત્વં હ્યંજ્ઞ વરુણ સ્વધાવન્વિશ્વા વેત્ય જર્નિમા સુપ્રણીતે ।

કિં રજસઃ એના પુરો અન્યદસ્ત્યેના કિં પરેનાર્વરમસુર ॥ ૫ ॥

એકં રજસઃ એના પુરો અન્યદસ્ત્યેના પર એકેન દુર્ગંશં ચિદર્વાક્ ।

તત્તે વિદ્વાન્વરુણ પ્ર વ્રવીમ્યધોર્વચસઃ પુણયોં મવન્તુ

નીચૈર્વાસા ઉપ સર્પન્તુ ભૂમિમ્ ॥ ૬ ॥

(સત્યં મહં ગંધીરઃ) સત્ય છે કે હું જંબીર છું, અને (સત્યં) એ પણ સત્ય છે કે હું (જાતેન કાર્વ્યેન જાતવેદાઃ અસ્મિ) કાવ્ય ઉત્પન્ન કરવાથી જ જાતવેદ કહેવાઉં છું. (યત્ મહં ધરિત્યે) જેને હું ધારણ કરું છું (મે વ્રતં) તે મારા નિયમને (ન દ્વાસઃ ન નાર્યોઃ) ન તો દ્વાસ અથવા ન તો નાર્યો (મહિત્વા મીમાય) મહાત્મની સાથે પણ તોડી શકે છે. (૩)

હે (સ્વધાવન્ વરુણ) પોતાની ધારણા શકિતથી યુક્ત શ્રેષ્ઠ દેવ ! (ત્વત્ અન્યઃ કવિતરઃ ન) તારાથી ભિન્ન બીજો કોઈ અધિક કવિ છે નહિ. (મેધયા ધીરંતરઃ ન) અને બુદ્ધિને વીધે અધિક ધીરજવાળો પણ કોઈ નથી. (ત્વં તા વિશ્વા મુર્વનાનિ વેત્ય) તું તે સર્વ બુવનોને જાણે છે. તેથી (સઃ માયી જનઃ) તે કપટી મનુષ્ય (ત્વત્ ચિત્તં નુ વિમાય) તારાથી નિઃસંદેહ બયલીત થાય છે. (૪)

હે (અજ્ઞ સ્વધાવન્ સુપ્રણીતે વરુણ) પ્રિય, પોતાની ધારણા શકિતથી યુક્ત, ઉત્તમ રીતે ચલાવનારા શ્રેષ્ઠ દેવ ! (ત્વં હિ વિશ્વા જર્નિમા વેત્ય) તું જ સર્વ જન્મોને જાણે છે. હે (અ-સુર) જ્ઞાની ! (એના રજસઃ વરઃ અન્યત્ કિં અસ્તિ) આ પ્રકૃતિથી પર બીજું શું છે ? (એના પરેણ અર્વરં કિં) અને આ દૂરની પછી નજીક પણ શું છે ? (૫)

(એના રજસઃ પરઃ અન્યત્ એકં અસ્તિ) આ પ્રકૃતિને પાર બીજો એક પદાર્થ છે અને (એના એકેન પરઃ) આ એકથી પર જે છે તેને ' અર્વાક્ ચિત્તં દુર્ગંશં ' નજીકનો પદાર્થ પણ દુષ્પ્રાપ્ય છે. હે (વરુણ) શ્રેષ્ઠદેવ ! (તત્ વિદ્વાન્ પ્રવ્રવીમિ) તારા માહેમા જાણવાવાળો હું કહું છું કે (પુણયઃ અયો વચસઃ મવન્તુ) કુદિસત વ્યવહાર કરનારા લોકો નીચું જોડું કરનારા એટલે શરમાનારા થાઓ, તથા (દાસાઃ ભૂમિં નીચૈઃ ઉપસર્પન્તુ) દાસભાવવાળા લોકો ભૂમિપર નમ્રતાથી ચાલતા રહે. (૬)

(૬-૧૨૨ ઉત્તર) આ વાત સાચ છે કે હું જંબીર છું અને એ પણ સત્ય છે કે આ કાવ્ય પ્રમાણિત થનાથી હું જાતવેદના નામથી પ્રસિદ્ધ છું જે નિયમને હું જનાતું છું તેને કોઈ તોડી શકતો નથી પછી તે આજે હોય અથવા કાલ હોય. (૩)

(ભક્તવન્ કથન) હે શ્રેષ્ઠ અને સમર્થ દેવ ! તારાથી ભિન્ન બીજો કોઈ પણ અધિક શ્રેષ્ઠકવિ નથી જ, અને બુદ્ધિવાન પણ નથી. તું જ સર્વ બુવનોનો જ્ઞાતા છે. તેથી સર્વ કપટી લોકો તારાથી જ ક્ષતા રહે છે. (૪)

હે કૃપર ! તું સર્વ જન્મો ને જાણે છે. હે દેવ ! આ પ્રકૃતિને પેલેપાર શું છે, અને સર્વથી દૂર છે તેની નજીક શું છે ? (૫)

(૬-૧૨૨ ઉત્તર) આ પ્રકૃતિને પાર પણ એક વસ્તુ છે અને તે અસ્તિત્વ વસ્તુની પાસે પણ એક દુષ્પ્રાપ્ય વસ્તુ છે. (ભક્તવન્ કથન) હે દેવ ! તારા મહિમા જાણીને હું કહું છું કે કુદિ વ્યવહાર કરનારાઓના મુખ નીચો થઇ જાય અને સર્વ દાસભાવવાળા પણ અધોગતિને પહોંચે. (૬)

દેવો દેવાય ગૃણતે વંયોધા વિપ્રો વિપ્રાય સ્તુવતે સુંમેધાઃ ।

અર્જીજનો હિ વંરુણ સ્વધાવન્નર્થર્વાણં પિતરં દેવવન્ધુમ્ ।

તસ્માં હ રાધઃ કૃણુહિ સુપ્રશસ્તં સર્વાં નો અસિ પરમં ચ વન્ધુઃ

॥ ૧૧ ॥

(ગૃણતે દેવાય વયોધાઃ વેદઃ) સ્તુતિ કરનારા વિદ્વાનને માટે અન્ન આપનારો દેવ પણ તું જ છે. તથા તું (સ્તુવતે વિપ્રાય સુંમેધાઃ વિપ્રઃ) સ્તુતિ કરવાવાળા જ્ઞાનીઓને માટે ઉત્તમ મેધાવાનું જ્ઞાની છે. હે (સ્વધાવન્ન વંરુણ) પોતાની ધારણા શકિતથી યુક્ત શ્રેષ્ઠ દેવ ! તું (દેવવન્ધુ પિતરં અર્થર્વાણં અર્જીજનઃ) દેવોના ભાઈ જેવા પાત્રક અર્થર્વા યોગીને બનાવે છે. (તસ્માં હ સુપ્રશસ્તં રાધઃ કૃણુહિ) તેને માટે ઉત્તમ પ્રથા સ્વીકૃત ધન પ્રદાન કર. (નઃ સર્ગ્ગા અસિ) તું અમારો મિત્ર છે અને (પરમં ચ વન્ધુઃ) તું પરમ બંધુ પણ છે. (૧૧) છે. 'મે' અત્યાર સુધી તારે અર્થે જે કંઈ સમર્પિત કર્યું નથી તે હવે હું તમને સમર્પિત કરું છું. હવે હું તારો મોટા મિત્ર છું તેમજ સખા પણ છું. (૧૦)

સ્તુતિ કરનારા ઉપાસકને અન્નાદિ દેનારો તું જ એક દેવ છે. ઉપાસકને ઉત્તમ જ્ઞાન આપનારો પણ તું જ છે. હે શ્રેષ્ઠદેવ ! તું જ રક્ષકોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેમને ધન ઇલાદિ પદાર્થો અને સિદ્ધિ આપે છે. તું અમારા સર્વનો મિત્ર છે તેમજ ભાષ પણ છે. (૧૧)

શ્રેષ્ઠ દેવ.

ધૈર્ય અને ભક્તિનો સંવાદ

ધૈર્ય અને ભક્તિનો સંવાદ આ સૂક્તમાં હોવાથી આ સૂક્તનું મહત્વ વિશેષ છે. આવા પ્રકારના સંવાદાત્મક સૂક્ત ધણી જ થોડાં છે. તેથી આ સૂક્તનું જનન જરા વિચિત્ર રીતે કરવાની જરૂર છે.

આ સૂક્તમાં ધૈર્યનું નામ "પુનર્મય" આવેલું છે. ફરી ફરી ધન આપવાવાળો, જે એકવાર નિર્ધન બનેલો છે તેને પણ ફરી ધન દેનારો એવો આ શબ્દનો અર્થ છે. બે પ્રકારથી ધૈર્યની સદાવતા ગણા શકે છે. આ વાન આ સૂક્તના પ્રથમ મંત્રમાં કહેલી છે—

૧ પૃથ્વી દક્ષિણાં દવાવાન્ । (મં. ૧)

૨ ત્વં મનસા અચિન્તિત્સીઃ । (૨)

"(૧) પરમેશ્વર ભૂમિ, ગાય, વાણી આદિ ધનોની દક્ષિણા વારંવાર આપે છે. અને (૨) સર્વની મનથી ચિન્તિત્સા કરે છે." અર્થાત્ જગતના વિવિધ પદાર્થો આપીને ઉપભોગના

અનંત સાધનો પ્રદાન કરે છે, જેથી મનુષ્ય મુખપૂર્વક આ ભૂમિપર રહી શકે છે. આ સ્થૂળ સરીરના મુખનો પ્રમંથ ધૈર્ય દ્વારા થાય છે. તે જ પ્રકારે સર્વની માનસચિન્તિત્સા પણ તે કરે છે. દરેક મનુષ્યને સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. ઉચ્ચતા માર્ગે એટલા મનુષ્યને સીધે માર્ગે લાવી શકે છે, સન્માર્ગની પ્રેરણા કરે છે. આ પ્રમાણે અનંત માર્ગો અને રીતોથી તે સર્વનું ભક્ત કરે છે.

ધૈર્યના સર્વને માથે આ અનંત ઉપકાર છે. આ મંત્રમાં "પૃથ્વી" શબ્દ છે. જેનો અર્થ "પ્રકૃતિ, ભૂમિ, ગાય, વાણી, વિદ્યા" ઇત્યાદિ અનેક થઈ શકે છે. અહીં પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન ઉપદેશમાં આ શબ્દ આવેલો છે.

બે પ્રકારના લોકો

જગતમાં બે પ્રકારના લોકો છે. અને તેમને બે પ્રકારે જાન આપી શકાય છે. એક પ્રકારના લોકો "અસુર" કહેવાય છે અને બીજા પ્રકારના "પિતાદરિ" કહેવાય છે. "અસુર"

ત્વં હાં ૧૩ વરુણ ત્રયોપિ પુનર્મધેષ્વવદ્યાનિ મૂરિં ।

મો પુ પુર્ણોરમ્યેકતાવંતો મુન્મા ત્વાં વોચન્નરાધસં જનાંસઃ

॥ ૭ ॥

મા માં વોચન્નરાધસં જનાંસઃ પુનસ્તે પૃથિં જરિતર્દદામિ ।

સ્તોત્રં મે વિશ્વમા વાહિ શ્ચીંભિરન્તર્વિશ્વાસુ માનુષીપુ દિક્ષુ

॥ ૮ ॥

આ તે સ્તોત્રાપ્યુદ્યતાનિ યન્ત્વન્તર્વિશ્વાસુ માનુષીપુ દિક્ષુ ।

દેહિ તુ મે યન્મે અદત્તો અસિ યુજ્યો મે સપ્તપદઃ સસ્વાસિ

॥ ૯ ॥

સમા નૌ વન્ધુર્વરુણ સમા જા વેદાહં તદ્યત્રાત્રિપા સમા જા ।

દદામિ તદ્યત્તે અદત્તો અસ્મિ યુજ્યસ્તે સપ્તપદઃ સસ્વાસ્મિ

॥ ૧૦ ॥

હે (અન્ન વરુણ) પ્રિય શ્રેષ્ઠ પ્રભો ! (ત્વં પુનર્મધેષુ) તું પશુ ફરીથી ધન પ્રાપ્ત કરવાના વ્યવસાયમાં (મૂરિ અવદ્યાનિ ત્રયોપિ) ઘણા જ નિંદ દોષ થાય છે, એમ કહે છે. (એતાવતઃ પળીન્ મો પુ અભિમૂત) આ વ્યવહાર કરવાવાળાને પશુ કદી હાનિ ન થાય અને (જનાસઃ ત્વા અરાધસં મા વોચન્) લોકો તને ધનહીન પણ ન કહે. (૭)

(જનાસઃ મા અરાધસં મા વોચન્) લોકો અને ધનહીન ન કહે. હે (જરિતઃ) સ્તુતિ કરવાવાળા ! (તે પૃથિં પુનઃ દદામિ) તારી આંખેને હું ફરીથી આપું છું. (વિશ્વાસુ માનુષીપુ દિક્ષુ અન્તઃ) સર્વ મનુષ્યોથી યુક્ત એવી દિશાઓની વચ્ચે (શ્ચીંભિઃ મે વિશ્વં સ્તોત્રં આવાહિ) બુદ્ધિઓથી યુક્ત એવાં મારાં સર્વ સ્તોત્રને પ્રાપ્ત હો. (૮)

(તે સ્તોત્રાણિ) તારાં સ્તોત્ર (વિશ્વાસુ માનુષીપુઃ દિક્ષુ અન્તઃ) સર્વ મનુષ્યોથી યુક્ત એવી દિશાઓમાં (ઉદ્યતાનિ યન્તુ) ઉત્તમ પ્રકારે પ્રસરે (યત્ મે અદત્તઃ) જે મને આપવામાં આવ્યું નહિ, (તુ મે દેહિ) તે મને આપો, કારણ કે તું (મે સપ્તપદઃ યુજ્યઃ સસ્વા અસિ) મારાં સાત પગલાં સાથે ચાલવાથી જે યોગ્ય મિત્ર બન્યો છે. (૯)

હે (વરુણ) શ્રેષ્ઠ દેવ ! (નૌ સમા વન્ધુઃ) આપણે બન્ને સમાન બંધુઓ છીએ, અને (જા સમા) આપણી ઉત્પત્તિ પણ સમાન છે. (અહં તત્ વેદ) હું તે પણ બાલું છું (યત્ નૌ ઇપા સમા જા) કે અમારી જે આ સમાન ઉત્પત્તિ છે. (યન્ તે અદત્તઃ) જે તને દેવામાં આવ્યું નથી. (તત્ દદામિ) તે હું તને આપું છું. (તે યુજ્યઃ અસ્મિ) તારા યોગ્ય હું છું તારો (સપ્તપદઃ સસ્વા અસ્મિ) સાત પગલાં સાથે ચાલીને બનેલો મિત્ર હું છું. (૧૦)

હે શ્રેષ્ઠદેવ ! તમે કહ્યું છે કે વારંવાર ધન વધારવાના પ્રયત્નોમાં પશુ જ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી હું પ્રાર્થના કરું છું કે સર્વ લોકો પર એવી દયા કર કે આ વ્યવહાર કરવારને પશુ કદી હાનિ ન પહોંચે અને ખીન લોકો પણ તેમને કંલુસ ન કહે. (૭)

લોકો અને પશુ ધનહીન અથવા કંલુસ ન કહે. હે દેવ ! જે ગાયો આદિ માફ ધન છે, તે સર્વ હું તારે માટે સમર્પણ કરું છું. હું ઇચ્છું છું કે આ તારું સ્તોત્ર સર્વ જગતમાં મનુષ્યોમાં પ્રસરે. (૮)

તારાં સ્તોત્રો જગતના મનુષ્યોમાં ફેલાય, હે દેવ ! જે અત્યાર સુધી અને પ્રાપ્ત થયું નથી તે હવે મને પ્રાપ્ત થાઓ! કારણ કે હું તારો યોગ્ય મિત્ર છું. (૯)

હે પ્રવર ! આપણે બન્ને બાંધુઓ છીએ. અમારો જન્મ પણ સરખો છે. હું બાલું છું કે આ આપણી સમાનતા કેવી

દેવો દેવાય ગૃણ્તે વંયોધા વિપ્રો વિપાંય સ્તુવતે સુમેધાઃ ।

અર્જીજનો હિ વરુણ સ્વધાવ્રજ્ઞર્થર્વાણં પિતરં દેવર્ચનધુમ્ ।

તસ્માં ડુ રાધઃ કૃણુહિ સુપ્રજાસ્તં સર્વાં નો અસિ પરમં ચ વન્ધુઃ

॥ ૧૧ ॥

(ગૃણ્તે દેવાય વયોધાઃ વેદઃ) સ્તુતિ કરનારા વિદ્વાનને માટે અન્ન આપનારો દેવ પશુ તું જ છે. તથા તું (સ્તુવતે વિપ્રાય સુમેધાઃ વિપ્રઃ) સ્તુતિ કરવાવાળા જ્ઞાનીઓને માટે ઉત્તમ મેધાવાનું જ્ઞાની છે. હે (સ્વધાવ્રજ્ઞ વરુણ) પોતાની ધારણા શક્તિથી સુકન શ્રેષ્ઠ દેવ ! તું (દેવવન્ધું પિતરં અર્ચર્વાણં અર્જીજનઃ) દેવોના ભાઈ જેવા પાલક અથવા પોગીને બનાવે છે. (તસ્માં ડુ સુપ્રજાસ્તં રાધઃ કૃણુહિ) તેને માટે ઉત્તમ પ્રજાસનીય ધન પ્રદાન કર. (નઃ સર્વા અસિ) હું અમારો મિત્ર છે અને (પરમં ચ વન્ધુઃ) તું પરમ બાપુ પણ છે. (૧૧) છે । મેં અમાર સુધી તારે અર્થે જે કાંઈ સમર્પિત કર્યું નથી તે હવે હું તમને સમર્પિત કરું છું. હવે હું તારો યોગ્ય મિત્ર છું તેમજ સખા પણ છું. (૧૦)

સ્તુતિ કરનારા ઉપાસકને અપાદિ દેનારો તું જ એક દેવ છે. ઉપાસકને ઉત્તમ જ્ઞાન આપનારો પશુ તું જ છે. હે શ્રેષ્ઠદેવ ! તું જ રક્ષકોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેમને ધન પ્રાપ્તિ પદાર્થો અને સિદ્ધિ આપે છે. તું અમારા સર્વનો મિત્ર છે તેમજ ભાઈ પણ છે. (૧૧)

શ્રેષ્ઠ દેવ

મૃધર અને ભક્તનો સંવાદ

મૃધર અને ભક્તનો સંવાદ આ સૂક્તમાં હેવાથી આ સૂક્તનું મહત્વ વિશેષ છે. આવા પ્રકારના સંવાદાત્મક સૂક્ત ધણાં જ થોડાં છે. તેથી આ સૂક્તનું મનન જરા વિચિત્ર-રીતે કરવાની જરૂર છે.

આ સૂક્તમાં મૃધરનું નામ “પુનર્મય” આવેલું છે. ફરી ફરી ધન આપવાવાળો, જે એકવાર નિર્ધન બનેલો છે તેને પશુ ફરી ધન દેનારો એવો આ શબ્દનો અર્થ છે. બે પ્રકાર-થી મૃધરની સહાયતા મળી શકે છે. આ વાત આ સૂક્તના પ્રથમ મંત્રમાં કહેલી છે—

૧ પૃથિં દક્ષિણાં દદાવાન્ । (મં. ૧)

૨ ત્વં મનસા અર્ચિકર્ત્સીઃ । (૧)

“(૧) પરમેશ્વર ભૂમિ, ગાય, વાણી આદિ ધનોની દક્ષિણા વારંવાર આપે છે. અને (૨) સર્વની મનથી ચિકિત્સા કરે છે.” અર્થાત્ જગતના વિવિધ પદાર્થો આપીને ઉપજોગના

અનંત સાધનો પ્રદાન કરે છે, જેથી મનુષ્ય સુખપૂર્વક આ ભૂમિપર રહી શકે છે. આ સ્થૂળ શરીરના સુખનો પ્રમંથ મૃધર દ્વારા થાય છે, તે જ પ્રકારે સર્વની માનસચિકિત્સા પણ તે કરે છે. દરેક મનુષ્યને સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. ઉલ્લાસ માર્ગે ચડેલા મનુષ્યને સીધે માર્ગે લાવી મૂકે છે, સન્માર્ગની પ્રેરણા કરે છે. આ પ્રમાણે અનંત માર્ગો અને રીતોથી તે સર્વનું ભલું કરે છે.

મૃધરના સર્વને માથે આ અનંત ઉપકાર છે. આ મંત્રમાં “પૃથિ” શબ્દ છે, જેનો અર્થ “પ્રકૃતિ, ભૂમિ, ગાય, વાણી, નિલા” પ્રત્યાદિ અનેક થઈ શકે છે. અહીં પ્રાકૃતિક વિષના ઉપલક્ષ્યમાં આ શબ્દ આવેલો છે.

બે પ્રકારના લોકો

જગતમાં બે પ્રકારના લોકો છે, અને તેમને બે પ્રકારે જ્ઞાન આપી શકાય છે. એક પ્રકારના લોકો “અસુર” કહેવાય છે અને બીજા પ્રકારના “પિતાદિ” કહેવાય છે. “અસુર”

શબ્દ શારીરિકબળથી યુક્ત પુરુષવાચક છે. અને “પિતા-
હરિ” નો અર્થ થાય છે, રક્ષક અને દુઃખ દૂર કરવાવાળો.”
આ વિષયમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

૧ મહે અસુરાય કથં અગ્રવીઃ (મં. ૧)

૨ પિત્રે હરયે કથં અગ્રવીઃ (મં. ૧)

“ (૧) મહાશક્તિશાળીને માટે તે શું અને કેવી રીતે કહ્યું
છે ? અને (૨) બીજાના રક્ષક અને બીજાઓનું દુઃખ દૂરથી
કરનારા મનુષ્યને માટે કેવી રીતે અને કયો ઉપદેશ આપેલો
છે ? ” આ જગતમાં કેટલાક લોકો શારીરિકશક્તિના ધર્મ-
માં કંઈ નિષિષ્ટ પ્રકારના વ્યવહાર કરી રહ્યા છે, અને બીજા
કેટલાક એવા પણ લોકો છે કે જેઓ પોતાનું બળ પરોપકારને
માટે ‘અર્થ’ છે અને બીજાની રક્ષા કરે છે, અને બીજાનાં દુઃખો
દૂર કરે છે. આવા સત્પુરુષોને તે કયા પ્રકારે ઉપદેશ આપ્યો
છે ? ધણીએ બળવાન લોકો એવા હોય છે કે જેઓ પોતાની
શક્તિનો ઉપયોગ બીજાની સુરામ માટે કરે છે, પરંતુ કેટલાક
શક્તિમાન લોકો એવા હોય છે કે જેઓ પોતાની શક્તિથી
બીજાઓની સહાયતા પણ કરે છે. આ સર્વ લોકોને તે કેવી
ગતિના ઉપદેશ આપ્યો છે કે જેથી, આ વિવિધ પ્રકારની
પ્રતિભા લોકોમાં દેખાઈ આવે છે ? આ આશય આ પ્રથમ
મંત્રના પ્રશ્નોનો છે. આ જગતમાં લોકોને સર્વ પ્રકારના
પદાર્થો અર્પણ કરીને, તેમની આધિવ્યાધિઓનું શમન કરીને
તું સર્વનું બહુ કરે છે. તો પણ જનતામાં આવી ભિન્ન
પ્રતિભાના લોકો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. એ બાબ અહીં
નેવા જેવો છે.

પ્રત્યનતું મહત્વ

માત્ર ઇચ્છા કરવાથી જ સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. ઇચ્છા-
ની સાથે પ્રયત્નની પણ અત્યંત આવશ્યકતા છે જ. આ વાત
વિશેષ રીતે દ્વિતીય મંત્રમાં કહી છે—

ન કામેન પુનર્મયો ભવામિ (મં. ૨)

“ માત્ર ઇચ્છા કરવાથી જ કરી હું ધનવાન બની શકતો
નથી ” અર્થાત્ ઇચ્છાની સાથે વિશેષ પ્રયત્નની પણ આવ-
શ્યકતા છે જ. ઇચ્છા કરશે અને તેની સાથે સિદ્ધિને માટે
વિશેષ પ્રયત્ન પણ કરશે તો જ તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.
નહિ તો માત્ર ઇચ્છાથી જ જો ધનવાન બનવાનું હોત તો ઇચ્છા
કરવાવાળો કોઈ મનુષ્ય ધનહીન રહેત જ નહિ. પરંતુ આપણે
જેમણે હીમે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય ધનવાન બનવાની ઇચ્છા કરે

છે, પરંતુ સર્વ નિર્ધન રહે છે, અને કવચિત્ કોઈ મનુષ્ય
ધનવાન બને છે અને ધનવાન બનવાથી પણ ધણી થોડા લોકો
સુખી થાય છે. માટે પુરુષાર્થનું મહત્વ વિશેષ છે જ. આ વાત—

કં સંચક્ષે ? (મં. ૨)

“ કોને હું કહું ? ” અર્થાત્ દરેક મનુષ્ય પૈસાદાર બનવા-
ની ઇચ્છા રાખે છે પરંતુ પ્રયત્ન કરવાને તૈયાર હોતો નથી.
આ રીતિ હોવાને કારણે મંત્ર કહે છે કે, કેવળ ઇચ્છા માત્રથી
સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. આ વાત હું કોને કહું ? કેણુ આ
ઉપદેશને સાચી રીતે સાંભળવાને તૈયાર છે ? સાંભળે છે તો
બધાજ, પરંતુ તે પ્રમાણે કરે છે બહુ થોડાજ, જેઓ પ્રયત્ન
કરે છે તેઓ—

પતાં પુષ્કિં ડપ આજે (મં. ૨)

“ આ પ્રકૃતિ (જમિ, વાથી, ગાય છત્તાદિ) ને અક્ષાત્રે
છે, પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર તેમની પાસે-
થી કામ લે છે. ” આ બધું પ્રયત્નથી જ સાધ્ય બને છે, પરંતુ
જે લોકો પ્રયત્ન તો જરા પણ કરતા નથી અને ઇચ્છાએ
તો મોટી મોટી કરે છે તેમનાથી કોઈ પણ થઈ શકતું નથી.
આથી ઉત્પત્તિ સાધનારા મનુષ્યો માટે ઉચિત છે કે તેઓ
સહિષ્ણુ ધારણ કરે અને તેમની સિદ્ધતા માટે થઈ શકે તેટલો
પ્રયત્ન પણ કરે.

ધર્મરતું મહત્વ

જેવા બીજા પદાર્થો છે તેવા જ ધર્મરત પણ છે. તો પછી
સર્વ પર પરમાત્માનું શાસન કેવી રીતે થયું ? આ વિષયમાં
બીજા મંત્રનો પ્રશ્ન ધણીજ મનનીય છે—

હે અર્થર્થ ! ત્વં કેન ! કેન કાવ્યેન જાતેન
જાતવેદઃ અસિ ? (મં. ૨)

“ હે નિશ્ચળ દેવ ! તું કયા કારણથી નિશ્ચળ થયો છે ?
અને કયું કાવ્ય અપાદ કરવાથી તું જાતવેદ કહેવાયો છે ? ”
અર્થાત્ તું જે નિશ્ચળ છે અને તને કોઈ પણ તારા સ્થળેથી
હલાવી શકતો નથી. આટલી શક્તિ તારામાં કયા કારણથી
પ્રાપ્ત થઈ છે ? અને તમને જ્ઞાનનું ઉગમસ્થાન કહેવાય છે,
તે પણ કયા કારણોને લીધે ? કયા પુરુષાર્થને કારણે પરમેશ્વર-
નું આ મહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે, પરમેશ્વરની એવી કષ્ટ
પુરુષાર્થ શક્તિ છે કે જેથી પરમેશ્વરનું આત્મ અર્થવર્ધન વધું
છે ? અહીં આ પ્રશ્ન છે કાકતનો. તે સાંભળીને પરમેશ્વર

૮૧૬૧૪૭

૧૨ આપે છે કે—

કેવલ જનમ

ત્યે, (તત્) મે મતે ન હાસઃ આર્યઃ

૧ ૧૧૧ ૩)

૨ ૧૨

કરું છું, તે મારા નિયમને હાસ અથવા

૩ ૧૩

કે શકતો નથી. ” વન પાલનની આ દક્ષતા

૪ ૧૪

થી જ તેનું શાસન સર્વતોપરિ થયું છે.

૫ ૧૫

તે કરવું અને બીજાઓ પાસેથી નિયમનું

૬ ૧૬

૧ કાપે આમશક્તિથી જ થાય છે.

૭ ૧૭

ધિક શક્તિમાન છે તેથી તે પેતે નિયમ

૮ ૧૮

બીજાઓ પાસેથી નિયમ પાલન કરાવે

૯ ૧૯

ના વિશ્વાપી રાજ્યમાં એવી વ્યવસ્થા

૧૦ ૨૦

થમોને કોષ્ટ પશુ તોડી શકે નહિ. આનું

૧૧ ૨૧

ને લીધે જ તેના અધિકાર સર્વતોપરિ

૧૨ ૨૨

પા છે. એના પરમેશ્વરની શક્તિની ખાજામાં થઈ, હવે

૧૩ ૨૩

તેના જ્ઞાનના વિષયમાં બુદ્ધિ—

૧૪ ૨૪

સાર્ય કાવ્યેન જાતેન અહં જાતવેદ્યાઃ અસ્મિ । (મં. ૩)

૧૫ ૨૫

“ આ વાત સત્ય છે કે આ કાવ્યસિદ્ધ થવાને લીધે જ

૧૬ ૨૬

હું જાતવેદના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છું. ” જાતવેદનો અર્થ,

૧૭ ૨૭

“ જેનાથી વેદ પ્રસિદ્ધ થયા ” એવો થાય છે. પરમેશ્વરે

૧૮ ૨૮

ઉચ્ચારેલો આ વેદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થવાને કારણે જ પરમેશ્વર-

૧૯ ૨૯

ની જ્ઞાન વિષયની શ્રેષ્ઠતા જગતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ

૨૦ ૩૦

મંત્રભાગમાં તેની જ્ઞાનશક્તિનું વર્ણન થયું. સર્વમાં પૂજ્યું

૨૧ ૩૧

અને શ્રેષ્ઠતાન પરમેશ્વર જ સર્વને આપે છે. જેઓ આન

૨૨ ૩૨

ધરે છે તેઓ તેનાથી સમાધાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ સામર્થ્ય

૨૩ ૩૩

પરમેશ્વરનું જ છે. આ પ્રમાણે પરમેશ્વરની ગંભીરતાનું વર્ણન

૨૪ ૩૪

આ મંત્રમાં નિમ્ન લિખીત પ્રકારે કર્યું છે—

૨૫ ૩૫

સત્યં અહં ગંભીરઃ । (મં. ૩)

૨૬ ૩૬

“ તે સત્ય છે કે હું ગંભીર છું. ” ગંભીર તેને કહી શકાય કે

૨૭ ૩૭

જેની ઉદ્ધારના તાગ કોઈને પણ સમજાય નહિ. સર્વથી ગંભીર

૨૮ ૩૮

પરમેશ્વર જ છે કારણ કે તેની ઉદ્ધારનો તાગ હજી સુધી કોઈને

૨૯ ૩૯

પણ મળ્યો નથી, એટલું જ નહિ તેનાથી જનાવાઓથી આ

૩૦ ૪૦

સંદિ છે તેની ગંભીરતાનો તાગ પણ હજી સુધી કોઈ પામી

૩૧ ૪૧

શક્યું નથી, તેની ગંભીરતા એટલી છે. આ શુભ પરમાત્મામાં

૩૨ ૪૨

હોવાથી જ પરમેશ્વરનું શાસન સર્વતોપરિ થઈ ગયું છે.

૩૩ ૪૩

આ પ્રમાણે તૃતીય મંત્રમાં પરમાત્માનું લાગણ્ય શ્રવણ

૩૪ ૪૪

કરીને બકત દ્રવીથી પરમેશ્વરના શુભલું વર્ણન કરે છે—

૩૫ ૪૫

૧ ત્વત્ અન્યઃ કવિતરઃ ન (મં. ૪)

૩૬ ૪૬

૨ ત્વત્ અન્યઃ મેઘવા ધીરતરઃ ન । (મં. ૪)

“ (૧) તારાથી બિન એવો બીજો કોઈ અધિક બેઠક કવિ અથવા જ્ઞાની નથી. અને (૨) તારાથી બિન શુદ્ધિમાં અધિક શુદ્ધિવાન પણ બીજો કોઈ નથી. ” અર્થાત્ તું જ આ શુભમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે—

ત્વં તા વિશ્વા મુવનાનિ વ્રેત્ય । (મં. ૪)
ત્વં વિશ્વા જતિમા વેદ । (મં. ૫)

“ તું જ આ સર્વ જીવનોને અને જન્મોને જાણે છે. ” સંપૂર્ણ પદાર્થ માત્રનું જ્ઞાન તારામાં છે. તારે માટે કોષ્ટ પદાર્થ અજ્ઞાત નથી. તું સર્વજ્ઞ, શ્રેષ્ઠ કવિ અને વિશેષ જ્ઞાની હોવાથી સર્વ લોકોના શુભ-દોષ તું વધાવત્ જાણે છે. આ કારણને લીધે—

માયિ જનઃ ત્વત્ વિમાય । (મં. ૪)

“ કુદીસ મનુષ્ય તારાથી ડરે છે. ” કારણ કે કપડી માથુસ અન્ય મનુષ્યોની સાથે કપટ કરી શકે છે. તથાપિ તે પરમેશ્વરની સાથે કપટ કરી શકતો નથી કારણ કે પરમેશ્વર તેના કામોને વધાવત્ જાણે છે, તેનાથી છુપું એવું કશું જ નથી. તેથી સર્વ છળકપટ કરનારા તેનાથી હંમેશા ડરતા રહે છે. જાહેર રીતે તેઓ જતાવે કે ન જતાવે પરંતુ મનમાં તો તેઓ ડરતા જ રહે છે. આ સર્વજ્ઞતાને કારણે પરમેશ્વરનું શાસન સર્વતોપરિ થયેલું છે.

પંચમ મંત્રમાં પણ આ જ વાત દ્રવીવાર કહેલી છે કે, “ તે ધ્રુવર સર્વના જન્મોને વધાવત્ જાણે છે. ” તો પછી કોણ તેનાથી છુપાવી શકે ? પંચમ મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું છે કે—

રજસઃ પરઃ કિમ્ અન્યત્ અસ્તિ । (મં. ૫)

ફિ પરેજ અચરમ્ । (મં. ૫)

“ આ પ્રકૃતિને પેલેપાર બીજું શું છે ? અને તેને પેલે- પાર પણ બીજું શું છે ? ઉત્તરમાં કહે છે કે—

રજસઃ એકં પરઃ અન્યત્ અસ્તિ ।

પરઃ એકેન દુર્ગણં ચિત્ અર્વાક્ ॥ (મં. ૬)

“ આ પ્રકૃતિને પેલેપાર એક શ્રેષ્ઠત્વ છે અને તેની પેલે- પાર અવિનાશીત્વ છે. અર્ધાંશ પ્રકૃતિ, જીવાત્મા અને પરમાત્માનું વર્ણન રૂપરાશી આપેલું છે. મનુષ્યને માટે એ ચોક્કસ છે કે તેને જાણે અને યોતાની ઉચ્ચતિના ભાગે તેને આશ્રયે છે એ નિશ્ચિતપથી સમજે.

ધન પ્રાપ્તિમાં દોષ

પૂર્વ પ્રમાણે આખાત્મની વિષય જતાવ્યા પછી વ્યવહાર- નો ચોક્કસ ઉપદેશ કરીએ છીએ. આલોકનો વ્યવહાર

ચલાવવાને માટે ધન ધણું જ જોઈએ. આ ધન કમાવવાના ધણા માર્ગો હોય છે. પરંતુ—

પુનર્મઘેયુ મૂરિ મનવચ્ચાનિ । (મં. ૭)

"ફરીથી ધન કમાવવામાં ધણું જ દોષ અથવા નિંદા કર્મ થાય છે." અર્થાત દોષ ન કરતાં અને નિંદા કર્મ ન કરતાં જેટલું ધન કમાવો શકાય છે તેટલું જ કમાવવું જોઈએ. દોષ અને નિંદા કર્મ કરીને જે ધન કમાવવાનો વ્યવહાર કરે છે તેઓ દંડનીય સમજવા જોઈએ. આ બાબતમાં જુઓ—

પણયઃ સઘોઽચક્ષસઃ મયન્તુ । (મં. ૬)

દાસાઃ મૂર્મિ નીચૈઃ ડપસપેન્તુ । (મં. ૬)

"વ્યવહારમાં નિંદા કર્મ કરીને ધન કમાવવાની ઇચ્છા કરવાવાળાઓનાં મુખ દર્શના નીચે વળે, અને બીજાનો ધાત કરીને ધન કમાનારા નીચ રિધિતિમાં ઉતરી જાય." અર્થાત જે ધન કમાવવું હોય તે ધર્માનુકૂળ વ્યવહાર કરીને કમાવવું જોઈએ. અને કોઈ પણ માણસ નિંદા વ્યવહાર અને ધાતપાત કરીને ધન કમાવવાનો યત્ન ન કરે.

આ મંત્રભાગમાં "પણિ" શબ્દ છે. તેનો અર્થ "વેચાણુ-ખરીદ કરનારો વાણિયો" એવા થાય છે. પણિ શબ્દમાં ખરેખર કોઈ ખરાબ ભાવ નથી. પરંતુ પાઠક સારી રીતે જાણે છે કે વાણિયાઓ શુદ્ધ ધર્માનુસાર વ્યવહાર કરીને ધન કમાવવાની ઇચ્છા રાખનારા ધણા થોડા હોય છે, અને જેમ મરજીમાં આવે તેમ સારો ખરાબ વ્યવહાર કરીને ઝડપથી પૈસાદાર બનાવાની ઇચ્છા રાખનારા જ ધણા હોય છે. તેથી ઉકળ મંત્રભાગમાં જે (પણિઓ) વાણિયાઓનું મુખ નીચું થાય એવો શાપ આપેલ છે, તેઓ કુટ વ્યવહાર કરનારા છે. આ પ્રમાણે "દાસ" શબ્દનો માત્વર્થ = શૂંચ કરવાવાળો ધાત-પાત કરવાવાળો" એવા થાય છે. બીજાઓને લૂંટી લઇને ધનવાન થનારા એવા અર્થ આ મંત્રમાં દાસ શબ્દનો લેવો ગોચર છે. આ સર્વ કૃતિસત વ્યવહાર કરવાવાળાઓની અંતમાં દર્દશ થાય છે. તેથી ધર્મ માર્ગથી ઉત્તમ વ્યવહાર કરીને પૈસાદાર બનવાનો પ્રયત્ન સર્વ લોક કરે, એજ ઉપદેશ અહીં છે. એમ હોવા છતાં પણ—

પતાવતઃ પળીન્ મો પુ સમિમૂલ । (મં. ૭)

"વાણિયાઓને પણ તુકસાન ન થાય." અર્થાત ઉત્તમ ધર્માનુકૂળ વ્યવહાર કરીને ચોખ્ખા લાભ અવસ્થા કમાવે. ત્યાં સુધી ધર્માનુકૂળ વ્યવહાર તેઓ કરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી તેમને કોઈ પણ જાતની ઢરકત ન થાય, પરંતુ જે વખતે તેઓ ધર્મનિયમનો ભંગ કરે ત્યારે જ તેમને દૂર કરવા જોઈએ.

વ્યવહાર કરનાર બધા જ લોકો આ ઉપદેશ પ્રમાણે પોતાના વ્યવહાર કરે અને પૈસાદાર બને.

આમળ આઠમા અને નવમા મંત્રમાં "પરમેશ્વરનું સ્તોત્ર અર્ચાત ઇશભક્તિ સર્વ લોકમાં ફેલાય" એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી છે, તેનો અર્થ એટલો જ છે કે સર્વ લોકો એક ઇશ્વરની ભક્તિથી રંગાઇ જાય તો તેમનામાં ફક્ત વ્યવહાર કરવાની ઇચ્છા જ ઉત્પન્ન નહિ થાય, અને બધા લોકો ઉત્તમ રીતે ધર્માનુકૂળ રીતે ચાલશે ઇશ્વરભક્તિથી મનુષ્યનું જીવન પવિત્ર જ બને છે.

ધર્મરત્નો ભાષ

દરેક મનુષ્યને એવો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે હું પરમેશ્વરનો મિત્ર છું. જેઓ ધાર્મિક ભક્ત હોય છે તેમનામાં જ એ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ મે યુગ્મઃ સત્પદઃ સત્તા યસિ । (મં. ૬)

૨ તે યુગ્મઃ સત્પદઃ સત્તા યસ્મિ । (મં. ૧૦)

૩ સત્તા નઃ યસિ । યંધુઃ ચ યસિ । (મં. ૧૧)

ધર્મ મારો મિત્ર અને ભાઈ છે. વસ્તુના જીવાત્મા અને પર-આત્મા પરસ્પર મિત્ર અને બાંધુ, અને એક વૃક્ષ પર રહેનારા બે પક્ષિઓની જેમ પરસ્પર સમાન સખ્ય કરવાવાળા છે. કેટલાં એ લોકો એવા હોય છે કે જેઓ આવી મિત્રતાનો અનુભવ કરે છે. પરંતુ તેના વિચાર કરવામાં આવે તો જણાઇ આવશે કે ધણા ખરા મનુષ્યોએ આ મિત્રતાને ભૂલાવી દીધી છે. ઇશ્વરની સાથે જીવંત અને જાગ્રત મિત્રતાને સંબંધ રાખનારા ક્યારેક જ કોઈ સન્ત-મહન્ત થાય છે. બાકીના લોકો આ મિત્રતાને સંબંધ ભૂલી ગયેલા જ હોય છે. આ ઇશ-મિત્રતાનો સંબંધ જેટલા અન્તઃકરણોમાં ગદાગ્રન યદ્દ જાય તેટલું જ ઇચ્છનીય છે. જેનામાં આ સંબંધ જાગ્રત થાય છે તેઓજ—

વેદિ નુ મે યત્ મે યદ્દત્તઃ । (મં. ૬)

વદામિ તત્ યત્ તે યદ્દત્તઃ । (મં. ૧૦)

"જે અત્યાર સુધી મને મળ્યું નથી તે દવે મને તું આપ. હું તને તે આપું છું કે જેમને અત્યાર સુધી તને આપ્યું નથી." આ ભક્ત અને ઇશ્વરનો વર્તાવાપ ત્યારે પ્રત્યક્ષ થઇ શકે કે જ્યારે મનુષ્ય ઇશ્વરને પોતાનો મિત્ર માની તે પ્રમાણે અનુભવ કરશે. જે અત્યાર સુધી આપનામાં આવી નથી એવી વસ્તુ "ગ્રોહ" જ છે અને તેજ આ વખતે ભક્ત માગે છે અને પરમેશ્વર આપે પણ છે. પરમેશ્વર પાસેથી પ્રાપ્ત થનારું આ અન્તિમ દાન છે, જે ભક્તને અન્તર્માં પ્રાપ્ત થાય છે.

第三、研究

उतोऽङ्गितौ नष्टवन्तदूर्पस्य वृषं देवानां सुमतौ त्पाम् । ॥ ४ ॥

૧૨ [અથર્વ, અગ્નિ.]

મર્ગ એવ મર્ગવાં અસ્તુ દેવસ્તેનાં વયં મર્ગવન્તઃ સ્યામ ।

તં ત્વા મગ સર્વં ઇજ્જોહવીમિ સ નો મગ પુરણતા મેવેહ

॥ ૫ ॥

સર્મધ્વરાયોપસો નમન્ત દધિકાવેવ શુચયે પદાયં ।

અર્વાચીનં વંસુવિદું મર્ગં મે રથમિવાશ્વા વાજિન આ વંહન્તુ

॥ ૬ ॥

અશ્વાવતીર્ગોમતીર્ન ઉપાસો વીરવતીઃ સર્દમુચ્છન્તુ મદ્રાઃ ।

ઘૃતં દુહાના વિશ્વતઃ પ્રપીતા યૂયં પાત સ્વાસ્તિમિઃ સદા નઃ

॥ ૭ ॥

(ઉત્ત ઇદ્દાનો મર્ગવન્તઃ સ્યામ) અમે હવે ભાગ્યવાન થઇને (ઉત્ત પ્રપિત્વે ઉત્ત મધ્યે અહ્મમ્) તેમજ સાયંકાળે તથા બપોરના વખતે પણ હે (મઘવન્) ભગવન્ ! (ઉત્ત સૂર્યસ્ય ઉદિતૌ) અને સૂર્યના ઉદયકાળ વખતે (વયં દેવાનાં સુમતૌ સ્યામ) અમે દેવોની સુમતિમાં રહીએ. (૪)

(મર્ગવાન્ મર્ગઃ દેવઃ અસ્તુ) ભગવાન ભગદેવ મારી સાથે થાઓ. (તેન મર્ગવન્તઃ સ્યામ) તેમની સહાયતાથી અમે ભાગ્યવાન થઇએ. હે (મગ) ભગવન્ (તં ત્વા સર્વં ઇત્ત જોહવીમિ) તેવા તને હું સર્વ રીતિથી ભજું છું. (મગ) ભગવન્ ! (સઃ નઃ પુરણતા ઇહ મવ) તેવો તું અમારો નેતા અહીં છે. (૫)

(ઉપસઃ અધ્વરાય સંનમન્ત) ઉપાઓ ધરને માટે ઉત્તમ પ્રકારે નમતી રહે. (શુચયે પદાય દધિઃ ક્રાવા ઇવ) જેવી રીતે શુદ્ધ કરેલી જગાએ પણ મૂકવા માટે થોડો ચાહે છે. (વાજિનઃ અર્વાચીનં વંસુવિદું મર્ગં મે આવહન્તુ) આ થોડાઓ આ તરફ ધનવાળા ભગવાનને મારી પાસે લઇ આવે. (અશ્વાઃ રથં ઇવ) જેવી રીતે થોડાઓ રથને લાવે છે. (૬)

(અશ્વાવતીઃ ગોમતીઃ વીરવતીઃ મદ્રાઃ ઉપાસઃ) થોડાઓ, ગાયો અને વીરોથી યુક્ત કલ્યાણુમથી ઉપાઓ (નઃ સર્દં મુચ્છન્તુ) અમારા ધરને પ્રકાશિત કરે (ઘૃતં દુહાનાઃ) ઘીને પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં (વિશ્વતઃ પ્રપીતાઃ) સર્વ પ્રકારે દુધપુષ્ટ થઇને (યૂયં સ્વાસ્તિમિઃ સદા નઃ પાત) તમે સર્વ અનેક કલ્યાણોની સાથે હંમેશાં અમારી રક્ષા કરો. (૭)

પ્રાતઃકાળમાં, બપોરના તેમજ સાયંકાળે અમે એવાં શુભકર્મ કરીએ કે તેનાથી અમે ભાગ્યશાળી બનતા જઇએ ! સૂર્યના ઉદયકાળે દેવોની ઉત્તમ મતિથી અમે યુક્ત બનીએ. (૪)

ભગવાન્ પરમેશ્વર અમને ભાગ્ય દેનારો થાઓ. તેની કૃપાથી અમે ભાગ્યશાળી બનીએ ! હે ભગવન્ ! અમે બધા તાર્ક ભજન કરીએ છીએ, તેથી તું પ્રસન્ન થા અને અમને સર્વને યોગ્ય માર્ગ પર ચલાવનારો તું અમારો નેતા બન. (૫)

ઉપાકાળનો સમય અદિઃસમય અકુટિલ સ્વકર્મની દિશાની તરફ ઝુકી જાય અને તે ક્રમેથી ધનવાન્ ભગવાન્ અમારી વધારે નજીક થતા જાય. (૬)

જે ઉપાઓને વખતે યોગ, ગાયો, અને વીર પ્રરેષો ઉત્સાહથી કાર્યોમાં લાગેલા હોય છે, એવી ઉપા અમારા ધરને પ્રકાશિત કરે. આવી ઉપાઓ ધૃતને પ્રાપ્ત કરતી અને સર્વને દુધ પીવડાવતી અનેક કલ્યાણોની સાથે અમારા સર્વની રક્ષા કરે ! (૭)

પ્રાતઃકાળમાં પ્રભુની પ્રાર્થના

પ્રાતઃકાળમાં પ્રભુની પ્રાર્થના

પ્રાતઃકાળે ઉઠીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી. જોઇએ, આપણું મન શુદ્ધ અને પવિત્ર બનાવીને એકાગ્રતાની સાથે આ પ્રાર્થના થવી જોઇએ, એ વખતે વિરોધનો કોઇ વિચાર મનમાં આવવો ન જોઇએ, અને પરમેશ્વરની ભક્તિનો જ વિચાર મનમાં ભરતો રહેવો જોઇએ, આવા શુદ્ધભાવથી ઉપાના પવિત્ર સમયે કરેલી પ્રાર્થના પરમેશ્વર-દેવ સાંભળે છે. તેથી—

સર્વનો ઉપાસ્ય દેવ

આગ્રહિષ્ઠં મન્યમાનસ્તુરશ્ચિદ્રાજા ચિદં મનં
અક્ષીર્યાહ ॥ (મં. ૨)

આ સમયે “ નિર્બળ અને બળવાન, મજબૂત અને રાજ્ય સમાનભાવે પ્રભુને માન આપતાં તેની પ્રાર્થના કરે છે અને તેની પાસે પોતાના ભાગ્યનો ભાગ માગે છે. ” કારણ કે નિર્બળ અને બળવાન, શક્તિ અને શાસક તે સર્વ તેની સામે સમાનભાવે રહી શકે છે. આ મંત્રના અગ્રેષ્ઠ અધિક વિચારની દૃષ્ટિથી જોવા જેવા છે. તેથી તેના શબ્દોના હવે અર્થ જુઓ—

૧ રાષ્ટ્ર—આધાર દેવા યોગ્ય, જેને ખીળના આધારની આવશ્યકતા હોય છે, નિર્બળ, અશક્ત, નિર્બળ.

૨ તુર—ત્વરાપુક્ત, ઝડપથી કામ કરવાવાળો, વેગવાન, આગળ વધનારો, બળવાન, સામર્થ્યવાન, પોતાની શક્તિથી આગળ વધનારો.

૩ રાજા—શાસન કરનારો, સત્તા અધિકારી, ખીળ પર અધિકાર જમાવનારો.

આ રાજ્ય શબ્દના પ્રયોગથી અહીં શાસિત થનારી પ્રજાનો પણ અપરોક્ષ રીતે બોધ થાય છે. નિર્બળ, અશક્ત, નિર્બળ, શાસિત આદિ લોકો તથા બળશાળી, સમર્થ, પૈસાદાર અને શાસન કરવાવાળા લોકો આ સર્વ આ જગતમાં જો કે નીચ અને ઉચ્ચ સમજવામાં આવે છે પરંતુ જગત્પિતૃ પ્રભુની સન્નિધિ આ સર્વ સમાનભાવથી રહે છે. તેની નજરે ન કોઇ નીચ છે કે ન કોઇ ઉચ્ચ છે. તેથી તે પ્રભુની પ્રાર્થના

જેવી રીતે ત્રીજા મનુષ્યો કરે છે તેવી જ રીતે રાજા પણ કરે છે, અને જન્મે તેની કૃપાથી પોતાના ભાગ્યની વૃદ્ધિ થશે એમ સમજે છે. આ પ્રમાણે આ ભગવાન પરમપિતા સર્વનો એક સરખો રક્ષણકર્તા છે. આ—

યઃ ચિદર્થાઃ । (મં. ૨)

“ સર્વને વિશેષ રીતથી ધારણ કરવાવાળો છે, ” અન્ય સાધારણ ધારણકર્તા પણ છે, પરંતુ આ પ્રભુ તો ધારણ કરનારનો પણ આધાર છે. તેટલા માટે તેને વિશેષ ધારક કહે છે. આ—

પ્રાતર્જિતં અદિતેઃ પુત્રં મનં । (મં. ૨)

“ (પ્રાતઃ જિતં) પ્રાતઃકાળમાં પણ વિજ્યી છે. ” અર્થાત્ અન્ય વીરો તો યુદ્ધ કરશે અને પછી વિજ્યી બનશે. આ કામ માટે તેમને વિજ્ય મેળવવા માટે થોડો વખત જરૂર લાગશે, તે પ્રમાણે તેને માટે નથી, તે તો હંમેશા વિજ્યી જ છે, કાળની યશ્ચાત થવાનો પ્રારંભ ઉપાકાળથી જ થાય છે. તે ઉપાકાળના પ્રારંભથી જ વિજ્યી થાય છે, અર્થાત્ પાછળથી તો તેના વિજ્ય થશેજ, પરંતુ તેનો તો પ્રારંભથી જ વિજ્ય થયો છે. એ વાત અહીં સ્પષ્ટ કરેલી છે.

અદીનતાના રક્ષક

“ દિતિ ” નામ પરાધીનતા અથવા દીનતાનું છે અને “ અ-દિતિ ” નો અર્થ છે સ્વતંત્રતા, સ્વાધીનતા અને અદીનતા. આ સ્વાધીનતાનો આ (પુત્ર=પુત્રાતિ સ્વ પ્રાયતે જ્ઞાતિ પુત્રા) પવિત્રતા યુક્ત, તારો દેનારો છે. આવી રીતે તે ભાગ્યવાન હોવાથી “ સ્વ ” કહેવાય છે. જે કોઇ આ પવિત્રતાની સાથે સ્વાધીનતાની રક્ષા કરશે તે જ ભાગ્યવાન થશે અને ઐશ્વર્યવાન પણ બનશે. “ અ-દિતિ નો પુત્ર ” થવું મહા પુરુષાર્થનું કામ છે, આ સાધારણ વાત નથીજ. પરમાત્મા તો સ્વપસિદ્ધ સ્વાધીનતાના રક્ષક છે, તેથી તેમને તો આ સિદ્ધિ સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે અર્થાત્ પ્રપત્ન કર્યા વગર જ પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુષાર્થ મનુષ્ય પોતાના પુરુષાર્થથી જ સ્વાધીનતાનો રક્ષક બને છે. તેને આ સિદ્ધિ પરમાત્મા પાસનાથી જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. તેની ઉપાસના કોણ કયા

રૂપમાં કરે છે તેનું વર્ણન પ્રથમ મંત્રમાં આવેલું છે—

ઉપાસનાની રીતો

“અગ્નિ, ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, અશ્વિની, પૂષા, બ્રહ્મણ-રૂપિ, સોમ, રૂદ્રેષ ભગની અને ઉપાસના કરીએ છીએ.”

(મં. ૧) આ મંત્રનું આજ કથન છે. એકજ પરમાત્મા દેવતા આ ભુદા ભુદા ગુણોના બોધક વિશેષણો છે. આ

સૂક્તમાં “ભગ” અર્થાત્ ઐશ્વર્યની પ્રધાનતા હોવાથી આ સૂક્તમાં “ભગ” શબ્દ મુખ્ય અને અન્ય શબ્દો તેના

વિશેષણો છે. પરંતુ એ કોષને અન્ય ગુણની ઉપાસના કરવી હોય તો તે ગુણવાચક શબ્દ મુખ્ય માનીને અન્ય શબ્દોને

તેનાં વિશેષણ માની લઇ શકાય. જેવી રીતે— (૧) ભાગ્ય પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર “ભગ” નામને મુખ્ય માનીને

ઉપાસના કરે. (૨) જ્ઞાન પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર “અભિજ્ઞ-રૂપિ” નામને મુખ્ય માનીને તેની ઉપાસના કરે. (૩)

પ્રશુત્વનું સામર્થ્ય ઇચ્છતો હોય તે “ઇન્દ્ર” નામને મુખ્ય માનીને તેની ઉપાસના કરે. (૪) પુષ્ટિ ઇચ્છનારે “પૂષા”

નામને મુખ્ય માનીને તેની ઉપાસના કરવી. (૫) શાંતિ પ્રાપ્તિનાર “સોમ” નામને મુખ્ય માનીને અન્ય નામોને

તેનાં વિશેષણ માને અને તેની ઉપાસના કરે. (૬) ઉત્પત્તિની ઇચ્છા કરનાર “રૂદ્ર” નામને મુખ્ય માનીને તેની ઉપાસના

કરે. આ પ્રમાણે અન્યનામ નામોને મુખ્ય અથવા ગૌણ પોતાની કામના પ્રમાણે માને અને તે પ્રભુની ઉપાસના કરીને પોતાના-

માં તે ગુણની વૃદ્ધિ કરે. તે એક પ્રભુનાજ આ નામ છે. કારણ કે “એકજ પ્રભુના અગ્નિ વગેરે અનેક નામો હોય છે એકજ

સદ્વસ્તુનું કવિલોકો લિંગ લિંગનામોથી વર્ણન કરે છે.” આ વૈદિકશૈલિને અનુસાર આ પ્રથમ મંત્રમાં આવેલા સર્વ

શબ્દો એકજ પરમાત્માના વાચક છે. તેથી કોઇ પણ ગુણને પ્રધાન માની પ્રભુની ઉપાસના કરવામાં આવે તો તેની

ઉપાસના યાય છે, અને જે ગુણનું ચિન્તન કરવામાં આવે તેની વૃદ્ધિ થતી નથી. જે ગુણની મનમાં ઝંખના ઉત્પન્ન થાય

છે તે ગુણ મનમાં શક્તિ પામે છે. એ નિયમને અનુસાર આ ઉપાસના યાય છે. આ ગુણોનું ચિન્તન કરવાને માટે વધુ

સમય ભર્યું યાય એટલા માટે આ શબ્દોના વિશેષ અર્થ આપીએ છીએ—

(૧) અગ્નિ:—તેજ, પ્રકાશ, ઉષ્ણતા અને ગતિ કરવાવાળો.

(૨) રૂદ્ર:—શત્રુઓને દૂર કરવાવાળો, ઐશ્વર્યવાન, નિષા-મક, શાસન કરવાવાળો રાજા.

(૩) મિત્ર:—મિત્રદૃષ્ટિથી સર્વ પર પ્રેમ કરનારો, સર્વનું હિત કરનારો.

(૪) વરુણ:—શ્રેષ્ઠ, નિષ્પક્ષપાત રીતે સત્યનું નિરીક્ષણ કરનારો, વરિષ્ઠ.

(૫) અશ્વિનો—ધન અને ઝલુશકિતથી યુક્ત, વેગવાન, સર્વવ્યાપક, સર્વત્ર ઉપરિયત.

(૬) ભગ:—ભાગ્યવાન, ઐશ્વર્યયુક્ત ધનવાન.

(૭) પૂષા—પોષક, પુષ્ટિ કરવાવાળો.

(૮) વ્રહ્મણરૂપિ:—જ્ઞાનનો સ્વામી, જ્ઞાની.

(૯) સોમ:—શાંત, અદ્ભુત દેવનારો, કલાનિધિ, કલાવાન, મધુર, પ્રસન્નતા આપનારો.

(૧૦) રૂદ્ર:—ઉગમ, પ્રવ્યવહાર, ભયાનક, મર્જના કરનારો વીર, શર, વીરભદ્ર, શત્રુ-વિષ્વંસક વીર, શત્રુઓને રૂદ્રવનારો.

પ્રથમ મંત્રમાં આવેલા દસ શબ્દોના આ અર્થ છે. પાંક આ શબ્દોના મનનથી પ્રભુની ઉપાસના કરી શકે છે. જે ગુણ

પોતાનામાં વધારવાની ઇચ્છા હોય તે ગુણવાચક શબ્દથી પ્રભુનું ધ્યાન કરવું અને અન્ય શબ્દોને તેના ગુણવાચક

વિશેષણો માનવાં એ ઉપાસનાની રીત છે. આ પ્રમાણે મનન અને નિદિધ્યાસ રાખવાથી મનનું વાધુમંડળ એટલે મનનું

વાતાવરણ એવું બને છે, અને આવશ્યક ગુણ મનમાં વિકાસ પામે છે. અહીં પાંક લક્ષમાં રાખવાનું છે કે પોતાની ઉત્પત્તિને

માટે પોતાના મનની અંદર એવા પ્રકારનું વાધુમંડળ ઉત્પન્ન કરવાની આવશ્યકતા છે, તેથી તૃતીય મંત્રમાં કહ્યું છે—

ધારણા

इमां धियं दद्धन्ः उद्वह । (મં. ૩)

“આ શુદ્ધિને વધારતા વધારતા અમારી ઉત્પત્તિ અવસ્થા કરીને રક્ષા કર.” અહીં પ્રાર્થનામાં ધન માગ્યું નથી, પરંતુ

“શુદ્ધિ” માગી છે. આ “ધારણાવાળી શુદ્ધિ” કર્મ-શકિતથી યુક્ત રહે છે તે છે. આ વાત વિશેષ રીતથી ધ્યાન-

માં રાખવા જેવી છે. ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય, ધન, ઐશ્વર્યની શક્તિ કરવી હોય, અથવા પ્રભુત્વ સંપાદન કરવું હોય તો આ સર્વને માટે પુરૂષાર્થ કરવામાં સમર્થ એવી ધારણાવાળી

શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. તેના વિના ઉત્પત્તિ અસંભવ છે. ધી શબ્દમાં જેની શુદ્ધિપ્રત્યેના ભાવ છે તેજ પ્રકારે પુરૂષાર્થ-

મંથી કર્મશક્તિનો પણ ભાવ છે એ બંધનું નેહ્યો નહિ.

આ 'ધી' જેટલી વધશે તેટલી મનુષ્યની યોગ્યતા વધતી જશે. જે શુદ્ધિમાં ગાનશક્તિ, પુરુષાર્થશક્તિની સાથે સંગ્રહિત હોય છે તે શુદ્ધિ અમને જોડાયેલા છે. "દુર્માર્ગ દિવ્ય" શબ્દોમાં છે. પ્રથમ અને દ્વિતીય મંત્રમાં જે શુદ્ધિ અને કર્મ શક્તિ વિકસિત કરવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે શુદ્ધિ આ નીચ મંત્રમાં (દુર્માર્ગ દિવ્ય) 'તે શુદ્ધિને આપો'

એ શબ્દોમાં મળેલી છે. અહીં પ્રથમ એ થાય છે કે કથી શુદ્ધિ પ્રથમ દ્વિતીય મંત્રમાં કહેલી છે તેનું ઉત્તર આ મંત્રના મનની મળી શકે છે. મનન કરવા માટે આની પહેલાં શબ્દો આપેલા જ છે. પરંતુ વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે અહીં વધુ શબ્દો સ્પષ્ટીકરણ કરીએ છીએ—

ઉપાસના — તેનાથી સિદ્ધ થનારી — ધારણા
મંત્રનો શબ્દાર્થ — અને તેનાથી ઉદ્દીપિત થનારો — શુદ્ધિનો ભાવ
પ્રથમ મંત્ર

(અર્ચિ) તેજસ્વી પરંતુ (સોમ) શાંત મીઠા સ્વભાવ વાળા (મિત્રા-વરુણ) મિત્રદૃષ્ટિથી સર્વને જોનારો અને નિષ્પક્ષપાતી બનીને સત્યાસત્ય જોનારો (પૂર્ણ) પોષણ કરતા (બ્રહ્મણસ્પતિ) બ્રહ્મજ્ઞાનીદેવની પ્રાર્થના હું સવારમાં કરું છું.

(અગ્નિ) વેદવાનું ધનત્રય શક્તિવાળા અને (રુદ્ર) શત્રુને રક્ષવાનાર (મર્મ) ભાગ્યધુકા (દુર્ગ) શત્રુઓને દૂર કરનારા શાસનકર્તા પ્રભુની હું પ્રાર્થના કરું છું.

દ્વિતીય મંત્ર

(પ્રાતર્જિત) નિત્ય વિજયી (ઉર્ગ) ઉચ્ચ શરીર પ્રભુની હું પ્રાર્થના કરું છું. આ પ્રભુની ભક્તિ અશક્ત અને સશક્ત, રંક અને રાજા સર્વ કરે છે અને પોતાના ભાગ્યને ભાગ્ય તેની પાસે મળે છે કારણ કે તે (વિઘર્ષ) સર્વને ધારણ કરનાર અને (અદિતેઃ) અધનરહિત અવસ્થાવાળો (પુ-ષ્ઠ) પાવનકર્તા અને તારણકર્તા છે.

ઉપાસનાના મંત્રોથી કેવી રીતે ધારણા થઈ શકે છે તેની રીત અહીં આપી છે. પુત્ર પિતાના જેવા અને છે અને પિતા જે કરે છે તે પુત્ર કરવા માંડે છે. આ વાત પરમપિતાના મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે, કારણ કે આ જીવાત્મારૂપ "અથત પુત્ર" પરમાત્માની જેમ સમિધાનનું સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતો જ જોઈએ, તેથી તે માર્ગ પર જ જઈ રહ્યો છે અને તેથી જ તે ઉપાસના કરે છે.

(૧) "પરમેશ્વર જ્ઞાની છે" આ વાક્ય કહેતાની સાથે જ મનમાં એવો વિચાર ઉઠે છે કે, "હું પણ જ્ઞાની

(૧) હું તેજસ્વી બનીશ, પરંતુ (૨) શાંત અને મધુર સ્વભાવ ધારણ કરીને (૩) મિત્રદૃષ્ટિથી સર્વ જીવમાનને જોઈશ (૪) નિષ્પક્ષતાથી સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરીશ. (૫) બીજાઓને ધ્યાનરહિત સહાયતા આપીને તેમનું પોષણ કરીશ અને (૬) મારામાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરીશ.

(૧) હું મારો વેદ વધારીને (૨) શત્રુઓને રક્ષવા થોડા પરાક્રમ બુદ્ધિથી પર કરીશ અને (૩) ભાગ્યધન બનીને મારા સર્વ શત્રુઓને દૂર કરીને ઉત્તમ અવસ્થાથી શાસન કરીશ.

(૨)

હું પ્રાર્થનાકાળમાં મારા વિજય પ્રાપ્તિનો વિચાર કરું છું. તેને માટે આવશ્યક ઉપના ધારણ કરીશ, અને પરમેશ્વરની ભક્તિપૂર્વક મારી અદીનતા અને સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે અહર્નિશ યતન કરીશ તથા મારામાં સર્વ પ્રકારના પવિત્રતા વધારતાં વધારતાં માત્રામાંની રક્ષકશક્તિ પણ વધારીશ.

બનીશ અને અધિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશ. "(૨)" પરમેશ્વર શત્રુ નિવારક છે " એટલું કહેતાની સાથે જ મનમાં એ ભાવના ઉઠે છે કે, "હું પણ શત્રુઓનું નિવારણ કરીને શત્રુ રહિત બનું." (૩) તે જ પ્રમાણે "પરમેશ્વર ઐશ્વર્યમય છે" એટલું કહેતાની સાથે મનમાં વિચાર ઉઠે છે કે, "હું પણ ઐશ્વર્ય કમાવવાનો પુરુષાર્થ કરું." (૪) આ જ પ્રમાણે "પરમેશ્વર આ સર્વ વિશ્વનો કર્તા છે" એટલું કહેતાની સાથે જ મનમાં આવી ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે કે, "હું પણ કષ્ટક હુજાર બનાવું. આ પ્રમાણે ઉપાસના અને ધારણાનો

એક બીજા સાથેનો સંબંધ છે. જ્યારે શુદ્ધિમાં કોઇ પણ નિશ્ચિત વિચાર સ્થિર રીતે જાળી જાય છે ત્યારે તેને “ધી” કહે છે. પાઠક હવે સમજી ગયા હશે કે પ્રથમ અને દ્વિતીય મંત્રની ઉપાસનાથી જે ધારણાવાળી શુદ્ધિ બને છે તે જ કર્મ મૂળી ગાનશક્તિ કૃષી છે અને તે મનુષ્યમાત્રનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ફેવી રીતે સહાયક યજ્ઞ શકે છે (હ્રમાં ધિયં દદન્ નઃ ઉચ્ચચ) (મં. ૩) “આ ધારણાવાળી શુદ્ધિ આખીને અમારી ઉત્તિ કરતાં કરતાં અમારી રક્ષા કરે.” આ તૃતીય મંત્રનો ઉપદેશમાં કેટલો મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે, તેનો વિચાર પાઠક કરે અને આ પ્રકારે મંત્રોની ઉપાસનાઅથવા વાણીથી પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ જાણી લઇને પાઠક પોતાના અભ્યુદય અને નિઃશ્વેસનું સાધન કરે.

સત્યનો માર્ગ

તૃતીય મંત્રમાં “પ્રણેતઃ” અને “સત્યરાઘઃ” આ બે શબ્દો વિશેષ મહત્વના છે. “પ્ર-ણેતા” નો અર્થ “ઉત્કર્ષ” પ્રત્યે લઇ જનારો નેતા ” તથા “સત્યરાઘઃ” નો અર્થ “સત્યના માર્ગથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાવાળો” છે. આ બંને શબ્દો પરમાત્માના ગુણજાતાવી રહ્યા છે. પરમાત્મા સર્વને ઉત્તરિતને માર્ગે લઇ જઇ રહ્યો છે અને સત્યમાર્ગે જ પધાને સિદ્ધિ આપે છે. તેથી આ બે શબ્દો પરમાત્મામાં સાર્થક થાય છે એટલે સમાધાન જાય છે. આ બે શબ્દો મનુષ્ય-વાચક પણ થાય છે, તે સમયે તનો અર્થ ધણેજ બોધપ્રદ થાય છે. મનુષ્ય તથા મનુષ્યના નેતા એ શબ્દોને પોતાના આચરણથી પોતાનામાં તાદ્ય કરે. મનુષ્યોના નેતા પોતાના અનુયાયીને ઉત્કર્ષને માર્ગે લઇ જાય અને સિદ્ધિને માટે સત્યના સરળ માર્ગથી જ પોતાનું કાર્ય કરે અને વશ પ્રાપ્ત કરે. આવા સત્યમાર્ગથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારા મનુષ્યોને જ “નૃ અથવા નર” કહે છે અને આવા શ્રેષ્ઠ-સત્ય નેતાઓની સાથે રહેવાથી જ મનુષ્યને મનુષ્યોની સાથે રહેવાનું સુખ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. તેથીજ કહ્યું છે કે—

નૃમિઃ નૃચન્તઃ સ્યામ । (મં. ૩)

“શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોની સાથે યવાથી અમે મનુષ્ય યુક્ત બનીશું. તેમાને “નૃવાન્” “શબ્દ “માતૃમાન્, પિતૃમાન્” શબ્દના સમાન અર્થવાળા છે. જેની રીતે (માતૃમાન્) પ્રથંસનીય ગુણવાળી માતાથી યુક્ત, (પિતૃમાન્) પ્રથંસનીય ગુણવાળા પિતાથી યુક્ત તે જ પ્રમાણે (નૃમાન્,

નૃવાન્) પ્રથંસનીય શ્રેષ્ઠ મનુષ્યથી યુક્ત ! નહિ તો દરેક મનુષ્યની સાથે કોઇ પણ મનુષ્ય રહે જ છે. ચોરોની સાથે પણ તેના સાથીઓ રહે જ છે. તો પણ તે ચોરને “નૃમાન્” નહિ કહી શકાય સારા માણસોની સાથે રહેવાથી જ મનુષ્યને અભ્યુદય યવાનો સંભવ છે. તેથી “પોતાની સાથે સારાં માણસો રહે” એવી ઇચ્છા અહીં પ્રગટ કરી છે. આ પ્રકારે સારા મનુષ્યોનો સાથ મળવાથી નિઃસંદેહ મનુષ્યોનું કલ્યાણ થઇ શકે છે.

દેવોની સુમંતિ

“અમે સવારમાં, બપોરના અને સાંધાએ એવાં કર્મ કરીએ કે જેથી અમે (મનઃવ્યવસ્થા) ભાગ્યવાન બનતા જઇએ. તેમજ અમે દેવોની ઉત્તમ મતિમાં રહીએ.” (મં. ૪) આ ચતુર્થ મંત્રનું કથન છે. અહીં આખો દિવસ પુરુષાર્થ અને પ્રયત્ન કરવાની સૂચના આપવામાં આવી છે. સવારે શું કે બપોરે શું કે સાંજે શું પોતાનું કૌશલ્ય વધારવાને માટે પુરુષાર્થ કરવો જ જોઇએ. સત્યમાર્ગથી ચાલતાં ચાલતાં એવાં કર્મ કરવાં જોઇએ કે જેનાથી ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય.

જ્યાં ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું હોય ત્યાં મનુષ્યમાં સ્વાર્થ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે અને ભાગ્યના મદદમાં સત્ય તથા અસત્ય માર્ગોના વિચાર રહી શકતો નથી. તેથી ભાગ્ય પ્રાપ્તિનો ઉભય કરવાનો ઉપદેશ કરનારા આ મંત્રમાં કહ્યું છે કે

વયં દેવાનાં સુમતૌ સ્યામ । (મં. ૪)

“અમે દેવોની સુમતિમાં રહીએ” અર્થાત્ ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સમયે અમારાથી એવું આચરણ થાય કે જેથી દેવ અસંતુષ્ટ ન બને, અમારા પર અપ્રસન્ન ન થાય, પરિણામે અમારી આજ્ઞામાં તેના મનમાં હંમેશાં ઉત્તમભાવ દેખી રહે, અમારાથી એવાં કર્મો થાય કે જેથી તે હંમેશાં સંતુષ્ટ રહે. આ મંત્રમાં આ સ્વાધ્યાસની સૂચના અત્યંત મહત્વ ધરાવે છે. કારણ કે ભાગ્ય અને કૌશલ્ય એ એવા પદાર્થ છે કે જે પ્રાપ્ત થવાથી અથવા જેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી મનુષ્ય સુમાર્ગ પર ચાલવો હકીકત છે, પરંતુ વેદને મનુષ્યોને સુમાર્ગ પર ચલાવીને પણ તેમને ધન આપવાની કાંક્ષા છે. તેથી જ્યાં પતન થવાની સંભાવના હોય ત્યાં જ આ પ્રમાણેની સાવધાનીની સૂચના આપવામાં આવે છે જેથી મનુષ્યનું પતન પણ ન થાય અને ભાગ્ય પણ પ્રાપ્ત કરે.

પાંચમાં મંત્રમાં (સ નો મગ પુરણતા મવેદ ।

(મં.૫) “ તે ભગવાન જ અમારો નેતા બને ” એવા ઉપ-
દેશ આપ્યો છે, એ પછી તે જ ઉદ્દેશથી આપેલો છે કે મનુષ્ય
પરમાત્માનેજ પોતાનો નેતા સમજે અને પોતાને તેના અનુ-
યાયી સમજે અને તેના પ્રકાશમાં અર્થાત્ તેની દોરવણી પ્રમાણે
પોતાની ઉત્તિ માટે કાર્ય કરે. પતનમાંથી બચાવવાના હેતુ-
થી આ ઉપદેશ આપેલો છે. સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર આપણાં નિરી-
ક્ષક છે એ વિશ્વાસ મનુષ્યને પતનથી ધણા પ્રકારે બચાવી
શેકે છે.

અહિંસાનો મર્ગ

છઠ્ઠા મંત્રમાં અધ્વરના માર્ગે જવાનો ઉપદેશ છે. આ
અધ્વરનો માર્ગ સમજવા માટે અધ્વર શબ્દનો અર્થ સમ-
જવો જોઈએ—

અધ્વર—(અ-ધ્વરા) અક્રુદિક્ષતા, જ્યાં વાંકાપણું
નથી, જ્યાં તદ્દન સરળભાવ છે, જ્યાં હિંસા નથી, જ્યાં
બીજાને મારી પાડવાનો ભાવ નથી, જ્યાં બીજાને કંઈ
આપીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો વિચાર છે જ નહિ.

- ‘ અધ્વર ’ નો અર્થ

આ “ અ-ધ્વર ” શબ્દના અર્થ આ માર્ગનું સ્વરૂપ
બતાવે છે. આ અહિંસાના માર્ગે જવાનું અને પાંચમા મંત્રના
“ પરમેશ્વરને પોતાનો નેતા બનાવવો; ” એવા મંત્રમાં “ દેવે-
ની સુમતિમાં રહેવું; ” અને તૃતીય મંત્રમાં “ સત્યમાર્ગથી
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી ” એ સર્વ એકજ વાત કહેવાઈ છે. આ
દૃષ્ટિથી આ ચાર મંત્ર સિદ્ધિ સિદ્ધિ ઉપદેશથી એકજ આદ્ય
બતાવે છે, એ પાઠક અહીં જોઈ શકશે કે આ સૂત્રે આ એક જ
વાત કેટલા વિવિધ પ્રકારોથી કહી છે. આથી સ્પષ્ટપણે
જાણ થાય છે કે વેદના કટાક્ષ લોકોને અહિંસામય માર્ગથી
ચલાવવાના વિષયમાં કેટલો અધિક છે.

ગાયો અને ઘોડા

આ સૂક્તના તૃતીય મંત્રમાં “ ગાયો અને ઘોડાઓની
સાથે અમને યુક્ત કર ” એમ કહેવું છે. સાતમા મંત્રમાં
તે જ વાત દ્વીતીયી કહેવાઈ છે. આથી ધરમાં ગાયો અને ઘોડા-
ઓ રહે એ વેદની દૃષ્ટિથી ધરનું બૂધ છે, આ વાત સિદ્ધ
થાય છે.

દૂધ, દહીં, ઘી

સાતમા મંત્રમાં (ઘૃતં હુહાનાઃ) “ ઘીનું દોહન કરવા-
વાળા ” અને (વિશ્વતઃ પ્રપીતાઃ) “ સર્વ પ્રકારે હુગ્ધ-
પાન કરાવવાવાળા ” આ ઉપકાળનું વર્ણન સવારના સમયે
દૂધનું દોહન કરવું, દોહવાઈ રહ્યા પછી તરતજ તાજું દૂધ
પીવું, માખણથી ઘી બનાવવું વગેરે વાતોનું સૂચક છે. ધરમાં
ગાયો એટલા માટે રાખવી કે તેમનું તાજું દૂધ પીવા મળે, અને
ગઈકાલના દહીંમાંથી તૈયાર કરેલા માખણમાંથી તેનું આજે જ
તાજું જ ઘી બનાવી તેનું સેવન કરવામાં આવે. આવા ઘીને
“ હેયંશ્વીન પુત ” કહેવામાં આવે છે. આ ઘી ખાવાથી
અથવા પીવાથી શરીરની પ્રુષ્ટિ થાય છે, અને તેના હવનથી
હવા પછી નીચેગી બને છે.

બ્રમણ

આ પ્રમાણે હુગ્ધપાન કર્યા પછી, ઘોડાપર સવાર થઈને
બ્રમણ ને મારે બહાર જવું જોઈએ અને કલાક બે કલાક
ઘોડાપર સવારી કરીને પછી ઘેર આવીને પોતાના કાર્યમાં
લાગી જવું જોઈએ. ઘણા ઘોડા એવા પાંક કુરો જોમને સવારે
ધરની ગાયનું તાજું દૂધ પીવાને મળતું હશે અને પોતાના
ઉત્તમ ઘોડાપર સવાર બનીને પ્રભાતનાં માણદામી વાયુમાં
બ્રમણ કરવાનું સાધારણ પ્રાપ્ત થતું હોય. આજનો સમય
ઘણાજ વિપરીત છે, આવા સમયમાં આવી વૈદિક પ્રથાઓ
માત્ર સ્મરણમાં જ રાખવી જોઈએ.

એક જ ઉપાસ્ય દેવ

(ઋષિ:- અથર્વા, કણ્વય; સર્વે ઋષયઃ । દેવતા:- વિરાટ)

કાંડ ૮, સૂક્ત ૯

કુતસ્તૌ જાતૌ કંતમઃ સો અર્ધઃ કસ્માલ્લોકાત્કંતમસ્યાઃ પૃથિવ્યાઃ ।

॥ ૧ ॥

વૃત્તૌ વિરાજઃ સલિલાદુર્દંતાં તૌ ત્વાં પૃચ્છામિ કતરેણ દુગ્ધા

યો અક્રન્દયત્સલિલં મહિત્વા યોનિં કૃત્વા ત્રિભુજં શયાનઃ ।

॥ ૨ ॥

વૃત્તઃ કામદુષો વિરાજઃ સ ગુહાં ચક્રે તન્વઃ પરાચૈઃ

યાનિ ત્રીણિ બ્રૂહન્તિ યેપાં ચતુર્થં વિયુનક્તિ વાચમ્ ।

॥ ૩ ॥

બ્રૂહૈનંદ્રિયાત્તપસા વિપશ્ચિદાસ્મિન્નૈકં યુજ્યતે યસ્મિન્નૈકમ્

બૃહતઃ પરિ સામાનિ પઠાત્પશ્ચાદિ નિર્મિતા ।

॥ ૪ ॥

બૃહદ્બૃહત્યા નિર્મિતં કુતોઽપિં બ્રૂહતી મિતા

અર્થ— (તૌ કુતઃ જાતૌ) તે બન્ને ક્યાંથી પ્રગટ થયા ? (સઃ અર્ધઃ કંતમઃ) તે કયો અર્ધભાગ છે ? અને તે (કસ્માત્ લોકાત્) ક્યા લોકોથી અને (કંતમસ્યાઃ પૃથિવ્યાઃ) ક્યા ભૂમિના ભાગ પર (સલિલાત્ વિરાજઃ) જળતલથી વિરાજીત (વૃત્તૌ ઉત્ પૈતાં) બન્ને બાજકો પ્રગટ થયાં છે ? (તૌ ત્વાં પૃચ્છામિ) એ બન્નેની બાબતમાં તને હું પૂછું છું ! તેઓમાંથી કોનાથી તે ગાય (કતરેણ દુગ્ધા) દોહવામાં આવે છે ? (૧)

(ત્રિભુજં યોનિં કૃત્વા) ત્રણ ભૂગણાળું આશ્રય સ્થાન બનાવીને (શયાનઃ યઃ) જે વિશ્રામ કરવા-વાળો પોતાના (મહિત્વા સલિલં અક્રન્દયત્) મહત્વથી જળને બળભળાવી મૂકે છે (વિરાજઃ કામદુષઃ વૃત્તઃ) વિરાજડૂપી કામધેનુ તે બચ્ચુ (પરાચૈઃ ગુહાં) દૂર અને ગુપ્ત (તન્વઃ ચક્રે) શરીરને બનાવે છે. (૨)

(યાનિ બ્રૂહન્તિ ત્રીણિ) જે મોટા ત્રણ છે; અને (યેપાં ચતુર્થં વાચં વિયુનક્તિ) જેનો એથો વાણીને પ્રગટ કરે છે. (વિપશ્ચિત્ તપસા) જાની તપથી (એન્ત્ બ્રહ્મ વિદ્યાત્) તેને બ્રહ્મ જાણે. (યસ્મિન્ એકં યુજ્યતે) જેનામાં એકનો યોગ કરવામાં આવે છે, અને (યસ્મિન્ એકં) જેનામાં એકનો યોગ કરવામાં આવે છે. (૩)

ભાવાર્થ—(સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વ) આ બન્ને ક્યાંથી પ્રગટ થયાં છે ? તેમાં તે અરધા ભાગ ક્યાંથી માનવામાં આવે છે ? કઈ પૃથ્વીપર કયે સ્થળે ક્યા જળતલથી વિરાટ ઉત્પન્ન થઈને (રયિ અને પ્રાણ) આ બન્ને બાજકો ક્યા પ્રકારે ઉત્પન્ન થયાં ? તે વિરાટડૂપી ગાયનું દોહન ક્યા બાજકની સાથે થયું ? આ પ્રશ્નો દૂં તને પૂછું છું. (૧)

ત્રિભુજમ્પ્રી પ્રકૃતિમાં વ્યાપનારો પોતાની શક્તિથી જ તેનામાં ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેનાથી વિરાટ નામની કામધેનુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું તે બાજક છે જે દૂરની સુધમાં પોતાના શરીરોને બનાવે છે. (૨)

ત્રણ મહાતત્વ છે; જે એથુ છે તે વાણીને પ્રેરિત કરે છે, જાની તપથી આ સહને જાણે છે. જેનામાં (મન) એકનો સંયોગ કરવામાં આવે છે. (૩)

બૃહતી પરિ માત્રાયા માતુર્માત્રાધિ નિર્મિતા ।

માયા હ જજ્ઞે માયાયા માયાયા માતલી પરિ

॥ ૫ ॥

વૈશ્વાનરસ્ય પ્રતિમોપરિ દ્યૌર્પાવદોદસી વિવગ્રાધે અગ્નિઃ ।

તતઃ પઠાદામુતોં યન્તિ સ્તોમા ઉદિતો યન્યમિ પદમહ્નઃ

॥ ૬ ॥

પદ ત્વાં પૃચ્છામ ક્રપયઃ કશ્યપેમે ત્વં હિ યુક્તં યુગુક્ષે યોગ્યં ચ ।

વિરાજમાહુર્બ્રહ્મણઃ પિતરં તાં નો વિ ધેહિ યતિધા સર્લિભ્યઃ

॥ ૭ ॥

યાં પ્રચ્યુતામનું યજ્ઞાઃ પ્રચ્યવન્ત ઉપતિષ્ઠન્ત ઉપતિષ્ઠમાનામ્ ।

યસ્યાં વ્રતે પ્રસવે યક્ષમેજન્તિ સા વિરાહૃપયઃ પરમે વ્યોમિનું

॥ ૮ ॥

(બૃહતઃ પઠાત્ પરિ) મહા છન્દી ઉપર (પચ્ચ સામાનિ અધિ નિર્મિતા) પાંચ સામનું નિર્માણ થયું છે (વૃહત્યાઃ વૃહત્ નિર્મિતં) મોટીથી મોટો બનાવ્યો છે. (વૃહતી ક્રુતઃ અધિ નિર્મિતા) તે મોટી ક્યાંથી નિર્માણ થઈ ? (૪)

(માતુઃ માત્રાયાઃ પરિ) માતાની તન્માત્રાના આધાર પર (વૃહતી માત્રા અધિનિર્મિતા) મહામાત્રા નિર્માણ થઈ છે. (માયા હ માયાયાઃ જજ્ઞે) માયા નિશ્ચયપૂર્વક માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને (માયાયાઃ પરિ માતલી) માયા ઉપર પણ માયાનો નિરીક્ષક છે. એટલે કે માતલી છે. (૫)

(ઉપરિ દ્યૌઃ વૈશ્વાનરસ્ય પ્રતિમા) ઉપર જે ઘુલોક છે તે વૈશ્વાનરની પ્રતિમા છે. (યાવત્ અગ્નિઃ રોદસી વિવગ્રાધે) જ્યાં સુધી અગ્નિ ઘુલોક અને પૃથ્વીને બાધિત કરે છે, (તતઃ અમુતઃ પઠાત્ સ્તોમાઃ આયન્તિ) ત્યાંથી દૂરના છઠ્ઠા સ્થાનમાંથી સ્તોમ ઋષિ આવે છે, અને તેઓ (ઇતઃ અહઃ પઠં અમિ ઉત્ યન્તિ) અહીંથી છઠ્ઠા દિવસ પછી નીકળે છે. (૬)

હે કશ્યપ ! (હમે 'પદ ક્રપયઃ ત્વા પૃચ્છામઃ') અમે છ ઋષિઓ તને પ્રશ્નો પૂછીએ છીએ કારણ કે (ત્વં હિ યુક્તં યોગ્યં ચ યુગુક્ષે) તું જ યુક્ત અને યોગ્યનું મયોજન કરે છે. (વિરાજં બ્રહ્મણઃ પિતરં આહુઃ) વિરાજને બ્રહ્મણે પિતા કહે છે. (તાં નઃ સર્લિભ્યઃ) તેનું અમે ભિન્ને પાસે (યતિધા વિધેહિ) જેટલી રીતે થઈ શકે તેટલી રીતે વર્ણન કરો. (૭)

હે (ક્રપયઃ) ઋષિગણ ! (યાં પ્રચ્યુતાં) જેના સ્થાનપર ચાલવાથી (યજ્ઞાઃ અનુ પ્રચ્યવન્તે) થન ચાલે છે, અને જેના (ઉપતિષ્ઠમાનાં ઉપતિષ્ઠન્તે) ઉપસ્થિત થવાથી ઉપસ્થિત થાય છે. (યસ્યાઃ પ્રસવે વ્રતે) જેના પ્રગટ થવાના નિયમમાં (યક્ષં પજન્તિ) યજ્ઞનીય દેવ હાલવ્યાલ કરે છે. (સા વિરાટ્) તે વિરાટ્ (પરમે વ્યોમનું) પરમ આકાશમાં છે. (૮)

મહાનુ છઠ્ઠા તત્વના આધાર પર પાંચ સામની રચના થઈ છે. મોટીમાંથી મહાનની ઉત્પત્તિ થઈ છે, પરંતુ પહેલી મોટી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ ? (૪)

પ્રકૃતિ માતાથી તન્માત્રાની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેનાથી પૃથ્વી પ્રત્યાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, માયાથી આ પ્રકારે માયાની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને એ માયાની ઉપર માયાનો નિરીક્ષક પણ હોય છે. (૫)

વૈશ્વાનર એટલો છે જેટલો સૌ છે. ઘુલોકથી પૃથ્વી સુધી જેટલું અન્તર છે તેમાં વૈશ્વાનરની વ્યાપ્તિ છે. વૈશ્વાનર છટ્ટો છે જેનાથી સ્તોમ અને વ્રત પ્રચલિત થએલ છે, અને તે સર્વ ક્રીડી તેમાં જ મળી જાય છે. (૬)

અપ્રાણેતિ પ્રાણેન પ્રાણત્વિનાં વિરાટ્ સ્વરાજમભ્યેતિ પશ્ચાત્ ।

વિશ્વં મૃશન્તીમભિરૂપાં વિરાજં પશ્યન્તિ ત્વે ન ત્વે પશ્યન્ત્યેનામ્ ॥ ૧ ॥

કો વિરાજો મિથુનત્વં પ્રવેદુઃ ક ક્તૂનક ઉ કલ્પમસ્યાઃ ।

ક્રમાન્કો અસ્યાઃ કતિધા વિદુઃપ્રાન્કો અસ્યા ધામ કતિધા વ્યુષ્ટિઃ ॥ ૧૦ ॥

ઇયમેવ સા યા પ્રથમા વ્યૌચ્છદાસ્વિતરાસુ ચરતિ પ્રવિષ્ટા ।

મહન્તો અસ્યાં મહિમાનો અન્તર્વધૂર્જિગાય નવગસ્ત્રિત્રી ॥ ૧૧ ॥

છન્દઃપક્ષે ઉપસા પેપિશાને સમાનં યોનિમનુ સં ચરેતે ।

સૂર્યપત્ની સં ચરતઃ પ્રજાનતી કેતુમતી અજરં મૂરિરેતસા ॥ ૧૨ ॥

(અ-પ્રાણા પ્રાણતીનાં પ્રાણેન એતિ) પોતે પ્રાણુ વગરની હોવા છતાં પ્રાણુવાળાઓના પ્રાણુની સાથે ચાલે છે. પછીથી (વિરાટ્ સ્વરાજં અભ્યેતિ) વિરાટ્ પોતે જ પ્રકાશની પાસે પહોંચે છે. (વિશ્વં મૃશન્તીં અભિરૂપાં વિરાજં) સર્વને સ્પર્શ કરવાવાળી અનુરૂપ વિરાટને (ત્વે પશ્યન્તિ) તેઓ કેટલાએ જુએ છે પરંતુ (ત્વે एनां ન પશ્યન્તિ) તેઓ તેને જોતાં નથી. (૬)

(વિરાજઃ મિથુનત્વં કઃ વેદ) વિરાટ્ સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વને કોણ જાણે છે ? (કઃ ક્તૂનક) ઋતુઓને કોણ અને (કઃ અસ્યાઃ કલ્પં ઉ) તેના કલ્પને કોણ જાણે છે ? (અસ્યાઃ ક્રમાન્ કઃ) તેના ક્રમેને કોણ જાણે છે ? (કતિધા વિદુઃપ્રાન્) કેટલીવાર તે કોહવાઇ તે કોણ જાણે છે ? (કઃ અસ્યાઃ ધામ) તેનું સ્થાન કોણ જાણે છે ? અને (કતિધા વ્યુષ્ટિઃ) કેટલા પ્રકારથી તેનો પ્રભાત સમય થાય છે ? (૧૦)

(ઇયં एव सा या प्रथमा व्यौच्छत्) આ તે જ છે કે જે પ્રથમ હોઇને પ્રકાશિત થાય છે. જે (આસુ इतरासु प्रविष्टा चरति) તેનામાં અને બીજામાં પ્રવેશ કરીને ચાલે છે. (અસ્યાં અન્તઃ મહાન્તઃ મહિમાનઃ) તેનામાં મહાશક્તિઓ છે. (નવગત્ જનિત્રી વધૂઃ જિગાયઃ) નવીન જનની વધૂની સમાન સર્વને છોડે છે. (૧૧)

(છન્દઃપક્ષે ઉપસા પેપિશાને) હંદના એ પક્ષ ઉપાધી સુદર અને છે. (સમાનં યોનિં અનુ સંચરેતે) એ જ સ્થાનને લક્ષ્યાર્થે અનાવીને ચાલે છે. (પ્રજાનતી કેતુમતી સૂર્યપત્ની) જાણીતી એવી કેતુવાળી સૂર્યપત્ની પ્રજા (અજરં મૂરિરેતસા સંચરતઃ) જે અજર છે, વીર્યવાળી છે તે સંચાર કરે છે. (૧૨)

હે કલ્પ ! અમે જ કલ્પ તને પૂછીએ છીએ ! તું સર્વને યોગ્ય સ્થાનમાં નિયુક્ત કરે છે, તેથી તેનું ઉત્તર આપો. વિરાટ્ ધક્કોનો પિતા કહેવાય છે તેના વિષયમાં અમને સર્વને સર્વ પ્રકારે કહો. (૭)

હે ઋષિગણ ! જેના ચાલવાથી યજ્ઞ થાય છે અને જેના સ્થિર થવાથી યજ્ઞ સ્થિર બની જાય છે, જે પ્રેરણાથી આત્મા પ્રેરણા કરે છે તે જ વિરાટ્ દેવતા છે. (૮)

આ વિરાટ્ પોતે પ્રાણુવગરની હોવા છતાં પ્રાણીઓના પ્રાણુ સાથે ચાલે છે તથા આ વિરાટ્ સ્વયં પ્રકાશિત આત્માની પાસે પણ પહોંચે છે. સર્વને સ્પર્શ કરવાવાળી આ વિરાટને કેટલાએ જોઇ શકે છે અને કેટલાએ જોઇ પણ નથી શકતા. (૯) આ વિરાટની અંદર સ્ત્રીત્વ અથવા પુરુષત્વ કયા પ્રકારે રહે છે, એનાથી ઋતુઓ અને કલ્પ કયા ક્રમથી થાય છે, અને કોણ તેને યથાવત્ જાણે છે ? આ વિરાટના ધામને કોણે જોયું છે ? અને તેના પ્રભાત સમયની જાણ કોને છે ? આ વિરાટનું કેટલા પ્રકારે રોહન કર્યું છે અર્થાત્ કેટલા રસ તેનાથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે ? (૧૦)

આ વિરાટ પહેલાં પ્રકાશિત થઇ છે, જે અન્યમાં પ્રવેશ કરીને વિચરે છે, તેની અંદર મહાશક્તિઓ છે, તે નવવધૂની જેમ સર્વપર પ્રભાવ પાડે છે. (૧૧)

ક્ષતસ્ય પન્થામનુ તિસ આગુચ્ચયો ઘર્મા અનુ રેત આગુઃ । "

પ્રજામેક્ષા જિન્વત્પૂર્ણમેકાં રાદ્રમેકાં રક્ષતિ દેવયુનામ્ ॥ ૧૩ ॥

અગ્નીપોમાવિદધુર્યા તુરીયાસીદ્યજ્ઞસ્ય પક્ષાવૃષયઃ કલ્પયન્તઃ ।

ગાયત્રીં ત્રિદુમં જગતીમનુદુમં વૃહદર્કો યજમાનાય સ્વર્ગાભરન્તીમ્ ॥ ૧૪ ॥

પશ્ચ વ્યુદ્દીસ્તુ પશ્ચ દોહા ગાં પર્શ્વનાગ્નીમૂતવોડ્નુ પશ્ચ ।

પશ્ચ દિશઃ પશ્ચદ્દશેન કલ્પમાસ્તા એકમૃદ્ધીરિમિ લોકમેકમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદ્ જાતા ભૂતા પ્રથમજર્તસ્ય પદ્ સમાનિ પદ્મહં વહન્તિ ।

પદ્મચોગં સીરમનુ સામસામ પદ્મહૃદ્યાવાપૃથિવીઃ પદ્મર્વીઃ ॥ ૧૬ ॥

(તિસ ક્ષતસ્ય પન્થાં અનુ આગુઃ) ત્રણે સત્પના માર્ગને અનુકૂળ બને છે. (ત્રયઃ ઘર્માઃ રેત અનુ આગુઃ) ત્રણે યજ્ઞ વીર્યને અનુકૂળ બને છે. (એકા પ્રજાં જિન્વતિ) એક પ્રજા-સંવર્તિને તૃપ્ત કરે છે. (એકા ક્ષર્ણ) ખીછ બળની રક્ષા કરે છે. (એકા દેવ-યુ-નાં રાદ્ર રક્ષતિ) ત્રીજી દેવની સાથે યોગકરવા-વાળાના રાદ્રની રક્ષા કરે છે. (૧૩)

(અગ્નીપોમાં યજ્ઞસ્ય પક્ષોઃ) અગ્નિ અને સોમ એ બે યજ્ઞની બે પાંખો છે. એમ (ક્ષપયાઃ કલ્પયન્તઃ) ઋષિઓએ માન્યું છે. (યા તુરીયા આસીત) જે ચતુર્થ અવસ્થા છે, તેને અને (ગાયત્રીં ત્રિદુમં જગતીં અનુદુમં) ગાયત્રી, ત્રિદુપ્, જગતી અને અનુદુપ્ રૂપથી (યજમાનાય સ્વઃ આભરન્તીં વૃહદર્કો) યજમાનને પ્રકાશ દેનારી મહાન ઉપાસનાને તેઓ (અદધુઃ) ધારણ કરે છે. (૧૪)

(પશ્ચ વ્યુદ્દીઃ) પાંચ ઉપાખો, (પશ્ચ દોહાઃ અનુ) પાંચ અનુકૂળ દોહન સમય, (પર્શ્વનાગ્નીં ગાં અનુ) નામવાળી પાંચ અનુરૂપ થાયો (પશ્ચ ક્ષતવઃ) પાંચ ઋતુઓ, (પશ્ચદ્દશેન પશ્ચદિશઃ કલ્પમાઃ) પંદરમાએ પાંચ દિશાઓને અનુકૂળ કરી છે (તાઃ એકમૃદ્ધીઃ) તે બધા એક માથા બનીને, (એકં લોકં અભિ) એક લોકની ચારે તરફ વીંટાયેલ છે. (૧૫)

(ક્ષતસ્ય પ્રથમજાઃ) સત્પના પહેલા પ્રવર્તક (પદ્-ભૂતાઃ જાતાઃ) છ ભૂત બન્યાં છે. (પદ્ ડ સામાનિ) છ સામ (પદ્-અહં વહન્તિ) છ દિવસોને લઇ લઇ છે. (પદ્-યોગં સીરં અનુ સામ-સામ) છ બળદ ભેટેલા હોને સામ, સામ કહે છે, (દ્યાવાપૃથિવીઃ પદ્ આદુઃ) ધુલેકથી પૃથ્વી સુધી છ દેન્દ્ર છે. જેને (પદ્ ઉર્વીઃ) છ ભૂમિ કહે છે. (૧૬)

છન્દના બે પક્ષો છે, જે એકજ છન્દમાં અનુકૂળતાથી કાપ કરે છે. જેની રીતે સૂર્યવંતી પ્રજાનો ઉપકાળથીજ પ્રકાશિત થવાનો પ્રારંભ થાય છે. તેવી રીતે એ બંને છન્દના પક્ષ અક્ષીય બનીને વિશેષ બળની સાથે સર્વજ સંચાર કરે છે. (૧૨) ત્રણે કક્ષિતઓ સમની અનુકૂળતાથી થાય છે તથા ત્રણે યજ્ઞ વીર્યની સાથે ચાલે છે. એક સંતાનની રક્ષા, ખીછ બળની રક્ષા અને ત્રીજી દેવના ઉપાસકોના રાદ્રની રક્ષા કરે છે. (૧૩)

અગ્નિ અને સોમ એ યજ્ઞના બે પક્ષ છે આ વાત ઋષિઓએ કબુલ કરી છે, અને તે એમ પણ માને છે કે જે ચતુર્થ અવસ્થા છે તે ત્રિદુપ, જગતી, અનુદુપ્ રૂપથી યજમાનને માટે સર્વતં સુખ ભરી દે છે. (૧૪) એક ગાયને અનુકૂળ પાંચ ઉપાખો, પાંચ દોહન સમય, પાંચ ઋતુઓ, પાંચ દિશાઓ તેના પર એકકોનો અધિકાર છે. આ એકની પાસે સર્વને પહેલવાનું છે. (૧૫)

પડાંહુઃ શીતાન્યદું માસ ઉષ્ણાનૃતું નૌં વ્રૂત યતમોડતિરિક્તઃ ।

સપ્ત સુપર્ણાઃ કવયો નિ પેદુઃ સપ્ત ચ્છન્દાંસ્યનું સપ્ત દીક્ષાઃ

॥ ૧૭ ॥

સપ્ત હોમાઃ સમિધૌં હ સપ્ત મધૂનિ સપ્તર્તવૌં હ સપ્ત ।

સપ્તાજ્યાનિ પરિં ભૂતમાયન્તાઃ સંસગૃધ્રા ઇતિં શુશ્રુમા વયમ્

॥ ૧૮ ॥

સપ્ત ચ્છન્દાંસિ ચતુરુત્તરાણ્યન્યો અન્યસ્મિન્નધ્યાર્પિતાનિ ।

કથં સ્તોમાઃ પ્રતિં તિષ્ઠન્તિ તેષુ તાનિ સ્તોમેષુ કથમાર્પિતાનિ

॥ ૧૯ ॥

કથં ગાયત્રી ત્રિવૃત્તં વ્યાપિ કથં ત્રિષ્ટુપ્ પંચદશેન કલપતે ।

ત્રયસ્વિશેન જગતી કથમનુષ્ટુપ્ કથમેકવિંશઃ

॥ ૨૦ ॥

(પદ્ શીતાન્ આહુઃ) છ શીતકાળના મહિના છે. (પદ્ ઉષ્ણાન્ માસઃ) છ ઉષ્ણતાના મહિના છે. (નઃ ક્રતું વ્રહ્મિ) તેની ક્રતુ અમને બતાવે. (યતમઃ અતિરિક્તઃ) તેનામાં કયો વિશેષ રિક્ત છે ? (સપ્ત સુપર્ણાઃ કવયઃ) સાત ઉત્તમ પર્ણવાળા કવિ (નિપેદુઃ) નિવાસ કરે છે, (સપ્ત ચ્છન્દાંસિ) સાત છન્દ છે (અનુ સપ્ત દીક્ષાઃ) તેમને અનુક્રમ સાત દીક્ષાઓ પણ છે. (૧૭)

(સપ્ત હોમાઃ) સાત યજ્ઞ છે. (સમિધઃ હ સપ્તઃ) સમિધાઓ પણ સાત છે. (મધૂનિ સપ્ત) સાત મધુ અને (સપ્ત ક્રતવઃ હ) સાત ક્રતુ છે. (સપ્ત આજ્યાનિ ભૂતં પરિં આયન્) સાત પ્રકારનાં ધૂત સર્વ જગતમાં પ્રાપ્ત છે. (તા સપ્ત ગૃધ્રાઃ) તે સાત ગીધ છે. (ઇતિં વયં શુશ્રુમ) એમ અમે સાંભળીએ છીએ. (૧૮)

(સપ્ત ચ્છન્દાંસિ) સાત છન્દ છે. (ઉત્તરાણિ ચતુઃ) તેમાં ચાર ગ્રેષ્ઠ છે. તે (અન્ય અન્યસ્મિન્) એકબીજામાં (અર્ધિ આ અર્પિતાનિ) સમર્પિત છે. (સ્તોમાઃ તેષુ કથં પ્રતિં તિષ્ઠન્તિ) સ્તોમ તેમનામાં કેવી રીતે રહે છે ? (તાનિ સ્તોમેષુ કથં અર્પિતાનિ) તેઓ સ્તોમોમાં કેવી રીતે સમર્પિત થયા છે ? (૧૯)

(ગાયત્રી ત્રિવૃત્તં કથં વ્યાપિ) ગાયત્રી ત્રિવૃત્તમાં કેવી રીતે વ્યાપ્ત થાય છે ? (કથં ત્રિષ્ટુપ્ પંચદશેન કલપતે) ત્રિષ્ટુપ પંચદશમાં કેવી રીતે બને છે ? (ત્રયસ્વિશેન જગતી કથં) તેનીસાથી જગતી કેવી રીતે બને છે અને (અનુષ્ટુપ્ એકવિંશઃ કથમ્) અનુષ્ટુપ એકવીસનો કેવી રીતે બને છે ? (૨૦)

સપ્તમાર્ગનો પ્રથમ પ્રવર્તક આત્મા છે, તેનાથી જ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયાં છે. જ સામ, જ દિવસોના યજ્ઞ સમાપ્ત કરે છે. જે પ્રકારે જ બળદ જોડેલા હળને ખેડૂન ચલાવે છે તે જ પ્રમાણે આ સામ જ દિવસના યજ્ઞને ચલાવે છે. જગતમાં દુષ્ટોક અને પૃથ્વીની અંદર પણ જ પૃથ્વી જેવા જોળા છે. (૧૬)

શીતકાળના ૭ માસ છે, ઉષ્ણકાળના પણ ૭ માસ છે, તેમના ક્રતુ અમને બતાવે. અને એ પણ બતાવે કે તેઓમાં આવી કેટલું છે ? સાત કવિ ઉત્તમ કાગળ લખેને અર્હાં બેસા છે, તેમની સાથે સાત છન્દ છે, અને સાત દીક્ષાઓ પણ છે. (૧૭)

સાન હોમ, સાત સમિધાઓ, સાત મધુઓ, સાન ક્રતુ અને સાત ધૂન જૂનમાનની ચારે તરફ વીંટાયેલ છે, તેમની સાથે સાન ગીધ પણ છે એમ એમ સાંભળીએ છીએ. (૧૮)

સાન છન્દ, તેના ચાર ઉત્તર પદ્ય એક બીજાની સાથે મળેલા દોષ છે. આ સ્તોમોમાં તે કેવી રીતે રહે છે અને તે સ્તોમ તેમનામાં કેવી રીતે રહે છે ? (૧૯)

અથ જાતા મૃતા પ્રથમજન્તસ્પાદેન્દ્રત્વિજો દૈવ્યા યે ।

અથયોનિરદિતિરુપ્તવાદ્યમીં રાત્રિમભિ દ્વ્યમેતિ

॥ ૨૧ ॥

હૃથં શ્રેયો મન્યમાનેદમાર્ગમં યુષ્માકં સહ્યે અહમસ્મિ શેવાં ।

સમાનજન્મા ક્રતુરસ્તિ વઃ જિવઃ સ વઃ સર્વાઃ સં ચરતિ પ્રજાનન્

॥ ૨૨ ॥

અદેન્દ્રસ્ય પદ્યમસ્ય ક્રપીણાં સુપ્ત સંપ્તધા ।

અપો મનુષ્યાદ્દનોપધીસ્તાં ઉ પચ્ચાનું સેચિરે

॥ ૨૩ ॥

કેવલીન્દ્રાય દુદુહે હિ ગૃધિર્વશં પીયૂષં પ્રથમં દુહાના ।

અર્થાતર્પયન્ચતુરશ્ચતુર્ધા દેવાન્મનુષ્યાંકં અસુરાનુત ક્રપીન્

॥ ૨૪ ॥

(ક્રતુસ્ય પથમજ્ઞાઃ અથ મૃતાઃ જાતાઃ) સત્યના પહેલા પ્રવર્તકથી આઠ ભૂત ઉત્પન્ન થયેલા છે. કે ઇન્દ્ર ! (યે દૈવ્યાઃ ક્રત્વિજઃ સ્વપ્ત) જે દિવ્ય ક્રતિજ છે તે પણ આઠ છે. (અદિતિઃ અપ્યોનિઃ અપ- મુદ્ધા) અદિતિ આઠ ઉત્પત્તિપ્રાનવાળી છે અને તેને આઠ પુત્ર પણ છે. (અદ્યમીં રાત્રિં) અદ્યમીની રાત્રીએ (હૃથં અભિ ઇતિ) હૃથ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧)

(હૃથં શ્રેયઃ મન્યમાનઃ) આ પ્રમાણે કલ્યાણને માનનારી (હૃદં યુષ્માકં સહ્યે) આ પ્રકારે તમારી મિત્રતામાં (આગમં) આવી ગઈ છે. (અહં શેવા અસ્મિ) હું સેવનીય છું (સમાન જન્મા વઃ ક્રતુઃ) તમારી સાથે ઉત્પન્ન થયેલા તમારો યજ્ઞ (શિવઃ ક્રતુઃ) કલ્યાણકારી થાઓ. (સઃ પ્રજાનન્) તે જાણતાં જાણતાં (વઃ સર્વાઃ સંચરતિ) તમારા સર્વમાં સંચાર કરે છે. (૨૨)

(દેન્દ્રસ્ય અથ) ઇન્દ્રના આઠ, (યમસ્ય પદઃ) યમના છ, (ક્રપીણાં સપ્તધા સુપ્ત) નાપિઓના સાત પ્રકારના સાત છે. (પચ્ચ આપઃ) પાંચ પ્રકારના જળ, (તાન્ મનુષ્યાન્ ઓપધીઃ) તે મનુષ્યો અને ઔષધિઓ તરફ (ઉ અનુ સેચિરે) અનુકૂળતા પ્રમાણે સિંચન કરે છે. (૨૩)

(કેવલી ગૃધિઃ) કેવળ ગાયો (પીયૂષં પ્રથમં દુહાના) અમૃતરૂપી દૂધ સહુથી પ્રથમ આપનારી (દેન્દ્રાય વશં દુદુહે) ઇન્દ્રને માટે અનુકૂળતા પ્રમાણે દૂધ આપે છે, (અથ) અને (ચતુરઃ) ચાર દેવ, મનુષ્ય, અસુર અને નાપિઓને (ચતુર્ધા અર્તર્પયન્) ચાર પ્રકારે તૃપ્ત કરે છે. (૨૪)

ગાયત્રીએ ત્રિપતને કેવી રીતે બાપેલ છે ? (ત્રિપદ પંચદશની સાથે કેવી રીતે યુક્ત થયેલ છે, તેઓસની સાથે જગતી કેવી રીતે બાપે છે અને અનુકૂળ ઓકરીસની સાથે કેવી રીતે સંબંધ રાખે છે ?) (૨૦)

સત્યના પહેલા પ્રવર્તકથી આઠ ભૂત ઉત્પન્ન થયેલા છે. આ આઠ ક્રતિજ છે. અદિતિના પણ આ આઠ પુત્ર છે. આઠમી રાત્રીથી આ અદિતિ હવનીય પદાર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧)

આ પ્રમાણે મારું કલ્યાણ છે એમ જાણીને આપની મિત્રતાને મેં પ્રાપ્ત કરી છે. હું સેવનીય છું. તમારો યજ્ઞ સર્વના સમપ્રત્યક્ષી થવાનો છે, તે તમારે માટે કલ્યાણકારી નીવડે, તે યજ્ઞ તમારા સર્વમાં પ્રચલિત રહે. (૨૨)

ઇન્દ્રના આઠ, યમના છ, નાપિઓના સાત પ્રકારના સાત છે. પાંચ પ્રકારના જળ ઔષધિઓમાં પ્રવેશ પામીને સર્વ મનુષ્યોની સેવા કરે છે. (૨૩)

કેવળ એક ગાય અમૃતરૂપી દૂધ આપે અને તે ખોતાનું દૂધ ઇન્દ્રને માટે અર્પણ કરે છે, અને દેવ, મનુષ્ય, અસુર અને નાપિઓને ચાર પ્રકારે તૃપ્ત કરે છે. (૨૪)

કો નુ ગૌઃ ક એકઋષિઃ કિમુ ધામ કા આશિષઃ ।

॥ ૨૫ ॥

યક્ષં પૃથિવ્યામેકવૃદ્ધેકર્તુઃ કંતમો નુ સઃ

एको गौरेकं एकऋषिकं धामैकधाशिषः ।

યક્ષં પૃથિવ્યામેકવૃદ્ધેકર્તુર્નાતિ રિચતે

॥ ૨૬ ॥

(ક નુ ગૌઃ) કોણ ગાય છે ? (ક એક ઋષિઃ) કોણ એક ઋષિ છે ? (કિં ઠ ધામ) કયું ધામ છે ? (કાઃ આશિષઃ) કયા આશીર્વાદ છે ? (પૃથિવ્યાં એકવૃદ્ધ યક્ષં) પૃથ્વીમાં એકજ વ્યાપક પૂજનીય દેવ છે ? (સઃ એક ઋતુઃ કઃ નુ) તે એક ઋતુ કયો છે ? (૨૫)

(એકઃ ગૌઃ) એક જ ગાય છે, (એકઃ એકઋષિઃ) એક જ એક ઋષિ છે, (એકં ધામ) એક જ ધામ છે, (આશિષઃ એકધા) આશીર્વાદ એક જ પ્રકારે અપાય છે, (પૃથિવ્યાં એકવૃદ્ધ યક્ષં) પૃથ્વી પર એક જ વ્યાપક પૂજનીય દેવ છે. (એકઃ ઋતુઃ) એક જ ઋતુ છે (ન અતિરિચ્યતે) તેનાથી વધીને બીજો કોઈ છે નહિ. (૨૬)

એ એક ગાય કોણ છે ? એક ઋષિ કોણ છે ? તે તેનું ધામ ક્યાં છે ? તેના આશીર્વાદ ક્યાં છે ? પૃથ્વી પર એક ઉપાસ્ય કોણ છે ? એક ઋતુ કયો છે ? (૨૫)

એકજ ગાય છે, અને એકજ ઋષિ છે, તેનું ધામ પણ એકજ છે, આશીર્વાદ પણ એકજ રીતે મળે છે, પૃથ્વીમાં એકજ પૂજ્ય દેવ છે, સર્વની ઋતુઓ પણ એકજ છે, તેનું અતિક્રમણ (ઉલ્લંઘન) કોઈ કરી શકતું નથી. (૨૬)

એકજ ઉપાસ્ય દેવ

એક ઉપાસ્ય દેવ

સંપૂર્ણ પૃથ્વી પર બેટલાં મનુષ્યો છે, તે સર્વનો એકજ ઉપાસ્ય દેવ છે, આ વાત આ સૂક્તના અન્તિમ મંત્રમાં કહેલી છે. ભુઓ—

પૃથિવ્યાં ઇકવૃત્ત યક્ષં ન અતિરિચ્યતે । (મં. ૨૬)

“ આ સમગ્ર પૃથ્વી પર એકજ સર્વવ્યાપી સર્વનો ઉપાસ્ય દેવ છે, તેનું અતિક્રમણ કોઈ કરી શકતું નથી. ” કારણ કે તેની શક્તિ સર્વતોષરિ છે. તે જ ઉપાસ્ય દેવનો અદિત્ય. આ મૂકનમાં વર્ણવામાં આવ્યો છે. પરંતુ વર્ણન રીતે એવી તો ગૂઢ છે કે કેટલાએ મંત્રોનો અર્થ વિચાર કરતા છતાં પણ પૂર્ણપણે સમજામાં આવતું નથી તો પણ આજ દિવસ સુધી જે કાંઈ શોધ થઈ છે તે અનુસાર કેટલુંક

સ્પષ્ટીકરણ અહીં કરીએ છીએ. તેના પછી પાકક વધારે શોધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે.

આ સૂક્તના પહેલા મંત્રમાં “ કુતઃ તૌ જાતૌ ? ” તે બંને ક્યાં પ્રજાટ થયાં ? એ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. અર્થાત્ એકજ પદાર્થમાંથી આ જગતમાં સુપ્રસિદ્ધ ધ્યેશ્વા પદાર્થો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા તે પ્રશ્નનું તાત્પર્ય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ, રશ્મિ અને ગ્રાહ્ય, આ બંને માટે સાંકેતિક નામ ચન્દ્ર અને સૂર્ય પણ છે, પરંતુ અહીં એ ચન્દ્ર કે સૂર્ય અપેક્ષિત નથી પરંતુ જગતની સોમશક્તિ અને અગ્નિશક્તિ અપેક્ષિત છે. આ જ સૂક્તના ચૌદમા મંત્રમાં “ અગ્નિ-યોમૌ ” શબ્દ છે, આ શબ્દ આ જગતની આગનેથી અને સોમશક્તિને વાચક છે આ જગતને “ અગ્નિયોમૌયં જગત્ ” કહે છે કારણ કે

તેમાં આ બે જ પદાર્થો છે. જે રસાત્મક શાન્તશક્તિ છે તે સોમની છે અને જે ઉત્ત્ર, તીવ્ર તથા ઉષ્ણ છે તે આગ્નેયી શક્તિ છે. આ બંને માટે રશિ પ્રાણ, ચંદ્ર સૂર્ય, ધ્રુવ પિંગળા, પ્રકૃતિ પુરુષ, જડ ચૈતન્ય, અનાત્મા આત્મા આવા પ્રકારનાં અનેક નામ છે. આવાં અનેક દૃઢ સ્વયંક નામેથી બે તત્વોનું જ્ઞાન થાય છે. જેને સ્ત્રી અને પુરુષ કહેવામાં આવે છે. આ બંને ઉત્પન્ન થવા પહેલાં માત્ર એક જ તત્વ વિદ્યમાન હતું. આ એકમાંથી બે તત્વો શી રીતે ઉત્પન્ન થયાં? માણસે આ પ્રશ્નનો બરાબર વિચાર કરીને નળયું નોંધ્યો કે આ બંને મૂળ ક્યાં છે?

મૂળમાં એક તત્વ હતું. તેના એક અંશથી પ્રકૃતિ પુરુષની ઉત્પત્તિ થઈ; બાકી જે રહ્યું તે વિષયમાં, “ કતમઃ સઃ સર્વઃ ” તે અર્થ કયું છે જેની અંદર સ્ત્રી-પુરુષશક્તિ વિભિન્ન થઈ નથી. તે મૂળતત્વનો અર્થો ભાગ ક્યાં રહેલો છે? આ જાણતો વેદમાં કહેલું છે કે—

ત્રિપાદૂર્ધ્વમૈવૈપુરુષઃ પાદોડસ્ત્યેહામચરણઃ ।
(ઋ. ૧૦.૮૦.૧૪)

“ તેના ત્રણ ભાગો ઉપર છે અને એક જ ભાગ અહીં વારંવાર બને છે. ” અર્થાત્ મૂળતત્વનો થોડો જ ભાગ આ જગતમાં વિવિધરૂપોનું ધારણકર્તા છે, અથવા સ્ત્રી-પુરુષરૂપે જ દેખાય છે. આ ભાગ—

કસ્માક્ષોકાત્કતમસ્ત્યાઃ પૃથિવ્યાઃ । (મં. ૧)

“ કયા લોકમાંથી, કંઈ પૃથ્વીના કયા વિભાગમાં પ્રગટ થયો છે ? ” અર્થાત્ આ જગતમાં અનંત પૃથ્વીલોક છે. તેમાંથી કયા ભૂમિપર અને તે ભૂમિના કયા વિભાગપર આ પ્રગટ થયેલ છે અને અહીં આગ્નેયી ક્યાંથી? તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી આ સર્વ પ્રશ્નો વિચાર કરવા યોગ્ય છે. આ આપણી પૃથ્વીતળ પર સર્વત્ર એક સમયે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ હતી નહિ. કાંઈ બીજે સ્થળે થઈ અને ત્યાંથી સર્વત્ર ફેલાઈ. આ જ પ્રકાર સર્વ ઠેકાણે સમજવો જોઈએ, અને કેટલાએ પ્રહો તથા ઉપપ્રહો હજી એવા છે કે જ્યાં તે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ હજી સુધી બન્યાં પછી નથી.

ગાયત્રી બે વાહરડાં

આ સ્ત્રી અને પુરુષ બંને બાળકો જેવાં છે, તે પોતાની માતાનું દૂધ પીએ છે, એ બંને—

વત્સૌ વિરાજઃ સલિલાદુર્દતામ્ । (મં. ૧)

“ આ વિરાટરૂપી ગાયનાં બંને જમ્યાં જગત્ બન્યું તે પહેલાં સર્વત્ર જે પ્રકૃતિનો સમુદ્ર પ્રસરેલો હતો તેમાંથી તેમનો ઉદય થયો. પ્રાથમઃ સર્વથી પ્રથમ જળ પ્રગટ થાય છે, ત્યાર પછી ઉત્પત્તિ થાય છે, બાળકો ઉત્પન્ન થવા પહેલાં જ પાણી ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભૂમિપર પણ પ્રારંભમાં પાણી જ હતું, તેમાં વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન થઈ તે પાણીમાં જળ જન્યુ-ઓ ઉત્પન્ન થયાં. આ પ્રમાણે સર્વનો ઉદય પાણીમાંથી જ થયો છે. જન્મથી શરૂ કરીને લય સુધી આ “ જન્મ ” જ સાચો સાચ આવે છે. આ સ્ત્રી પુરુષનો ઉદય પણ જળથી જ થયો છે. આ પ્રમાણે આ બંને બાળકો એક જ ગાયનાં છે. તેઓમાંથી પોતાની માતાનું દૂધ કાણ પીએ છે? એ પ્રશ્ન નીચેના મંત્ર ભાગમાં પૂછ્યો છે—

તૌ ત્વા પૃચ્છામિ કતરેણ દુગ્ધા । (મં. ૧)

“ આ બંને વિષે હું પૂછું છું કે તે બેમાંથી કાણે પોતાની માતાનું દૂધ પીધું છે? અને કાણે પીધું નથી ? ” અહીં પ્રકૃતિ અને પુરુષ આ બંને બાળકોમાંથી કયું બાળક પ્રકૃતિ માતા ગાયના દૂધથી પુષ્ટ થાય છે અને કાણુ થતું નથી? એ પ્રશ્નનો મૂળ ભાવ છે. બધાએ જ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવો જોઈએ. આપણા પોતામાં જ જુઓ આપણમાં દેહ અને આત્મા છે, આ જ પ્રકૃતિ અને પુરુષ છે. આમાં કુદરતી પ્રુદ્ધિ સાધનોથી દેહની પ્રુદ્ધિ કરવામાં આવે છે, આત્માની નહિ. અર્થાત્ દેહ જ પોતાની પ્રકૃતિમાતાનું દૂધ પીને પુષ્ટ બને છે, આત્મા તો હંમેશાં એકરસ જ રહે છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને પ્રશ્નનો ભાવ અને તેનું ઉત્તર નળયું નોંધ્યો.

આ વિશ્વની રચના થવા પહેલાં કેવી અવસ્થા હતી? આ પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરવાવાળાની સમક્ષ આવે છે તેનું ઉત્તર વેદે, “ સલિલ અવસ્થા ” થી આ પ્રમાણે આપ્યો છે. અગાધ, અપરંપર, અતિશાન્ત અને મંભીર મહાસાગરની જે અવસ્થા હોય છે તે પ્રમાણે પ્રાકૃતિક પરમાણુ-નો સમુદ્ર અતિ શાંત હતો. તેમાં જરૂરપણુ હાલચાલ ન હતી, કાંઈ પણ વધવટ ન હતી, સર્વત્ર શાન્તતા જ હતી, અહીં એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે આવી અતિ શાંતિમાં ચંચળતા કાણે ઉત્પન્ન કરી, જો ચંચળતા એ સમુદ્રનો સ્વયં સિદ્ધ ધર્મ આનંદમાં આવે તો તેમાં શાન્તિ ક્યાંથી હોય શકે. જો તેમ માનવામાં ન આવે તો આ અશાન્તિ કાણે ઉત્પન્ન કરી? તેનું ઉત્તર આ પ્રમાણે દ્વિતીય મંત્રે આપ્યું છે—

ત્રિ-મુજં યોતિં કૃત્વા જ્ઞાપાનઃ । (મં. ૨)

“ સત્, રજ અને તમઃપી ત્રણ ગુણોથી પુકા પ્રાકૃતિક મિહાના પર સુવાવાયો આ એક દેવ છે. ” જેમાં સુધી આ (જ્ઞાપાનઃ) ઉદ્યોત રહે છે, ત્યાં સુધી આ પ્રાકૃતિક સચુદ-માં જરાપણ દાહયાહ દોલી નથી. તેની નિદ્રા સમાપ્ત થવા સુધી સત્, રજ યોતિ પધરાએલી રહે છે, જ્યારે તે જગવા માટે છે ત્યારે તેમાં દાહયાહ શરૂ થાય છે.

યઃ મદિત્વા સ્થિલં મદ્યન્વય । (મં. ૨)

“ જે પોતાના મદિત્વાથી આ જળ અવસ્થામાં બધી દાહ-યાહ શરૂ કરે છે. ” આ વળુ ગુણો પર રાવે છે તેને લીધે તેઓ દાહયાહ કરી શકતા નથી, પરંતુ જ્યારે તે જાગે ત્યારે તેઓ દાહયાહ કરવાને મૂકતા થાય છે અને સત્-ગુણ સમાપ્ત થાશે છે, રજગુણ અજાગ્રાત મયાવવા ચાહે છે અને તમેગુણ સ્તપ્તતા ચાહે છે. આ પ્રકારે તે એક જ સંસિધના ત્રણ પદમાણે પોતપોતાના વિશિષ્ટ ગુણોને લીધે એક-બીજા પર અંદર અંદર દુષ્કરો કરે છે અને તેને કારણે તેનું જ્ઞાન સંસિધ પ્રગુભ અને છે, અને એ પ્રક્ષોભનું કારણ તે ઉપારપરંતો. “ મદિત્વા ” જ છે. જ્ઞાત સંસિધમાં હોશ કરવા અને હોશમાં ફરી જ્ઞાતિ સ્થાપન કરવી એજ તેનો મદિત્વા છે.

વિરાજઃ કામદુઃ સઃ ઘત્સઃ શુદ્ધા તમ્યઃ જ્યોતઃ ।

(મં. ૨)

“ તે વિરાજી કામધેનુનું તે જાગક ગુણની અંદર પોતે રહેવાને માટે ત્રણ શરીર બનાવે છે. ” આ ત્રણ શરીર (શુદ્ધા) ગુપ્ત છે, પ્રગટ નથી હોતાં પ્રગટ હોત તો ગુણની અંદર ન હોત. આ સદૃશ શરીર, કારણ શરીર અને મદા-કારણ શરીર છે. અથવા પ્રાણ શરીર, મુદ્ગ શરીર અને કારણ શરીર એ ત્રણ શરીર છે. આ શરીરો ગુપ્ત છે અને તે કારણને લીધે જ આ જગતની રચના છે. આ આત્મદેવ આ શરીર (ગુપ્ત) અતિ ગુપ્ત રીતે બનાવે છે. આ કારણથી જ તેની ઉત્પત્તિ, સિધ્ધિ, રૂદિ વગેરેની બધી સાધારણ લોકોને થતી નથી.

યાતિ શીલિ શુદ્ધન્તિ, યતુર્થં યાચં ચિયુનચિ । (મં. ૩)

“ આ ત્રણે શરીર બધું જ વિશદાણ શરીરથી મુક્ત છે, તેમનામાં સહિત પણ થળી છે. જે યોગ્ય શરીર છે તે યોગ્ય શરીરની સામે યાગીની યોગ થએલી છે. આ જ રૂપી શરીર

છે ” આ રૂપી શરીર જાવણ કરે છે, વકત્વ કરે છે, આત્માની અંદરનો ભાવ પ્રગટ કરે છે. તેની અંદર ગુપ્ત ત્રણ શરીર છે, પરંતુ તેમાંથી એક પણ તે પ્રકારનું વકત્વ કરવાને સમર્થ નથી. જેનાથી આ સર્વ જગત નિર્માણ થાય છે તેને જાણ હશે છે. આ જાણનું જ્ઞાન તપથી થાય છે. જુઓ—

વિપદિત્ત્વ તપસા પન્ત્વ દ્રઘા વિવાત્ । (મં. ૩)

“ જ્ઞાની મનુષ્ય તપથી જાણને બાંધે છે. ” અર્થાત્ જાગની મનુષ્ય તેને બાંધવામાં અસમર્થ છે. તપ વિના તેને કોઈ પણ જાણી શકતું નથી. (વિપદિત્ત્વ વિ-વદ્-ચિત્ત્વ) નો અર્થ “ જે જગતને વિશેષ સદૃશ દૃષ્ટિથી જુએ છે ” એવો છે. તે જ આ જાણને બાંધી શકે છે. જે સાધારણ દૃષ્ટિથી આ જગતનું નિર્વેશણ કરે છે તે બાંધી શકતો નથી. તેને બાંધવાની રીત આ છે—

યત્સિમ્ન પક્ (મનઃ) યુદ્યતે । (મં. ૩)

“ જેમાં એક મનનો યોગ કરવામાં આવે છે. ” જે તપમાં એક પોતાના મનનો યોગ કરાવે છે. આ મનના યોગથી અર્થાત્ ચિત્તશક્તિ નિર્ગમ્ય જ્યારે આ જાગતિનું મન જ્ઞાન અને સ્તબ્ધ અને છે, ત્યારે તે વિજ્ઞાની પુરુષને જાણને જાણવાકાર થાય છે. સર્વથી પ્રથમ—

શુદ્ધત્વા શુદ્ધનું નિર્મિતમ્ । (મં. ૪)

“ મહાપ્રકૃતિથી મદત્વ તત્ત્વ નિર્માણ થયું. ” પદેલ પ્રથમ મંત્રની વ્યાખ્યા કરતી વખતે હતું જે સર્વથી પદેલ પ્રાકૃતિક જ્ઞાત સમુદ્ર હતો. આ મદતી દેવી પ્રકૃતિથી (શુદ્ધત્વ) મદત તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. આ જ સર્વથી પ્રથમ સર્વ છે. અહીં (શુદ્ધતા) દેવી મદતી મૂળ પ્રકૃતિથી એ મદત્ત તત્ત્વની ઉત્પત્તિ બનાવવામાં આવી પરંતુ અહીં કંઈક થાય છે કે આ મૂળ પ્રકૃતિ—

શુદ્ધતાં કુતઃ ચાધમિતા । (મં. ૪)

“ મદતી દેવી પ્રકૃતિ ક્યાંથી બની? ” આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછતા જ જાણે નો અનવરથા પ્રશ્ન જ થશે. અતઃ દિત્તિ મંત્રમાં હતું છે કે એક સંસિધ અવસ્થા સર્વથી પ્રથમ હતી આ સર્વથી પ્રથમ અવસ્થા છે. તે દેવી રીતે બની? એ પ્રશ્ન કોઈ-કોઈને ન કરવો, કારણ કે આ સર્વથી પ્રથમની અવસ્થા છે. આ મદતી પ્રકૃતિની સાથે એક આત્મા સ્થાપ કરતો હતો. તેનાથી પદેલ કોઈ પણ હતું નહિ. આ પ્રકારે સર્વથી પ્રથમ આ બને છે. મારે તેઓ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયાં એવો પ્રશ્ન

કોષ ન પૂછે તત્વજ્ઞાનમાં આ પ્રકારે અનવરણ પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરવા એ મોટો દોષ ગણવામાં આવે છે. અસ્તુ.

વૃહતઃ પરિ પચ્ચ સામા અધિનિર્મિતાનિ । (મં. ૪)

“આ મહત્તત્ત્વની ઉપર અર્થાત્ આ મહત્તત્ત્વનું સ્વલ્પ લઇને પાંચ સામાની રચના થઇ છે. ” મહત્તત્ત્વથી પાંચ તત્ત્વનાઓની ઉત્પત્તિ અહીં કહી છે. અહીં સુધી સંદેહનું ને વર્ણન થયું તે આ પ્રકારે દર્શાવી શકાય—

મૂળ પ્રકૃતિ, સહિલ,	પુરુષ, અહમ, સ્વરાદ્
માતા, પૃથ્વી,	
નિરાદ, કાશ્મર્યેનું	પક્ષ, વૈશ્વાનર, નિરાદ
મહત્ત તત્ત્વ	કારણ દેહ
પૃથ્વત, કારણ	જીવ, વાસ, નિરીક્ષક
પાંચ, તત્ત્વાત્રા	પાંચ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય
પાંચ સામ,	
શરીર, સ્થૂળ	પાંચ સ્થૂળ ઇન્દ્રિયો

અહીં સુધી સંદેહ રચનાના ત્રીજા યુગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આથી જીવત્ત્વને શાંતિ આપત્ત કાર્ય છે, તેથી તેનું નામ સામ રાખવામાં આવ્યું છે, અને આ શરીરધારી આત્માના જીવનને આગળ ઉપર ધરાવું રૂપક જતાવવાનું છે તે વિશેષ કાર્યને માટે પણ અહીં તેને સામ નામથી દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે વાત સ્પષ્ટ છે. આ જ વાત આગળા મંત્રમાં અન્ય શબ્દોમાં કહી છે—

માત્રાયા પરિ વૃહતી । માતૃઃ માત્રા અધિનિર્મિતા । (મં. ૫)

“પૃથ્વી પ્રકૃતિ તત્ત્વાત્રાની ઉપર છે, તે આદિ માતા છે, આ માતાથી તત્ત્વાત્રા નિર્માણ થઇ ગઇ. ” અહીં માતા, આદિ માતા, જગન્માતા, પૃથ્વી એ મૂળ પ્રકૃતિના જ નામ છે, તેનાથી પાંચ તત્ત્વાત્રાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. અહીં એક પ્રકૃતિના પાંચ વિશિષ્ટ શુદ્ધધર્મવાળા પદાર્થતત્ત્વ જન્યા એ તેની વિશેષતા છે. તેને કહે છે કે—

માયાયાઃ માયા જહે । માયાયાપરિ માતલી । (મં. ૫)

“આદિમાયાથી બીજી માયા બની અને આગાની ઉપર નિરીક્ષક પણ તેવાર થયો. ” મૂળ આદિમાયાથી આ પ્રારંભિક શરીર બન્યું અને તેનો અધિષ્ઠાતા અથવા નિરીક્ષક જીવાત્મા પણ બન્યો. આ ચતુર્થ અવસ્થાની સંદેહ છે, તેનું જ નામ

જગત છે. આદિ માયાથી આ માયા રચાઇ છે. તેને નિરીક્ષક અહીં આત્મા છે. અહીં સુધી અવિકૃત મૂળ પ્રકૃતિમાંથી વિકૃત જગતનું નિર્માણ થવાનું વર્ણન આ પાંચ મંત્રોમાં કરેલું છે. હવે તેમાં વ્યાપક દેવનું વર્ણન કરે છે—

વૈશ્વાનરની પ્રતિમા

વૈશ્વાનરસ્ય પ્રતિમોપરિ ધૌર્ધવદ્રોહસી વિવચાધે અશ્મિઃ । (મં. ૬)

“વૈશ્વાનરની પ્રતિમા એટલી છે કે જેટલો ધ્રુવો ઉપર વિસ્તૃત છે અને જ્યાં સુધી અગ્નિનું તેજ ફેલાયેલું છે. ” અર્થાત્ આ વૈશ્વાનર બ્રહ્મોકથી ધ્રુવોક સુધી ફેલાયેલો છે, આ જ વિસ્તૃત નેતા છે, માટે જ તેને વૈશ્વાનર કહે છે. આ વૈશ્વાનર પ્રકૃતિની સાથે રહીને જગતના સર્વ રચનાદિ કાર્ય કરે છે. સર્વ જગતનો કોષ પ્રમુખ નેતા હોય તો તે જ છે. તે જીવો છે, પૂર્વોક્ત કોષકર્મા (૧) સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, (૩) કારણ, (૪) મૂળ પ્રકૃતિ, (૫) જીવ આ પાંચ અને (૬) વૈશ્વાનર જીવો છે, પહેલા ચાર જગ છે અને છેલ્લા બે ચેતન છે. આ જીવો વૈશ્વાનરથી—

તતઃ પદ્યાય્ અમુત વદિતઃ સ્તોમા આવન્તિ । (મં. ૬)

“તે નાના વૈશ્વાનરથી પ્રકાશિત થનારો યજ્ઞ અહીં અનુષ્ઠાનો કોષમાં આવે છે. ” તે જ અનુષ્ઠાન દેવ સર્વ યજ્ઞનો પ્રકાશક છે. અનુષ્ઠાની ઉત્પત્તિ સાથે જ યજ્ઞ ઉત્પન્ન થાય તો તે જ છે. અને તે જ યજ્ઞકર્મ (અહ્નઃ પચ્ચ જમિ યન્તિ) દિવસના જીવ જાગતી સમાપ્તિ સમયે ફરી વખત તેની પાસે પહોંચે છે. તેનાથી જ જ્ઞાન અને કર્મની પ્રેરણા થાય છે અને તેમાં જ અંતમાં જીવે અણે છે, તેને સર્વનો દેશ કહે છે. તેટલા માટે જ તેને કરમપ (પદ્યકઃ) જ્ઞેનારો, સર્વદેશ અથવા નિરીક્ષક કહેવામાં આવે છે. આ—

સ્વં દિ ચુક્ત યોગ્યં ચ યુયુક્ષે (મં. ૭)

“ચુક્ત અને યોગ્યતા સંગોળ કરે છે. ” જે પદાર્થ જ્યાં રાખવા યોગ્ય છે જેની રીતે સંયુક્ત કરવા યોગ્ય છે તે જ પ્રકારે તે સર્વની યથાયોગ્ય યોજના કરે છે. તેમાં કોષ પણ પ્રકારની ભૂલ કરતો નથી. તેથી તે આવા પ્રકારની સુયોગ્ય સંદેહની રચના નિર્દોષ રીતે કરી શકે છે. ઉત્તમ દેશ હોવાથી જે પદાર્થ જ્યાં હોવા જોઈએ ત્યાં તે યોગ્ય રીતે છે કે નહિ તે તે જાણે છે અને તે પ્રમાણે તે યોગ્ય રીતે જનાવે છે, જો તે યોગ્ય દેશ ન હોય તો આટલો સુયોગ્ય સંસાર

બનાવવો તેને માટે અશક્ત બની જાત. તેથી ઋષિગણ પ્રશ્ન કરે છે કે—

इमे वद ऋषयः (वयं) त्वां पृच्छाम । (મં. ૭)

“અમે છ ઋષિઓ તને પ્રશ્નો પૂછીએ છીએ.” વૈશ્વાનરને પ્રશ્ન પૂછવાનો અધિકાર માત્ર ઋષિઓનો જ છે. બીજો કોણ તેને પ્રશ્ન પૂછી શકે છે ? અને તે પણ બીજાને ઉત્તર શા માટે આપે ? તેથી પ્રશ્ન પૂછવા માટે પણ ચિત્તાની શુદ્ધતા જોઈએ અને તેનાથી ઉત્તર લેવાની પણ તૈયારી જોઈએ. તેવી તૈયારી ઋષિ-મુનિઓની હોય છે. તેથી તેઓ વૈશ્વાનરને પ્રશ્ન પૂછે છે અને તેની પાસેથી ઉત્તર મેળવે પણ છે. તેમને મન્ય છે જેઓ પરમાત્મા સાથે આ પ્રકારે સંબંધ બેસી શકે છે. અહીં જોતાં તો દરેક મનુષ્ય ને અહીં બોલ્યો છે તે આવા પ્રકારની ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જ આવેલો છે, પરંતુ ધણા યોગ લોકો આ સ્થિતિ મુખી પોતાની ઉત્તર કરી શકે છે. ઋષિઓના પ્રશ્ન આ પ્રકારના છે—

विराजं ब्रह्मणः पितरं आहुः तां नः सखिभ्यः
यतिषा विधे हि । (મં. ૭)

“વિરાટને બ્રહ્માનો પિતા કહે છે, તે કથી રીતે યજ્ઞ શકે છે ? તે વાત અમે સર્વને કહો.” અહીં “આત્મા-પરમાત્મા, બ્રહ્મા-બ્રહ્મ, પુરુષ-પુરુષોત્તમ, ઇન્દ્ર-મહેન્દ્ર” એ પુત્ર અને પિતાનું સંયુક્ત નામ છે. આ પિતાપુત્રનો સંબંધ કયા પ્રકારનો છે તે મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન છે. દરેક મનુષ્યે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને પોતાનું તેમજ પોતાના પિતાનું યાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, સામાન્ય મનુષ્યને વો પોતાનું જ યાન હોતું નથી તો પોતાના પિતાનું યાન તો ક્યાંથી જ હોય ? તેની તો શક્યતા જ કેવી રીતે હોય ?

પૂર્વોક્ત કોષ્ટકમાં, “વિરાજ અથવા વિરાટ” આ શબ્દ પ્રકૃતિ અને પુરુષને માટે સરખી રીતે વાપરેલા છે. આ મંત્રોમાં પણ વિરાજ શબ્દ પુસ્તિંગમાં પણ છે અને ઓલિંગમાં પણ છે. ત્યારે જે પુસ્તિંગમાં છે તે આત્મા, પરમાત્મા વાચ્ય છે અને જે ઓલિંગમાં છે તે પ્રકૃતિ આદિશક્તિ આદિનો વાચક છે પરંતુ સર્વત્ર આ નિયમ પણ લાગુ નથી. કારણ કે પિતા માતા ને જ એક હોવાથી બંને પ્રયોગો તેને એકને માટે જ થએલા છે. “વિ-રાજ” શબ્દનો અર્થ “વિશેષ તેજસ્વી” છે. આ કારણે આ શબ્દ જાનેને માટે વપરાય શકે છે.

અહીં “બ્રહ્મા” પુરાણપુરુષથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે જીવાત્માનું નામ છે. તેના પિતા પુરુષ અથવા પરમાત્મા છે. પાદક અહીં જોષ શકશે કે વેદમાં સર્વત્ર પિતા પુત્રનાં નામ એક સરખાં છે. જાનેને “ઇન્દ્ર, આત્મા, પુરુષ, વિરાટ” આદિ નામ છે. પિતાની શક્તિ વધારે અને પુત્રની શક્તિ અદ્ય છે, તો પણ ગુણધર્મ અને કર્મ સમાન છે. તેથી પુત્રને જાણ્ય શરો કે આજે કદાચ મારી શક્તિ અદ્ય હશે તથાપિ હું તેને વધારીને મારા પિતાની સમાન “સમર્થ” બની શકું છું. આ વિશ્વાસ અપાવવાના હેતુ પુરુષર આ મંત્રના પ્રશ્નની પ્રવૃત્તિ થયે છે. તેનો વિશેષ ઉત્તર આગલા મંત્રમાં આપેલો છે તે હવે જોઈએ—

हे ऋषयः यां प्रच्युतां यज्ञाः अनु प्रच्यवन्ते,
(यां) उपतिष्ठमानां (यज्ञा) उपतिष्ठन्ते,
वस्य मते प्रसवे यक्षं यजति, सा परमे व्यो-
मन् विराट् (अस्ति) । (મં. ૮)

“હે ઋષિ લોકો ! જેની પ્રેરણાથી સર્વ યજ્ઞ ચાલે છે ? જેની પ્રેરણા બન્દ થવાથી સર્વ યજ્ઞ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે (અટકી જાય છે), જેને પ્રગટ થવાને માટે પૂજનથી દેવની ગતિ કારણરૂપ બને છે ને પરમ આકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપક વિશેષ પ્રકાશમાન દેવતા છે.” આ પરમાત્માનું વર્ણન છે. આ જ સર્વના પિતા અને માતા છે સર્વ જગત તેની પ્રેરણાથી જ ચાલી રહ્યું છે તેના નિયમન નીચે જ ચાલે છે, જે તે ચલાવે વો ચાલે અને ન ચલાવે તો અટકી જાય આવી તેની અગાધ શક્તિ છે, આ શક્તિનું ચિન્તન કરવું જોઈએ. સર્વત્ર તેની શક્તિ જ ફેલાઈ રહી છે અને આ જગતની સર્વ ચત્રકાર તેની શક્તિથી જ થઈ રહ્યો છે. જેટલું પરમ આકાશ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, તેટલી તેની વ્યાપ્તિ છે, અર્થાત્ સર્વત્ર સંપૂર્ણ પરિપૂર્ણ યજ્ઞને પણ તે અવશિષ્ટ છે. આગલા મંત્રનું વર્ણન તો તેનાથી પણ વધારે વિચારણીય છે—

अप्राणा प्राणतीनां प्राणेन एति । (મં. ૯)

“જે સ્વયં પ્રાણથી જીવિત રહેતો નથી પરંતુ પોતાની શક્તિથી જ જીવિત રહે છે, અને એવી રીતે વિરાટ પ્રાણીઓના પ્રાણને સાથે લઈને જાય છે.” મુખ્ય દેવતાને માટે પ્રાણની સહાયતાની આવશ્યકતા નથી, તે તો પોતે પોતાની સત્તાથી જ સ્વયં શક્તિશાળી છે. અને તેટલા માટે જ તે સ્વયં જ કહેવાય છે. અન્ય પ્રાણીઓ માટે જીવનધારણા માટે પ્રાણની આવશ્યકતા હોય છે. આ પ્રાણ તેમની સાથે રહીને પ્રાણીઓના

જીવનનો હેતુ અને છે. પશ્ચાત્ તે—

વિરાટ સ્વરાજં મચ્ચેતિ । (મં. ૬)

" વિરાટ સ્વરાજ્યની પાસે પહોંચે છે. " આ વાક્યમાં એક રાજનૈતિક ભાવાર્થ પશુ રહેલો છે. (વિ રાજ) જ્યાં રાજ નથી એવો રાજસંસ્થાવીન સમાજ (સ્વ-રાજ) સ્વરાજ્યશાસન અર્થાત્ સ્વસંમત રાજશાસનને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યાં રાજ સાથેની સંસ્થા ઉત્પન્ન થઈ ન હોય ત્યાંની જનતા સ્વયંશાસિત હોય છે, તેઓ પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા સ્વયં કરે છે. આ રાજનૈતિકભાવ વિચારણીય છે—

આ મંત્રભાષાનો બીજો એક અર્થ થાય છે, તે આ છે— (વિ-રાજ) રાજનો અર્થ પ્રકાશ પશુ થાય છે. જેની પાસે પ્રકાશ નથી તેને વિ-રાજ કહે છે જે સ્વયંપ્રકાશી નથી તે (સ્વરાજ) પોતાના તેજથી જે પ્રકાશે છે તેની પાસે (મચ્ચેતિ) જાય છે અને તેનાથી તેજ પ્રાપ્ત કરીને પ્રકાશિત થાય છે.

પરંતુ બીજા બાજુ આ પ્રમાણે દેખાય છે—વિરાટ અર્થાત્ જે આત્મા જગત્ વ્યવહારમાં ભાગેલો છે તે શુદ્ધાત્માની પાસે જાય છે, જે ત્રિપાદ આત્મા અવશિષ્ટ છે તેને " સ્વરાટ " કહે છે કારણ કે તે પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે જે એકપાદ આત્મા જગત્માં વારંવાર આવળ કરે છે તે તેના જેવા સ્વયં પ્રકાશવાન દેખાતો નથી. આ ભાવ માત્ર લાક્ષણિક રીતે જ સમજાઈ શકે છે, આ પ્રમાણે આ આત્મા છે—

ત્વે વિશ્વં મૃદાન્તીં ભમિરૂપાં વિરાજં પદ્યન્તિ,
ત્વે પર્વાં ન પદ્યન્તિ । (મં. ૬)

" કેટલાંકે લોકો આ સર્વ જગતને સુંદરતાની સાથે પ્રકાશિત કરનારા આત્માને જુએ છે, પરંતુ કેટલાક તેને જોઈ શકતા નથી, " તે સર્વ જ ઉપસ્થિત છે પરંતુ કેટલાક તે તેના સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, અને કેટલાક એવા અધિગા છે કે તે સર્વ જગતના પ્રકાશકને પણ જોઈ શકતા નથી.

વિરાજઃ મિથુનત્વં કઃ પ્રવેદ ? ક ક્ષત્રુન્ વેદ ?

કઃ અસ્યાઃ કલ્પં વેદ । (મં. ૧૦)

" આ વિરાટથી ઉત્પન્ન થનારા અ-પ્રકાશ બેદને કોણ જાણે છે ? ક્ષત્રુઓની દૃષ્ટિ કોણ જાણે છે ? અને કોણ કલ્પના સમયને જાણે છે ? " તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી આ વાતોનું જ્ઞાન મનુષ્યને હોવું જોઈએ, તથા—

અસ્યાઃ કતિથા વિદુઃશ્ચાન્ કમાન્ કઃ વેદ ?

અસ્યાઃ ધામ કઃ વેદ ? અસ્યાઃ કતિથા વ્યુષ્ટિ ।

(મં. ૧૦)

" અન્ન વગેરે રસ દેનારી ક્ષત્રુઓના કમને કોણ જાણે છે ? તેના મૂળ સ્થાનને કોણ જાણે છે ? અને આ ધૃષ્ટિના પ્રભાવ કળને કોણ જાણે છે ? " તત્ત્વવિચારકોએ આ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે અને તેનું જ્ઞાન પશુ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. તેમાંના કેટલાક પ્રશ્નોનું ઉત્તર આગળ આપશે.

દ્યં પથ સા યા પ્રથમા વ્યોચ્છત્ । (મં. ૧૧)

" આ તે જ છે કે જે પહેલાં પ્રકાશ આપે છે. " પહેલી ઉપા આ જ કરે છે અને સર્વ સંચાર કરતી સર્વ જગતનું કાર્ય કરે છે. તેની શક્તિથી જ સંપૂર્ણ જગતનું કાર્ય સુવ્યવસ્થિત રીતિથી થઈ રહ્યું છે, તથા—

અસ્યાં અન્તઃ મહાન્તઃ મહિમાન્ઃ । (મં. ૧૧)

" તેની અંદર મોટી મોટી મહત્વપૂર્ણ શક્તિઓ છે. " અને આ શક્તિઓથી જ આ જગતનું સંપૂર્ણ કાર્ય કરવામાં તે સમર્થ થાય છે. (નવગત્ જનિત્રી ઘઘ્ઃ જિગાય) જેની રીતે પ્રથમે પ્રસવ કરવાવાળી ધરમાં નવીન આદેશી સુંદર કુળવધુ ધરમાં આખરે સ્વામિની બને છે, તે જ પ્રમાણે આ વિરાટ આ જગતમાં સર્વોપરિ વિરાજમાન છે. જાણતાં અજાણતાં પણ સર્વ તેના પર પ્રેમ કરે છે.

જેની રીતે એક જ હન્દમાં પૂર્વ અને ઉત્તર એમ બે ચરણ (હૃદયઃ પક્ષ) હોય છે અને તે બન્ને એક જ હન્દમાં સમાન અધિકારથી રહેતાં છતાં પોતાપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે હન્દની શોભા વધારે છે તે પ્રકારે આ જગતમાં ઓ અને પુરુષ એ આ સંસારરૂપી હન્દના બે પક્ષ છે, બન્ને પરસ્પરની સદાયતા અને પૂર્તિને માટે છે, બન્ને અલગ અલગ-ધૃદાં રહે તે માટે નથી. તેઓ આ શુદ્ધરૂપના સંચારમાં સમાન અધિકારથી રહેતાં છતાં (સમાનં યોદ્ધિ) પોતાના શુદ્ધસ્થાનમાં સમાન અધિકારથી (અનુસંચરેદ્) અનુકૂળતાથી રહેતાં રહેતાં આ સંસારમાં સંચાર કરે છે. તેને માટે સર્વપત્નીનું ઉદાહરણ આપેલું છે.

સર્વપત્નીં પ્રજાનતીં કેતુમતીં મજદા મૂરિરેતસા
સંચરતિ । (મં. ૧૨)

" જેની રીતે સર્વની ધર્મપત્ની પ્રજા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને,

વિદ્યાન્યુક્ત બનીને, ક્ષીણ ન બનતાં છતાં, વિશેષ પરાક્રમી બનીને આ જગતમાં સંચાર કરે છે. "તદ્વન આ જ પ્રમાણે ગૃહસ્થની ધર્મપત્ની જ્ઞાન-વિદ્યાન્યુક્ત, બળયુક્ત, પરાક્રમ યુક્ત બનીને પોતાના સંસારનાં કાર્ય દક્ષતાથી કરે. ગૃહસ્થનો ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મપત્ની હોવાથી જ હોષ થકે છે. તેથી ધર્મ પત્નીનો નિર્દેશ અદિ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આ જ શબ્દો ધર્મપતિનાં કર્તવ્ય પણ દર્શાવે છે, પતિ પણ જ્ઞાન, વિદ્યાન્યુક્ત બને, હૃષ્ટપુષ્ટ બનીને વિશેષ પરાક્રમી સાથે કાર્ય કરતાં કરતાં, સંસારમાં વિવિધ કાર્ય કરે, અને પોતાના ગૃહસ્થધર્મની ઉત્તતિ કરે. પતિ અને પત્નીના ધર્મ સાધારણ રીતે પૂર્વોક્ત વિષયોમાં સરખા જ હોય છે. તેથી એકના ધર્મનો નિર્દેશ કરવાથી બીજાના ધર્મનું જ્ઞાન પણ થાય છે. પૂર્વોક્ત મંત્રમાં તેમના સામાન્ય ધર્મનો ઉલ્લેખ છે નહિ કે વિશેષ ધર્મોના. અત્યુ. હવે આ ગૃહસ્થધર્મનું થોડું વર્ણન પ્રસંગાનુરૂપ આગલા મંત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે—

તિસ્રા ક્ષતસ્ય પત્ન્યાં બન્નુ આયુઃ ।

અયો ધર્માઃ રેતઃ બન્નુ આયુઃ । (મં. ૧૩)

"ત્રણે શક્તિઓ સત્ત્વની અનુકૂળતાની સાથે રહે છે, અને ત્રણે ધર્મો વીર્યની અનુકૂળતાની સાથે થાય છે. " આ સિદ્ધાંત ગૃહસ્થાશ્રમીએ દર્શેલાં જ્ઞાનમાં રાખવા બોધ્યો. શરીરની, અન્તઃકરણની અને આત્માની આ ત્રણે શક્તિઓ સત્ત્વના આધારથી પ્રાપ્ત થાય છે. જે સત્ત્વનો પૂજક નથી તેની પાસે કોઈ શક્તિ રહી શકતી નથી, તથા ઘઠાયર્થ, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થના ત્રણ ધર્મો વીર્ય, બળ, પરાક્રમની સાથે સિદ્ધ કરી શકાય છે. અશક્ત મનુષ્ય તેને સિદ્ધ કરી શકતા નથી. દરેક મનુષ્ય માટે આ બન્ને ઉપદેશ દર્શેલાં ચિત્તમાં ધારણ કરવા યોગ્ય છે. મન્યાસધર્મ તો વિશેષ યોગ્યતાવાળા મનુષ્યને માટે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, તેથી સર્વ સાધારણ લોકોને માટે તેનો નિર્દેશ અહીં કર્યો નથી. તેનું આગળ ઉપર રચિત કરણ કહ્યું છે—

एका प्रजां जिवति । एका ऊर्जे जिवति ।

एका देवयूनां राष्ट्रं रक्षति । (મં. ૧૩)

"એક પ્રજાની રક્ષા, બીજી બળની શક્તિ અને ત્રીજી દેવના ઉપાસનાના રાષ્ટ્રની રક્ષા કરે છે. " આ પ્રકારે સંતાન રક્ષા, બળ રક્ષા અને રાષ્ટ્ર રક્ષા કરવાનો શાર ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પર

છે. આ ગૃહસ્થધર્મ છે. જે પોતાની પ્રજાનું સંવર્ધન, પાલન, પોષણ અને ઉત્તમ શિક્ષણ વગેરેનો પ્રયત્ન કરતો નથી તે પોતાના ગૃહસ્થધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, જે પોતાનું બળ વધારીને, તેનાથી પોતાના રાષ્ટ્રની રક્ષા કરતો નથી તે પણ તેના જેવો જ ગૃહસ્થધર્મથી મ્યુત થાય છે. ગૃહસ્થમાં જે તણ શક્તિઓ છે તે શક્તિઓનો ઉપયોગ આ છે. દરેક ગૃહસ્થે તેનો ઉપયોગ કરીને પોતાનું કર્તવ્ય પાલન કરવું બોધ્યો. સત્ય અને વીર્યને અનુકૂળ જે ગૃહસ્થના ધર્મ છે તે જ આ ધર્મ છે—

अग्निर्वाग्नौ यज्ञस्य पत्नौ । (મં. ૧૪)

"અગ્નિ અને સોમ આ બે યજ્ઞના પત્ની છે. " જે પ્રમાણે પક્ષીને બે પાંખ હોય તે તે જ પ્રકારે યજ્ઞની પણ બે પાંખ છે. હવનરૂપ યજ્ઞમાં અગ્નિ મુખ્ય છે કારણ કે અગ્નિ વગર યજ્ઞ થઈ જ શકે નહિ અને સોમરસ પણ પ્રધાન દ્રવ્ય છે. આ રીતે હવનરૂપ યજ્ઞમાં બે પદાર્થ મુખ્ય છે, પરંતુ આ જ માત્ર યજ્ઞ નથી, મનુષ્યનું જીવન એક મહાન યજ્ઞ છે, તેમાં પણ અગ્નિ અને સોમ મુખ્ય છે. અહીં સોમનું રૂપ મનુષ્યનું મન છે અને અગ્નિનું રૂપ તે વાણી છે. મનુષ્યમાં મન અને વાણી જ સર્વ કોઈ છે. આ રીતે તેનો વધારે પણ વિચાર થઈ શકે છે. સોમ એક બાણું શાંતિ અને અદિ-સારી સૂચના આપે છે અને અગ્નિ ઉગતા અને પ્રતાપની સૂચના આપે છે. મનુષ્યના સર્વ વ્યવહાર તેનાથી જ થઈ રહ્યા છે. આ યજ્ઞ ભર્મા સુધી બની શકે ત્યાં સુધી ઉત્તમ બને એમ કરવું જ દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

ઉપરના બાગમાં બધું શક્તિઓનું વર્ણન છે. તે ઉપરાંત એક (તુરિયા આત્મીય) ચતુર્થ શક્તિ પણ કહી છે, તે છે પરમાત્માની વિશ્વવ્યાપિની શક્તિ જે શક્તિ અવિશેષ પ્રાપ્ત કરે છે અને જેથી યજ્ઞમાનને (સ્વઃ) સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ મંત્રમાં તથા આ સૂક્તના બીજા મંત્રોમાં જે છંદોનાં નામ છે તે વેદમંત્રોના ઉપાસના યોગ્ય હન્દ છે. આ મંત્રોના ઉપાસના મનુષ્યને (સ્વઃ આમરન્તી) સ્વર્ગસ્થાન સુધી પહોંચાડે છે. " સ્વઃ " નો અર્થ (સ્વ-ર) આત્મપ્રકાશ છે. આ ઉપાસનાથી આત્માનો પ્રકાશ અધિક ઉજ્જવળ બને છે.

આગળ મંત્ર ૧૫ થી ૨૧ સુધી પાંચ, ૭, સાત અને આઠ સંખ્યાના ગણ કરેલા છે. આ ગણ વેદિકમંત્રોમાં

પારંવાર આપે છે. પાંચ તાનેન્દ્રિય, છ મહત્ત્વો, સપ્ત ઋષિઓ, આઠ વસુઓ ક્ષત્રિયાદિ ગણોની મણના અનેક રચણા પર છે. તેમાંથી કેટલાએ મણો મનુષ્યના શરીરમાં છે, કેટલાક કાળવિકાગ છે, કેટલાક આજ દેવતાઓના છે આ સર્વ મળીને સંપૂર્ણ જગત્ અને છે, અને એક બીજા સાથે અનુકૂળતાથી રહીને ઉત્પત્તિ કરવાથી સર્વને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જુદા પડવાથી હાનિ અને એકત રહેવાથી ઉત્પત્તિ આ સાધારણ રીતે સર્વસામાન્ય નિયમ છે.

સાત ગીધ

અદ્દરમાં મંત્રમાં 'સપ્ત ગૃધ્માઃ' ૫૬ છે. આ સાત ગીધ પશુ માનવી શરીરમાં જ છે જેની રીતે સપ્તઋષિઓ અહીં છે તેવો રીત સાત ગીધ પશુ છે. જે ઋષિઓ છે તે જ ગીધો બની જાય છે. બે નાક, બે કાન, બે આંખ અને એક મુખ આ સર્વ સારા ક્રમમાં પ્રવૃત્ત થાય તો તેઓ ઋષિ બને છે અને તેઓ જ જે સ્વાર્થાન્ધ બન્યા તો ગીધ અથવા રાક્ષસ બને છે. માક પોતાના શરીરમાં તપાસ કરે કે તેઓ ઋષિ બન્યા છે કે ગીધ બન્યા છે અને કદાચ ગીધ બન્યા હોય તો તેઓ ઋષિ બનવાનો પ્રયત્ન કરે.

ન્યારે મનુષ્ય અનાસકિંથી વર્તે છે ત્યારે સર્વ સંસાર અને પ્રકૃતિ તેની સેવા કરવા માટે તત્પર રહે છે. તે કહે છે—

એયઃ મન્યમાના યુગ્માકં સચ્ચે આગમં, અહં
રોચા અસિઃ । (મં. ૨૨)

"તમારું કલ્યાણ કરવાની ક્ષમ્ભાથી હું તમારી પાસે આવી છું. હું આપની સેવા કરનારી દાસી છું." ન્યારે પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે અનુકૂળ થાય છે ત્યારે સમજ લેવું જોઈએ કે તેના યોગ સદ્ગુણોને પહેલ્લેવા આવ્યો છે. જે પ્રકૃતિ પ્રારંભમાં જીવ પર અધિકાર ચલાવતી હતી તે જ તેના ઉદાસીનભાવને કારણે જેની સેવિકા બનીને અનુકૂળ થાય છે તે અહીં એવા યોગ્ય છે. તેનું વશીભૂત થવાનું બીજું પશુ એક કારણ છે—

યઃ સમાન જન્મા ક્રતુઃ શિષ્યઃ અસ્તુ સર્વઃ
સર્વોઃ સંચરતિ । (મં. ૨૨)

"તમારી સાથે જન્મેલો યજ્ઞ તમારે માટે કલ્યાણ કરવા વાળો થાઓ અને તમારી અંદર સંચાર કરો. યજ્ઞવલ્ક-ગીતામાં "સહ યજ્ઞાઃ પ્રજ્ઞાઃ સુણ્વા । (ભ. ગી. ૩૧.૦)"

કહેલું છે. મળની સાથે યજ્ઞ ઉત્પન્ન થવાનું વણન તેમાં છે. આજ વાત આ મંત્રના "સમાન જન્મા ક્રતુઃ" શબ્દો દ્વારા કહેલ છે. મનુષ્યની સાથે જ યજ્ઞ ઉત્પન્ન થયો છે, તેના કરવાથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ન કરવાથી તેનો નાશ નિાસ દેહ "થવાનો છે."

ગો મહિમા

કેવલી ઘૃષ્ઠિઃ પ્રથમં હન્દ્રાય પીયૂષં દુદુહે ।
અથ દેવાન્ કૃષીન્ મનુષ્યાન્ અસુરાન્ અતર્પયત્ ॥

(મં. ૨૪)

"એકસી ગાય સર્વથી પહેલાં પોતાનું અમૃતરૂપી દૂધ ધન્દના યજ્ઞકર્મને માટે આપે છે. અને પછી જે બચે છે તેથી દેવ, ઋષિ, મનુષ્ય અને અસુરોની તૃપ્તિ કરે છે." યજ્ઞને માટે આ પ્રકારે ગાયની ઉત્પત્તિ છે. આ દેવનરૂપી યજ્ઞથી વાયુશુદ્ધિ, જળશુદ્ધિ, નિરોગિતા ક્ષત્રિયાદિ થાય છે અને મનુષ્યનું જીવન સુખપૂર્ણ બને છે. આ કારણથી યજ્ઞપાઠ, હોમદહન કરવાં એ મનુષ્યના ધર્મ છે, અને તે તેની ઉત્પત્તિનું એક એક ઉચ્ચ સાધન છે. આગળના બે મંત્રો—

કો નુ ગૌઃ કઃ વક્ કૃષિઃ કિમુ ધામ કા આશિષઃ ।

યજ્ઞં પૃથિવ્યામેકબૃદેકર્તુઃ કતમોઽનુ સઃ ॥ ૨૫ ॥

एको गौरेक कृषिरिकं धामैका आशिषः ।

यज्ञं पृथिव्यामेकबृदेकर्तुर्नातिरिच्यते ॥ २६ ॥

અહીં એક જ પ્રકૃતિરૂપ ગાય છે, જે જીવાત્માઓની પૃથ્વીને માટે દૂધ આપે છે, તે સર્વનો નિરીક્ષક એક જ ઋષિ-સર્વનો એકમાત્ર નિરીક્ષક-પરમાત્મા જ પરમ ઋષિ છે. આ પૃથ્વી પર સર્વવ્યાપક એક જ પરમાત્મદેવ સર્વને ઉપાશ્રય છે, અને તેનો સર્વને માટે ઉત્તમ આશીર્વાદ છે. આ પ્રકારે વિચાર કરીને આ મંત્રોનો આશ્વજનજીવો જોઈએ. એક પ્રકૃતિરૂપી ગાય, એક રિત્વદિતિરૂપ અગ્નિ, એક પરમાત્માનું કાલ, એક સ્વરિત્વરૂપ આશીર્વાદ અને આ બ્રહ્મિ પર વ્યાપક એક જ પુણ્યદેવ છે, આ વાતો અહીં કરેલ છે, પૂર્વોક્તિ વર્ણનથી તેનો સહજ જોષ થઈ શકે છે.

આ સૂક્તમાં પાંચ, છ, સાત અને આઠ શબ્દો દ્વારા વેદોક્ત અનેક કોષ્ટક બને છે, પરંતુ તેઓ હજી સુધી પૂર્ણ થયાં નથી, તેથી તે અહીં આપેલાં નથી. ન્યારે પૂજ્યતાથી તેવાર થશે ત્યારે તેનું પ્રકાશન કરવામાં આવશે.

વિશ્વનો સંચાલક દેવ

(શ્રવિઃ- કૌશિકઃ । દેવતાઃ- વૈશ્વાનરઃ)

કાંડ ૬, સૂક્ત ૩૫

વૈશ્વાનરો નં કૃતય આ પ્ર યાંતુ પરાવતઃ । અગ્નિર્નઃ સુપ્તીરુપં ॥ ૧ ॥
 વૈશ્વાનરો ન આગમદિગ્મં યજ્ઞં સજૂરુપં । અગ્નિરુકથેષ્વંહસુ ॥ ૨ ॥
 વૈશ્વાનરોઽઙ્ગિરસાં સ્તોમંમુકથં ચં ચાકલ્પત્ । એષુ દ્યુમ્નં સ્વર્યમત્ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (વૈશ્વાનરઃ) વિશ્વનો નેતા ઇશ્વર (કૃતયે) અમારી રક્ષા કરવાને માટે (પરાવતઃ ના પ્ર આયાતુ) પોતાના શ્રેષ્ઠ સ્થાનેથી અમારી પાસે આવે અને તે (અગ્નિઃ નઃ સુપ્તીઃ ઉપ) પ્રકાશનો દેવ અમારી ઉત્તમ સ્તુતિઓ સ્વીકાર કરે. (૧)

(ઉકથેષુ અંહસુ) સ્તુતિ કરવાને સમયે (અગ્નિઃ સજૂઃ વૈશ્વાનરઃ) તે તેજસ્વી વિશ્વના ચાલક પ્રેમપૂર્ણ ઇશ્વર (હમં નઃ યજ્ઞં ઉપ આગમત્) આ અમારા યજ્ઞની પાસે આવે. (૨)

(વૈશ્વાનરઃ) વિશ્વનો ચાલક દેવ (અંગિરસાં સ્તોમં ઉકથં ચ) જ્ઞાની ઋષિઓના સ્તુતિ સ્તોત્રોને (અ ચાકલ્પત્) સમર્થ બનાવતા થયા છે અને તે (એષુ દ્યુમ્નં સ્વઃ આયમત્) તેમાં પ્રકાશિત થનારા આત્મતેજને સ્થિર કરે છે. (૩)

વિશ્વના સંચાલક દેવ જે વિશ્વના સર્વ સંપૂર્ણ પદાર્થોનું સંચાલન કરે છે, તે એક તેજસ્વી, પ્રેમમય, પ્રશંસનીય અને શ્રેષ્ઠ દેવ છે. તે ઉપાસકોને શ્રેષ્ઠ આત્મતેજ આપે છે.

સર્વવ્યાપક ઇશ્વર

(શ્રવિઃ- મેષાતિથિઃ । દેવતા- વિષ્ણુઃ)

કાંડ ૭, સૂક્ત ૨૬

વિષ્ણોર્નુ કં પ્રા વોચં વીર્યાંણિ યઃ પાર્થિવાનિ વિમમે રજાંસિ ।

યો અસ્કંમાયુત્તરં સઘસ્યં વિચક્રમાણસ્થોરોઽગાયઃ

॥ ૧ ॥

અર્થ— (વિષ્ણોઃ વીર્યાંણિ) સર્વવ્યાપક ઇશ્વરના પરાક્રમેનું (કં પ્રવોચં નુ) સુખ વધારનારું વર્ણન નિશ્ચયપૂર્વક કરું છું. (યઃ પાર્થિવાનિ રજાંસિ વિમમે) જે પૃથ્વીપરના લોકોને વિશેષ રીતિથી નિર્માણ કરે છે. (યઃ ઉઠગાયઃ) જે ઘણા પ્રકારે પ્રશસિત થતાં થતાં (ત્રેષા વિચક્રમાણાઃ) ત્રણ પ્રકારનાં પરાક્રમો કરતાં કરતાં (ઉત્તરં સઘસ્યં અસ્કંમાયત્) ઉચ્ચતર સ્વર્ગીય પ્રકાશસ્થાનને સ્થિર કરે છે. (૧)

ભાવાર્થ— સર્વવ્યાપક પરમેશ્વરનાં પરાક્રમ વર્ણન છે. જેઓ પોતાનું સુખ વધારવા માગે છે તેઓ તેનું વર્ણન કરે, તેનું ગુણમાન કરે. તે પરમેશ્વરેજ સર્વ પાર્શ્વવપદાર્થોને વિશેષ કુસંગતાથી નિર્માણ કર્યાં છે. તેથી તેની સર્વત્ર વર્ણીત પ્રશંસા થાય છે. તે ત્રણે લોકોમાં ત્રણ પ્રકારના પરાક્રમ કરે છે અને તેણે સર્વથી ઉપરનો એટલે સર્વથી ઉચ્ચો દ્યુલોક આધાર વગર સ્થિર કરેલ છે. (૧)

પ્ર તદ્વિષ્ણુ સ્તવતે વીર્યાણિ મૃગો ન મીમઃ કુંચરો ગિરિવાઃ ।

પરાવત આ જંગમ્યાત્પરંસ્યાઃ

॥ ૨ ॥

યસ્યોરુપું ત્રિપુ વિક્રમણેષ્વાધિક્ષિયન્તિ મુવંનાનિ વિશ્વા ।

ઉરુ વિષ્ણો વિ કર્મસ્વોરુ ક્ષયાય નસ્કૃધિ ।

ઘૃતં ઘૃતયોને પિચ પ્રપ્તં યજ્ઞપતિં તિર

॥ ૩ ॥

ઇદં વિષ્ણુર્ધિ ચંક્રમે ત્રેધા નિ દંધે પદા । સમૂદમસ્ય પાંસુરે

॥ ૪ ॥

ત્રીણિ પદા વિ ચંક્રમે વિષ્ણુર્ગોપા અદાભ્યઃ । હતો ધર્માણિ ધારયન્

॥ ૫ ॥

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પશ્યત યતો વ્રતાનિ પરપ્રશે । હન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સત્તા

॥ ૬ ॥

(તત્ વીર્યાણિ) તેનાં પરાક્રમે દર્શાવવા માટે (વિષ્ણુઃ સ્તવતે) તે વ્યાપક હૃદય પ્રશસિત થાય છે. તે (મીમઃ મૃગઃ ન) ભયાનક સિંહ જેવો (કું-ચરઃ ગિરિ-વાઃ) સર્વજન સંચાર કરનારો અને ગિરિ શુદ્ધિઓમાં રહેવાવાળો છે. તે (પરંસ્યાઃ પરાવતઃ) દૂરથી દૂરના પ્રદેશમાંથી (જંગમ્યાત્) નજીક આવે છે. (૨)

(યસ્ય ઉરુપું ત્રિપુ વિક્રમણેષુ) જેના ત્રણ ફેરામાં (વિશ્વા ભુવનાનિ અધિ ક્ષિયન્તિ) સર્વ ભુવનો રહે છે. હે (વિષ્ણો, ઉરુ વિક્રમસ્વ) વ્યાપકદેવ વિશેષ વિક્રમ કર. (નઃ ક્ષયાય ઉરુ કૃધિ) અમારા નિવાસ માટે વિસ્તૃત સ્થાન આપ. હે (ઘૃતયોને, ઘૃતં પિચ) રસને ઉત્પન્ન કરનારા, રસનું પાન કર અને (યજ્ઞપતિં પ્ર પ્ર તિર) યજ્ઞકર્તાને પેલે પાર લઇ જા. (૩)

(વિષ્ણુઃ ઇદં વિચક્રમે) વ્યાપકદેવ આ વિશ્વમાં પરાક્રમ કરી રહ્યો છે (પદા ત્રેધા નિદ્ધે) પોતાના પગથી ત્રણ પ્રકારે પગલાં ભરે છે. (અસ્ય પાંસુરે સમૂદં) તેનો જે પગ વચ્ચેના લોકમાં છે તે શુભ છે. (૪)

(અદાભ્યઃ ગોપાઃ વિષ્ણુઃ) જે કબાઈ જતો નથી તથા જે વ્યાપકદેવ (ત્રિણિ પદા વિચક્રમે) ત્રણ પગલાંઓને આ જગતમાં રાખે છે અને (હતો ધર્માણિ ધારયન્) ત્યાંથી સર્વ ધર્મનું ધારણ કરે છે. (૫)

(વિષ્ણોઃ કર્માણિ પશ્યત) વ્યાપક દેવનાં આ કાર્યો જુઓ (યતઃ વ્રતાનિ પરપ્રશે) જ્યાંથી તે સર્વ શુશ્રુષર્માને જુએ છે. (હન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સત્તા) તે જીવાત્માનો ચોખ્ખો મિત્ર છે. (૬)

આ પરમેશ્વરનું શુશ્રુષર્મા કરવાથી, પરાક્રમેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી તેનાં મહત્વનો અનુભવ કરવો બહુ શુભ થઇ પડે છે, જેથી રીતે સિંહ ગિરિકંદરાઓમાં સંચાર કરે છે, અને જમીનપર પથ્થુ કરે છે તે જ પ્રમાણે તે પથ્થુ હૃદયશુદ્ધિમાં સંચાર કરે છે અને આ લોકમાં આવે છે. તે દૂરથી દૂર રહેવા છતાં પણ ભક્તિ કરવાથી સમીપમાં સમીપ આવી જાય છે. (૨)

(પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને ઉલ્કા આ ત્રણે લોકમાં તે હૃદયનાં ત્રણ પરાક્રમ દેખાઇ આવે છે, તે ત્રણ પરાક્રમેને લીધે જ આ ત્રણ લોકનું અસ્તિત્વ થયેલ છે, તેથી તે પ્રભુની અમે વિશેષ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે અમને ઉત્તમ અને વિસ્તૃત સ્થાન કાપ કરવાને માટે અર્પણ કરે. હે પ્રભો ! યજ્ઞમાન જે સત્કર્મ કરે છે તેનો રસ અહીં કરીને યજ્ઞમાનને આ દુઃખસાગરને પેલે પાર લઇ જા. (૩)

વ્યાપકદેવનું કાર્ય આ ત્રણ લોકમાં જો, તેણે પોતાના ત્રણ પગલાં ત્રણ લોકમાં રાખીને ત્યાંનું કાપ કર્યું છે. પૃથ્વીપર તેનું કાર્ય દેખાઇ આવે છે, ઉલ્કાકર્મા પણ તેવા જ અનુભવ આવે છે, પરંતુ મધ્યમાં આવેલા અન્તરિક્ષલોકમાં તેનું ને કાર્ય ચાલે છે તે દેખી શકાતું નથી. (૪)

તે વ્યાપકદેવ કદી દેખાઇ ન જનારો અને સર્વની રક્ષા કરનારો છે, આ ત્રણે લોકમાં તે એક એક પગલાં રાખે છે

તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદાં પश्यન્તિ સૂરયઃ । દિવીવિ ચક્ષુરાતંતમ્ ॥ ૭ ॥

દિવો વિષ્ણ ઉત વાં પૃથિવ્યા મહો વિષ્ણ ઉસોરન્તરિક્ષાત્ ।

હસ્તોં પૃણસ્વ બહુભિર્વસવૈરાપ્રયચ્છ દક્ષિણાદોત સવ્યાત્ ॥ ૮ ॥

(વિષ્ણોઃ તત્ પરમં પદં) વ્યાપકદેવનું તે પરમસ્થાન (સૂરયઃ સદાં પश्यન્તિ) ગાનીજનો હુમેશાં જુએ છે. (દિવિ આતંતં ચક્ષુઃ इव) જેવી રીતે લુલોકમાં પ્રસરેલાં ચક્ષુરૂપી સૂર્ય હોય છે. (૭)

હે (વિષ્ણો) વ્યાપકદેવ ! (દિવઃ ઉત પૃથિવ્યાઃ) લુલોક અને પૃથ્વીથી તથા (મહઃ ઊરોઃ અન્તરિક્ષાત્) મહાન વિસ્તૃત અંતરિક્ષમાંથી (બહુભિઃ વસવૈઃ હસ્તોં પૃણસ્વ) ઘણા ધનથી તારા બન્ને હાથ ભરી લે અને (દક્ષિણાત્ ઉત્ સવ્યાત્) ડાબા અને જમણા હાથથી (આ અયચ્છ) તેનું ઠાન કરો. (૮)

અને ત્યાં સર્વ કામ કરે છે. અદ્વિતીય તેના સર્વ ગુણધર્મ પ્રગટ થાય છે. (૧)

હે લોકો ! આ સર્વવ્યાપક પરમેશ્વરના આ ચમત્કાર જુઓ ! જેના પ્રભાવથી તેના સર્વ વસ્તો યથાયોગ્ય રીતિથી ચાલી રહ્યાં છે. પ્રત્યેક જીવનો તે પરમેશ્વર એક હિતમ, પ્રમુખિત છે. (૬)

જે રીતે લુલોકમાં સૂર્યને સર્વ લોકો જુએ છે, તે પ્રભાજે ગાનીલોકો તેને હુમેશાં જોયા કરે છે, અર્થાત્ તે ધરર તેમને તે પ્રકારે પ્રત્યક્ષ થાય છે. (૭)

હે સર્વવ્યાપક પ્રભો ! પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને ઘુલોકમાંથી ધણું ધન તું તારા બન્ને હાથમાં ભધ લે અને તે બન્ને ડાબેથી તે ધન અમને પ્રદાન કર. (૮)

આ સંકતમાં સર્વવ્યાપક ધરરનું વર્ણન છે. ત્રણે લોકોમાં જે વિધક્ષણ ચમત્કારો દેખાઇ રહ્યાં છે તે સર્વ તેની શક્તિથી થઇ રહ્યાં છે. તેણે જ આ ત્રણે લોક રચ્યા અને તેણે જ આ લોકને ધારણ કર્યાં અને તે જ અહોના સર્વ ચમત્કારો કરી રહ્યો છે. તે સર્વવ્યાપક હોવા છતાં સર્વશાશ્વત્વ લોકોને તે પ્રત્યક્ષ થયે નથી, પરંતુ જેવી રીતે બપોરનો સૂર્ય આમલમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેવી રીતે તે ગાનીજનોને પ્રત્યક્ષ દેખાઇ રહ્યો છે. આ તેનો ગદ્ગદ સર્વ લોકો જુએ અને અનુભવ કરે.

વ્યાપક દેવ

(ઋષિઃ- અયર્વા । દેવતાઃ- હરઃ)

કંડ ૭, સુકત ૮૭

યો અગ્રો રુદ્રો યો અપ્સ્વૈન્તર્ય ઓષધીર્વીરુધ આવિવેશ્ ।

ય इमा विश्वा भुवनानि चाकलपे तस्मै रुद्राय नमो अस्तु

॥ ૧ ॥

અર્થ— (યઃ રુદ્રઃ અગ્રો) જે વાણીનો પ્રવર્તક દેવ અગ્નિમાં (યઃ અપ્સુ અન્તઃ) જે જળની અંદર (યઃ ઓષધીઃ વીરુધઃ આવિવેશ્) જે ઔષધિ અને વનસ્પતિઓમાં પ્રવિષ્ટ થયેલ છે. (યઃ इमा विश्वा भुवनानि चाकलपे) જે આ સર્વ ભુવનોને રચે છે, (તસ્મૈ રુદ્રાય નમઃ અસ્તુ) તે અગ્નિ જેવા તેજસ્વી વાણીના પ્રવર્તક દેવને નમસ્કાર દો. (૧)

(રુદ્રઃ રુદ્ર+ર) રત્ અર્થાત્ વાણી અથવા શબ્દ તેનો પ્રવર્તક જે આત્મા છે તે સર્વ રિધર-ચર પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત છે. તે જળ, અગ્નિ, ઔષધિ, વનસ્પતિ, સર્વ જીવન ક્રિયાદિમાં છે, તે સર્વનો રચયિતા છે, તે તેજસ્વી આત્મરૂપને ખાસ નમસ્કાર દો.

એક આત્માનાં અનેક નામ

(ઋષિ:- મહા । દેવતા:- ગૌ, વિરાટ, અષ્ટાત્મ્ય)

કાંડ ૯, સૂકત ૧૦

યદ્વાયત્રે અધિ ગાયત્રમાહિતં ત્રૈલોક્યં વા ત્રૈલોક્યમિત્યતઃ ।

॥ ૧ ॥

યદ્વા જગજ્જગત્યાહિતં પદં ય ઇતદ્વિદુસ્તે અમૃતત્વમાનસઃ ।

ગાયત્રેણ પ્રતિ મિમીતે અર્કમર્કેણ સામ ત્રૈલોક્યમેન વાકમ ।

વાકેન વાકં દ્વિપદા ચતુષ્પદાક્ષરેણ મિમતે સત્ત વાણીઃ ।

॥ ૨ ॥

જગતા સિન્ધું દિવ્યસ્કિમાયદ્રથંતરે સૂર્યં પર્યપ્સ્યત્ ।

ગાયત્રસ્ય સમિધસ્તિસ્ર આહુસ્તતો મહા પ્ર રિરિચે મહિત્વા ।

॥ ૩ ॥

ઉપ હ્રયે સુદુર્ગાં ધેનુમેતાં સુહસ્તો ગોધુગુત દૌહદેનામ્ ।

થેઠં સ્વં સંવિતા સાવિપત્નોઽમીદિો ધર્મસ્તદુ પુ પ્ર વૌચત્ ।

॥ ૪ ॥

અર્થ— (યત્) જે (ગાયત્રે) ગાયત્રમાં (ગાયત્રં અધિ આહિતં) ગાયત્ર રાખેલ છે, અને (ત્રૈલોક્યમત્ વા) ત્રૈલોક્યની (નિરતક્ષત) રચના કરી છે. (યત્ વા) અથવા જે (જગત્ જગતિ આહિતં) જગત્ જગતિમાં રાખેલ છે. (યે ઇત્) જે (યત્ પદં વિદુઃ) આ પદને બાણે છે. તે (તે અમૃતત્વ આનન્દઃ) અમરત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧)

(ગાયત્રેણ અર્ક પ્રતિમિમીતે) ગાયત્રી છંદથી અર્ચનીય દેવનું પ્રતિમાપન અર્થાત્ શુભવર્ણન કરે છે. (અર્કેણ સામ) અર્ચનીય દેવતા સામ અર્થાત્ શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે. (ત્રિલોક્યમેન વાક) ત્રિલોક્ય છંદથી વાણીનું માપન કરે છે, અને (વાકેન વાકં) વાણીથી વર્ણન કરે છે. આ પ્રકારે (દ્વિપદા ચતુષ્પદા સત્ત વાણીઃ અક્ષરેણ મિમતે) બે ચરણો અને ચાર ચરણોવાળા સાત છંદોના અક્ષરોની ગણતરીથી ગણવામાં આવે છે. (૨)

(જગતા સિન્ધું દિવિ અસ્કમાયત્) જગતિ છંદ દ્વારા સમુદ્રને દુલ્લેકમાં ટેકવી રાખ્યો છે, દુલ્લેકનું સમુદ્રની જેમ વર્ણન કર્યું છે. (રથંતરે સૂર્યં પરિ અપસ્યત્) રથ-તરમાં સૂર્યનું દર્શન કર્યું છે, સૂર્યનું વર્ણન કર્યું છે. (ગાયત્રસ્ય તિસ્રઃ સમિધઃ આહુઃ) ગાયત્રી છંદની ત્રણ સમિધા-ત્રણ પાદ-છે એમ કહે છે. (તતઃ મહા મહિત્વા પ્રિરિચે) તેથી મહાન મહિમાથી સંયુક્ત અને છે. (૩)

સાવાર્થ— ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ અને જગતિ છંદોમાં જે મહત્વપૂર્ણ જ્ઞાન ભરેલું છે તે જ્ઞાનને જે બાણે છે, તે અમૃત તત્ત્વ-મેક્ષાને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧)

ગાયત્રી છંદથી પૂજ્ય ધર્મનું વર્ણન થાય છે, તેની ઉપાસનાથી શાંતિ પ્રાપ્ત છે. ત્રિષ્ટુપ છંદથી પણ તે જ વર્ણનીય દેવનું વર્ણન થયું છે અને આ પ્રમાણે બે ચરણ અને ચાર ચરણોવાળા સર્વ છંદોથી તે જ વર્ણન થાય છે, આ સાતે છંદ અક્ષરોની ગણતરીથી માપવામાં આવે છે. (૨)

જગતિ છંદથી તેનું વર્ણન કર્યું છે કે જેણે દુલ્લેકને આધાર આપ્યો છે. રથ-તર સામ મંત્રથી સર્વના પ્રકાશક સૂર્યનું વર્ણન થાય છે. ગાયત્રી છંદમાં ત્રણ પાદ હોય છે, અને તે છંદમાં મહત્વપૂર્ણ જ્ઞાન ભરેલું છે. (૩)

હિહ્લકૃણ્વતી વસુપત્ની વસૂનાં વત્સમિચ્છન્તી મનસામ્યાગાત્ ।

દુહામશ્વિમ્યાં પયો અધ્યેયં સા વર્ધતાં મહતે સૌમગાય

॥ ૫ ॥

ગૌરમીમેદૃમિ વત્સં મિપન્તં મૂર્ધાનં હિહ્લકૃણોન્માતૃવા ઁ ।

સૃક્ષાણં ઘર્મમમિ વાંવજાના મિમાતિ માયું પયતિ પયોમિઃ

॥ ૬ ॥

અયં સ શિહ્લે યેન ગૌરમીવૃતા મિમાતિ માયું ધ્વસનાવર્ધિ શ્રિતા ।

સા ચિત્તિમિનિ હિ ચકાર મર્ત્યાન્વિદ્યુઃકર્વન્તી પ્રતિ વવિર્મોહત

॥ ૭ ॥

અનચ્છેયે તુરગાતુ જીવમેજંદ ધ્રુવં મધ્ય આ પુસ્ત્યાનામ્ ।

જીવો મૃતસ્ય ચરતિ સ્વધાભિરમર્ત્યો મર્ત્યેના સયોનિઃ

॥ ૮ ॥

(સુહસ્તઃ : एतां सदुषां घेनुं उपहये) ઉત્તમ હાથવાળો હું આ મુખથી દોહી શકાય એવી ધેનુને બોલાવું છું, (उत गोघृक् एनां दोहत्) અને ગાયને દોહવાવાળો આ ગાયને દોહે. (सविता श्रेष्ठं सर्वं नः साविपत्) સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળો સવિતા આ શ્રેષ્ઠ અન્ન અમને આપે. (अभीष्टः घर्मः तत् उ तु प्रवोचत्) પ્રદિષ્ટ તેજસ્વી દૂધ તે અમને બતાવે. (૪)

(हि कृण्वती वसूनां वसुपत्नी) હીં હીં કરનારી ઐશ્વર્યનું પાલન કરવાવાળી, (मनसा वत्सं वृच्छन्ति) મનથી વાછરડાની ઇચ્છા કરવાવાળી, (नि आगात्) નજીક આવી ગઇ છે. (इयं अघ्न्या अश्विम्यां पयः दुहा) આ અવધ ગાય બન્ને અધિદેવો માટે દૂધ આપે, (सा महते सौमगाय वर्धतां) અને તે મોટા સૌભાગ્યને માટે આગળ વધે. (૫)

(गौः मिपन्तं वत्सं वमि अमीमेत्) ગાય ઉત્સુક વાછરડાને ચારે તરફથી પ્રેમ કરે છે અને (मातर्वं उ मूर्धानं ही कृणात्) તે માનવાને માટે પોતાના માથાને હીંકારથી યુક્ત કરે છે. (सृक्षाणं घर्मं वावजाना) ઉત્પાદક ઉચ્છૃતાને ચાહતી, (पयोमिः मायुं वमि मिमिति पयत) દૂધની સાથે પ્રકાશને ચારે તરફ ફેલાવતી અને સાથે સાથે દૂધ પણ આપે છે. (૬)

(अयं सः शिह्ले) તે આ જ શબ્દ કરે છે. (येन अभीवृताः गौः) જેથી સંયુક્ત બનેલી આ ગાય તેમાં (ध्वसनौ आघिश्रिता) પ્રલયમાં આશ્રિત થતી થતી (मायुं मिमाति) પ્રકાશનું માપ કાઢે છે. (सा चित्तिमिः मर्त्यान् नि चकार) તે ચિન્તનશક્તિની સાથે મનુષ્યોને યુક્ત કરે છે, અને (विद्युता भवन्ती वव्रिं प्रति मोहत) વિજળીની માફક અચકાટ કરીને ઉત્તમ રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. (૭)

હું ઉત્તમ સ્તંભ હાથોથી યુક્ત થમને આ અમૃત-મોહ-રૂપી દૂધને આપનારી જ્ઞાનમયી વાણીરૂપ ધેનુની પ્રાર્થના કરું છું. જે આ ગાયનું દોહન કરી નજીકે છે તે જ આ ગાયને દોહે-સર્વનો ઉત્પાદક દેવ અમને આ જ્ઞાનરૂપી અન્ન આપે, અને પ્રકાશમય યજ્ઞરૂપી ધર્મ અમારાથી સિદ્ધ થાય. (૪)

દોહારથી યુક્ત અને મનથી શિષ્યરૂપી વત્સની કામના કરનારી આ દિવ્ય જ્ઞાનપૂર્ણ વેદવાણીરૂપી ગાય અમારી પાસે આવી ગઇ છે. આ અવધ ગાય અમને અમૃત જેવું જ્ઞાનરૂપી દૂધ આપે છે અને અમારું મહાન સૌભાગ્ય વધારે. (૫) આ ગાય તે જ વાછરડાને દૂધ આપે છે જે ધણે ઉત્સુક છે, તેને તે અનુકૂળ બને છે, આ યજ્ઞરૂપી ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે છે, અને યજ્ઞરૂપી જીવન જે બને છે તેને પોતાની અમૃતરસધારાઓથી પુટ કરે છે. (૬)

આ તે જ એક શબ્દ છે જેથી યુક્ત બનેલી આ વાણીરૂપી ધેનુ પ્રવચકાગ પછી પણ એટલે મૃત્યુ પછી પણ પ્રકાશ આપે છે. તે મનનશક્તિથી મનુષ્યોને યુક્ત કરે છે અને વિદ્યુતની જેમ વિશેષ પ્રકાશ આપીને આગ્રં બતાવે છે. (૭)

વિષ્ણુ દ્રઢાણં સંલિલસ્યં પૃષ્ઠે યુવાનં સન્તં પલિતો જંગાર ।

વૈવસ્યં પદ્ય કાવ્યં મહિત્વાદ્યા મમાર સ હ્યઃ સમાન ॥ ૯ ॥

ય ઈં ચકાર ન સો અસ્ય વેદુ ય ઈં દુર્દર્શ હિરુગિત્તુ તસ્માત્ ।

સ માતુર્યોના પરિવીતો અન્તર્બહુપ્રજા નિર્ક્રાંતિરા વિવેશ ॥ ૧૦ ॥

અર્પદ્યં ગોપામંનિપદ્યમાનમા ચુ પરાં ચ પ્રથિમિશ્ચરન્તમ્ ।

સ સપ્રીચીઃ સ વિપૂર્ચીર્વસાન આ વરીવર્તિ ભુવનેષ્વન્તઃ ॥ ૧૧ ॥

(પસ્ત્યાનાં મધ્યે) લોકોની વચ્ચે (ધ્રુવં પજત જીવં) સ્થિર ચાલક છવ (સુરગાતુ અનત શયે) તીવ્ર ગતિમાન પ્રાણશક્તિવાળો બનીને રહે છે. આ (સુતસ્ય જીવઃ) મરેલા મનુષ્યનો છવ (અમર્ત્યઃ) પોતે અમર હોવા છતાં પણ (મર્ત્યોઃ સયોનિઃ) મરેલા શરીરની સાથે સમાન યોનિમાં પ્રવેશ કરીને (સ્વ-ગામિઃ ચરતિ) પોતાની ધારકશક્તિથી ચાલે છે. (૮)

(સંલિલસ્ય પૃષ્ઠે) પ્રકૃતિ સમુદ્રની પીઠપર (દ્રઢાણં વિષ્ણુ) ગતિમાન વિધાન કર્મકર્તા (યુવાનં સન્તં) યુવાણી સત્ પદાર્થને (પલિતઃ જંગાર) એક વૃદ્ધ પાછું કાઢે છે, (વૈવસ્ય પદ્ય કાવ્યં) ઇશ્વરનું આ કાવ્ય નિહાળ. (મહિત્વા) મહિમાથી જ (હ્યઃ સં આન) ગદ્ય કાલે પ્રાણ ધારણ કરતો હતો, (સઃ અથ મમાર) તે આજે મરી ગયો. (૯)

(યઃ ઈં ચકાર) જે કરે છે (સઃ અસ્ય ન વેદ) તે તેને બહુતો નથી. (યઃ ઈં દુર્દર્શ) જે જુએ છે (તસ્માત્ હિરુગ્ દત્તુ) તેની નીચે જ તે છે (સઃ માતુઃ યોનો અન્તઃ પરિવીતઃ) તે માતાની યોનિમાં પરિવેષિત બનીને (વહુ પ્રજા નિર્ક્રાંતિઃ આવિવેશ) બહુ સંતાન ઉત્પન્ન કરનારી આ પ્રકૃતિમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. (૧૦)

(ગો-પાં અનિપદ્યમાનં) ઇન્દ્રિયોનો રક્ષક પતનને પ્રાપ્ત ન થનારો (પથિમિઃ આ ચ પરા ચ ચરન્તં) પોતાના માળોથી પાસે અને દૂર જવાવાળાને (અર્પદ્યં) મોકલે. (સઃ સપ્રીચીઃ) તે સાથે વિરાજમાન છે, (સઃ વિપૂર્ચીઃ) તે સર્વત્ર છે, તે (ભુવનેષુ અન્તઃ વસાનઃ) ભુવનોની અંદર વસનારો (આ વરીવર્તિ) ફરી ફરી આવતો ન કરે છે. (૧૧)

(મનુષ્યોના શરીરમાં એક છવ છે, જે સ્થિર છે છતાં પણ જે ચલાવે છે. તે શીઘ્રગતિ છે અને પ્રાણને પણ પોતાની સાથે શરીરમાં રાખે છે. તે છવ જ આ શરીરમાં રહે છે. મરેલા મનુષ્યનો આ છવ સ્વયં અમર છે. તેથી તે પોતાની જ શક્તિથી ચાલે છે અને બીજા મર્ત્યદેહને ધારણ કરવા માટે બીજી કોઈ યોનિમાં દેહ ધારણ કરે છે. (૮)

આ પ્રકૃતિરૂપી સંસારસાગરમાં આ છવ પ્રગતિ કરે છે અને વિશેષકર્મ પણ કરે છે. આ છવનામા યુવાન હોવા છતાં પણ બીજા મહાવૃદ્ધ પરમાત્માની અંદર પ્રવેશ પામે છે, આ તે દેવની કાવ્યમય શક્તિ જોવા જેવી છે. જે છવ ગદ્યકાલે જીવતો હતો તે આજે મરે છે (અને પછીથી બીજું શરીર પણ ધારણ કરે છે.) આ સર્વ તે દેવને મહિમા છે. (૯)

જે કર્મમાર્ગી કર્મ કરે છે તે આ દેવના મહત્વને બહુતો નથી, પરંતુ જે જ્ઞાનમાર્ગી તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તેની નીચે અર્થાત્ તેની અંદર જ તે દેવ તેને દેખાય છે. આ છવ જ્યારે બીજું શરીર ધારણ કરેલા માટે જ્યારે માતાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ધણાં સંતાન ઉત્પન્ન કરનારી પ્રકૃતિ તેને લે છે અને આ પ્રમાણે તેને નવું શરીર મળે છે. (૧૦)

આ છવનામા ઇન્દ્રિયોનો રક્ષક છે અને પોતે પતનશીલ નથી. તે શરીરમાં પણ આવે છે અને દૂર પણ જાય છે. પરમાત્મા તેની સાથે છે, સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, અને સર્વ પદાર્થોમાં વિરાજમાન છે. (૧૧)

દ્યૌઃ પિતા જનિતા નામિરત્ત વન્ધુર્નો માતા પૃથિવી મહીયમ્ ।

ઉત્તાનયોઽશ્વોઽયોનિરન્તરત્રા પિતા દુહિતુર્ગર્ભમાર્ધાત

॥ ૧૨ ॥

પૃચ્છામિ ત્વા પરમન્તે પૃથિવ્યાઃ પૃચ્છામિ વૃણ્ણો અશ્વસ્ય રેતઃ ।

પૃચ્છામિ વિશ્વસ્ય ભુવનસ્ય નામિં પૃચ્છામિ વાચઃ પરમં વ્યોમિ

॥ ૧૩ ॥

હ્યં વેદિઃ પરો અન્તઃ પૃથિવ્યા અયં સોમો વૃણ્ણો અશ્વસ્ય રેતઃ ।

અયં યજ્ઞો વિશ્વસ્ય ભુવનસ્ય નામિર્વ્રહ્માયં વાચઃ પરમં વ્યોમિ

॥ ૧૪ ॥

ન વિ જાનામિ યદિવેદમસ્મિ નિષ્યઃ સંનદ્ધો મનસા ચરામિ ।

યદા માગન્પ્રથમજા કૃતસ્પાદિદ્વાચો અશ્નુવે માગમસ્વાઃ

॥ ૧૫ ॥

(દ્યૌઃ નઃ જનિતા પિતા) પ્રકાશક દેવ અમારો રક્ષક અને ઉત્પાદક છે તે જ (નામિઃ) આ મારું મધ્ય છે અને (નઃ વન્ધુઃ) અમારો ભાઇ છે. તથા (હ્યં મહી પૃથિવી માતા) આ મહાન પૃથ્વી અમારી માતા છે. (ઉત્તાનયોઃ અશ્વોઃ યોનિઃ અત્ર) ઉપરથી પહેાળા બાઢાવાળા આ બે વાસણોનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન અહીં જ છે. અહીં (પિતા દુહિતુઃ ગર્ભ આધાત્) દૂર રહેલી પ્રકૃતિમાં ગર્ભની સ્થાપના કરે છે. (૧૨)

(પૃથિવ્યાઃ પરં અન્તઃ ત્વા પૃચ્છામિ) પૃથ્વીનો છેવટનો અંત કયો છે એ હું તને પૂછું છું, (વૃણ્ણઃ અશ્વસ્ય રેતઃ પૃચ્છામિ) બળવાન અશ્વના વીર્યના વિષયમાં હું પૂછું છું, (વિશ્વસ્ય ભુવનસ્ય નામિં પૃચ્છામિ) સર્વ ભુવનોના કેન્દ્રના વિષયમાં હું પૂછું છું, (વાચઃ પરમં વ્યોમ પૃચ્છામિ) વાણીનું પરમ આકાશ અર્થાત્ ઉત્પત્તિસ્થાન પૂછું છું. (૧૩)

(હ્યં વેદિઃ પૃથિવ્યાઃ પરઃ અન્તઃ) આ વેદી ભૂમિનો દૂરનો છેડાનો ભાગ છે, (અયં સોમઃ વૃણ્ણઃ અશ્વસ્ય રેતઃ) અને તે સોમ બળવાન અશ્વનું વીર્ય છે, (અયં યજ્ઞઃ વિશ્વસ્ય ભુવનસ્ય નામિઃ) આ યજ્ઞ સર્વ ભુવનોનું મધ્યકેન્દ્ર છે, અને (અયં વ્રહ્મા વાચઃ પરમં વ્યોમ) તે બ્રહ્મા વાણીનું પરમસ્થાન છે. (૧૪)

(ન વિ જાનામિ યત્ત હવ હદં અસ્મિ) હું નથી જાણી શકતો છું કેના જેવો છું. (નિષ્યઃ સંનદ્ધઃ મનસા ચરામિ) અંદરથી બંધાએલો છું મનથી ચાલું છું. (યદા કૃતસ્ય પ્રથમજાઃ મા માગન્) ત્યારે સત્યનો પહેલો પ્રવર્તક મારી સમિષ આવી ગયો, (આત્ હત્ અસ્વાઃ વાચઃ માગં અશ્નુવે) તે જ સમયે તેની વાણીના ભાગને મેં પ્રાપ્ત કર્યો. (૧૫)

આ પરમાત્મા ઘુ અર્ધાત સ્પર્શી સમાન પ્રકાશિત છે, તે અમારા સર્વનો પિતા, જનક, બંધુ અને કેન્દ્ર છે. આ પૃથ્વી અર્ધાત પ્રકૃતિ અમારી માતા છે. આ પિતા આ પુત્રીરૂપી પ્રકૃતિમાં ગર્ભનું આધાન કરે છે. જેનાથી સર્વ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થએલ છે. આ બંને પ્રકૃતિ અને પુરુષમાં સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. (૧૨)

આ પૃથ્વીનો છેડેલો અંતિમ ભાગ કયો છે ? બળવાન અશ્વનું વીર્ય કયું છે ? સંપૂર્ણ જગતનું કેન્દ્ર કયું છે ? વાણીનું પરમ ઉત્પત્તિસ્થાન કયું છે ? (૧૩)

(આ મનથી વેદી આ ભૂમિનો છેવટનો અંતભાગ છે. આ સોમરસ તે બળવાન અશ્વનું વીર્ય છે. યજ્ઞ જ સર્વ જગતનું કેન્દ્ર છે અને આ બ્રહ્મા-આત્મા જ વાણીનું પરમ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. (૧૪)

આ આત્મા કેના જેવો છે તેની જાણ નથી. આ આત્મા આ સદૃશમાં બંધાઈને રહેલો છે પરંતુ મનથી મોટી દાઢ-માલ કરે છે. જે સમયે સત્યપ્રભનો પ્રથમ પ્રવર્તક પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ આ દિવ્ય મનની વાણીનું શાસ્ત્ર તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

અપાઙ્ પ્રાઙ્તેતિ સ્વધયા મૃમીતોડમર્ત્યો મર્ત્યેના સયોનિઃ ।

તા શશ્વન્તા વિપૂર્ણા વિચિન્તા ન્યપ્ત્યં ચિકિત્સુર્નિ નિ ચિકિત્સુરન્યમ્ ॥ ૧૬ ॥

સપ્તાર્ધગર્ભા મુવનસ્ય રેતો વિષ્ણોસ્તિષ્ઠન્તિ પ્રદિશા વિધર્મણિ ।

તે ધીતિર્મિર્મનસા તે ધિવશ્ચિતઃ પરિમુવઃ પરિ ભવન્તિ વિશ્વતઃ ॥ ૧૭ ॥

ઋચો અક્ષરે પરમે વ્યોમિન્યસ્મિન્દેવા અધિ વિશ્વે નિષેદાઃ ।

યસ્તન્ન વેદ કિમૃચા કરિષ્યતિ ય દત્તદ્વિદુસ્તે અમી સમાસતે ॥ ૧૮ ॥

ઋચઃ પદં માત્રયા કલ્પયન્તોડર્ધર્ચેનં ચાક્લ્પુર્વિશ્વમેજત્ ।

ત્રિપાદ્ઘ્નં પુરુષ્પં વિ તંષે તેનં જીવન્તિ પ્રદિશશ્ચતસ્રઃ ॥ ૧૯ ॥

(અમર્ત્યઃ મર્ત્યેન સયોનિઃ) અમરઆત્મા મરણુધર્મવાળા શરીરની સાથે એક ઉત્પત્તિસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થઇને (સ્વધયા મૃમીતઃ અપાઙ્ પ્રાઙ્ પતિ) પોતાની ધારણાશક્તિથીયુક્ત બનીને નીચે તથા ઉપર જાય છે (તા શશ્વન્તા વિપૂર્ણા) તે બન્ને શાશ્વત રહેવાવાળા, વિવિધ ગતિવાળા પરંતુ (વિચિન્તા) વિરૂદ્ધ ગતિવાળા છે. તેઓમાંથી (અન્યં નિચિકિત્સુઃ) એકને જાણે છે અને (અન્યં ન નિચિકિત્સુઃ) બીજાને જાણતા નથી. (૧૬)

(મુવનસ્ય રેતઃ સપ્તાર્ધગર્ભાઃ) સર્વ ભુવનોનું વીર્ય સાત અર્ધગર્ભમાં પરિણત થઇને (વિષ્ણોઃ પ્રદિશા વિધર્મણિ તિષ્ઠન્તિ) વ્યાપકદેવની આજ્ઞામાં રહીને વિશેષ યજુધર્મોમાં રહે છે. (તે ધીતિર્મિર્મનસા) તે બુદ્ધિ અને મનથી યુક્ત બનીને તથા (તે વિવશ્ચિતઃ પરિમુવઃ) તે જ્ઞાની અને સર્વત્ર ઉપસ્થિત થઇને (વિશ્વતઃ પરિ ભવન્તિ) સર્વ તરફથી ઘેરે છે. (૧૭)

(પરમે વ્યોમન) પરમ આકાશમાં ઉત્પન્ન થનારા (યસ્મિન્ ઋચઃ અક્ષરે) જે મંત્રના અક્ષરમાં (વિશ્વે દેવાઃ અધિ નિષેદાઃ) સર્વ દેવો નિવાસ કરે છે, (યઃ તત્ ન વેદ) જે તે વાત નથી જાણતો તે (ઋચા કિં કરિષ્યતિ) વેદના મંત્રો લઇને શું કરશે ? (યે હત્ તત્ વિદુઃ તે હમે સમાસતે) જે નિશ્ચય-પૂર્વક તેને જાણે છે તેઓ આ ઉત્તમસ્થાનમાં બેસે છે. (૧૮)

(ઋચઃ પદં માત્રયા કલ્પયન્તઃ) મંત્રના પદને માત્રાથી સમર્થ બનાવે છે. (અર્ધર્ચેનં એજત્ વિશ્વં ચાક્લ્પુઃ) અર્ધામંત્રથી આલનારા જગતને સમર્થ કરે છે. આ પ્રકારે (ત્રિપાત્ ઘ્નં પુરુષ્પં વિ તસ્યે) ત્રણ પદોવાળું જ્ઞાન બહુરૂપોથી સ્થિર થયું છે. (તેન ચતસ્રઃ પ્રદિશઃ જીવન્તિ) તેનાથી ચારે દિશાઓ ભરેલી રહે છે. (૧૯)

આ આત્મા અમર છે, તથાપિ મરણુધર્મવાળા શરીરની સાથે રહેવાને કારણે વિવિધ યોનિઓમાં જન્મે છે. તે પોતાની ધારકશક્તિઓની સાથે જ શરીરમાં આવે છે અથવા શરીરથી મુક્ત થાય છે. આ જન્મે શાશ્વત છે અને ગતિમાન પણ છે. તે પણ તેમનો ગતિઓમાં ધણું ફેરફાર છે. તેમાંથી એકને જાણે છે, પરંતુ બીજાનું જ્ઞાન થતું નથી. (૧૬)

સર્વ બનેલા પદાર્થોનું મૂળ બીજ સાત તત્ત્વોમાં છે. આ સાતે મૂળતત્ત્વ વ્યાપક પરમાત્માની આજ્ઞામાં કાર્ય કરે છે. જ્ઞાની લોકો મનથી આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને સર્વત્ર ઉપસ્થિત થવાથી સમાન જ્ઞાનવાન બને છે. (૧૭)

આ મોટા આકાશમાં સખ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સખ્દોથી થનારી ઋચના અક્ષરમાં અનેક દેવતાઓનો નિવાસ હોય છે. જે બાલુસ આ વાતને જાણતો નથી તે માત્ર મંત્રને લઇને શું કરશે ? પરંતુ જે આ તત્ત્વને જાણે છે તેઓ પરમપદમાં જઇને વિરાજમાન થાય છે. (૧૮)

સૂયવસાદ્ભગવતી હિ મૂયા અધા વયં ભગવન્તઃ સ્યામ ।

અદ્ધિ તૂળમગ્ન્યે વિશ્વદાત્રીં પિબં શુદ્ધમંદુકમાચરન્તી

॥ ૨૦ ॥

ગૌરિન્મિમાય સલિલાનિ તક્ષત્યેકપદી દ્વિપદી સા ચતુષ્પદી ।

અટાપદી નવપદી વમુવૃપીં સહસ્રાક્ષરા ભુવનસ્ય પદ્ધતિસ્તર્યાઃ સમુદ્રા

અધિ વિક્ષરન્તિ

॥ ૨૧ ॥

કૂળ્પં નિયાનં હરયઃ સુપર્ણા અપો વસાનાં દિવમુત્પતન્તિ ।

ત આવૃત્તન્તસદનાહૃતસ્યાદિદ્વૃતેનં પૃથિવીં વ્યુદ્ધિઃ

॥ ૨૨ ॥

અપાદેતિ પ્રથમા પદ્વૃતીનાં કસ્તદ્વાં મિત્રાવરુણા ચિકેત ।

ગર્ભો મારં મરત્યા ચિદસ્યા ક્ષતં પિપર્ત્યનૃતં નિ પાતિ

॥ ૨૩ ॥

હે (અગ્ન્યે) ન મારવા યોગ્ય ગાય ! તું (સુ-યવસ-અદ્ ભગવતી હિ મૂયાઃ) ઉત્તમ ઘાસ ખાનારી ભાગ્યશાળી બન, (અધા વયં ભગવન્તઃ સ્યામ) અને અમે ભાગ્યવાન્ બનીશું. (વિશ્વદાત્રીં તૂળં અદ્ધિ) સર્વદા તૂણુ બક્ષણુ કર, (આચરન્તી શુદ્ધં મંદુકં પિબ) બ્રમણુ કરતી કરતી શુદ્ધ જળ પી. (૨૦)

(ગૌ રૂત્ સલિલાનિ તક્ષતિ) ગાય નિશ્ચયથી પાણીને હડોળતી (મિમાય) શબ્દ કરે છે. (સા એકપદી દ્વિપદી ચતુષ્પદી) તે એક પગવાળી, બે પગવાળી, ચાર પગવાળી (અટાપદી નવપદી) આઠ પગવાળી કે નવ પગવાળી (વમુવૃપી) બહુરૂપ થવાની ઈચ્છા કરવાવાળી (સહસ્ર અક્ષરા) હજારો અક્ષરોવાળી (ભુવનસ્ય પંક્તિઃ) ભુવનની પંક્તિ છે. (તર્યાઃ સમુદ્રાઃ અધિ વિક્ષરન્તિ) તેનાથી સર્વ સમુદ્રના રસ વહે છે. (૨૧)

(અપઃ વસાનાઃ) પાણીને પોતાની સાથે લેતાં લેતાં (સુપર્ણાઃ હરયઃ) ઉત્તમ ગતિવાળું સૂર્યકિરણ (કૂળ્પં નિયાનં દિવં) સર્વનું આકર્ષણ કરવાવાળો સર્વના ગતિરૂપ સૂર્યને (ઉત્પતન્તિ) થઠે છે. (તે ક્ષતસ્ય સદનાત્) તે જલના સ્થાનરૂપ અંતરિક્ષમાંથી (આવૃત્તન્) નીચે આવે છે, (આત્ રૂત્ ધૃતેન પૃથિવીં વિ કુદ્ધુઃ) અને પૃથ્વીથી જૂમિને બોંબલે છે. (૨૨)

(પદ્વૃતીનાં પ્રથમા અપાત્ પતિ) પગવાળી પ્રાકૃત મૂર્તિઓમાં પ્રથમસ્થાનમાં રહેનારી શક્તિ પાદ-રહિત હોય છે. હે મિત્ર અને વરુણ ! (વાં કઃ તત્ ચિકેત) તમારા બેમાંથી કોણુ તેને જાણે છે ? (ગર્ભઃ અસ્યાઃ મારં આમરતિ ચિત્) ગર્ભમાં રહેનારો આ પ્રકૃતિનો બાર ઉઠાવે છે, તે જ (ક્ષતં પિપર્તિ) સત્યની પૂર્ણતા કરે છે અને (અનૃતં નિ પાતિ) અસત્યનો નાશ કરે છે. (૨૩)

મંત્રોના પાદ માત્રાઓની સંખ્યાથી ગણાય છે. આ મંત્રના અર્ધા ભાગથી જ સંપૂર્ણ ચેતન અને વિશ્વ સામર્થ્યવાન બને છે. આ ત્રિપાદ ધાર અનેક રૂપોમાં રિધર યજ્ઞેલે અને તેનાથી જ ચારે દિશા ઉપરિશાઓનું જીવન શરૂ થાય છે. (૧૯)

હે અવધ વાકુરૂપી ગાય ! તું અર્થાત્ તમારો ઉપયોગ કરનારો વક્તા ઉત્તમ સાત્વિકઅગ્નિથી ઉત્તમ ભાગ્યયુક્ત ગાય અને તારા ભાગ્યથી અને પશુ ભાગ્યશાળી બનીએ. સર્વદા શુદ્ધ જળ અને અમનું સેવન કર. (૨૦)

આ વાકુરૂપી ગાય અર્થાત્ કામ્યમય વાકુ એક, બે, ચાર, આઠ અથવા નવ પાદોવાળા છ-દર્માં વિભક્ત થઇ છે તે અનેક પ્રકારની છે અને દળર અક્ષરો સુધી તેની મર્યાદા છે. માત્રો કે તે સર્વ જીવનોને પૂર્ણ કરવાવાળી છે અને તેનાથી ત્રિવિધ રસો શવે છે. (૨૧)

પાસે અને દૂર મેં ધુમાડાને જોયો અને તેથી અગ્નિનું અનુમાન કર્યું, તે અગ્નિ પર વીરલોક નાના બળદને પરિપક્વ બનાવે છે. આ યજ્ઞકર્મ સર્વથી પ્રથમ પ્રારંભમાં થતાં હતાં. (૨૫)

ત્રણ દેવ કિરણોવાળા છે અર્થાત્ પ્રકાશમાન છે. તેમાંથી એક વર્ષમાં એકવખરે પ્રકાશે છે, બીજો પોતાની તિજ-શક્તિઓથી સર્વ વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે અને ત્રીજાની માત્ર ગતિ જ જણાય છે, પરંતુ તેનું રૂપ દેખાતું નથી. (૨૬)

વાણીના ચાર સ્થાન છે તેને મનનરીલ્લ પ્રહારાની જાણ છે. તેમાંથી ત્રણ સ્થાન હૃદયમાં ગુપ્ત છે અને મનુષ્ય જે બોલે છે તે ચતુર્થ સ્થાનમાં વ્યક્ત થતી વાણી છે. (૨૭)

સત્ય કેવળ એક જ તત્ત્વ છે પરંતુ યાની લોકો તે એક સત્યતત્ત્વનું વર્ણન તેના સુણેના બોધ પ્રમાણે અનેક નામોથી કરે છે. તે એક સત્યતત્ત્વને તેઓ ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ વગેરે જિજ્ઞાસુ નામો આપે છે. (૨૮)

એક આત્માનાં અનેક નામ

છન્દોનું મહત્ત્વ

વાણી અને ગૌરક્ષણ

ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ, જગતી ઇત્યાદિ સાત છંદ મૂખ્ય છે, તેના બેઠ બીજા ધણા છે. આ સાત છન્દોમાં વેદનું જ્ઞાન ભરેલું છે તેથી તે કહ્યું છે કે- આજ્ઞાનનું આચ્છાદન કરીને જ્ઞાનને પ્રકાશમાન કરનાર આ છન્દો છે. આ છન્દોમાં કયા પ્રકારનું જ્ઞાન ભરેલું છે તે વિષયમાં થોડું વિવરણ પ્રથમ મંત્રમાં છે. તેમાં કહ્યું છે—

(ગાયત્રે-ગાય-ત્રં) ગાયત્રી છંદમાં (ગાય-) પ્રાણેનું (ત્રં) રક્ષણ કરવાનું જ્ઞાન છે, જે લોકો ગાયત્રી છંદવાળા મંત્રોનું ઉત્તમ રીતે અભ્યાસ કરશે, તેઓ પ્રાણરક્ષા કરવાની વિદ્યા ઉત્તમ રીતે જાણી શકશે. (જૈન્ટુમાત્) ત્રિષ્ટુપ છંદમાં (જૈ-ન્ટુમં) ત્રણેના અર્થાત્ પ્રકૃતિ, જીવાત્મા અને પરમાત્માનું ગુણવર્ણન છે. આ કારણથી ત્રિષ્ટુપ છંદવાળા મંત્રોનું જેઓ ઉત્તમ રીતે અભ્યાસ કરશે, તેમને પ્રકૃતિ

યજ્ઞ શકે છે. એટલા મારે જ આ મંત્રમાં આગળ કહ્યું છે કે—

ય इत् तत् विदुः ते समस्तत्वं ज्ञानयुः । (મં. ૧)

“ જે યાની આ જ્ઞાનને-વૈદિકજ્ઞાનને યથાવત્ જાણે છે તે અમૃતને અર્થાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ” ઉપરોક્ત છંદોની વિદ્યાને જાણનારા મોક્ષના અધિકારી બને છે. તેના અર્થ એવો નથી કે તેઓ કેવળ મોક્ષના જ અધિકારી છે અને આ જગતની ઉત્પત્તિને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પરંતુ જેઓ જાતિ-કિં ઉત્પત્તિને જેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તેવી રીતે જ તેઓ આત્મિક ઉત્પત્તિને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. જે લોકો મોક્ષના અથવા અમૃતતત્ત્વના અધિકારી હોય છે તેઓ સામાન્ય રીતે ભૌતિક ઉત્પત્તિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એ કહેવાની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, રાજા જનક, શ્રીરામચંદ્ર ઇત્યાદિ મુક્તપુરુષ આ લોકોનો વ્યવહાર કરવામાં પણ પૂર્ણ દક્ષ હતા અને તેમણે વૈદિકવ્યવહાર ઉત્તમ રીતે કર્યા હતા, અને તેઓ અમૃતતત્ત્વના અધિકારી હતા એ વિષયમાં તે

પાસે અને દૂર મેં ધૂમાગ્રને જોયો અને તેથી અગ્નિનું અનુમાન કર્યું, તે અગ્નિ પર વીરલોક નાના બળદને પરિપક્વ બનાવે છે. આ યજ્ઞકર્મ સર્વથી પ્રથમ પ્રારંભમાં યતાં હતાં. (૨૫)

ત્રણ દેવ કિરણોવાળા છે અર્થાત્ પ્રકાશમાન છે. તેમાંથી એક વર્ષમાં એકવખરે પ્રકાશે છે, બીજી પોતાની નિઃ-શક્તિઓથી સર્વ વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે અને ત્રીજીની માત્ર ગતિ જ જણાય છે, પરંતુ તેનું રૂપ દેખાતું નથી. (૨૬)

વાણીના ચાર સ્થાન છે તેને મનનશીલ જ્ઞાનશાની બાજે છે. તેમાંથી ત્રણ સ્થાન હૃદયમાં યુગ્મ છે અને મનુષ્ય જે બોલે છે તે યતુર્થ સ્થાનમાં વ્યક્ત સતી વાણી છે. (૨૭)

સત્ય કેવળ એક જ તત્વ છે પરંતુ જ્ઞાની લોકો તે એક સત્યતત્ત્વનું વર્ણન તેના ગુણોના બોધ પ્રમાણે અનેક નામોથી કરે છે. તે એક સત્યતત્ત્વને તેઓ ઇદ્ર, મિત્ર, વરૂણ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન નામો આપે છે. (૨૮)

એક આત્માનાં અનેક નામ

છન્દોનું મહત્ત્વ

વાણી અને ગૌરક્ષણ

ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ, જગતી ઇત્યાદિ સાત છન્દ મૂખ્ય છે. તેના મેદ બીજા પણ છે. આ સાત છન્દોમાં વેદનું જ્ઞાન બારેહું છે તેથી તે કહ્યું છે કે- અજ્ઞાનનું આગ્રહન કરીને જ્ઞાનને પ્રકાશમાન કરનાર આ છન્દો છે. આ છન્દોમાં કયા પ્રકારનું જ્ઞાન બારેહું છે તે વિષયમાં શોકુ વિવરણ પ્રથમ મંત્રમાં છે. તેમાં કહ્યું છે—

(ગાયત્રે-ગાય-ત્રે) ગાયત્રી છન્દમાં (ગાય-) પ્રાણોનું (ત્રે) રક્ષણ કરવાનું જ્ઞાન છે. જે લોકો ગાયત્રી છન્દવાળા મંત્રોનું ઉત્તમ રીતે અધ્યયન કરશે, તેઓ પ્રાણરક્ષા કરવાની વિદ્યા ઉત્તમ રીતે બાજી શકશે. (ત્રિષ્ટુપમાત્ર) ત્રિષ્ટુપ છન્દમાં (ત્રિ-ષ્ટુપ) ત્રણના અર્થાત્ પ્રકૃતિ, જીવાત્મા અને પરમાત્માનું શુદ્ધવર્ણન છે. આ કારણથી ત્રિષ્ટુપ છન્દવાળા મંત્રોનું જેઓ ઉત્તમ રીતે અધ્યયન કરશે, તેમને પ્રકૃતિ વિદ્યા, આત્મવિદ્યા, અને બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન યથ શકશે, અને તેઓ પ્રકૃતિવિદ્યાથી ઐતિકમુખ અને આત્મવિદ્યાથી અશ્વતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકશે, આ પ્રકારે વેદમંત્રોની વિદ્યા ઇદ્ર-પરલોકના સુખનું સાધન બની રહે છે.

(જગતિ જગત્) જગતિ છન્દમાં જગત્ સંબંધી જ્ઞાન વર્ણ છે. જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્ય આ જગતમાં વિજયી

યથ શકે છે. એટલા માટે જ આ મંત્રમાં આગળ કહ્યું છે કે—
ય इत् तत् विदुः ते अमृतत्वं आनयुः । (મં. ૧)

“ જે જ્ઞાની આ જ્ઞાનને-વૈદિકજ્ઞાનને યથાવત્ બાજે છે તે અશ્વતત્ત્વને અર્થાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ” ઉપરાંત છન્દોની વિદ્યાને બાજીનારા મોક્ષના અધિકારી બને છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ કેવળ મોક્ષના જ અધિકારી છે અને આ જગતની ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પરંતુ જેઓ જગતિક ઉન્નતિને જેથી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તેવી રીતેજ તેઓ આત્મિક ઉન્નતિને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. જે લોકો મોક્ષના અર્થમાં અશ્વતત્ત્વના અધિકારી હોય છે તેઓ સામાન્ય રીતે ભૌતિક ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એ કહેવાની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, રાજા જનક, મીરામચંદ્ર ઇત્યાદિ મુક્તાપુરુષ આ લોકોનો વ્યવહાર કરવામાં પણ પૂર્ણ દક્ષ હતા અને તેમણે ઐતિકવ્યવહાર ઉત્તમ રીતે કર્યા હતા, અને તેઓ અશ્વતત્ત્વના અધિકારી હતા એ વિષયમાં તે કોઇને શંકા જ નથી. આ પ્રકારે આ વેદમંત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારો મનુષ્ય ઇદ્ર-પરલોકમાં પરમ ઉચ્ચગતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. દરેક મનુષ્ય જે આ બુલોકમાં દેહ ધારણ કરીને આગ્યો છે તે અમરતાત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ છે. તેથી કહેવાય કે વેદનું જ્ઞાન પ્રત્યેક મનુષ્યને ઉન્નતિનો માર્ગ બતાવવા સમર્થ છે.

છે. વેદવાણીરૂપી ગાયત્રી જ્ઞાન મળે છે અને જોમાતાથી પોષક અન્ન મળે છે. આ પ્રકારે આ બન્ને ગાયો ઐશ્વર્યનું પ્રદાન કરે છે. જે પ્રકારે આ ગાય માતા પોતાના (વત્સં ઇચ્છન્તિ) વાછરડાની ધૂમ્મસ કરતી કરતી ધરમાં આવે છે તે જ પ્રકારે આ વેદવાણી પણ આ ભૂમંડળ પર એટલા માટે આતીલું શુદ્ધ છે કે એનાથી અનંત માનવજનો જ્ઞાનામૃતનું પાન કરે અને અમર બને. આ પ્રમાણે બન્ને ગાયોને પોતાના વાછરડાના પાલન પોષણની ધૂમ્મસ છે. આ ગાયો (મહત્તે સૌમયાય ઘર્ચતાં) અમારું સૌભાગ્ય વધારે. તે તો વધારે છે જ પરંતુ મનુષ્ય માટે એ ઉચિત છે કે તે ગાયો પાસે ભય અને તેમનો અમૃતરસ પીને ધુણ બને. આ ગાયો તો અમારું કલ્યાણ કરવા માટે તૈયાર જ છે, પરંતુ મનુષ્ય જ એવા મંદમતિ છે કે તેઓ ગાયનું દૂધ પીતા નથી અને લેસની પાછળ લટકે છે. તે જ પ્રમાણે વેદવાણીનું શરણ લેતા નથી પરંતુ તેઓ અન્ય શયોના શરણ શોધે છે અને ભ્રમમાં ફસાઈ જાય છે. તેથી આ ઉપદેશ સર્વ મનુષ્યોએ લેવો જોઈએ. જે મનુષ્ય પોતાની ઉત્પત્તિ કહ્યું છે તે ગાયનું દૂધ પીએ અને વેદનો ઉપદેશ મેળવ્યું કરે.

ગાય પણ (ગોઃ મિપ્તં વરસં ધર્મમિત્) પોતાના ઉત્પત્તિ વાછરડા પર જ પ્રેમ કરી શકે છે. જો વાછરડું પ્રેમથી માતા પાસે ન ગયું અથવા કોઈ પેદાની બાધિને લીધે દૂધ ન પીએ તો તેમાં ગાય યું કરે કે તેથી બચ્ચામાં ઉત્સુકતા બેઠકાં. જે બચ્ચાઓનું પેટ સાફ છે, ભૂખ સરસ લાગે છે અને જેની પાચનશક્તિ સારી છે તે જ બચ્ચાઓને માતાના દૂધથી લાભ થાય છે. તે જ પ્રકારે વેદવાણીરૂપી ગાય પણ ઉત્સુક શિષ્યને જ લાભ પહોંચાડી શકે છે. જે મનુષ્ય વેદ ન વાંચે, વાંચવા છતાં તેનો અર્થ સમજવાનું કષ્ટ ન કરે, કદાચ સમજે તો પણ તેનું અનુદાન ન કરે, અનુદાન કરવાને વખતે તત્પર ન રહે તેને વેદવાણીરૂપી ગાયથી શો લાભ થવાનો હતો ? આ પ્રમાણે મુમુક્ષુ બનવું પણ અગત્યનું છે. આ ગાય (પયોમિઃ માયું અમિમિતે) પોતાના દૂધની સાથે પ્રકાશ પણ ફેલાવે છે. આ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સવારે ગાય દોઢવડ રહે કે તરત જ મૂર્ચ્છા થાય છે અને વિદ્યાર્થી સર્વત્ર પ્રકાશ જ પ્રકાશ થઈ રહે છે. વેદવાણીરૂપી ગાય પણ પોતાનું જ્ઞાનરૂપી અમૃત આપે છે અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઉપાસકના મનમાં ફેલાવે છે. આ પ્રકારે બન્ને રચણે દૂધ આપવાનું અને પ્રકાશ ફેલાવવાનું તત્ત્વ સમાન છે.

ગાયની સહાયતા

આ ગાય (ધ્વસનૌ અધિશ્રિતા) વિનાશને સમયે આશ્રય કરવા ગોચર છે. રોગ, નબળાઈ, અપચત વગેરે સ્થિતિમાં ગાયનું દૂધ જ અમૃત જેવું છે. રોગી અવરધામાં અથવા સુવાતર વખતે ગાયનું દૂધ જ લાભપ્રદ છે. તે જ પ્રમાણે ઉદાસ થવાથી તથા જનતાનો નાશ થવા પછી જો મોક્ષમાર્ગનો માર્ગ સ્વીકારવો હોય તો તે સમયે વેદરૂપી ગાયનો જ આશ્રય કરવો જોઈએ. ત્યાં વેદના મંત્ર જ (માયું મિમાતિ) માર્ગમાં દીપકની જેમ સહાયક બને છે. (સા ચિત્તિમિઃ મત્યાન્ન નિચકાર) તે ગાય મનુષ્યને ચિત્ત અને મનનશક્તિઓથી સહાયક બને છે, અર્થાત્ ગાયના દૂધથી મનુષ્યની શુદ્ધિ તીવ્ર બને સદૃશ થાય છે, અને મનુષ્ય શુદ્ધિમાન બને છે. વેદરૂપી ગાયથી પણ મનુષ્ય મનન કરી શકે છે, મનનશક્તિ વધારવાને કારણે જ છન્દને મંત્ર કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે બન્ને રચણે ગાયો મનન શક્તિથી મનુષ્યની સહાયતા કરે છે. (વિદ્યુત્ત ધ્રુવશ્ચી) તે વિજળી જેવી હોય છે. જે પ્રમાણે વિજળી વેગ વધારે છે તે પ્રમાણે જ્ઞાનના દૂધના સેવનથી મનુષ્યમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે, અને વેદના જ્ઞાનથી શુદ્ધિની તીવ્રતા વધે છે. વિજળીની જેમ શુદ્ધિ અને તેજ વધારવાનું કાર્ય બન્ને ગાયોથી થાય છે.

અહીં સુધી સાત મંત્રમાં ગાયો અને વેદવાણીનું એક સરખું વર્ણન કરેલું છે, અને આગળ ૨૦ અને ૨૧ આ બે મંત્રોમાં એવું જ વર્ણન છે. તેથી વિષય એક સરખો હોવાને કારણે તે બે મંત્રો અહીં આપીએ છીએ.

આ ગાયો (સુ-ચક્ષ-અદ્) ઉત્તમ જ્ય ખાવાવાળી હોવાથી (મગધતો મૂયાઃ) લાગ્યવાન થાય છે. જો તે ખીબ કોષ લલકા પદાર્થ ખાવા માંડે તો તેનું દૂધ તેટલું ઠીન-કારી બને નહિ. વેદવાણીરૂપી ગાયની બાબતમાં જોઈએ તો જ્ય બહાણુ કરવાથી વળોત્ત્યાર ઉત્તમ અને શુદ્ધ બને છે. અહીં આ પણ જોષ થકાસ છે જે જ્ય અને યોગ્ય ખાનારાઓ વળોત્ત્યાર સારી રીતે કરી શકે છે અને ઉત્તમ, સદૃશ અને તીવ્ર શુદ્ધિવાળા પણ થાય છે. આ રીતે અમે—

મઘા વયં મગધન્તઃ સ્યામ । (મં. ૨૦)

“ આનાથી અમે પણ ભાગ્યવાન બનીએ. ” અર્થાત્ અમે પણ જવનું અન્ન ખાઈને શુદ્ધિમાન બનીએ, અને ગાય પણ જવનું બહાણુ કરીને ઉત્તમ દૂધ આપનારી થાઓ. જવનું

રમણ સખ્યા જેવો છે. જે જીવાત્મા અમર છે તો દેહ પ્રાપ્તિની પહેલાં અને દેહપાતની પછી પણ રહેશે જ. દેહના મરવાથી તે મરશે નહિ અને દેહના જન્મથી તે જન્મશે નહિ. આ જીવ પોતાની નિજશક્તિઓથી જ રહે છે. તેની આ (સ્વચ્છા) નિજશક્તિ છે. તેથી તે હંમેશા તેની સાથે જ રહે છે, અને કરી પણ દૂર થતી જ નથી. પરંતુ શરીરની શક્તિ અનાદિ પદાર્થો પર અવલંબિત રહે છે, અને તેથી શરીરની શક્તિએને “સ્વ-ચ્છા” નહિ કહી શકાય. આત્માની શક્તિનું નામ “સ્વચ્છા” છે કારણ કે તે કોઈ બાહ્ય આધાર પર અવલંબિત નથી. શરીર મળે યા ન મળે તો પણ તે તેની સાથે એક સરખી રહે છે. પૂર્વ શરીર હોય પછી અને બીજું શરીર ધારણ થાય ત્યાં સુધી આત્મા નિજશક્તિઓથી વિચરે છે, તે જ પ્રમાણે શરીરમાં દાખલ થયા પછી તે જ શક્તિએને શરીરમાં નિયુક્ત કરીને તેમની પાસેથી કામ કરાવે છે. અમર હોવા છતાં પણ (મર્ચેન સયોનિઃ) મર્ત્ય શરીરની સાથે સમાન યોનિમાં આવે છે અર્થાત્ જે યોનિમાં જે જાતિના પ્રાણીમાં આત્મા જાય છે તે જાતિની યોનિમાં જન્મને તે શરીરને પ્રાપ્ત કરે છે. આ મુનુસોકતું જીવન ક્ષણભંજર હોય છે, કારણ કે શરીરનું ગમે તેટલું રક્ષણ કરવા છતાં કોઈને કોઈ વખતે મરી જવાનું જ છે. એથી કહ્યું છે કે—

હા: સં-માન, સઃ અઘ મમાદ । (મં. ૬)

“જે કાલે ઉત્તમ પ્રકારે જીવિત હતો તે આજે મરી જાય છે.” આજે સવારે જે કવિત હોય છે તે સાંજના વખતે મરી જાય છે. આ પ્રકારે પિતા, માતા, પુત્ર, ભાઈ ક્ષત્રાદિ મરી રહ્યા છે એ જોઈને આપણને પણ એક દિવસ ક્યારેકને ક્યારેક મરવાનું છે એમ ખાતરી થાય છે. જોકે આપણું શરીર મરી જશે તો પણ આ શરીરનો અધિષ્ઠાતા કદાપિ મરવાનો છે જ નહિ, તે અમર છે, તે કદી બાળક બનતો નથી અથવા વૃદ્ધ પણ થતો નથી. વેદવેદોમાં એક જ અવરથામાં રહે છે તેથી તેને (યુવાનં સન્તં) પુરા કહે છે. આ જીવાત્માને યુવા કહેવામાં આવે તો પરમાત્માને વૃદ્ધ અથવા પુરાણપુરુષ કહેવો યોગ્ય છે. તેનું નામ આ મંત્રમાં “પલિત” અર્થાત્ સફેદ વાજવાળો વૃદ્ધ કહ્યો છે. આ પલિત પૂર્વોક્ત પુરાને મળી જાય છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે તેથી આ એક દેહીય જીવાત્માને ચારે તરફથી ઘેરી લે છે.

તેથી કહેવામાં આવે છે કે તે પરમાત્મા તે જીવાત્માને જોઈ જાય છે એટલે કે પોતાના પેટમાં રાખે છે. (યુવાનં સંતં પલિતઃ જગાર) તરૂંજીને વૃદ્ધ મળી જાય છે. આથી બનેલા આકારનું પ્રમાણ સ્પષ્ટ થાય છે. તરૂંજી જીવાત્માને વૃદ્ધ પરમાત્મા મળી જાય છે તેથી તે વૃદ્ધ તરૂંજી કરતાં ઠેકથો મહાન હશે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

આ જીવાત્મા “નિષુ” છે અર્થાત્ કમંડીય છે. કમં કરવાવાળો છે અને વિવિધ કમો કરવા માટે જ શરીર ધારણ કરે છે. શરીર ધારણ કરવાનો હેતુ આ છે—

સઃ માતુઃ યોના અન્તઃ પરિવીતઃ વહુમજા નિક્રાંતિઃ આવિવેશ । (મં. ૧૦)

“તે જીવાત્મા જ્યારે માતાની યોનિમાં—ગર્ભાશયમાં હોય છે તે સમયે પ્રકૃતિના શરીરથી પરિવેષિત થાય છે અને પછીથી અનુકૂળ સમયમાં બહુત પ્રગ્ન પ્રસવનારી આ ભૂમિ પર અથવા આ પ્રકૃતિમાં આવિષ્ટ થઈને પૃથ્વીપર અવતીર્ણ થાય છે.” તે જ વિવાહાદિ દ્વારા તે પોતાના સંતાનાદિ ધર્ષા વધારે છે. વંશનો વિસ્તાર કરે છે અને સમય પુરો થતાં મરી જાય છે, પછી તેને તેનું જ નવીન શરીર મળે છે. આ કમ વારંવાર ચાલ્યા જ કરે છે. આ તેનું આવવું અને જવું એ નિયમને અનુસાર કરનારો જે કોઈ છે તેના નિયમને તે સમજતો નથી—

યઃ ફં ચકાર અસ્ય સઃ ન વેદ । (મં. ૧૦)

“જે આ સર્વ કરે છે તેના તે કર્તૃત્વને તે જાણતો નથી.” પ્રત્યેક મનુષ્ય તેનો વિચાર કરીને જાણી શકે છે. પોતે પોતાને અદી કોણ લાવ્યું, કવિત અથવા કોણ નિપત કરે છે ક્ષત્રાદિ વિષય દરેક મનુષ્ય જાણી શકતો નથી. પરંતુ—

યઃ ફં દદર્શ સસાત્ત્વં હિરુગ્નં ઇત્તુ । (મં. ૧૦)

“જે તેને જુએ છે અર્થાત્ તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેની નીચે જ—તેની બહુ જ નજીક તે વિદ્યમાન રહે છે.” તેને માટે તે સમીપમાં સમીપ છે, પરંતુ અન્ય મનુષ્યોને માટે તે ધણો જ દૂર હોય છે, અર્થાત્ તેનું દૂરપણ અથવા નજીકપણ મનુષ્યના પ્રવર્તન પર નિર્ભર છે.

આ જીવાત્મા (મો-પાં) હિન્દ્રિયોનું પાલન કરવાવાળો છે, પોતાના શરીરમાં જીવનશક્તિનો સંચાર કરીને સર્વ શરીરને જીવિત રાખવાવાળો છે. તેથી તે (અનિપચમાનં) નિમ્ને

ધારાની ઇચ્છા હોય તો વનસ્પતિના સેનથી જ તે વધી શકે છે કારણ કે સોમાદિ ઔષધિઓમા જ (અશ્વસ્ય રેત) અશ્વવીર્ય છે જે લોકો માંસ ભક્ષણની તરફેણ કરનારા છે તેઓ આ વેદના ઉપદેશથી બેધ લે વેદમા " સોમ " ને જ અન કહેલ છે, માંસને નહિ સોમને જ અશ્વવીર્ય કહેલ છે, માંસને નહિ જે નાશકરણને માટે મનુષ્ય પ્રપત્ન કરે છે તે વાણ લોકો કેવળ ધાસ જ અર્થાત્ વનસ્પતિ ખાધને જ વાણ બનેલો છે, માંસ ખાધને નથી બન્યો તેથી સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જે (અથા ઔષધિ વનસ્પતિના અન્નમા છે તે માંસમાં નથી તેથી જે પોતાનું બધું ધારવા ભાગતા હોય તેઓ માંસ ભક્ષણ ન કરે પરંતુ ચોચા વનસ્પતિઓનું સેન કરીને પોતાનું રીયં વધારે જે લોકો પૂછે છે કે વેદમા માંસ ભક્ષણને માટે અનુ કૂળ સ મતિ છે કે પ્રતિકૂળ ? તેમણે આ પ્રશ્નોત્તરનો ત્રિચાર કરવો જોઈએ અને જાણવું જોઈએ કે સોમાદિ ઔષધિઓના રસરૂપ આ ૧૪ વેદાનુકૂળ મનુષ્યોનું ભક્ષ્ય અન છે વેદમાં માંસને ભક્ષ્ય અન તરીકે કોઇ પણ ઠેકાણું કહેતું નથી

પ્રશ્ન- વિશ્વસ્ય મુવનસ્ય નામિ પૃચ્છામિ । (મ ૧૩)

ઉત્તર- અય યદ્ધ વિશ્વસ્ય મુવનસ્ય નામિ । (મ ૧૪)

" સર્વ જીવનો ડેન્દ્ર કયુ છે ? યદ્ધ જ સર્વ જીવનો ડેન્દ્ર છે " મધ્યમિદુને કેન્દ્ર કહે છે આ મધ્યમિન્દુ પર સર્વ પાશરચના રચનામા આવે છે મધ્યમિન્દુ પર જ આખા ચક્રની સ પૂર્ણ સ્થિતિ હોય છે જે મધ્યમિદુ પોતાની જગ્યા-એથી ખસી ગયું તો ચક્રની ગતિ નષ્ટ થઇ નાશ છે તેથી આ પ્રશ્નમાં પૂછવામાં આવ્યું છે કે આ વિશ્વનું કેન્દ્ર કયુ છે અર્થાત્ કયા કેન્દ્ર પર આ વિશ્વ ઢાળે રહ્યું છે ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે આ વિશ્વનું કેન્દ્ર યદ્ધ છે, અર્થાત્ યદ્ધ પર જ આ સર્વ વિશ્વ રચાયે રહ્યું છે યદ્ધ એટલે યદ્ધ ગયા તો વિશ્વ રહેશે નહિ યદ્ધ વિષિદીન થઇ જશે તો વિશ્વની રચના નષ્ટ થશે આ દર્શના માટે અહીં કહ્યું છે કે સ પૂર્ણ વિશ્વની સ્થિતિ યદ્ધ પર જ છે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—

એનેન પ્રસવિવ્યયમેષ યોઽસ્તિવણકામધુક્ ।

(૬૫ ગી. ૩૧૦)

આ યદ્ધ દ્વારા તમે યદ્ધને પ્રાપ્ત થાઓ, આ યદ્ધ તમને સર્વ કામના આપનારો થાઓ એમ ને કહ્યું છે તે એટલા માટે જ કે તે વિશ્વની ઉત્પત્તિનું કેન્દ્ર છે સ પૂર્ણ વેદમા ' યદ્ધ ' વિષય કહેલો છે તેનું પણ તે જ કારણ છે કે યદ્ધ

એ જ સર્વ વિશ્વનું કેન્દ્ર છે આ કેન્દ્રને જાણવા માટે જ સર્વ ઉત્પત્તિ થયા છે, હવે અંતિમ પ્રશ્ન જોઈએ—

પ્રશ્ન- વાચ પરમં વ્યોમ પૃચ્છામિ । (મ. ૧૩)

ઉત્તર- અય વ્રહ્મા વાચ પરમં વ્યોમ । (મ ૧૪)

" વાણીનું પરમ આકાશ અર્થાત્ ઉત્પત્તિસ્થાન કયા છે ? આ બ્રહ્મા જ વાણીનું પરમ ઉત્પત્તિસ્થાન છે " આકાશનો શબ્દ શબ્દ છે અને શબ્દ આકાશમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે અહીં માત્ર (વાચઃ વ્યોમ) વાણીનું આકાશ જ પૂછેલું નથી, પરંતુ (વાચ પરમં વ્યોમ) વાણીનું પરમ આકાશ પૂછેલું છે આકાશનું પણ જે આકાશ હશે તેને પરમ આકાશ કહેવું ચોચા છે અગ્નિના અગ્નિ, વાયુના વાયુ અને આકાશનું આકાશ તે પરમાત્મા જ છે કેવળા દેવ પણ તે જ છે તે આત્માથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઇ છે—

તસ્યાદ્વા વતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંમૂત ।

(તે ડ ૨૧૧૧)

" તે આત્માથી આકાશ ઉત્પત્તિ થયું છે " અને તે આકાશથી શબ્દ ઉત્પત્તિ થયો છે તેથી શબ્દના આકાશનું જે ઉત્પત્તિસ્થાન છે તેનું જ નામ " પરમ વ્યોમ " છે આ વાણીનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન અને પરમ આકાશ પરમાત્મા છે તેટલા માટે જ કહ્યું છે કે વેદ એ પરમાત્માના આસપાસની ગ્રીથેલા છે, અર્થાત્ તેના જ આ શબ્દો છે આ પ્રમણે સામાન્ય શબ્દ પણ આત્માના શબ્દ છે, અને આ બ્રહ્મા વાણીનું પરમ આકાશ છે આત્મા શુદ્ધિની સાથે મળીને બોલવાની કામના કરે છે, અને મનને પ્રેરણા કરે છે મન શારીરિક ઉષ્ણતા દલાવે છે, તે અગ્નિ વાયુને યક્ષાવે છે, તે હૃદયમાંથી મોહમા આવીને ભુલો ભુલો રચાનોમાં આપાત કરે છે અને તેથી અનેક શબ્દો ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રમાણે આત્માથી શબ્દ ઉત્પત્તિ થાય છે એટલા માટે જ અહીં યદ્ધ ને વદ્ધનું મહા આકાશ કહ્યું છે આ વાત વાદ રાખવી નહિએ, અને શબ્દમાં આત્માની શક્તિ છે એમ માનીને પવિત્ર ભાવના જ વદ્ધ દ્વારા ઉચ્ચારિત કરવી જોઈએ, અને કદાપિ વ્યર્થ વદ્ધોચ્ચાર કરીને આત્માની વિકૃતિ દાણ કરવી જોઈએ નહિ અસ્તુ આ પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરોથી જ્ઞાન આ મનોમાં આપેલું છે તેના આગતા મ નમાં કહ્યું છે કે—

ન વિજાનામિ યત્ત્વ દ્વ દ્વ અસ્મિ । (મ ૧૫)

" હું નથી જાણતો કે હું કાના જેવો છું, " પ્રત્યેક મનુષ્ય

પણ આપે છે. અગ્નિ, વાયુ, રવિ, ઇન્દ્ર ઇત્યાદિ શબ્દોથી એક સત્ય આત્માનો બોધ થાય છે. આ તત્ત્વ આ સૂક્તના અન્તિમ મંત્રમાં કહી છે. તે અત્યંત મહત્વનો મંત્ર છે—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिरिषानमामाहुः ॥ (મં. ૨૮)

“ એક જ સત્ય આત્માનું વર્ણન જ્ઞાની લોકો અનેક રીતે કરે છે. તેને ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, અગ્નિ, દિવ્ય, સુપર્ણ, ગરુ-ત્માન, યમ, માતરિષ્યા ઇત્યાદિ નામો તેઓ આપે છે. ” અર્થાત્ ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ વગેરે નામ એક આત્માનાં છે. પ્રયેક નામથી વ્યક્ત યનારો ગુણ તેમનામાં છે. તે શત્રુ નાશક હોવાથી ઇન્દ્ર, સર્વનો હિતચિન્તક હોવાથી મિત્ર, સર્વથી વરિષ્ઠ હોવાથી વરુણ, ગતિમાન હોવાથી અગ્નિ, ઘુસ્થાનમાં હોવાથી દિવ્ય, ઉત્તમ-પૂર્ણ હોવાને લીધે સુપર્ણ, શ્રેષ્ઠ હોવાથી ગરુત્માન, એક અદ્વિતીય હોવાથી એકજ, જણે કાળમાં સત્ય હોવાથી સત, સર્વનો નિર્વાપક હોવાથી યમ, અન્તરાળમાં રહેતો હોવાથી માતરિષ્યા કહેવામાં આવે છે, તે એકના જ આ અનેક નામ છે, અને વેદમંત્રોમાં તે સત્ય આત્માની વિદ્યા આ રીતે છે.

તેની સાથે સાથે આ નામો અગ્નિ, વાયુ ઇત્યાદિ ભૌતિક પદાર્થોના વાયક પણ છે. તેથી આ દેવતાઓના નામોથી અને મંત્રોથી આ પદાર્થોની વિદ્યા પણ થાય છે. આ પ્રમાણે આ મંત્રોથી આ દેવોની વિદ્યા ભૂતવિદ્યા, અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. તેથી જ કહ્યું છે કે વેદમંત્રોના અક્ષરોમાં દેવ ઉપરિચિત છે. અહીં દેવોની જ્ઞાનરૂપી ઉપ-રિચિત સમજવા યોગ્ય છે.

यः तत् न वेद किं क्रत्वा करिष्यति ? (મં. ૧૮)

“ જે આ વિદ્યાને જાણતો તથા તે વેદમંત્ર લખને શું કરશે ? ” અર્થાત્ માત્ર મોઢે કરનાથી, અથવા માત્ર શબ્દોના અર્થ જાણવા વ્યર્થ છે. મંત્રના યથાર્થ અર્થ ત્યારે સમજવાયો કહેવાય જ્યારે પાઠકને મંત્રમાં વર્ણવેલા દેવોના યથાવત્ સાક્ષાત્કાર થાય ! ને ભૌતિક દેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય તો ભૂતવિદ્યા આવડી ગઈ એમ સમજવું અને જે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય તો આત્મવિદ્યા સમજમાં આવી ગઈ એમ સમજવું. આવી રીતે સાક્ષાત્કાર થયેલા જ્ઞાનીની જ યોગ્યતા શ્રેષ્ઠ છે, નહિ કે માત્ર શબ્દજ્ઞાની. તેથી કહ્યું છે કે—

य इत् तत् विदुः ते ह्ये समासते । (મં. ૧૮)

“ જે જ્ઞાની પૂર્વોક્ત વિદ્યાને યથાવત્ જાણે છે તેજ શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાં વિરાજમાન થઈ શકે છે. ” સુખાત્મક, ઉત્તમ અથવા પરમસ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સત્યજ્ઞાનનું એટલું મહત્વ છે. આ બાબતમાં આ મંત્ર હવે ભુલો—

અર્ધર્ચેન પઞ્ચત્ વિશ્વં ચાકલ્પુઃ (મં. ૧૯)

“ અર્ધર્થ મંત્ર જાણથી ચેતન આત્મા અને સર્વ જગત્ સમર્થ બની શકે છે. ” અર્ધા મંત્રનું સાર્થ જ્ઞાન થવાથી આત્મા બળવાન બને છે, અને જગતના પદાર્થો પણ પોતપોતાના સામર્થ્યથી સામર્થ્યવાન્ બને છે. અર્ધા મંત્રમાં જે આટલું વિવેકજ્ઞ જ્ઞાન ભરેલું છે તે સૂક્તમાં અને અનુવાકમાં કેટલું જ્ઞાન હશે અને તે મનુષ્યોના કેવો ઉદ્ધાર કરી શકે છે એ વિષયની પાઠક કલ્પના કરી શકે છે, તેથી જ વેદના જ્ઞાનનું ગૌરવ સર્વજ્ઞ આયશ્વર્યોનાં કબજે છે, પરંતુ આ જ્ઞાન મદ્યુર દારા પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. વેદની પરંપરાથી મળવું જોઈએ અને તેના મનન દ્વારા તે જ્ઞાન આત્મસાત થવું જોઈએ અને અંતમાં દેવતાને સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ. સાક્ષાત્કાર પછી જ પૂર્વે કહેલા લાભો તે જ્ઞાનથી થઈ શકે છે, કેવળ શબ્દ જ્ઞાનથી નહિ. સારાંશ રૂપે જાણવું હોય તો આટલી વાત પાઠકે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખે—

**त्रिषाद् ब्रह्म पुरुरूपं वि तस्ये तेन वतस्तत्र
प्रदिशा जीवन्ति । (મં. ૧૯)**

“ ત્રિપાદ બ્રહ્મ વિવિધરૂપથી જગતમાં વિશેષ રીતેથી રહેલ છે, અને તેના જીવનથી આરે દિશાઓમાં રહેનારા પદાર્થો જીવીત રહી શકે છે. ” આ બ્રહ્મા અથવા પરમાત્મા સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપક છે અને તેની અગ્રાધ શક્તિથી આ સર્વ જગત્ જીવિત રહે છે. જે તે બ્રહ્મની શક્તિ આ જગતને આધાર ન આપે તો આ જગતમાંનો કોઈ પદાર્થ જીવિત નહિ રહેશે. સર્વના જીવનનો આધાર જ તે બ્રહ્મ છે.

જગતનું ચક્ર

જગતનું ચક્ર કેવી રીતે ફરે છે તે બતાવવા માટે બાવિસમાં મંત્રમાં વરસાદનું ઉદાહરણ આપેલું છે, પૃથ્વીપરના પાણીની સર્વના કિરણોથી વરાળ બનીને ઉપર જાય છે, ત્યાં તેના વાદળો બને છે અને ચોમાસ સમયે વરસાદ બનીને પૃથ્વી પર પાણીરૂપે આવે છે. ફરી વરાળ, ફરી વરસાદ અને એ પ્રમાણે આ જળચક્ર સનાતન સમયથી ચાલી રહ્યું છે. આ પ્રમાણે અનેક ચક્રો છે, અને તેમાં જગત્ચક્ર પણ એક છે. પદાર્થની ઉત્પત્તિ, રિચિત અને લય અને લય પછી પાછી ઉત્પત્તિ એ

હતો. (તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાનિ યાસન્) આ જ શુદ્ધ આત્માઓનો પ્રથમ ધર્મ હતો. (વીરઃ પૃથ્વિં ઉક્ષાણં અપચન્ત) આ વીરલોકો નાના બળદને પુષ્ટ બનાવી મોટો બનાવતા હતા, અર્થાત્ આ ધર્મકર્મોથી નાના ઉક્ષાણી-બળદની પરિપક્વતા થતી હતી. અહીં (પૃથ્વિં ઉક્ષાણં) નાનો બળદ કોણ છે, તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. વેદમાં બીજો ઉક્ષાણ કહ્યું છે કે—

ઉક્ષાસ દ્યાધાપૃથિવી વિભર્તિ । (ઋ. ૧૦।૩૧।૮)
અગ્નિય ઉક્ષા વિભર્તિ ભુવનમિ વાજયુઃ । (ઋ. ૬।૮૩।૩)
અનદ્વાન્વાધાર પૃથિવીસુત દ્યામનદ્વાન્વાધારો-
ચન્તરિક્ષમ્ । અનદ્વાન્વાધાર પ્રદિશઃ પદુર્ધૌર-
નવાદ્વિશ્વં ભુવનમા વિવેશ ॥ (અથ. ૪।૧૧।૧)

“ઉક્ષા દ્યુલોક અને પૃથ્વીનું બરણપોષણ કરે છે. મોટો ભાષ ઉક્ષા અત્ આપીને જીવનોનું ધારણ, પોષણ કરે છે, અનુવાન, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, ધ્રુ, સર્વ દિશાઓ, છ પૃથ્વીઓ અને સર્વ જીવનોનું ધારણપોષણ કરે છે.” અહીં ઉક્ષા અને અનુવાન એક જ છે એ સર્વ જાણે છે. ભાષામાં આ શબ્દોના અર્થ “બળદ” થાય છે અને તેનો યોગિક અર્થ થાય છે, “ઉચ્ચનાર, ખેડનાર, ગાડું ચલાવનાર” છે. ઉક્ત મંત્રમાં ત્રિજીવનોનો ચલાવનાર, સર્વ જીવનોનો ચલાવનાર, સર્વનો આધાર ઉક્ષા છે એમ કહ્યું છે. તેથી અહીંનો ઉક્ષા અથવા અનુવાન શબ્દ નિશ્ચયપૂર્વક બળદ વાચક નથી જ.

ઉક્ત ઋગ્વેદના મંત્રમાં “અગ્નિય ઉક્ષા” શબ્દ છે તેનો અર્થ “મોટોભાષ ઉક્ષા છે,” અર્થાત્ જે સર્વ જીવનોનો આધાર છે, તે મોટોભાષ ઉક્ષા છે. આ પરથી સાબિત થાય છે કે આ મોટોભાષ ઉક્ષાનો કોષ નાનોભાષ ઉક્ષા પણ છે, તેથી “પૃથ્વિં ઉક્ષાણં” આ શબ્દ પ્રયોગ નાના ભાષ ઉક્ષા માટે જ વપરાયો છે એ નિઃસંદેહ છે. “પૃથ્વિં” નો અર્થ “નાનો” થાય છે.

અગ્નિયઃ ઉક્ષા । (ઋ. ૬।૮૩।૩)

પૃથ્વિં ઉક્ષા (અથર્વ. ૧૦।૧૫।૨૫)

આ બે મંત્રોના શબ્દો રપટ બતાવે છે કે તેઓમાંથી એક મોટોભાષ અને બીજો નાનોભાષ છે. મોટોભાષ નાના ભાષ કરતાં પરિપક્વ છે પરંતુ બીજો ભાષ પરિપક્વ બનાવતો છે. આથી રપટ સમજાય છે કે આ પરિપક્વ બનાવનાર જ વર્ણન જીવાત્માનું છે. પરમાત્મા શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવનો

હો એટલે જ તે પરિપક્વ છે, અને જીવાત્મા અશુદ્ધ અને અમુક્ત હોવાથી અપરિપક્વ છે. અપરિપક્વને પરિપક્વ બનાવવાનો હોય છે. આ કાર્ય વીર અથવા બળવાન લોકો કરે છે, કારણ કે (નાયમાત્મા વલહીનેન લભ્યઃ) । કઠ. ઉ. ૫. ૨।૨૨) બળદીન મનુષ્યથી તેને પરિપક્વ બનાવવાનું કાર્ય અસંયત્કર નથી. આ હેતુથી જ કહ્યું છે કે વીરલોકો આ નાના ભાષ ઉક્ષાને પરિપક્વ બનાવવાનું કાર્ય કરે છે, અર્થાત્ તે (પૃથ્વિઃ ઉક્ષા) નાનોભાષ ઉક્ષા જીવાત્મા છે, બે મુપર્ણ, બે ઉક્ષા એ વેદિકવર્ણન જીવાત્મા પરમાત્માના જ વાચક છે. અસ્તુ. અહીં નાનાભાષ ઉક્ષા-જીવાત્માને પરિપક્વ બનાવવાનું સાધન “યજ” કહ્યું છે—

વિપ્રવતા આરાત્ શકમયં ધૂમં અપર્યં (મં. ૨૫)

“સર્વત્ર દૂર અને સમીપ શક્તિમાન યજામિનો ધુમાડો હું ભેડું છું.” અને આ યજામિ દ્વારા જ વીરલોકો આ નાના ઉક્ષાને પરિપક્વ બનાવે છે, યજથી જ તેની પરિપક્વતા થાય છે. અગ્નિમાં હવન કરવો એ યજનું ઉપલક્ષણ છે. યજનો મુખ્ય અર્થ “દેવપૂજા, સંયત્કરણ” અને દાન” છે. આ મુખ્યાર્થને ધ્યાનમાં રાખીને અને ઉપલક્ષણને સ્વયં માનીને જ તેનો અર્થ કરવો ઉચિત છે. કેટલાક લોકો અહીં “ઉક્ષા, ધૂમ અને અપર્યં” શબ્દો ભેળેને પ્રાચીન લોકો બળદને અગ્નિપર ચંપતા હતા, સેકતા હતા એવો ભાવ કાઢે છે, પરંતુ અહીં કાંઈને પણ એવા સંદેહ ન થાય તે માટે આ મંત્રનું આટલું રપટીકરણ કરવું પડ્યું છે. આથી છે કે આટલા રપટીકરણ પછી કાંઈ પણ વાચકના મનમાં આ વિષયમાં કોઈ શંકા નહિ રહે.

કિરણવાળા ત્રણ દેવ

(ત્રયઃ કૈશિનઃ) કિરણવાળા અર્થાત્ પ્રકાશમાન ત્રણ દેવ છે. આ ત્રણે દેવ (ઋતુયા વિચક્ષતે) ઋતુ પ્રમાણે પ્રકાશી છે. અહીં આ પ્રકારના કેટલાએ દેવોના ગણ છે. પહેલાં સર્વગણ છે. તેમાં સૂર્ય, વિંદત્ત અને અગ્નિ આ ત્રણે દેવ કમચઃ ધ્રુ, અન્તરિક્ષ અને બૃહસ્પતિમાં રહે છે, ત્રણે પ્રકાશમાન હોવાથી “કૈશી” અર્થાત્ કિરણોથી મુક્ત અથવા વાળવાળા છે.

(વર્ણાં વકઃ સંવત્સરે વપતે) આ ત્રણમાંથી એક વર્ણમાં એકવાર અષાદિનું બીજારો પણ કરે છે. સૂર્યના કારણે વર્ણમાં એકવાર ભૂમિમાં બીજા નાખવામાં આવે છે

રાષ્ટ્રની ઉત્પત્તિ કરવામાં તત્પર થાય છે તે જ રાષ્ટ્ર ઉત્પત્તિ થાય છે.

આના પછી ત્રીજો મધુ " જો " છે. જાવ અને રક્ષણ યથા પછી ગાયનું દૂધરૂપી અમૃત પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. એ અમૃત છે અને એ જ જીવન છે. ચોથું મધુ બળદ છે, ઉત્તમ ગાયની ઉત્પત્તિ ઉત્તમ બળદના વીર્યપર અવલંબિત છે, એટલા માટે બળદની ગણના " મધુ " માં કરી છે, તે ઉપરાંત અમારી ખેતી પણ બળદપર જ આધાર રાખે છે. પછીના ત્રણ મધુ ચોખા, જવ અને મધ છે. આ ઉત્તમ ભક્ષ્યાન્ન છે. ચોખા અને જવ શુદ્ધિવર્ધક છે અને શરીરની સ્વસ્થતાને માટે આ અન્ન ઉત્તમ છે. મધ તો બધા કરતાં સર્વોત્તમ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ છે.

વનસ્પતિઓમાં ઉત્તમ ફૂલ અને ફૂલોમાં ઉત્તમ મધ, ઋષિઓના ચોખા, જવ અને મધ જ ખોરાક હતો અને તેથી જ તેમની શુદ્ધિ અત્યંત કુશળ હતી. આ પ્રકારે આ સાત મધુઓના વિષય છે. તેનો વિચાર પાઠક બરાબર કરે.

સૂર્યકિરણ

આત્મા સૂકતમાં સૂર્યકિરણોના મહત્વનું વર્ણન કરેલું છે. સૂર્યકિરણથી શરીરના રોગ દૂર થાય છે, એમ જ કહેલું છે તે દરેક મનુષ્યે વિશેષ રીતે સ્મરણ રાખવું જોઈએ.

સં તે શાંઘ્નાં કપાલાનિ હૃદયસ્ય ચ યો વિષુઃ ।
ઉચ્ચન્નાવિત્ય રશ્મિભિઃ શીર્ણો રોગમનીનશો-
ઽન્નમૈદ્મશીશમઃ ॥ (અર્થ. ૯૮૧૨૨)

" હોયો અર્થ પોતાના કિરણોથી આશનું દર્દ, શરીરના રોગ, ઉદ્વેગના રોગ તથા અન્ય રોગ દૂર કરે છે. " મનનું કથન સર્વ લોકોએ હંમેશાં સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ. આજ કાલ રોગો વધી રહ્યા છે. પૂર્વકાળમાં જે રોગો મિલકૂલ ન હતા તે જ આજે મારે તરફ ફેલાઈ રહેલા છે, આવી સ્થિતિમાં સૂર્યકિરણોના આ રોગનાશકધર્મોના આપણે વિશેષ ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને તે યાદ રાખે છે. આજકાલ પ્રથમ પ્રત્યેક મનુષ્ય માગદા દર્દથી પીડાય છે. પેટના રોગ, અપચો વગેરે રોગોથી પણ લોકો પીડાય છે. શરીરની દુખાળાના વે પ્રમાણ કરતાં પણ અધિક વધી રહી છે. આવી સ્થિતિમાં સૂર્યકિરણોના ઉપયોગ નો મનુષ્ય કરે તો નિઃસંદેહ અધિક લાભ ય.પ. સૂર્ય તરફ એક નજર કરીને જોવાથી નેત્રરોગ અને દર્દિયો દૂર થાય છે, આ અનુભવ સિદ્ધ વાત છે, જે

લોકો તરફના પોતાના શરીરની આમલીને તપાવશે તેમ જ શરીરની બાધા થશે નહિ. આ જ પ્રકારે સૂર્યકિરણો દ્વારા અનંત લાભ થવાનો સંભવ છે. તેનો વિચાર પાઠક કરે.

એક દેવ

સૂકત નવમું અને દશમું ખૂબ જ મહત્વનું છે, ઋગ્વેદમાં આ બન્ને સૂકતોને મેળવીને એક જ સૂકત આપેલું છે. આ બન્ને સૂકતોના વિષય પ્રાયઃ એક જ છે. આત્મા અને જગતનું જ્ઞાન આપવું એ મુખ્યતઃ તેના વિષય છે. આ વિષય આ સૂકતોમાં અનેક પ્રકારથી સમજાવેલો છે. વેદ ભણતાં ભણતાં એક વાત પાઠકોના મનમાં અટકે છે, તે એ છે કે આ શિવ શિવ દેવતાઓ તદ્દન ભુદા જ છે કે તે બંને એક જ દેવતામાં સમાઈ જાય છે, અર્થાત્ વેદમાં " એક દેવતાવાદ " છે કે " બહુ દેવતાવાદ " છે. તેનું ઉત્તર દસમા સૂકતે ઉત્તમ રીતિથી આપ્યું છે—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यः स सुपर्णो
गरुत्मन् । एकं सत् विद्म बहुधा वदम्यमि
यमं मातरिभ्यानमाहुः ॥ (અર્થ. ૯૮૧૨૮)

આ મંત્ર ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડલમાં પણ છે. આ મંત્રનું કથન છે કે (એક સત્) એક જ સત્ય તત્ત્વ છે. એક જ આત્મા, પરમાત્મા, બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ, દેવ, પ્રત્યેક અથવા પરમેશ્વર છે. જેનું કોઈ નામ નથી પરંતુ જેનાં બધા જ નામ છે. તેને " સત્ " એટલું જ નામ અહીં કહેલું છે. " સત્ " નો અર્થ છે " જે છે " અર્થાત્ એવી કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિ છે કે જે આ જગતની પાછળ રહીને સર્વ જગતનું કાર્ય ચલાવી રહી છે. જેની શક્તિથી અગ્નિ બળે છે, સૂર્ય પ્રકાશે છે, વિજળી ચમકે છે, પવન વહે છે અને પાણી વહે છે. તેથી તે અનામ સત્સતત્વને અગ્નિ, સૂર્ય ઇત્યાદિ નામ આપવામાં આવે છે.

વેદોનો પાઠ કરતી વખતે આ સત્યસિદ્ધાંત મનમાં બરાબર ઠસાવવો જોઈએ. વેદનું સત્યજ્ઞાન યથા માટે આ સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન અને સમજ હોવી અત્યંત આવશ્યક છે. જે લોકો આ મંત્રના ઉપરોક્તને માનતા નથી તેઓ વેદનો અર્થ સમજવાના અધિકારી જ નથી સૂકતા નથી, તેથી વેદ પોતે જ આ સૂકતમાં કહ્યું છે કે જે આ તત્ત્વને જાણના નથી તેઓ—
किं क्रूचा करिष्यति । " વેદના મંત્રો લખીને શું કરશે ? " અર્થાત્ તેમને આથી કોઈ લાભ થશે નહિ. લાભ તો તેમને

કો દર્શ પ્રથમં જાયમાનમસ્થન્વન્તં યદનસ્થા વિમર્તિ ।

મૂમ્યા અસુરસૃગાત્મા ક્વસ્વિત્કો વિદ્વાંસમુષં ગાત્રધુમેતત્

॥ ૪ ॥

હહ વ્રવીતુ ય દમદ્ગ વેદાસ્ય વામસ્ય નિહિતં પદં વેઃ ।

શીર્ષ્ણઃ ક્ષીરં દુહતે ગાવોં અસ્ય વર્ષિ વસાનાં ઉદકં પદાણુઃ

॥ ૫ ॥

પાંકઃ પૃચ્છામિ મનસાવિજાનન્દેવાનમિના નિહિતા પદાનિ ।

વૃત્તે વૃષ્કયેઽધિ સપ્ત તન્તુન્વિ તત્તિરે કવયઃ ઓતવા ડં

॥ ૬ ॥

અવિકિત્વાંચિકિતુપંશ્ચિદ્વર્જ કવીનૃપંચ્છામિ વિદ્વનો ન વિદ્વાન્ ।

વિ યસ્તસ્તમ્મ પઙ્ગિમા રજાંસ્પુજસ્યં રૂપે કિમર્પિ સ્વિદેકમ્

॥ ૭ ॥

(પ્રથમં જાયમાનં) પ્રથમ પ્રગટ થનારને (કઃ દર્શ) કોણે જોયો છે ? (યત્ અનસ્યા અસ્થન્વન્તં વિમર્તિ) જે હાડકાં વગરનો હોવા છતાં હાડકાવાળાને ધારણ કરે છે. (મૂમ્યાઃ અસુ અસુક્ આત્મા ક્વ સ્વિત્) આ માટીની અંદર આણુ, રક્ત અને આત્મા ક્યાં ભલા રહે છે ? (કઃ વિદ્વાંસં) કયો મનુષ્ય કયા જ્ઞાની પાસે (પતત્ પ્રપ્તુ ઉપગાત્) આ પૂછવા માટે ગયો ? (૪) (સ. ૧૧૬૪૪)

હે (અંગ) પ્રિય મનુષ્ય ! (યઃ અસ્ય વામસ્ય વેઃ) જે આ પ્રિય સુપર્ણના (નિહિત પદં વેદ) રાખેલા પગલાને જાણે છે. તે આવીને (હહ વ્રવીતુ) અહીં કહે. (ગાવઃ અસ્ય શીર્ષ્ણઃ) ગાયો, કિરણો તેના શિરોભાગથી, (ક્ષીરં દુહતે) દૂધ, અમૃત ઢોંડે છે, તેઓ (વર્ષિ વસાનાઃ) રૂપને ધારણ કરીને (પદા ઉદકં અપુઃ) પોતાના પદથી જળનું પાન કરે છે. (૫) (સ. ૧૧૬૪૭)

(પાંકઃ) પરિપક્વ થનારો અને (મનસા અવિજાનન્) મનથી ન જાણનારો હું (દેવાનાં પદાનિ નિહિતા પદાનિ) દેવતાઓએ રાખેલા આ પગલાંના વિષયમાં (પૃચ્છામિ) પૂછું છું. (કવયઃ) કવિ લોકોએ (વૃષ્કયે વૃત્તે અધિ) વધેલા વાહણ પર (ઓતવા ડં) વણવાને માટે (સપ્ત તન્તુન્ વિ તત્તિરે) સાત તંતુઓને ફેલાવ્યા છે. (૬) (સ. ૧૧૬૪૫)

(અવિકિત્વાન ન વિદ્વાન્ ચિત્) અજ્ઞાની અને વિદ્યા ન જાણનારો હું (ચિકિતુપઃ વિદ્વનઃ કવીન્ ચિત્) જ્ઞાની વિદ્વાન કવિઓથી પણ (પૃચ્છામિ) પૂછું છું. (યઃ ઇમાઃ પદ રજાંસિ તત્તમઃ) જે આ છ લોકોને આધાર આપે છે તે (અજસ્ય રૂપે) અજન્માના રૂપમાં (કિં અપિ એકં સ્વિત્) એક કંઈ તત્ત્વ છે ? (૭) (સ. ૧૧૬૪૬)

આ એક ચક્રાળા રથને સાત ધોડા બોડેલા છે, પરંતુ વસ્તુતઃ સાત નામવાળો એક જ ધોડો આ રથને જોડે છે. આ ત્રણ દેવવાળા જરારદિત અપિનાથી ચક્રમાં આ સંપૂર્ણ જીવનો રહેલા છે. (૨)

આ સાત ધોડાથી યુક્ત રથપર સાત વીર ઉભેલા છે, આ રથને સાત ધોડા જોડી રહ્યા છે, આ રથપર સાત જાંઘેનો પણ તેમની સાથે બેઠેલી છે, જ્યાં ગાયોની સાથે તેમના સાત યશ પણ વિરાજમાન છે. (૩)

સર્વાં પ્રથમ પ્રગટ થતી વખતે આ આત્માને કોણે જોયો છે ? અહીં તે હાડકાં વગરનો આત્મા હાડકાવાળા શરીરને ધારણ કરે છે. આ પાર્થિવ શરીરમાં આણુ, રક્ત અને આત્મા-મન ક્યાં રહે છે ? કયા વિદ્વાનને મનુષ્ય તેના વિષે પૂછવા માટે ભાવ છે ? (૪)

તે પ્રિય ક્ષિપ્ત ! જે આ રમણીય સુપર્ણ-આત્માનું પરમપદ ધરાવતું જાણે છે તે જ આ વિષયમાં ઉપદેશ કરે. આ અજ્ઞાના મુખ્ય ભાગથી સંપૂર્ણ ગાયોમાં અમૃત જેનું દૂધ આવે છે, તે ગાયોમાં પાપી પીધા પછી લોકોને સુંદર રૂપ અને રસ આપવાનું સામર્થ્ય આવે છે. (૫)

પૃથ્વીરે ચક્રે પરિવર્તમાને યસ્મિન્નાતસ્થુર્મુર્વનાનિ વિશ્વાં ।

તસ્ય નાક્ષંસ્તપ્યતે મૂરિભારઃ સનદૈવ ન ચિંચ્યતે સનાભિઃ ॥ ૧૧ ॥

પૃથ્વીપાદં પિતરં દ્વાદશાકૃતિં દિવ આહુઃ પરે અર્ધે પુરીપિણમ્ ।

અથેમે અન્ય ઉપરે વિચક્ષણે સપ્તચક્રે પઢર આહુરર્પિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

દ્વાદશારં નહિ તક્ષરાય વર્વંતિ ચક્રં પરિ ધ્યામૃતસ્યં ।

આ પુત્રા અગ્ને મિથુનાસો અત્ર સપ્ત શતાનિ વિંશતિશ્ચ તસ્યુઃ ॥ ૧૩ ॥

સનેમિ ચક્રમર્જરં વિ વાંવૃત ઉત્તાનાયાં દશં યુક્તા વહન્તિ ।

સૂર્યસ્ય ચક્ષુ રજસૈસ્પાવૃતં યસ્મિન્નાતસ્થુર્મુર્વનાનિ વિશ્વાં ॥ ૧૪ ॥

(યસિન્ પરિવર્તમાને પૃથ્વીરે ચક્રે) એ પાંચ આરાવાળા ફરતા ચક્રમાં (વિશ્વાં ભુવનાનિ આતસ્યુઃ) સર્વ વિશ્વના ભુવનો રહેલાં છે. (તસ્ય મૂરિ ભારઃ અક્ષઃ ન તપ્યતે) તે ચક્રનો ધણો ભારવાળો અક્ષદંડ જરા પણ તપતો નથી, અને (સનાત એવ સનાભિઃ ન ચિંચ્યતે) ચિરકાળથી કેન્દ્રસ્થાન પર હોવા છતાં છિન્નભિન્ન થતો નથી. (૧૧) (ઋ. ૧૧૧૬૪૧૩)

(પૃથ્વીપાદં દ્વાદશાકૃતિં પિતરં) પાંચ યજ્ઞવાળે અને બાર આહરવાળો પિતા (દિવઃ પરે અર્ધે પુરીપિણ આહુઃ) ઘુલોકના ફરતા અર્ધા ભાગમાં છે એમ કહે છે. (અથ હમે અન્યે આહુઃ) અને વળી બીજાએ કહે છે કે તે (ઉપરે વિચક્ષણે) અતિ વિલક્ષણ (સપ્ત ચક્રે પઢરે અર્પિતં) સાત ચક્રવાળા અને છ આરાવાળા ચક્રમાં રહે છે. (૧૨) (ઋ. ૧૧૧૬૪૧૨)

(દ્વાદશારં તત્ ચક્રં) બાર આરાવાળું એ ચક્ર (નહિ જરાય) છલ્હું થતું નથી તે (ક્ષતસ્ય યાં પરિ વર્વંતિ) સત્યના ઘુલોકપર ધૂમે છે. હે (અગ્ને) અગ્નિ ! (અત્ર સપ્ત શતાનિ વિંશતિઃ ચ) અહીં સાતસો વીસ (મિથુનાસઃ પુત્રાઃ આ તસ્યુઃ) બેઠકા પુત્રો રહેલા છે. (૧૩) (ઋ. ૧૧૧૬૪૧૧)

(સનેમિ અર્જરં ચક્રં) પરિધવાળું અધિનાશી ચક્ર (વિ-વાવૃતે) વિશેષ રીતિથી ધૂની રહ્યું છે. (ઉત્તાનાયાં દશ યુક્તાઃ વહન્તિ) તણાએલી ધૂરામાં દશ બેઠકાઓ એવી રહ્યા છે. (સૂર્યસ્ય રજસા ભાવૃતં) ચક્ષુઃ) સૂર્યના રજની વ્યાસ થએલી આંખો. (પરિ) ચાલે છે. (યસિન્ વિશ્વા ભુવના આતસ્યુઃ) બેનામાં સર્વ ભુવનો રહેલાં છે. (૧૪) (ઋ. ૧૧૧૬૪૧૪)

પાંચ આરાવાળા સતત ફરતા ચક્રમાં સર્વ જુરનો સમાએલાં છે તેનો ધણો ભારે અક્ષદંડ સતત ફરતો હોવા છતાં પણ તે તપતો નથી અથવા ચિરકાળથી ચક્રના મધ્યગિન્દુમાં ફરતો હોવા છતાં પણ તૂટતો નથી. (૧૧) પિતાને પાંચ યજ છે, તેને બાર રૂપ છે, અને તે ઘુલોકના ફરતા અર્ધા ભાગમાં રહે છે, એવું એક પ્રકારના લોકો તેનું વર્ણન કરે છે, પરંતુ કેટલાયે બીજા માની તેનું એવું વર્ણન કરે છે કે તે અતિ વિલક્ષણ છ આરાવાળા સાત ચક્રમાં રહે છે. (૧૨)

બાર આરાવાળું તે ચક્ર કદી લીધું થતું નથી, તે સત્યમય ઘુલોકમાં વારંવાર ફર્યા કરે છે, તેમાં સાતસોવીસ બેઠકા તેના પુત્રો વિરાજમાન છે. (૧૩)

આ પરિધવાળું નાશરહિત ચક્ર વારંવાર ફરે છે. આ રજની તણાએલી ધૂંસરીમાં બેઠકા દશ બેઠકાઓ રચને એવે છે, જેની સર્વ ભુવનો રિયર થએલાં છે. તે સૂર્યના ચક્ષુરજની વ્યાસ થએલાં છે. (૧૪)

યે અર્વાશ્વસ્તાં તુ પરાંચ આહુર્યે પરાંશ્વસ્તાં ડે અર્વાચં આહુઃ ।

इन्द्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સઘાયા સમાનં વૃક્ષં પરિં પસ્વજાતે ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

યસ્મિન્વૃક્ષે મધ્વદં સુપર્ણા નિવિશન્તે સુવર્તે ચાધિ વિશ્વે ।

तस्य यद्वाहुः पिप्पलं स्वाद्वत्ते तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेदं ॥ २१ ॥

યત્રા સુપર્ણા અમૃતસ્ય મક્ષમનિમેષં વિદ્યામિસ્વરન્તિ ।

एना विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २२ ॥

(યે અર્વાશ્વ) જે અહોના છે (તાનુ ડ પરાંચઃ આહુઃ) તેમને દૂરના કહેવામાં આવે છે તથા (યે પરાંશ્વઃ તાનુ ડ) જે દૂરના છે તેમને (અર્વાચઃ આહુઃ) નજીકના તરીકે કહેવામાં આવે છે, હે (સોમ) સોમ ! તું અને (ઇન્દ્રઃ ચ) ઇન્દ્ર (યા ચક્રથુઃ) જેની રથના કરે છે. (તાનિ) તેને (ધુરા યુક્તાનુ) ધૂંસરીને બેઠેલા હોય તેમ (રજસઃ વહન્તિ) લોકોમાં ખેંચે છે. (૧૯) (ઋ. ૧૧૬૪૧૬)

(દ્વા સુપર્ણા) બે ઉત્તમ પાંખોવાળા પક્ષી છે. તેઓ (સયુજા સઘાયા) સાથે રહેનારા મિત્ર છે. તેઓ (સમાનં વૃક્ષં પરિપસ્વજાતે) એક જ વૃક્ષ પર મળીને રહે છે. (તયોઃ અન્યઃ) તેઓમાંનો એક (સ્વાદુ પિપ્પલં અત્તિ) મધુર ફળ ભક્ષણ કરે છે, (અન્યઃ અનશ્નન્) બીજો ખાતો નથી. (અભિ ચાક-શીતિ) ચમકે છે. (૨૦) (ઋ. ૧૧૬૪૨૦)

(યસ્મિન્ વૃક્ષે) જે વૃક્ષ પર (મધ્વદઃ સુપર્ણાઃ) મધુર રસ ખાનારો પક્ષી (નિવિશન્તે) નિવાસ કરે છે અને (વિશ્વે અધિ સુવર્તે) સર્વ સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે. (તસ્ય યત્ અગ્રે સ્વાદુ પિપ્પલં આહુઃ) તેનું પ્રારંભમાં જે મધુર ફળ છે એમ કહે છે (તત્ ન ડત્ત નશત્) તે તેને મળતું નથી. (યઃ પિતરં ન વેદ) જે પિતાને ભણતો નથી. (૨૧) (ઋ. ૧૧૬૪૨૨)

(સુપર્ણાઃ) આ પક્ષી (યત્ર અમૃતસ્ય મક્ષં) જ્યાં અમૃતનું અન્ન (વિદ્યામિસ્વરન્તિ) જ્ઞાનપૂર્વક વિશ્રામ ન લેતાં એક સ્વરથી પ્રાપ્ત કરે છે. (ઇના વિશ્વસ્ય ભુવનસ્ય ગોપાઃ) તે સર્વ ભુવનોના રક્ષક (સઃ ધીરઃ) ધૈર્યશાળી (અત્ર મા પાકં આવિવેશ) અહીં હું જે પરિપક્વ થઇ રહ્યો છું તે મારામાં પ્રવિષ્ટ થાય છે (૨૨) (ઋ. ૧૧૬૪૨૧)

આ ગાય પોતાના દૂરના પગલાથી નજીકના અને નજીકના પગલાથી દૂરના બચ્ચાંનું પારખુપોપણુ કરે છે આ ક્યાંથી આવી ગયું ? ક્યાં અર્ધા ભાગથી પાસે પહોંચે છે, ક્યા બાળકોને જન્મ આપે છે તે ભણતું જોઈએ. તે આ સંધમાં તો રહેલી નથી જ. (૧૭)

દૂરથી નજીક તેના પિતાને જે ભણે છે તે સર્વને નીચેથી ઉપર સુધી અને ઉપરથી નીચે સુધી ભણે છે. કવિ તેને ભણીને અહીં આવીને કહી જશે ? અમારૂં દૈવીચક્રિતી યુક્ત મન ક્યાંથી પ્રગટ થયું છે ? (૧૮)

જે અહોના હોય છે, તેઓ દૂરના છે એમ કહે છે, અને જે દૂરના હોય છે તેમને સમીપના માને છે. સોમ અને ઇન્દ્ર અહોની સર્વ રથના કરે છે. તેઓ સર્વ આ વિશ્વની ધૂરામાં ભ્રમણ બદલે સંપૂર્ણ લોકોને ચલાવે છે. (૧૯)

જે આત્મા છે, તેઓ જન્મે એક સાથે રહેલા એક બીજના મિત્ર છે, તેઓ જન્મે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ પર દળીમળીને રહે છે. તેઓ માનો એક આ સંસારરક્ષનું મીઠું ફળ ખાય છે અને બીજો ભોગ ન કરતાં પશુ કેવળ ચમકતો રહે છે. (૨૦)

નથી રહે છે આ વાત કેમ ખતવી દશે તેનો વિચાર કરીને સમજ લઇએ

આ વૃક્ષ " સસારવૃક્ષ " ન છે આ સસારવૃક્ષ પર ધણી ફળ લાગે છે એવાએ પાકે છે અને કેટલાંએ કાચા પણુ રહે છે આ સસારવૃક્ષ પર એક પરમાત્મા સર્વ વ્યાપક બનીને રહે છે આ સસારવૃક્ષની અત્યેક શાખા પર તે વિગળ માન છે તે સસારવૃક્ષનું એકપણ ફળ ખાતો નથી, પરંતુ પોતાના તેમજી ચમકાતો રહે છે, કારણ કે તેના જેવું તેજ બીજા કોઇનું નથી

આ સસારવૃક્ષ પર મીઠા ફળ ખાવાની ઇચ્છા રાખી શકાય છે એમાં રહે છે તેમના વિષયના આ પ્રમાણે વર્ણન છે—

યત્તિમ્ન વૃક્ષે મધ્યવ સુપર્ણા નિવિશન્તે
સુવતે ચાધિ વિશ્વે ॥ (મ ૨૧)

" આ સસારવૃક્ષ પર મીઠા ફળ ખાનારા અનંત પક્ષીઓ નિવાસ કરે છે, અહીં પોતાની સ તાનવૃદ્ધિ કરે છે અને બધા જ આ વૃક્ષ પર રહે છે " આ પક્ષીઓ નિ.સ દેહ શ્વાત્મા જ છે કારણ કે આ શ્વાત્મા વારંવાર જન્મેન છે, સુખભોગની લાલસા ધારણ કરે છે, સસારમાં રહે છે અને સ તાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ શ્વાત્મા—

તયોર્ય પિપ્પલ રુદ્રાદ્વિત્તિ બનશ્ચત્રયો અભિ
ચાકશીતિ । (મ ૨૦)

" તેઓખાતો એક મીઠા ફળ ખાય છે પરંતુ બીજા ફળ ભોગ ન કરતા કેવળ પ્રકાશે છે " મીઠા ફળ ખાનારો જન આત્મા છે અને ફળભોગ ન કરનારો પરમાત્મા છે તેનું વર્ણન વેદમાં બીજા કોણે આ પ્રમાણે આવેલું છે—

અકામો ધીરો અમૃત સ્વયમૂ રસેન વૃત્તો ન કુત-
શ્ચનોત્ । તમેવ વિદ્વાન્ ન વિમાય મૃત્યોરાત્માન
ધીરમજત યુવાનમ્ ॥ (અથર્વ ૧૦૮/૧૪)

" ભેગની કામના રહિત, ધૈર્યવાન, અમર, સ્વયં જૂ રસથી તૃપ્ત, કોઇ પણ કોણે ન્યૂન નહિ, જસરહિત તરૂણ એવા આ પરમ અત્માને નાણાંથી શ્રદ્ધાથી લય દૂર થાય છે " આ પરમાત્મા " અકામ " હોવાને કારણે કુભે ન કરતો નથી, પરંતુ તેનો મિત્ર શ્વાત્મા સકામ હોવાને કારણે દ મેઘાં મીઠા ફળ ખાવાની ઇચ્છા કરે છે, તે પણુ તેને દ મેઘાં મીઠા ફળ મળે જ છે એવો કોઇ વિષય નથી, તે જેવા કર્મ કરે

છે તેને અનુસાર તેને મીઠા અથવા કડકા ફળ મળતા રહે છે અને જે મળે છે તેનો ઉપભોગ તે કરતો રહે છે

શ્વાત્મા તેમજ પરમાત્મા " સ-યુજ્ " અર્થાત્ એક બીજા સાથે લાગેલા છે, તેમની વચ્ચે બીજા કોઇ સ્થાનનું અંતર નથી, જે સ્થાનમાં એક છે તે જ સ્થાનમાં તેની સાથે બીજા છે શ્વાત્મા (મદ્વદ સુપર્ણા) મીઠા ફળ ભોગવનારા આ જન અનંત છે, અનંત હોવાને કારણે તેમનો આકાર અણુ જેવો છે, અર્થાત્ તેઓ નાના નાના પરિહિત છે, પરંતુ પરમાત્મા પ્રત્યેકની સાથે સમાન રીતે હોવાને કારણે વિષુ (ન કુતશ્ચન કુત) સર્વ વ્યાપક અને કલાવ પણુ ન્યૂન નહિ એવો છે, આ પરમાત્મા દરેકમાં વ્યાપક છે તેનું વર્ણન જુઓ—

પના વિશ્વસ્ય ભુવનસ્ય ગોપાઃ સ મા ધીરા પાક-
મન્ના વિવેશ । (મ. ૨૨)

આ સ પૃથ્વી ભુમિનો રક્ષક ધૈર્યશાળી પરમાત્મા માત્ર જેવા અપરિપક્વ જીવમાં પણુ પ્રવિષ્ટ થયો છે ' જેવો તે મારામાં છે તેવો જ તે સર્વમાં સમાયેલો છે, સર્વ વ્યાપક હોવાથી તે સર્વની સાથે દર્શીમણીને રહે છે આ પ્રભુ આ પરમાત્મા એક સર્વ વ્યાપક અને સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે, અને શ્વાત્મા અનેક લાગેલાં વેદેવાયેલો, અપૂર્ણ અને ભોગી છે તેથી તેની દ મેઘાં રૂપ રહે છે કે—

સુપર્ણા અમૃતસ્ય મક્ષમનિમેવ વિદ્યામિત્વરન્તિ ।
(મ ૨૨)

" આ શ્વાત્મા અમૃતનું અનંત દ મેઘાં પ્રાપ્ત કરવાને માટે જીમ્મો પાસા જ કરે છે " આ શ્વાત્માઓની તો મોઢ માગણી હોય તો ને " અમૃત ભોષ્ય છે " એવી એક જ મ ગણી છે, અને એવો અનભોગ ભોષ્ય છે કે જેનાથી દ નિરોગી બની અમર બનું એજ માગણી દરેકની હોય છે પાક આ જનમાં જેરો તો જણારો કે પ્રત્યેક જીવની આજ માગણી છે, એ વત પ્રત્યક્ષ જણાઇ આપશે પ્રત્યેક મનુષ્ય અને પ્રણીની આ જ માગણી છે અને તેના પ્રયત્નો પણ તે માટે જ છે અને દ મેઘાં દે એવું સુખ ભોષ્ય છે માટે જ આ પ્રયત્નો ચન રહ્યા છે સુખની તેને ઇચ્છા છે જ્યારે કુ ખ ની તેને અનિચ્છા છે, પરંતુ કુ ખ મળે છે અને સુખ દર યજુ જાય છે તેથી પણ રપદ થાય છે કે તેની નિયામક શક્તિ મોઢ જીવી જ છે.

માં એક નવી જ રીતથી આપવામા આવ્યું છે જુઓ—
अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता
मध्यमो अस्त्यश्च । (૧)

“ એક દાતા સુદર પુરાણ પુરુષ છે અને તેનો વચ્ચેનો ભાઈ ભોક્તા છે ” અહીં બે પદાર્થોનું વર્ણન છે પહેલો (પલિત) અતિદુઃ પુરાણ પુરુષ છે, તેને માટે ‘ **ब्रह्म, स्वविर पलित पुराण** ’ વચ્ચેનામાં સ્થળે સ્થળે વપરાયેલા છે તે પછી આ **युवा** ” (અ ૧૦૮/૧૪૪) પછી છે અર્થાત્ સર્વથી પહેલા આદિકાળથી મોહાદ હોવાથી તે પુરાણ છે, પરંતુ તે જુનો, જીર્ણ થવાને કારણે તેને કોઈ વૃદ્ધ પછ કહે છે આ પરમાત્મા સર્વથી પુરાણ હોવા છતાં પછી તે તરૂણ છે એટલે જ તેને અહીં ‘ **वाम** ’ અર્થાત્ સુદર રમણીય કહેલ છે તે ‘ **होता** ’ અર્થાત્ સર્વને દાન કરીને અનુગ્રહ કરવાવાળો છે સર્વ જગતપર તેનો મહાન અનુગ્રહ છે, તેની મહેરમાનીથી જ સર્વ સ સ ર ચાલે છે, એવા એક બીજો પુરુષ છે જેને પરમાત્મા કહે છે આ સર્વથી વૃદ્ધ અર્થાત્ મોટો ભાઈ છે તેમની વચ્ચેનો મધ્યમભાઈ (**मध्यम भ्राता**) એક ■ તે (**अद्वय**) ખૂબ ખાનારો છે ભોગ ભોગવાનારો છે, તે ભોગ વગર રહી શકતો નથી મોટો ભાઈ તો ભોગ ભોગવતો નથી, તે તો વિરક્ત છે વિરક્તને કારણે બળવાન છે અને આ મધ્યમ ભોગ ભોગવવાને કારણે રોગો— થી પ્રસર થઈને નિર્મળ રહે છે આ પ્રકારે અહીં આ બે ભાઈઓનું વર્ણન કરેલ છે આ ‘ **द्वौ सुपणौ** ’ દ્વારા વર્ણિત જીવ અને શિવ જ છે તેમનો એક ત્રીજો ભાઈ છે તેનું વર્ણન એવું છે—

तृतीयो भ्राता धृतपृष्ठो अस्य । (૨)

“ તેનો એક ત્રીજો ભાઈ છે જે પૃષ્ઠ પર ઘી લઈને રહે છે ” આ ત્રણે ભાઈઓમા મોટો ભાઈ તો કાષ્ટ ખાતો નથી, સહન છે કે અતિ દુઃ હોવાને લીધે તેની ક્ષુધા મદ યથ ગદ્દ દશે વચ્ચેનો ભાઈ તરૂણ હોવાને લીધે ખૂબ ખાત છે, અને આ જ ત્રીજો ભાઈ છે તે પોતાની પીઠપર ઘી જેવા પૌષ્ટિક પદાર્થ અથવા રસ ધારણ કરે છે, અને વચ્ચેના ભાઈને ખવડાવે છે અતરસ તૈયાર કરવાનું કાર્ય આ ત્રીજા ભાઈને આપીને જ્ઞાન, સુખ તથા શાન્તિ પ્રદાન કરવાનું વૃદ્ધ ભાઈના તાત્કાલ છે અને વચ્ચેનો મધ્યમ ભાઈ આ બન્ને ભાઈઓની મદદ લેતો લેતો પોતાની ઉત્પત્તિ કરી રહ્યો છે આ

પ્રમાણે અહીં ત્રણ ભાઈઓનું વર્ણન છે તે ૧૮ મા મત્રના વર્ણનની સાથે મળતુ આવે છે

આ વર્ણનમા ત્રણ તેઓની કલ્પના કરીને યજ્ઞોની રચના કરી કે સૂર્ય દુરધાનમા, વિદ્યુત્ અન્તરિક્ષમા અને અગ્નિ બૂરધાનમા આ ત્રણ તેજ છે સૂર્ય સર્વથી મોટો ભાઈ છે, (**वाम**) સુદર પછી છે અને (**पलित**) સ્વેતકિરણથી યુક્ત છે તેનો મધ્યમભાઈ વિદ્યુત તેજ છે, તે ખૂબ ખાનારો છે જ્યાં વિજળી પડે છે તે યોજને તે ખાઈ જાય ■ તેનો એક સર્વથી નાનો ભાઈ આ પૃથ્વી પર અગ્નિરૂપથી છે જે પોતાની પીઠપર આકૃતિઓથી ન ખાએલુ ઘી તથા હવન સામગ્રીના જાર લઈને ઉભો રહે છે અને અન્યાન્ય દેવતાઓને તે જાગ આપીને તેનું પોષણ કરે છે, તેની પાસેથી ભાગ નહને મીઠા દેવતાઓ પુષ્ટ બને છે અગ્નિ અહીં બૂરધાનનો પ્રતિનિધિ છે સર્વ યજ્ઞની ઉત્પત્તિ આ વિધાનને દર્શાવવાને માટે થય છે સૂર્ય પ્રકાશ આપનારો, અગ્નિ પોષક ઘી આપ નારો અને આ બન્ને પાસેથી શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને પુષ્ટ થનારો ત્રીજો મધ્યમભાઈ છે. આ વર્ણન પછી પૂર્વોક્ત જીવાત્મા, પરમાત્મા અને પોષક સ સારનું જ સૂચક છે વિદ્યુતથી મન અને જીવાત્માનું વર્ણન કરવામા આવે છે, ફક્ત માત્ર ચમકવાનો દુધ્મ તેનામાં અને મનમાં સમાન છે, જે રીતે વિદ્યુત એક ક્ષણમાં ચમકે છે, પૂર્વ ક્ષણમા હોતી નથી તેમજ પાછલી ક્ષણમાં પછી હોતી નથી આ જ રીતે જીવ પછી જન્મથી મૃત્યુ સુધી ચમકે છે, અને પૂર્વ તથા ઉત્તર કાળમા છૂપાઈ રહે છે. અસ્તુ. આ રીતે આ પ્રથમ મત્રમા સૂચાદિ ત્રણ તેજના વર્ણનના બહાને જીવાત્મા, પરમાત્મા અને સ સારનું વર્ણન કરેલું છે તે પાઠક જુએ આ જ મત્રમા આગળ કહ્યું છે કે—

अत्रापश्य विद्वर्षति सप्तपुत्रम् । (૩)

“ અહીં સાત પુત્રોવાળા અગ્નપતિનું મે દર્શન કર્યું પૂર્વોક્ત વર્ણનમા વિસ્તરિત અર્થાત્ અગ્નપતિનું વર્ણન છે એ વાત આ મત્રથી સ્પષ્ટ થાય છે અહીં વિસ્તરિત એ નામ સર્વ જગતના પાલનકર્તાનું સૂચક છે તેના સાત પુત્ર છે તેના સાતપુત્ર એ આ સાતલોક છે કારણ કે તેણે જ તેમની ઉત્પત્તિ કરી છે, આ તે સાતલોકનો પિતા છે, અને આ તેના પુત્ર છે જે “ **वाम पलित** ” વચ્ચેનામાંથી પ્રથમ મત્રમાં વર્ણન કરેલ છે તે જ જગતપાલક સર્વના પિતા અને

" નહુ મધ્યકેન્દ્રાણુ આ એક ચક્ર જરારહિત અને અપ્રતિભધધી કરનાર છે " તેનો વિચાર પ્રથમ આપણે જગતમાં લોઈએ, કાળચક્ર એક જ છે અને તેના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણ કેન્દ્રો છે આ ચક્ર કદાપિ ફાંચુ ચલુ નથી અથવા તો તેને કાષ્ઠ ચોક્કી શકતુ નથી સવત્સર ચક્ર એક છે અને તેના શીત, ઉષ્ણ અને ઘટિરૂપી નહુ કેન્દ્રો છે તેમા જ તે ફરી રહ્યું છે જગતચક્ર એક છે અને તેની ઉત્પત્તિ, રિધતિ અને લય આ ત્રણ કેન્દ્રો છે તેમા તે ફરી રહ્યું છે આ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિની અદર આ એક ચક્રની યોજના પાક બરાબર ભુએ અને અનુભવ કરે

આ જ પ્રમાણે મનુષ્યના શરીરમાં પણ આ ચક્રને ભેડુ ઉચિત છે એક જ શરીરચક્ર કંદ, પિત્ત, વાત આ ત્રણ કેન્દ્રોપર ફરી રહ્યું છે આ પ્રકૃતિચક્ર સત્, રજ અને તમના ત્રણ કેન્દ્રો પર લુપ્તી રહ્યું છે આ જ પ્રમાણે બીજા અનેક કેન્દ્રો અહીંયા પણ છે—

યથેમા વિશ્વા મુવનાધિ તસ્થુઃ । (મ ૨)

" તેની અદર સર્વ જુઓ રહેલાં છે " આ ચક્ર જેવું વધુન પહેલા કરેલું છે તેમા સર્વ જુઓ રહેલાં છે જગત્પત્રી પાખમા સર્વ ભુવનો રહેલા છે આ વાત સ્પષ્ટ છે શરીરની ખાનતમા શરીરમાં રહેલા સર્વ અંગો અને અવયવો તે અહીં જુઓ તરિકે લેવાયી મ ત્રમાં કહેલાં તત્વોના શરીરમા અનુભવ થઈ શકે છે શરીરમાં કંદ પિત્ત, વાત નામના ત્રણ કેન્દ્રોમા અમલુ કરનારા ચક્રમાં આ સર્વ અંગ અને અવયવો કાપે કરે છે, આ જ રીતે બીજા ચક્રોની માપતમા બાજુનુ યોગ્ય છે

આગળના તૃતીય મ ત્રમાં (**દમ રથયે સસ અધિ તસ્થુ**) આ રથના આશ્રયપર જે સાત તત્વો અધિષ્ઠિત થયેલા છે, એમ કહીને આગળ સમ્પત્યકરય, સમ્પત્યશ્વ સાત (**સ્વસાર**) જહેનો તથા (**મવા સસ**) સાત ગાયો છે એમ કહેલું છે આ રથ સાત ચક્રવાળો છે, તેની સાત ગતિ-સાધન છે, આ સાત ગતિઓ તેના યોગ છે જોનામ વાણી માટે વપરાયેલું છે આ શરીરમાં આ વાણીના સાત બેદ છે ઇન્દ્રિયો સાત, મિભક્ષિતઓ સાત, સાત કાલ વિભાગ (**અત, નવ, માસ, પક્ષ, દિન, રાત્રિ, મહત**) આ સાત કાળવિભાગ) છે સાત જહેનો આ શરીરમા સાત મળ્મ કેન્દ્રોમાંથી ચાનાવા પ્રવાહ છે, સાત ઇન્દ્રિયોમાં ચાલનારો

પ્રવાહ છે બાહ્ય જગતમાં સમ્પત્યોક સામાવરથા, સાત કિરણો, સાત નદીઓ વગેરેની કલ્પના કરના યોગ્ય છે

આ દુટ મ ત્ર છે અને તેનો અર્થ આ પ્રકારના મનથી બાણી શકાય છે આગળ ચતુર્થ મ ત્ર ભુઓ—

અનસ્યા અસ્થન્વન્ત વિમર્તિ (મ ૪)

" (**અન્-અસ્યા**) જેમાં હાડકા નથી એવો આત્મા (**અસ્થન્ વન્ત**) હાડકાનાળા શરીરને ધારણ કરે છે " આ મહત્વપૂર્ણ કથન આ મ ત્રમાં કહેલું છે આત્માને માટે " **અનસ્યા** " શબ્દ છે અને શરીર માટે (**અસ્થ ન્વાન્**) શબ્દ છે આ જ પ્રકારનો ભાન નીચે લખેલા યલુવેદના મ ત્રમાં છે—

અકાયમમગ્નમસ્તાધિર શુદ્ધમપાપવિદ્મ ।

(વા યલુ ૪ ગાં)

' તે આત્મા શરીરહિત, નહુરહિત રનાયુ મંસરહિત છે, તેથી શુદ્ધ અને પાપરહિત છે તે (**અન્-અસ્યા**) (**અસ્થિરહિત**) શબ્દનુ જ અધિક વિનરણ છે અધિક અથના વિસ્તાર છે તે આત્મા હાડકારહિત, મંસરહિત, શરીરરહિત, ત્રણરહિત, રક્તરહિત, ધમનીરહિત, અર્ધરહિત છે આ પ્રકારે હજુ પણ વધારે વર્ણન થઈ શકે છે શરીર હાડકાં, માસ, ત્રણ, રક્ત ધમની આદિથી યુક્ત છે આ શરીરનું ધારણ ઉપર કહેલો આત્મા કરી રહ્યો છે જા શરીરનું ધારણ ચેતન આત્મા કરે છે તેને કાણુ ભુએ છે—

ક. જાયમાન પ્રથમ વર્ણ । (મ ૪)

" આ પ્રગટ થનારા આત્માનું સર્વથી પ્રથમ કોણે દર્શન કર્યું ? " તેના અસ્તિત્વનાં સિપમાં સૌથી પ્રથમ પ્રપ્રમ અનુભવ કોણે કર્યો ? કોણે તેને નિશ્ચિતરૂપે અજ્યો હશે ? તેની આશ્ચર્યકારક શક્તિઓનો સર્વથી પહેલો અનુભવ કોણે કર્યો હશે ? અને તેને પૂર્ણપણે કોણુ જાણતુ હશે ? અને—

મૂમ્યાઃ અસ્કુ અસુ આરમા કસ્વિત । (મ. ૪)

" આ ભૂમિની અદર અર્થાત રચૂળ શરીરની અદર રક્ત, માસ, ત્રણ અને આત્મા કયા નિરાસ કરે છે ? " આ રચૂળ શરીર પૃથ્વીતત્વનું બનેલું છે, તેમાં ભુદા ભુદા જળતત્વો રહેલા છે, તેમજ વાયુતત્વો પણ ભિન્ન છે, તે પણ આ શરીરની અદર આ પાંચ તત્વો એક જ સ્થાન પર નિરાજમાન થયેલાં છે, અને એક જ ઉદ્દેશ્યથી કાપે

પ્રાણાપાનોં ચક્ષુઃ શ્રોત્રમશ્નિષ્ઠશ્ચિત્તિષ્ઠયા ।
 વ્યાનોદાનોં વાઙ્મનસ્તે વા આકૃતિમાવહન્ ॥ ૪ ॥
 યે જાસન્ દશ જાતા દેવા દેવેભ્યઃ પુરા ।
 પુત્રેભ્યો લોકં દસ્વા કર્મિન્સતે લોક આસતે ॥ ૧૦ ॥
 સંસિચો નામ તે દેવા યે સંપ્રારાન્ત્સમધરન્ ।
 સર્વે સંસિચ્ય મર્ત્ય દેવાઃ પુરુષમાવિશન્ ॥ ૧૩ ॥
 શૂદ્ધં કૃત્વા મર્ત્ય દેવાઃ પુરુષમાવિશન્ ॥ ૧૮ ॥
 રેતઃ કૃત્વાજ્યં દેવાઃ પુરુષમાવિશન્ ॥ ૧૯ ॥
 તસ્માદ્દેવિદ્વાન્ પુરુષમિદં બ્રહ્મેતિ મન્યન્તે ।
 સર્વા દ્વાસ્મિન્દેવતા ગાવો ગોષ્ઠ દ્વાસતે ॥ ૨૨ ॥
 (અર્થ. ૧૧૮)

“ દસદેવોધી દસ દેવપુત્ર ઉત્પન્ન થયા, જે તેને પ્રત્યક્ષ
 જુએ છે તે મહાન્ તત્ત્વગ્રાન કહી શકે છે. આજુ, અપાન,
 ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અમરત્વ અને નાશ, વ્યાન, ઉદાન, વાણી અને
 મન આ દસ તારા સંકલ્પોને અધાવે છે. દસ દેવોથી જે દશ
 દેવપુત્ર થયા તેઓ પોતાના પુત્રોને સ્થાન આપીને કયા લોક-
 માં ચાલ્યા ગયા ? સિંચન કરનારા દેવો છે જેઓ સર્વ સંભાર
 એકઠા કરે છે, સર્વ મર્ત્ય દેહને સિંચન કરીને એ દેવો
 મનુષ્ય દેહમાં ખુસેલા છે, દેહરૂપી મર્ત્યને ધર ખનાવી તેમાં
 દેવો રહેવા લાગ્યા છે, રેતનું ધી ખનાવી દેવ આ પુરુષમાં
 આવી ગયા છે, જે જાગી છે તે આ પુરુષને ધ્રુવ તરીકે માને
 છે, કારણ કે તેમાં સર્વ દેવતાઓ રહે છે, જેની રીતે જોશાળા-
 માં ગાયો રહે છે. ”

આ પ્રકારે આ સ્તરીરૂપી દેવશાળાનું વર્ણન છે. અહીં
 આપમાં સૂપ, ફેફસાઓમાં આજુ અથવા વાયુ આ પ્રમાણે
 જુદા જુદા દેવ જુદા જુદા સ્થાનોમાં વિરાજે છે. મહાન સૂપ,
 વાયુ આદિ દેવ બાહ્ય વિશ્વમાં છે, અને તેમના નાના પુત્રો
 નેત્રાદિ સ્થાનપર નિવાસ કરે છે. એજ માની લોક તેમનાં પદ
 રાખેલાં છે, અર્થાત્ સૂર્ય પોતાનું સ્થાન નેત્રમાં રાખેલું છે,
 વાયુએ પોતાનું સ્થાન ફેફસાઓમાં રાખેલું છે, જલ પોતાનું
 સ્થાન જીહ્વાપર રાખેલું છે. આ જ પ્રકારે બીજા દેવોએ પોતાનાં
 પદ સ્તરીરસ્થાનમાં જુદા જુદા ભાગોમાં રાખેલાં છે, તેમનું
 વર્ણન (દેવાનાં નિહિતા પદાણિ) દેવોનાં પદ અહીંઆ
 રાખેલાં છે એવા સ્પષ્ટરૂપી યજ્ઞેલું છે. તથા—

કવચઃ ઓતવે ડ સસ તન્નૂન્ વિશન્નિરે । (મં. ૬)

“ કવિ લોકો જનરૂપી વસ્ત્રને વણવા માટે સાત દોરાઓ-

ને ફેલાવે છે. ” જે પ્રમાણે વણકર તાણો ફેલાવે છે અને
 વાણો ભરીને ઉત્તમ વસ્ત્ર તૈયાર કરે છે, તે જ પ્રકારે આંખો-
 થી રૂપનું, કાનથી શબ્દનું, નાકથી ગન્ધનું, જીભથી રસાદનું,
 ત્વચાથી સ્પર્શનું, મનથી જ્ઞાનનું અને શુદ્ધિથી વિજ્ઞાનનું સર્વ
 પ્રસારણી આ તાણુમાં કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગનો વાણો
 ભરીને જીવનનું સુંદર વસ્ત્ર ખંતાવે છે. આ પુરુષાર્થો જીવનનું
 વર્ણન છે. આ સાત તન્ત્રોએ છે, પ્રાયઃ દરેક મનુષ્યની યાજ્ઞ
 પર તાણો ફેલાએલો છે, જે તેમાં પુરુષાર્થરૂપી વાણો મેળવશે
 તે ઉત્તમ જીવનવસ્ત્ર ખનાવી શકશે. આ પ્રકારે સાત તાંત્ર-
 ણુઓનું વર્ણન પાંકડે જુએ અને આ પહેલાં જે સાત
 સંખ્યાવાળા પદાર્થોનું વર્ણન આ વેણું છે તેની સાથે એને
 મેળવી જુએ.

અચિકિત્વાન્ ન વિદ્વાન્, ચિકિતુષઃ વિદ્વાન્
 કવીન્ વૃદ્ધામિ । (મં. ૭)

“ હું અજ્ઞાની છું, અવિદ્વાન છું અને તેથી કવિઓને પૂછું
 છું. આ જાગી લોકો મારી આ સંકલ્પને દૂર કરે. ” અજ્ઞાની
 લોકો જાનીઓને પૂછે, અવિદ્વાન લોકો વિદ્વાનને પૂછે, સંધા-
 રથ મનુષ્ય કવિની સાથે રહે, અને પોતાની આ સંકલ્પો
 તેને પૂછે અને આ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે. વિદ્વાનને પૂછવા
 યોગ્ય પ્રશ્નો આ છે—

યઃ દવાઃ વદ રજાસિ તસ્તંમ । (મં. ૭)

“ કાણે એક આ ૭ લોકોને આધાર આપ્યો છે ? ” એવો
 કાણુ એક છે જેનો આધાર આ સંપૂર્ણ જગતને પ્રાપ્ત થાય
 છે, કોના આધારપર આ વિશ્વ છે અને ચાલી રહ્યું છે ? આ
 પ્રશ્નો વિદ્વાનોને પ્રાપ્ત કરી તેમને પૂછવા યોગ્ય છે. બીજો
 પશુ એક પ્રશ્ન પૂછવા યોગ્ય છે.

અજસ્ય રૂપે કિં ઇકં સ્વિત્ ? (મં. ૭)

“ અજ-મા આત્માના રૂપમાં એકરૂપ એવો કાણુ છે ? ”
 અનેક અજ-મા જીવાત્મા છે, તેમની સંખ્યા અનંત છે, આ
 અનંત જીવાત્માઓમાં જે એક તત્ત્વ રહેલું છે તે તત્ત્વ
 કયું છે ? એકજ પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, તે એકરૂપ
 અને સર્વત્ર એક સરખો ફેલાએલો છે. જીવોમાં અનેકત્વ અને
 અજસ્યુત્વ છે. પરમાત્મામાં અનેકત્વ પણ નથી અને અજસ્યુત્વ
 પણ નથી, પરંતુ તેમાં એકત્વ અને સર્વવ્યાપકત્વ છે, તે
 એકજ તત્ત્વ સર્વત્ર પ્રભરપુર પ્રસરેલું છે, કાષ્ઠ પદાર્થ તેના

વિશે તેઓમાં હોતો નથી.

एकः तिस्रः मातुः त्रीन् पितृन् विभक्तु उर्ध्वः तस्यौ ।

(મં. ૧૦)

“ એકબે એક જ પુત્ર ત્રણ માતાઓ અને ત્રણ પિતાઓને પોતાની અંદર ધારણ કરતાં કરતાં સીધાં ઉભો રહે છે. ” અર્થાત્ વાંદીચૂડી ચાલ રાખતો નથી. ત્રણ માતાઓ આ છે— “ પ્રકૃતિમાતા, વિદ્યામાતા અને ત્રીજી પોતાની માતા. ” ત્રણ પિતા આ છે— “ પરમાત્મા, ગુરુ અને પોતાના જનક. ” આ ત્રણને તે પોતામાં ધારણ કરે છે, અને સરળ વ્યવહાર કરે છે, અને કદી પણ (ન ઇચ્છાપયસ્કત) ઝડાંનને પ્રાપ્ત કરતો નથી. આ પ્રકારે ઉપાસના અને આચરણથી તેની ઉચ્ચ યોગ્યતા થાય છે, અને તે સ્વર્ગમાં જાય છે અને ત્યાં—

अमुष्य दिवः पुष्टे विश्वचिदः अविश्वचिन्नां वाचं मन्त्रयन्ते । (મં. ૧૦)

“ તે છોડેલા પૃથ્વીભાગ પર વિરાજતા હોઇને આ જ્ઞાની લોકો સર્વના લક્ષમાં ન આવનારી વાતોનું મનન કરે છે. ” ત્યાં સ્વર્ગમાં રહીને એવા તત્વોનો પ્રિયાર કરે છે કે જેનું જ્ઞાન સાધારણ મનુષ્યના મ્યાનમાં પણ આવી શકે નહિ.

पाँचवर्तमाने पञ्चारे चक्रे विश्वा भुवनानि व्यातस्थुः ।

(મં. ૧૧)

“ ફરતા ફરતા પાંચ આરાવાળા ચક્રમાં આ સંપૂર્ણ બુદ્ધિને રહેલા છે. ” અર્થાત્ આ ચક્રના આધારથી જ સર્વ ભુવનો રહે છે. પાંચ પ્રાણોનું જે પાંચ આરાવાળું પ્રાણચક્ર છે તેના આધારથી સંપૂર્ણ બુદ્ધિને ટકી રહેલા છે, સરીરમાં પ્રાણચક્રના આધાર પર સર્વ સરીરના અવયવો રહે છે, પ્રાણ ચાલ્યો જાય તો કે.ઇ અવયવ રહી શકતો નથી. આ જ પ્રકારે આ સંપૂર્ણ વિશ્વ પણ બૃહદાપ્રાણ ચક્ર પર રહેલું છે, વિશ્વ-વ્યાપક મહાપ્રાણ જગતના સર્વ ભુવનોને ધારણ કરે છે. આ ચક્ર ભ્રમણ કરી રહ્યું છે, છતાં પણ તેનો મધ્યદંડ (અક્ષઃ ન સ્વપ્તે) તપતો નથી. અનાદિકાળથી આ વિશ્વ ફરતું રહેવા છતાં તેનો કોઇ પણ ભાગ તપતો નથી. કોઇ પણ ચક્ર ભ્રમણે ફરતું ફાય ત્યારે તેનો મધ્ય દંડ (ધરી) ન તપે તેટલા માટે તેના પર તેજ નાખ્યું પડે છે, પરંતુ અહીં તે તેજ ન પુરવા છતાં પણ આ મધ્યદંડ પોતે કદી તપતો નથી આ પરમાત્માનું અદ્વિત સામર્થ્ય-સ્વેચ્છા જેવું છે. આ જગત-

ના સર્વ જુદા જુદા લોકો એક જ ગતિથી ફરી રહ્યા છે. તે કદી અટકતા નથી, અથવા તેની ગતિમાં કદી વિધન નહીં નથી. આ ચક્રના મધ્યદંડ પર (મૂર્તિમારઃ) પુષ્કળ ભાર છે, જે આ લોકલોકાન્તરો છે તેમના ભાર ધણે જ છે, આ ભારની કદવના પણ યથ શકે નહિ આટલો ભાર હોવા છતાં પણ વિશ્વચક્ર વિલક્ષણ શાન્તિથી અને ગતિથી ચાલી રહ્યું છે, અને અનાદિકાળથી ફરતું રહેવા છતાં પણ (સનાત્ એવ સનામિઃ ન ક્ષિણ્યતે) છીન કિન થતું નથી. આ પ્રકારે આ જગતચક્ર વિલક્ષણ સામર્થ્યથી ધારણ કરેલું છે

આગળના આરમ્ભ મંત્રમાં “ કાળચક્રનું ” વર્ણન છે. તેની (દ્વાદશ આકૃતિ) આરમ્ભાસની આર અવસ્થાવાળું આ કાળચક્ર અથવા સર્વસરચક્ર છે. આ સર્વસરચક્ર (વર્ણ-ચક્ર) ૭ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે, ૭ ઋતુઓ તેના ૭ આરા છે, અધિક માસની એક જુદી ઋતુ માનવામાં આવે છે, તેની સાથે મળીને સાત ઋતુઓ થાય છે, તે ખતાવવા માટે (સપ્તચક્રે) ૭૦૮ આરેષો છે, અથવા સર્વસર, અથવા, ઋતુ, માસ, પણ, અહોરાત્ર, મુહૂર્ત આ પણ કાળચક્રની અંદર સમાવેલાં સાત નાનાં ચક્રો છે, આ પણ તેથી વધારે ચોગ્ય જણાય છે. આ સર્વસર (વર્ણવાદ) પાંચ પગવાળો છે. શીતકાળ, ઉષ્ણકાળ અને વર્ષાકાળ આ ત્રણ કાળ વર્ષાના છે તેમાં ચાન્દ્રમાન અને સૌરમાન એ બન્ને ગણનાત્મક વિભાગ ઉમેરવાથી સર્વસરના પાંચ પગ થાય છે. કારણ કે આ પગો વડે જ તે સર્વનો પિના ચાલે છે, અને સર્વનું (પિતા માતા) સંરક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે આ કાળચક્ર વર્ષમાં એકવાર પોતાનો ફેરો પૂરો કરે છે અને સર્વ સંસારનું કલ્યાણ કરે છે. આ ચક્રમાં—

मिथुनासः पुत्राः मय सप्त शतानि विशतिः च जातस्थुः ॥ (મં. ૧૩)

“ મિથુન અર્થાત્ જે જોડકા પુત્રો એવા સાતસોવીસ છે. ” આ દિવસ અને રાત્રી જ છે. દિવસની સાથે રાત અને રાતની સાથે દિવસ જોડાએ છે જ. ચાન્દ્ર વર્ષ અને સૌર વર્ષનું મધ્ય અર્થાત્ ૩૬૦ દિવસોનું મધ્યમ વર્ષ છે, તેના દિવસ અને રાત્રી એમ જોડેલા એક દિવસના બે પુત્રો માનીયે તો ૭૨૦ થાય છે, અર્થાત્ એ ચાન્દ્ર વર્ષ પણ નથી કે સૌર પણ નથી, પરંતુ બન્ને વર્ષોના મધ્યમ પરિણામનું આ વર્ષ છે. આ આર મોહનાઓનું (દ્વાદશારં ચક્રં ન દિ

સર્વાધારનું વર્ણન

(ઋષિ:- ઋષર્વા । દેવતા:- સ્કન્ધમઃ આત્મા વા)

કાંડ ૧૦, સૂક્ત ૭

કસ્મિન્નગ્ને તપો અસ્યાધિં તિષ્ઠતિ કસ્મિન્નગ્ને ક્ષતમસ્યાધ્યાહિતમ્ ।

ક યતં ક શ્રદ્ધાસ્થં તિષ્ઠતિ કસ્મિન્નગ્ને સત્યમસ્ય પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧ ॥

કસ્માદગ્નીદીપ્યતે અગ્નિરસ્ય કસ્માદગ્નીત્વવતે માતરિશ્વા ।

કસ્માદગ્નીદિ મિમીતેડધિં ચન્દ્રમા મહ સ્કન્ધમસ્ય મિમાનો અગ્નિમ્ ॥ ૨ ॥

કસ્મિન્નગ્ને તિષ્ઠતિ ભૂમિરસ્ય કસ્મિન્નગ્ને તિષ્ઠત્યન્તરિક્ષમ્ ।

કસ્મિન્નગ્ને તિષ્ઠત્યાહિતા યૌઃ કસ્મિન્નગ્ને તિષ્ઠયુત્તરં દિવઃ ॥ ૩ ॥

કૌ પ્રેત્સન્દીપ્યત કુર્ધ્વો અગ્નિઃ કૌ પ્રેત્સન્પવતે માતરિશ્વા ।

યત્ર પ્રેત્સન્તીરભિયન્ત્યાવૃતઃ સ્કન્ધમં તે બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ ॥ ૪ ॥

કાર્ધમાસાઃ ક યન્તિ માસાઃ સંવત્સરેણ સહ સંવિવૃનાઃ ।

યત્ર યન્ત્યુત્તરો યત્રાર્તવાઃ સ્કન્ધમં તે બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ— (અસ્ય કસ્મિન્ અંગે તપઃ અધિષ્ઠતિ) આ મનુષ્યના કયા અવયવમાં તપ કરવાની શક્તિ રહેલી છે ? (અસ્ય કસ્મિન્ અંગે ક્ષતં અધ્યાહિતં) આ મનુષ્યના કયા ભાગમાં ક્ષત-સરગતાનો ભાવ રહેલો છે ? (અસ્ય શ્રદ્ધા વ્રતં ક તિષ્ઠતિ) તેનામાં શ્રદ્ધા અને વ્રત કયાં રહે છે ? (અસ્ય કસ્મિન્ અંગે સત્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્) તેના કયા અવયવમાં સત્ય રહેલું છે ? (૧)

(અસ્ય કસ્માત્ અંગાત્ અગ્નિઃ દીપ્યતે) આ પરમાત્માના કયા અંગમાંથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે ? (કસ્માત્ અંગાત્ માતરિશ્વા પવતે) તેના કયા અવયવમાંથી વાયુ વહે છે ? (કસ્માત્ અંગાત્ ચન્દ્રમા અધિ વિ મિમીતે) કયા અવયવથી ચન્દ્રમા પ્રકાશિત થાય છે ? (મહઃ સ્કન્ધમસ્ય અંગં મિમાનો) અને મહાન્ સ્કન્ધ અર્થાત્ વિશ્વાધારના કયા અંગનું માપન તે કરે છે ? (૨)

(અસ્ય કસ્મિન્ અંગે ભૂમિઃ તિષ્ઠતિ) આ પરમાત્માના કયા અંગમાં ભૂમિ રહે છે ? (કસ્મિન્ અંગે અન્તરિક્ષં તિષ્ઠતિ) કયા અંગમાં અન્તરિક્ષ રહે છે ? (કસ્મિન્ અંગે આહિતા યૌઃ તિષ્ઠતિ) કયા અંગમાં આ સુરક્ષિત ધ્રુવોક રહે છે ? અને (કસ્મિન્ અંગે ઉત્તરં દિવઃ તિષ્ઠતિ) કયા અંગમાં ઉત્તર ધ્રુવોકનો દ્વરનો ભાગ રહે છે ? (૩)

(ઉર્ધ્વઃ અગ્નિઃ ક પ્ર-ર્હૃત્સન્ દીપ્યતે) ઉપરનો અગ્નિ અર્થાત્ સૂર્ય કઈ બાબુ જોતો જોતો પ્રકાશે છે ? (માતરિશ્વા ક પ્ર-ર્હૃત્સન્ પવતે) વાયુ કઈ બાબુ નજર નાંખીને વહે છે ? (યત્ર પ્ર-ર્હૃત્સન્તીઃ આવૃતઃ અભિયન્તિ) કયાં નજર નાખતાં નાખતાં આ અભિપ્રવાહ વહી રહે છે ? (તે સ્કન્ધમં બ્રૂહિ) તે સર્વાધારના વિષયમાં મને કહે કે (સઃ કતમઃ સ્વિત્ત એવ) તે કોણ છે ? (૪)

યસ્મિન્મૂર્મિરન્તરિક્ષં ઓર્યસ્મિન્નધ્યાહિતાઃ ।

યન્નાગ્નિશ્ચન્દ્રમાઃ સૂર્યો વાતસ્તિષ્ઠન્ત્યાર્પિતાઃ

સ્કન્દમં તં બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ

॥ ૧૨ ॥

યસ્ય ત્રયસ્વિંશદેવા અહ્નો સર્વે સમાહિતાઃ ।

સ્કન્દમં તં બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ

॥ ૧૩ ॥

યન્ન ક્રપયઃ પ્રથમજા ક્રતુઃ સામ યજુર્મહી ।

ઐકર્પિર્યસ્મિન્નાર્પિતઃ સ્કન્દમં તં બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ

॥ ૧૪ ॥

યન્નામૃતં ચ મૃત્યુશ્ચ પુરુષેઽધિ સમાહિતે ।

સમુદ્રો યસ્ય નાહ્યઃ પુરુષેઽધિ સમાહિતાઃ

સ્કન્દમં તં બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ

॥ ૧૫ ॥

યસ્ય ચતસ્રઃ પ્રદિશો નાહ્યઃ સ્તિષ્ઠન્તિ પ્રથમાઃ ।

યજ્ઞો યન્ન પરાક્રાન્તઃ સ્કન્દમં તં બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ

॥ ૧૬ ॥

(યન્ન) જેના આધારથી (પરાક્રમ્ય તપઃ) ખૂબ જ પ્રયત્ન કરીને તપ (ઉત્તરં વ્રતં ધારયતિ) ઉચ્ચતર મતને ધારણ કરે છે, તથા જ્યાં । યન્ન ક્રતં ચ શ્રદ્ધા ચ આપઃ વ્રહ્મઃ) સત્ય, શ્રદ્ધા, આપ્ અને વ્રહ્મ (સમાહિતાઃ) એક સરખાં સારી રીતે સ્થિર રહેલાં છે, (તં સ્કન્દમં બ્રૂહિ) તે સર્વાધારના વિષયમાં કહો કે તે કોણ છે ? (૧૧)

(યસ્મિન્) જેમાં (મૂર્મિઃ અન્તરિક્ષં ઘૌઃ) પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને દુલોક (અધ્યાહિતા) સ્થિર ટકી રહ્યાં છે અને જ્યાં (અગ્નિઃ ચન્દ્રમાઃ સૂર્યઃ વાતઃ) અગ્નિ, ચંદ્રમા, સૂર્ય અને વાયુ (અર્પિતાઃ તિષ્ઠન્તિ) આશ્રય લઇને રહે છે, તે (સ્કન્દમં) સર્વાધારના વિષયમાં કહો કે તે કોણ છે ? (૧૨)

(સર્વે ત્રયસ્વિંશત્ દેવાઃ) સર્વ તેનીશ દેવો (યસ્ય અંગે સમાહિતાઃ) જેના શરીરમાં સ્થિર થયેલા છે (તં સ્કન્દમં) તે સર્વાધારના વિષયમાં કહો કે તે કોણ છે ? (૧૩)

(યન્ન પ્રથમજાઃ ક્રપયઃ) જેમાં પહેલા અનેલા ઋષિ તથા (ક્રતુઃ સામ યજુઃ મહિ) ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને મહાન વ્રહ્મતિલા અર્થાત્ અથર્વવેદ રહેલા છે, (યસ્મિન્ ઐકઃ ક્રપિઃ અર્પિતઃ) જેમાં એક મુખ્ય ઋષિ આધાર લઈ રહ્યા છે, (તં સ્કન્દમં) તે સર્વાધારના વિષયમાં કહો કે તે કોણ છે ? (૧૪)

(યન્ન પુરુષે) જે પુરૂષમાં (અમૃતં ચ મૃત્યુઃ ચ સમાહિતે) અમરત્વ અને મરણ રહે છે (યસ્ય નાહ્યઃ સમુદ્રઃ) જેની નાડીઓ સમુદ્ર છે, જે (પુરુષે અધિ સમાહિતાઃ) પુરુષના શરીરમાં છે, (તં સ્કન્દમં) તે સર્વાધારના વિષયમાં કહો કે તે કોણ છે ? (૧૫)

(ચતસ્રઃ પ્રથમાઃ પ્રદિશઃ) ચારે પ્રથમ દિશાઓ (યન્ન નાહ્યઃ તિષ્ઠન્તિ) જ્યાં નાડીઓ બનીને રહેલી છે, (યન્ન યજ્ઞઃ પરાક્રાન્તઃ) જ્યાં યજ્ઞ પરાક્રમ કરી રહ્યો છે, (તં સ્કન્દમં) તે સ્કન્દના વિષયમાં કહો કે તે કોણ છે ? (૧૬)

યસ્ય ત્રયંચિંશદેવા નિધિં રક્ષન્તિ સર્વદા ।

નિધિં તમદ્ય કો વેદુઃ ચં દેવા અમિરક્ષય

॥ ૨૩ ॥

યત્ર દેવાઃ બ્રહ્મવિદોઃ બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠમુપાસતે ।

યો વૈ તાન્વિદ્યાત્પ્રત્યક્ષં સ બ્રહ્મા વેદિતા સ્યાત્

॥ ૨૪ ॥

બૃહન્તો નામ તે દેવાઃ ચેડસંતઃ પરિં જજિરે ।

एकं तदङ्गं स्कम्भस्यासदाहुः परो जनाः

॥ ૨૫ ॥

યત્ર સ્કમ્ભઃ પ્રજનયન્પુરાણં વ્યવર્તયત્ ।

एकं तदङ्गं स्कम्भस्य पुराणमनुसंविदुः

॥ ૨૬ ॥

યસ્ય ત્રયંચિંશદેવા અદ્યો ગાત્રા વિમેજિરે ।

તાન્વૈ ત્રયંચિંશદેવાનેકેં બ્રહ્મવિદો વિદુઃ

॥ ૨૭ ॥

હિરણ્યગર્ભં પરમમનસ્યુદ્યં જના વિદુઃ ।

स्कम्भस्तद्वये प्रासिञ्चद्विरण्यं लोके अन्तरा

॥ ૨૮ ॥

(યત્ર) બધાં આદિત્ય, રૂદ્ર અને વસુ (સમાહિતાઃ) રહે છે, (મૂતં મગ્યં ચ) ખૂત, અવિધ્ય અને વર્તામાન તથા (યત્ર સર્વે લોકાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ) બધાં આ સર્વ લોકો આધાર બાધને રહેલા છે. (તં સ્કમ્ભં) તે સર્વાધારના વિષયમાં કહો કે તે કોણ છે ? (૨૨)

(ત્રયઃ ત્રિંશત્ દેવાઃ) તેત્રીસ દેવ (યસ્ય નિધિં સર્વદા રક્ષન્તિ) જેના નિધિની સર્વદા રક્ષા કરે છે. હે દેવો ! (ચં અમિરક્ષય) જેની તમે રક્ષા કરો છો (તં નિધિં અથ કઃ વેદ) તે નિધિને આને કોણ બાધે છે ? (૨૩)

(યત્ર બ્રહ્મ વિદઃ દેવાઃ) બધાં પ્રધાને બાધુનારા વિદ્વાન જ્ઞાની (જ્યેષ્ઠં બ્રહ્મ ઉપાસતે) શ્રેષ્ઠ પ્રધાની ઉપાસના કરે છે (યઃ વૈ તાન્ પ્રત્યક્ષં વિદ્યાત્) જે નિશ્ચયપૂર્વક તેને પ્રત્યક્ષ બાધુશે. (સઃ વેદિતા બ્રહ્મા સ્યાત્) તે જ્ઞાતા પ્રધા થઈ જશે. (૨૪)

(તે દેવાઃ બૃહન્તઃ નામ) તે દેવ મહાન પ્રસિદ્ધ છે (ચેડસંતઃ પરિં જજિરે) જે અસતથી અર્થાત્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલ છે. (તત્ એકં સ્કમ્ભસ્ય અંગં) તે સ્કમ્ભનું એક અંગ છે જેને (જનાઃ અસત્ પરઃ આહુઃ) જ્ઞાનીલોક અસત્ પરંતુ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહે છે. (૨૫)

(યત્ર સ્કમ્ભઃ પ્રજનયન્) બધાં સર્વાધાર આત્મા સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ કરે છે તથા (પુરાણં વ્યવર્તયત્) પુરાણોની પધ્ધતિ જે ફરી ફરી રચના કરે છે (તત્ સ્કમ્ભસ્ય એકં અંગં) તે સર્વાધાર આત્માનું એક અંગ (પુરાણં અનુસંવિદુઃ) પુરાણના નામથી બાધે છે. (૨૬)

(યસ્ય અંગે ગાત્રા) જેના શરીરના અવયવોમાં (ત્રયઃ ત્રિંશત્ દેવાઃ વિમેજિરે) તેત્રીસ દેવ વિભક્ત થઈને રહે છે. (તાન્ વૈ ત્રયઃ ત્રિંશત્ દેવાન્) તે તેત્રીસ દેવોને (એકે બ્રહ્મવિદઃ વિદુઃ) માત્ર એકલા પ્રધાજ્ઞાની જ બાધી શકે છે. (૨૭)

(જનાઃ હિરણ્યગર્ભં) લોકો હિરણ્યગર્ભને (પરમં અનતિ-ઉદ્યં વિદુઃ) શ્રેષ્ઠ અને ઉચ્ચ માને છે, (લોકે અન્તરા) આ લોકોની વચમાં (અગ્રે સ્કમ્ભઃ તત્ હિરણ્યં પ્રાસિજત્) પ્રારંભમાં સર્વાધાર આત્માએ જ તે સુવર્ણમય હિરણ્યગર્ભ નિર્માણ કર્યું. (૨૮)

સ્ક્રમ્ભો દાધાર દ્યાવાપૃથિવી ઉમે ઇમે સ્ક્રમ્ભો દાધારોર્વિન્તરિક્ષમ્ ।
સ્ક્રમ્ભો દાધાર પ્રદિશઃ પદુર્વીઃ સ્ક્રમ્ભ ઇદં વિશ્વં ભુવનમા વિવેશ ॥ ૨૫ ॥
યઃ શ્રમાત્તર્પસો જ્ઞાતો લોકાન્તર્વાન્તસમાનશે ।
સોમં ચશ્ત્રક્રે કેવલં તસ્મૈ જ્યેષ્ઠાય વ્રહ્મણે નમઃ ॥ ૨૬ ॥
કથં વાતો નેલયતિ કથં ન રમતે મનઃ ।
કિમાપઃ સત્યં પ્રેક્ષન્તીર્નેલયન્તિ કદા ચન ॥ ૨૭ ॥
મહદ્યક્ષં ભુવનસ્ય મધ્યે તપસિ ક્રાન્તં સલિલસ્ય પૃથે ।
તસ્મિન્ ઝ્રયન્તે ય યુ કે ચ દેવા વૃક્ષસ્ય સ્કન્ધઃ પરિતઃ ઇવ શાસ્ત્રાઃ ॥ ૨૮ ॥
યસ્મૈ હસ્તાભ્યાં પાદાભ્યાં વાચા શ્રોત્રેણ ચક્ષુષા ।
યસ્મૈ દેવાઃ સદા વલિં પ્રયચ્છન્તિ વિમિતેઽમિતં
સ્ક્રમ્ભં તં વ્રહ્મિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ ॥ ૨૯ ॥
અપ તસ્ય હતં તમો વ્યાવૃત્તઃ સ પાપ્મનાં ।
સર્વાણિ તસ્મિન્ જ્યોર્તાણિ યાનિ ત્રીણિ પ્રજાર્પતૌ ॥ ૩૦ ॥

(સ્ક્રમ્ભઃ ઇમે ઉમે દ્યાવાપૃથિવી દાધાર) આ સર્વાધારે આ પૃથ્વી અને દુલોકને ધારણ કરેલ છે. (સ્ક્રમ્ભઃ ઉરૂ અન્તરિક્ષં દાધાર) તેણે વિસ્તૃત અંતરિક્ષને ધારણ કરેલ છે. (સ્ક્રમ્ભઃ પદ્ ઓર્વીઃ પ્રદિશઃ દાધાર) તેણે આ છ મહાન દિશાઓ ધારણ કરેલ છે. (સ્ક્રમ્ભઃ ઇદં વિશ્વં ભુવનં આવિવેશ) તે જ આ સર્વ વિશ્વમાં પ્રવેશ પામેલ છે. (૩૫)

(યઃ તપસઃ શ્રમાત્ જ્ઞાતઃ) જે તપના શ્રમથી પ્રમત થઇને (સર્વાન્ લોકાન્ સં આનશે) સર્વ લોકોમાં તે વ્યાપી રહ્યો છે. (યઃ સોમં કેવલં ચક્રે) જેણે માત્ર એક સોમને જ ઉત્તમ ઔષધિરૂપ બનાવેલ છે. (તસ્મૈ જ્યેષ્ઠાય વ્રહ્મણે નમઃ) તે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને માટે આરા નમસ્કાર હોય. (૩૬)

(કથં વાતઃ ન ઇલયતિ) વાયુ સ્થિર કેમ રહી શકતો નથી ? (કથં મનઃ ન રમતે) મન કેમ રમતું નથી એટલે આનંદિત રહેતું નથી ? (કિં સત્યં પ્ર-દ્રેક્ષન્તીઃ આપઃ) શું સત્યની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી જળ (કદાચન ન ઇલયન્તિ) કદી પણ સ્થિર નથી રહેતું. (૩૭)

(ભુવનસ્ય મધ્યે મહત્ યક્ષં) આ વિશ્વની વચ્ચે, એટલે કે મધ્યમાં, એટલે કે કેન્દ્રમાં, એક મહાન પૂન્ય દેવ છે. (તપસિ ક્રાન્તં સલિલસ્ય પૃથે) તાપ-ઉષ્ણતા-અગ્ની આપવામાં જે વિશેષ હીલચાલ કરે છે, ફેરફાર કરે છે અને જે પાણીના પાછલા ભાગમાં છે. (તસ્મિન્ યે યુ કે ચ દેવાઃ શ્રયન્તે) તેમાં જે કોઇ દેવ હોય તે વાસ કરે છે, (વૃક્ષસ્ય સ્કન્ધઃ પરિતઃ શાસ્ત્રા ઇવ) જેવી રીતે વૃક્ષના ખભાની જેમ તેની શાખાઓ ચારે તરફ હોય છે. (૩૮)

(યસ્મૈ હસ્તાભ્યાં પાદાભ્યાં) જેને માટે હાથ અને પગ (વાચા શ્રોત્રણ ચક્ષુષા) વાણી, કાન અને આંખોથી, (દેવાઃ યસ્મૈ સદા અમિતં વલિં યસ્મૈ વિમિતે પ્રયચ્છન્તિ) દેવ હંમેશા સીમા વગરના ઉપહાર જે અપરિમિતને માટે આપે છે (સ્ક્રમ્ભં તં વ્રહ્મિ કતમઃ સ્વિત્ એવ સઃ) તે સર્વાધારના વિષયમાં કહો કે તે કોણ છે ? (૩૯)

॥ १ ॥ यत्तुदंशः स्त्री यत्तुदंशः स्त्री । इदं स्त्री । इदं स्त्री । इदं स्त्री ।
 ॥ २ ॥ यत्तुदंशः स्त्री यत्तुदंशः स्त्री । इदं स्त्री । इदं स्त्री । इदं स्त्री ।
 ॥ ३ ॥ यत्तुदंशः स्त्री यत्तुदंशः स्त्री । इदं स्त्री । इदं स्त्री । इदं स्त्री ।

ପଞ୍ଚମ, ୬ ଶହ

(:z:z -:z:z | :z:z:z:z:z -:z:z)

ግንባርነት የገዢው የክፍያ

[illegible]

১৯৮৫ (১৯৮৫) ১৯৮৫ (১৯৮৫) ১৯৮৫ (১৯৮৫) ১৯৮৫ (১৯৮৫) ১৯৮৫ (১৯৮৫)
 ১৯৮৫ (১৯৮৫) ১৯৮৫ (১৯৮৫) ১৯৮৫ (১৯৮৫) ১৯৮৫ (১৯৮৫) ১৯৮৫ (১৯৮৫)

॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥

અર્થ— હે (જનાઃ) લોકો ! (અસ્ય તુજે) આ પ્રભુના બળમાં (હંદં રજઃ) આ અનેક લોકો, (વનં સ્વઃ) આ વન અર્થાત્ પૃથ્વી અને આ સ્વર્ગ (આ યુજઃ) સંયુક્ત થયું છે. એટલું (હિન્દ્રસ્ય વૃહત્ રન્તયં) આ પ્રભુનું ઘણું જ રમણીય સામર્થ્ય છે. (૧)

(ધૃપિતઃ) પરાછળ થએલ શત્રુ (ધૃપાણઃ શવઃ ન આધૃપે) તેને હરાવનારના બળની બરાબરી કરી શકતો નથી તેમજ (આદધૃપતે) તેને હરાવી પણ શકતો નથી. (યથા પુરા વ્યયિઃ) જેવી રીતે હુઃબ અને પીડાથી થાકેલો શત્રુ (હિન્દ્રસ્ય શ્રવઃ શવઃ ન આધૃપે) પ્રભુના વખાણવા લાયક બળને હરાવી શકતો નથી. (૨)

(હિન્દ્રઃ જનેષુ તુવિષ્ટમઃ પતિઃ આ) ઇશ્વર જન્મ લેનારા સર્વ જીવોથી ઘણો મહાન સમર્થ પ્રભુ છે. (સઃ નઃ તાં ઠક્ષં પિશાન્નસદશં રાયિં દદાતુ) તે અમને સર્વને સોનાના જેવું મહાન ધન આપે. (૩)

ભાવાર્થ—તેના સામર્થ્યથી આ ભૂલોક, અન્તરિક્ષલોક અને સ્વર્ગલોક રહે છે. તે પ્રભુનું આતું પ્રચંડ સામર્થ્ય છે, શક્તિ છે. તે પ્રભુને કોઇ પણ શત્રુ હરાવી શકતો નથી, કારણ કે તેની શક્તિ જ વિશ્વકુલ પ્રભાવશાળી છે. ખંધા ઉત્પત્ત થએલા પદાર્થો કરતાં તે પ્રભુ અધિક સમર્થ છે, તેથી તે પ્રભુ અમને ઉત્તમ ધન આપે.

પરમેશ્વરનો મહિમા

(યાગિઃ— અથર્વા । દેવતાઃ— રુદ્રઃ)

કાંડ ૬, સૂક્ત ૬૧

મહ્યમાપો મધુમદેરંયન્તાં મહ્યં સૂરોં અમરજ્યોતિષે કમ્ ।

મહ્યં વૈવા હુત વિશ્વેં તપોજા મહ્યં વૈવઃ સંવિતા વ્યચોં ધાત્ ।

॥ ૧ ॥

અહં વિવેચ પૃથિવીમુત ધામહમૂતૂંરંજનયં સસ સાકમ્ ।

અહં સત્યમનૂતં યદ્વદામ્યહં દૈવીં પરિ વાચં વિશંશ્ર

॥ ૨ ॥

અહં જંજાન પૃથિવીમુત ધામહમૂતૂંરંજનયં સસ સિન્ધૂન્ ।

અહં સત્યમનૂતં યદ્વદામિ યો ઝંઘ્રીપોમાવર્જુષે સર્ણાયા

॥ ૩ ॥

અર્થ— (આપઃ મહ્યં મધુમત્ આ રંયન્તાં) જળ મારે માટે મધુર મધ જેવું રસયુક્ત બનીને વહે. (સૂરઃ મહ્યં જ્યાતિષે કં અમરત્) મારે માટે સૂર્ય પ્રકાશ આપવાને ચારે દિશાઓમાં પોતાના કિરણો ફેલાવી પ્રકાશથી બરી દીધા છે. (હુત વિશ્વે તપોજાઃ દેવાઃ) અને પ્રકાશ આપનારા સર્વ દેવો (સંવિતા દેવઃ ચ મયં વ્યચઃ ધાત્) અને સૂર્યદેવ પણ મારે માટે મહાવિસ્તારને કારણ કરી રહ્યા છે.

(અહં પૃથિવીં હુત યાં વિવેચ) મેં પૃથ્વી અને ઊલોકને પૃથક્ પૃથક્ કરેલ છે. (અહં સસ ઋતૂન્ સાકં અજનયં) મેં સાત ઋતુઓને એક સાથે બનાવી છે. (અહં સત્યં અનૂતં યત્ મારે માટે સત્ય અથવા અસત્ય જે વાણી બોલવામાં આવે છે તે (વિશઃ દૈવીં વાચં અહં પરિવદામિ) મનુષ્યોની જે દેવીવાણી છે તે સર્વ પ્રકારે હું બોલું છું. (૨)

વિજયી ઇન્દ્ર

(શ્રાવિઃ- અગર્વા । દેવતાઃ- ધોમઃ વનસ્પતિઃ ।)

કાંડ ૬, સૂકત ૨

ઇન્દ્રાય સોમમૃત્વિજઃ સુનોતા ચ ધાવત । સ્તોતુર્યો વચઃ શૃણવન્દ્રવં ચ મે ॥ ૧ ॥

આ યં વિશન્તીન્દ્રવો વયો ન વૃક્ષમન્ધસઃ । વિરપ્શિન્ચિ મૃધો જહિ રક્ષાસ્વિનોઃ ॥ ૨ ॥

સુનોતા સોમપાત્રે સોમમિન્દ્રાય વૃજિણે । યુવા જેતેશાનઃ સ પુરુદુતઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (મૃત્વિજઃ) ઋતુઓને અતુટૂળ યજ્ઞ કરનારાઓ (ઇન્દ્રાય સોમં સુનોત) ઇન્દ્રને માટે સોમરસ નિથોવીને ગાળીને તૈયાર કરો ! (ચ આ ધાવત) અને તેને સારી રીતે શુદ્ધ કરો. (યઃ સ્તોતુઃ મે વચઃ) હું જે સ્તુતિ કરવાવાળો છું તે મારી સ્તુતિ સાંભળે અને (હવં ચ) મારી પ્રાર્થનાઓ (શૃણવત્) સાંભળે. (૧)

(યં અધ્વસઃ ઇન્દ્રવઃ) જેના પ્રત્યે અંતરરસના અંશ (આવિશન્તિ) પહોંચે છે. (વૃક્ષં વયઃ ન) જેવી રીતે પક્ષીઓ વૃક્ષ તરફ ખેંચાઇને જાય છે. હે (વિરપ્શિન્) વિશાનશુકત વીર ! (રક્ષાસ્વિનોઃ મૃધઃ વિજહિ) આસુરીવૃત્તિના શત્રુઓનો નાશ કર. (૨)

(સોમપાત્રે વૃજિણે ઇન્દ્રાય) સોમપાન કરનારા શસ્ત્રધારી વીર ઇન્દ્રને માટે (સોમં સુનોત) સોમના રસ નિથોવીને તૈયાર કરો. (સઃ પુરુદુતઃ જેતા યુવા ઈશાનઃ) તે પ્રથમનીય વિજયી યુવાન ઇન્દ્ર છે. (૩)

ભાવાર્થ— હે યાજ્ઞક ! ઇન્દ્રદેવને માટે સોમરસ નિથોવીને અને તેને ગાળીને પવિત્ર, શુદ્ધ બનાવો તે પ્રશ્ન એવા છે કે જે અમારી પ્રાર્થના સાંભળે છે અને અમારા મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. (૧)

તે પ્રશુન્તી પાસે જ આ સોમપાત્ર પહોંચે છે. હે વીરો ! આસુરી-રાક્ષસીભાવવાળા શત્રુઓને હરાવો. (૨)

સોમપાન કરવાવાળા વજ્રધારી ઇન્દ્રદેવને માટે સોમરસ તૈયાર કરો. તે જ ઇન્દ્ર પ્રથમનીય વિજયી યુવાન વીર છે અને તે જ સર્વનો પ્રશુ છે. (૩)

ઇન્દ્રને માટે સોમરસ

સોમરસ કાઢીને તેને ગાળીને પવિત્ર બનાવીને તેને પ્રશુને સમર્પણ કરવો જોઇએ અને જે અવશેષ રહે તેનું આપણે પોતે સેવન કરવું જોઇએ. આ સોમરસ પૂજક, બળવર્ધક, પૌષ્ટિક, આરોગ્યવર્ધક, ઉત્સાહવર્ધક અને તેજસ્વિતા વધારનારો છે. ઇશ્વરને ભક્તિપૂર્વક સમર્પણ કર્યા પછી જ જે બાકી રહે તેનું સેવન કરવાનું મદત આ સૂકતમાં છે.

નીમ મંત્રમાં “ ઇશાન ” શબ્દ છે જે ઇન્દ્ર શબ્દનું વિશેષણ સોવાથી અર્ધાનું વર્ણન પરમાત્મા વિષે જ હોવાનું નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે. “ યુવા, જેતા, ઇન્દ્ર ” ઇત્યાદિ શબ્દો પણ પ્રશુવાચક છે. ઇશ્વરને માટે જ છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

રક્ષણ કરનારો દેવ

(શ્રવિઃ- મરોચિઃ કાશ્યપઃ । દેવતા- જાતવેદાઃ)

કાંડે ૭, સૂકત ૬૩

પુતનાજિતં સહમાનમગ્નિમુકયૈર્હવામહે પરમાત્સધસ્યાત્ ।

સ નંઃ પર્યદતિ દુર્ગાણિ વિશ્વા ક્ષામદેવોઽતિ દુરિતાન્યાગ્નિઃ

॥ ૧ ॥

અર્થ— (પુતનાજિતં સહમાનં અગ્નિં) શત્રુસેનાનો પરાજય કરનાર સામર્થ્યવાન્ તેજસ્વી દેવને અમે (ઉકયૈઃ પરમાત્ સધસ્યાત્ હવામહે) સ્તોત્રોથી એટલે કે સ્તુતિ કરીને ઉત્કૃષ્ટસ્થાનથી બોલાવીએ છીએ. (સઃ નઃ વિશ્વા દુર્ગાણિ અતિ પર્યત્) તે અમને સર્વ દુઃખોથી પાર લઈ બચ અને (સઃ અગ્નિઃ દેવઃ) તે તેજસ્વી દેવ (દુરિતાનિ અતિ ક્ષામત્) અમારી પરાબદ્ધશાઓનો નાશ કરે. (૧)

ભાષ્ય— શત્રુઓનો પરાજય કરનારો અને શત્રુઓના આક્રમણોનો સામનો કરનારો તેજસ્વી દેવ પ્રભુ છે. તેનાં અમે શુભમાન કરીએ છીએ, અને તેને તેના શ્રેષ્ઠસ્થાનથી અહીં અમારી પાસે બોલાવીએ છીએ. તે ખાત્રીપૂર્વક કષ્ટથી અમારું રક્ષણ કરશે અને મુશ્કેલીઓથી પાર કરશે. (૧)

આ પ્રભુની સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ઉપાસના દરેક મનુષ્ય કરે અને તેના આ શુભ પોતામાં વધારે, અર્થાત્ ઉપાસક પશુ શત્રુસેનાનો પરાજય કરે. શત્રુઓના હુમલાઓને સહન કરીને સામનો કરે, તે નાસી બચ નહિ, ખીળાઓને કષ્ટથી બચાવે અને પરાબંધિતિમાં તેમની સહાયતા કરે.

મનુષ્યોનો નિરીક્ષક દેવ

(શ્રવિઃ- પ્રહલ્ભઃ । દેવતા- ર્યેનઃ)

કાંડે ૭, સૂકત ૪૧

અતિ ધન્વાન્યત્પસ્તતર્વં ર્યેનો નૃચક્ષાં અવસાનવર્શઃ ।

તડન્વિશ્વાન્યવરા રજાંસિન્દ્રેણ સરુયાં શિવ આ જગમ્યાત્

॥ ૧ ॥

ર્યેનો નૃચક્ષાં દિવ્યઃ સુપર્ણઃ સહસ્રપાન્હતયોર્નિર્વયોપાઃ ।

સ નો નિ યંચ્છાદ્રસુ યત્પરાંમૃતમસ્માકમસ્તુ પિતૃષુ સ્વધાવૃત્

॥ ૨ ॥

અર્થ— (અવસાન-વર્શઃ નૃચક્ષાઃ ર્યેનઃ) અતિમ અવસ્થાને સમજનારો, સર્વ મનુષ્યોને યથાવત્ બાણનારો, સૂર્યની જેવે પ્રકાશમાન ઇન્દ્ર, (ધન્વાનિ અતિ અપઃ અતિ તતર્વં) રણ જેવા રેતીવાળા પ્રદેશો પર પશુ વરસાદ મોકલે છે, તથા (વિશ્વાનિ અવરા રજાંસિ) સર્વ નીચેના ભાગના એટલે કે હલકા લોકો પ્રત્યે (સિન્દ્રેણ સરુયાં શિવઃ) પોતાના મિત્ર ઇન્દ્રની સાથે કલ્યાણરૂપ બનીને (તરન્) સર્વને પાર કરતાં કરતાં (આ જગમ્યાત્) પ્રાપ્ત થાય છે. (૧)

(નૃચક્ષાઃ દિવ્યઃ સુપર્ણઃ) મનુષ્યોનો નિરીક્ષક, ઘલોકમાં રહેનારો જેના ઉત્તમ કિરણો છે (સહસ્ર-

(પૂર્વઃ) પ્રથમથી જ મનેકું હતું, તે કદી નથી એમ નથી, તે પુરાણ પુરૂષ હોવા છતાં તે નવા પદાર્થોમાં નવા શરીરોમાં રહે છે, સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાને કારણે તે કાષ્ઠ સ્થાનપર નથી એવી વાત નથી, તેથી જ તે પુરાતન તેમજ નૂતન સર્વ પદાર્થોમાં રહે છે. તે આત્મા એક છે છતાં તેની પાસે પર્હોચવાના માર્ગ અનેક છે, અને તે માર્ગથી જન્મ એ તો પણ આખરે તો તેની એકની જ પ્રાપ્તિ થવાની છે. કાષ્ઠ માર્ગ વલ્લો લાંબો હોય કે કાષ્ઠ દૂકા હોય, કાષ્ઠ દૂરનો હોય કે નજીકનો પણ પ્રત્યેક માર્ગ ત્યાં સુધી પહોંચે છે તેમાં સંદેહ છે જ નહિ.

આ સૂક્તનું વર્ણન પરમાત્માનું અને ઘોડો મર્ધાદર્માં જીવાત્માનું પણ છે. પરમાત્માનું ક્ષેત્ર વિશાળ અને જીવાત્માનું ક્ષેત્ર સંકુચિત છે, અને આ રીતે ક્ષેત્રોની ન્યુનાધિક મર્ધાદર્માં લીધે એકજ વર્ણન જન્મને લાગુ પડે છે એ વાત પાઠક આ સૂક્તના વિચાર વખતે ખ્યાનમાં રાખે. જીવાત્માની બાબતમાં “ અતિથિ ” શબ્દ “ અનિશ્ચિત તિથિવાળો ” એ અર્થમાં લખ શકાય, અને પરમાત્માની બાબતમાં તેને અર્થ “ સતિમાન ” એવો અર્થ થાય. આ પ્રમાણે પાઠક અર્થ સમજીને આત્માનું ચલુચલુ ન જન્મે ક્ષેત્રોમાં કેરું છે તે જાણે અને તે જાણીને તેનાપર વિચાર કરી આત્માના શુદ્ધિનો અનુભવ કરે.

ઉપાસના

(ઋષિ:- અપર્વા । દેવતા- વસિતા)

કાંડ ૭, સૂક્ત ૧૪

અમિ ત્યં દેવં સવિતારંઓણ્યોઃ કવિક્રતુમ્ ।

અર્ચામિ સત્યસંવં રત્નધામ્મિ પ્રિયં મતિમ્ ।

॥ ૧ ॥

ઊર્ધ્વા યસ્યમતિર્મા અદિચ્યુતસર્વીમાનિ ।

હિરણ્યપાણિરમિમીત સુક્રતુઃ કૃપાત્સ્વઃ ।

॥ ૨ ॥

સાવીર્હિ દેવ પ્રથમાય પિત્રે વર્માર્ણમસ્મૈ વરિમાર્ણમસ્મૈ ।

અથાસ્મયં સવિતુર્વાર્ધાણિ દિવોદિષ્ આ સુવા મૂરિં પુશ્વઃ ।

॥ ૩ ॥

દમ્ભના દેવઃ સવિતા વરેણ્યો દધદ્વત્નં વક્ષં પિતૃમ્ય આયુંષિ ।

વિશ્વાત્સોર્મ મમદ્વદનમિત્રે પરિજમા ચિત્ક્રમતે અસ્ય ધર્માણિ

॥ ૪ ॥

અર્થ— (ઓણ્યોઃ સવિતારં) રક્ષા કરનારા છુલોક અને ધૃત્વીલોકના (સવિતારં) ઉત્પાદક સૂર્ય, જે (કવિ-ક્રતુઃ) રાત્રી અને કર્મકર્તા છે. (સત્ય-સંવં રત્નધામ) સત્યનો ધ્રેરક અને સમલીધતાનો ધારક છે અને જે (પ્રિયં મતિ) પ્રિય અને મનનીય છે. (ત્યં દેવં અમિ અર્ચામિ) તે દેવની ટું પુજા કરું છું. (૧)

(યસ્ય અમતિઃ માઃ) જેનું અપરિમિત તેજ (સર્વીમાનિ ઊર્ધ્વા અદિચ્યુત) તેની આજ્ઞામાં રહીને ઉપર ને ઉપર પ્રસરતું જઇને સર્વત્ર પ્રકાશિત થાય છે, તે (સુક્રતુઃ હિરણ્યપાણિઃ) ઉત્તમ કર્મ કરનાર તેજ જ એના હાથ છે. એવો એ દેવ (કૃપાત્ સ્વઃ અમિમીત) પોતાની શક્તિથી પ્રકાશનું નિર્માણ કરે છે. (૨)

હે દેવ ! તું (પ્રથમાય પિત્રે હિ સાવીઃ) પહેલા પાલકને માટે જ તેને ઉત્પન્ન કરે છે અને (અસ્મૈ વર્માર્ણ) તેને દેહ, (અસ્મૈ વરિમાર્ણ) તેને શ્રેષ્ઠતા, હે (સવિતઃ) સવિતા દેવ ! (અય અસ્મયં વાર્યાણિ)

ગાયત્રી મંત્રમાં કહ્યું છે કે, (ધિયો યો નઃ પ્રત્નોદયાત્) અમારી શુદ્ધિને સચિતા દેવ ચેતના આપે છે. તેજ વર્ણન બીજા શબ્દોમાં અહીં આપેલું છે. ગાયત્રી મંત્રમાં “ ધી, ધિયઃ ” શબ્દ છે, તેને બદલે અહીં “ સુમતિ ” શબ્દ છે પૂર્વ સૂક્તની જેમ જ આ મંત્ર ગાયત્રી મંત્રનો જ આશય વધુ સ્પષ્ટ કરે છે.

આત્માનો પ્રકાર

(વ્રષ્પિઃ-વદ્મા । । દેવતા-વદ્મા)

કાંડ ૭, સૂક્ત ૨૨

અયં સહસ્રમા નોં હૃશે કંવીનાં મતિર્જ્યોતિર્વિધર્મણિ

॥ ૧ ॥

વ્રધ્નઃ સુમીર્ચીરુપસઃ સમૈરયન્ ।

અરેપસઃ સર્વેતસઃ સ્વસરે મન્યુમત્તમાશ્રિતે ગોઃ

॥ ૨ ॥

અર્થ—(અયં) આ પરમાત્મા (વિ-ધર્મણિ) વિરૂદ્ધ અથવા વિવિધ ધર્મવાળા પદાર્થોની સંકીર્ણતામાં (નાં કંવીનાં સહસ્રં હશે) અમારા જ્ઞાનીઓના હબરો પ્રકારનાં દર્શન માટે (મતિઃ જ્યોતિઃ આ) ઉત્તમ શુદ્ધિ અને જ્યોતિર્વિધ અને છે. (૧)

(વ્રધ્નઃ) મહાન આત્મારૂપી સૂર્ય (સુમીર્ચીઃ અરેપસઃ) ઉત્તમ રીતથી ચાલતારી, નિર્દોષ (સર્વેતસઃ મન્યુમત્તમા) જ્ઞાન આપનારી, ઉત્સાહ વધારનારી, (ઉપસઃ) ઉપઃકાળનાં કિરણોને (ગોઃ સ્વસરે ચિતે) ઇન્દ્રિયોના સ્વયં સંચારના માર્ગને બતાવવાના કાર્યમાં (સમૈરયન્) પ્રેરિત કરે છે. (૨)

બાવાર્થ—વિરૂદ્ધ શુદ્ધધર્મના પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત થનારો પરમાત્મા એકજ છે. તે જ્ઞાનીઓને ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવે રીતે બતાવે છે, અને તેમને ઉત્તમ શુદ્ધિ અને પ્રકાશ આપે છે. (૧)

આ પરમાત્મા એક મહાન સૂર્ય જ છે, તેનાં કિરણો અત્યંત નિર્મળ, ઉત્સાહ વધારનારાં, પ્રકાશ અપનારાં, અમારી ઇન્દ્રિયોને સંચાર કરનારાં માર્ગ બતાવનારાં છે. અર્થાત્ તેનાથી જ શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને અમારી ઇન્દ્રિયો કાર્ય કરતી રહે છે. (૨)

આ સૂક્તમાં જગતનું વર્ણન છે, અને તેમાં વ્યાપ્ત થએલા પરમાત્માનું વર્ણન પણ છે, અને તેની ઉપાસના કરનારાં ભક્તોનું પણ વર્ણન અહીં છે.

જગતનું વર્ણન કરનારો શબ્દ છે (વિધર્મણિ) વિરૂદ્ધ શુદ્ધધર્મોવાળું જગત છે. જુઓ, તેમાં આત્મિ ઉચ્ચ છે તો જગતિત્વ છે, પૃથ્વી રિધર છે અને વાયુ ચંચલ છે, પૃથ્વી ધ્વજાદિ પદાર્થો અવચલવાળા છિ જ્યારે વ્યાપ્ત અવચલ રહિત છે આવા વિરૂદ્ધ શુદ્ધધર્મવાળા પદાર્થોમાં એકરસ બનીને વ્યાપી રહેનાર તે આત્મા છે. વિરૂદ્ધ શુદ્ધધર્મવાળા પદાર્થોની સંજતિમાં સતત રહેવા છતાં તેના શુદ્ધધર્મોમાં અદ્વયબદ્ધ કે ફેરફાર થતો નથી. આજ પ્રકારે વિરૂદ્ધ શુદ્ધધર્મવાળા લોકોને પોતાની પાસે શાંતિને પોતે તેમના દુર્ગુણોથી અલિપ્ત રહીને પોતાના શુભગુણોથી તેમને ઉતેજિત કરવા નોંધ્યો.

જેની રીતે પરમાત્મા સર્વને (મતિઃ જ્યોતિઃ) સદ્શુદ્ધિ અને પ્રકાશ આપે છે, તે જ પ્રકારે પોતાની પાસે જે જ્ઞાન દોષ તે બીજાઓને આપવું અને પોતાની પાસે જેટલો પ્રકાશ દોષ તેટલો અર્ધઃકારમાં ચાલનારા બીજા લોકોને બતાવીને તેમના માર્ગદર્શક બનવું નોંધ્યો.

તે મહાન છે, તેના કિરણો નિર્દોષ છે, તે નિર્મળ છે, ઉત્સાહ પ્રેરક છે તેથી જ મનુષ્યો માટે એજ ઉચિત છે કે તેજ પ્રકારે તેઓ ઉચ્ચ અને, નિર્દોષ અને, શુદ્ધ અને પવિત્ર અને, ઉત્સાહી અને અને બીજાઓને ઉચ્ચ, નિર્દોષ, શુદ્ધ, પવિત્ર અને ઉત્સાહી બનાવે. આ પ્રકારે આત્માના ગુણોના વિચાર કરીને તે ગુણો પોતામાં વધારવા નોંધ્યો.

પ્રકારથી છે. ખીએ વિશ્વાસ એવો રાખવો જોઈએ કે, તે ધર્મર સર્વ સ્થાનોમાં હાજર છે, કોઈ સ્થાન તેનાથી છુટું નથી. ત્રીજો વિશ્વાસ એવો જોઈએ કે, તે અમારા બધાં સારા-નરસાં કર્મોને તેની શક્તિથી જાણે છે, અને તે જેવી રીતે અમારી ખાસે છે, તેવી રીતે દૂર પણ છે. ચોથો વિશ્વાસ એવો જોઈએ કે, તે ધર્મર જ અમેને નિર્ણયતા આપીને ઉત્તમથી ઉત્તમ માર્ગે લઈ જાય છે અને ક્યારેય ખરાબ માર્ગ બતાવતો નથી. તે બધાનું ફક્તાણું કરે છે અને બધાને પ્રકુલ કરે છે, ક્યારેય પ્રમાદ કરતો નથી અને બધાને ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવે છે. પાંચમો વિશ્વાસ એવો જોઈએ કે, તેના પ્રત અનુસાર ચાલવાથી કોઈનો ક્યારે પણ નાશ નહિ થાય. છઠો વિશ્વાસ એવો જોઈએ કે, તે અમેને ઉત્તમ પ્રકારનો આધાર આપતો રહે, અમેએ જ તેના આધારની અપેક્ષા કરવી જોઈએ. સાતમો વિશ્વાસ એવો જોઈએ કે, કોઈ કારણે જો અમારાથી કંઈ નાશ થાય તો તેની સહાયતાથી તે બધું સાફ થઈ જાય છે. બધા અનુધ્યોને એ હિચિન છે કે એવો વિશ્વાસ સખી તેઓ ધર્મરના શુભગાન કરે, અને તેના શુભોની ધારણા પોતાનામાં કરીને પોતાની ઉન્નતિનું સાધન કરે.

અંતર્યામી ઇશ્વરને નમન

(શ્રાવિઃ- સૂરવક્ત્રિઃ । દેવતાઃ- વિદ્યુત્ ।)

કાંડ ૧, સૂકત ૧૩

નમસ્તે અસ્તુ વિદ્યુતે નમસ્તે સ્તનપિદ્ધાવે ।

નમસ્તે અસ્ત્વશ્મને યેનાં દુઢાશો અસ્પાસિ

॥ ૧ ॥

નમસ્તે પ્રવતો નપાચ્ચત્તપઃ સમૂહસિ ।

મૃદ્વ્યા નસ્તનૂમ્યો મયસ્તોકેમ્યસ્કૃધિ

॥ ૨ ॥

પ્રવતો નપાન્નમં એવાસ્તુ તુમ્યં નમસ્તે હેતયે તપુષે ચ ક્રુષ્મઃ ।

વિદ્મં તે ધામં પરમં ગુહ્યં યત્સમુદ્રે અન્તર્નિહિતાસિ નામિઃ

॥ ૩ ॥

યાં ત્વાં દેવા અર્સજન્તુ વિશ્વં દ્યૌં કૃણ્વાના અર્સનાય ધૂષ્ણુમ્ ।

સા નોં મૃદ્વિદ્યે ગૃણાના તર્સ્યં તે નમો અસ્તુ દેવિ

॥ ૪ ॥

અર્થ— (વિદ્યુતે તે) વિશેષ પ્રકાશમાન તને (નમઃ) નમસ્કાર (અસ્તુ) હોજો. (સ્તનપિદ્ધાવે તે નમઃ) ગગડનારા તને નમસ્કાર હોજો. (અશ્મને તે નમઃ અસ્તુ) મેઘથી બિંદુરૂપ તને નમસ્કાર હોજો. (યેન) જેનાથી તું (દુઢાશો અસ્પાસિ) દુઃખ દેનારને દૂર ફેંકે છે. (૧)

હે ! (પ્રવતઃ નપાત્) ઉચ્ચતાને નીચે ન પાડનારા, (તે નમઃ) તને નમસ્કાર હોજો. (યતઃ) કારણ કે તું (તપઃ સમૂહસિ) તપને એકત્ર કરે છે. (નઃ તનૂમ્યઃ મૃદ્વય) અમારા શરીરને મુખ આપ અને (તોકેમ્યઃ મયઃ કૃધિ) બાળકોને મુખ પ્રદાન કર. (૨)

હે ! (પ્રવતઃ નપાત્) ઉચ્ચતાથી નીચે ન પાડનારા (તુમ્યં એવ નમઃ અસ્તુ) તને નમસ્કાર હોજો. (તે હેતયે તપુષે ચ નમઃ ક્રુષ્મઃ) તારા વજર અને પ્રકાશને માટે નમસ્કાર હોજો. (યત્ તે ધામ) જે તારું સ્થાન (પરમં ગુહ્યં) પરમ ગુપ્ત અર્થાત્ દુઘ્નરૂપી ગુપ્તમાં છે તે અમે (વિદ્મં) બાળીએ છીએ, તે (સમુદ્રે અંતઃ) સમુદ્રથી અંદર (નામિઃ નિહિતા અસિ) તું નાભિરૂપ રહ્યો છે. (૩)

[illegible]

‘હા’ કાઢે પશુપતિ

[illegible]

***Alc Alc**

ճիշտ ԳԼԽԵ յԵԶԵԿԻԵԼ ԵՈՒ ԴԵՒՈՒՄ ԵՍԵՅԱՆ ԵՐԵՄԻԱՅԵ
ԵՆԻ ԲԻԼ ԵՍԸ ԵՒ ՏԻՆԵԼՅԱՆ ԴԵՄԵՏՐԻՍ ԵՒ ԴԵՄԵՏՐԻՍ
ԵՐԵՄԻԱՅԵ ԵՒՆ ԵՆԻ ԵՍԸ -- ԵՐԵՄԻԱՅԵ ԵՒՆ ԵՍԸ -- Ե

[illegible][illegible]

ԻԷԻ ԷԷԹԵ ՄԵՂԻՍԻՔ

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

સર્વ ઇન્દ્રિયાદિ દેવો શરીરમાં આત્માને પ્રગટ કરે છે. વિશ્વ-
માં સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે દેવો પરમાત્માનો અહિંમાં પ્રગટ કરે છે,
મનુષ્ય સમાજમાં વિદ્વાનો પરમેશ્વરની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે.
આ પ્રકારે દેવો દ્વારા આત્મા પ્રગટિત થાય છે.

૫ " ચિદ્યો ગૃણાના " .- યુક્તા સમયમાં વેની ભક્તિ
કરવામાં આવે છે, મનુષ્ય જ્યારે સંકટમાં પડે છે ત્યારે તેની
સહાયતા થાય છે. યોગ્યક સજ્જનોને બાદ કરીએ તો સામા-
ન્યતઃ સાધારણ મનુષ્ય સંકટમાં આવે ત્યારે જ ઇશ્વરની
ભક્તિ કરવા મંડે છે, મનુષ્ય પર સંકટ ન આવે તો તે પરમે-
શ્વરની પરવા પશ્ય ન કરે. યુક્તમાં સાચી ભક્તિ થાય છે,
મુખ્ય યુક્ત જીવન યુક્ત છે. મનુષ્ય યુક્ત કરીને જ જીવિત રહી
શકે છે. વિરોધી શક્તિઓના સામનો કરવો તે જ યુક્ત છે.

આ સર્વ મંત્ર ભાગોનું વર્ણન તપાસવાથી જાણ્ય થશે કે
આ સૂક્તમાં પરમાત્માની તેજોમયી શક્તિનું જ મુખ્યત્વે
વર્ણન કરાયું છે, અને તે વર્ણન ઔદીપી દેવીના વર્ણન
દ્વારા જ અર્થા કરેલું છે.

જે રીતે મનુષ્યના નેત્રો જુએ છે, પરંતુ તેઓ પોતાની
શક્તિથી જોઈ શકતાં નથી પરંતુ હૃદયમાં વસેલા આત્માની
શક્તિથી જ તેઓ સર્વ વસ્તુઓ જોઈ શકે છે, તે જ પ્રમાણે
બીજી પશ્ય બધી ઇન્દ્રિયો આત્માની શક્તિથી પ્રેરિત બનીને
પોતાનું કાર્ય કરે છે. જેવી રીતે શરીરની આ વાત છે તેવીજ
રીતે આ વિશ્વમાંના સૂર્યાદિ દેવતાઓ, તેજ પ્રસરાવતું તથા
બીજાં કાર્યો કરવાનું કાર્ય પોતાની શક્તિથી કરતા નથી.
વિશ્વવ્યાપી પરમાત્માની શક્તિને આધારે જ સૂર્ય પ્રકાશે
છે, વિષ્ણુ ચમકે છે અને વાયુ વહે છે. તેઓ સૂર્ય પ્રકાશથી,
વિજળીના ચમકાટથી અથવા વાયુના વેગથી માત્ર તે દેવતા-
ઓની જ શક્તિ પ્રગટ થાય છે એમ નથી પરંતુ પરમાત્માની
એ વિવિધ શક્તિઓનો સાક્ષારકાર થાય છે, આ ભાવ લક્ષમાં
સાપીને જે પાઠક આ સૂક્તનો વિચાર કરશે તો તેને આ
સૂક્તમાં વિજળીના ચમકાટથી પરમાત્માનું તેજ ચારે તરફ
ફેલાયેલું છે એ ભાવ લક્ષમાં આવી શકશે, આ જ રીતે આ
સૂક્તનો વિચાર કરવો જોઈએ.

પ્રથમ મંત્રમાં વિષ્ણુની ચમકાટ, મેઘોની પ્રચંડ ગજાના,
વાદળમાંથી બરફ કે પાણીના વરસાદ વગેરે પદાર્થો દ્વારા
પરમાત્માની પ્રચંડ કાર્યશક્તિ જ જોવી વધારે ઉચિત છે.
તેથી જ પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રનાં દુઃખ દૂર કરે છે, વરસાદથી

પાણી મળે છે અને તેને કારણે જ પાણીથી અન્ન પેદા થાય
છે અને પ્રાણીઓનાં કેટલાય કષ્ટો અને કલેશ દૂર થઈ જાય
છે, આ જ ખરી રીતે પરમાત્માની મોટી કૃપા છે એમ કહેવું
જોઈએ.

તપનું મહત્વ

દ્વિતીય મંત્રમાં તપના મહત્ત્વનું વર્ણન કરેલું છે, તપ
મનુષ્યની દરેક શક્તિથી કરી શકાય છે. સાધીનું તપ, મનનું
તપ, શરીરનું તપ, અભ્યાસનું તપ, પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનું તપ છે
અને આવા અનેક પ્રકારનાં તપ મનુષ્યે કરવાં જોઈએ, આ
સર્વ તપનો જોડણી મોટો (તપઃ સમૂહસિ) સમૂહ હશે
તેટલું ઉચ્ચરચાન તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થશે, અર્થાત તપના
જીવન પર જ મનુષ્યનું મહત્વ અવલંબે છે.

જે પ્રમાણે તપના પ્રભાવથી મનુષ્ય ઉચ્ચ બને છે તેવી જ
રીતે તપના પ્રભાવથી જ મનુષ્યનું પતન અટકી જાય છે.
તેથી જ આ દ્વિતીય મંત્રમાં ઉચ્ચતાથી નીચે ન પડવાનો
હેતુ તપનો પ્રભાવ (પ્રવતઃ ન-પાત્ વત્ તપઃ સમૂહસિ)
કહ્યો છે, આ પ્રમાણે પાઠકો તેનો પરસ્પર સંબંધ જુએ
અને પતનથી બચવનું કારણ જાણી લઈને પોતાને પતનથી
બચાવે. જે પોતે પોતાને પતનથી બચાવી શકે છે તે જ
ખીજને સુખી કરી શકે છે.

પરમધામ

તૃતીય મંત્રમાં પરમેશ્વરના પરમધામની ઝોળખાણ આપી
છે, પરમેશ્વરનું પરમધામ દરેકના હૃદયમાં છે, વિશેષતા
ભક્તના હૃદયમાં તો છે જ. પરમેશ્વરના ભક્ત જ તે ધામને
જાણી શકે છે અને વર્ણન કરે છે, બીજું કોણ તેને જાણી
શકે કે તેનું વર્ણન કરી શકે ? આ રચાન જાણ્યું અને તેનો
અનુભવ કરવો એજ પ્રત્યેક માનવીનું સાધ્ય છે.

મનુષ્ય સમુદ્રની અંદર પડી ગયો છે, આ સમુદ્રની લહેરો
ઝોળાં ઉંચે ઉંચે ઉછળી રહ્યાં છે, પ્રચંડ વાયુ સુસવાટો
મારી રહ્યો છે, ધોધમાર વરસાદ વરસી રહ્યો છે, વિજળીના
ચમકાટ આંખને આંછ દે છે અને તે માનવી આવા પ્રભુબ-
વાતાવરણમાં સહાયતાને માટે ખૂબો પડો રહ્યો છે, તેની
કલ્પના છે કે સહાયતા મહારથી મળવાની છે. આ જ મનુષ્ય-
નો ભ્રમ છે, અજ્ઞાન છે અને કમજોરી છે.

આ તૃતીય મંત્ર સ્પષ્ટ અર્થમાં કહી રહ્યો છે કે પ્રભુબ-
સમુદ્રનું મધ્યિન્દુ પરમાત્મા છે, અને તે ભક્તના હૃદયમાં

રક્ષા કરે! (૨) હે સૂર્ય ! (ચક્ષુષા મા વાહિ) દર્શનશક્તિથી મારી રક્ષા કરે! (૩) હે વૈશ્વાનર અગ્નિ ! (વિશ્વે દેવે મા વાહિ) સ પૂર્ણ દેવોની સાથે મારી રક્ષા કરે! (૪) હે વિશ્વભર ! (વિશ્વેન ભરસા મા વાહિ) સ પૂર્ણ પોષણશક્તિથી મારૂં રક્ષણ કરે! (સ્વા-હા) હું આત્મસમર્પણ કરું છું

ભાવાર્થ—ગ્રાણ્ય અને અપાન મૃત્યુથી બચાવે! (૧) ઘાવા પૃથિવી શ્રવણશક્તિની સહાયતાથી, સર્વદર્શનશક્તિથી મારો બચાવ કરે (૨-૩) વિશ્વવ્યાપક પુરુષ સર્વ દિવ્યશક્તિઓ દ્વારા તથા વિશ્વભર સ્થિત પોતાની પોષણશક્તિ દ્વારા મારી રક્ષા કરે, હું મને પોતાને તેની રક્ષામાં સમર્પિત કરું છું (૪-૫)

વિશ્વંભરની ભક્તિ

વિશ્વભર દેવ

એક ઉપાસ્ય

આ સૂક્તના છેલ્લા પંચમા મંત્રમા “ વિશ્વ ભર ” શબ્દ છે, વિશ્વનું ભરણ અને પોષણ કરનારો દેવ એવો તેનો અર્થ છે સમપૂર્ણ જગતનું ભરણ પોષણ કરનારો એક દેવ એમ અહીં “ વિશ્વભર ” શબ્દથી કહ્યું છે આ વિશ્વભર શબ્દ પરમાત્માને માટે જ છે તેમાં શકાને સ્થાન નથી, અને આ શબ્દ દ્વારા અહીં જગતના એક જ દેવની ઉત્તમ કલ્પના વ્યક્ત કરવામાં આવી છે (મ. ૫. ૫)

આ જગતનું ભરણ પોષણ કરનાર આ દેવની પાસે (વિશ્વેન ભરસા) વિશ્વવ્યાપક પોષકરસ છે જોનાથી આ દેવ સર્વ જગતનું પોષણ કરે છે (મ. ૫)

વૈશ્વાનર

એકામકમાં તેનું નામ “ વૈશ્વા-નર ” છે તેનો અર્થ છે વિશ્વના નેતા, વિશ્વનો ચાલક, સ પૂર્ણ જગતનો નર, સર્વ જગતમાં મુખ્ય, સર્વ જગતમાં મુખ્ય પુરુષ આનું જ આગળ “ વિશ્વભર ” નામથી વર્ણન કર્યું છે જેવી રીતે અગ્નિ સર્વન વ્યાપી રહે છે તેવી રીતે આ જગત્ચાલક મુખ્ય પુરુષ પૂર્ણ જગતમાં વ્યાપી રહ્યો છે સર્વ-અશદ્ધિ સર્વ (વિશ્વેઃ વૈષ્ણ) તેના તાબામાં રહે છે, અને પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે, તેની આજ્ઞા માનવાશ જીવન સર્વ દેવો છે, આ અન્ય દેવો તેના સહચારી દેવો છે.

પાઠક આ સૂક્તના આ બે શ્લોકો “ વિશ્વભર અને વૈશ્વાનર ” નું મનન કરે અને એકમેક અદ્વિતીય ઉપાસ્ય પર-માત્મ દેવની ભક્તિ કરવાનું શીખે તે સર્વ જગતનું ભરણ પોષણ કરનારો છે, તેથી અમારૂં પણ ભરણ પોષણ કરશે તેમાં કોઈએ સંદેહ થા માટે સખવો જોઈએ ? જેણે બાળક જન્મતા પહેલાં જ માતાના સ્તનમાં બાળકના પોષણ માટે દૂધની જોગવાઈ કરી છે, તેની સાવંતિક ભરણ પોષણશક્તિ કેટલી વિશાળ છે તેની કલ્પના થઈ શકે છે આવા અનંત સામર્થ્યશાળી વિશ્વભરની ભક્તિ કરવી એ જ મનુષ્ય માન નું કર્તવ્ય છે

દેવો દ્વારા રક્ષા

સર્વ નેત્રેન્દ્રિયમાં દર્શનશક્તિ મૂળીને મનુષ્યની રક્ષા કરે છે, ઘાવા-પૃથિવીમાં ચારે તરફ ફેલાએલી દિશાઓ કર્ણેન્દ્રિયની શ્રવણશક્તિ દ્વારા મનુષ્યની રક્ષા કરી રહ્યા છે, તે જ પ્રમાણે ગ્રાણ્ય અને અપાન સંચારમાં રક્ષા કરી રહેલા છે, એ વાત દરેકને અહીં પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ થઈ છે, આ પ્રમાણે બીજા દેવો અન્યાન્ય સ્થળોમાં રહીને અમારી રક્ષા કરી રહ્યા છે.

આ સર્વ તે વિશ્વભરની રૂપાથી યજ્ઞ રહ્યું છે, એવો અનુભવ કરીને એવા એ એક અને અદ્વિતીય પ્રભુની ભક્તિ કરવી એ દરેક મનુષ્ય માટે યોગ્ય છે આજ્ઞા છે કે એ રીતે વિશ્વભરની ભક્તિ કરીને પાઠક શાશ્વત કલ્યાણના બાગીદાર બને.

યસ્ય વિશ્વે હિમવન્તો મહિત્વા સમુદ્રે યસ્ય રસામિદાહુઃ ।

इमाश्च प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम

॥ ५ ॥

आपो अग्रे विश्वमावन्गर्भं दधाना अमृता ऋतज्ञाः ।

यासु देवीष्वधि देव आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम

॥ ६ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्ने भूतस्य जातः पतिरिक् आसीत् ।

स दाधार पृथिवीमृत द्यां कस्मै देवाय हविषा विधेम

॥ ७ ॥

आपो वत्सं जनयन्तीर्गर्भमग्रे समैरयन् ।

तस्यોત જાયમાનસ્વોલ્લ્વં આસીદ્દિરણ્યયઃ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ

॥ ૮ ॥

(કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ?) કયા દેવની અમે યજન દ્વારા પૂજા કરીએ ? (યસ્ય મહિત્વા)

જેના મહિમાથી (વિશ્વે હિમવન્તઃ) સર્વ બરફવાળા પહાડો ઉભા છે અને (યસ્ય સમુદ્રે રસાં માહુઃ) જેના મહિમાથી સમુદ્રમાં પણ આ ભૂમિ ટકી રહી છે, (इमाः च प्रदिशः यस्य बाहू) અને આ દિશાઓ જેના બાહુ છે, તે દેવની અમે સર્વ પૂજા કરીએ. (૫)

(કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ?) અમે કયા દેવતાનું પૂજન કરીએ ? (ઋતજ્ઞાઃ અમૃતાઃ) સત્ય

નિયમથી ચાલનારી જીવનશક્તિથી સુકત અને (ગર્ભં દધાનાઃ આપઃ) ગર્ભને ધારણ કરનારા જળે (અગ્રે વિશ્વં આવન્) પ્રારંભમાં વિશ્વને ગતિ આપી હતી. (यासु देवीषु अधि देवः आसीत्) જે દેવી શક્તિપર એક દેવ વિરાજે છે તે દેવતાની અમે સર્વ પૂજા કરીએ. (૬)

(કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ) અમે કયા દેવતાની પૂજા કરીએ ? (અગ્રે હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તત)

પ્રારંભમાં સુવર્ણ જેવા અમકનારા પદાર્થોને પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કરનારા હોય, (भूतस्य एक पतिः आसीत्) ભૂતમાત્રનો એક જ સ્વામી હોય, (सः दाधार पृथिवीं उत द्यां) તેણે જ ભૂમિ અને ધ્રુવોકને ધારણ કરેલ છે. તે એક દેવની અમે સર્વ પૂજા કરીએ (૭)

(કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ) કયા દેવતાની અમે પૂજા કરીએ ? (અગ્રે વત્સં જનયન્તીઃ) જગતના

પ્રારંભમાં બાળકને જન્મ આપનારી (आपः गर्भं समैरयन्) જળધારાઓએ ગર્ભને પ્રેરિત કરેલો હતો. (हिरण्ययः उल्लवः आसीत्) સુવર્ણની જેમ પાતળા પડ જેવો હતો. અમે સર્વ તેની ઉપાસના કરીએ. (૮)

પુદ્ગલ કરનારી બન્ને સેનાઓ વિજય મેળવવા માટે જેને શરણે જાય છે. ઘાતા, પૃથિવી બંધને સમયે જેની સહાયતા

મેળવવા માટે પ્રાર્થના કરે છે તથા જેની શ્રીષ્ટિનો ગર્ભ તે આગ પર આવનારની યોગ્યતા વધારનારો હોય છે. (૩)

જેના મહિમાથી ધ્રુવોક ચિત્તીયું થયો છે, આ પૃથ્વી વિશાળ બની છે અને આ અન્તરિક્ષ ધ્રુવ પહોળું બનેલું છે

તથા જેના સામર્થ્યથી સર્વ પ્રકારે છે. (૪)

જેના ગળથી આ દિવસુકત પદાર્થો ઉગ્યા ઉગ્યા ઉભા છે, આપીઓને રહેવા માટે સમુદ્રમાં ભૂમિ બની છે અને સર્વ

દિશા ઉપદિશાઓ જેના બાહુની સમાન દેશાઓથી છે. (૫)

સત્ય નિયમથી ચાલનારી, જીવન આપનારી, ગર્ભ ધારણ કરીને ગ્રન્થ ઉત્પન્ન કરનારી, પ્રકૃતિરૂપ જગતની ધારાઓ

ન્યારે વિશ્વની રચના માટે આગળ વધી ત્યારે તેનું સંચાલન કરનારો એક દેવ હતો. (૬)

જેની અંદર સર્વની જેમ અમકનારા દાનરો ભોગાઓ રહેતા હતા, આ ઉત્પત્તિ થયેલા સંપૂર્ણ જગતનો જે એક

સ્વામી છે અને જેણે ઘાતા પૃથ્વીનું ધારણ કર્યું છે. (૭)

— 14 14141414 1414 14141414 14-1414 1414
 — 1414 141414 : 1414 : 141414 : 1414 : 14 14

“ 14 14 1414

— 1414 1414 14 14 14141414 14 14 1414 141414
 — 1414 1414 1414 14-1414 : 141414 : 14 14

“ 14 14 1414 1414 141414 1414

1414 1414 14 1414 1414 1414 1414 1414 141414
 141414 1414 141414 1414141414 141414 1414 “ 1414
 1414 “ 141414 1414 141414 141414 “ 141414 14141414
 1414 141414 141414 “ 14 14 1414 141414 1414 1414
 — 1414 1414-141414 141414 1414 : 1414 141414 14

“ 1414 1414 141414 1414141414 1414 141414 “ 141414
 — “ 141414 “ 14 14141414 1414 14-1414-1414 : 14 14

“ 141414 1414

14141414 1414 141414 1414 1414 141414 141414 1414
 141414 141414 141414 141414 141414 “ 14141414 141414
 — 1414 “ 14 141414 141414 14-1414-1414 : 14 14

— 14 141414 141414 1414141414 1414 14141414 1414
 141414 1414 “ 141414 141414 1414 1414 “ 1414 1414 1414
 141414 1414 14141414 1414 1414 “ 14 141414 141414
 14 1414 14141414 141414 1414 1414 141414 141414
 1414 1414 14141414 1414 “ 141414 1414 1414 “ 141414
 “ 141414 1414 (1414 14) 1414 1414 1414 141414
 (1414 141414) 1414 141414 1414 141414 141414 1414
 1414141414 141414 1414 “ 141414 14141414 141414 1414
 1414 14141414 1414 “ 14 1414 14141414 1414 141414

141414 141414 1414 141414 141414 141414 141414 1414 “ 14
 1414 141414 14141414 1414 14141414 141414 1414 141414 “ 14
 1414 14141414 1414 14141414 1414 141414 141414 “ 1414
 1414 “ 141414 1414 “ 14 14141414 1414 1414 141414 1414
 1414 “ 141414 1414 “ 14 141414 1414 1414 141414 “

1414 14 1414 141414 141414 141414

1414 14 1414 141414 141414 141414

— 14 1414 141414 141414 141414 141414 1414 “ 1414
 14141414 14141414 14141414 14141414 141414 “ 14 “ 1414
 1414 141414 “ 1414 141414 “ 1414 141414 1414 141414
 “ 1414 1414 1414 141414 141414 “ 1414 14141414 1414
 141414 1414 “ 141414 1414 141414 1414 141414 1414 “

(7-14 : 14) 141414 141414

141414 141414-1414 1414 14 141414 1414 141414

141414 141414

“ 14141414 141414 141414 141414 141414 1414 1414
 14141414 141414 141414 1414 “ 14141414 141414 1414 141414
 141414 14141414 1414 1414 14141414 1414 “ 141414 14141414
 14141414 1414 141414 1414 “ 1414 1414 14141414 1414 1414
 1414 141414 141414 “ 14141414 141414 1414 141414 1414
 1414 1414 “ 141414 14141414 141414 141414 141414 “
 1414 1414 141414 141414 1414 1414 14141414 141414

14141414 14141414 141414 141414

14 14141414 141414 1414

(7) “ 141414

141414 141414 141414 1414 “ 1414 141414 141414 1414 1414 141414 1414
 141414 141414 141414 141414 141414 141414 141414 141414 141414 141414

સામર્થ્યથી એક માત્ર રાજ્ય છે, જેના પર કોઇનું પણ શાસન. — ૧૬ ક્રતુદ્ધાઃ અમૃતાઃ આપઃ અગ્રે ગર્ભે દધાનાઃ વિશ્વં આવન્, યાસુ દેવીપુ અધિદેવઃ આસીત્- સત્ય નિયમ પ્રભાણે ચાલનારી, જીવન દેનારી, મૂળ પ્રકૃતિની પ્રસાદની ધારાઓ જગતના ગર્ભને ધારણ કરતી કરતી વિશ્વની ઉત્પત્તિ માટે ન્યારે આગળ વધી ત્યારે તે દિવ્યધારાઓમાં તેજ એક અધિષ્ઠાતા દેવ હતો.

૬ યસ્ય હાયા અમૃતં-જેના આશ્રય અમરત્વ આપનારો છે, જેની પ્રાપ્તિથી અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

૭ યસ્ય (અલ્હાયા) મૃત્યુઃ-જેનાથી વિમુખ થવું એ મૃત્યુ જ છે. અહીં વિમુખ બનવું એટલે તેની ભક્તિ છોડી દેવી ક્ષમાદિ સમજવું જોઈએ.

૮ યસ્ક્રમાન્તે કન્દુલી ચંચવતાઃ- પરંપરાનો વિરોધ કરનારા અને ખૂબજ જીરુસાથી યુદ્ધ કરનારા બન્ને તરફનાં સેન્યો પોતાની રક્ષા માટે જેના શરણે જાય છે, અર્થાત્ બન્ને પક્ષના લોકો જેના પર વિશ્વાસ રાખે છે, અને જેની પાસેથી બાળની પાચના કરે છે.

૯ મિયસાન્તે રોદસી ચંચવેયાં- ભય આવી પડતાં ઘાવા પૃથ્વીમાં રહેનારાં સર્વ જેને સદાચતાને માટે આવા-દન આપે છે ભયને સમયે કોષ ખીળને શરણે ન જતાં સર્વ એક મતથી તેનું નામ લે છે.

૧૦ યસ્ય રજસાઃ સર્સા પચ્યાઃ ધિમાન્- જેના લોકને પ્રાપ્ત કરવા માટે આ પ્રસિદ્ધ માર્ગ જેના પર ચાલનારાની યોગ્યતા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે, અર્થાત્ તેના રથાનપર પહોંચાનારા માર્ગનું આક્રમણ કરનારની યોગ્યતા દિન-પ્રતિદિન ઉચ્ચ થતી જાય છે. જેટલો વધારે માર્ગ કપાયો એટલી યોગ્યતા અને ઉચ્ચતા વધતી જશે.

૧૧ યસ્ય ઘોઃ ડર્ચી, પૃથિવી ચ મહી યસ્ય અદઃ અન્તરિક્ષં હઃ- જેના પ્રભાવથી ઘો, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ વિસ્તીર્ણ થયેલાં છે અને જરેલાં છે અર્થાત્ જેટલો વિદ્વાસ થયો જોઇએ તેટલો થયો છે.

૧૨ યસ્ય મહિરવા અસી સુરઃ ચિતતઃ- જેના પ્રભાવથી આ સર્વ પોતાના પ્રકારથી ચારે દિશાઓમાં પ્રસરી રહ્યો છે.

૧૩ યસ્ય મહિરવા વિશ્વે હિમવન્તઃ- જેના મહિમાથી આ સર્વ દિમાન્બદિત પર્વત સિયર ઉભા છે.

૧૪ યસ્ય મહિત્વા સમુદ્રે રસાં આહુઃ- જેના સામર્થ્યથી સમુદ્રના પાણીમાં પણ જૂમિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહે છે.

૧૫ યસ્ય ઘાહ્વ દમાઃ પ્રવિદ્વાઃ- જેના બાહુ આ સર્વ દેશ, ઉપદેશો છે.

૧૭ હિરણ્યગર્ભઃ અગ્રે સમવર્તત-જેની અંદર પ્રકાશમાન અનેક ગોલકો છે એવો જે દેવ તે પ્રથમથી જ વિશ્વમાન છે.

૧૮ મૃતસ્ય પક્કઃ પત્તિઃ જાતઃ આસીત્- સર્વ જગતનો જે એકમાત્ર સ્વામી પ્રસિદ્ધ છે.

૧૯ સ વાધાર પૃથિવીં ડત ઘામ્- જેણે પૃથ્વી અને ઘુલોકને અર્થાત્ સર્વ વિશ્વને ધારણ કરેલ છે.

૨૦ આપઃ ગર્ભે વસં જનયન્તી અગ્રે સમૈરયન્, ડત તસ્ય જાયમાનસ્ય યઃ હિરણ્યઃ હઃ આસીત્- મૂળ પ્રકૃતિની જળધારાઓ પોતાની અંદરથી ગર્ભથી જન્મત રૂપી વાછરડું ઉત્પન્ન કરવી કરતી ન્યારે આગળ વધી ત્યારે તે વિશ્વરૂપી જન્મેલા વાછરડાને સુવર્ણ જેવા ચમકતા પાતળા પડરપે તેનો તે સંરક્ષક હતો.

તેની ઉપાસના કરો.

ઉપર કહેલા વીસ લક્ષણોથી જે પરમાત્માનો યોગ થાય છે તેની ઉપાસના બધાએ કરવી જોઈએ. તેનાથી ભિન્ન અન્ય શાઈની ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી.

આ વીસ લક્ષણો સરળ અને સુબોધ છે તેથી તેનું અધિક વિવરણ કરવું અનાવશ્યક છે. પાઠક તેથી પોતાના ઉપારમ દેવને જાણે અને તેની ઉપાસના કરીને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે.

આ વીસ લક્ષણોમાંથી પહેલાં બે લક્ષણ મનુષ્યની આંતરિક શક્તિઓનું વર્ણન કરે છે. મનુષ્યની આંતરિક શક્તિઓની સાથે પરમાત્માનો સંબંધ તેમાં પાઠક જોઈ શકશે. તેના પછીના પાંચ લક્ષણોમાં તે જ પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રનો રાજ્ય છે અને મનુષ્યને અંતિમ સુખ અર્થાત્ મોક્ષ આપનારો છે, આ વાત કહી છે. બાકીના લક્ષણોમાં સ્વામાન્યતા પરમાત્માનો વિશ્વધારક ગુણ વિવિધ પ્રકારથી કહેવાયો છે. દસમા લક્ષણમાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિના માર્ગનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે જેઓ આ માર્ગથી જાય છે તેમનું સન્માન વધી જાય છે.

કતિં દેવાઃ કતમે ત આસન્ય ડરોઃ ગ્રીવાશ્ચિક્યુઃ પૂરુપસ્ય ।

કતિ સ્તનોઃ વ્યદિધુઃ કઃ કફોઢૌ કતિં સ્કન્ધાન્કતિં પૃદીરચિન્વન્ ॥ ૪ ॥

કો અસ્ય વાહુ સમમરદ્વીર્યં કરવાદિતિં ।

અંસૌ કો અસ્ય તદેવઃ કુસિન્ધે અધ્યા દધૌ ॥ ૫ ॥

કઃ સત્ત સ્વાનિ ચિ તંતર્દ ગ્રીર્ષણિ કર્ણાવિમૌ નાસીકે ચક્ષણી મુલ્લમ્ ।

યેપાં પુરુષા વિજયસ્ય મહ્નિ ચતુષ્પાદો દ્વિપદો યન્તિ યામમ્ ॥ ૬ ॥

હન્વોર્હિં જિહ્વામદધાત્પુરુષીમધા મહીમર્ધિં શિશ્રાય વાચમ્ ।

સ આ વરીવાર્તિં મુવનેષ્વન્તરપો વસાનઃ ક ઉ તર્ચિકેત ॥ ૭ ॥

મસ્તિષ્કમસ્ય યત્તમો લલાટં કુકાટિકાં પ્રથમો યઃ કપાલમ્ ।

ચિત્વા ચિત્યં હન્વોઃ પૂરુપસ્ય દિવં રુરોહ કતમઃ સ દેવઃ ॥ ૮ ॥

(ચતુષ્ઠયં સંહિતાન્તં શિયિરં કવંઘં જાનુશ્યાં ડુર્ઘ્વં યુજ્યતે ?) આ શિથિલ (દીલું) ધડ (પેટ) અંતમાં ચાર પ્રકારે ઘુટણોની ઉપર ભેડવામાં આવ્યું છે. (શ્રોણી, ચત્ ડુરુ ક, ઉ, તત્ જજાન ? યાશ્યાં કુસિંઘં સુદૃઢં વમ્બુઃ) શુદ્ધ અને બાધા કોણે બલા આ સર્વ બનાવ્યું છે જેથી આ ધડ બહુ જ સુદૃઢ થયું છે ? (૩)

(તે કતિ કતમે દેવાઃ આસન્ય યે પૂરુપસ્ય ડરઃ ગ્રીવાઃ ચિક્યુઃ ?) તેઓ કેટલા અને કેવા દેવ હતા જેણે મનુષ્યની છાતી અને ગળાને એકત્ર ભેડેલું છે ? (કતિ સ્તનોઃ વ્યદિધુઃ ?) કેટલાઓએ સ્તનો બનાવ્યાં ? (કઃ કફોઢૌ ?) કોણે કોણીઓ બનાવી ? (કતિ સ્કન્ધાન્ ?) કેટલાઓએ ખભા બનાવ્યા ? (કતિ પૃદિઃ અચિન્વન્ ?) કોણે પાંસળિઓને ભેડી દીધી ? (૪)

(વીર્યં કરવાત્ શતિ, અસ્ય વાહુ કઃ સમમરત્ ?) તે પરાક્રમ કરે એટલા માટે કોણે તેના બાહુ ભરી દીધા ? (કઃ દેવઃ અસ્ય તદ્ અંસૌ કુસિંધે અધ્યા દધૌ) કયા દેવે તે ખભાઓને ધડની અંદર ભેડી દીધા છે ? (૫)

(ઇમૌ કર્ણૌ, નાસીકે, ચક્ષણી, મુલ્લં સત્તસ્વાનિ ગ્રીર્ષણિ કઃ ચિ તંતર્દ ?) આ બે કાન, બે નાક, બે આંખો, એક મુખ મળીને સાત કાણાં આ માથામાં કોણે બનાવ્યાં ? (યેપાં વિજયસ્ય મહ્નિ ચતુષ્પાદઃ દ્વિપદઃ યામં પુરુષા યન્તિ) જેના વિજયના મહિમામાં ચતુષ્પાદ, દ્વિપાદ પોતાનો ભાગ લેવા પ્રકારે કાપી રહ્યા છે. (૬)

(દિ પુરુષીં જિહ્વાં હન્વોઃ અદધાત્) જેણે બહુ જ બડબડનારી જીભને જડખાની બે ખાંચોમાં ભરી દીધી છે. (અધિ મર્હી વાચં અવિ શિશ્રાય) અને પ્રભાવશાળી વાણીને તેમાં આશ્રિત કરેલી છે ! (અપઃ વસાનઃ સઃ મુવનેષુ અન્તઃ આ વરીવાર્તિ !) કળેને ધારણ કરનારો તે સર્વ ભુવનોની અંદર ગુપ્ત રહેલો છે ! (ક ઉ તત્ ચિકેત્ ?) તેને કોણ બલા બાણી શકે છે ? (૭)

(અસ્ય પૂરુપસ્ય મસ્તિષ્કં, લલાટં, કુકાટિકાં, કપાલં, હન્વોઃ, ચિત્યં, યઃ યત્તમઃ પ્રથમઃ ચિત્વા, દિવં રુરોહ સ દેવઃ કતમઃ ?) આ મનુષ્યનું મસ્તિષ્ક, મગજ, માથાનો પાછલો ભાગ, કપાળ અને જડખાઓનો સમૂહ જે દેવે પહેલાં બનાવ્યાં અને પછી જે છુલોડમાં ચઢી ગયો, તે દેવ કોણ છે ? (૮)

કેનાપો અન્વતનુત કેનાર્હકરોદુવે ।

ઉપસં કેનાન્વૈન્દ્ર કેન સાયંભવં દદે

॥ ૧૬ ॥

કો અસ્મિન્નેતો ન્યદિધાત્તનુરા તાયતામિતિ ।

મેધાં કો અસ્મિન્નધ્યૌહત્કો વાણં કો નૃતોં દધૌ

॥ ૧૭ ॥

કેનેમાં ભૂમિમૌર્ણોત્કેન પર્યંભવદિવંમ્ ।

કેનાભિ મહ્તા પર્વતાન્કેન કર્માણિ પૂરુષઃ

॥ ૧૮ ॥

કેન પર્જન્યમન્વૈતિ કેન સોમં વિચક્ષણમ્ ।

કેન યજ્ઞં ચ શ્રદ્ધાં ચ કેનાસ્મિન્નિહિતં મનઃ

॥ ૧૯ ॥

કેન શ્રોત્રિયમાપ્નોતિ કેનેમં પરમેષ્ઠિનમ્ ।

કેનેમમગ્નિં પૂરુષઃ કેનં સંવત્સરં મમે

॥ ૨૦ ॥

વ્રહ્મ શ્રોત્રિયમાપ્નોતિ વ્રહ્મેમં પરમેષ્ઠિનમ્ ।

વ્રહ્મેમમગ્નિં પૂરુષે વ્રહ્મં સંવત્સરં મમે

॥ ૨૧ ॥

(અસ્મૈ વાસઃ કઃ પરિ-અદઘાત્) તેને વચ્ચે કોણે પહેરાવ્યાં છે ? વચ્ચે=શરીર (અસ્ય આયુઃ કઃ અક્લપયત્) તેનું આયુષ્ય કોણે સંકલ્પિત કર્યું ? (અસ્મૈ વલં કઃ પ્રાયચ્છત્ ?) તેને બળ કોણે આપ્યું ? અને (અસ્ય જવં કઃ અક્લપયત્ ?) તેનો વેગ કોણે નક્કી કર્યો છે ? (૧૫)

(કેન આપઃ અન્વતનુત ?) કોણે પાણીને પ્રસરાવ્યું ? (કેન અહ રુચે અકરોત્) પ્રકાશને માટે દિવસને કોણે બનાવ્યો ? (કેન ઉપસં અનુ ઈંદ્ર ?) ઉપાને કોણે અમકાવી ? (કેન સાયંભવં દદે ?) કોણે સાયંકાળ આપી છે ? (૧૬)

(તન્નુઃ આ તાયતાં ઇતિ, અસ્મિન્ રેતઃ કઃ નિ-અદઘાત્ ?) પ્રભાફળી તાંતણે ચાલતો રહે તેટલા માટે તેમાં વીધું કોણે સ્થાપન કર્યું ? (અસ્મિન્ મેધાં કઃ અધિ-ઔહત ?) તેમાં બુદ્ધિ કોણે ભેરી દીધી છે ? (કઃ વાણં ?) કોણે પાણી રાખી છે ? (કઃ નૃતઃ દધૌ ?) કોણે નૃત્યનો ભાવ રાખ્યો છે ? (૧૭)

(કેન હમાં ભૂમિ ઔર્ણોત્ ?) કોણે આ ભૂમિને આગ્રહાદિત કરેલ છે ? (કેન દિવં પર્યંભવત્ ?) કોણે દુલોકને ઘેરી રાખ્યો છે ? (કેન મહ્તા પર્વતાન્ અભિ ?) કોણે પહાડોમાં મહત્વને સ્થાપન કર્યું છે ? (પૂરુષઃ કેન કર્માણિ ?) પુરુષ કોનાથી કર્મો કરી રહ્યો છે ? (૧૮)

(પર્જન્યં કેન અન્વૈતિ ?) પર્જન્યને કોનાથી પ્રાપ્ત કરે છે ? (વિચક્ષણં સોમં કેન ?) વિચિત્ર એવા સોમને ક્યાંથી મેળવે ? (કેન યજ્ઞં ચ શ્રદ્ધાં ચ ?) કોનાથી યજ્ઞ અને શ્રદ્ધાને પ્રાપ્ત કરે છે ? (અસ્મિન્ મનઃ કેન નિહિતં ?) તેમાં મન કોણે રાખ્યું છે ? (૧૯)

(કેન શ્રોત્રિયં આપ્નોતિ ?) જ્ઞાનીને કોનાથી પ્રાપ્ત કરે છે ? (કેન હમં પરમેષ્ઠિનમ્ ?) કોને દીધે તે પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે ? (પુરુષઃ કેન હમં અગ્નિ) મનુષ્ય કોનાથી આ અગ્નિને પ્રાપ્ત કરે છે ? (કેન સંવત્સરં મમે ?) કોનાથી સંવત્સર-કાળને માપે છે ? (૨૦)

(વ્રહ્મ શ્રોત્રિયં આપ્નોતિ) જ્ઞાન જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત કરે છે. (વ્રહ્મ હમં પરમેષ્ઠિનમ્) જ્ઞાન એ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. (પુરુષઃ વ્રહ્મ હમં અગ્નિમ્) મનુષ્ય જ્ઞાનથી તે અગ્નિને પ્રાપ્ત કરે છે. (વ્રહ્મ સંવત્સરં મમે) જ્ઞાન જ સંવત્સર-કાળનું માપ કાઢે છે. (૨૧)

ઊર્ધ્વો નુ સૃષ્ટારસ્તિચંદ્ર નુ સૃષ્ટાર્ઃ સર્વા વિશઃ પુરુષ આ વંભૂર્વાૈ ૩ ।

પુરં યો વ્રહ્મણો વેદુ યસ્યાઃ પુરુષ ઉચ્યતે

॥ ૨૮ ॥

યો વૈ તાં વ્રહ્મણો વેદામૃતનાવૃતાં પુરં ૧

તસ્મૈ વ્રહ્મં ચ વ્રાહ્માશ્ચ ચક્ષુઃ પ્રાણં પ્રજાં દંદુઃ

॥ ૨૯ ॥

ન વૈ તં ચક્ષુર્જહાતિ ન પ્રાણો જરસઃ પુરા ૧

પુરં યો વ્રહ્મણો વેદુ યસ્યાઃ પુરુષ ઉચ્યતે

॥ ૩૦ ॥

અદ્યાચંક્રા નવદ્વારા દેવાનાં પૂરંયોધ્યા ૧

તસ્યાં હિરણ્યયઃ કોશઃ સ્વર્ગો જ્યોતિષાવૃતઃ

॥ ૩૧ ॥

તસ્મિન્હિરણ્યયે કોશે ડ્યૌરે ત્રિપ્રતિષ્ઠિતે ૧

તસ્મિન્ન્યદ્યક્ષમાત્મન્વતદ્વૈ વ્રાહ્મવિદો વિદુઃ

॥ ૩૨ ॥

પ્રમ્નાજમાનાં હરિણીં યશસા સંપરીવૃતામ્ ૧

પુરં હિરણ્યયીં વ્રહ્મા વિવેશાપરાજિતામ્

॥ ૩૩ ॥

(પુરુષઃ ઊર્ધ્વઃ નુ સૃષ્ટારઃ) પુરુષ ઉપર ફેલાયેલો છે. (તિર્યક્ નુ સૃષ્ટારઃ) નિશ્ચયપૂર્વક ત્રાસો ફેલાયેલો છે. તાત્પર્ય (પુરુષઃ સર્વાઃ વિશઃ આવમ્ભુવ) પુરુષ સર્વ દિશાઓમાં છે. (યઃ વ્રહ્મણઃ પુરં વેદ) જે બ્રહ્મણી નગરીને બાંધે છે. (યસ્યાઃ પુરુષ ઉચ્યતે) જે નગરીને કારણે તેને પુરુષ કહેવામાં આવે છે. (૨૮)

(યઃ વૈ અમૃતેન આવૃતાં તાં વ્રહ્મણઃ પુરં વેદ) જે નિશ્ચયથી અમૃતથી પરિપૂર્ણ તે બ્રહ્મણી નગરીને બાંધે છે. (તસ્મૈ વ્રહ્મ વ્રાહ્માઃ ચ ચક્ષુઃ પ્રાણં પ્રજાં દંદુઃ) અને માટે બ્રહ્મ અને બ્રાહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવ આંખ પ્રાણ અને પ્રજા આપે છે. (૨૯)

(ન વૈ તં ચક્ષુઃ જહાતિ, ન પ્રાણઃ જરસઃ પુરા) જે પૃથ્વીવસ્થાની પહેલાં આંખે ખોતો નથી અને પ્રાણને ત્યાગતો નથી. (યો વ્રાહ્મણઃ પુરં વેદ યસ્યાઃ પુરુષ ઉચ્યતે) જે બ્રહ્મણી નગરીને બાંધે છે જેના કારણે એ પુરુષ કહેવાય છે. (૩૦)

(અદ્યાઃ-ચક્રાઃ નવ-દ્વારા, અયોધ્યા દેવાનાં પૂઃ) જેને આઠ ચક્ર છે, અને નવ દ્વાર છે એવી આ અયોધ્યા, દેવાની નગરી છે. (તસ્યાં હિરણ્યયઃ કોશઃ જ્યોતિષા આવૃતઃ સ્વર્ગઃ) તેમાં તેજસ્વી કોશ છે જે તેજથી પરિપૂર્ણ સ્વર્ગ છે. (૩૧)

(ત્રિ-અરે, ત્રિ-પ્રતિષ્ઠિતે તસ્મિન્ તસ્મિન્ હિરણ્યે કોશે, યત્ આત્મવત્ યક્ષં, તદ્ વૈ વ્રહ્મ-વિદઃ વિદુઃ) ત્રણ આશાઓથી યુક્ત, ત્રણ કેન્દ્રોમાં સ્થિર, એવા એ તેજસ્વી કોશમાં જે આત્મવત્ યક્ષ છે, તેને નિશ્ચયથી બ્રહ્મણી બાંધે છે. (૩૨)

(પ્રમ્નાજમાનાં હરિણીં, યશસા સં પરિવૃતાં અપરાજિતાં હિરણ્યયીં પુરં વ્રહ્મ આવિવેશ) તેજસ્વી હૃદયકરવાળી યશથી પરિપૂર્ણ, કદી પણ પરાજિત ન થયેલી એવી પ્રકાશમય નગરીમાં બ્રહ્મ સમાયેલો હોય છે. (૩૩)

છે. લોહીને મારે આ મંત્રમાં “લોહિનીઃ આપઃ” છે. તેનો અર્થ—“ (લોહ-નીઃ) લોહને પોતાની સાથે લઇ જનાર (આપઃ) જળ ” એ પ્રમાણે થાય છે, અર્થાત્ લોહીમાં પાણી છે અને તે તેની સાથે લોહને લઇ જાય છે. લોખંડ હોવાને કારણે જ લોહીનો રંગ લાલ હોય છે. લોહ જેમાં છે તે જ (લોહ+ઇત) “લોહિત” થાય છે. રક્ત એ પ્રકારનું છે, એક “અરુણાઃ આપઃ” અર્થાત્ લાલ રંગવાળું અને બીજું “તામ્ર-ધુન્નાઃ આપઃ” ત્રાંચાના કાંટ જેવું મેલા રંગનું. પહેલા પ્રકારનું રક્ત શુદ્ધ છે જે હૃદયની બહાર જાય છે અને આખા શરીરમાં ઉપર, નીચે, સર્વત્ર વ્યાપે છે. બીજું મેલા રંગનું રક્ત છે જે શરીરમાં ઘ્રમણ કરીને અને ત્યાંની ક્ષુદ્રતા કર્યા પછી હૃદયની તરફ પાછું આવે છે, આ પ્રકારની આ આશ્વિન કારક રૂપિશક્તિ-રજાની યોજના કાણે કરી છે, એ પ્રશ્ન અહીં પૂછેલો છે. આ કાર્ય કયા દેવતાએ કર્યું છે? તેનો વિચાર પાઠક પોતે જ કરી લે.

૧૨ મા મંત્રમાં પૂર્વ પાછો છે કે “મનુષ્યમાં સૌંદર્ય, મહત્વ, કિર્તિ, પ્રપાન, શક્તિ, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય કયા દેવતાના પ્રદાનથી દસ્યમાન થાય છે? “આ મંત્રના ચરિત્ર” શબ્દનો અર્થ કેટલાક લોકો “પત્ર” એવો કરે છે, પરંતુ આ મંત્રના પૂર્વાપર સંબંધથી આ અર્થ નીકળતો નથી, કારણ કે રથૂળ પત્રનું વર્ણન પહેલા મંત્રમાં થઇ ચૂકેલું છે, અહીં તો સક્ષમ શુભકર્મોનું વર્ણન ચાલી રહ્યું છે, તથા મહિમા યથા, જ્ઞાન ક્ષયાદિની સાથે ચારિત્ર્ય અર્થે જ ઠીક બંધ એકતો આવે છે.

મંત્ર ૧૫ માં “વાસઃ” શબ્દ “કપાં” નો વાચક છે. આ છવાતાપર જે શરીરરૂપી કપડાં છે તેની સાથે છે, ધોતિયું, પહેરણ વગેરે સાથે નથી. શ્રીમદ્ભક્ષગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે, “જે પ્રકારે મનુષ્ય લુના વસ્તોને ત્યાગ કરીને નવાં ધારણ કરે તે પ્રમાણે શરીરનો સ્વામી આત્મા જુનાં શરીરોનો ત્યાગ કરીને નવાં શરીર ધારણ કરે છે. (ગીતા ૨.૨૨)” તેમાં શરીરની વૃદ્ધતા કપડાંની સાથે કરી છે. આ ગીતાના શ્લોકમાં “વાસાંસિ” અર્થાત્ “વાસઃ” આ જ શબ્દ છે. આ પ્રમાણે ગીતાની આ કલ્પના અર્થવેદના આ મંત્રમાંથી જ લીધેલી છે. કેટલાક વિદ્વાનો અહીં આ મંત્રમાં “વાસઃ” નો અર્થ “નિવાસ” એવો કરે છે, પરંતુ

“પરિ-અદ્યાત” “(પહેરાવ્યું)” આ ક્રિયા બતાવે છે કે અહીં કપડાં પહેરાવવાં જ અભીષ્ટ છે. આ આત્મા પર શરીરરૂપી કપડાં કાણે પહેરાવ્યાં, એ આ પ્રશ્નનું સીધું તાત્પર્ય છે.

(૪) મન, વાણી, કર્મ, મેદા, શ્રદ્ધા તથા બાહ્ય જગતના વિષયમાં પ્રશ્નો
(સમાપ્તિ-અગ્નિ નો સંબંધ)

મંત્ર ૧૫ સુધી વ્યક્તિના શરીરના સંબંધમાં વિવિધ પ્રશ્નો કરવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ હવે મંત્ર ૧૬ થી જગતના વિષયમાં પ્રશ્નો પૂછામાં આવે છે અને પછી તેની વ્યાખ્યાના ૨૧ અને ૨૨ માં મંત્રમાં સમાજ અને રાષ્ટ્રના વિષયમાં પણ પ્રશ્નો આવી જશે. આથી વેદની શૈલીનો આપણને ખ્યાલ આવી જાય છે. (૧) અધ્યાત્મમાં વ્યક્તિનો સંબંધ, (૨) અધિભૂતમાં પ્રાણી સમષ્ટિનો અર્થાત્ સમાજનો સંબંધ, (૩) અધિદેવતમાં સંપૂર્ણ જગતનો સંબંધ છે. વેદ વ્યક્તિ થી પ્રારંભ કરે છે અને ચાલતાં ચાલતાં સંપૂર્ણ જગતનું જ્ઞાન યથાક્રમ આપે છે. આ વેદની શૈલી છે. જે તેને સમજતા નથી તેમના ધ્યાનમાં ઉપરના પ્રશ્નોની સંગતિ આવી શકતી નથી. તેથી આ શૈલીને બરાબર સમજવી જોઈએ.

વેદ સમજાવે છે કે જેવી રીતે એક અવયવ હાથ, પગ કપાદિ અવયવ શરીરની સાથે જોડેલા છે તે જ પ્રમાણે એક આત્મનું શરીર સમાજની સાથે જોડાયેલું છે અને સમાજ સંપૂર્ણ જગતની સાથે જોડાયેલો છે. વ્યક્તિ, સમાજ અને જગત એ ત્રિન યથા ચક્રે નહિ. હાથ, પગ કપાદિ અવયવ જેવી રીતે શરીરમાં છે તેવી જ રીતે વ્યક્તિ અને કુટુંબ સમાજની સાથે લાગેલાં છે, અને સર્વ પ્રાણીઓની સમષ્ટિ સંપૂર્ણ જગતની સાથે સંલગ્ન થઇ ગયેલી છે, તેથી ત્રણે રથાનોમાં નિષ્ક્રમે એક સરખા જ હોય છે.

સોળમા મંત્રમાં “આપ્ અહઃ ઉપા સ્વાયંભવ” આ ચાર શબ્દો કેમથાઃ બાહ્ય જગતમાં “જળ, દિન, ઉપઃકાળ અને સાયંકાળ” ના વાચક છે, તથા વ્યક્તિના શરીરમાં “જીવન, ભગ્નિ, ક્ષમ્બા અને વિશ્રાંતિ” વાચક છે. તેથી આ સોળમા મંત્રનો ભાવ જનને પ્રકારે સમજાવેા ઉચિત છે. આ ચાર ભાવ સમાજ અને રાષ્ટ્રના વિષયમાં પણ હોય છે, સામાજિક જીવન, રાષ્ટ્રીય ભગ્નિ, જનતાની ક્ષમ્બા અને લોકોનો આરામ આ ભાવો સામુદાયિક જીવનમાં છે. પાઠક આ પ્રકારે આ મંત્રનો ભાવ સમજે.

સંવત્સર કહેવાય છે. વિષ્ણુસહસ્રનામમાં સંવત્સરનો અર્થ સર્વવ્યાપક પરમાત્મા કર્યો છે, “ સમ્યક્ નિવાસ ” એટલે જ અર્થ અહીં અપેક્ષિત છે, સમ્યક્ નિવાસ અર્થાત્ ઉત્તમ પ્રકારે રહેવું, વસવાટ કરવો એ જ્ઞાનાથી થઈ શકે છે ? એ પ્રશ્ન છે. તેનો જવાબ, “ જ્ઞાનથી જ ઉત્તમ નિવાસ યાદ શકે છે. ” અર્થાત્ જ્ઞાનથી જ મનુષ્ય પોતાનું વૈષક્રિતિક અને સામુદાયિક કર્તવ્ય ભણે છે અને જ્ઞાનથી જ તેનાં કર્તવ્યનું પાલન કરે છે. તાત્પર્ય વ્યક્તિ, સમાજ અને જગતમાં ઉત્તમ યાતિની સ્થાપના ઉત્તમ જ્ઞાનથી જ થાય છે, જ્ઞાન જ સર્વની સુરક્ષિતિનો હેતુ છે. આ પ્રકારે આ મંત્રો દ્વારા જ્ઞાનનું ચહતવ વર્ણન કરેલું છે.

જ્ઞાન એ આત્માનો શુદ્ધ હોવાથી અહીં ઘણા શબ્દથી આત્માનો બોધ થાય છે, અને આત્માના જ્ઞાનથી જ આ સર્વ બને છે, એવો ભાવ વ્યક્ત થાય છે. કારણ કે જ્ઞાન આત્માથી પૃથક નથી. તેથી ઘણા શબ્દોનો અર્થ જ્ઞાન, આત્મા, પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ વગેરે થાય છે.

(૬) દેવ અને દેવજન

મંત્ર ૨૨ માં “ દેવ ” શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છે— (૧) ઇન્દ્રિયો, (૨) જ્ઞાની શર વગેરે સજ્જન અને (૩) અગ્નિ, ઇન્દ્ર ઇત્યાદિ દેવતાઓ આ અર્થ લઇને પહેલા પ્રશ્નનો અર્થ બતાવેો બોધ્યો. દેવોને અનુકૂળ બનાવવા અને તેમને ઉત્તમ સ્થાન આપવું એ જ્ઞાનાથી બની શકે છે, એ પ્રશ્ન છે. તેનું નીચે પ્રમાણે તાત્પર્ય છે—

(૧) સાધ્યાર્થિક ભાવ = વ્યક્તિના દેહમાં = જ્ઞાનાથી ઇન્દ્રિયો, અવયવો અને સર્વ અંગોને અનુકૂળ બનાવવામાં આવે છે ? અને કોણ તેમાં ઉત્તમ પ્રકારે સ્વાસ્થ્યપૂર્વક નિવાસ કરી શકે છે ? તેનું ઉત્તર જ્ઞાનથી ઇન્દ્રિયોને અનુકૂળ બનાવી શકાય અને તેમનો નિવાસ ઉત્તમ સ્વાસ્થ્યપૂર્વક થવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

(૨) આધિમૌલિક ભાવ = શબ્દના દેહમાં = શબ્દમાં દેવોનું પંચાયતન હોય છે. એક “ જ્ઞાન દેવ ” બ્રહ્મણ્ય હોય છે, બીજા “ બળદેવ ” ક્ષત્રિય હોય છે, ત્રીજા “ ધન-દેવ ” વૈશ્ય હોય છે, ચોથા “ કર્મદેવ ” શૂદ્ર હોય છે, પાંચમા “ વનદેવ ” નગરોથી બહાર રહેવારા લોકો હોય છે. આ પાંચો પ્રતિનિધિ એ સમાર્થ હોય છે તે સમાને “ પંચાયતન ”

અથવા “ પંચાયતન ” કહે છે અને તે સમાના સહસંદોને પંચ કહે છે.

આ પાંચે પ્રકારના દેવ શબ્દપુરુષના શરીરમાં અનુકૂળ બનીને કેવી રીતે રહે છે ? એ આ પ્રશ્નનો સાર છે. “ જ્ઞાન-થી જ સર્વ માણસો અનુકૂળ બ્યવહાર કરે છે અને જ્ઞાનથી જ સર્વનો યોગ્ય નિવાસ થાય છે. ” એ પ્રશ્નનું ઉત્તર છે. શબ્દમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર થવાથી જ સર્વના બ્યવહાર કીક રીતે ચાલે છે. આ બંને મંત્રોમાં “ દૈવ-જનોઃ વિશઃ ” આ સમ્બોધ છે. તેમનો અર્થ, “ દેવથી જ-એલી પ્રજા ” એવો થાય છે, અર્થાત્ સર્વ પ્રજાજનોની ઉત્પત્તિનો હેતુ દેવ છે. આ સર્વ સંતાનો દેવોનાં છે, તાત્પર્ય કોઈ પણ પોતે પોતાને નીચ ન સમજે અને બીજાને પણ દીન-હીન ન માને, કારણ કે સર્વ લોકો દેવતાથી ઉત્પન્ન થયા છે તેથી શ્રેષ્ઠ છે અને સમાન છે, તેમની ઉન્નતિ જ્ઞાનથી થાય છે.

(૩) આધિદૈવિક ભાવ = જગતમાં = અગ્નિ, વિષ્ણુ, વાયુ, સૂર્ય ઇત્યાદિ દેવોને અનુકૂળ બનાવવાનું કાર્ય કોણ કરી શકે છે ? અને નિવાસને માટે તેમનાથી સહાયતા કેવી રીતે મળે છે ? એ પ્રશ્નનું ઉત્તર પણ “ જ્ઞાનથી જ આ સર્વ બની શકે છે ” એવો છે. જ્ઞાનથી જ ભૂમિ, જળ, તેજ, વાયુ, સૂર્ય ઇત્યાદિ દેવતાઓની અનુકૂળતા સંપાદન કરી શકાય છે અને જ્ઞાનથી જ પોતાના સુખમય નિવાસ માટે તેમની સહાયતા મેળવી શકાય છે, અથવા જે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ છે, તે જ સર્વ કરે છે. આ પ્રશ્નનો અર્થ ત્રણે સ્થળોમાં આ પ્રકારે જ થાય છે. અહીં પણ “ બ્રહ્મ ” શબ્દના જ્ઞાન, આત્મા, પરમાત્મા વગેરે અર્થો લઇ શકાય છે, કારણ કે કેવળ જ્ઞાન આત્માથી ભિન્ન કોઈ શકતું નથી.

બીજા પ્રશ્નમાં “ દૈવ-જનોઃ વિશઃ ” અર્થાત્ દિવ્ય-પ્રજા પરસ્પર અનુકૂળ બનીને કેવી રીતે સુખપૂર્ણ નિવાસ કરે છે એવો સમ્બોધ છે. આ બાબતમાં આગળ લખાઈ ગયું છે. આ પ્રશ્નનું ઉત્તર પણ “ જ્ઞાનથી જ આ બધું થઈ શકે છે એવો છે.

ત્રીજા પ્રશ્નમાં પૂછ્યું છે કે, “ સત્ સ્વ-ત્રં ” ઉત્તમ જ્ઞાન જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે ? જ્ઞાન, મણ, ધા અને તેનું દુઃખ તેનાથી જે ત્રણ કરે અર્થાત્ રક્ષણ કરે તેને જ જ્ઞાન કહેવાય. દુઃખ, કષ્ટ, આપત્તિ, દાગિ, અવનતિ ઇત્યાદિથી બચાવ કરવાની ચક્તિ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે ? આ પ્રશ્ન છે. તેનું

વ્યક્તિના શરીરના જે નજીલીક છે તેના સખ ધર્મા છે, તે મત્રોનો વિચાર કરવાથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે આ મત્રો નો ક્રમ નેવાથી જણાઈ આવશે કે વેદ સ્થળમા સ્થળ પગથી શરૂ કરીને સુદ્ધ આત્મશક્તિના વિચાર પાઠકના મનમાં ધીરે ધીરે ફેલી રીતે દૃઢ કરી દે છે જડ શરીરના જાણ ભાગથી વડાઆત કરીને ચેતન આત્મા સુધી જરા પણ મુરડેલી વચર પાઠક આવી જઇ શકે છે, કેવળ પ્રાણે પૂછવાથી જ પાઠકમાં આટલું અદ્ભુત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે આ ખૂબી માત્ર પ્રાણે પૂછવાની અને તેમના ક્રમની છે

ચોવીસમા મત્રમા પ્રશ્ન કર્યો છે કે આ નજી લોક કણે ધારણ કરેલા છે ? તેનું ઉત્તર ૨૫ મા મત્રમાં છે કે “અહ જ આ નજી લોકને ધારણ કરનાર છે ” અર્થાત શરીરમાં રહેલા નજીલીક શરીરના અધિષ્ઠાતા આત્માએ ધારણ કરેલા છે, આ “ આધ્યાત્મિક ભાવ ” અર્થાત્ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે આ પ્રશ્નને પચાસ પ્રશ્નોનો જવાબ આ એક જ મત્રે આપી દીધો છે

બીજા મત્રમા (મ ૧ ૧૬ ૧૮ થી ૨૪ સુધી) જેટલા પ્રશ્નો પૂછેલા છે તેના “ આધિભૌતિક ” અને “ આધિદેવિક ” એવા બે વિભાગ બને છે, તેનો વૈવક્તિક ભાગ પહેલા વિભાગ માં આવી ગયો છે. તેનું ઉત્તર પણ ૨૫ મો મ ૧ જ આપી દે છે, અર્થાત્ સર્વનું ધારણ “ અહ ” જ કરી રહ્યો છે તાત્પર્ય કે પુરા જા પ્રશ્નોના ઉત્તર એક જ “ અહ ” શબ્દ માં સમાએલા છે પ્રશ્ન પ્રશ્નને અહ શબ્દના અર્થ “ જ્ઞાન, આત્મા, પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ ” ઇત્યાદિ થઈ શકે છે તેનો સખ પહેલાના ભાગમાં બતાવેલો જ છે

વ્યક્તિમા અને જગતમાં જે “ પ્રેરક ” છે તેનો “ અહ ” શબ્દથી આ પ્રશ્નને બોધ થઈ જાય છે, પરંતુ આ કેવળ શબ્દનો જ બોધ છે, પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી શબ્દોથી બોધ થવાથી મનમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે કે તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય ? આપણને શરીરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ શકે છે, જ્યાં જગત પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકાય છે, પરંતુ તેના અત્યાંત્રી પ્રેરકને કાંઈ જાણ્યું નથી !! તેને જાણવાનો ઉપાય આજના મનમાં કહેલો છે—

(૮) અહ પ્રાપ્તિનો ઉપાય

૨૬ મા મત્રમાં અનુભવની વિદ્યા કહેલી છે આ તે જ

અનુભવ છે કે જે આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે સર્વથી પહેલી વાત છે “ અથર્વા ” બનવાની, “ અ-અર્વા ” નો અર્થ છે—નિશ્ચય થવોનો અર્થ છે ગતિ અથવા ચળવળ ચળવળતા સર્વ પ્રાણીઓમાં હોય છે શરીર ચળ છે, તેથી ઇન્દ્રિયો ચળ છે તેથી કાષ્ઠ એક સ્થાનપર તે સ્થિર થઈ શકતી નથી, તેથી મન પણ ચળ છે, મનની ચળવળતાની તો કાષ્ઠ સીમા જ નથી આ પ્રમાણે ચળવળતા હોવાને કારણે આત્મશક્તિનો આવિર્ભાવ થઈ શકતો નથી ત્યારે મન, ઇન્દ્રિયો અને શરીર સ્થિર થાય છે ત્યારે જ આત્માની શક્તિ નિકસિત થઈને પ્રગટ થાય છે.

આસનોના અભ્યાસથી શરીરની સ્થિરતા થાય છે અને શારીરિક આરોગ્ય પ્રાપ્ત થવાથી સુખ મળે છે, ધ્યાનથી ઇન્દ્રિયોની સ્થિરતા થાય અને ભક્તિથી મન શાંત બને છે આ પ્રમાણે ચોગી પોતાની ચળવળતાનો નિરોધ કરે છે તેથી આવા ચોગીને “ અ-અર્વા ” અર્થાત્ “ નિશ્ચય ” કહે છે આ નિશ્ચયતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પુષ્કળ અભ્યાસની જરૂરીઆત છે, સુગમતાથી તે સાધ્ય થઈ શકતી નથી, પ્રતિવર્ષ નિરંતર અને એકનિષ્ઠથી પ્રયત્ન કરવાથી જ મનુષ્ય “ અ-અર્વા ” બની શકે છે, આ અથર્વાનો જે વેદ છે તેને અથર્વવેદ કહે છે દરેક મનુષ્ય ચોગી બની શકતો નથી, તેથી દરેકને અથર્વ-વેદ કાઢવો નથી પરંતુ બીજા નજી વેદ “ સદ્બોધ સત્કર્મ, સદુપાસના ” રૂપ હોવાથી સર્વ લોકો માટે જ છે, તેટલા માટે જ વેદને “ ત્રી વિદ્યા ” કહે છે ચતુર્થવેદ “ અથર્વવેદ ” અથવા “ અહવેદ ” વિશિષ્ટસ્થિતિમા પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરનારા વિશિષ્ટ પ્રકારના પુરોહિતો માટે હોવાથી તેને આ “ ત્રી ” માં ગણવામા આવ્યો નથી તાત્પર્ય આવી નજરે નેવાથી પણ “ અથર્વા ” ની વિશેષતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે

આ પ્રમાણે “ અ-અર્વા ” અર્થાત્ નિશ્ચય થવા પછી માયું અને હૃદયને એકરૂપ મનાવવાં જોઈએ સીરવુ એનું તાત્પર્ય એકી કરવું અથવા એક જ કાર્યમાં લગાડવું છે મગજ વિચાર કરવાનું કાર્ય કરે છે, ત્યારે હૃદય ભક્તિમાં તરિવન બને છે મગજના તર્ક ત્યારે આગળ વધવા માંડે છે ત્યારે તર્ક હૃદયની ભક્તિ રહી શકતી નથી, તથા ત્યારે હૃદય ભક્તિથી પૂર્ણ નથી જાય છે ત્યારે તર્ક અધ પડી જાય છે માત્ર તર્ક નથી તો નારિકતા અને માત્ર ભક્તિ વધે તો

સ્વસંરક્ષણ કરવું જોઈએ, તથા દેવીભાવનાનો વિકાસ કરીને રાક્ષસીભાવનાને નિર્મૂળ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે દેવી ભાવના પ્રાપ્ત થયા પછી જે અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વર્ણન આગલા મંત્રમાં કરેલું છે.

(૨૦) સર્વંત્ર પુરૂષ

હવે મંત્ર ૨૬ તા અનુસાર અનુબંધન કરવામાં આવે છે અને મંત્ર ૨૭ તા અનુસાર “ દેવી સંપતિ ” તું સારી રીતે રક્ષણ કરવામાં આવે છે ત્યારે મંત્ર ૨૮ નું ફળ અનુભવવા મળે છે “ ઉપર, નીચે, ત્રણે સર્વ રથળમાં આ પુરૂષ વ્યાપક છે, ” એવો અનુભવ થાય છે, તેના સિવાય કોઈ સ્થાન આવી નથી, પરમાત્માની વ્યાપકતા આ પ્રમાણે જણાઈ આવે છે. પુરીમાં વસવાને કારણે (પુરિ+વસા પુર+વસ= પુરુષઃ) આત્માને પુરૂષ કહે છે આ પુરૂષ જેવી રીતે બહાર છે તેવી જ રીતે તે આ શરીરમાં પણ છે, તેથી તેને બહાર શોધવા કરતાં શરીરની અંદર શોધવો વધારે સુગમ છે ગોપથબ્રાહ્મણમાં “ અથર્વા ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ જ દર્શિબન્દુથી નીચે પ્રમાણે કરેલી છે—

‘ અથ અર્વાઋણં વતાસુ અપ્સુ અમ્બિચ્છન્ન ઇતિ । ’
(ગો. ૧૧૪) (હવે આ જળમાં તુ વે ઇપરને જ શોધ.) તાત્પર્ય કે બહાર શોધવાથી આ આત્મા પ્રાપ્ત થતો નથી, અંદર શોધવાથી જ તે પ્રાપ્ત થશે. અહીં અર્થવેદનું કાર્ય બતાવ્યું છે—

અથ + (અ) વાં (ઋ) = અથર્વા ।

પોતાની અંદર આત્માને શોધવાની વિદ્યા જેણે શીખવી છે તે જ અર્થવેદ છે. સમસ્ત અર્થવેદનો આ જ વિદ્યા છે. અન્ય વેદોથી જુદો અને વેદ ત્રયીયામી પણ જુદો અર્થવેદને કેમ મૂકયો છે તેનું કારણ અહીં સ્પષ્ટપણે મળી આવે છે. સર્વ જનતા પોતાની અંદર વસેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતી નથી, જેથી જે સજ્જનો યોગમાર્ગમાં વધુ પ્રગતિ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમને માટે તથા જે સિદ્ધ પુરૂષ ચચ્છેલા છે તેમને માટે આ વેદ છે. :

જે ન્યાય રહે છે તેને ત્યાં જ શોધવો જોઈએ, કારણ કે આત્મા આ નગરીમાં રહે છે, માટે તેને આ નગરીમાં જ શોધવો જોઈએ. શરીરને નગરી, પુરી કહેવાય છે, કારણ કે તે સમવાયુઓથી યુક્ત અને અન્યાન્ય ઉપયુક્ત સહિતઓથી પરિપૂર્ણ છે. આ પુરીમાં જે વસે છે તેને પુરૂષ કહે છે.

પુરૂષ અથવા પુરુષ એમ બન્ને શબ્દો છે અને બન્નેના અર્થ એક જ છે.

આગળ ૩૧ મા મંત્રમાં આ નગરીનું વર્ણન આવી જ જશે. પાઠક ત્યાં જ એ નગરીનું વર્ણન જોઈ શકે છે. આ શ્વેદપુરી, શ્વેદનગરી, અમરાવતી, દેવનગરી, અથોધ્યાનગરી ઇત્યાદિ નગરીને યથાવત જાણવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે મંત્ર ૨૮ માં બતાવવામાં આવ્યું છે. શ્વેદનગરીને જે ઉત્તમ પ્રકારે જાણે છે તેને સર્વામભાવનો અનુભવ મળે છે. જે પુરૂષ પોતાના આત્મામાં, પોતાના હૃદયકાશમાં છે તે ઉપર, નીચે, ત્રણે સર્વદિશાઓમાં પૂર્ણપણે વ્યાપક છે. તે કોઈ સ્થાનમાં ન હોય એવું એક પણ સ્થાન નથી તે અનુભવ ઉપાસકને અહીં મળે છે. “ પોતે પોતાને આત્મામાં અને આત્માને પોતામાં તે જોવા મળે છે. ” (ઇશ ઉ. ૬) જે આ અનુભવ કરે છે, તેને શોક, મોહ, યતો નથી, અને તેનાથી કોઈ અપવિત્ર કાર્ય પણ થતું નથી.

આ મંત્રમાં “ સ્પૃષ્ટ ” શબ્દ વિશેષ અર્થમાં વપરાયેલો છે. (Poured out, connected, abundant, ornamented) પ્રસરેલો, સંકળાયેલો, વિપુલ, સુશોભિત આવા અર્થ “ સ્પૃષ્ટ ” શબ્દના થાય છે. (૧) જેવી રીતે પાણી ઝરણું બનીને વહેતાં વહેતાં ફેલાય છે, તેવી રીતે આત્મા સર્વંત્ર ફેલાયેલો છે, આત્માને જ સર્વનો મૂળ સ્રોત કહેવામાં આવે છે, પોષકમાંથી પાણી નીકળીને ચારે બાજુ ફેલાય છે, તેથી એ અર્થ અહિં લેવાયો છે. (૨) પ્રસરવાથી તેનો સર્વની સાથે સંબંધ આવે છે. (૩) તે વિપુલ પ્રમાણમાં હોવાથી જ ચારે બાજુ ફેલાઈ રહે છે. (૪) સર્વની શોધા તેને લીધે હોવાથી તે પોતે પણ સુશોભિત હોય છે. “ સ્પૃષ્ટ ” શબ્દના આ અર્થ સર્વ કોષોમાં એક સરખા જ છે અને આ પ્રસંગમાં તો તે બધા બંધ બેસતા છે, પરંતુ તેનો વિચાર ન કરતાં કેટલાકોએ, “ ઉત્પલ યથો ” એવો સામાન્ય પ્રસિદ્ધ અર્થ લખેને આ મંત્રનો અર્થ કરવાને યત્ન કર્યો છે. તેનો વિચાર પાઠક પોતે જ કરી શકશે.

આ મંત્રમાં “ સ્પૃષ્ટ ૨ ” તથા “ વમૂર્વા ૨ ” શબ્દો યુક્ત છે. યુક્ત સ્વરનો ઉચ્ચાર ત્રણ ગણો વધારે લાગેો કરવો જોઈએ. યુક્ત શબ્દનું ઉચ્ચારણ અત્યંત આનંદને સમયે અથવા પ્રેમાતિથયમાં થાય છે. તેના અન્ય પણ પ્રસંગ છે, પરંતુ અહીં આનંદાતિથયના પ્રસંગમાં જ તેનો

અહાત્તાન થઇ શકે એવી શિક્ષણ પ્રણાલિકા હોવી જોઇએ. આઠ વર્ષની ઉંમરે ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી ઉત્તમચર્યાની પાસે યોગાદિ અભ્યાસનો આરંભ કરવાથી ૨૦, ૨૫ વર્ષની અવધિમાં અહા સાક્ષાત્કાર થવાની સંભાવના જરૂર હોય છે. અષ્ટાવક, શુક્રાચાર્ય, સનતકુમાર, વગેરેને વીસ વર્ષની વય મળ્યાં પહેલાં જ તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમનાથી મોટી ઉંમરે તત્વજ્ઞાન થયું હોય એવા સત્યુચ્ચે ભરતખંડના ઇતિહાસમાં ધણી છે. તાત્પર્ય વિશેષ યોગ્યતાવાળા પુરૂષો જે કાર્ય અદ્યકાળમાં સાધ્ય કરે છે તેમ કાર્ય સાધ્ય કરવાને મધ્યમ યોગ્યતાવાળાને અધિક સમય લાગે છે અને કનિષ્ઠ યોગ્યતાવાળાને ઘણો દીર્ઘકાળ લાગે છે તેથી અહીં સર્વ સાધારણ રીતે એટલું જ કહી શકાય કે અહાચાર્ય સમાપ્તિ સુધી આ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઇ શકે છે, અને ત્યાર પછી શુદ્ધ સ્વાધ્યાયમાં સુયોગ્ય સંતાન ઉત્પત્તિ કરવાની સંભાવના કોઇ અશક્ય કોટિની વાત નથી.

આજકાલ અહાત્તાન પ્રાપ્ત કરવાનો વિષય માત્ર વૃદ્ધોના જ છે એમ લોકો માને છે, તેમના મતનું નિરાકરણ આ મંત્રના કથનથી જ થઇ જાય છે. અહાત્તાનનો વિષય વાસ્તવિક રીતે “અહા-ચારી” એવો જ વિષય છે. જંગલમાં ચરુકુસોમાં રહેનારા “અહા-ચારી” એ જ આ અહા પ્રાપ્તિનો ઉભાય કરી શકે છે. અને અહાચાર્ય-આશ્રમની સમાપ્તિ સુધી “અહા-પુરીની” માહિતી પૂરેપૂરી મેળવી શકે છે, તેમજ આ આયુષ્યમાં (૧) શારીરિક સ્વાસ્થ્ય, (૨) દીર્ઘ આયુષ્ય અને (૩) સુપ્રજા નિર્માણની શકિત ઇત્યાદિનો પાયો ટેવો નાંખી શકે છે. આ પ્રમાણે સાચા અહાચારી અહાપુરીમાં જન્મી, અહાત્તાની બનીને અહાનિષ્ઠ હોવા છતાં બાકીના ત્રણે આશ્રમોમાં શાંતિપૂર્વક, ત્યાગપૂર્વક ભોગ ભોગવવા છતાં પણ કમળપદની જેમ નિર્લેપ અને નિર્દોષ જીવન વ્યતીત કરી શકે છે. આ વિષયના આદ્ય વસિષ્ઠ, ચાતુરવલ્ક્ય, જનક, શ્રીકૃષ્ણ વગેરે છે.

જીવનની પ્રત્યેક સ્થિતિમાં અહાત્તાનને માટે પ્રવૃત્ત થવો જ જોઇએ. અહીં આ વાત એટલા માટે લખેલી છે કે જો નવ-યુવકોની પ્રવૃત્તિ આ દિશામાં થઇ ગઇ તો તેમને જીવન પવિત્ર બનારીને ઉત્તમ તાગરિક બનવાથી સ્વર્ગ્યવતમાં સાચી શાંતિ સ્થાપન કરવાના મહાકાંડમાં પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવાનું મહા સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. અસ્તુ આ મંત્ર ધીજી

ધણી બાગતોનો બોધ કરે છે, પરંતુ તે માટે આ સ્થળ યોગ્ય ન હોવાથી અધિક સ્પષ્ટીકરણ અહીંયા થઇ શકે તેમ નથી. આશ્ચર્ય છે કે પાઠક આ દૃષ્ટિમિદ્ધથી આ મંત્રનો અધિક વિચાર કરશે. આ મંત્રનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ આગળના મંત્રમાં છે જુઓ—

મંત્ર ૨૯ મામાં જે કથન છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ મંત્રમાં છે. અહાપુરીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જે અપૂર્વ લાભ થાય છે તેનું વર્ણન આ મંત્રમાં છે. (૧) અતિશુદ્ધ અવસ્થા પહેલાં તેના ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયો તેને છોડતી નથી, તેમજ (૨) પ્રાણ પણ તેને શુદ્ધ અવસ્થા પહેલાં છોડતી નથી. પ્રાણ જલદી આંસો જમ તો અકાળે મૃત્યુ થયું છે એમ કહેવાય, અને અહીં આયુષ્ય ઇન્દ્રિયો નષ્ટ થવાથી આધિના પાતું આદિ શારીરિક બોધબાધણુ દુઃખદાયી બને છે. અહા-જ્ઞાતીને આ કષ્ટો થતા જ નથી.

૧ થી ૮ વર્ષની ઉંમર સુધી કુમાર અવસ્થા
૯ થી ૧૬ વર્ષની ઉંમર સુધી બાલ્ય અવસ્થા
૧૭ થી ૭૦ વર્ષની ઉંમર સુધી તારુણ્ય અવસ્થા
૭૧ થી ૧૦૦ વર્ષની ઉંમર સુધી વૃદ્ધ અવસ્થા
૧૦૧ થી ૧૨૦ વર્ષની ઉંમર સુધી જીર્ણ પછીથી મૃત્યુ

અહાત્તાનીને પ્રાણ જરા અવસ્થા પહેલાં તેને છોડતો નથી. આ અવસ્થા સુધી તે આરોગ્ય અને શાંતિનો ઉપભોગ લે છે, અને તે પછી પોતાની ઇચ્છાથી શરીરનો ભાગ કરે છે. જેવી રીતે બીજાપિતામહ ઇત્યાદિએ કર્યો હતો. (આ બાગતમાં માનવી આયુષ્ય “નામનું” પુરતક જુઓ)

તાત્પર્ય આ અહાવિદ્યા આ પ્રમાણે કાલકાલક છે, આ લાભ પ્રત્યક્ષ છે. ઉપરાંત જે અલૌકિક અમૃતનો લાભ થાય છે તથા આત્મિકશકિતઓના વિકાસનો અનુભવ થાય છે તે તો જુદો જ છે. પાઠક આ બાગતનો વિચાર કરે. આગળના મંત્રમાં દેવાની નગરીનું સ્વરૂપ જતાબધુ છે. જુઓ—

(૧૨) અહાની નગરી, અયોધ્યા નગરી

આ મનુષ્ય શરીર જ “દેવાની અયોધ્યાનગરી” છે. તેને નવ દ્વાર છે— બે આંખો, બે કાન, બે નાક, એક મુખ, એક મુરદાર અને એક શુદ્ધદાર મળીને નવદ્વારો થાય છે. પૂર્વદ્વાર મુખ છે અને પશ્ચિમદ્વાર શુદ્ધ છે. પૂર્વદ્વારથી અંદર પ્રવેશ થાય છે અને પશ્ચિમદ્વારથી બહાર નીકળાય છે. બીજા દ્વારો નાનાં છે અને તેમનાથી ચર્તા કાચો નિશ્ચિત જ છે. પ્રત્યેક દ્વારમાં

કહેવાય છે. પૂર્ણ હોયું એજ યજ્ઞસ્વી બનવું છે. જે પરિપૂર્ણ બને છે તે જ યજ્ઞસ્વી બને છે. અપૂર્ણતાની સાથે યજ્ઞને સંબંધ હોતો નથી, પરંતુ હંમેશા પૂર્ણતાની સાથે જ યજ્ઞનો સંબંધ હોય છે.

જે તેજસ્વી, દુઃખહારક, પૂર્ણ અને યજ્ઞસ્વી છે તે કહી પરાશ્વત યતો નથી, અર્થાત્ હંમેશા વિજયી બને છે. " (૧) તેજ, (૨) નિર્ણયતા, (૩) પૂર્ણતા, (૪) યજ્ઞ બને (૫) વિજય " એ પાંચ ગુણ એક બીજાની સાથે હંમેશા મળેલા રહે છે. (૧) બ્રાહ્મ, (૨) હરણુ, (૩) પુરી, (૪) યજ, (૫) અપરાશ્વત. આ મંત્રના પાંચ શબ્દો ઉપર કહેલા પાંચ ગુણોના સૂચક છે. પાકક આ શબ્દોને રમરણુમાં રાખે અને ઉપર કહેલા પાંચ ગુણોને પોતામાં સ્થિર કરે અને વધારવાનો પ્રયત્ન કરે. જ્યાં આ પાંચ ગુણો હશે ત્યાં (દ્વિરણ્ય) ધન રહેશે તેમાં કોઈ ચંદ્ર નથી. ધન્યતા જેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે તે જ ધન છે, અને ઉકત પાંચ ગુણોની સાથે ધન્યતા અવશ્ય રહેશે જ.

ઉપરોક્ત પાંચ ગુણોથી સુકત બ્રહ્મનગરીમાં બધા પ્રવેશ કરે છે, પાકક પ્રયત્ન અનુભવ કરી ચક્રો કે પોતાની અંદર આપક આ બધા હૃદયકાંક્ષામાં છે. જ્યારે આપણું મન મહારના કામધંધા છોડીને એકાગ્ર થઈ જાય છે ત્યારે આત્માનું રાન થવાની શક્યતા હોય છે, અને સારે જ બ્રહ્મની માહિતી થવાનો સંભવ છે. કારણ કે વેદમાં બીજે કોણે કહ્યું છે કે " જે પુરુષમાં બ્રહ્મને જુએ તે જ પરમેશ્વરને જાણી શકે છે. (અથર્વ. ૧૦.૭૫.૧૭) " અર્થાત્ જે પોતાના હૃદયમાં બ્રહ્મનો આવેશ અનુભવી શકે છે તે જ પરમેશ્વર પ્રગતિને જાણી શકે છે.

(૧૪) અયોધ્યાનું માર્ગ દર્શન

ત્રિપ પાકક! અહીં સુધી આપ આવી પહોંચ્યા છો, આપ ક્યાં સુધી ચાલ્યા છો અને આપનું સ્થળ અયોધ્યાનગરી હતુ કેટલું દૂર છે તેનો વિચાર કરો. આ અયોધ્યાનગરીમાં દામલ યતાની સાથે જ સચ રાખવું દર્શન ચરો નહિ કારણ કે રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ મહારાજની મુલાકાત થઈ શકતી નથી, ત્યાં રહીને ત્યાંના સ્થાનિક અધિકારીઓ સત્વ, પ્રદા, ઇલાદિઓની પ્રસન્નતા સંપાદન કરીને મહારાજના દરબારમાં પહોંચવું જોઈએ. તેથી આશા છે કે આપ જરા શીઘ્રતિથી આવશે અને ત્યાં જલદી પહોંચી જશો.

આપના સાથીઓ છાંયા, દેખ ક્રમવદિ છે, તેઓ તમને જલદી ચાલવા દેતા નથી, પ્રતિક્ષણ તેમને લીધે તમારી શક્તિશીલ થઈ રહી છે, તેનો વિચાર કરશો. અને સર્વ મુશ્કેલીઓ અને આવરણોને દૂર કરીને એક જ ઉદ્ધ્યયી અયોધ્યાના માર્ગનું આક્રમણ કરો. પશ્ચાત્ આપને તે યજ્ઞનું દર્શન થશે કે જેનું દર્શન એકવાર છત્રે કર્યું હતું. આપને માર્ગમાં " હૈમવતી ઉમદેવી " દેખાશે તેમને મળીને, વંદન કરીને આપ આગળ વધી શકશો. તે દેવી આપને બરાબર સચો માર્ગ બતાવી આપશે. આ પ્રમાણે બહિતના શાંત પ્રકાશમાં સુવિચારોની સાથે માર્ગ આક્રમણ કરો, તો થણો દૂરનો માર્ગ આપને મારે તદ્દન નજીકનો અને દૂરક થઈ જશે. આશા છે કે આપ જ કરશો અને બુદ્ધીને બામ તેમ બાકરીનો નહિ.

(૧૫) કેન સુકત અને કેનાપનિપદ

અર્થવેદમાં જેથી રીતે કેન સુકત છે તેવી જ રીતે ઉપનિષદમાં કેનાપનિપદ છે. બન્નેનો પ્રારંભ " કેન " પદથી જ થયો છે. આ " કેન " પદ ધણું જ મહત્વ પૂર્ણ છે. તેનો અર્થ " કેનાથી " એવો થાય છે. સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉગમ આ પરથી જ થાય છે. જે આ સંસાર દેખાય છે તે (કેન) કોણે બતાવ્યો, અને (કેન) કેનાથી બનાવાયો, તથા (કેન) કોણે તેનો વિચાર કર્યો, (કેન) કોની સહાયતાથી તે વિચાર કર્યો, (કેન) કયા સાધનથી વિચાર કર્યો, કયા કારણથી વિચાર કર્યો, તેને જે પ્રોધ થઈ રહ્યો છે તે કેવી રીતે થાય છે ક્રમવદિ અનેક વિચાર આ " કેન " શબ્દમાં છે.

મનુષ્ય જે જુએ છે તેના હેતુ જાણવા હવે છે. નાના બાળક પશુ જ્યારે આશ્ચર્યથી કોઈની તરફ જુએ છે ત્યારે તેનું કારણ જાણવા હવે છે. આ કોણ છે ? શું કહે છે ? ક્યાંથી આવ્યો ? ક્યાં જવાનો છે ? એવા અનેકવિધ પ્રશ્નો બાળક કરે છે, અને દરેક પ્રશ્નનું ઉત્તર મેળવવા ચાહે છે. ઉત્તરથી જો તેને સમાધાન થાય તો જ તે ચૂપ-શાંત બેસે છે નહીં તો પાછો પ્રશ્ન પૂછતો જ રહે છે. આદર્શ વિલક્ષણ શ્રદ્ધાસ માનવતા મનમાં સ્થાપાવિક જ હોય છે.

પરંતુ જ્યારે મનુષ્ય મોટો થાય છે ત્યારે સંસારની ચિંતામાં ફસાઈને આ શ્રદ્ધાસને જોઈ બેસે છે, અને પછી તે (કેન) આ કેનાથી થયું ? એવો પ્રશ્ન પૂછવાનું બૂધી જાય છે. જ્યારે તે આવી રીતે પ્રશ્ન કરવાનું બૂધી જાય છે ત્યારથી

અપ્સુ તે જન્મં દિવિ તેં સધસ્યં સમુદ્રે અન્તર્મહિમા તેં પૃથિવ્યામ્ ।

શુનોં દિવ્યસ્ય યન્મહસ્તેનો તે હવિર્વા વિધેમ

॥ ૩ ॥

અર્થ— જે (વિશ્વા મૃતા અવચાક્રતા) સર્વ ભૂતોને પ્રકાશિત કરતાં કરતાં (અન્તરિક્ષેણ પતતિ) આકાશમાં ચાલે છે તે (દિવસ્ય શુનઃ) ધ્રુવોકમાં ગમન કરનારા સૂર્યનું (યત્ મહઃ) જે મહત્વ છે, (તેન હવિર્વા તે વિધેમ) તે હવિર્થો અમે તારૂં પૂજન કરીએ છીએ. (૧)

(યે કાલકાજ્ઞાઃ) આ ત્રણ કાળની કુંજ (દિવિ દેવાઃ દિવ શ્રિતાઃ) ધ્રુવોકમાં દેવોની જેમ રહે છે, (તાન્ સર્વાન્) તે સર્વને (અસ્મૈ ઋતયે) તેના રક્ષણને માટે અમે (અરિષ્ટતાતયે અહ્ને) કલ્યાણને માટે બોલાવે છે. (૨)

(અપ્સુ તે જન્મ) જળમાં જ તારી ઉત્પત્તિ છે, (દિવિ તે સધસ્યં) ધ્રુવોકમાં તારૂં સ્થાન છે, તથા (સમુદ્રે અન્તઃ પૃથિવ્યાં તે મહિમા) સમુદ્રમાં તથા પૃથ્વીપર તારો મહિમા છે, તે તારા (દિવ્યસ્ય શુનઃ) ધ્રુવોકમાં ગમન કરનારા સૂર્યનું (યત્ મહઃ) જે મહત્વ છે (તેન તે હવિર્વા વિધેમ) તે મહત્વથી તારી પૂજન અમે કરીએ છીએ. (૩)

ભાવાર્થ— સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્ય આકાશમાં સંચાર કરે છે. તેનું મહત્વ અને તેજ વિશેષ છે, તે તેજ અમારામાં જેટલું છે તે સર્વનું સમર્પણ કરીને અમે પરમેશ્વરની ઉપાસના કરીએ છીએ. (૧)

દેવતાઓની જેમ ત્રણ કાળ—અર્થાત્ ઉષ્ણકાળ, વૃષ્ટિકાળ અને શીતકાળ આ ત્રણ કાળ કુંજ ધ્રુવોકમાં રહેલા સૂર્યથી સંબંધ રાખે છે. આ ત્રણે કાળથી મનુષ્ય પોતાની રક્ષા કરે અને કલ્યાણ સાધન કરે. (૨)

પ્રકૃતિની પ્રારંભિક જળમય અવસ્થાથી જ સૂર્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે ધ્રુવોકમાં રહે છે, પૃથ્વી અને સમુદ્રમાં તેનું મહત્વ પ્રગટ થાય છે. આ સૂર્યની શક્તિ જે આકાશમાં છે, તે પરમેશ્વરની પૂજા માટે હું સમર્પિત કરું છું. (૩)

“ સૂર્યારિ દેવોના અંશ મનુષ્યમાં છે, તેઓની શક્તિઓથી મનુષ્ય સામર્થ્યશાળી બન્યો છે, તેથી મનુષ્યો માટે એ યોગ્ય છેક તે ઉક્ત શક્તિઓનું જગતની બલાપ માટે સમર્પણ કરીને સમર્પણ દ્વારા પરમેશ્વરની પૂજા કરે. ”

આત્મબળ્યોતિનો માર્ગ

(અર્થ:— મૃણુઃ । દેવતા— બાજર્વ, અગ્નિઃ)

કંડિક ૪, સૂક્ત ૧૪

અજો હ્યં૧ગ્રેરજનિષ્ઠ શોક્રાત્સો ઈપરચજ્ઞનિતારમગ્રે ।

તેનં દેવા દેવતામગ્રે આયન્તેન રોહાંત્રુરુદ્રમેધ્યાસઃ

॥ ૧ ॥

કમધ્વમગ્નિના નાકમુરુયાન્હસ્તેપુ ચિત્રતઃ ।

ત્રિવસ્પૃષ્ઠં સ્વર્ગિત્વા મિથ્રા દેવેર્મિરાધ્વમ્

॥ ૨ ॥

પૃથાત્૧થિવ્યા અહમન્તારિક્ષમાર્કંહમન્તારિક્ષાદિવમાર્કંહમ્ ।

ત્રિવો નાર્કસ્ય પૃથાત્સ્વ૧ર્જ્યોતિરગામહમ્

॥ ૩ ॥

ઉત્તમ સ્વર્ગ પ્રતિ જતાં જતાં (તેન સુકૃતસ્ય લોકં સ્વઃ મેષ્મ) તેનાથી પુણ્ય અને આત્મપ્રકાશના લોકને પ્રાપ્ત કરીશું. (૬)

(એતં પચ્ચોદનં ઓદનં) આ પાંચ પ્રકારના અન્નને (પચ્ચાભિઃ અંગુલિભિઃ દર્વ્યાં પચ્ચઘા ઉદ્ધર) પાંચ આંગળાથી પકડેલી દર્વાથી પાંચ પ્રકારે ઉપર લઈ ખાય આવ. (અજસ્ય શિરઃ પ્રાચ્યાં દિશિ ઘેહિ) અજન્માનું શિર પૂર્વ દિશામાં રાખ. (દક્ષિણાયાં દિશિ દક્ષિણં પાર્શ્વ) દક્ષિણ દિશામાં જમણી કુખના ભાગને રાખ. (૭)

(અસ્ય મસદં પ્રતીચ્યાં દિશિ ઘેહિ) તેના કેડનો ભાગ પશ્ચિમ દિશામાં રાખ અને (ઉત્તરં પાર્શ્વં ઉત્તરસ્યાં દિશિ ઘેહિ) ડાબા પડખાને ઉત્તર દિશામાં રાખ, (અજસ્ય અનૂકં ઋધ્વાયાં દિશિ ઘેહિ) અને અજન્માની પીઠનો ઉપરનો ભાગ ઉર્ધ્વ દિશામાં રાખ તથા (અસ્ય પાજસ્યં ઘ્રુવાયાં દિશિ ઘેહિ) અને તેના પેટને ધ્રુવ દિશામાં રાખ તથા (અસ્ય મધ્યં મધ્યતઃ અન્તરિક્ષે) તેના મધ્ય ભાગ અંતરિક્ષમાં રાખ. (૮)

આ પ્રમાણે (સર્વેઃ અંગેઃ સંશ્રુતં) સર્વ અંગોથી સમ્યક્ત ભરેલા એટલે કે (વિશ્વરૂપં શૃતં અર્જં) વિશ્વરૂપ બનેલા પરિપક્વ અજન્મા આત્માને (શૃતયા ત્વચા પ્ર ઋર્ણુહિ) પરિપક્વ આમ્ણાદનથી આમ્ણાદિત કર. (સઃ) તે તું (હતઃ ઉત્તમં નાકં અભિ ઉત્તિષ્ઠં) અહીંથી ઉત્તમ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉઠ અને (ચતુર્ભિઃ પદ્મિઃ દિક્ષુ પ્રતિતિષ્ઠ) ચારે પગોથી સર્વ દિશાઓમાં પ્રતિષ્ઠિત થાવ. (૯)

ભાવાર્થ— પરમાત્માના જગત્પ્રકાશક તેજથી આ અજન્મા જીવાત્મા પ્રગટ થયો. તે જ સમયે તેણે પોતાના પિતાતું દર્શન કર્યું. દેવો તેની જ શક્તિને પ્રાપ્ત કરીને દેવત્વથી સુકૃત બને છે. જેઓ તેની ઉપાસના કરે છે તેઓ પવિત્ર બનીને અનેક ઉચ્ચ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧)

અનનું દાન કરતાં કરતાં તમે અભિની સહાયતાથી સ્વર્ગના ગર્ભનું આક્રમણ કરે, અને ત્યાંથી પણ અધિક ઉચ્ચ-ભૂમિકાપર જઈને આરંભિક જ્યોતિના સ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને ત્યાં દેવોની સાથે મેસો. (૨)

પૃથ્વીથી અંતરિક્ષ, અંતરિક્ષથી ઘ્રુલોક, ઘ્રુલોકથી ઉપર આત્માના પ્રકાશનું સ્થાન છે. મેં આ જ ક્રમથી આ ભોમને પ્રાપ્ત કર્યા છે. (૩)

જે શાની વિદ્વાન વિશ્વધારક યજ્ઞને ફેલાવે છે તેઓ પૃથ્વીથી ઘ્રુલોક સુધી ઉપર ચઢે છે, અને ત્યાંથી પણ વધારે ઉપર આત્માના પ્રકાશનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં અન્ય બીજા કોઈ સુખની અપેક્ષા કરતા નથી. (૪)

હે સર્વ પ્રકાશક ! તું સર્વ દેવોમાં મુખ્ય છે, અમે તને પ્રાપ્ત કરીએ. તું જેવી રીતે દેવોના ચક્ષુઓ છે તેવી જ રીતે મનુષ્યોના પણ છે. યજ્ઞ કરનારા અને સર્વપર સન્માન રીતે ગ્રેમ કરનારા જે વજ્રમાન હોય છે તે તપસ્વી મુનિઓની સાથે જ સુખપૂર્વક આત્માના પ્રકાશલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. (૫)

દિવ્યપશુ, તેજસ્વી, જતિમાન અને અજન્મા પરમ આત્માની જ અમે ઘી, દૂધ વગેરે આહુતિઓના યજ્ઞ દ્વારા પુળ કરીએ છીએ, તેથી ઉત્તમ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરીને તેના ઉપરના ભાગપરના આત્મિક પ્રકાશના સ્થાનને અમે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. (૬)

આ પાંચ પ્રકારનું યસીષ અન્ન છે. પાંચ આંગળાંઓ દ્વારા દર્વો પકડીને આ અન્નને પાંચ પ્રકારે ઉપર લો. આ અજન્માનું માથું પૂર્વ દિશામાં અને જમણું પડખું દક્ષિણ દિશામાં રાખ. (૭)

એનો કેડનો ભાગ પશ્ચિમ દિશામાં, ઉત્તર (ડાબા) પડખાને ઉત્તર દિશામાં, પીઠના ઉપરના ભાગને ઉર્ધ્વ દિશામાં, પેટ ધ્રુવ દિશામાં મધ્યભાગ અંતરિક્ષમાં રાખ. (૮)

આ પ્રમાણે પોતાના સર્વ અંગોથી પરિપૂર્ણ વિશ્વરૂપ બનેલા પરિપક્વ અજન્મા જીવાત્માને પરિપક્વ પરમાત્માના આમ્ણાદનથી આમ્ણાદિત કર અને ઉત્તમ સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત કરવા માટે કટિબદ્ધ થા અને પોતાના ચારે પગોથી સર્વ દિશાઓમાં પ્રતિષ્ઠિત થા. (૯)

આહુતિઓનો અર્થાત્ પોતાથી લિપ્ત બાહ્ય પદાર્થોનું સમર્પણ થાય છે, આગળ જેમ જેમ ચોખ્ખતા વધતી જાય છે, તેમ તેમ પોતાના-નિબળના પદાર્થોનું સમર્પણ થતું જાય છે. અંતમાં સર્વમેષ યગમાં આત્મસર્વસ્વનું સમર્પણ થાય છે. જેથી પરમ ઉચ્ચ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પ્રકારે અગ્નિમાં ઘી ધ્રુવાદિ પદાર્થોની આહુતિઓનું સમર્પણ કરવામાં આવે છે તે જ પ્રકારે—

હસ્તેષુ ઉચ્ચાન્ વિદ્યતઃ (મં. ૨)

“અગ્નિદાન કરવા માટે રહેલું અન્ન પોતાના હાથમાં લઇ તૈયાર રહે.” હુધાથી પીડિત મનુષ્યને અન્નદાન કરવાથી ધણું જ પૂરવ પ્રાપ્ત થાય છે, અહીં આ અન્નદાન પ્રત્યક્ષ ફળદાયક છે. બૂખથી પીડિતને અન્ન આપવાથી જ તેનો આત્મા સંતુષ્ટ થાય છે, અને તેનો સંતોષ એમને દાતાનો આત્મા પણ કૃતાર્થભાવથી તરબોળ બને છે. દાનથી દાતાની ઉન્નતિ થાય છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ અન્નદાનથી પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવમાં આવી શકે છે. અહીં અન્ન એ માત્ર દૃષ્ટાંત રૂપ આપેલ છે. બૂખથી પીડાયેલાને અન્નદાન, તૃષ્ણાથી પીડિતને જળદાન, અગ્નિદાનથી પીડાયેલાને જ્ઞાનદાન, નિર્બળતાથી પીડાતો હોય તેને બળ દ્વારા સહાયતા, નિર્ધનતાથી પીડાતો હોય તેને ધનદાન, પરતંત્રતાથી પીડાતો હોય તેને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના કાર્યમાં સહાયતા ઇત્યાદિ એનેક પ્રકારના દાન હોય છે. આ સર્વદાન અન્નદાનની રીતેજ અગત્યના છે એમ બહુકું એમણે. આ સર્વ યજ્ઞો છે અને યજ્ઞની સાથે જોડાયેલા કર્મોના આ પ્રમુખ અંગો છે. જનતાની સેવા દ્વારા પરમાત્માનું અર્ચન આ રીતે યજ્ઞ શકે છે. આ યજ્ઞ દ્વારા મનુષ્ય સ્વર્ગમાં પહોંચે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેની ઉપર જે આત્મપ્રકાશનો લોક છે ત્યાં તે જાય છે, અને ત્યાં તે દેવોની સાથે બેસે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યનો દેવતા બને છે. (મં. ૨)

પૃથ્વીથી અંતરિક્ષ, અંતરિક્ષથી દુલોક, દુલોકથી આત્માના પ્રકાશવાળો લોક ઉપર છે. આ ઉચ્ચતા સ્થાનને લીધે પ્રાપ્ત થતી નથી પરંતુ રિપ્તિથી થાય છે, અર્થાત્ આ ચાર લોક ધરના ચાર માળની જેમ એકની ઉપર બીજો એક નથી પરંતુ એકની અંદર બીજો અને બીજાની અંદર ત્રીજો છે, રથળ સરીર, સક્ષ્મ, સરીર, કારણ સરીર, આત્મા આ ચાર અવસ્થાઓ મનુષ્યની અંદર જ છે. તેમના બાહ્ય રૂપ પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ, દો, અને સ્વઃ (આત્મ પ્રકાશ) છે અને તેમનાં

નામ, મૂ, મુચ, સ્વઃ, મહઃ વગેરે છે. જેવી રીતે રથૂલની અંદર સક્ષ્મ સરીર હોય છે તેવી રીતે પૃથ્વીલોકની અંદર અન્તરિક્ષ લોક હોય છે. તેમાંથી સાધારણ મનુષ્ય રથૂળ બૂલોક્કમાં વિચરે છે, અન્તરિક્ષ આદિ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ પર તે ત્યારે કાર્ય કરી શકશે જ્યારે તે એટલો શુદ્ધ અને પરિપક્વ થશે, મહાન તપસ્વીઓને માટે જ આ વાત સાધ્ય થઈ શકે છે. (મં. ૩)

વિશ્વાધાર યજ્ઞ

(યજ્ઞાત્ વિશ્વતોઘારં યજ્ઞ) “વિશ્વને સર્વ પ્રકાર આધાર દેનારો છે.” (મં. ૪) આ યજુર્થ મંત્રનું કથન પૂર્ણ રીતે સત્ય છે. યજ્ઞનો અર્થ છે ત્યાગ, આ ત્યાગથી જ જગત્ ટકી રહ્યું છે, પ્રત્યેક સ્થાનમાં આ સત્ય છે, પિતા પોતાના વીર્યના ત્યાગથી સંતાનને ઉત્પન્ન થવા માટેનો આધાર આપે છે, એ જ પ્રમાણે માતા પોતાને ગર્ભધારણ થાય વેટલા માટે જ કષ્ટ થાય છે તે સહન કરે છે અને એટલા પ્રમાણમાં, તે પોતાના સુખનો ત્યાગ કરે છે, અને. આગળ ઉપર પણ પોતાનું દુઃખ પામને ત્યાગ કરે છે, આ પ્રમાણે માતા પિતાના અપૂર્વ ત્યાગથી સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ પ્રમાણે આપો ત્યાગ પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ-વનસ્પતિ ઇત્યાદિ સૃષ્ટિમાં પણ છે. જેથી તેમની સૃષ્ટિ આલી રહી છે. સર્વ પોતાનો પ્રકાશ જગતને માટે અર્પણ કરે છે આ જ પ્રમાણે અગ્નિ, વાયુ, જળ આદિ દેવતાઓ પોતાની શક્તિઓનો જગતની ભલામણ માટે ત્યાગ કરે છે. આ ત્યાગથી જ જગતની હસ્તિ આવે છે. પરમાત્માએ પોતાના ત્યાગથી જ આ સંસાર બનાવ્યો છે. આ પ્રકારે વિચાર કરવાથી પાઠકો ભણી શકે છે કે આ ત્યાગથી અર્થાત્ આત્મસમર્પણરૂપ મહાવ્રતથી જ આ વિશ્વ આલી રહ્યું છે, આને લીધે જ યજ્ઞને સંપૂર્ણ વિશ્વનો આધાર કહે છે અને તે ચિરસ્થાયી સત્ય છે.

યે સુવિદ્વાંસઃ વિશ્વતોઘારં યજ્ઞં વિતેનિરે ।

(તે) રોદસો યાં રોહસ્તિ, સ્વર્ગ્યન્તઃ ન અપેક્ષન્તે ।

(મં. ૪)

“જે ઉત્તમ વિદ્વાન આ વિશ્વાધાર યજ્ઞને ફેલાવે છે, અર્થાત્ પોતાની જિંદગીભર કરતારહે છે તે આ ભૂમિપરથી સીધા દુલોક પર ચડે છે, તેઓ ત્યાંના સ્વર્ગસ્થાનની પણ ઇચ્છા કરતા નથી, અને તેઓ તેની વધુ ઉપર જમને આત્મ-જ્યોતિના પ્રકાશમય સ્થાનને પ્રાપ્ત કહે છે.” આ લોક તો આત્મસમર્પણરૂપ યજ્ઞ કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

અથવા " સુધારસ " આત્મા-સુદ્ધિ-મનનું પોષણ કરે છે, તેનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ—

एतं योदानं दृष्ट्वा पंचधा उद्धर । (મં. ૭)

" આ અન્ન દર્શીથી પાંચ પ્રકારે ઉપર લેા. " અર્થાત્ પાંચ પ્રકારથી તેનો ઉદ્ધાર કરે. આ અન્ન પંચવિધ છે અને એક બીજાથી ભિન્ન છે, પાંચ પ્રકારે તેનો ઉદ્ધાર થવાનો સંભવ છે. આથી જાણી શકાય છે કે આ પંચગાનન્દિયોથી પ્રાપ્ત થનારું પંચવિધ જ્ઞાન જ છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થનારું જ્ઞાન ઉચ્ચ અથવા નીચ હોય છે, તેથીજ અહીં એવી સૂચના આપી છે કે " ઉદ્ધર " ઉદ્ધાર કર અર્થાત્ પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન એવું પ્રાપ્ત કર કે જેનાથી ઉદ્ધાર થઈ શકે. બે પ્રકારનું જ્ઞાન જો તારી સમક્ષ આવે તો જેનાથી ઉદ્ધાર થાય એ જ જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર, અને બીજાને દૂર કર. પ્રત્યેક વિષયમાં આવા બે પ્રકાર મનુષ્યની સામે આવે છે. પોતાનો ઉદ્ધાર ઇચ્છતા માનવી માટે એ જ ઉચિત છે કે આ પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન એવી રીતે પ્રાપ્ત કરે કે જેનાથી પોતાનો નિશ્ચયપૂર્વક ઉદ્ધાર થઈ શકે. અન્નનો વાસણુમાંથી ઉદ્ધાર ક્રીડા કહીથી અથવા ચમચાથી થઈ શકે છે. તેથી આ મંત્રમાં પણ કહીથી ઉદ્ધાર કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. પંચ જ્ઞાનરૂપી પંચ પદવાનનો ઉદ્ધાર કરવાની કહી અહીં કહ્યું છે તે વિચારણીય પ્રશ્ન છે, આ વિષયમાં નિમ્નલિખિત મંત્ર જોવા જેવો છે—

तिपंगिलक्षमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्मयशो निहितं
स्विस्वरूपम् । तदासत ऋषयः सप्त साकं ये अरुण
गोपा महतो बभूवुः ॥ (અર્થવ. ૧૦૮૧/૯)

" ત્રાસ મોહા વાળો એક ચમચો છે જેનો નીચેનો ભાગ ઉપર તરફ વળેલો છે અને તેમાં વિશ્વરૂપ યજ્ઞ રાખેલો છે. ત્યાં જ સાત ઋષિ સાથે સાથે રહે છે, જેઓ તેના રક્ષક છે. " અહીં જે ચમચો કહ્યો છે તે મનુષ્યનું હિર છે તેનું મોહું નીચે અને નીચેનો ભાગ ઉપર છે, તેમાં વિશ્વરૂપ યજ્ઞ અને વિશ્વનું જ્ઞાન અને આત્માનું વિજ્ઞાન એકઠું કરેલું છે, સાત ઋષિઓ તેમાં રહે છે જેઓ તેના રક્ષક છે. આ મંત્રથી ચમચો અથવા કહીની માદિની સારી રીતે યજ્ઞ થઈ છે, આ સર્વ મસ્તકર્ત્ર રૂપક છે, તેમાંથી જ્ઞાનરૂપ પ્રકારનું અન્ન લેવામાં આવે છે, અને સારું તથા ખરાબનો વિચાર પણ અહીંજ કરવામાં આવે છે.

આ સૂક્તના " દર્શી " શબ્દનો સંજ્ઞા આ મંત્રનો " ચમચા " શબ્દ સાથે જોડી જોઈએ. પાકક જાણી શકશે કે આ દર્શી (કહી) અને આ ચમચો એક જ છે. પાકકને સૂચનારૂં જણાવવામાં આવે છે કે યજ્ઞમાં જે જે સામગ્રી અથવા ચમચા વગેરે સાધનો આવશ્યક હોય છે તે સર્વ અન્તર્માં પોતાના શરીરપર જ ધટાવવામાં આવે છે, વેદની આ પરિભાષા છે, અહીં ચમચો શબ્દ શરીરપર ધટાવેલો છે, સમિધા શબ્દ બીજો સ્થળે ધટાવેલો છે, આ પ્રકારે સર્વ પદાર્થો ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં મંત્રોમાં ધટાવેલા છે. આ પ્રકારે વેદ જ્ઞાતાઓ કે અન્તિમ યજ્ઞ આત્મસમર્પદનના સમર્પણથી જ થવાનો છે. આ પ્રકારે અહીં પંચવિધ જ્ઞાન પોતાના ઉદ્ધાર ને માટે પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ સાતમા મંત્રના પૂર્વધર્માં કરેલો છે, તેના પછી બે મંત્રોથી એટલે કે સાતમાનો ઉત્તરધર્મ અને આદ્યો મંત્ર પૂર્ણપણે પોતાના શરીરને વિશ્વરૂપ બનાવવાનો ઉપદેશ આપે છે.

વિશ્વરૂપ બનો

આપણું શરીર માત્ર આપણા માટે જ નથી, પરંતુ તે સર્વ વિશ્વની ભલામતિ માટે છે, તેને વિશ્વને માટે સમર્પણ કરવું જોઈએ. હું સમસ્ત જગતનો એક અવયવ છું, અવયવની પૂર્ણતા અવયવની માટે સમર્પિત થઈ જવામાં જ સમા એલી છે. જેવી રીતે શરીરના અવયવની પૂર્ણતા શરીરના કલ્યાણ કાર્યમાં સમર્પિત થઈ જવાથી થઈ શકે છે તેવી જ રીતે એક મનુષ્યની પૂર્ણતા તેનું સમર્પિતને માટે સમર્પિત થઈ જવામાં જ સમાએલી છે. આ જ આત્મસમર્પણની કલ્પના અહીં આ આ મંત્રોમાં ખતાવાઈ છે જેનું સ્વરૂપ આ છે.—

- ૧ પૂર્વ દિશા માટે મારું મસ્તક અર્પણ કરેલું છે.
- ૨ દક્ષિણ દિશાને માટે મારું જમણું પાંખું અર્પણ કરેલું છે.
- ૩ પશ્ચિમ દિશાને માટે મારો પાછલો ભાગ અર્પણ કરેલો છે.
- ૪ ઉત્તર દિશા માટે મારું ગ્રણું પાંખું અર્પણ કરેલું છે.
- ૫ ઉર્ધ્વ દિશાને માટે મારી પીઠનો કોણ અર્પણ કરેલો છે.
- ૬ ધ્રુવ દિશા માટે મારું પેટ સમર્પણ કરેલું છે. અને
- ૭ મધ્ય દિશા રૂપ અન્તરિક્ષને માટે મારો મધ્ય ભાગ સમર્પણ કરેલો છે. (મં. ૭, ૮)

આ પ્રમાણે મારું સંપૂર્ણ શરીર સર્વ દિશાઓને માટે સમર્પિત થવાથી " હું સમસ્ત વિશ્વ માટે જીવું છું " મારો

(૫) સઃ સુતુઃ સુવત્-વેજ સાચો ઉત્પન્ન થયેલો કહેવાય છે, અર્થાત્ તેણે જ જન્મ લીધો અને પોતાના જન્મનું સાધક કયું એમ કહી સકાય, બીજા લોકો જન્મ તો લે છે પરંતુ તેમનો જન્મ વ્યર્થ છે, કારણ કે જન્મનું પ્રયોજન તેઓ સફળ કરી શકતા નથી, તેથી તેમનો જન્મ લેવાનો પરિશ્રમ વ્યર્થ થાય છે. તેમનો જન્મ સફળ થવાનો હેતુ આ છે—

(૬) સઃ પુત્રઃ પિતરં માતરં ચ વેદ-તે પુત્ર પોતાના માતા પિતાને જાણે છે. પોતાનાં માતા પિતાને યથાવત્ જાણવાથી પુત્રનો જન્મ સફળ થાય છે. માતા પિતાને તે ત્યારે જાણી શકશે જ્યારે તે પોતાના માતા પિતાના શુભોત્તું બરાબર મનન કરશે. આ શુભોત્તું મનન કરવાના ઉપદેશ (નામ અમન્વત્ । મં. ૧) પહેલા મંત્રના અન્તિમ ચરણમાં કહેલો છે. પિતાનું અથવા માતાનું નામ લેવું અથવા તેમના શુભોત્તું મનન એટલા માટે કરવાનું હોય છે કે પુત્ર પોતાને સુયોગ્ય બનાવીને પિતા સન્માન અને, માતા પિતાને જાણવામાં આજ સાધ્ય કરવાનું છે. મારા માતા પિતા આવાં શુદ્ધ આચારવાળાં હતાં, હું પણ તેવાજ શુદ્ધાચારી બનીશ, માતા પિતાને જાણવાથી પુત્રમાં આ પ્રકારે પોતાની ઉન્નતિની પ્રેરણા થાય છે. અહીં “ પુત્ર ” શબ્દનો વિશેષ મહત્વ-પૂર્ણ અર્થ થાય છે. “ પુત્ર ” અર્થાત્ જે પોતે પોતાને (પુનાતિ) પવિત્ર કરે છે અને (જાયતે) પોતાની રક્ષા કરે છે, તેજ સાચો પુત્ર છે. પોતે પોતાને નિર્દોષ, પવિત્ર અને શુદ્ધ બનાવવું તથા પોતે જ પોતાનું દોષો અને પાપોથી રક્ષણ કરવું એ કામ જે કરે છે તેજ સાચો પુત્ર છે, જે એમ નથી કરતો તે કેવળ જન્મ માત્ર છે. આ પ્રકારનો જે સુપુત્ર હોય છે તે જે વખતે પોતાના પરમ પિતાના શુભકર્મોનું મનન કરે છે તે સમયે તેના મનમાં આ વાત આવે છે કે હું પણ મારા પરમ પિતા જેવો અને મારી માતા જેવો બનીશ, પલ્લ કરીને હું તેવા યક્ષ, આ વિચારથી તે પ્રેરિત થાય છે. તેથી—

(૭) સઃ પુત્રમંચઃ સુવત્-વેવારં વારં દાન આપનારો થાય છે. તે પોતાની સર્વ તન, મન, ધન ઇત્યાદિ શક્તિઓને જનતાના હિતાયે વારંવાર સમર્પિત કરે છે, દાન કરવામાં તે પાછું પગલું હસી નથી, આનું નામ જ વસ છે. પોતાની શક્તિઓનો વસ કરવાની જ મનુષ્ય ઉન્નત થવો જાય છે.

તે જુએ છે કે પરમપિતા પોતાની સર્વ શક્તિઓ સર્વ પ્રાણી માત્રની ભલામી માટે સમર્પિત કરી રહેલ છે, આ વાત જોઈને તે તેનું અનુકરણ કરે છે, અને આ પ્રકારે પરમ-પિતાના અનુકરણથી તે દરેક વખતે વધારે ને વધારે શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેને જેટલી અધિક શક્તિ મળતી જાય છે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેનું કાર્યક્ષેત્ર વધારે વ્યાપતું જાય છે. ઉદાહરણ્ય જોઈએ કે અનાડી, અણુદાક મનુષ્ય પોતાના પેટના કાર્યક્ષેત્રમાં કામ કરે છે, શુદ્ધરથી મનુષ્ય પોતાના કુટુંબના પોષણના કાર્યક્ષેત્રમાં લાગી રહેલો હોય છે, નગર સુધારક પોતાના નગરની સુધારણાના કાર્યમાં તન્મય બની રહે છે, રાષ્ટ્રનો નેતા રાષ્ટ્રીય કાર્યક્ષેત્રમાં પોતાની હાકલાલ કરે છે, તે પછી “ વસુદેવ કુટુમ્બકમ્ ” વૃત્તિનો સંન્યાસી સંપૂર્ણ જનતાને પોતાના પરિવારમાં ભેગવી લઈને તેની ભલામી માટે આત્મસમર્પણ કરે છે. આ પ્રકારે જેને જેટલી અધિક શક્તિ પ્રાપ્ત થતી જાય છે તેટલા તે અધિકાધિક વિસ્તૃત કાર્યક્ષેત્રમાં કામ કરે છે. આ પ્રમાણે શક્તિની વૃદ્ધિ થતાં થતાં અન્તર્માં—

(૮) સઃ દાં અન્તરિક્ષં સ્વઃ જૈર્ણત્-તે બુદ્ધેક, અન્તરિક્ષ અને સર્વ પ્રકાશમય લોકોમાં વ્યાપી રહ્યો છે. મનુષ્યની શક્તિ ધણીજ વધી જાય છે, તે જે વખતે વિશેષ ઉન્નત અને છે તે સમયે તે અવકાશમાં સમપૂર્ણપણે વ્યાપી રહે છે. સાધારણ આત્માનો “ મહાત્મા ” બનાયો આ વાત સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી—

(૯) સઃ દ્વં વિશ્વં અમવત્-તે આ સર્વ વિશ્વરૂપ બની રહે છે. જ્યારે તેની શક્તિ પરમસીમા સુધી વધી જાય છે ત્યારે તેને અનુભવ થાય છે કે તે વિશ્વરૂપ બન્યો છે. કેટલાએ મનુષ્યો માત્ર “ શરીરરૂપ ” હોય છે, તેમના શરીરને કષ્ટ થવાથી તેઓ દુઃખી થાય છે, કેટલાક લોકો “ કુટુંબરૂપ ” હોય છે, તેમના કુટુંબના કોઈ પણ માણસને દુઃખ થાય છે તો તેઓ દુઃખી થાય છે. કેટલાક લોકો “ રાષ્ટ્રરૂપ ” બને છે, તેમના રાષ્ટ્રનો કોઈ માણસ દુઃખી થાય તો તેમને દુઃખ થાય છે. આ પ્રકારે જે “ વિશ્વરૂપ ” બનેલા છે તેઓ સંપૂર્ણ વિશ્વમાં કોઈને પણ દુઃખી જુએ તો તેમને દુઃખ થાય છે. આજ પ્રમાણે તેમને અધિકાર પ્રમાણે સુખ પણ મળે છે. આ પ્રકારે મનુષ્યની શક્તિનો વિસ્તાર થતો જાય છે અને મનુષ્ય જ્યારે વિશ્વરૂપ બની

જીવાત્માનું વર્ણન

જીવાત્માના ગુણ

આ સૂક્ષ્માં મુખ્યતઃ જીવાત્માના ગુણનું વર્ણન કરેલું છે. તેનું મનન કરવાથી જીવાત્માનું જ્ઞાન થઈ શકે છે—

(૧) માતુઃ ગર્ભ—માતાના ગર્ભમાં આવનારો જીવાત્મા છે. જન્મ લેવાને માટે તે માતાના ગર્ભમાં આવે છે. યજુર્વેદમાં તેના વિષયમાં એમ કહ્યું છે—

पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।

સ પૂર્વ જાતઃ સ જાનિવ્યઃ । (વા. યજુ ૩૨૧૪)

“ તે પહેલાં ઉત્પન્ન થયો હતો, તે આ સમયે ગર્ભમાં આવેલો છે, તે સર્વ પહેલાં જન્મેલો હતો અને ભવિષ્યમાં પણ જન્મ લેશે. ” આ પ્રકારે વારંવાર જન્મ લેનારો આ જીવાત્મા છે.

(૨) પિતુઃ અણુ—પિતાથી તે પ્રાણશક્તિને ધારણ કરે છે. પિતા પાસેથી પ્રાણશક્તિ અને માતા પાસેથી રચિતક્રિયા પ્રાપ્ત કરીને તે શરીર ધારણ કરે છે.

(૩) યુવાનંતે—૬ મેશાં યુવાન જ છે, તે ૬ઠ્ઠી જુદી પણ થતો નથી તેમજ બાળક પણ રહેતો નથી. તેનું શરીર ઉત્પન્ન થાય છે અને ૭ વિકારો તે પ્રાપ્ત કરે છે. (જાયતે) ઉત્પન્ન થાય છે, (અસ્તિ) રહે છે, (વર્ધંતે) વધે છે, (વિપરિણમતે) પરિણમિત થાય છે, પરિવર્તન પામે છે, (અપક્ષીયતે) ક્ષીણ થાય છે અને (વિનશ્યતિ) નાશ પામે છે. આ ૭ વિકાર શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭ વિકારો પ્રાપ્ત થવા છતાં શરીરમાં રહેતો આ જીવાત્મા હંમેશા તણ્ણ રહે છે, તે શરીરની સાથે બાળક બનતો નથી અથવા શરીર વડા થવાથી તે જુદા થતો નથી, તે અજર અને અબાળક છે અર્થાત્ તેને યુવાવસ્થામાં રહેનારો કહે છે.

(૪) દેવ વન્ધુ—તે દેવોનો ભ્રાત્ર છે. દેવોને પોતાની સાથે બાંધી લેનારો જીવાત્મા છે. પાઠક અહીં પણ પોતાના શરીરમાં ભુલે કે આ જીવાત્માએ પોતાની સાથે સર્વનો અંશ તેનરૂપથી આપને ઠેકાણે રાખેલ છે. વાહુનો અંશ પ્રાણરૂપથી નાકાના સ્થાનમાં રાખેલ છે આ પ્રમાણે અન્ય દેવતાઓના અંશ પણ અન્ય હિન્દિયો દ્વારા પોતામાં લાવી

રાખ્યા છે. આ સર્વ દેવતાના અંશોને તે પોતાની સાથે લાવે છે અને પોતાની સાથે લઈ જાય છે. જે પ્રમાણે સર્વ ભાષા ભાષા એકઠા મળીને સાથે રહે છે, તે જ પ્રમાણે આ જીવાત્મા અહીં આ સર્વ દેવતાઓનો ભાષા છે અને આ દેવતાઓના અંશ તેના નાના ભાષા છે. આ પ્રકારે તે દેવોનો ભાષા છે.

(૫) અચર્વાણં (અચ+અર્વાક્-અચર્વા)—પોતાની પાસે પોતાની અંદર જ રહેનારો આ છે. તેને શાષવાને માટે બહાર ભ્રમણ કરવાની કામ જરૂર નથી, કારણ કે તે સર્વથી સમીપ છે, તેનાથી નજીક બીજો કોઈ પદાર્થ નથી.

(૬) પિતરં—તે પિતાની સમાન છે, તે રક્ષક છે. જ્યાં સુધી તે શરીરમાં રહે છે ત્યાં સુધી શરીરની રક્ષા કરે છે, માત્ર કે તેની શક્તિથી શરીર રક્ષાય છે. જ્યારે તે આ શરીરને છોડી દે છે ત્યારે આ શરીરની કામ રક્ષા કરી શકતું નથી. આ શરીરને જ્યારે તે છોડી દે છે ત્યાર પછી તે સજ્વા મરે છે.

(૭) યજ્ઞ—તે અહીં યજ્ઞનીય અર્થાત્ પૂજા કરવા લાયક છે, તેને માટે અહીંના સર્વ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. અન્ન, પાન, ભોજ, નિદ્રા આ સર્વ તેના સંતોષના હેતુથી આપવામાં આવે છે, પરંતુ જો તેનું હૃદય તે કામ કામ કરશે નહિ, જ્યાં સુધી તે આ શરીરમાં છે ત્યાં સુધી તે સર્વ ભોગ તથા ત્યાગ કર્ય જાય છે.

આ સાત શબ્દો જીવાત્માનું વર્ણન કરવા માટે આ સૂક્તમાં વપરાયેલા છે, જીવાત્માના ગુણધર્મો તેમનો વિચાર કરવાથી જણાઈ શકે છે, તેનો વિચાર (મનસા ચિન્તે) મનથી જ થઈ શકે. જે પાઠક પોતાના જીવાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે તેઓ આ શબ્દોનું મનન કરે. જ્યારે ઉચ્ચ મનન થશે ત્યારે તે જ્ઞાની આ જ્ઞાનનું (પ્રવોચઃ) પ્રવચન કરે અને (ક્ષુદ્ર વ્રવઃ) બોલ્યા કરે. કામ મનુષ્ય મનન કરવા પહેલાં પ્રવચન ન કરે, અર્થાત્ જ્યારે મનન પૂર્વક ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જ મનુષ્ય બીજાને તેનું જ્ઞાન આપે.

ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર ત્યારે મળે છે કે સ્વયંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ હોય. પોતાને ઉચ્ચ જ્ઞાન ન હોવા છતાં જે

આત્માનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ.

જીવની શિવમાં ગતિ

જીવાત્માની ગતિ પરમ મઘ્નમય શિવાત્મામાં ક્યા પ્રકારે થાય છે તેનો વિચાર આ સૂક્તમાં કરેલો છે. તેનું અનુદાન ક્રમપૂર્વક કહેવામાં આવે છે.

(૧) અયા-ચિ-સ્થા કર્-ચરાણિ જનયન્- આ ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહેતો તે મુમુક્ષુ જીવ શ્રેષ્ઠ કર્મો કરે છે. વિશેષ ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહેનાનો અર્થ એ છે કે સર્વ સાધારણ મનુષ્યોની જેવી સ્થિતિ હેતુ છે તેવી સાધારણ સ્થિતિમાં ન રહેવું. તો, આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન ઇત્યાદિ વિપ્વમાં સાધારણ મનુષ્ય પશુના જેવે જ હોય છે, આવી સામાન્ય સ્થિતિનો ત્યાગ કરીને મનુષ્ય વિશેષ સ્થિતિમાં રહે અર્થાત્ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અભિચાર્ય, અપરિગ્રહ, શુદ્ધતા, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરભક્તિ કરતાં કક્તાં મનુષ્ય પોતે પોતાને વિશેષ પરિસ્થિતિમાં રાખે અને તે વિશેષ પરિસ્થિતિને અનુરૂપ શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરે. આથી તેને બે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થશે. તે સિદ્ધિઓ આ પ્રકારની છે—

(૨) સઃ ઘૃણિઃ-તે તેજસ્વી બને છે, તે ખીજને માર્ગ દર્શક બને છે, તે જનતાનો ઉત્સાહ અને ચેતના જગત્ કરનારો છે, તે પોતાના તેજથી ખીજને પ્રેરણા આપે છે. અને—

(૩) સઃ ચરાય હરઃ ગાતુઃ-તે શ્રેષ્ઠ સ્થાનની પાસે જનારાનો વિસ્તૃત માર્ગપત્ત બની જાય છે જે રીતે વિસ્તૃત માર્ગપર ચાલનારો મનુષ્ય પોતાના લક્ષ્ય સ્થાનપર વિના આવાસ જાય છે, તેવી રીતે તે પુરુષનું જીવન ખીજ મનુષ્યોને માટે વિસ્તૃત માર્ગપત્ત બની જાય છે અન્ય મનુષ્યોને ખીજ કોઈ માર્ગ જોવાની જરૂર રહેતી નથી, તેનું જીવન અચિન્ત્ય તપાસવું અને તે અનુસાર ચાલવાના કર્મો કરવાં, તો પછી તેનું જીવન સફળ થઈ જાય છે અને આ જગતમાં જે વર અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ છે, તે શ્રેષ્ઠ પરમાત્માની પાસે તેઓ સીધા પહોંચી જાય છે. આ રીતે તે સ-માર્ગગામી પુરુષ અન્ય મનુષ્યોને માટે માર્ગદર્શક બની જાય છે, તે પોતે માર્ગ બતાવતો નથી પરંતુ તેનું ચરિત્ર જોઈને લોકો પોતે જ તેનું અનુકરણ

કરે છે અને સુધરી જાય છે, એટલે કે પોતે માર્ગદર્શક બનતો નથી પરંતુ લોકોને માટે તે એક વિસ્તૃત માર્ગ જોવાનું જ બની જાય છે—

(૪) સઃ મધ્વઃ ઘરુણં અગ્રં પ્રતિ ઉત્ વેત્ । તે મધુરતાના ધારક અતિમ સ્થાન પ્રતિ જવા મારે ઉંચે ચડે છે, જેવી રીતે સૂર્ય સવારે ઉઘ્યા પછી ઉપર ચડતો જાય છે, અને જેમ જેમ ઉપર ચડે છે તેમ તેમ તેનું તેજ વધતું જાય છે, તેવી રીતે જ મુમુક્ષુ પુરુષ (હૃદૈત્) ઉપર ઉપર ચડે છે અર્થાત્ અધિકાધિક ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે, તેનો ઉંચે ચઢવાનો હેતુ એ છે કે તે (મધ્વઃ અગ્રં) મધુરતાના પરમ કેન્દ્રને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, મધુરતાનું જે મૂળ છે, જ્યાંથી સર્વ મધુરતા ફેલાય છે તે સ્થાનને તે પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા રાખે છે, અને આ હેતુથી તે ઉચ્ચતર બુધ્ધિને પોતાના પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરે છે. અને અંતમાં—

(૫) સ્વયા તન્વા તન્વં દેરયત્- પોતાના સૂક્ષ્મ (સ્વભાવ)થી પરમાત્માના સૂક્ષ્મતમ (સ્વભાવ) તરફ પોતે પોતાને પ્રેરિત કરે છે, આ મંત્રમાં માર્ગમાં “તન્નુ” શબ્દ છે લૌકિક સંસ્કૃતમાં આનો અર્થ શરીરવાચક છે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ અહીં “તન્નુ” શબ્દના અર્થ, “સૂક્ષ્મ, આંરિક, સ્વભાવ, શુદ્ધ, વિશેષતા” છે, આ અર્થ અહીં લેવાના છે. ઉપર અમેએ તન્નુ શબ્દનો સુપ્રસિદ્ધ “શરીર” અર્થ લખેને અર્થ લખ્યો છે તો પણ અમારા મત પ્રમાણે તેનો વાસ્તવિક અર્થ “જીવાત્મા પોતાના સ્વભાવધર્મથી પરમાત્માના સ્વભાવધર્મમાં પ્રેરિત થાય છે” એ છે, પાંકે તેનો અધિક વિચાર કરે આત્મોન્નતિની અવસ્થામાં આ અવસ્થા સર્વેકકૃષ્ટ છે. આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થવા માટે જ પૂર્વેકિત સર્વ અનુદાન છે. પાંકે આ સૂક્તના મનનથી જાણી શકશે કે આ વિધિથી કરેલું અનુદાન વ્યર્થ જતું નથી, પરંતુ પ્રત્યેક અવસ્થામાં વિશેષ ફળ દેનારું બને છે અને અંતમાં જીવાત્માની શિવાત્મામાં ગતિ થાય છે. આ ઉન્નતિની પરિ સીમા છે

પ્રાણીની (વિયુગ્મિઃ) વિશેષ યોજનાઓ કષ્ટ છે અને તેનાથી મુક્તિ કયા પ્રકારે થાય છે, આ જોવા માટે પૂર્વોક્ત શક્તિઓ શું કરે છે અને તેની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ કેવી છે એ જોવું જોઈએ.

આપણી પાસે નેત્ર છે, તે જોડે જોવા માટે બનાવેલાં છે તે પશુ તેઓ ખરાબ નજરે બીજાઓ તરફ જુએ છે, કાન કાપ્ડો સાંભળવા માટે બનાવેલા છે તે પશુ તે કણાજ ખરાબ શબ્દો સાંભળે છે, મુખ ખોલવાને માટે બનાવેલું છે પરંતુ તે એવા ખરાબ શબ્દો ખોલે છે કે જેથી ત્રિવિધ જઘણ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉપરથ દીર્ઘ સુપ્રજનનને માટે બનાવેલી છે પરંતુ તે બ્યભિચારને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. આ પ્રકારે આ

શ્વત સંવત્સરિક યત્રમાં સંમિલિત થનારી સર્વ શક્તિઓ અયોગ્ય માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પ્રાણાયામ કરવાથી મનની ચંચળતા દૂર થાય છે અને મન સ્થિર થવાથી ઉક્ત તેનો સ શક્તિઓ ખરાબર સીધા માર્ગમાં રહે છે. પ્રાણીની વિશેષ યોજનાઓ આજ છે. આ વિશેષ યોજનાઓ દ્વારા નિયુક્ત યજ્ઞેલી પ્રાણુ આ તેની સ શક્તિઓને સંયમમાં રાખે છે તેમને જુરા વિચારોથી મુક્ત કરે છે અને સત્કાર્યમાં પ્રેરિત કરે છે. આ પ્રકારે પ્રાણુ સાધનથી મુક્તિનો સીધો માર્ગ કાપવો ધણીજ સુગમ-સરળ થઈ પડે છે. પાઠક આ દૃષ્ટિથી આ સૂક્તનો વિચાર કરે અને પ્રાણુ સાધન દ્વારા ઉન્નતિ સિદ્ધ કરે.

આત્મયજ્ઞ

(ઋષિઃ- અથર્વા 'વ્રહ્મવર્ચસકામઃ' । દેવતા- આત્મા)

। કાંડે ૭, સૂક્ત ૫

યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવાસ્તાન્નિ ધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્ ।

તે હ નાકં મહિમાનઃ સચન્ત યજ્ઞ પૂર્વે સાધ્યાઃ સન્તિ દેવાઃ

॥ ૧ ॥

યજ્ઞો વંભૂવ સ આ વંભૂવ સ પ્ર જંજે સ ઈ વાવૃથે પુનઃ ।

સ દેવાનામધિપતિર્વંભૂવ સો અસ્માસુ દ્રવિણમા દધાતુ

॥ ૨ ॥

અર્થ— (દેવાઃ યજ્ઞેન યજ્ઞં મયજન્ત) દેવગણુ યજ્ઞથી યજ્ઞપુરૂષની પૂજા કરે છે. (તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાણિ આસન્) તે ધર્મો ઉત્કૃષ્ટ છે. (તે મહિમાનઃ નાકં સચન્ત) તેઓ મહત્વ પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં સુખપૂર્ણ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. (યજ્ઞ પૂર્વે સાધ્યાઃ દેવાઃ સન્તિ) જ્યાં પૂર્વના સાધનસંપન્ન દેવો રહે છે. (૧)

(યજ્ઞઃ વંભૂવ) યજ્ઞ પ્રગટ થયો (સઃ આવંભૂવ) તે સર્વન દેવાયો (સઃ પ્રજંજે) તે વિશેષ રીતથી જ્ઞાનનું સાધન બન્યો અને (સઃ ઇ પુનઃ વાવૃથે) તે પાછો વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. (સઃ દેવાનામ્ અધિપતિઃ વંભૂવ) તે દેવોનો અધિપતિ બની ગયો. (સઃ અસ્માસુ દ્રવિણં આ દધાતુ) તે અમને ધન અપાવે. (૨)

હવાવાર્થ— શ્રેષ્ઠ યાજ્ઞક પોતાના આત્માના યોગથી, પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે, તે માનસોપાસનાની યજ્ઞવિધિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને મુખ્ય છે. આ પ્રકારની ઉપાસના કરનારા શ્રેષ્ઠ ઉપાસકો જ તે સુખપૂર્ણ સ્વર્ગધામને પ્રાપ્ત કરે છે કે ત્યાં પૂર્વકાળથી સાધનસંપન્ન રહેનારા રહે છે. (૧)

આ માનસોપાસના રૂપી યજ્ઞ પ્રથમ પ્રગટ થયો, તે સર્વન દેવાયો, તેણે સર્વને જાણ્યું અને ત્યાર પછી તે ધણી જ વધી ગયો, આગો કે તે સર્વ ઉપાસકોનો સ્વામી બની ગયો. આ યજ્ઞ અમને ધન અપાવે. (૨)

આ ત્રણ કાર્ય પરમાત્માને માટે મનુષ્ય કરી શકે છે. પર-
માત્માનાં અનંત કાર્યો છે, પરંતુ મનુષ્ય તે સર્વ કાર્ય કરી
શકતો નથી. આ ત્રણ કાર્ય તે પોતાની શક્તિ અનુસાર
કરી શકે છે, આથી ત્યારે મનુષ્ય પોતે પોતાને આ ત્રણ
કાર્યોને માટે સમર્પિત કરે છે, ત્યારે તેનું સમર્પણ પરમેશ્વરને
માટે થયું એમ માનવામાં આવે છે. મનથી અથવા પોતાના
આત્માની શક્તિઓથી ઉપરોક્ત ત્રિવિધ કાર્ય કરવાં તેનું
નામ જ પોતાનું મન અને આત્મા પરમેશ્વરને માટે અર્પણ
કરવા બરાબર છે.

પ્રત્યેક યજ્ઞમાં પણ ત્રણ કાર્યો કરવાનાં હોય છે,

(૧) (પૂજા) શ્રેષ્ઠ લોકોનો સહાર,

(૨) પોતાની અંદર સંજિતિકરણ અથવા સંઘટન અને

(૩) (જ્ઞાન) દુર્બળતાની સહાયતા.

પ્રત્યેક યજ્ઞમાં આ ત્રણ કાર્યો તો થવાં જ જોઈએ. તેમના
સિવાય યજ્ઞ સારું ફળ આપનારો અને સફળ નહિ થાય, મન
અને આત્માનું સમર્પણ કરીને જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે તે
આ ત્રણ કાર્યોની સાથે જ થાય છે, માત્ર કે તેમના વિના
યજ્ઞ થઈ જ શકે નહિ. અર્થાત—

(૧) સજ્જનોની રક્ષા કરીને તેમનો સહાર કરવો. (૨)

દુર્બળોને હંડ દહને દૂર કરવા અને ફરી વખત દુર્બલ કષ્ટ ન
આપે તે માટે પોતાની ઉત્તમ સંઘટના કરવી અને (૩)
ધર્મની વ્યવસ્થા કરીને જે દુર્બળ હોય તેમની યોગ્ય સહા-
યતા કરવી. આ ત્રિવિધ યજ્ઞ કર્મ છે.

આ ત્રિવિધ કર્મ પોતાના મનઃ સમર્પણ અથવા આત્મ
સમર્પણ દ્વારા કરવાં જોઈએ. પાશ્વ ભણે છે કે જે કાર્યમાં
મન અને આત્મા લાગી જાય છે તે જ કાર્ય સારી રીતે થાય
છે. આપણા હાથ, પગ અને હૃદયનો મન વિના કાંઈ પણ કાર્ય
કરી શકતાં નથી. મન અને આત્માનું સમર્પણ કરવાનો
ઉપદેશ કરવાથી પોતાની શક્તિઓનું સમર્પણ થયું એમ
માનવું જોઈએ. આ સંકતના ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે—

અમત્યેન મનસા હવિષા દેવાન્ યજન્ત ॥ (મં. ૩)

“ અમર મનરૂપી હવિષી દેવાનું યજ્ઞ કરે છે. ” ધીનું
દહન કરવું એના અર્થ ધી તે દેવતાઓ માટે સમર્પિત કરવું
અને તેનો પોતે ઉપભોગ કરવો નહિ. “ હન્દ્રાયશ્વં હવિઃ
દત્તં ન મમ ” હન્દ્રદેવતાને માટે આ ધૃતિદિ હવિ સમર્પિત
કરેલ છે, તેના પર હવે મારો અધિકાર નથી અને હું મારા

સુખને માટે તેનો ઉપભોગ કરીશ નહિ. આ પ્રમાણે પોતાનું
મન અને આત્માને સમર્પણ કરવાનું તાત્પર્ય જ યજ્ઞ છે.
પોતાનું મન અને આત્મા પરમેશ્વરને માટે અર્પણ કર્યાં
એટલે હવે આપણુખત્વારીનાં કાર્ય નહિ કરવામાં આવે.
પૂર્વે કહેલ જે કષ્ટરનાં કાર્ય છે તે જ કાર્યો કરવામાં આવશે.
જે રીતે ધૃતિદિ પદાર્થો વજ્રમાં હોમવામાં આવે છે તે રીતે
આ માનસયજ્ઞમાં મનનું સમર્પણ કરવામાં આવે છે, અને
આત્મયજ્ઞમાં આત્માનું સમર્પણ કરવામાં આવે છે. ધૃતિદિ
અન્ય બાહ્ય પદાર્થોનું સમર્પણ કરવાથી જે યજ્ઞ થશે તેના
કરતાં આત્મસમર્પણ અને માનસસમર્પણ કરવાથી જે યજ્ઞ
થશે તે કેટલાએ ગણે શ્રેષ્ઠ હશે તેટલા માટે કહ્યું છે કે—

તાનિ ચર્માણિ પ્રથમાન્વાસન્ (મં. ૧)

“ આ માનસયજ્ઞ કર્મ પ્રથમ શ્રેણીનું હોય છે. ”
અર્થાત તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, એક મનુષ્ય ધૃત, સમિધા
કલ્યાદિથી દહન કરે છે, અને પીળો આત્મસમર્પણથી
યજ્ઞ કરે છે. આ બન્નેમાં આત્મસમર્પણ કરનારો જ શ્રેષ્ઠ
છે, આનું વર્ણન આ સંકતમાં આ શબ્દોથી થયું છે—

યત્ પુરુષેણ હવિષા યજ્ઞં દેવા અતન્વત ॥

અસ્તિ શ્ચ તસ્માદેર્જાયો યદ્વિદ્યુદેનેજિરે ॥ (મં. ૪)

“ યાજ્ઞ લોક જે યજ્ઞ (પોતાની અંદરના પ્રકૃતિ પુરુષો-
મનો) પુરૂષ અર્થાત આત્માના સમર્પણ દ્વારા કરે છે,
તેનાથી બીજો કોયો યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ હોઈ શકે, જે અન્ય યજ્ઞો
(આત્માથી શિવ) પ્રાકૃતિક પદાર્થોના સમર્પણથી કરવામાં
આવે છે તે તો તેના કરતાં નિઃસંદેહ ગૌણ છે. મનુષ્યની
પાસે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ, જડ અને ચેતન, દેહ અને આત્મા
આ બે જ પદાર્થો છે. તેમાં પુરૂષ વ્યથવા ચેતન આત્મા શ્રેષ્ઠ
અને પ્રકૃતિ ગૌણ છે. અન્ય યજ્ઞો પ્રાકૃતિક પદાર્થોના સમ-
ર્પણથી થાય છે માટે જ ગૌણ છે અને આ માનસિક અને
આધિક્યજ્ઞ આત્મસમર્પણ દ્વારા થાય છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ
છે. શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ તો જ્ઞાની યાજ્ઞક જ કરી શકે છે. સાધારણ
હીન સ્થિતિમાં રહી મૂઢ મનુષ્ય જે કરે છે તે તો એક નિન્દ-
નીય કર્મ જ થાય છે. ભુઓ—

મુષ્ઠા દેવા ઉત શુનાયજન્તોત મૌરંગેઃ પુદ-
ધાયજન્ત ॥ ય હમં યજ્ઞં મનસા ચિકેત પ્ર જો
વોચસ્તમિદેહ યજ્ઞ ॥ (મં. ૫)

“પુરુષયત” “આત્મયત” તથા “યત” નું હવન થવાથી “માનસયત” કહેવામાં આવે છે. આ જ પ્રકારે ભગવદ્-ગીતા (ભ ગી. અ. ૪) માં “દ્રવ્યયત, તપોયત, સ્વાધ્યાયયત, શાન્તિયત, અભયયત, ઈન્દ્રિયયત, વિશ્યયત, કર્મયગ, યોગયત, પ્રાણયત ઇત્યાદિ યતો કથા છે. જે યતમાં જે વસ્તુનું હવન થાય, સમર્પણ થાય તે યગને તેનું નામ અપાય.

“પુરુ” રૂપી હવિનું સમર્પણ થવાથી આ સૂક્તમાં જણાવેલ કહેલા યતને “પુરુષયત” કહે છે. અહીં પ્રકૃતિ પુરુષાન્તર્ગત પુરુષ સ્વરૂપ અહીં જાણીને જોઈએ અને તે આત્માનો વાચક છે. આ સૂક્તમાં “પુરુષયત અથવા પુરુષમેય” નો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે, તે આ સ્પષ્ટીકરણને લીધે વધારે લાભદાયક થયો છે, અને તેથી જ આ સૂક્તનું ચોક્કસ અધિક સ્પષ્ટીકરણ અહીં કરેલું છે.

પુરુષમેય

પુરુષમેય પ્રકરણ પુરુષ સૂક્તમાં છે. આ પુરુષ સૂક્ત

ઋગ્વેદમાં (મં. ૧૦૮૦) માં છે. વા. યજુર્વેદ (અ. ૩૦) માં છે. સામવેદમાં ચોડો અને અથર્વવેદમાં (કાં. ૧૯૧૧) માં છે.

“આ પુરુષ સૂક્તમાં જે પુરુષમેય વસ્તુનું વર્ણન છે તે વસ્તુ આ સૂક્તમાં કહેલો છે. તેથી આ સૂક્તનો વિચાર સારી રીતે થવાથી “પુરુષ સૂક્ત” ના વર્ણનું સ્વરૂપ ઉત્તમ પ્રકારે લક્ષમાં આવી શકશે. બંને સૂક્તોમાં એક જ વિષયનું વર્ણન થયેલું છે. આ સૂક્તમાં આવેલ “યજ્ઞેન યજ્ઞમયજ્ઞત” તથા “યસુરુપેણ હૃષિષા” આ મંત્રો પણ આ સૂક્તમાં આવી ગયા છે. તેથી બંને સૂક્તોનો વિષય એક જ છે, આ વાત સિદ્ધ થાય છે. પુરુષ સૂક્તમાં મનુષ્ય યજ્ઞનો વિષય છે એમ કેટલાક લોકો માને છે તે આત્મ ત અપુરુષ છે, એ વાત આ સૂક્ત સાથે પુરુષ સૂક્તના મનનથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. અમારા મતે પુરુષસૂક્તમાં પણ આ આત્મયતનો જ વિષય છે.

આત્મોદ્ગતિની વિદ્યા

(શ્લોક:- શ્રુદ્ધિવોડધર્વા । દેવતા:- વરુણઃ)

કાંડ ૫, સૂક્ત ૧

ઋધંદમન્ત્રો યોનિં ય આવમૂવામૃતાસુર્વધંમાનઃ સુજન્માં ।

અર્ધંધાસુર્ધાજમાનોડહેવ ત્રિતો ધર્તા દાધાર ત્રીણિં

॥ ૧ ॥

આ યો ધર્માણિ પ્રથમઃ સસાવૃ તતો વર્ષૂપિ કૃણુપે પુદ્ધાણિ ।

ધાસ્યુર્યોનિં પ્રથમ આ વિવેશા યો વાચમનુંદિતાં ચિકેત

॥ ૨ ॥

અર્થ— (યઃ અમૃત+અસુઃ સુજન્માઃ) જે વસ્તુતઃ અમર પ્રાણશક્તિથી યુક્ત છે, તે પછી જન્મ લઇને (વર્ધમાનઃ) વધે છે અને (ઋધક્+મન્ત્રઃ) સત્યનું મનન કરતાં કરતાં (યોનિં આવમૂવ) મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તે (અર્ધવ્ધ+અસુઃ) કદી ન દગાઈ બાધ તેવી પ્રાણશક્તિથી યુક્ત બનીને (અહા દ્વ આજમાનઃ) દિવસની જેમ પ્રકાશયો (ત્રિતઃ ધર્તા ત્રીણિં દાધાર) રક્ષક અને ધારક બનીને ત્રણેને ધારણ કરે છે. (૧)

સામાર્થ— જે વાસ્તવિક રીતે જોવા જઈએ તે અમર અનન્યશક્તિથી યુક્ત છે, તે પછી જન્મ લઇને પોતાની શક્તિની ત્રિધી કરે છે અને સત્યનું પાલન કરતાં કરતાં પોતાના મૂળ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી અદમ્ય આત્મશક્તિથી યુક્ત બનીને દિવસની જેમ પ્રકાશતાં રક્ષણક્રિયાથી અને ધારણશક્તિથી યુક્ત બનીને પોતાની ત્રણે અવસ્થાઓને સ્વાધીન કરે છે. (૧)

સત્ત મર્યાદાઃ કવચસ્તતક્ષુસ્તાસામિદેકામર્ચ્યહુરો ગાત્ર ।

આયોર્હ સ્કમ્ભ ઉપમસ્ય નીડે પથાં વિસર્ગે ધરુણેષુ તસ્થૌ

॥ ૬ ॥

ઉતામૃતાસુવર્તે ઇમિ કૃણ્વન્નસુતાત્મા તન્વઃ સ્તત્સુમદ્ઃ ।

ઉત વા શક્રો રત્નં દધાત્યુર્જયાં વા યત્સચતે હવિર્દાઃ

॥ ૭ ॥

ઉત પુત્રઃ પિતરં ક્ષત્ર્મર્માદે જ્યેષ્ઠં મર્યાદમહ્યન્સ્વસ્તયે ।

દર્શન્તુ તા વરુણ યાસ્તે વિષ્ણુ આવર્તતઃ કૃણ્વો વર્પૂપિ

॥ ૮ ॥

અર્ધમર્ધેન પયસા પૃણક્ષર્ધેન શુષ્મ વર્ધસે અમુર ।

અર્ધિ વૃધામ શ્રાગ્મિયં સસાયં વરુણં પુત્રમર્ધિત્યા ઇપિરમ્ ।

કવિશસ્તાન્યસ્મે વર્પૂણ્યવોચામ રોદસી સત્યવાચા ।

॥ ૯ ॥

(કવચઃ સત્ત મર્યાદાઃ તતક્ષુઃ) જ્ઞાની મનુષ્યોએ સાત મર્યાદાઓ નક્કી કરેલી છે. (તાસાં એકાં રૂપ અભિગત) તેમાથી એકનું પશુ ઉલ્લંઘન કર્યું તો મનુષ્ય (અંહુરઃ) પાપી બને છે. જે પાપ લગરને (આયોઃ સ્કમ્ભઃ હ) આશુષ્યનો આધાર સ્તંભ બનીને (ઉપમસ્ય નીડે) નજીકના સ્થાનમાં જ્યાં (પથાં વિસર્ગ) ભાગેના ફેલાવો થતો નથી, એવા (ધરુણેષુ તસ્થૌ) દુર્વસ્થાનમાં રહે છે. (૬)

(વ્રતઃ કૃણ્વન્ અમૃત-અસુઃ ઇમિ) વ્રતરૂપ બનીને કયોને કરતો કરતો અને અમર પ્રાણુશક્રિતથી યુક્ત બનીને હું ચાહું છું. (તત્ આત્મા અસુઃ તન્વઃ સસુદ્રઃ) તેથી આત્મા પ્રાણુ, અને શરીર ઉત્તમ શુભવાન બને છે. (ઉત વા શક્રો રત્નં દધાતિ) અને સમર્થ બનીને રત્નાદિ ધન ધારણ કરે છે. (વા યત્ હવિર્દાઃ યર્જયા સચતે) અથવા હવન કરવાવાળો બળથી યુક્ત બને છે. (૭)

(પુત્રઃ ક્ષત્રં પિતરં રીડે) પુત્ર હુઃબધી રક્ષણ કરનારા પોતાના પિતાની સહાયતા હાથે છે. (ઉત મર્યાદં જ્યેષ્ઠં સ્વસ્તયે આહ્યન્) અને મર્યાદા સ્થાપન કરનારા એકને કલ્યાણને માટે બોલાવે છે. (યાઃ તે વિશ્વાઃ તા નુ દર્શયન્) જે તારા વિશેષ સ્થાન છે તેમને બતાવતાં બતાવતાં હે (વરુણ) શ્રેષ્ઠ પ્રણુ ! (આવર્તતઃ વર્પૂપિ કૃણ્વઃ) તમેજ વારંવાર ભ્રમણ કરનારાઓના શરીરોને બતાવો છો. (૮)

હે (અ-મુર) અમૂઢ અર્થાત્ જ્ઞાનવાન ! (પયસા અર્ધેન અર્ધં પૃણક્ષિ) તું પાપકરસથી અર્ધાથી પશુ અર્ધાની પૂર્ણતા કરે છે અને (અર્ધેન શુષ્મ વર્ધસે) અર્ધાથી બળ વધે છે. (અર્ધિ શ્રાગ્મિયં) રક્ષક અને સમર્થ (સસાયં વરુણં) મિત્ર અને શ્રેષ્ઠ (અર્ધિત્યા ઇપિરં પુત્રં) અલીનતાને વધારનારો અને નરકથી રક્ષણ કરનારો (વૃધામ) વધારે છે. (સત્ય વાચા રોદસી) સત્યવચનની ઘાવાન-પૃકથી (અસ્મે કવિશસ્તાનિ વર્પૂપિ અવોચામ) તેનું કવિઓ દ્વારા પ્રશંસિત શકિતોનાં વર્ણન કરે છે. (૯)

હે સર્વના સંચાલક હામર ! તેજ હેતુથી હું કવિની દૃષ્ટિથી મારી કાવ્યમય વાણીથી તારું મદાન યજ્ઞ ગાતા ગાતા તારી સન્મુખ અત્યંત નમ્ર બનું છું. વિરૂદ્ધ ગતિવાળા બે ચઢેલાં જ્યોત્સ્ના કાચ માટે એક કેન્દ્રમાં મળીને કાચ કરવા માટે સારો મદાયકિત ઉપગ્ર થાય છે. (અર્ધો જડ અને ચેતન એ વિરૂદ્ધ શુભધર્મવાળા બે પદાર્થ તારી સન્મુખ નમી જાય છે અને તે નમ્રતાથી શકિતશાળી બને છે. એ તારાજ છે.) (૫)

જ્ઞાની પ્રાણુસોએ મનુષ્યના વ્યવહાર માટે સાત મર્યાદાઓ નિશ્ચિત કરી છે, તેમાંથી એકનું પશુ ઉલ્લંઘન થયું તો મનુષ્ય પાપી બને છે, પરંતુ જે નિષ્પાપ રહેવા હાથે છે તે પોતાના જીવનનો આધારસ્તંભ જેવો બનીને પોતાના સમીપરિચય કેન્દ્રમાં, જે જ્યાં વિવિધ માર્ગો ફેલાયા હોતા નથી એવી રીતે એક આધારસ્તંભ સ્થાનમાં અચળ બનીને રહે છે. (૬)

નિષ્કાથી પાલન કરવાથી તેનું આત્મિકગુણ વધી જાય છે, અને આત્મિકગુણથી જ તેને પોતાની અજર, અમર અને અદમ્ય આત્મશક્તિનો અનુભવ થાય છે. (મં. ૧)

(૬) **બ્રાજમાન.**— પ્રકાશવાણો, હવે આ સમયે તે પોતાના તેજથી ચમકે છે સ્વનિષ્કા અને આત્મિકગુણને કારણે મનુષ્યનું તેજ વધી જાય છે. (મં. ૧)

(૭) **યોર્નિ આગમૂવ.**— પોતાના મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. પરિધની પાસે ન જતા તે મધ્યકેન્દ્રમાં પહોંચે છે. ચક્રના પરિધમાં ગતિ વધારે હોય છે ત્યારે કેન્દ્રમાં તદ્દન ઓછી હોય છે, તેથી જ તે પરિધમાં અશાંતિ હોય છે અને કેન્દ્રમાં શાંતિ હોય છે તેથી યોગી લોકો કેન્દ્રસ્થાનમાં રહેલા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરીને શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે અને અન્ય મનુષ્યો પરિધમાં ફસાઈને મહાગતિની સાથે ઝડપથી ચક્રકર ખાવા માટે છે ઉપરોક્ત પ્રકારનો પ્રયત્ન જીવ મધ્યકેન્દ્ર-સ્થાનમાં જાય છે અને શાંતિનો અનુભવ કરે છે.

આ પ્રકારે આ (ચિત્તઃ) રક્ષક અને (ચર્તા) ધારક બને છે, અર્થાત્ પીળનું રક્ષણ અને ધારણ કરે છે, અને (ત્રીણિ દાધાર) પોતાની ત્રણ અવસ્થા રચૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણને ધારણ કરે છે, અર્થાત્ આ અવસ્થાઓને પોતાને વશ કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ મંત્રનું મનન કરવાથી નિમ્ન-સિખિત બોલ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમ મંત્રથી બોધ

અદમ્ય આત્મશક્તિનું તેજ

" મનુષ્ય પોતાના આત્માને અમર જીવનશક્તિથી પરિપૂર્ણ કરવાનો અનુભવ કરે, નરજન્મ પ્રાપ્ત થવા પછી પોતાના જન્મની સાર્યકતા કરવાને માટે ઉત્તમ પ્રયત્ન કરે અને પોતાની શક્તિઓની વૃદ્ધિ કરે સત્યનું પાલન કરીને પોતાના આત્માની શક્તિની અદમ્યતાનો અનુભવ કરીને ઉત્તમ પ્રકારે વિવસના પ્રકાશની જેમ પ્રકાશિત થતો રહે. અતર્માં સ્વયં પરમાત્માના કેન્દ્રમાં પોતાનું સ્થાન સ્થિર કરીને જનતાને રક્ષક અને ધારક બનીને પોતાની ત્રણે અવસ્થાઓને પોતાને આધીન બનાવે. (મં. ૧)

આ મંત્રનું તદ્દપય જે સારથી એની મેળે જ જાય થાય છે કે " જનતાનું રક્ષણ અને ધારણ કર્યા વિના અર્થાત્ જનતાના ઉદ્ધારના પ્રયત્નનાં આત્મસમર્પણ કર્યા વિનાય પોતાની

અદમ્ય આત્મશક્તિનો વિકાસ નહિ થાય, અને આત્મ-વિકાસની અંતિમ ભૂમિકા પણ પ્રાપ્ત નહિ થાય " અસ્તુ. હવે બીજા મંત્રનો આશય જુઓ—

(૮) **યઃ પ્રથમઃ ધર્માણિ આસસાદ.**— જે પ્રથમ બનીને ધર્મના નિયમોનું પાલન કરે છે, અર્થાત્ જે સર્વથી શ્રેષ્ઠ બનીને ધર્મનિયમોનું પાલન યોગ્ય રીતે કરે છે અને ક્યારેય પણ ધર્મનિયમોના પાલનમાં કોઈ પણ પ્રકારની શિથિલતા થવા દેતો નથી (મં. ૨)

(૯) **તતઃ પુરુષાણ વપુષિ કૃણુયે.**— તેથી વિવિધ શારીરિક શક્તિઓને તે ધારણ કરે છે " વપુ "નો અર્થ શરીર અથવા શરીરની શક્તિ છે. મનુષ્યના શરીર રચૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એમ ત્રણ પ્રકારના છે અને તેથી તેની ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ હોય છે. ઉપરોક્ત ધર્મનિયમોનું પાલન કરવાથી મનુષ્યની આ શરીરોની શક્તિઓ વધતી જાય છે, માત્ર કે મનુષ્ય ધર્મના નિયમોના પાલન દ્વારા આ શરીરોની વિવિધ શક્તિઓને જ બનાવે છે અથવા વધારે છે. (મં. ૨)

(૧૦) **યા અનુદિતાં વાચં ચિકેત.**— જે અગ્રગદ વાણીને જાણે છે, અર્થાત્ જે શુદ્ધ વાણી દ્વારા પ્રગટ થનારા સંદેશને જાણે છે જે વાણી મનુષ્ય બોલે છે તે વ્યક્ત અથવા પ્રગટ અથવા " ઉદિત " વાણી છે આ વ્યક્ત વાણી ધણી જ રચૂળ છે, તેને વેપરી કહે છે. તેના પહેલાં " પરા, પદ્યવર્તી, મધ્યમા " આ ત્રણ ગુપ્ત, ગુહ્ય, અવ્યક્ત અથવા અનુદિત વાણીઓ છે. પ્રગટ વાણીને જાહેર આ ગુપ્ત વાણીઓમાં આત્માના પ્રભાવ અધિક ભરેલો છે, જે પ્રગટ વાણીથી ઓટલો વ્યક્ત થઈ શકતો નથી. ગાની મનુષ્યો આ અનુદિત વાણીના સંદેશોને જાણે છે અને તેમને અપનાવે છે, આ વિષયમાં વેદમાં બીજો ઉદાહરણ આ પ્રકારે કહ્યું છે—

ચત્તવારિ વાક્પરિમિતા પદાનિ તાનિ વિદુર્બ્રાહ્મણા
યે મનીષિણઃ । ગુહ્યા ત્રીણિ નિહિતા નેત્ર્યન્તિ
તુરાય વાચો મનુષ્યા વદન્તિ ॥

(ઋ. ૧૨:૬:૪૪૫; અથર્વ. ૯:૧:૧૨૭)

" વાણીના ચાર પદો છે, એમને વિવેકી જાણતાની જાણે છે. એમાંથી ત્રણ હૃદયમાં ગુપ્ત છે અને ચોથો વાણીને મનુષ્ય બોલે છે. " આ મંત્રના કથનની સાથે આ મંત્રનો વિચાર કરવો જોઈએ એમાં જે ' અનુદિતાં વાચ '

નહીં નાખી શકે, તેથી પોતે આચ્છાદન રહિત બનીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરીને પોતાની ઉત્તરિના માર્ગમાં આગળ વધે—

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિત મુષમ્ ।
તત્ત્વ પૂષપ્તપાવણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટ્ય । (૫ ૪૦-૧૫)

“ સુવર્ણના ઢાંકણાથી સત્યનું મુખ છૂપાએલું છે, સત્ય જોવાને માટે તે ઢાંકણાને દૂર ઢાલાવવું જોઈએ આ ઉપદેશ અને આ મંત્રનો, “ પોતાના આચ્છાદનના વસ્ત્રો દૂર ફેંકે ” આ મંત્રને ઉપદેશનો ભાવ એકજ છે એમ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે

તૃતીય મંત્રનો ભાવ પોતામાં છૂપાએલા અમૃત

“ પોતાના નિજ તેજના કિરણો આરે બાણુ ફેલાય તેટલા માટે જેણે ઉત્તમ શરીર આપ્યું છે અને જેમાં અનેક અમૃતમય યજ્ઞ જેની કૃપાથી ધારણ કરી શકાય છે તેની સન્મુખ પોતાનું આચ્છાદન દૂર ફેંકીને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઉપરિત થવું જોઈએ (૩)

આ તૃતીય મંત્રનો ઉત્તમ બોધ લક્ષમાં લઈ મનન કરી હવે અમે ચતુર્થ મંત્રનો વિચાર કરીએ છીએ—

(૫) સદ્ સદ્ આનિષ્ઠન્ત ઋજુર્યં પૂર્વ્યં પ્રતર પ્રગુ—પ્રત્યેક ધર્મ વિચારની યજ્ઞશાળામાં બેસનારા લોકો અન્નર પુરાતન અને સર્વોત્કૃષ્ટ આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે જેને પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રી તે (ઋજુર્યં) જરા રહિત, (પૂર્વ્યં) સર્વથી પ્રાચીન અને પુરાતન તથા પૂર્ણ અને (પ્રતર) સર્વથી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે તેથી તેને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ તેને પ્રાપ્ત કરવાથી અમે જરૂરરહિત, પૂર્ણ અને ઉત્કૃષ્ટ બની શકીએ છીએ આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે દરેકના પ્રયત્ન હોવા જોઈએ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વથી પ્રથમ એવી સમાયોગી જરૂર જોઈએ કે જ્યાં ધર્મનો વિચાર થતો હોય, અને યજ્ઞ કરવામાં આવતો હોય, આવા સંજ્ઞાનો ની સન્નિધિમાં રહેવાથી ધીમે ધીમે મનપર શુભ સરકાર પડે છે, અને મનુષ્ય શુદ્ધ અને પરિત્ર બને છે તેમજ ઉચ્ચત પણ્ય બનતો જાય છે ‘ ડગ્+નિ+પદ્ ’ નામ અહાવિધાનું છે આ શબ્દમાં (ડગ્+નિ) આ ઉપસર્ગો દૂર કરવામાં આવે તો “ સદ્ ” શબ્દ બાકી રહે છે તેજ અહીંનો “ સદ્ ” શબ્દ છે અહાપ્રાપ્તિના ઉપાયનું ચિન્તન કરનારા લોકો જ્યાં ચાંતિથી બેસે છે તે સમાનુનામ “ સદ્ અથવા ડગ્+નિ+પદ્ ” છે (ઋજુર્યં) અન્નર, (પૂર્વ્યં) પ્રાચીન અને (પ્રતર)

ઉત્કૃષ્ટ આત્માના (ડગ્) પાસે (નિ) નજીક (સદ્) બેસવું આ તે શબ્દોનો ભાવ છે, તેનાથી આત્મપ્રાપ્તિના અનુષ્ઠાનનો માર્ગ લક્ષમાં આવી શકે છે

(૧) કવિ શુપસ્ય માતરા, જામ્યૈ ધુર્યં પતિ રિદ્ધાણે, પરવેશ્યાં—અતિન્દ્રિયાર્થદર્શી અને બળની માન્યતા ધરાવનારા બહેનના હિત માટે તેના સમર્થ પતિની પ્રથમ કરવાની ઇચ્છાથી સર્વની સાથે વ્યવહાર કરે છે, બનેલીને વિશેષ આદર કરે છે, બહેનનો પતિ જ્યારે આવે છે ત્યારે બધા તેનું સન્માન કરે છે કાગલ કે જે તેનું અપમાન કરવામાં આવે તો પોતાની બહેનને જ કષ્ટ થાય એવો વિચાર તેના મનમાં રહે છે એજ આદરનો વિચાર ખીજની સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે મનમાં ધારણ કરવો જોઈએ જેવી રીતે ઘેર આવેલા જમાઇનું માન-સન્માન કરવામાં આવે છે તેટલાજ પ્રકારના આદરભાવથી સર્વની સાથે વ્યવહાર કરવો ઉચિત છે કેટલાકને ખીજનું અપમાન કરવાની ટેવ હોય છે, એનાથી નકામો દ્વેષભાવ વધે છે, તેથી પ્રેમની શ્રદ્ધ થાય એવો વ્યવહાર કરવો જ ચોક્કસ છે મનુષ્યે દૂરદૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની ટેવ રાખવી જોઈએ અને મળતું પણ્ય સન્માન કરવું, જોઈએ, અને બળનો ઉપયોગ અન્યની સાથે પ્રેમની શ્રદ્ધ માટે કરવો જોઈએ, બળનો ઉપયોગ ખીજને દાવાવવા માટે થવો જોઈએ નહિ

ચતુર્થ મંત્રનો ભાવાર્થ

ખીજની સાથે આદરપૂર્વકનો વ્યવહાર

‘ ધર્મસંભાઓમાં ધર્મનિષ્ઠાથી બેસનારા ક્રમશઃ સર્વોત્તમ, જરારહિત, પુરાણપુરપ્રતે પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ દિવ્ય દૃષ્ટિથી સુકાત બનીને અને બળનું મહત્ત્વ જાણના છતાં મીઠા ઝોની સાથે આદરપૂર્વક વર્તાય કરે છે, જેવી રીતે બહેનના સમર્થ પતિની સાથે કરે છે ” (૪)

આ પ્રમાણે ચતુર્થ મંત્રનું મનન કર્યા બાદ પાંચમા મંત્રનો વિચાર કરીએ છીએ—

(૧૭) કવિ કાવ્યેન તે સુ મહત્ નમ કૃણોમિ—કવિ મારા કાવ્યથી તને નમસ્કાર કરું છું પહેલાં કવિ બનવું જોઈએ, કવિ બનવાનો અર્થ એ છે કે આ સ્થૂળ જગતની પેલેપાર જે સૂક્ષ્મ શક્તિઓ કાર્ય કરી રહી છે તેમને પ્રભાવ કરતી આ પ્રકારે જે મનુષ્ય કવિ અથવા ક્રાંતિદર્શી હોય છે તે પોતાના અનુભવ પ્રગટ કરે છે, તેનું નામ

જતાં અને મનાઇ કરવા જતાં પશુ જો તે ફરીથી કુકર્મ કરવા માટે તે તેની અવનતિનો આરો રહી ચક્રતો નથી. તેથી ઉત્તતિ ઇન્દ્રજનારા લોકોને માટે એ ઉચિત છે કે અજ્ઞાનતાથી કદાચ એકાદ વખત દોષમય આચરણ થઇ જાય તો તે વારં-વાર ને પ્રમાણે ન કરે, અને જો કોઇ દુરાચરણ પોતાની અસાધવાનીથી થઇ ગયું હોય તો તેને અસત્ય ખેલીને છુપાવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ નહિ. કારણ કે તેમ કરવાથી તે કલંક વધારે થેડું બને છે અને તેથી અધિક પાપ થવું જાય છે. તેથી દોષ હોય તો સ્વયં ખેલીને તેને વચાર્થ રૂપમાં પ્રગટ કરવો એજ યોગ્ય છે. મનુષ્યની ઉત્તતિને માટે આ સાત મર્યાદાઓ અત્યંત સહાયકારી છે, તેટલા માટે કોઇ પશુ મનુષ્ય કોઇ પશુ કારણસર તેનું ઉલ્લંઘન ન કરે (મં. ૬)

(૨૦) આયોઃ સ્કંધઃ - આયુષ્યનો આધરસરથ બન, અર્થાત્ આયુષ્યનો વિધાતક ન બન, ઉપરોક્ત સાત મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરવાથી આયુષ્યનો ઘાત થાય છે, અને મર્યાદાઓનું પાલન કરવાથી આયુષ્યનો આધાર મજબુત બને છે. મર્યાદાઓનું પાલક કરવું એટલે કે સંયમીજીવન જીવવું સંયમથી જીવન વ્યતીત કરવાથી જીવનનો આધાર સ્થિતિશાળી બને છે અને ઉત્તમ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થાય છે. (મં. ૬)

(૨૧) ડપમસ્ય નીંદિ, પથાં વિસર્ગે ઘઠણેષુ સ્વયો-જે ઉપમા આપવા લાયક છે, અને જે સર્વની અત્યંત નજીક છે, તે પરમાત્માના સ્થાનમાં તથા અનેક માર્ગો જ્યાં સમાપ્ત થાય છે એવા ધારક કેન્દ્રોમાં તે રહે છે. અહીં ત્રણ પ્રકારના ઉપદેશ છે, (ડપમસ્ય નીંદિ) ઉપમા આપવા લાયક તે પરમાત્મા છે (રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપા વમૂય) (આ કાષ્ઠાશ્વટ) જગતના પ્રત્યેક રૂપ માટે તે આદર્શ નમૂનારૂપ છે. આ પ્રકારનું વર્ણન વેદમાં આવે છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે તે પરમ આત્મા સર્વને માટે આદર્શ બનેલો છે. તેના (નીંદિ) માર્ગમાં આપણે મારે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. સદાચાર આદિ સદ્ગુણોથી જીવવાથી જ તેના માર્ગમાં શાન્તિથી રહેવાને મારે સ્થાન મળી શકે છે. તે સ્થાન કેવું છે તેનું વર્ણન અહીં “ પથાં વિસર્ગે ” આ સુબોધથી થયેલું છે. “ વિસર્ગ ” નો અર્થ છે વિરામ કરવાનું સ્થળ, અથવા સમાપ્તિનું સ્થાન, (પથાં) સર્વ માર્ગોનું (વિસર્ગ) આ વિરામનું અથવા સમાપ્તિનું સ્થાન છે. કાંતો “ સર્ગ ” નો અર્થ છે “ ઉત્પત્તિ ” “ વિન્સર્ગ ” નો અર્થ થાય

“ વિગત સર્ગ ” અર્થાત્ “ ઉત્પત્તિ જ્યાં છે જ નહિ એ સ્થાન ” જ્યાં વિવિધ માર્ગોની જન્મળ છે જ નહિ અથવા જ્યાં વિવિધ માર્ગો એકરૂપ બની જાય છે તે સ્થાન. એવા સ્થાનમાં રહેવું જોઇએ જ્યાં વિવિધ માર્ગો પર ચાલવાનું કંઈ સહન કરવું પડે નહિ. સર્વ માર્ગોથી ગયેલા લોકો જ્યાં પહોંચે છે, તે સ્થાનમાં પહોંચવું અને ત્યાં ઝરમને સ્થિર રહેવું જોઇએ.

છઠ્ઠા મન્ત્રનો ભાવ

સાત મર્યાદાઓ

“ જાની મનુષ્યોએ વ્યવહારને માટે સાત મર્યાદાઓ નક્કી કરેલી છે, તેમાંની એકનું પશુ ઉલ્લંઘન કરવાથી મનુષ્ય પાપી થાય છે, પરંતુ જે સાત મર્યાદાઓનું પાલન કરીને, ધર્માનુકૂળ વ્યવહાર કરીને પોતાના જીવનનો આધાર સ્તંભ બને છે, તે સર્વને માટે ઉપમા આપવા લાયક પરમાત્માના સ્થાનમાં, જ્યાં અનેક માર્ગો પહોંચે છે ત્યાંના આધાર-સ્થાનમાં સ્થિર રહે છે. (મં. ૬) ”

છઠ્ઠો મન્ત્ર જાણવા પછી હવે સાતમા મન્ત્રનું મનન કરીએ.

(૨૨) વ્રતઃ કૃણવન્ અમૃતાસુઃ પર્મિ - વ્રતરૂપ બનીને વિવિધ સત્કર્મ કરતાં કરતાં અમર પ્રાણશક્તિથી યુક્ત બનીને આગળ વધું છું. ઉત્તતિ ઇન્દ્રજનારા મનુષ્ય માટે એ યોગ્ય છે કે તે (વ્રતઃ) વ્રતી બને. વ્રતી બનવું એટલે કે વ્રતનું પાલન કરવું એવો જોનો સ્વભાવ જ બની ગયો છે. એક મનુષ્ય એવો કે જે નિયમ કરે છે અને તે પ્રમાણે બરાબર ચાલે છે, અને બીજો મનુષ્ય એવો છે કે જે સ્વાભાવિક રીતે જ નિયમની રિશ્દ વર્તન કરતો નથી. પહેલો મનુષ્ય પ્રયત્નથી નિયમનું પાલન કરે છે જ્યારે બીજો સ્વભાવથી પાલન કરે છે. આ પ્રમાણે નિયમરૂપ જે બનેલો છે તે જ મનુષ્ય “ વ્રતઃ ” શબ્દથી અહીં નિર્દિષ્ટ કરેલ છે. આવો શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય સ્વભાવથી શ્રેષ્ઠ સત્કર્મ કરતો રહે છે અને (અન્મૃત-અસુઃ) અમર જીવનશક્તિથી સંપન્ન બને છે. સ્વભાવથી જ નિયમનું પાલન કરવું અને સ્વભાવથી જ સત્કર્મ કરવું એ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યું છે પ્રથમ જ્યારે પ્રયત્નથી તે વ્રતપાલન અને સત્કર્મ કરશે ત્યારે હાંમે માંમે તે તેનો સ્વભાવ બની જશે, અને સ્વભાવ બનવાથી તે અશ્વતરૂપ બની જશે. અહીં અમર બનવાની મુખ્ય વાત કહેવામાં આવી છે. એ પાલક બૂલે નહિ હાલમાં

ધર્માદિ સ્થૂળ શરીરની પુષ્ટિજ સ્પષ્ટ છે. અડધો ભાગ સ્થૂળનો છે અને અડધો ભાગ સૂક્ષ્મનો છે. અમારા સ્થૂળ ભાગની અર્થાત્ શરીર, હન્દિઓ વગેરેની પુષ્ટિ વિવિધ પૌષ્ટિક રસોથી પરમેશ્વર જ કરે છે. આ પદાર્થો નિર્માણ કરીને તેણે પ્રાણિ-ભાત્ર પર અનંત ઉપકાર કર્યા છે. આ જોઈને તેના ઉપકારોનું રમરણ કરવું જોઈએ. (મં. ૬)

(૩૧) અર્ધેન શુભ વર્ધસે- અર્ધાંથી બળને વધારે છે. જેવી રીતે અર્ધાંથી પોષણ કરે છે તેવી જ રીતે અર્ધાંથી બળ વધારે છે. આ પ્રકારે પુષ્ટિ અને બળ આપીને તે પર-માત્મા સર્વને પુષ્ટ અને બળવાન બનાવે છે. (મં. ૬)

(૩૨) તે ધૃશ્વર (અધિ=અવતિ) રક્ષક (શર્મિયં) સુખપમાનારો (સહાયં) સર્વનો મિત્ર, (હૃષિરં) આનાદિથી યુક્ત અને (વરુણ-ચરં) વરિષ્ઠ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તેના આ શુભો જગતમાં અનુભવવા જોઈએ. અને તે શુભોનું રમરણ અને અનુભવ કરતાં કરતાં તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. (મં. ૬)

(૩૩) કવિચાસ્તાનિ લપંપિ અસ્મે મવોચામ- કવિની દૃષ્ટિથી પ્રથમ વિવિધ રૂપોને જોઈને તેની અમે પ્રશ્ન સા કરીએ છીએ. આ જગતમાં જે વિવિધ શરીરો છે તેમના વિલક્ષણ શુભધર્મ જોઈને મનુષ્ય તે ઈશ્વરના મહાન એશ્વર્યનું અનુમાન કરે છે અને ઈશ્વરના સામર્થ્યની કદવના કરે છે.

(૩૪) રોદંસી સત્યવાચા- ઘાવા પૃથ્વીમાં તેની સત્યવાણી પૂણ્યપણે બરાબેલી છે. તે શુભવાણી છે જે સસ છે. આ શુભવાણીને સદેશો જ મનુષ્યે અપનાવવો જોઈએ. આ સૂક્તના બીજા મંત્રમાં અપ્રમથ વાણીનો જે સદેશો સાંભળવાનું કહ્યું છે. તે આ જ વાણી છે, (સત્યા વાક્) સત્યવાણી છે અને તે આ ઘાવા પૃથ્વીની અંદર અર્થાત્ આ સંપૂર્ણ વિશ્વમાં ભરી પડી છે. આપણે જે વાણી, વૈષ્ણવી, ખ્રીષ્ટીએ છીએ તે ક્ષણજંશુર છે; પરંતુ આ વિશ્વવ્યાપક સત્ય અમૃતરસ છે. તેટલા માટે જ શુદ્ધાત્માઓને તેનો અખંડ સંદેશ હૃદયના ઉત્પ્રભાથી સંભળાયા કરે છે. જગતના સ્થૂળ ચપ્પો સાંભળવાના કાન જુલ છે, બ્યારે આ સત્ય વાણીના અખંડ સંદેશ બીજી શ્રુતિઓ દ્વારા સંભળાય છે.

(મં. ૬)

નવમા મંત્રનો ભાવ

મંત્ર શુભ વર્ણન

“ પરમેશ્વર પોતાના એક ભાગથી સર્વનું પોષણ કરે છે અને બીજા ભાગથી સર્વને બળ આપે છે. તે સર્વનો રક્ષક, જીવનદાતા, મિત્ર અને સુખદાતા છે. તેજ સર્વને અત્ર વગેરે આપીને પોષણ કરે છે. સંપૂર્ણ જગતના પદાર્થોને જોઈને અને તેમાં કવિની દૃષ્ટિથી પ્રશ્ન સા યોગ્ય શુભધર્મોના અનુભવ કરીને તે દ્વારા અમે સર્વ પરમાત્માની પ્રશ્ન સા કરીએ છીએ. અમે જોઈએ છીએ કે તેની સત્યવાણીથી સંપૂર્ણ ઘાવા પૃથ્વીમાં વ્યાપ્ત થયેલી છે. (મં. ૬)

અહીં નવમા મંત્રનું મનન સંપૂર્ણ થાય છે. પાઠક આ નવ મંત્રોમાં આત્માના સાક્ષાત્કારનો માર્ગ જોઈ શકે છે અને વૈદિક ગૂઢ અધ્યાત્મ વિદ્યા આ સૂક્તમાં કેવી છે તેનો અનુભવ મનન પૂર્વક લઈ શકે છે. આ સૂક્તમાં જે ગૂઢ રીતે ઉગતિના માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે-

આ સૂક્તનો સાર

(૧) મનુષ્ય પોતે પોતાને અમર જીવનશક્તિથી પરિપૂર્ણ છે એવો અનુભવ કરે, પોતાના જીવનની સાધકતા માટે પ્રથમ કાર્યો કરે અને પોતાની શક્તિઓની વૃદ્ધિ કરે. સત્ય પાલનથી પોતાની આત્મિક શક્તિને અદ્યમ બનાવે. જનતાનો રક્ષક અને આધાર બનીને પોતાની સર્વ અવરથાઓ (સ્થિતિ) પોતાને આધીન રાખે. આ પ્રકારે સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરીને પોતાની સ્વરૂપ સ્થિતિમાં દેન્દ્રમાં આનંદથી રહે.

(૨) મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ બનવાની ઇચ્છા મનમાં સદૈવ દેહ રાખે, તેની સિદ્ધિને માટે હમેશા શ્રદ્ધ સત્કર્મ કરતો રહે. પોતાનું શરીર, હન્દિઓ, મન શુદ્ધિ ધર્માદિ શક્તિઓની વિકાસ કરી તેમને પોતાને આધીન રાખે. શુદ્ધ વાણીનો શુભ સંદેશો સાંભળીને તે અનુસાર આચરણ કરે અને સ્વરૂપ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરીને ત્યાં આનંદથી રહે.

(૩) મનુષ્યને આ શરીર એટલા માટે પ્રાપ્ત થયું છે કે તેના આત્માનો પ્રભાવ ચારે તરફ ફેલાઈ જાય, તેનામાં અનેક અમૃત રસ પશુ બરેલા છે. જેની મહેરબાનીથી આ સર્વ પ્રાપ્ત થયું છે તેની સન્ન્યુષ શુદ્ધ બનીને અને દોષોને દૂર કરીને જનું યોગ્ય છે. અર્થાત્ પોતાના મહીન વચ્ચે દૂર કરીને તેની સન્ન્યુષ પોતાના શુદ્ધ રૂપમાં ઉપરિચિત થવું જોઈએ.

આત્મા

(શ્લોક:- વ્રતા । દેવતા- આત્મા)

કાંડે ૭, સૂક્ત ૬૭

પુનર્મૈત્વિન્દ્રિયં પુનરાત્મા દ્રવિણં વ્રાહ્મણં ચ ।

પુનર્ગ્રયો ધિષ્ણયાં યથાસ્થામ કલ્પયન્તામિહૈવ

॥ ૧ ॥

અર્થ— (મા ઇન્દ્રિયં પુનઃ પુનઃ) મને ઇન્દ્રિય શક્તિ ફરીથી પ્રાપ્ત થાઓ. (આત્મા દ્રવિણં વ્રાહ્મણં ચ પુનઃ) મને આત્માની ચેતના અને પ્રજ્ઞ ફરીથી પ્રાપ્ત થાઓ. (ધિષ્ણયાઃ અગ્રયઃ યથા-સ્થામ) બુદ્ધિ વગેરે સ્થાનની અગ્નિ યથાચોગ્ય સ્થાનમાં (ઇહ એવ પુનઃ કલ્પયન્તાં) અહીં જ ફરીથી સમર્થ બનો. (૧)

ભાવાર્થ— સર્વ ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓ, જ્ઞાન, ચેતના, આત્મા, બુદ્ધિ, મન પ્રત્યાદિ સર્વ ચૈતન્ય શક્તિઓ મને પ્રાપ્ત થાઓ અને અહીં તેઓ ઉત્તત બને. (૧)

ઇન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો પાંચ અને કર્મેન્દ્રિયો પાંચ મળીને છા યાચ છે. આત્મા એ જીવનું નામ છે. દ્રવિણનો અર્થ અહીં મનનો ઉત્સાહ અથવા ચૈતન્ય છે. વ્રાહ્મણનો અર્થ પ્રજ્ઞ-આત્માની-જ્ઞાનશક્તિ છે. ધિષ્ણા- ધિષ્ણાનો અર્થ બુદ્ધિ અથવા અંતઃકરણની શક્તિઓ છે. આ અગ્નિ સ્વરૂપ ચેતના છે. તે સર્વ આત્માની શક્તિઓ અહીં સ્થિર રહો, ઉત્તત બનો અને પ્રકાશરૂપ બનીને મને સહાયક બનો.

આત્માના ગુણ

(શ્લોક:- શુભઃ । દેવતા- કૃત્યાદુષણમ્)

કાંડે ૨, સૂક્ત ૧૧

દૂપ્યા દૂર્ધરસિ હેત્યા હેતિરસિ મેન્યા મેનિરસિ । આપ્નુહિ શ્રેયાંસમતિં સમં ક્રામ ॥ ૧ ॥

સૂક્ત્યોસિ પ્રતિસરોસિ પ્રત્યભિચરણોઽસિ । આપ્નુહિ શ્રેયાંસમતિં સમં ક્રામ ॥ ૨ ॥

પ્રતિ તમમિ ચરં યોડેસ્માદ્વન્દેદિયં વ્યયં દ્વિષ્મઃ । આપ્નુહિ શ્રેયાંસમતિં સમં ક્રામ ॥ ૩ ॥

સૂરિરસિ વર્ચોધા અસિ તનૂપાનોઽસિ । આપ્નુહિ શ્રેયાંસમતિં સમં ક્રામ ॥ ૪ ॥

શુક્રોસિ બ્રાજોઽસિ સ્વરસિ જ્યોતિરસિ । આપ્નુહિ શ્રેયાંસમતિં સમં ક્રામ ॥ ૫ ॥

અર્થ— (દૂપ્યાઃ દૂપિઃ અસિ) દોષને દૂષિત કરનારો અર્થાત્ દોષનું દોષિતપણું દૂર કરનારો તું છે. (હેત્યાઃ હેતિઃ અસિ) હુધિયારનું તું હુધિયાર છે. (મેન્યાઃ મેનિઃ અસિ) વચ્ચનું તું વચ્ચ છે. તેથી (શ્રેયાંસં આપ્નુહિ) પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કર અને (સમં અતિ ક્રામ) તારા સમાન લોચ તેમનાથી આગળ વધ. (૧) (સૂક્ત્યઃ અસિ) તું ગતિશીલ છે. (પ્રતિ સરઃ અસિ) તું આગળ વધનારો છે. (પ્રત્યભિચરણઃ અસિ) તું હંપટાપર હુમલો કરનારો છે. (૨) (તં પ્રતિ અભિચર) તેના પર ચઢાઈ કર કે (યઃ અસ્માન્ દ્વેદિ) ને એકલો અમારા સર્વનો દેવ કરે છે. (૩) (સૂરિઃ અસિ) તું જ્ઞાની છે, (વર્ચોધાઃ અસિ) તું તેજને

દરેક જણ જાણી શકે છે. (મં. ૪)

(૮) તનૂ-પાતઃ અસિ- શરીરનો રક્ષક છે. જ્યાંસુધી આત્માનો નિવાસ આ શરીરમાં રહે છે ત્યાં સુધી શરીરની રક્ષા ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. જ્યારે આ આત્મા આ શરીરમાંથી આલ્થો જાય છે ત્યારે શરીર સકાય માટે છે. આથી સ્પષ્ટ રીતે સાબિત થાય છે કે શરીરનો સાચો રક્ષક આત્મા જ છે.

(મં. ૪)

(૯) શુક્લઃ અસિ- વીરવાન, બળવાન તથા શુદ્ધ છે. આત્માને જ "શુક્લ" (યજુ. ૪૦૮ માં) કહ્યો છે, તેથી તેનું અધિક વિવરણ કરવાની આવશ્યકતા નથી. (મં. ૬)

(૧૦) આજઃ અસિ- તેજસ્વી છે અર્થાત્ બીજને પ્રકાશ આપનારો છે. આત્મા જ સર્વનો પ્રકાશક છે. તે મધ્યમાં રહી સર્વને તેજસ્વી બનાવે છે. (મં. ૫)

(૧૧) સ્વઃ અસિ- આત્મિક બળથી યુક્ત છે. (સ્વ+ર્) પોતાના બળથી યુક્ત છે અર્થાત્ તે પોતે જ પ્રકાશ છે. (મં. ૫)

(૧૨) જ્યોતિઃ અસિ- સ્વયં પોતે જ જ્યોતિ છે, પ્રકાશ સ્વયં છે. (મં. ૫)

આ સર્વ શબ્દો આત્માના સ્વભાવધર્મો બતાવે છે. મનુષ્ય પોતે પોતાને અત્યંત નિર્બળ, અશક્ત અને પૂર્ણ પરાવલંબી માને છે અને અત્યંતથી તેણે અનુભવ પણ તેને થતો જાય છે. આ સૂક્તમાં આત્માના સ્વભાવ શુદ્ધધર્મો આપેલા છે. જેનો વિચાર કરવાથી પાંદકોને નિશ્ચિત જણાઈ આવશે કે આત્મા નિર્બળ નથી. તેનામાં પણ એવા જ પ્રભાવશાળી શુદ્ધધર્મો છે કે જેવા પરમાત્મામાં છે. આ આત્મા જ્ઞાતી, પુરુષાર્થી, પ્રયત્નશીલ, સ્વયંજ્યોતિ પ્રકાશશાળી, બળવાન તથા શરીરનો રક્ષક છે. તેથી પોતે પોતાને તદ્દન નિર્બળ અને અશક્ત હરદંમેશ માનવું અથવા સમજવું એ યોગ્ય નથી. જો કે તે નાનો છે તો પણ તેની શક્તિના વિકાસની મર્યાદા હણી મોટી છે.

જે સમયે આગણામાં નિર્બળતાની ભાવના જાગૃત થાય તે સમયે જો પાંદક આ સૂક્તનું મનન કરશે અને આ શબ્દોના ક્ષયોને પોતાના આત્મામાં પ્રવેશ જોશે તો, તેમની માનસિક નિર્બળતા દૂર થઈ જશે; અને તેઓ આ સૂક્તના બળથી નિઃસંશય નિઃશયસ અબુદ્ધ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બળવાન બની જશે. આત્મશક્તિનું પર્ણ કરનારા જે અનેક સૂક્તો છે તેઓમાં આ સૂક્ત વિશેષ મહત્વનું છે. આ અત્યંત સરળ

અને ઘણું જ ભાવપૂર્ણ હોવાથી તે ઘણું જ મનન કરવા યોગ્ય છે. આ સૂક્ત નિર્બળોને પણ બળવાન બનાવી શકે છે.

ચતુર્થ મંત્રમાં કહ્યું છે કે, " તે શત્રુને દૂર કરે જે અનેકને સતાવે છે. " આ મંત્રમાં આ વાત વિચાર કરવા યોગ્ય છે કે શત્રુતા કરનારો એક છે, સત્તાવાદારની સંખ્યા એક છે જ્યારે સત્તાવાએલાઓની સંખ્યા ઘણી છે. અલ્પ સંખ્યાવાળા દ્વારા બહુ સંખ્યાવાળાને કષ્ટ પહોંચવાની કલ્પના આમાં છે. આવા પ્રસંગમાં શત્રુને દૂર કરવો એજ યોગ્ય છે. જે દુર્જન અનેક સજ્જનોને સતાવે છે તે અવરૂપ દંડ દેવા લાયક છે.

શ્રેયઃ પ્રાપ્તિ

આ સૂક્તના પ્રત્યેક મંત્રનો દ્વિતીય અર્થ એક સરખો છે. તે આ પ્રમાણે છે—

આબ્જુહિ શ્રેયાંસં સમં અતિ ક્રામ ॥ (મં. ૧. ૫)

" તારા સમાન લોકો હોય તેમનાથી આગળ વધ અને પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કર. " એ વાક્યનો આ સાર છે. " શ્રેય પ્રાપ્ત કર " આ તો વૈદિક ધર્મનું મુખ્ય ધ્યેય છે. યુક્તિ, મોક્ષ, નિર્વાણ, શ્રેય, નિઃશ્રેયસ્ છંદાદિ શબ્દો એકજ ભાવ બતાવી રહ્યા છે. વૈદિક ધર્મે આ એકજ ધ્યેય સર્વની સામે રાખ્યું છે. આ ધ્યેયની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ સૂક્તમાં આત્માના શુદ્ધી ઉપાસના વર્ણવેલી છે. આ શુદ્ધિનું મનન કરતાં કરતાં આત્મા ઉન્નતિને માર્ગે આગળ વધીને નક્કી નિઃશ્રેયસ સુધી પહોંચી જશે. તેનો માર્ગ આ પ્રમાણે છે—

ઉન્નતિને માર્ગ

તેની ઉન્નતિનો માર્ગ એકજ વાક્યમાં દર્શાવેલો છે, તે ચિરમરણ્યુય વાક્ય આ પ્રમાણે છે—

સમં અતિ ક્રામ (મં. ૧-૫)

" પોતાને સમાન યોગ્યતાવાળા લોકો કરતાં આગળ વધ. " આ માર્ગ છે. જ્યારે તે પ્રથમ શ્રેણીમાં બહુતો હોય તો તેના મનમાં એમ થવું જોઈએ કે આ લોકોથી હું આગળ કેમ વધી જઈશ ? જ્યારે બીજી શ્રેણીમાં જાય ત્યારે પણ એજ વિચાર તેના મનમાં હોવો જોઈએ કે આ બીજી શ્રેણીવાળાથી હું આગળ કેવી રીતે વધું. આ પ્રમાણે પોતાની શ્રેણીવાળાઓથી આગળ વધતો તે પોતાની ઉન્નતિનું સાધન સિદ્ધ કરે—

પોતાની ઉન્નતિ માટેનું સાધન પ્રાપ્ત કરવું તે તો દરેકને માટે જરૂરનું છે જ પરંતુ તે ઉન્નતિના સાધન માટે પોતાની શ્રેણીવાળાથી આગળ વધવાનું ધ્યેય દરેક લક્ષમાં રાખવું

દિવ્યસ્ય સુપર્ણસ્ય તસ્ય હાસિ કનીનિકા ।	
સા ભૂમિમા રુરોહિથ વહ્યં આન્તા વધૂરિવ	॥ ૩ ॥
તાં મેં સહસ્રાક્ષો દેવો દક્ષિણે હસ્ત આ દંધત્ ।	
તયાહં સર્વં પશ્યામિ યશ્ચ શુદ્ધ ઉતાર્યઃ ।	॥ ૪ ॥
આવિષ્કૃણુષ્વ રૂપાણિ માત્માન્મર્ષ ગૃહથાઃ ।	
અથોં સહસ્રચક્ષો ત્વં પ્રતિં પશ્યાઃ કિમીદિનઃ	॥ ૫ ॥
દુર્શયં મા યાતુધાનાન્દર્શયં યાતુધાન્યઃ ।	
પિશાચાન્તસર્વાન્દર્શયેતિ ત્વા રંમ ઓપથે	॥ ૬ ॥
કશ્યપસ્ય ચક્ષુરસિ શુન્યાશ્ચ ચતુરક્ષયાઃ ।	
વીધે સૂર્યમિવ સર્પન્તં મા પિશાચં તિરસ્કરઃ	॥ ૭ ॥

(તસ્ય દિવ્યસ્ય સુપર્ણસ્ય) તે દિવ્ય સૂર્યની (કનીનિકા હ આસિ) નાની પ્રતિમા તુ' છે. (સા) તે તુ (ભૂમિ આરોહિય) ભૂમિ પર આવી ગઈ છે. (આન્તા વધૂઃ વહ્યં ઇવ) જેવી રીતે થાકેલી વહુ રથમાં બેસે છે. (૩)

(સહસ્રાક્ષઃ દેવઃ તાં મે દક્ષિણે હસ્તે આદધત્) સહસ્ર નેત્રવાળા સૂર્યદેવે તે દૃષ્ટિને મારા જમણા હાથમાં રાખી છે. (તયા અહં સર્વં પશ્યામિ) તેનાથી હું સર્વ જોઉં છું (યઃ ચ શુદ્ધઃ ઉત આર્યઃ) જે શુદ્ધ છે અને જે આર્ય પણ છે. (૪)

(રૂપાણિ આવિષ્કૃણુષ્વ) રૂપોને પ્રગટ કર, (આત્માન્ મા અપગૃહથાઃ) પોતાને ન છૂપાવી રાખ. (અથો) અને હે (સહસ્ર-ચક્ષો) હજાર નેત્રવાળા દેવ! (ત્વં કિમીદિનઃ પ્રતિ પશ્યાઃ) હવે હું શું ભોગવું એવું કહેનારાઓને બો. (૫)

(મા યાતુધાનાન્ દર્શય) જેઓ યાતના દેનારા એટલે કે દુઃખ દેનારા છે તે અને બતાવ. (યાતુ-ધાન્યઃ દર્શય) પીડકષુત્તિઓને બતાવ. હે ઔપથે ! તુ' (સર્વાન્ પિશાચાન્ દર્શય) સર્વ રક્ત પીનારાઓને બતાવ, (ઇતિ ત્વા આરમે) એટલા માટે તારી સહાયતા લઉં છું. (૬)

(કશ્યપસ્ય ચક્ષુઃ અસિ) તુ' દૃશ્યની આંખ છે, (ચતુરક્ષયાઃ શુન્યાઃ ચ) ચાર આંખવાળી કુતરીની પદ્મ તુ' આંખ છે. (વીધે સર્પન્તં સૂર્ય ઇવ) આકાશમાં ચાલતા સૂર્યની સમાન (પિશાચં મા તિરસ્કરઃ) ઇધિર પીનારાઓને શૂંપવા કઈશ નહિ. (૭)

સર્પની નાની એવી પ્રતિમા જ ભણે અમારી આંખ છે. જેવી રીતે કુળવધૂ ચાકીને રથમાં બેસી ભવ છે તેવી રીતે આ નેત્રરૂપી કુળવધૂ ચાકીને આ ચરીરરૂપી રથમાં આવીને બેસી ગઈ છે. (૩)

સૂર્યદેવે મને આ દર્શનશક્તિ આપી છે. જેથી હું સર્વ જોઉં છું અને એ પણ ભણું છું કે કાણ શ્રેષ્ઠ છે અને કાણ દુષ્ટ છે. (૪)

દિવ્ય દૃષ્ટિથી સર્વ રૂપોનો પ્રકાશ અને દેખાવ, કામ પણ તેનાથી છૂપાઈને ન રહે. ક્યો દુષ્ટ પોતાના સ્વાર્થ ભોગને માટે બીભ્ર્યોને કટ આપે છે તે પણ તેનાથી ભણ ચાવ. (૫)

કામ કટ દેનારા છે, તેમના સહાયકતાઓ કાણ કાણ છે, બીભ્ર્યું રક્ત ચૂસનારા કાણ છે, તે સર્વ તેનાથી મને જણાઈ ભવ. (૬)

[illegible]

১৮৮৭

[illegible]

(211021436 64th [10/10/00]) 11254

(ԷԼԵԿԿՆՈՒ ՄԻՆԻՏԵ) ԴԵԼԵԴ

[illegible]

निर्दिष्ट

[illegible]

112

॥१॥

(५.६.७.८)

(३५) (३५)

HELP THE WORLD

1980 1981 1982 1983 1984

1104

414 ५३३ ॥

—ଶ୍ରୀ ଶଙ୍ଖାଳ ପ୍ରାଣେଶ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟା ପ୍ରାଣେଶ୍ୟା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟା

“ପ୍ରାୟଶଃ ଏକ କାଳୀୟାସନେ ‘ପ୍ରାୟଶଃ’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ସ୍ୱଳ୍ପେ’ ଓ ‘ସ୍ୱଳ୍ପେ’ ଶବ୍ଦଦ୍ୱୟ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ।”

ကျွန်းကုန်း ပုဒ်ကမ်း

રૂપરેખા

(୨) 'ହୃଦୟ' ଲେଖକ

[illegible]

(7) જિં જિંદગી બચાવવા દુનિયા દુનિયા નીકળે જી નીકળે 'હા' ને બોલે

[illegible]

(૧) 'હું માનું છું કે પ્રાચીન યુગમાં જોઈ શકાય તેવા અને હાલમાં જોઈ શકાય તેવા

[illegible][illegible]

(੨) 'ਭੀ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਭੋਲੇ ਵਿਚ (ਮਾਇਆ ਪ੍ਰ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । (श्रीमद्भगवद्गीता) १०.४० ।

(कक्षाएं 1-12) (1-12 कक्षाएं) (1-12 कक्षाएं) (1-12 कक्षाएं) (1-12 कक्षाएं)

॥ ॐ ॥

[illegible]

ዘላለማዊነቱን ይገልጻል፡

11 > 11

የክብርና የሥነ ምግባር ምክር ቤት

ገጽ ፩

છે. અહીં આવીને સાસરામાં ધણું કામ કરીને તે યાદી ગઇ છે. યાદી જવાથી તે હવે આરામ કરે છે અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થામાં દષ્ટિ મંદ થઇ ગઇ છે. આ વખતે આ “ માતા ” ઔષધિના પ્રયોગથી તે યાદી ગયેલી દષ્ટિ ફરીથી પૂર્વવત્તુરુણી જેવી બની શકે છે.

અત્યુર્ધ્વ મંત્રનું કથન છે કે સદસ્રાક્ષ સૂર્ય દેવે આ દષ્ટિ અમને આપી છે, જેનાથી સર્વ કાંઈ જોઇ શકાય છે. અહીં રચૂળ પદાર્થોના દર્શનથી પણ વધારે જેવા જેવું વર્ણન છે. જેવી રીતે “ આય” અને શક્ષ ” તાનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. કયો મનુષ્ય શ્રદ્ધ છે અને કયો દુષ્ટ છે તેનો વિચાર તેના બાહ્ય આચરણ પરથી પણ થઇ શકે છે એવો અર્થ અહીં થાય છે. વેદે અહીં રચૂળને જોતાં સક્ષમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સૂચના કરેલી છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા મંત્રનો પણ આજ આશય છે. છઠ્ઠા મંત્રનું કથન છે કે “ આ દષ્ટિ એ વસ્તુતઃ આત્માની જ ચક્ષુ છે. ” અર્થાત્ આ શરીરમાં “ દષ્ટા ” તરીકે આપણો જીવાત્મા છે. તેજ આ આંખરૂપી બારીમાંથી બહારના પદાર્થો જુએ છે. તેથી એમ કહી શકાય કે સાચાં ચક્ષુ તો તેની પાસે છે અને આ આપણાં નેત્ર તો માત્ર બારી જેવાં છે. તેથી આ મંત્રમાં કહ્યું છે કે આત્માની અંતર્બાહી આંખ જ ખરી આંખ છે જે ખુલી જવી જોઇએ, જીવાત્માનું નામ “ કસ્યપ ” અથવા “ પશ્યક ” છે.

કારણ કે તેજ જોનારા છે. તેની પાસે એક “ ચાર આંખવાળી સુતી ” એટલે કે કુતરી છે જે આ શરીરરૂપી અધ્યાત્મ ક્ષેત્રમાં રક્ષણનું કાર્ય કરે છે. આ ચાર આંખજાણી કુતરી અમારી શુદ્ધિ છે અને તે રચૂળ, સક્ષમ, કારણ અને મહાકારણ આ ચાર ભૂમિકાઓમાં પોતાની ચાર આંખોથી જુએ છે. આ પ્રત્યેક કાર્યક્ષેત્રમાં જેવા ચારે તેની આંખ સિત્ત સિત્ત હોય છે. તે ત્યાં સંતુષ્ટ જ્ઞાન આપે છે અને જો કાંઈ શત્રુ તેમાં ધુસી જવા ઇચ્છે તો તેને અટકાવીને તે જગ્યાનું રક્ષણ કરે છે. જ્યાં સુધી આ ચાર આંખવાળી કુતરી જાગે છે ત્યાં સુધી અહીં સૂર્યના પ્રકાશની જેમ તેજસ્વી પ્રકાશ થાય છે. જે પ્રકાશમાં જીવાત્મા પોતાના બાહ્ય વૈરિયોને દૂર કરી પોતાના ઉત્તરિના માર્ગમાં આગળ વધતો જાય છે. અહીં સાતમા મંત્રમાં દર્શિતા ચાર ક્ષેત્ર ખતાવ્યાં છે અને પ્રચિત્ત કર્યું છે કે માત્ર આ રચૂળ આંખ ને ખુલ્લી રાખવાથી

કામ ચાલશે નહિ પરંતુ આચાર વિચિત્ર, જુદી જુદી આંખોને ખોલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, અને ત્યાંની હાલત જેવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી જોઇએ. રચૂળ દર્શન કરતાં અહિની દષ્ટિ ધણીજ સક્ષમ છે અને સક્ષમ વાતો ને તે જોઇ શકે છે.

આઠમા મંત્રમાં ઉપદેશ આપવામાં આવેલ છે કે પૂર્વેક્ષિત ચાર કાર્યક્ષેત્રમાં (પારિ-પાળ) સુરક્ષાનો એવો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કે ત્યાં જો લાતક દુષ્ટ કોઇ તેમાં દાખલ થાય તો તેને પકડીને એકદમ દૂર કરવા જોઇએ. કપારેષ પણ બાહ્ય દુષ્ટભાવને પોતાના રચૂળ સક્ષમ કારણ પ્રત્યાહિત ધૂસવા દેવા જોઇએ નહિ. જે માણસ પોતાના સંપૂર્ણ કાર્ય ક્ષેત્રમાં આ પ્રકારે સુરક્ષાજનો પ્રયત્ન કરે છે તે ઉત્તમ અને છે અને બીજાનું અધઃપતન થાય છે.

છેલ્લા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “ જે પ્રત્યેક પદાર્થમાં વિચરે છે, જે ઘુસોડાની પણ પેલે પાર છે અને જે આ ભૂમિનો એક મેવ સ્વામી છે તેને જો. ” તેને જોવો તે અન્તિમ દર્શન છે. આ પરમાત્માનું દર્શન કરવું એટલે અન્તિમ વસ્તુનું દર્શન કરવા બરાબર છે. તેનું નામ “ પિશ્યાચ ” કહેલ છે. “ પિશિત્ત-અજ્ઞ ” અર્થાત્ લોહીના પ્રત્યેક કણ કણમાં પહોંચેલો છે. પ્રત્યેક પદાર્થના કણ કણમાં જે ફેલાયેલો છે તેને નિહાળવો જોઇએ. જે સમયે તેનાં દર્શન થાય છે તે સમયે મનુષ્યની અંતિમ આંખ ખુલી જાય છે, અને આ મનુષ્ય દિવ્ય બની જાય છે. તે પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ જોવા એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. આ અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ. જે સમયે અંદરની પવિત્રતા પેદા થશે તે સમયે તેનાં દર્શન થશે.

વેદે અહીં રચૂળ પદાર્થને ખતાવતાં ખતાવતાં સક્ષમ પદાર્થો ને તથા સક્ષમતમ પરમાત્માને પણ દર્શાવવાનો કેવી મુકિતથી પ્રયત્ન કર્યો છે એ પાઠક અવશ્ય જોઇ શકશે. રચૂળ નેત્રેન્દ્રિયનું જળ વધારનારી “ માતા ” નામની ઔષધિ આન્તરિક આંખોની શક્તિ વધારનારી “ ઔષધિ ” પણ છે, પરંતુ અહીં “ જૌષનઘી ” દ્યોને ધોઇને અન્તઃ ને શુદ્ધિ કરનારી ઔષધિ એવા સાંકેતિક અર્થ રહેલો છે. આ પ્રકારે અર્થનો શ્લેષ અર્થ-લક્ષમાં લઇ તેનું મનન કરીને પાઠકો આ ચક્રતો ઉપદેશ જાણે.

આત્મિક યજ્ઞ

(ઋષિ:- ઋદ્ધા । દેવતા- વાસ્તોસ્પતિઃ)

કાંડ ૫, સૂક્ત ૧૦

અમૃતમ મેઽસિ યો મા પ્રાચ્યા વિશોઽધાયુરમિદાસાત્ । એતત્સ ક્ષંચાત્ ॥ ૧ ॥

અમૃતમ મેઽસિ યો મા દક્ષિણાયા વિશોઽધાયુરમિદાસાત્ । એતત્સ ક્ષંચાત્ ॥ ૨ ॥

અમૃતમ મેઽસિ યો મા પ્રતીચ્યા વિશોઽધાયુરમિદાસાત્ । એતત્સ ક્ષંચાત્ ॥ ૩ ॥

અમૃતમ મેઽસિ યો મોદીચ્યા વિશોઽધાયુરમિદાસાત્ । એતત્સ ક્ષંચાત્ ॥ ૪ ॥

અમૃતમ મેઽસિ યો મા ધ્રુવાયા વિશોઽધાયુરમિદાસાત્ । એતત્સ ક્ષંચાત્ ॥ ૫ ॥

અમૃતમ મેઽસિ યો મોઘ્વાયા વિશોઽધાયુરમિદાસાત્ । એતત્સ ક્ષંચાત્ ॥ ૬ ॥

અમૃતમ મેઽસિ યો મા વિશામેન્તર્કેશ્યોઽધાયુરમિદાસાત્ । એતત્સ ક્ષંચાત્ ॥ ૭ ॥

બૃહતા મનુ ઉપે હૃયે માતૃરિશ્વના પ્રાણાપાનો ।

સૂર્યાચક્ષુરન્તરિક્ષાચ્છોઽન્નં પૃથિવ્યાઃ શરીરમ્ ।

સરસ્વત્યા વાચમુપે હૃયામહે મનોયુજાં

॥ ૮ ॥

અર્થ— (મે અમૃતમ અસિ) મારૂં પથ્થર જેવું દૃઢ કવચ તું છે (યઃ અધાયુઃ) જે પાપી (પ્રાચ્યાઃ દક્ષિણાયાઃ પ્રતીચ્યાઃ મોદીચ્યાઃ ધ્રુવાયાઃ વિશાં અન્તર્દેશ્યઃ) પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, ધ્રુવ, ઉર્ધ્વ અને આ દિશાઓ વચ્ચેના પ્રદેશોથી (મા અમિદાસાત્) મારો નાશ કરે, (સઃ એતત્ ક્ષંચાત્) તેઓ પોતે આ અવિનાશને પ્રાપ્ત થાઓ. (૧-૭)

(બૃહતા મનુ ઉપહૃયે) મહાન જ્ઞાન સાથેના મનની હું માગણી કરું છું. (માતૃરિશ્વના પ્રાણાપાનો) વાયુથી પ્રાણ અને અપાન (સૂર્યાત્ ચક્ષુઃ) સૂર્યથી આંખો. (અન્તરિક્ષાત્ ધ્રોઞ્નં) અંતરિક્ષથી કાન, (પૃથિવ્યાઃ શરીર) પૃથ્વીથી શરીર, (મનોયુજા સરસ્વત્યાઃ વાચં) મનની યુક્ત વિદ્યાની સાથે વાણીને (ઉપહૃયામહે) માગીએ છીએ. (૮)

ભાનાર્થ— આ મારૂં કવચ છે. જે પાપી સર્વ દિશા ઉપદિશાઓમાંથી મારા પર હુમલો કરીને મારો નાશ કરવા કષ્ટે છે તે પોતે જ નાશ પામે. (૧-૭)

મને જ્ઞાનયુક્ત મન, વાયુથી પ્રાણ, સૂર્યથી ચક્ષુ અને અંતરિક્ષથી કાન, પૃથ્વીથી શરીર અને મનનશક્તિથી યુક્ત વિદ્યાની સાથે ઉત્તમ વાણીને હું માગું છું. તેમની મને પ્રાપ્તિ થાઓ. (૮)

લાગ્યો, દિશાઓ કાન મનીને કાનની જગ્યાએ રહેવા લાગી
 ઔપધિ અને વનરપતિઓ રૂંડાજા બનીને ત્વચામાં દાખલ થઈ
 ગઇ. ચન્દ્રમા મન બનીને હૃદયમાં દાખલ થયો. શત્રુ અપાન
 બનીને નાભિમાં રહેવા લાગ્યો જ્યાં રેત મનીને શિરનમાં
 દાખલ થયું ' આ પ્રમાણે અન્યાન્ય દેવતાઓ ભુદા ભુદા
 રથાનોમાં રહેવા લાગ્યા આ પ્રમાણે આપણા શરીરમાં દેવ
 તાઓના નિવાસ છે આ શરીરમાં દેવતાઓ રહે છે માટે
 તેને ' દેવાનું મંદિર " કહે છે બાહ્ય સૃષ્ટિમાં મોટા મોટા સૂર્ય
 વગેરે દેવો છે તેમનો અંત જીજ્ઞા ૩૫થી અદી આપણુ
 શરીરમાં આની ગમેલા છે અને આ અ ગોમાંથી જ પછીથી
 મોટા મોટા વિસ્તૃત દેવતાઓ મને છે આ વિષયમાં નીચે
 લખેલા ઉપનિષદ વચન ભુઓ-

મુલાદ્વાગ્વાચોડગ્રિ નાસિકાચ્ચાં પ્રાણ.
 પ્રાણાદ્વાયુ ... અક્ષિમ્ચાં ચક્ષુઃપ્રાણાદિત્ય,
 કર્ણામ્વા શ્રોત્ર થોવાદિશ.... ત્વચો લોમાનિ
 લોમમ્ચઃ ઓપધિવનસ્પતય, ... હૃદયાન્મનો
 મનસઃચન્દ્રમા: .. નામ્યાઅપાનોડપાનાન્મૃત્યુઃ,
 શિસ્ત્રાદ્રિતો રેતસઃ આપઃ ॥૪॥ (અંતરેય ઉ ૧૧૧)

" મુખથી વાણી, વાણીથી વાત્સ, નાસિકાથી ગ્રાણુ, ગ્રાણુ-
 થી વાયુ, આખોથી ચક્ષુ, ચક્ષુથી સૂર્ય, કાનોથી શ્રોત્ર,
 શ્રોત્રથી દિશાઓ... ત્વચાથી લોમ અને રોમોથી ઔપધિઓ
 અને નસ્પતિઓ હૃદયથી મન અને મનથી ચન્દ્રમા, નાભિ-
 થી અપાન એને અપાનથી શત્રુ, શિરનથી રેત અને રેતથી
 ઔપધિ થયું "

આ મે રથોને તે પાકક સરખાવી જોશે તે સમજશે
 કે પહેલામાં મધા દેવતાઓથી આપણા શરીરની અંદર સૂક્ષ્મ
 દેવ થાનુ રહ્યાં છે, જ્યારે બીજામાં આ સૂક્ષ્મ અ શોમાંય
 હૃદિ થતો પાણીથી મોટો દેવ થાનુ વહ્યાં છે. જેની રીતે
 મનુષ્યના શરીરથી નિર્મિતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી
 આ વીર્ષ નિર્મિતુઓ મનુષ્યશરીર અને છે તેજ પ્રમાણે
 સ કોચન અને વિસ્તરણ અદી પણ બને છે. અસ્તુ

મનુષ્યની અંદર સૂર્ય વગેરે સર્વ દેવાની શક્તિઓ છે
 આ જાન માણસે લક્ષમાં રાખતી નેષ્ટિએ ૮ ૬૨૭ નથી,
 પરંતુ મારામાં ને શક્તિઓ છે કે જેથી યુક્ત પરમાત્મા
 છે. મારી શક્તિઓ અંશરૂપ છે અને તેની શક્તિઓ પૂર્ણ
 રૂપ છે અર્થાત્ શક્તિઓ મારા શરીરમાં છે જેનો વિકાસ

ધર્માનુજાનથી કરાવો છે આ સાતમાં મંત્રનો આશય છે આ
 મંત્ર મનુષ્યને એક પ્રકારની વિશિષ્ટ શક્તિ આપે છે પાકક
 તેનો અનુભવ પોતાના મનમાં કરે. આ શક્તિઓને પોતાની
 અંદર જોયા પછી કહેવામાં આવે છે કે-

અયં અહ અસ્તુતઃ નામ અસ્મિ । (મં ૭)

" હું આ અમર અશ્વા અદમ્ય શક્તિથી યુક્ત છું "

પાકક આ વાતનો વિચાર કરે, પોતામાં આટલી શક્તિઓ છે
 અને હું અમર છું શરીર નાશ થવાથી હું નાશ પામતો નથી.
 જેવી રીતે પરમાત્મા " અ-મર " છે તે જ પ્રકારે આત્મ
 દૃષ્ટિથી હું પણ " અ-મર " છું, આ વિશ્વાસ આ મંત્રમાં
 થી પ્રાપ્ત થાય છે પાકકને અનુભવ થશે કે આ વિચારને
 મનમાં ધારણ કરવાથી, કેટલું આત્મિક બળ વધી જાય છે,
 વેદનું શિક્ષણ આત્મિક મળ વધારે છે અને પોતાની શક્તિ
 ઓનું જ્ઞાન કરાવે છે. જ્યારે આ માણસ આ પ્રકારે આત્મ
 શક્તિનો અનુભવ લે છે ત્યારે આ સર્વ જગતને માટે પોતે
 પોતાનું સમર્પણ કરે છે-

આત્માન ધાવ્યાપૃથિર્ચિર્ચર્ચાં ગોપીધાય નિવૃષ્ણે ।

(મં ૭)

" હું અને પોતાને ઘાવા પૃથ્વીને માટે રક્ષણને માટે સમ
 ર્પિત કરું છું " આ પ્રકારે સર્વ જગત તેની રક્ષા કરે છે
 સર્વ નિર્વધી જે સુરક્ષિત હોય છે તે નિર્ભય બનીને દૂરે છે.
 તે નિર્ભયતાથી જ તેની ઉન્નતિ થાય છે ત્યાર પછી તે
 જેટલું અધિક આત્મ સમર્પણ કરે છે તેટલું વધારે બળ તે
 પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે- ' આયુ, મળ, શક્તિ, કર્મ, ભુદિ
 ધન્દ્રિયો, ક્ષત્રિયો શક્તિઓ સર્વથી ઉત્પન્ન બની જાય છે.
 (મંત્ર ૮) તે તેનો શક્તિ નિકાસ છે. " આ પ્રકારે અત
 દેનારા બન્ને લોકો તેની પૂર્ણ રક્ષા કરે છે (મં ૮) આ
 લોક વસ્તુતઃ-

મે આત્મસદ્ધૌ સ્તમ્ । (મં. ૮)

" મારા આત્મામાં રહેનારા છે " આ વાત ઉપનિષદોના
 વચનો દ્વારા આ પહેલાં જતા સાદ્ય ગઇ છે. આપણા શરીરમાં
 આત્માના આધારથી આ સર્વ સુધારિ પદાર્થો અર્થાત્ નવે
 લોકમાં રહે છે

આ સર્વ ઉન્નતિ જ કરે છે અને ધર્મપથ પર ચાલવાથી
 કદી પણ અવનતિ થતા દેખા નથી. આ પ્રકારે નરમાં મૂકતો
 વિચાર થયો દેવે દશમા મૂકતો વિચાર કરીએ-

અને આખથી લુએ છે. (વિશ્વકર્મા પ્રજયા સંરરાણઃ દેવઃ અગ્નિઃ) વિશ્વકર્તા પ્રજાથી આનંદ પામનારો પ્રકાશમાન દેવ (તાન્ અગ્રે પ્રમુમોક્તુ) તેમને સર્વથી પહેલાં તું મુક્ત કર. (૩) (યે ગ્રામ્યાઃ વિશ્વરૂપાઃ પશવઃ) જે ગામડાંના વિવિધ રંગ રૂપવાળા પશુ (વહુધા વિરૂપાઃ સન્તઃ એકરૂપાઃ) ઘણું કરીને અનેકરૂપ-ધારી હોવા છતાં એકરૂપ હોવા સમાન છે. (પ્રજયા સંરરાણઃ પ્રજાપતિઃ વાયુઃ દેવઃ) પ્રજાની સાથે રમનારો પ્રજાનું પાલન કરનાર પ્રાણુદેવ (તાન્ અગ્રે પ્રમુમોક્તુ) તેમને પહેલાં મુક્ત કર. (૪) (પૂર્વે પ્રજાનન્તઃ) પહેલાં વિશેષ બાંધુનારા જ્ઞાની (પરિ આચરન્તં પ્રાણં) ચારે સ્થળોમાં ભ્રમણ કરનારા પ્રાણુને (અદ્વેરમ્યઃ પ્રતિ મૃહન્તુ) સર્વ અંગેથી ગ્રહણ કરે. (શરીરેઃ પ્રતિતિષ્ઠ) સર્વ શરીરનાં અંગોમાં પ્રતિષ્ઠિત રહે, ત્યાર પછી (દેવયાનૈઃ પયિમિઃ સ્વર્ગં યાહિ, દિવં ગચ્છ) દેવોને જવા યોગ્ય માર્ગોથી સ્વર્ગમાં બા, પ્રકાશમય સ્થાનને પ્રાપ્ત કર. (૫)

ભાષા— જે દ્વિપાદ અને ચતુષ્પાદ વગેરે પ્રાણીઓનો સ્વામી એક હૃદય છે. તે નિર્ણય રીતે પ્રાપ્ત થવા પડી પૂજના સ્થાનમાં પૂજા પ્રાપ્ત કરે છે અને તેની કૃપાથી સર્વ પ્રકારનું ધન અને પુષ્ટિઓ ઉપાસકને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) સર્વ દેવો આ ઉપાસકને સંસારનું વીર્ય પ્રદાન કરે છે, સન્માર્ગ બતાવે છે અને વનસ્પતિઓનું મુક્તકૃત અન્ન જે દેવોને માટે પ્રિય છે તે તે ઉપાસકને આપે છે. (૨) જે તેજસ્વી જ્ઞાની પુરૂષ પોતાના અને આખથી વૃદ્ધ સ્થિતિમાં રહેલા પ્રાણીને ક્યામય નજરે લુએ છે, તેને જ વિશ્વનું નિર્માણ કરનારો અને પ્રજાઓમાં રમનારો (આનંદ પામનારો) પ્રકાશમય દેવ સર્વથી પહેલાં તેને જ મુક્ત કરે છે. (૩) ગ્રામ્ય પશુઓ જે અરેખર વિવિધ રૂપ રંગવાળા હોવા છતાં પણ એક જ રૂપ જેવા હોય છે તેને પણ પ્રજાઓની સાથે રહેનારો અને પ્રાણીનો પ્રાણુદેવ પહેલાં મુક્ત કરે છે. (૪) જે જ્ઞાની લોક સર્વ શરીરમાં સંચાર કરનારા પ્રાણુને સર્વ અંગો અને અવયવોમાંથી એકત્રિત કરીને પોતાના અધિકારમાં લાવે છે, તેઓ શરીરથી મુક્ત હોવાથી દિવ્યમાર્ગથી સીધા સ્વર્ગપ્રતિ જાય છે અને પ્રકાશનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. (૫)

મુક્તિનો સીધો માર્ગ

પ્રાણનો આચાર

શરીરમાં પ્રાણ એ એક અદ્વિતીય શક્તિ છે. વાસ્તવમાં આ એક જ પ્રાણ શરીરના વિવિધ અવયવો અને અંગોમાં કાષ્ઠ કરવાથી અનેક પ્રકારનો માનવામાં આવે છે. અને આ એક-નેજ અનેક નામ આપવામાં આવે છે. હૃદયની નિયમ પ્રમાણે એક જ પ્રાણ અનેક અવયવોમાં જાય છે અને ત્યાંથી સ્વેચ્છા-થી નિશ્ચય થાય છે. જે આ પ્રાણ પર મનુષ્યની હૃદયનું સ્થાપિત હોય એટલે જ મનુષ્યની હૃદયનુસાર પ્રાણ અંગોમાં અને અવયવોમાં જવા લાગે અને હૃદયનુસાર તેની શરીરમાં સ્થિતિ થઈ શકે તે શરીરનો કાષ્ઠ પણ અવયવ રીતે

પણ રોગી થઈ નહિ, અને હૃદય મગ્યની સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. આ સર્વ વાત જો પ્રાણ પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થાય તો જ બની શકે. તેથી પાંચમા મંત્રમાં કહ્યું છે—

પ્રજાનન્તઃ પૂર્વે પર્વાચરન્તં પ્રાણં અંગેરમ્યઃ પ્રતિમૃહન્તુ ।
(મં. ૫)

“ જ્ઞાની મોટા લોકો સંચાર કરનારા પ્રાણુને સર્વ અંગોમાંથી એકત્રિત કરીને પોતાને સ્વાધીન કરી લે છે. ” આ મંત્રમાં આ કમોના અધિકારો કાણ છે તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રાણનું કાષ્ઠ પણ બતાવ્યું છે અને પ્રાણને સ્વાધીન કરવાનો પણ ઉપદેશ આપેલો છે. તેનું અનુસંધાન લુએ—

ઉપાસકને મળે છે " (મ ૧)

દ્વિ ૬ અને ચતુષ્પાદ પ્રાણીઓના શરીરને ચત્વાવનારો પ્રાણ જ છે તેના ટોચાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો કાર્ય કરે છે અને તેના ચાલ્યા જવાથી આ શરીર મરુદ્ડ બની જાય છે તેટલા માટે દ્વિપાદ ચતુષ્પાદોનો સ્વામી પ્રાણ છે, આ પ્રાણ (નિ - ક્રાંત) પૂર્ણ રીતે ખરીદાઈ જાય ત્યારે જ તે પૂર્ણ આધીન બને છે કાષ્ઠ પશુ પદાર્થ ખરીદા પછી જ આપણે તેના સ્વામી બની શકીએ છીએ આ પ્રાણ કષ્ઠ રીતે ખરીદી શકાય છે તેના પ્રિયાર કરવો જોઈએ

દ્રવ્ય આપીને ખીજ વસ્તુઓ જે પ્રમાણે ખરીદી શકાય છે તે પ્રમાણે આ પ્રાણ બનથી ખરીદી શકાતો નથી તેને યોગા નુગાનરૂપી તપથી ખરીદી શકાય છે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ દ્વારા જ તે ખરીદી શકાય અર્થાત્ તે પૂર્ણ સ્વાધીન બની જાય છે આધીન થવા પછીજ " તે (યજ્ઞિય ભાગ) પૂજના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે, " યજ્ઞ સ્થળમાં તે પ્રાપ્ત થાય છે, યોગીજનો પ્રાણ્યામા દ્વારા તેની ઉપાસના કરે છે એથી—

રાયસ્યોપા યજમાન સચન્તામ્ । (મ ૧)

' શોભા અને પુષ્ટિઓ યજમાનને મળે છે ' મનમાં " રાય " શબ્દ છે જે ' ધન, શોભા " વગેરેનો વાચક છે. યોગમાર્ગથી પ્રાણની ઉપાસના કરવાથી આ પ્રત્યક્ષ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેની સાથે " શરીર પ્રતિષ્ઠા " અર્થાત્ શરીર સ્વાસ્થ્ય રૂપ ફળ જે મ ન પાંચમાં કહેતું છે તે પણ અહીં જોના યોગ્ય છે, કારણ કે " હરીરની પ્રતિષ્ઠા " પણ હરીરની શોભા અને પુષ્ટિ થવાથી જ થઈ શકે છે

ખીજ શક્તિ

આ પ્રાણના અનુગાનથી ખીજ એક મહત્વપૂર્ણ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વર્ણન દ્વિતીય મ ન દ્વારા થયેલું છે—

મુવનસ્ય રેતઃ પ્રમુચન્તઃ દેવાઃ ગાતુ ઘચત ।

(મ ૨)

" ત્રિશુરનનુ ખીજ દેવાવનારો દેવ તેને યોગ્ય ભાગ બતાવે છે ' ત્રિશુરનની અદર અનન પદ્ધતિ છે અને તે પદ્ધતિના અનત વદ્ધમ ખીજ હોય છે આ જ ત્રિશુરનનું ' રેત ' અથવા પીર છે આ પીર સ્પર્શ દેવા પાસે છે આ પીર અધીન આ દેવે દાનતે તે પ્રકારે પ્રાપ્ત થયે છે જે પદ્ધતિ દ્વારા પ્રમાણે પ્રાણને રચ કરે છે, અપ્રચયની

પ્રતિષ્ઠાથી જે વીરનો લાભ થવાનું વર્ણન યોગસૂત્રોમાં છે તે આ જ પીર છે પાશક વિચાર કરીને જોશે તો તેમને જાણ થઈ જશે કે ખીજમાં કેન્દ્રીભૂત શક્તિ હોય છે અને તે મહા બારે શક્તિ છે, તેનો વિસ્તાર અપરિમિત થઈ શકે છે આ ખીજ શક્તિ જો આપણામાં આવી ગઈ, વધી ગઈ તો આપણી શક્તિ ઘણી જ વધી શકે છે, યોગીની અદર જે વિલક્ષણ શક્તિ આવેલી છે તેનું કારણ આજ છે કે તે સ્પર્શ દેવાથી ખીજશક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે

યોગીનુ અન્ન

દ્વિતીય મ નના ઉત્તરાધર્માં યોગીનુ સેવન કરવા યોગ સાત્તિક અનનુ વર્ણન કરેલ છે,

યત્ શશમાન ઉપારુત દેવાના પ્રિય પાવ અસ્થાત્ તત્ અપિ વતુ ॥ (મ, ૨)

" જે વનસ્પતિઓને ઉત્તમ સ રસાર કરેલો છે અને જે અન્ન દેવોને પ્રિય છે તે અમને પ્રાપ્ત થાયો " આમાં દિવ્ય અન્નનુ થોડું વર્ણન છે અન્ન નરમ એટલે કે પચવામાં સહેલું હોય અને પાચનશક્તિ બગાડનાર ન હોય " શશમાન " શબ્દ ચ દ્ર અથવા સોમ ઔષધિનો વાચક છે, આ દેવોનું અન્ન છે સોમ અન્ન વનસ્પતિનો રસ છે આ રસમાં ગાયનુ તાજુ દૂધ મેળવવામાં આવે છે અને સાતુનો લોટ પણ મેળવવામાં આવે છે આ રસ પોષણ, કાન્તિ અને બળ વધારનારો છે અન્ન (દેવાના પ્રિય) દેવતાઓને માટે પ્રિય છે દેવ શબ્દનો અર્થ ઇન્દ્રિય પણ થાય છે આ અર્થ લાઇએ તો અન્ન એટલું હોવું જોઈએ કે જે ઇન્દ્રિયોને હિતકારક હોય, આ અર્થ આ વાક્યથી મળે છે કાષ્ઠ પણ એના પદાર્થ લેવા ન જોઈએ જે હરીરને હાનિ કરતા હોય અને ઇન્દ્રિયોને નિર્મળ બનાવનાર હોય આ મ નનો " પાવ " શબ્દ પણ પીરા યોગ્ય અમનો બેધ કરે છે, આ સર્વ વનસ્પતિજન્ય રસ રૂપ, બળવર્ધક અને પુષ્ટિકારક અન્નનો યોગ કરનાર વર્ણન છે દૂધની સાથે સોમરસ અથવા અન્ન આ ત્ર ઔષધિત્સ જ્યારે સેવન કરવા યોગ્ય છે સોમરસ પાનનો નિધિ યજ્ઞ પ્રકરણમાં પ્રસિદ્ધ છે

મુક્તિનો ભાગ

તૃતીય મ નમાં મુક્તિનો સીમા ભાગ બતાવેલો છે જે દરેક મનમાં પામ્યું કરવો જોઈએ—

નણી શકે છે, પરંતુ તેમાં એકજ આત્માની શક્તિ સમાન નિયમથી કાર્ય કરી રહી છે એ જોવા એને માટે વિશેષ અભ્યાસની આવશ્યકતા છે, તેજ તે સાધ્ય થઇ શકે છે આ પ્રમાણે જળ, અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, વગેરે વિભિન્ન તૈત્તીસ દેવતાઓમાં એક અભિન્ન આત્માની પરમ શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે વિવિધ પ્રકારના વિભિન્ન જગતમાં અભિન્ન રીતથી તે યોતપ્રોત થયેલ છે, આ દાષ્ટ્યી જગતની તરફ જોવા એ એક ઉચ્ચ દૃષ્ટિની અવરજા છે આવી ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી જોનારા મહાત્મા મુક્તિના અધિકારી છે આ વિષયમાં યોચા મંત્રોના ઉત્તરાર્થ જોઇએ—

પ્રજયા સરરાણ પ્રજાપતિઃ વાયુ દેવ
તાન મધ્રે પ્રમુમોક્તુ ॥ (મ ૪)

“ પ્રજની સાથે રહેનારા પ્રજનુ પાવન કરનારા વાયુરૂપ દેવ તે મહાત્માઓને પહેલા મુક્ત કરે ” જે વિવિધ પ્રકાર ના વિભિન્ન જગતમાં અભિન્ન એક શક્તિના કાર્યનો અનુભવ કરે છે પૂર્વેકિત મુક્તિના અધિકારીના પણ આ લક્ષણ છે આ રીતે આ સૂક્તે મનુષ્યની આત્મિક ઉન્નતિનો માર્ગ ક્રમશઃ બતાવ્યો છે પાઠક જો આ દૃષ્ટિથી આ સૂક્તનો વિચાર કરશે તો તેમને પુષ્કળ બોધ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે સુબોધતાને માટે અહીં સંક્ષેપમાં ફરીથી સારાંશ કહીએ છીએ—

૧ જાની ગેગી પોતાના સર્વ શરીરમાં સચાર કરનારા પ્રાણને પોતાના સર્વ અવયવો અને ઇન્દ્રિયોમાંથી એકત્રિત કરીને પોતાને આધીન કરે તેથી શરીરની દૃઢતા થશે અને પ્રક્રિયાના દિવ્ય માર્ગથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ પણ થશે (મં ૫)

૨ પ્રાણ સર્વ દિપાદ અનુષ્પાદોનો સચાલક છે તે સ્વાધીન થનાથી પુષ્ટિ અને શોભા વધારે છે (મ ૧)

૩ પ્રાણને વશ કરવાથી વિશ્વચાલક સર્વાદિ દેવો પાસેથી મહાન વીર્યની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને માટે દિવ્ય—

સુસ સ્કાર કરેલુ જોજન કરતુ યોગ્ય છે (મ ૨)

૪ જે પોતાના મનથી અને વ્યાખ્યા દીનોને અનુક પાત્રી નજરે જુએ છે અને તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આત્મસમર્પણ કરે છે તેને વિશ્વકર્તા દેવ સર્વથી પહેલા મુક્ત કરે છે (મ ૩)

૫ જગતની વિનિધતામાં જે એક શક્તિની અભિન્ન એકતાનો અનુભવ કરે છે તેને પ્રજાપાતક દેવ સર્વથી પહેલા મુક્ત કરે છે. (મ ૪)

આ સૂક્તનું તાર્પણ આ સારમાં છે પાઠક જો આ દૃષ્ટિથી આ સૂક્તનો વિચાર કરશે તો તેમને આ દિવ્ય માર્ગ સમજે અનેક બોધ પ્રાપ્ત થઇ શકશે

પશુ

પશુ વાયક શબ્દ પ્રયોગ દ્વારા આ સૂક્તમાં ધણુજ મહત્વનો ઉપદેશ આપેલો છે અહીં પશુ એટલે ગાય, બેંસ, ઘેઘા વગેરે પશુ એવો અર્થ સમજવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે મનુષ્ય પણ એક પશુ જ છે જ્યાં સુધી તેનામાં રહેના પશુભાવનો પૂર્ણપણે નાશ થાય નહિ ત્યાં સુધી તે પશુ સમાન જ રહે છે જેટલા પ્રમાણમાં તેનો પશુભાવ દૂર થશે તેટલા જ પ્રમાણમાં તેના મનુષ્યવત્ત્વનો વિકાસ થશે મનુષ્ય શરીરમાં સર્વ ઇન્દ્રિયો પશુરૂપ જ છે આ શરીરરૂપી રથને આ આટલાં પશુ જોડેના છે આ પશુઓ જો ઉન્નત બની જાય તો તેનો સર્વ નાશ થાય તેટલા માટે આ પશુઓને સ્વાધીન રાખવાનો મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ મનની અદર કામ, ક્રોધ વગેરે પશુભાવ છે આ સર્વ પશુઓને સારા શિક્ષણથી વશ કરવા જોઇએ અને મનુષ્યવત્ (મનન શીલત) નો વિકાસ કરવો જોઇએ મનુષ્ય બનવાનો પ્રારંભ થયા પછી જ આ સૂક્તના ઉપદેશનું અનુષ્ઠાન કરવાનો અધિકાર મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઇ શકે છે એનો વિચાર પાઠક કરે અને આ સૂક્તથી અધિકમાં અધિક લાભ પ્રાપ્ત કરાવી પરાકાષ્ઠા કરે

મુક્તિ

મનુ પારોધી મુક્તિ

મનુષ્યને મુક્તિ નોંધએ છે, પરંતુ તે મુક્તિ બંધનોથી નિવૃત્ત થયા સિવાય અથ શકતી નથી. ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ વૃત્તિના ત્રણ મંધન મનુષ્યને બંધનમાં નાખે છે. સાત્વિક, રાજસ અને તામસ વૃત્તિના આ મંધનો મનુષ્યને બંધનમાં નાખે છે અને પરાધીન બનાવે છે. તમોષ્ટિચિત્ત બંધન કરતા સાત્વિક મંધન ધણુ સારૂ હોય છે, એમાં સંદેહ નથી, પરંતુ ગમે તેમ તોપણ તે બંધન તો ખરૂ જ લેશની સાકળ થી બાંધવામાં આવે કે રોનાની સાકળથી બાંધવામાં આવે બંને બાબતે બંધન તો છે જ તે જ પ્રમાણે દ્વિન મનોવૃત્તિ એનાં બંધન કરતાં શ્રેષ્ઠ મનોવૃત્તિના બંધન નિશ્ચય સારા છે, પરંતુ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધ કરતા જતા બે તે બંધન જ છે તેટલા માટે આ સૂક્તમાં કહ્યું છે કે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ સર્વ પ્રકારના બંધનથી અર્થાત્ સર્વ વૃત્તિઓના પાશથી અમને મુક્ત કર

પાપથી બચો

બંધન દૂર થતા માટે મનુષ્ય (જન્મ-જાગૃત્) નિષ્કાપ હોવો નોંધએ, પાપવૃત્તિ દૂર થયા નિના બંધન લીધુ થવાનો સંભવ નથી (કુરિત) જે પાપ અન્ત કરેલાં હોય છે તે દૂર થવું નોંધએ, પરમેશ્વર પશુ ત્યારે જ દયા કરીને બંધનથી મુક્ત કરી શકે છે તેથી મુક્તિના ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે પાપથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો નોંધએ

તેને માટે ઇશ્વરની શક્તિ એ જ એક માત્ર મુક્તિનું અથ સાધન છે. 'વિતિ' નામ બંધનનું છે તેનાથી મુક્ત થાય તો તેને "અ દિતિ" ની પ્રાપ્તિ થાય છે. આજ મુક્તિની પ્રાપ્તિ છે

પરમેશ્વર (ધૃત-વ્રતઃ) અમારા પ્રતોનો નિરીક્ષક છે જે પોતાના નિયમેનો અનુકૂળ રહે છે અને જે તેના નિયમેનો અનુકૂળ રહે છે તેના પર જ તે દયા કરે છે, અને જે સીધો માર્ગ પર ચાલે છે તે જ નિર્ગિધ રીતે મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે

વ્રત ધારણ

વ્રત ધારણ કર્યા સિવાય મુક્તિ મળી શકતી નથી, એ ઉપદેશ આ સૂક્તમાં મળ્યા કરે છે. કારણ કે (ધૃત-વ્રત) વ્રત ધારણ કરનારો જ અહીં મધ્યમુક્ત થવાને અધિકારી છે એમ કહ્યું છે. વ્રત ધારણ કરવાથી તેમજ પાલન કરવાથી મનોબળ અને આત્મિકબળની વૃદ્ધિ થાય છે જે દોઢાં વ્રત પાલન કરવામાં શિથિલતા રાખે છે તેઓ કદી પશુ ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. વ્રત અનેક છે. સાત યોગનું, સત્ય પ્રમાણે આચરવું કરવું, અહચર્ય પાલન કરવું, પવિત્રતા ધારણ કરતી ધૃત્યાદિ અનેક વ્રતો છે, તે સર્વની ગણતરી અહીં કરી શકાય નહિ. પાશક પોતાની કનૈયાશક્તિનો વિચાર કરે અને જે વ્રત કરવાનું હોય તે કરવાનો પ્રારંભ કરે એ વાર લીધેલા વ્રતને પાલન કરવામાં શિથિલ ન બનવું આ પ્રમાણે કરવાથી વ્રત પાલન કરવાનું સામર્થ્ય આવી જશે અને ક્રમશઃ ઉન્નતિ પશુ થતી જશે

મુક્તિ

(શ્લોક - ૧૫ । દેવતા- સિંધવેના)

કાંડ ૬, સૂક્ત ૧૨૩

एतं संधस्थाः परि वो ददामि यं शेषमावहाज्जातवेदाः ।

अन्वागन्ता यजमानः स्वस्ति त स्म जानीत परमे व्योमिन्

॥ १ ॥

जानीत रमेन परमे व्योमिन्देवाः संधस्था विद लोकमत्र ।

आन्वागन्ता यजमानः स्वस्तिष्टिपूतं स्म कृणताविरस्मै

॥ २ ॥

દેખી કરીને બીજાને છેતરી શકે છે પરંતુ સત્કર્મની કસોટીથી તેની યોગ્યતા વાસ્તવિક જેટલી હોવી જોઈએ તેટલી જ જણાય છે. દેખ કરવાથી તેની યોગ્યતા વધતી નથી. મનુષ્ય પકવવું, દેવું ઇત્યાદિ જે કર્મ કરે તે વસ્તુને માટે જ કરે છે અર્થાત્ જનતાની લાભાર્થે માટે જ કરે અને કર્મથી કદી પાછો નહોતે, તેનાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ત્યાંજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

મુક્તિનો અધિકારી

(શ્રુતિઃ- અથર્વા । દેવતા- અગ્નિઃ)

કાંડ ૬, સૂકત ૧૧૧

इमं मे अग्ने पुरुषं सुमुग्ध्ययं यो वद्धः सुयतो लालपीति ।

अतोऽग्निं ते कृणवद्भागधेयं यदानुन्मदितोऽसति

॥ ૧ ॥

अग्निष्टે नि शमयतु यदि ते मन उद्युतम् ।

कृणोमि विद्वान्भेपजं यथानुन्मदितोऽसति

॥ ૨ ॥

देवैर्नसातुन्મદિતમુન્મદં રક્ષસુસ્પરિ ।

कृणोमि विद्वान्भेपजं यदानुन्मदितोऽसति

॥ ૩ ॥

पुनस्त्वा दुर्प्सरसः पुनरिन्द्रः पुनर्मगः ।

पुनस्त्वा दुर्धिष्वै देवा यथानुन्મદિતોऽસસિ

॥ ૪ ॥

અર્થ— હે અગ્નિ ! (યઃ વદ્ધઃ સુયતઃ લાલપીતિ) જે જાંબાએલો મનુષ્ય ઉત્તમ રીતે બદ્ધ થવાને કારણે થયો જ કલ્પાંત કરે છે. (મેં હમં પુરુષં સુમુગ્ધિય) મારા આ પુરૂષને મુક્ત કર- (વદ્ધા) જ્યારે મનુષ્ય (અનુન્મદિતઃ અસતિ) ઉન્માદરહિત અને છે. (અતઃ તે ભાગધેયં અધિ કૃણવત્) ત્યારે તારૂં ભાગ્ય સર્વ પ્રકારે જાગશે. (૧)

(અગ્નિઃ તે નિશમયતુ) તેજસ્વી દેવ તારામાં શાંતિ ઉત્પન્ન કરે, (યદિ તે મનઃ ઉદ્યુતં) જો તારૂં મન તદ્દન ઉધડી ગયું હોય (યથા અનુન્મદિતઃ અસતિ) જેનાથી તું ઉન્માદરહિત થશે. (ભેપજં વિદ્વાન્ કૃણોમિ) તેવું ઔષધ લાલવાથી હું તેવું ઔષધ કરું છું. (૨)

(દેવ-પ્રનસાત ઇન્મદિતં) દેવના વિષયમાં કદાચ પાપથી ઉન્માદ થયો હોય, (વિદ્વાન્ ભેપજં કૃણોમિ) હું જાણીને ઔષધ કરું છું. (યદા અનુન્મદિતઃ અસતિ) જેનાથી ઉન્માદરહિત થશે. (૩)

(અપ્સરસઃ ત્વા પુનઃ દુઃ) અપ્સરાઓને તને ફરી વખત આપેલ છે. (ઇન્દ્રઃ પુનઃ મગઃ પુનઃ) ઇન્દ્ર અને મગને તને ફરી વખત આપેલ છે. (વિશ્વે દેવાઃ ત્વા પુનઃ અદુઃ) વિશ્વા દેવોએ તને ફરીથી આપેલ છે. (યથા અનુન્મદિતઃ અસતિ) જેનાથી તું ઉન્માદરહિત થયો છે. (૪)

ભાવાર્થ— જે જાંબાએલો છે અને જે જંબનમુક્ત થવાને માટે કલ્પાંત કરે છે તેની મુક્તિ થાય છે જે ઉન્માદ ખત નથી તેનું ભાગ્ય ઉદય પામે છે. (૧)

પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી, પ્રભુ તેને અવશ્ય શાંતિ આપશે. મન ગમે તેટલું દુઃખી થયું હોય પણ પ્રભુના શરણમાં જવાથી તેને અરૂર શાંતિ પ્રાપ્ત થશે જ. તેથી મુક્તિની ધુમ્મસ કર નાસાએ ઉદાસીનતાને યમતે પ્રભુનું ચરણ લેવું જોઈએ તેમજ ક્યારેય પણ ઉદાસીનતા આવી ન જાય એટલા માટે હંમેશાં તેની ભક્તિ કરવી, આથી મનમાં શાંતિ રહેશે, પ્રભાદ થશે નહિ અને ઉત્તરિનો માર્ગ સીધો ખુલી જશે.

પાપના બે ભેદ

પાપના બે ભેદ છે. એક દેવોના સંબંધમાં પાપ અને બીજું રાક્ષસોને કારણે થનારું પાપ. પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, ઔષધિ ઇત્યાદિ અનેક દેવતાઓ છે તેમની બાબતમાં મનુષ્યો પાપ કરે છે. બુદ્ધિનુ અપહરણ, પાણીનો બગાડ, વાયુને દોષિત કરવા વગેરે જે છે તે સર્વ દેવોના સંબંધમાં પાપ છે. આ પાપથી દોષ થાય છે અને મનુષ્ય પ્રભાદ કરે છે અને દુઃખ ભોગવે છે. દંભ દર્પ, અભિમાન ઇત્યાદિ રાક્ષસી ભાવ છે, તેમને કારણે મનુષ્ય પાપ કરે છે અને દુઃખ ભોગવે છે આ

પ્રકારના બે પાપ છે. મનુષ્ય આ બે પાપથી પોતે જ પોતાને બચાવે. આ આદેશ આપવા માટે નીચે લખેલા મંત્ર ભાગ છે—
 દેવ પ્તસાત્ ડગ્મદિતં, રક્ષસસ્પરિ ડગ્મત્તમ્ ।
 મેપજં કૃણોમિ યદાનુન્મદિતઃ અસતિ ॥ (મં. ૩)

“ દેવતાઓના સંબંધમાં પાપથી જે દોષ થયો છે અને રાક્ષસોના પાપથી જે દોષ થયો છે તેમને દૂર કરવા માટે હું ઉપાય કરું છું જેથી તુ ઉન્માદ રહિત થશે. ” આ મંત્રનો ભાવ હવે પાકેલા લક્ષમાં આવી ગયો હશે જ. આ બે પ્રકારના દોષો દૂર થવાથી જ મનુષ્યનો ઉદય થાય છે, અને તેના બંધન કપાઈ જઈ શકે છે તથા તેને મુક્તિ પણ મળી શકે છે.

અન્તિમ મંત્રનો ભાવ આ છે કે જે મનુષ્ય પૂર્વાકિત પ્રકારે નિર્દોષ હોય છે તેને સર્વ દેવમણી સહાયતા કરે છે અને તે પ્રભાદ રહિત બને છે.

આ મૂકત સહેજ કિલક જેવું છે, તો પણ આ દશાવેશી રીતે વિચાર કરવાથી આ સૂક્ત થોડા અંશે સુબોધ બની શકે છે.

અમરત્વની પ્રાપ્તિ

(જાણિયો:- અર્ચકા । દેવતા- જાતવેદા વહનથ)

કાંડે ૭, સૂક્ત ૧૦૬

યદસ્મૃતિ ચક્રમ કિં ચિંદગ્ન ઉપારિમ ચરણે જાતવેદઃ ।

તતઃ પાહિ ત્વં નઃ પ્રચેતઃ શુભે સલિભ્યો અમૃતત્વમસ્તુ નઃ

॥ ૧ ॥

અર્થ— હે (જાતવેદઃ અગ્ને) જાતવેદ પ્રકાશ દેવ ! (યત્ ચરણે કિંચિત્ અસ્મૃતિ ચક્રમ) આચાર-માં રમરણ વગર અમે જે કાંઈ કરીએ અને તેમાં (ઉપારિમ) જે કાંઈ અશુદ્ધિઓ કરીએ. હે (પ્રચેતઃ) ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તવાળા દેવ ! (ત્વં નઃ તતઃ પાહિ) તું અમને તેનાથી બચાવ ! અને (નઃ સલિભ્યઃ) અમારા મિત્રોને (શુભે અમૃતત્વં અસ્તુ , શુભ માર્ગથી અમરપણ પ્રાપ્ત થાઓ. (૧)

આ ઉત્તમ પ્રાર્થના છે “ હે પ્રભો ! અમે જે આચરણ કરીએ છીએ તેમાં અમારી અણસમજને લીધે તો કાંઈ અશુદ્ધિઓ આવે તો તે અપરાધની ક્ષમા કરો અને અમને શુભમાર્ગથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય. ” આ ઉત્તમ પ્રાર્થના છે અને દરેક મનુષ્યે હંમેશાં કરવા યોગ્ય છે. (૧)

અધ્યાત્મ પ્રકરણ

(અર્થ:- ક્ષણાઃ- દેવતા:- અધ્યાત્મ, રોહિતાદિલલદેવેતે)

કાંડે ૧૩, સૂક્ત ૧

ઉદેહિ વાજિન્યો અપ્સ્વંન્તરિદં રાષ્ટ્રં પ્ર વિશ સુનૃતાંવત ।

યો રોહિતો વિશ્વમિદં જ્ઞાન સ ત્વાં રાષ્ટ્રાય સુમૃતં વિમર્તું

॥ ૧ ॥

ઉદ્વાજ્ઞ આ ગુન્યો અપ્સ્વંન્તરિવિશ આ રોહ ત્વદ્યોનયો યાઃ ।

સોમં દધાનોઽય ઔપધીર્ગાશ્વતુષ્પદો દ્વિપદ આ વૈશયેદ

॥ ૨ ॥

યૂયમગ્રા મરુતઃ પૃથિમાતર ઇન્દ્રેણ યુજા પ્ર મૃણીત શત્રૂન્ ।

આ વો રોહિતઃ શૃણવત્સુદાનવશ્ચિપ્સાસો મરુતઃ સ્વાદુસંમુદઃ

॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (વાજિન્ ઉત્ત્ પહિ) સામર્થ્યવાન્ આત્મદેવ ! તું ઉદયને પ્રાપ્ત થા. (યઃ અપ્સુઃ અન્તઃ) જે તું આપોમય પ્રાણુની પેલેપાર છે તું તે (ઇદં સુનૃતાવત્ રાષ્ટ્રં પ્રવિશ) આ પવિત્ર રાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કર. (યઃ રોહિતઃ ઇદં વિશ્વં જ્ઞાન) જે દેવે આ સર્વ ઉત્પન્ન કરેલ છે. (સઃ ત્વા રાષ્ટ્રાય સુમૃતં વિમર્તું) તે તને આ રાષ્ટ્રતું ઉત્તમ ભરણ પોષણ કરીને ધારણ કરે. (૧)

(યઃ અપ્સુઃ અન્તઃ) જે આપોમય પ્રાણુની અંદર વિદ્યમાન છે. તે (વાજઃ ઉત્ત્ આગન્) સામર્થ્યવાન્ બની ગયો છે. (યાઃ સ્વત્ત-યોનયઃ વિશઃ) જે તારી બતિની પ્રબલ્યો છે તેમાં તું (આરોહ) ઉચ્ચ સ્થાનમાં વિરાજમાન થા. (ઇદં સોમં દધાનઃ) આ રાષ્ટ્રમાં સોમાદિ વનસ્પતિઓનું પોષણ કરતાં કરતાં (અપઃ ઔપધીઃ ગાઃ ચતુષ્પદઃ દ્વિપદઃ) જળ, ઔષધિઓ, ગાયો, ચતુષ્પાદ અને દ્વિપાદ પ્રાણીઓને (આવેશય) નિવાસ કરાવ. (૨)

હે (મરુતઃ) ભરણપૂર્વક લગનારા વીરો ! (યૂયં ડગ્રાઃ પૃથિમાતર) તમે બધા ધણા જ શૂરવીર અને ભૂમિને પોતાની માતા માનનારા છે, તમે (ઇન્દ્રેણ યુજા શત્રૂન્ પ્રમૃણીત) ઇન્દ્રની સાથે રહીને તમે શત્રુઓનો નાશ કરો. હે (સુદાનવઃ રોહિતઃ આ શૃણવત્) ઉત્તમ દાન આપનારા વીરો ! તે સૂર્યદેવ તમારી વાત સાંભળે. (ચિપ્સાસઃ મરુતઃ સ્વાદુસંમુદઃ) આપ ત્રણ ગુણો સાત એટલે એકવીસ પ્રકારના વીર ઉત્તમ આત્મદ આપનારા છે. (૩)

ભાવાર્થ—પ્રત્યેક આત્મા અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ પ્રાપ્ત કરે, પ્રત્યેક મનુષ્ય રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ સાથે પોતાની ઉન્નતિ કરે, પોતાના રાષ્ટ્રપર પ્રેમ કરે અને તેની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. આ સૂર્ય દેવે આ જગતની ઉત્પત્તિ કરેલી છે તે જ તમને રાષ્ટ્રિય ઉન્નતિ કરવા માટે હૃદયપુષ્ટ કરશે. (૧)

મનુષ્યનું સામર્થ્ય તે જ છે જે તેના પ્રાણમાં વિદ્યમાન છે. તેણે સામર્થ્યથી મુક્ત બનીને પોતાની સમગ્રતીય પ્રગતિ અર્થાત્ પોતાના રાષ્ટ્રમાં રહીને અબ્યુદય પ્રાપ્ત કરેલા જોઈએ. આ આપણા રાષ્ટ્રમાં રહીને વનસ્પતિઓ, જળસ્થાન, ઔષધિઓ ગાયો અને અનેક દ્વિપાદ અને ચતુષ્પાદ પશુઓનું ધારણ કરો. (૨)

સર્વ લોકો પોતાની માતૃભૂમિની રક્ષા પોતાના ઉગ્ર શૌર્યથી કરે. માતૃભૂમિના શત્રુઓનો નાશ કરે, મનમાં ઉદારતા મુક્ત દાતૃત્વનો ભાવ ધારણ કરે, જે શૂરવીરો ભરણ પૂર્વક લગનારા હોય છે તેઓ જ ઉત્તમ આત્મદ આપનારા હોય છે. (૩)

(ଗ) 'ଶ୍ରୀ ନିଳ ମାଳା ପାଠକାଳୟ ପ୍ରାୟଶଃ ୧୫୦ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା' ଶ୍ରୀ ନିଳାମାଳା ଟ୍ରଷ୍ଟି ପ୍ରାୟଶଃ ୧୫୦ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା

(3) 'ଶ୍ରୀ ପ୍ରାଣୀନାମ ସ୍ତୋତ୍ର' ଓ 'ପ୍ରାଣୀନାମା' ଶିଳ୍ପ 'ଶ୍ରୀ ପ୍ରାଣୀନାମା' ଶିଳ୍ପ

[illegible]

(h) Welche Wirtſchaftliche Verhältniſſe die die Wohlthaten der

[illegible]

(੨) 'ਉ' ਵਾਲਾ ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ ਦੁਆਰੇ ਪਾਏ ਉਹੀ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ 'ਉ' ਵਾਲੇ ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ ਪਾਠ 'ਉ' ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ।

የታሪክ ደረጃዎችን ለማረጋገጥ የሚያስፈልጉትን ምንጮች ይጥቅሙ፡

(၈) ' ချိး ပျံး ပျံး ပျံး

[illegible][illegible][illegible]

(३) प्रमाण पत्र

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼) ਵਿਖੇ 'ਸ਼' ਅੱਖਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

[illegible][illegible]

(h) The following table sets forth the results of the following:

ਪੰਨਾ ੧੧੭ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ 'ਪੰਨਾ ੧੧੭ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ' (ਪੰਨਾ ੧੧੭ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

(५३)

[illegible]

(୧) ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ପଦ୍ମ ପ୍ରସାଦ ଆଦି ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରାଳୟ (ପ୍ରାଚୀନ)

સાચી જાણના આધારે જ આપણે આપણા જીવનમાં સુધારા કરી શકીએ છીએ. (ગાંધીજીનાં શબ્દો)

[illegible]

ਪੰਨਾ ( ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ( ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਾਲ ( ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਥਾਨ ( ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੁੱਲ ( )

11 > 11

विष्वक्त्रया भद्रता भद्रिआ भू भू सार्वभौमिक पयसा धृतं

॥ ७ ॥

नैऋतार्तिं विष्णवे नमः कृष्णाय नमः

11 5 11

मन्त्रः । अथैतन्मन्त्रं पश्यन्तः ।

|| ५ ||

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

11 8 11

[illegible]

। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

યાસ્તે રુહઃ પ્રરુહો યાસ્તં આરુહો યામિરાપુણાસિ દિવમન્તરિક્ષમ ।

તાસાં વ્રહ્મણા પયસા વાવૃધાનો વિશિ રાષ્ટ્રે જાગૃહિ રોહિતસ્ય ॥ ૯ ॥

યાસ્તે વિશસ્તપસઃ સંચમૂર્વૃત્સં ગાયત્રીમનુ તા કુહાગુઃ ।

તાસ્વા વિશન્તુ મનસા શિવેન સંમાતા વત્સો અમ્યેતુ રોહિતઃ ॥ ૧૦ ॥

ઋધ્વોં રોહિતો અધિ નાકે અસ્થાદ્વિશ્વાં રૂપાણિ જનયન્યુવાં કૃવિઃ ।

તિગ્મેનાગ્નિર્જ્યોતિષા વિ ભાંતિ તૃતીયેં ચક્રે રજસિ પ્રિયાણિ ॥ ૧૧ ॥

મહર્ષદૃઢો વૃષભો જાતયેદા ઘૃતાહુતઃ સોમપૃષઃ સુવીરઃ ।

મા માં હાસીન્નાથિતો નેત્સ્વા જહાંનિ ગોપોયં ચં મે વીરપોયં ચં ધેહિ ॥ ૧૨ ॥

(રોહિતઃ પ્રરુહઃ રુહઃ ચ સમાકુર્વાણઃ વિશ્વરૂપં વિ અસૃશત્) સૂર્યદેવે ઉચી અને નીચી બધી જ દિશાઓને એકત્ર કરીને સર્વ વિશ્વના રૂપને બનાવવાનો વિચાર કર્યો. તે (મહતા મહિસ્ના વિવં રુદ્વા) પોતાના મહા સામર્થ્યથી ધુલોક પર આરૂઢ બનીને (તે રાષ્ટ્રં પયસા ઘૃતેન સં અનક્તુ) તારા રાષ્ટ્રને ધી અને દૃઢથી બરપૂર કરે. (૮)

(યાઃ તે રુહઃ પુરુહઃ યાઃ તે આરુહઃ) જે તમારા આગળ પાછળ, ઉપર ચઢવાના માર્ગ છે. (યામિઃ વિવં અન્તરિક્ષં આપુણાસિ) જેના દ્વારા તું ધુલોક અને અંતરિક્ષલોકને બરપૂર કરે છે. (તાસાં વ્રહ્મણા પયસા વાવૃધાનઃ) તેમના બળવર્ધક સ્વથી આગળ વધતો તું (રોહિતસ્ય વિશિ રાષ્ટ્રે જાગૃહિ) સૂર્યદેવની પ્રભા અને રાષ્ટ્રમાં બગૃત રહે. (૯)

(તે તપસઃ યાઃ વિશઃ સંચમૂવઃ) તારા પ્રકાશથી જે પ્રભાઓ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે. (તાઃ કુહ વત્સં ગાયત્રીં અનુ અગુઃ) તે પ્રભાઓ અહીં સંતાન અને પોતાના પ્રાણ-ત્રાણ સંબંધી વ્યવહારને અનુકૂળ બનીને આડે છે. (તાઃ શિવેન મનસા ત્વા વિશન્તુ) તે પ્રભાઓ શુભસંકલ્પશુકલ મનથી તારી અંદર પ્રવેશ પામે. (સંમાતા રોહિતઃ વત્સઃ અમ્યેતુ) માતા અને સૂર્યરૂપી વાછરડું મળીને આગળ વધે. (૧૦)

(યુવા કૃવિઃ વિશ્વા રૂપાણિ જનયન્) તરૂણ શાળી સર્વ જગતના રૂપને પ્રકાશિત કરતાં કરતાં (રોહિતઃ ઋધ્વોં નાકે અધિ અસ્થાત્) સૂર્ય ઉપર સ્વર્ગમાં રહ્યો છે. આ (અગ્નિઃ તિગ્મેન યજોતિષા વિભાતિ) અગ્નિ તીક્ષ્ણ પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. આ (તૃતીયે રજસિ પ્રિયાણિ ચક્રે) ત્રીજા અંતરિક્ષલોકમાં પ્રિય પદાર્થોને બનાવે છે. (૧૧)

સૂર્યના કારણે જ સર્વ જગતને સુંદર રૂપ મળ્યું છે. તે પોતાના ગહિમાથી સ્વર્ગલોકપર ચઢીને આ રાષ્ટ્રને દૃઢ અને ધીથી બરપૂર બનાવે છે. (૮)

જે અનેક માર્ગો સ્વર્ગધામને પ્રાપ્ત કરવા માટેના છે તેમના જ્ઞાનથી તથા ધૃત કુશળ વગેરેથી હૃષ્ટપૃષ્ટ બનીને આ રાષ્ટ્રમાં અને આ પ્રભામાં સતત બગૃત રહે. (૯)

સૂર્યથી જ આ સર્વ પ્રજાજનન, સર્વ પ્રાણીમાન, ઉત્પન્ન થઈ ગયાં છે. આ સર્વ પ્રાણ રક્ષણના પ્રયત્નમાં સદાદત્તયિત રહે છે. આ સર્વ પ્રજાઓ ઉત્તમ સિવસંકલ્પશુકલ મનથી ધર્મરમાં આશ્રય લઈને રહે. માતા અને પુત્ર મળીને ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થાઓ. (૧૦)

આ સદા તરૂણ, સર્વ જોનારો સર્વ રૂપોને પ્રકાશિત કરતો કરતો ધુલોકમાં રહ્યો છે, પોતાના સર્વ પ્રખર તેજની સાથે પ્રકાશે છે અને ત્રીજા લોકમાં રહીને સર્વનું પ્રિય કર્યું છે. (૧૧)

વાચસ્પતે પૃથિવી નંઃ સ્યોના સ્યોના યોન્નિસ્તત્પા નઃ સુશેવા ।
 હૈવ પ્રાણઃ સુર્યે નોં અસ્તુ તં ત્વાં પરમેષ્ઠિન્પર્યગ્નિરાયુપા વર્ચસા દધાતુ ॥ ૧૭ ॥
 વાચસ્પત ક્રતવઃ પશ્ચ યે નોં વૈશ્વકર્મણાઃ પરિ યે સંવભૂતઃ ।
 હૈવ પ્રાણઃ સુર્યે નોં અસ્તુ તં ત્વાં પરમેષ્ઠિન્પરિ રોહિત આયુપા વર્ચસા દધાતુ ॥ ૧૮ ॥
 વાચસ્પતે સૌમનસં મનશ્ચ ગોષ્ઠે નો ગા જનય યોનિપુ પ્રજાઃ ।
 હૈવ પ્રાણઃ સુર્યે નોં અસ્તુ તં ત્વાં પરમેષ્ઠિન્પર્યહમાયુપા વર્ચસા દધામિ ॥ ૧૯ ॥
 પરિ ત્વા ધાત્સવિતા દેવો અગ્નિર્વર્ચસા મિત્રાવરુણાવુભિ ત્વાં ।
 સર્વા અરાતીરવકામત્રેહીદં રાષ્ટ્રમંકરઃ સૂનતાવત્ ॥ ૨૦ ॥

(અયં પૃથિવ્યાઃ ગર્ભં વસ્તે) તે પૃથ્વીના ગર્ભમાં વસે છે. (અયં દિવં અન્તરિક્ષં વસ્તે) તે ઘુલોક અને અન્તરિક્ષલોકમાં વસે છે. (અયં વ્રણસ્ય વિદ્યપિ સ્વર્લોકાન્ જ્યાનશે) આ પ્રકાશલોકના શિરોભાગ પર સ્વર્ગલોકમાં વ્યાપે છે. (૧૬)

હે (વાચસ્પતે) વાણીના સ્વામી ! (નઃ પૃથિવી સ્યોના) અમારે માટે પૃથ્વી સુખકર થાઓ, (યોનિઃ સ્યોના) અમારે માટે અમારૂં ઘર સુખદાયી હો, (નઃ તત્પા સુશેવા) અમારે માટે બિછાના સુખદાયી થાઓ, (હૈવ એવ નઃ સુર્યે પ્રાણઃ અસ્તુ) અહીં જ અમારા સુખ માટે પ્રાણ રહે. હે પરમેષ્ઠિન ! (તં ત્વા અગ્નિઃ આયુપા વર્ચસા પરિ દધાતુ) તને આ અગ્નિ આયુ અને તેજથી ધારણ કરે. (૧૭)
 હે વાચસ્પતે ! (યે નોં વૈશ્વકર્મણાઃ પંચ ક્રતવઃ પરિ સંવભૂતઃ) જે અમારાં સંપૂર્ણ કર્મોનું સાધન કરનારી પાંચ ઋતુઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. અહીં પણ પ્રાણ અમારા સખ્યમાં રહે. હે પરમેષ્ઠિન ! તે તને આ (રોહિતઃ) સૂર્ય આયુષ્ય અને તેજની સાથે ધારણ કરે. (૧૮)

હે વાચસ્પતે ! અમારૂં (મનઃ સૌમનસં) મને ઉત્તમ શુભ સંકલ્પયુક્ત થાઓ, (નઃ ગોષ્ઠે ગાઃ જનયઃ) અમારી ગોશ્યાળામાં ઉત્તમ ગાયોને ઉત્પન્ન કરો, (યોનિપુ પ્રજાઃ) ઘરમાં સંતાનોને ઉત્પન્ન કર. અહીં અમારા સખ્યમાં આ પ્રાણ રહે. હે પરમેષ્ઠિન ! તે તને (અહં) હું આયુષ્ય અને તેજની સાથે (દધામિ) ધારણ કરું છું. (૧૯)

(સવિતા દેવઃ ત્વા પરિ ધાત્) સવિતા દેવ તારી ચારે બાજુ રહે. (અગ્નિઃ વર્ચસા, મિત્રાવરુણો ત્વા અભિ) અગ્નિ પોતાના તેજથી અને મિત્ર તથા વરુણ તારી ચારે બાજુથી રક્ષા કરે. (સર્વા અવકામન્ પરિ) સર્વ ઋતુઓ પર વ્યસાદ કરીને તું આજળ વધ તથા (હૈવ રાષ્ટ્ર સૂનતાવત્ અકરઃ) આ રાષ્ટ્રને આનંદપૂર્ણ કર. (૨૦)

આ એક જ દેવ પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને ઘુલોકમાં વિવિધાન છે. આ ઘુલોક ઉચ્ચ સ્થાન પર રહેવા છતાં સર્વમાં વ્યપી રહ્યો છે. (૧૬)

હે વાણીના સ્વામી ! અમારે માટે પૃથ્વી, ઘર, બિછાનું વગેરે સર્વ પદાર્થ સુખદાયક થાઓ. અમારામાં પ્રાણ દીર્ઘકાળ સુધી રહે અને અમને તે દીર્ઘ આયુષ્ય અને તેજની સાથે પ્રાપ્ત થાઓ. (૧૭)
 જે વિવિધ કર્મ કરનારી ઋતુઓ છે તે અમને સદાયક થાઓ તેથી અમને દીર્ઘ આયુષ્ય અને તેજસ્વીતા પ્રાપ્ત થાઓ. (૧૮)
 અમારૂં મન શુભસંકલ્પ કરનારૂં બને, અમારી ગોશ્યાળામાં વણી ગાયો રહે અને અમારા ઘરમાં વીર સંતાન થાય. હું પરમાત્માનું ધારણ દીર્ઘાયુ તથા તેજસ્વીતા સાથે કરી રહ્યો છું. (૧૯)

રોહિતો વિવમારુહન્મહતઃ પર્યર્ણવાત્ । સર્વાં રુરોહ રોહિતો રુહઃ ॥ ૨૬ ॥

વિ મિમીષ્વ પર્યસ્વર્તીં ઘૃતાર્ચીં દેવાનાં ધેનુરનંપસ્પૃગેષા ।

ઇન્દ્રઃ સોમં પિવતુ ક્ષેમો અસ્ત્વગ્નિઃ પ્ર સ્તૌતુ વિ મૃદ્ધો નુદસ્વ ॥ ૨૭ ॥

સમિદ્ધો અગ્નિઃ સમિધાનો ઘૃતવૃદ્ધો ઘૃતાહુતઃ ।

અભિપાહ્ વિશ્વાપાહ્ અગ્નિઃ સપ્તાન્નાન્તુ યે મમ ॥ ૨૮ ॥

હન્ત્વેનાન્ પ્ર વૃદ્ધત્વરિયો નઃ પૃતન્યતિ ।

ઋગ્વ્યાદ્વાગ્નિનાં વયં સપ્તાન્નાન્ પ્ર દહામસિ ॥ ૨૯ ॥

અવાર્ચીનાનવં જહીન્દ્ર વજ્રેણ વાહુમાન્ ।

અધા સપ્તાન્નામકાનગ્રેસ્તેજોભિરાદિપિ ॥ ૩૦ ॥

અગ્રે સપ્તાન્નાનધરાન્પાદયસ્મદ્યથા સજાતમુત્પિપાનં વૃદ્ધસ્પતે ।

ઇન્દ્રાગ્નિ મિત્રાવરુણાવધેર પદ્યન્તામપ્રતિમન્યુયમાનાઃ ॥ ૩૧ ॥

(મહતઃ અર્ણવાત્ રોહિતઃ દિવં પરિ આરુહત્) મહાસમુદ્રમાંથી સૂર્ય ઘુલેકથી પણ ઉપર ચઢેલ છે. (રોહિતઃ સર્વાઃ રુહઃ રુરોહ) આ સૂર્ય સર્વ ઉચ્ચતાઓ પર ચઢેલો છે. (૨૬)

(પર્યસ્વર્તીં ઘૃતાર્ચીં વિ મિમીષ્વ) દૂધવાળી અને ધીવાળી ગાયોને શિદ્ધ કરે. (દેવાનાં ધેનુઃ અનપસૂક્) આ દેવાની ગાયો હલનચલન ન કરનારી છે. (ઇન્દ્રઃ સોમં પિવતુ) ઇન્દ્ર સોમ પીએ. (ક્ષેમઃ અસ્તુ) સર્વતં ક્ષેમ થાઓ. (અગ્નિઃ પ્ર સ્તૌતુ) અગ્નિ સ્તુતિ કરે (મૃદ્ધઃ વિનુદસ્વ) શત્રુઓને દૂર કર. (૨૭)

(અગ્નિઃ સમિદ્ધઃ ઘૃતવૃદ્ધઃ ઘૃતાહુતઃ સમિધાનઃ) અગ્નિ સારી રીતે પ્રદિત થયા પછી ધીની આહુતિઓ નાખીને તૈયાર કરેલો અગ્નિ સારી રીતે બળવા માડે છે. તે (અભિપાહ્ વિશ્વાપાહ્ અગ્નિઃ યે મમ-સપ્તાન્નાન્ હન્તુ) સર્વત્ર વિજય કરીને શત્રુઓને દૂર કરનારો અગ્નિ જે મારા શત્રુઓ છે તેમનો સર્વનો નાશ કર. (૨૮)

(યઃ અરિઃ નઃ પૃતન્યતિ) જે શત્રુઓ સેના લાવીને અમારા પર હુમલો કરે છે. (પૃતનાન્ હન્તુ પ્રવદ્ધતુ) તે શત્રુઓને મારી નાખે, સારી રીતે ભસ્મ કરે, (ઋગ્વ્યાદ્વા અગ્નિના વયં સપ્તાન્નાન્ પ્ર દહામસિ) માંસકષક અગ્નિદ્વારા અમે શત્રુઓને ભસ્મ કરીએ છીએ. (૨૯)

હે ઇન્દ્ર ! (વજ્રેણ વાહુમાન્ અવાર્ચીનાન્ અવજહિ) વજ્રથી પુષ્કળ સામર્થ્યવાન બનીને શત્રુઓને નીચે ઠગાવી કબ્જે મારી નાખ. (અધા મામકાન્ સપ્તાન્નાન્ અગ્રેઃ તેજોભિઃ અદિપિ) અને મારા શત્રુઓને અગ્નિના તેજથી પોતાના પશમાં કરૂં છું. (૩૦)

હે અગ્નિ ! (સપ્તાન્નાન્ અસ્મદ્ અધરાન્ પાદય) અમારા શત્રુઓને અમારી સન્મુખ નીચે પાડો. હે વૃદ્ધસ્પતિ ! (ડાલિપાનં સજાત વ્યથયઃ) હુઃખ દેનારા સળતિય શત્રુને પીડા આપ, હે ઇન્દ્રાગ્નિ ! હે મિત્રા વરુણ ! (અપ્રતિ મન્યુયમાનાઃ અધરે પદ્યન્તામ્) અમારા શત્રુઓ નિષ્ફળ બનીને કોંધવાળા થઈને નીચે પડી જાય. (૩૧)

આ તીકણુ કિરણનાઓ બળવાન સૂર્ય મારે બાણ કરીને સર્વ જગતના પદ્ધેતિ ધારણ કરે છે. (૨૫)
સર્વનો ઉદય થયા પછી આગ્રણના મધ્ય સુધી ઉપર ચડે છે અને ત્યાંથી સર્વની ઉપર પ્રકાશે છે. (૨૬)

રોહિતે દ્યાવાપૃથિવી અધિ શ્રિતે વસુજિતિ ગોજિતિ સંઘનાજિતિ ।

સહસ્રં યસ્ય જનિમાનિ સપ્ત ચ વોચેયં તે નામિં મુર્વનસ્યાર્ધ મજ્મનિ ॥ ૩૭ ॥

યશા યાસિ પ્રદિશો દિશશ્ચ યશાઃ પંચનામુત ચર્ષણીનામ્ ।

યશાઃ પૃથિવ્યા અદિત્યા ઉપસ્થેડહં મૂયાસં સવિતેવ ચારુઃ ॥ ૩૮ ॥

અમુત્ર સન્નિહ વૈત્યેતઃ સંસ્તાનિં પશ્યસિ ।

હુતઃ પશ્યન્તિ રોચનં દિવિ સૂર્યં વિપશ્ચિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

કેવો કેવાન્મર્ચયસ્યન્તશ્વરસ્યર્ણવે ।

સમાનમગ્નિર્મિન્ધતે તેં વિદુઃ કવયઃ પરં ॥ ૪૦ ॥

અવઃ પરેણ પર એનાવરેણ પદા વત્સં વિભ્રતી ગૌરુદસ્થાત્ ।

સા કદ્રીચી કં સ્વિદ્યં પરાગાત્કાં સ્વિત્સૂતે નહિ યુથે અસ્મિન્ ॥ ૪૧ ॥

(વસુજિતિ ગોજિતિ સંઘનાજિતિ રોહિતે દ્યાવાપૃથિવી અધિશ્રિતે) ધન, ગાયો અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરનારા સૂર્યના આશ્રયે ધુલોક અને બૂલોક રહેલા છે. (યસ્ય સહસ્રં સપ્ત ચ જનિમાનિ) જેથી તારા હજાર અને સાત જન્મ છે. (મુર્વનસ્ય મજ્મનિ અધિ તે નામિં વોચેયં) આ જગતના મહિમામાં તું કેન્દ્ર છે એમ હું કહીશ. (૩૭)

(પ્રદિશઃ દિશઃ ચ યશાઃ યાસિ) દિશા અને ઉપદિશાઓમાં યશસ્વી બનીને તું જાય છે, (પશૂનાં ઉત ચર્ષણીનાં યશાઃ) પશુ અને પ્રજાઓમાં યશસ્વી બનીને તું જાય છે, (પૃથિવ્યાઃ અદિત્યાઃ ઉપસ્થે યશાઃ) પૃથ્વીની ઉપર અને અદિતિની ગોદમાં યશસ્વી બનીને (અહં સવિતા इव ચારુ મૂયાસં) હું એવા સવિતા જેવો મુંદર ખરું. (૩૮)

(અમુત્ર સન્નિહ વૈત્યેતઃ સન્ન તાનિ પશ્યસિ) ત્યાં રહીને અહીંનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને અહીં રહીને તેને જુએ છે. (હુતઃ દિવિ રોચનં વિપશ્ચિતં સૂર્યં પશ્યન્તિ) અહીંથી ધુલોકમાં પ્રકાશમાન સૂર્યને જ્ઞાની જુએ છે. (૩૯)

(દેવઃ દેવાન્ મર્ચયસિ, અર્ણવઃ અન્તઃ ચરસિ) પ્રકાશમાન બનીને બીજા પ્રકાશકોને શુદ્ધ કરે છે, સમુદ્રની અંદર સંચાર કરે છે (સમાનં અગ્નિઃ ઇંધતે) સમાન તેજસ્વી અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. (કવયઃ તેં પરે વિદુઃ) જ્ઞાની તેને જુહો જાણે છે. (૪૦)

(એના ગૌઃ અવઃ પરેણ, પરઃ અવરેણ પદા વત્સં વિભ્રતી) આ ગાય નીચેના સ્થાનવાળાને દૂરના પગલાથી અને દૂરનાને નજીકના પગલાથી વાછરડાને ધારણ કરે છે. (ઉત્ અસ્થાત્ , ઉપર ઉડે છે. (સા કદ્રીચી કં સ્વિદ્યં અર્થ પરા અગાત્) તે ક્યાંથી આવે છે અને ક્યા અર્ધભાગ પાસે જાય છે ? તે (ક સ્વિત્ સૂતે) ક્યા પ્રસૂત થાય છે ? (અસ્મિન્ યુથે ન) આ સંઘમાં તો થતી નથી. (૪૧) (ઋ. ૧.૧૬૪.૧૭ અથર્વ. ૯.૯૧૭)

ધન, ગાયો અને ઐશ્વર્ય સૂર્યથી સંબંધ રાખે છે, તેના હજારો પ્રકાર છે, સર્વનું મધ્ય કેન્દ્ર સૂર્ય જ છે. (૩૭) દિશા, ઉપદિશા, પશુ, પ્રજાજન, જૂમિ વગેરે સર્વનો યશ કેવળ સૂર્ય છે. સૂર્યને આદર્શ માનીને સર્વ લોક સૂર્યની સમાન મુંદર ખને. (૩૮)

1. 1975-76 2. 1976-77 3. 1977-78 4. 1978-79 5. 1979-80 6. 1980-81 7. 1981-82 8. 1982-83 9. 1983-84 10. 1984-85 11. 1985-86 12. 1986-87 13. 1987-88 14. 1988-89 15. 1989-90 16. 1990-91 17. 1991-92 18. 1992-93 19. 1993-94 20. 1994-95 21. 1995-96 22. 1996-97 23. 1997-98 24. 1998-99 25. 1999-00 26. 2000-01 27. 2001-02 28. 2002-03 29. 2003-04 30. 2004-05 31. 2005-06 32. 2006-07 33. 2007-08 34. 2008-09 35. 2009-10 36. 2010-11 37. 2011-12 38. 2012-13 39. 2013-14 40. 2014-15 41. 2015-16 42. 2016-17 43. 2017-18 44. 2018-19 45. 2019-20 46. 2020-21 47. 2021-22 48. 2022-23 49. 2023-24 50. 2024-25 51. 2025-26 52. 2026-27 53. 2027-28 54. 2028-29 55. 2029-30 56. 2030-31 57. 2031-32 58. 2032-33 59. 2033-34 60. 2034-35 61. 2035-36 62. 2036-37 63. 2037-38 64. 2038-39 65. 2039-40 66. 2040-41 67. 2041-42 68. 2042-43 69. 2043-44 70. 2044-45 71. 2045-46 72. 2046-47 73. 2047-48 74. 2048-49 75. 2049-50 76. 2050-51 77. 2051-52 78. 2052-53 79. 2053-54 80. 2054-55 81. 2055-56 82. 2056-57 83. 2057-58 84. 2058-59 85. 2059-60 86. 2060-61 87. 2061-62 88. 2062-63 89. 2063-64 90. 2064-65 91. 2065-66 92. 2066-67 93. 2067-68 94. 2068-69 95. 2069-70 96. 2070-71 97. 2071-72 98. 2072-73 99. 2073-74 100. 2074-75 101. 2075-76 102. 2076-77 103. 2077-78 104. 2078-79 105. 2079-80 106. 2080-81 107. 2081-82 108. 2082-83 109. 2083-84 110. 2084-85 111. 2085-86 112. 2086-87 113. 2087-88 114. 2088-89 115. 2089-90 116. 2090-91 117. 2091-92 118. 2092-93 119. 2093-94 120. 2094-95 121. 2095-96 122. 2096-97 123. 2097-98 124. 2098-99 125. 2099-00 126. 2100-01 127. 2101-02 128. 2102-03 129. 2103-04 130. 2104-05 131. 2105-06 132. 2106-07 133. 2107-08 134. 2108-09 135. 2109-10 136. 2110-11 137. 2111-12 138. 2112-13 139. 2113-14 140. 2114-15 141. 2115-16 142. 2116-17 143. 2117-18 144. 2118-19 145. 2119-20 146. 2120-21 147. 2121-22 148. 2122-23 149. 2123-24 150. 2124-25 151. 2125-26 152. 2126-27 153. 2127-28 154. 2128-29 155. 2129-30 156. 2130-31 157. 2131-32 158. 2132-33 159. 2133-34 160. 2134-35 161. 2135-36 162. 2136-37 163. 2137-38 164. 2138-39 165. 2139-40 166. 2140-41 167. 2141-42 168. 2142-43 169. 2143-44 170. 2144-45 171. 2145-46 172. 2146-47 173. 2147-48 174. 2148-49 175. 2149-50 176. 2150-51 177. 2151-52 178. 2152-53 179. 2153-54 180. 2154-55 181. 2155-56 182. 2156-57 183. 2157-58 184. 2158-59 185. 2159-60 186. 2160-61 187. 2161-62 188. 2162-63 189. 2163-64 190. 2164-65 191. 2165-66 192. 2166-67 193. 2167-68 194. 2168-69 195. 2169-70 196. 2170-71 197. 2171-72 198. 2172-73 199. 2173-74 200. 2174-75 201. 2175-76 202. 2176-77 203. 2177-78 204. 2178-79 205. 2179-80 206. 2180-81 207. 2181-82 208. 2182-83 209. 2183-84 210. 2184-85 211. 2185-86 212. 2186-87 213. 2187-88 214. 2188-89 215. 2189-90 216. 2190-91 217. 2191-92 218. 2192-93 219. 2193-94 220. 2194-95 221. 2195-96 222. 2196-97 223. 2197-98 224. 2198-99 225. 2199-00 226. 2200-01 227. 2201-02 228. 2202-03 229. 2203-04 230. 2204-05 231. 2205-06 232. 2206-07 233. 2207-08 234. 2208-09 235. 2209-10 236. 2210-11 237. 2211-12 238. 2212-13 239. 2213-14 240. 2214-15 241. 2215-16 242. 2216-17 243. 2217-18 244. 2218-19 245. 2219-20 246. 2220-21 247. 2221-22 248. 2222-23 249. 2223-24 250. 2224-25 251. 2225-26 252. 2226-27 253. 2227-28 254. 2228-29 255. 2229-30 256. 2230-31 257. 2231-32 258. 2232-33 259. 2233-34 260. 2234-35 261. 2235-36 262. 2236-37 263. 2237-38 264. 2238-39 265. 2239-40 266. 2240-41 267. 2241-42 268. 2242-43 269. 2243-44 270. 2244-45 271. 2245-46 272. 2246-47 273. 2247-48 274. 2248-49 275. 2249-50 276. 2250-51 277. 2251-52 278. 2252-53 279. 2253-54 280. 2254-55 281. 2255-56 282. 2256-57 283. 2257-58 284. 2258-59 285. 2259-60 286. 2260-61 287. 2261-62 288. 2262-63 289. 2263-64 290. 2264-65 291. 2265-66 292. 2266-67 293. 2267-68 294. 2268-69 295. 2269-70 296. 2270-71 297. 2271-72 298. 2272-73 299. 2273-74 300. 2274-75 301. 2275-76 302. 2276-77 303. 2277-78 304. 2278-79 305. 2279-80 306. 2280-81 307. 2281-82 308. 2282-83 309. 2283-84 310. 2284-85 311. 2285-86 312. 2286-87 313. 2287-88 314. 2288-89 315. 2289-90 316. 2290-91 317. 2291-92 318. 2292-93 319. 2293-94 320. 2294-95 321. 2295-96 322. 2296-97 323. 2297-98

(५५)

[illegible][illegible]

હિમં ઘ્રંસં ચાધાય યૂપાન્કૃત્વા પર્વતાન્ ।
વર્ષાઙ્યાવગ્રી ઈજાતે રોહિતસ્ય સ્વર્વિદઃ ॥ ૪૭ ॥
સ્વર્વિદ્રો રોહિતસ્ય વ્રહ્મણાગ્નિઃ સમિધ્યતે ।
તસ્માદ્ઘ્રંસસ્તસ્માદ્ઘ્રિમસ્તસ્માદ્ઘ્રજ્ઞોઽજાયત ॥ ૪૮ ॥
વ્રહ્મણાગ્રી વાવૃધાનૌ વ્રહ્મવૃદ્ધૌ વ્રહ્માદુતૌ ।
વ્રહ્મેદ્વાવગ્રી ઈજાતે રોહિતસ્ય સ્વર્વિદઃ ॥ ૪૯ ॥
સત્યે અન્યઃ સમાહિતોઽપ્સવેન્યઃ સમિધ્યતે ।
વ્રહ્મેદ્વાવગ્રી ઈજાતે રોહિતસ્ય સ્વર્વિદઃ ॥ ૫૦ ॥
યં વાર્તઃ પરિ શુન્મંતિ યં વેન્દ્રો વ્રહ્મણસ્પતિઃ ।
વ્રહ્મેદ્વાવગ્રી ઈજાતે રોહિતસ્ય સ્વર્વિદઃ ॥ ૫૧ ॥

(હિમં ઘ્રંસં ચ આધાય પર્વતાન્ યૂપાન્ કૃત્વા) ઠંડી અને ગરમ ઋતુઓ બનીને, પર્વતોને ચૂપ બનાવીને (વર્ષાઙ્યૌ અગ્રી સ્વર્વિદઃ રોહિતસ્ય ઈજાતે) વર્ષાઙ્ગ ધીને પ્રાપ્ત કરનારા આ બે અગ્નિ આત્મજ શોહિત દેવને માટે યજ્ઞ કરે છે. (૪૭)

(સ્વર્વિદઃ રોહિતસ્ય વ્રહ્મણા અગ્નિઃ સમિધ્યતે) આત્મજાની દ્વારા સૂર્યના મંત્રોથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરવામાં આવે છે. (તસ્માદ્ ઘ્રંસઃ તસ્માદ્ હિમઃ તસ્માત્ યજ્ઞઃ અજાયત) તેનાથી ઉષ્ણતા, તેનાથી સશ્વી અને તેનાથી યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. (૪૮)

(વ્રહ્મણા વાવૃધાનૌ વ્રહ્મવૃદ્ધૌ વ્રહ્માદુતૌ અગ્નિઃ) જ્ઞાનથી વૃદ્ધિ પામનારા, મંત્રની સાથે પ્રદિપ્ત થનારા, મંત્રથી હુવન કરવામાં આવેલા આ બે અગ્નિ છે. (સ્વર્વિદઃ રોહિતસ્ય વ્રહ્મેદ્વૌ અગ્ની ઈજાતે) આત્મજાની સૂર્યના પ્રકાશમાં મંત્રથી પ્રભવલિત બનેલા આ બે અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. (૪૯)

(અન્યઃ સત્યે સમાહિતઃ) એક સત્યમાં રિયર છે. (અન્યઃ અપ્તુ સમિધ્યતે) બીજો પાણીમાં પ્રદિપ્ત થાય છે. (સ્વર્વિદઃ રોહિતસ્ય વ્રહ્મેદ્વૌ અગ્ની ઈજાતે) આત્મજાની સૂર્યના પ્રકાશમાં આ મંત્રોથી પ્રદિપ્ત બનેલા બન્ને અગ્નિ પ્રદિપ્ત બને છે. (૫૦)

(વાર્તઃ ઇન્દ્રઃ વ્રહ્મણસ્પતિઃ વા યં પરિ શુન્મંતિ) વાયુ, ઇન્દ્ર અને ધ્રુવાશુરપતિ એ જોને માટે પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યા છે. તે (સ્વર્વિદઃ) આત્મજાની સૂર્યદેવને માટે આ અગ્નિ પ્રકાશિત થઇ રહ્યો છે. (૫૧)

સર્વ વાણીના રક્ષક છે, આકાશમાં ચઢીને બધાને શક્તિ આપે છે, સર્વ યજ્ઞો તેના પ્રદિપ્ત વધારે છે, તેના કિરણો તેને સર્વ જગતમાં સર્વ રચણે પહોંચાડે છે. (૪૩)

સર્વનું ધુલોકમાં સ્થાન છે, તેનું મહત્ત્વ આ સર્વ જ્ઞાની લોકો જાણે છે. (૪૪)

સર્વ ધુલોક, આકાશ, પૃથ્વી, પાણી વગેરે સર્વને જીવે છે. સર્વ જ સર્વનો પ્રકાશક છે, તે પૃથ્વી અને આકાશને પ્રકાશિત કરે છે. (૪૫)

આ યજ્ઞને પ્રારંભ બૂમિડ્મી વેદીપર થયો, તેની સીમાઓ ઘણી વિસ્તૃત હતી, સીતાકાગ અને ઉષ્ણકાગ એમ બે અગ્નિ આ યજ્ઞમાં હતા. (૪૬)

[illegible]

(५३)
 (५४)

(યાત્રા શરૂ કરવા, વિદ્ય દર્શાવવા) ભૂખાની વેળા બનાવીને દેહકાંડના બનાવીને (ઇશ્વર પ્રવૃત્તિને દર્શાવવા) ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિને દર્શાવવા બનાવીને

। मममादेव भवति भवतिभवेति मम

યો માંભિચ્છાયમત્યેપિ માં ચાગ્નિં ચાન્તરા ।

તસ્ય વૃશ્વામિ તે મૂલં ન ચ્છાયાં કર્વોઽપરમ્

॥ ૫૭ ॥

યો અય દેવ સૂર્ય ત્વાં ચ માં ચાન્તરાયતિ ।

દુષ્વવ્યં તસ્મિન્નમલં દુરિતાનિ ચ મૃજ્મહે

॥ ૫૮ ॥

મા પ્ર ગામ પથો વયં મા યજ્ઞાદિન્દ્ર સોમિનઃ ।

માન્ત સ્થુનો અરાતયઃ

॥ ૫૯ ॥

યો યજ્ઞસ્ય પ્રસાધનસ્તન્તુદેવેષ્વાતતઃ । તમાહુતમશીમહિ

॥ ૬૦ ॥

(યઃ મામ્ અભિચ્છાયં અત્યેપિ) તું જે મને પોતાની છાયામાં રાખીને ચાલે છે. (માં અગ્નિં ચ અન્તરા) મારી અને અગ્નિની વચ્ચેથી જે પસાર થાય છે, તેનું મૂળ હું કાપું છું જેથી આગળ ઉપર તું આમ છાયા કરી શકશે નહિ. (૫૭)

હે દેવ સૂર્ય ! (યઃ અય ત્વાં ચ માં ચ અન્તરા આયતિ) જે આજે તારી અને મારી વચ્ચે આવે છે (તસ્મિન્ન દુષ્વવ્યં શમલં દુરિતાનિ ચ મૃજ્મહે) તેમાં કુટ રૂપન, કુટ કલ્પના અને પાપનો જમાવ થાય છે. (૫૮)

(વયં પથઃ મા પ્રગામ) અમે માર્ગને છોડીએ નહિ, હે ઇન્દ્ર ! (સોમિનઃ યજ્ઞાત્ મા) અમે સોમ-યાગથી પણ દૂર ન જઇએ (નઃ અરાતયઃ અન્તઃ મા તસ્થુઃ) અમારા શત્રુઓ અમારી ઉત્પત્તિની વચ્ચે ન આવે. (૫૯) (ઋ. ૧૦/૫૭/૧)

(યઃ યજ્ઞસ્ય પ્રસાધનઃ તન્તુઃ દેવેષુ ધાતતઃ) જે યજ્ઞનો સાધક જ્ઞાનવંતુ દેવોમાં ફેલાયેલો છે (તં આહુતં અશીમહિ) તેનું સેવન અમે કરીએ. (૬૦) (ઋ. ૧૦/૫૭/૨)

જે પોતાની છાયામાં ખીજીને રાખે છે, અગ્નિ, સૂર્ય અને ઉપાસકની વચ્ચે ઉભો રહે છે તે પણ દંડનીય છે. (૫૭-૫૮) અમે અમારો મુદ્દ માર્ગ કદી પણ ન છોડીએ, યજ્ઞથી દૂર ન થઇએ અમારા શત્રુઓ, કદી પ્રાણ ન મને (૫૯) જે યજ્ઞ દેવોમાં દેવત્વનું લક્ષણ જતીને રહ્યો છે તે અમારા બધામાં રહે. (૬૦)

યો માંભિચ્છાયમત્સ્યેપિ માં ચાર્ધિં ચાન્તરા ।	
તસ્ય વૃશ્ચામિ તે મૂલં ન ચ્છાયાં કરવોર્પરમ્	॥ ૫૭ ॥
યો અથ દેવ સૂર્ય ત્વાં ચ માં ચાન્તરાયતિ ।	
દુષ્વજ્યં તસ્મિન્નમલં દુરિતાનિં ચ મૃજમહે	॥ ૫૮ ॥
મા પ્ર મામ પૃથો વયં મા યજ્ઞાદિન્દ્ર સોમિનઃ ।	
માન્ત સ્થુર્નો અરાતયઃ	॥ ૫૯ ॥
યો યજ્ઞસ્ય પ્રસાધન્તસ્તન્તુર્દેવેષ્વાતતઃ । તમાહુન્તમશીમહિ	॥ ૬૦ ॥

(યઃ મામ્ અભિચ્છાયં અત્યેપિ) તું જે અને પોતાની છાયામાં રાખીને વ્યભે છે. (માંર્જા અન્તરા) મારી અને અગ્નિની વચ્ચેથી જે પસાર થાય છે, તેનું મૂળ હું કાપું છું જેથી આગળ ઉપર તું છાયા કરી શકશે નહિ. (૫૭)

હે દેવ સૂર્ય! (યઃ અથ ત્વાં ચ માં ચ અન્તરા આયતિ) જે આજે તારી અને મારી વચ્ચે (તસ્મિન્ન દુષ્વજ્યં શમલં દુરિતાનિ ચ મૃજમહે) તેમા દુષ્ટ સ્પર્શ, દુષ્ટ કલપના અને પાપનો થાય છે. (૫૮)

(વયં પથઃ મા પ્રગામ) અમે માર્ગને છોડીએ નહિ, હે ઇન્દ્ર! (સોમિનઃ યજ્ઞાત્ મા) યાગથી પણ દૂર ન જઇએ (નઃ અરાતયઃ અન્તઃ મા તસ્થુઃ) અમારા શત્રુઓ અમારી ઉદ્વેગિ આવે. (૫૯) (ઋ ૧૦/૫૭/૧)

(યઃ યજ્ઞસ્ય પ્રસાધનઃ તન્તુઃ દેવેષુ આતતઃ) જે યજ્ઞનો સાધક જ્ઞાનતાંતુ દેવોમાં (તં આહુતં મશીમહિ) તેનું સેવન અમે કરીએ. (૬૦) (ઋ. ૧૦/૫૭/૨)

જે પોતાની છાયામાં ખીળીને રાખે છે, અગ્નિ, સૂર્ય અને ઉપાસકની વચ્ચે ઉભો રહે છે તે પણ દેવો અમે અમારા મુદ્ધ માર્ગ કદી પણ ન છોડીએ, યજ્ઞથી દૂર ન થઇએ અમારા શત્રુઓ, કદી પ્ર જે યજ્ઞ દેવોમાં દેવતાનું સંકલ્પ જનીને રહ્યો છે તે અમારા બધામાં રહે. (૬૦)

(੨੬) 'ਭ' ਦੇ ਫੋਨ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ 'ਭ' ਲਿਖਾਇਆ ਹੈ 'ਭ' ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਭ' ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(66) ॥ २९ ॥ मन्त्रादिना एवमेव प्रकृत्यानिर्वाहः ।

[illegible]

(૦૬) - જી હાલ મીલકતી રૂઝુ મલકો, યાને શ્રીમતી

[illegible]

(୨) 'ଉ' ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରାଜିତ ନାମ ସ୍ଥିତିରେ ପ୍ରାୟୋଗକାରୀ ଏହି କାଳ ଯେ ରାଜ୍ୟରେ ଥିଲା 'ଉ' କାଳ ମଧ୍ୟରୁ ଉପର

(୩) 'ଉ' ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରାଜିତ ନାମ ସ୍ଥିତିରେ ପ୍ରାୟୋଗକାରୀ ଏହି କାଳ ଯେ ରାଜ୍ୟରେ ଥିଲା 'ଉ' କାଳ ମଧ୍ୟରୁ ଉପର

[illegible][illegible][illegible]

(वर्तमान: भारत सरकार द्वारा जारी किया गया है)

(੬੧) ਭੁ ਭਾਇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਬਿਭੂ ਪਾਹੁ ਪੁ ਪੁਣੈ ਪੁਣੈ ਪਾਹਿ ਪਾਹਿ

[illegible]

३५५५ । (गणित कले अङ्गि: एव विधि अपारयव) अङ्गि: एव विधि अपारयव ३५५५

(ԷՆԻԱՋԵ : Ե՛[37] ԵՂԻՆ : ԵՂԻՆ)

הנהגת המוסדות החינוכיים והתרבותיים (מחלקת התרבות) ומוסדות חינוך אחרים (77)

પરિણામ : (જાણકારી સિદ્ધાંત) (વિદ્યાર્થીઓએ જાણવું)

[illegible]

(एतत् प्रमाणं किञ्चिद्वाप्युक्तं तस्मात्)

[၈] (၈၆) 'ဇွဲ နှစ်

[illegible][illegible]

(उत्तर प्रदेश का विधान) अध्याय ५ की धारा १३, (विशेष प्रावधानों के अन्तर्गत)

मन्त्रेष्टमिति । पू० । अष्टं वृत्तं अष्टा विष्टिः ॥ १३ ॥

तुभ्यं नमः ॥ १ ॥

स पति सुवैक्यपतिवत् भवतिवाक्यम् ॥ १५ ॥

विधि द्वाविंशत्यस्यु सप्तमि कर्तव्ये ।

॥ ११ ॥

पुर्वार्धे चरते साययुते विजा कृदिन्ते पुरे यतिऽपुत्रम् ।

॥ ६६ ॥

የግንባታ ስራ ላይ የሚገኝ የግንባታ ስራ

મા ત્વાં દમન્પરિયાન્તમાર્જિં સ્વસ્તિ દુર્ગાં અતિં યાહિ શીર્મમ્ ।

દિવં ચ સૂર્ય પૃથિવીં ચ દેવીમહોરાત્રે વિમિમાનો યદેપિં ॥ ૫ ॥

સ્વસ્તિ તે સૂર્ય ચરસે રથાય યેનોભાવન્તૌ પરિયાસિં સઘઃ ।

યં તે વહન્તિ હરિતો વહિઃપાઃ શતમશ્વા યદિં વા સપ્ત વહ્નીઃ ॥ ૬ ॥

સુખં સૂર્ય રથમંશુમન્તં સ્યોનં સુવહ્નિમધિં તિષ્ઠ વાજિનમ્ ।

યં તે વહન્તિ હરિતો વહિઃપાઃ શતમશ્વા યદિં વા સપ્ત વહ્નીઃ ॥ ૭ ॥

સપ્ત સૂર્યોં હરિતો યાતવે રથે હિરણ્યત્વચસો વૃહતીરયુક્ત ।

અમોચિ શુક્રો રજસઃ પરસ્તાદ્વિધૂયઃ ક્વેવસ્તમો વિવમારુહત્ ॥ ૮ ॥

ઉત્કેતુનાં વૃહતા ક્વેવ આગન્નપાવુક્તમોઽપિ જ્યોતિરશ્રૈત્ ।

દિવ્યઃ સુપર્ણઃ સ વીરો વ્યસ્થિદાદિતે પુત્રો ભુવનાનિ વિશ્વાં ॥ ૯ ॥

(પરિવાન્ત આર્જિં ત્વા મા દમન્) ચારે બાજુ લમવાવાળા શત્રુ તને હમાવી ન દે. (સ્વસ્તિ, દુર્ગાં શીર્મં અતિ યાહિ) સ્વરૂપવાન કઠિણ સ્થળોને પેલેપાર શીઘ્રતાથી ચાલ. હે સૂર્ય ! (દિવં ચ દેવીં પૃથિવીં ચ અહોરાત્રે વિમિમાનઃ યત્ એપિ) ઘુલોક અને દિવ્ય પૃથ્વીને, અહોરાત્ર નિર્માણ કરીને તું બધ છે. (૫)

હે સૂર્ય ! (તે ચરસે રથાય સ્વસ્તિ) તારા ચાલવાવાળા રથને માટે શુભ મંગલ થાઓ, (યેન ઉભૌ અન્તૌ સઘઃ પરિ યાસિ) જેથી બન્ને સીમાઓ સુધી તત્કાલ બધ છે, (સપ્ત વહ્નીઃ યદિ વા વહિઃપાઃ હારિતાઃ શતં અશ્વાઃ યં તે વહન્તિ) સાત કિરણો યા ચલિત સર્વ અશ્વરૂપ કિરણો જે તને ચલાવમાન કરે છે. (૬)

હે સૂર્ય ! (અંશુમન્તં સ્યોન સુવહ્નિં વાજિનં સુખં રથં આધિતિષ્ઠ) તેજસ્વી સુખકાયક ચાલવાવાળા ગતિમાન ઉત્તમ રથ પર ચઢ. (સપ્ત) તે તને સાત કિરણો યા સેંકડો કિરણો લઈ બધ છે. (૭)

(સૂર્યઃ હિરણ્યત્વચસઃ વૃહતીઃ સપ્ત હરિતઃ યાતવે રથે અયુક્ત) સૂર્ય સૂવર્ણની જેમ અમકનારાં મહાન સાત કિરણો ચાલવા માટે પોતાના રથને બેડેલાં છે (શુક્રઃ દેવઃ તમો વિધૂયઃ રજસઃ પરસ્તાદ્ અમોચિ દિવં આરુહત્) શુદ્ધ દેવે અધિકારને તે સ્થાન પરથી ફર કરીને રબોલોકથી ફર છોડી દીધો અને સ્વયં ઘુલોક પર ચઢયા. (૮)

(દેવઃ વૃહતા કેતુના ઉત્ આગત્) સૂર્યદેવ પુષ્કળ પ્રકાશની સાથે ઉદય પામ્યા છે. (તમઃ અપાવુક્ત જ્યોતિઃ અશ્રૈત્) તેણે અધિકારને ફર કર્યો અને તેજને આશ્રય કર્યો છે. (સઃ દિવ્યઃ સુપર્ણઃ અદિતેઃ વીરઃ પુત્રઃ વિશ્વા ભુવનાનિ અશ્રૈત્) તે અદિતના વીરપુત્ર, દિવ્ય, પ્રકાશમાન સૂર્યે સર્વ ભુવનોને પ્રકાશિત કર્યા છે. (૯)

સાત તેજસ્વી કિરણો સૂર્યના કિરણોને પ્રભાવયુક્ત બનાવે છે. જાની લેખા તેનું મહત્ત્વ બતાવે છે. આ સૂર્ય ઘુલોકમાં ઉપર ચઢીને પોતાનું તેજ અધે ફેલાવે છે. (૪)

તું ચારે તરફ પ્રકાશને ફેલાવે છે, તારા કિરણો અતિશીઘ્ર ગતિવાળાં છે, તારા પ્રકાશથી સર્વનું કલ્યાણ થાય છે, ડું ઘુલોક અને પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરે છે, તેમજ દિવસ અને રાત્રી બનાવે છે. (૫)

તારો રથ કલ્યાણકારી છે, તેનાથી તું ઉદયથી માંડીને અસ્ત સુધી આક્રમણ કરે છે, સાત કિરણો અને અનંત પ્રકાશ તારો પ્રમાણ વધારી રહ્યાં છે. (૬)

તારો રથ તેજસ્વી, સુખદાયી, ગતિમાન, બળવાન છે તેનાં કિરણો તારો પ્રભાવ વધારી રહ્યાં છે. (૭)

યત્સમુદ્રમનુ શ્રિતં તર્હિસપાસતિ સૂર્યઃ ।

અધ્વાસ્ય વિતતો મહાન્પૂર્વશ્રાપરશ્ચ યઃ

॥ ૧૪ ॥

તં સમાપ્નોતિ જુતિમિસ્તતો નાપ્ ચિકિત્સતિ ।

તેનામૃતસ્ય મક્ષં દેવાનાં નાવં રુન્ધતે

॥ ૧૫ ॥

ઉદુ ત્વં જાતવેદસં દેવં વહન્તિ કેતવઃ । હૃશે વિશ્વાય સૂર્યમ્

॥ ૧૬ ॥

અપ્ ત્યે તાયવો યથા નક્ષત્રા યન્ત્યુક્તુભિઃ । સૂરાય વિશ્વચક્ષસે ।

॥ ૧૭ ॥

અહંશ્રસ્ય કેતવો વિ રમયો જનાં અનુ । ભ્રાજન્તો અગ્રયો યથા

॥ ૧૮ ॥

તરણિવિશ્વદર્શતો જ્યોતિષ્કૃદસિ સૂર્ય । વિશ્વમા માસિ રોચન

॥ ૧૯ ॥

(યત્ સમુદ્રં અનુશ્રિતં તત્ સૂર્યઃ સિપાસતિ) જે સમુદ્રના આશ્રયે રહે છે તે સૂર્ય પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. (અસ્ય યઃ પૂર્વઃ અપરઃ ચ મહાન્ અધ્વા વિતતઃ) આ તેનો પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મોટો માર્ગ ફેલાયેલો છે. (૧૪)

(તં જુતિમિઃ સમાપ્નોતિ, તતો ન અપચિકિત્સતિ) તે માર્ગ તે ઝડપથી પુરો કરે છે, આ માર્ગને લીધે તે પોતાના મનને આમ તેમ બટકવા દેતો નથી. (તેન દેવાનાં અમૃતસ્ય મક્ષં ન અવરૂંધતે) આ કારણુને લીધે દેવોના અમૃત અમ્લના ભાગથી તે વંચિત બનતો નથી. (૧૫)

(કેતવઃ ત્વં જાતવેદસં દેવં સૂર્ય) કિરણો તે અનેલાને બહુનારા સૂર્યદેવને (વિશ્વાય હૃશે) સમસ્ત સંસારના દર્શનને માટે (ઉત્ ઉ વહન્તિ) ઉચ્ચ સ્થાનોમાં પ્રકાશિત કરે છે (૧૬) (ઋ. ૧૫૦૧; વા. ૫. ૭૪૧; અર્થવ. ૨૦૪૭૧૩)

(યથા ત્યે તાયવઃ, નક્ષત્રા અવતુભિઃ અપયન્તિ) ચોર જેવાં નક્ષત્રો સત્રીની સાથે દૂર નાસી જાય છે અને (વિશ્વ ચક્ષસે સૂરાય) સંસારને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્ય માટે જગ્યા કરી આપે છે. (૧૭) (ઋ. ૧૫૦૨; અર્થવ. ૨૦૪૭૧૪)

(યથા ભ્રાજન્તઃ અગ્રયઃ) જેવો અમકનારો અગ્નિ હોય છે, (અસ્ય કેતવઃ રમયઃ જનાં અનુ વિ અહશન્) તેના કિરણો ધ્વજરૂપે લોકો તરફ જાય છે એમ જણાય છે. (૧૮) (ઋ. ૧૫૦૩; વા. ૫. ૮૪૦; અર્થવ. ૨૦૪૭૧૫)

હે (રોચન સૂર્ય) પ્રકાશમાન સૂર્ય ! તું (તરણિઃ વિશ્વદર્શતઃ જ્યોતિષ્કૃત્ અસિ) વિશ્વને તારનાર અને પ્રકાશિત કરનારો છે. (વિશ્વં આ માસિ) સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે. (૧૯) (ઋ. ૧૫૦૪)

જેવી રીતે આજક માતા-પિતાને પ્રાપ્ત કરે છે તેવી જ રીતે સૂર્ય ઉદય અને અસ્તના વિભાગને પ્રાપ્ત કરે છે, તેના સર્વ ભાગો સર્વ દેવો પધાવત્ જાય છે. (૧૦)

જે રત્નો સમુદ્રમાં છે તેમને સૂર્ય પ્રાપ્ત કરે છે, પૃથ્વી પશ્ચિમ સુધીનો સૂર્યનો આ માર્ગ ધણો કડીન અને ભારે છે (૧૪) તે શીઘ્રતાથી પોતાના માર્ગને સમાપ્ત કરે છે અને પોતાના મનને આમતેમ બટકવા દેતો નથી તે કારણુને લીધે અમૃતાન્તો લાગ નિપજસર તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

સૂર્યદેવના કિરણો સ પૃથ્વી વિશ્વને પ્રકાશિત કરવા માટે જ પ્રકારો છે અને તેમ જ આ માર્ગ ધણો કડીન અને ભારે છે (૧૬) જેવી રીતે સ્વામીના આગમનથી ચોર લોકો નાસી જાય છે તેવી જ રીતે સૂર્યના કિરણો નક્ષત્રો નાસી જાય છે અને સૂર્યદેવને માટે સ્થાન ખાલી કરી દે છે. (૧૭)

[illegible][illegible]

(५८) श्री गुरुदेव प्रसाद प्रसाद (५९)

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११) (१२) (१३) (१४) (१५) (१६) (१७) (१८) (१९) (२०) (२१) (२२) (२३) (२४) (२५) (२६) (२७) (२८) (२९) (३०) (३१) (३२) (३३) (३४) (३५) (३६) (३७) (३८) (३९) (४०) (४१) (४२) (४३) (४४) (४५) (४६) (४७) (४८) (४९) (५०) (५१) (५२) (५३) (५४) (५५) (५६) (५७) (५८) (५९) (६०) (६१) (६२) (६३) (६४) (६५) (६६) (६७) (६८) (६९) (७०) (७१) (७२) (७३) (७४) (७५) (७६) (७७) (७८) (७९) (८०) (८१) (८२) (८३) (८४) (८५) (८६) (८७) (८८) (८९) (९०) (९१) (९२) (९३) (९४) (९५) (९६) (९७) (९८) (९९) (१००)

[illegible]

(२८) अ. (१७५६)

১০০০ টাকার (১০০০ টাকার) এবং ১০০০ টাকার (১০০০ টাকার)
 (১০০০ টাকার) এবং ১০০০ টাকার (১০০০ টাকার) ।
 (১০০০ টাকার)

[illegible][illegible]

॥ २५ ॥

अधिक मेव श्रुतस्त्वयः सर्वे ।
 तानि धृतिं स्वयं कुरुभिः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ विद्याविदुः सर्वज्ञानमिदं । एतत्तु जगत्तु सर्वं
॥ २३ ॥ समत्वं हि सर्वेषां विचारणम् ॥

॥ २० ॥ अथ ह्येतां विधाः अथर्ववेदेति मानीषीः । अथर्व विश्वं स्वर्गं ह्येते
॥ २१ ॥ पुनः पृथक् चक्षसां मृगयन्तं जनां अर्धं । त्वं वक्ष्या पश्यसि

યત્સંમુદ્રમનું શ્રિતં તર્તિસપાસતિ સૂર્યઃ ।

અધ્વાસ્ય વિતતો મહાન્ પૂર્વશ્વાપરશ્ચ યઃ

॥ ૧૪ ॥

તં સમાપ્નોતિ જૂતિમિસ્તતો નાર્ષ ચિકિત્સતિ ।

તેનામૃતસ્ય મુક્ષં દેવાનાં નાર્ષ રુન્ધતે

॥ ૧૫ ॥

ઉદુ ત્યં જાતવેદસં દેવં વંહન્તિ કેતવઃ । હૃશે વિશ્વાય સૂર્યમ્

॥ ૧૬ ॥

અપ ત્યે તાયવો યથા નક્ષત્રા યન્ન્યક્તુમિઃ । સૂર્યાય વિશ્વચક્ષસે ।

॥ ૧૭ ॥

અદૃશન્નસ્ય કેતવો વિ રુદ્રમયો જનાં અનુ । બ્રાજન્તો અગ્રયો યથા

॥ ૧૮ ॥

તરણિવિશ્વદર્શતો જ્યોતિષ્કૃદસિ સૂર્ય । વિશ્વમા માસિ રોચન

॥ ૧૯ ॥

(યત્ સમુદ્રં અનુશ્રિતં તત્ સૂર્યઃ સિપાસતિ) જે સમુદ્રના આશ્રયે રહે છે તે સૂર્ય પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. (અસ્ય યઃ પૂર્વઃ અપરઃ ચ મહાન્ અધ્વા વિતતઃ) આ તેનો પૂર્વ અને પશ્ચિમનો માટે ભાગ દેલાએલો છે. (૧૪)

(તં જૂતિમિઃ સમાપ્નોતિ, તતો ન અપચિકિત્સતિ) તે ભાગ તે ઝડપથી પુરો કરે છે, આ ભાગને લીધે તે પોતાના મનને આમ તેમ બટકવા દેતો નથી. (તેન દેવાનાં અમૃતસ્ય મુક્ષં ન અવરૂંધતે) આ કારણુને લીધે દેવાના અમૃત અછના ભાગથી તે વંચિત બનતો નથી. (૧૫)

(કેતવઃ ત્વં જાતવેદસં દેવં સૂર્ય) કિરણો તે બનેલાને બાણનારા સૂર્યદેવને (વિદવાય હૃશે) સમસ્ત સંસારના ઇર્થનને માટે (ઉત્ત ઉ વહન્તિ) ઉચ્ચ સ્થાનોમાં પ્રકાશિત કરે છે. (૧૬) (ઋ. ૧૫૦/૧; વા. ૫. યજુ. ૭/૪૧; અથર્વ. ૨૦/૪૭/૧૩)

(યથા ત્યે તાયવઃ, નક્ષત્રા અક્તુમિઃ અપયન્તિ) ચોર જેવાં નક્ષત્રો શત્રીની સાથે દૂર નાસી બંધ છે અને (વિશ્વ ચક્ષસે નૂરાય) સંસારને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્ય માટે જગ્યા કરી આપે છે. (૧૭) (ઋ. ૧૫૦/૨; અથર્વ. ૨૦/૪૭/૧૪)

(યથા બ્રાજન્તઃ અગ્રયઃ) જેવો અમકનારો અગ્નિ હોય છે. (અસ્ય કેતવઃ રુદ્રમયઃ જનાં અનુ વિ અદૃશન્) તેના કિરણો ધ્વજરૂપે લોકો તરફ બંધ છે એમ જણાય છે. (૧૮) (ઋ. ૧૫૦/૩; વા. ૫. ૮/૪૦; અથર્વ. ૨૦/૪૮/૧૫)

હે (રોચન સૂર્ય) પ્રકાશમાન સૂર્ય ! તું (તરણિઃ વિશ્વદર્શતઃ જ્યોતિષ્કૃત્ અસિ) વિશ્વને તારનાર અને પ્રકાશિત કરનારો છે. (વિશ્વં આ માસિ) સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે. (૧૯) (ઋ. ૧૫૦/૪)

જેની રીતે બાળક માતા-પિતાને પ્રાપ્ત કરે છે તેવી જ રીતે સૂર્ય ઉદય અને અસ્તના વિભાજને પ્રાપ્ત કરે છે. તેના સર્વ તાવો સર્વ દેવો વધાવત્ બંધે છે. (૧૦)

જે રત્નો સમુદ્રમાં છે તેમને સૂર્ય પ્રાપ્ત કરે છે, પૂરથી પશ્ચિમ સુધીના સૂર્યનો આ ભાગ ધણી કડીન અને બારે છે. (૧૪) તે લીધેનાથી પોતાના ભાગને સમ્પાદ કરે છે અને પોતાના મનને આમતેમ બટકવા દેતો નથી તે કારણુને લીધે અમૃતમનો ભાગ નિયમસર તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

સૂર્યદેવના કિરણો સંપૂર્ણ વિશ્વને પ્રકાશિત કરવા માટે જ પ્રકાશે છે અને તેમને ઉચ્ચભાગમાં ધારણુ કરે છે. (૧૬) જેની રીતે સ્વામીના આમનથી ચોર લોકો નાસી જાય છે તેવી જ રીતે સૂર્યના આપવાથી સર્વ નક્ષત્રો નાસી જાય છે અને સૂર્યદેવને માટે સ્થાન ખાલી કરી દે છે. (૧૭)

યો વિશ્વર્ચર્ણિરુત વિશ્વતોમુસો યો વિશ્વનસ્પાણિરુત વિશ્વતસ્પૃથઃ ।

સં બાહુભ્યાં ભરંતિ સં પતંત્રેદ્યાવાંપૃથિવી જનયન્નુવ એકઃ

॥ ૨૬ ॥

એકપાદ દ્વિપદો ભૂયો વિ ચંક્રમે દ્વિપાત્ત્રિપાદમભ્યેતિ પશ્ચાત્ ।

દ્વિપાન્તુ પદપદો ભૂયો વિ ચંક્રમે ત એકપદસ્તન્વં સમાસતે

॥ ૨૭ ॥

અતંન્દ્રો યાસ્યન્હરિતો યદાસ્યાદ દ્વે રૂપે કૃણુતે રોચમાનઃ ।

કેતુમાનુચ્યન્સહમાનો રજાંસિ વિશ્વા આદિત્ય પ્રવતો વિ ભાસિ

॥ ૨૮ ॥

વણ્મહાં અંસિ સૂર્યં વહાદિત્ય મહાં અંસિ ।

મહાંસ્તે મહતો મહિમા ત્યમાદિત્ય મહાં અંસિ

॥ ૨૯ ॥

(યઃ વિશ્વ-ર્ચર્ણિઃ ઉત વિશ્વતઃ મુસઃ) એ સર્વ પ્રાણીમાત્રના રૂપવાળો અને સર્વ તરફના મુખવાળો

છે. (યઃ વિશ્વતઃ પાણિઃ ઉત વિશ્વતઃ પૃથઃ) જેના હાથ અને ભૂલા બધી તરફ ફેલાયેલી છે. (બાહુભ્યાં પતંત્રઃ સં સંભરંતિ) જે પોતાની બાહુઓ અને ચરણો દ્વારા ભરણુ પોષણ કરે છે, એવો. (દ્યાવા-પૃથિવી જનયન્નુવ એકઃ) ભૂલોક અને ધુલોકતું નિર્માણ કરનારો દેવ એક જ છે. (૨૬) (નં. ૧૦૮૩૩; વા. ૫. ૧૭૧૬ પાઠાન્તરયુક્ત)

(એકપાદ દ્વિપદઃ ભૂયઃ વિચંક્રમે) એક પગવાળો જે પગવાળા કરતાં વધારે ચાલે છે, (દ્વિપાત્ત્રિપાદં પશ્ચાત્ અભ્યેતિ) જે પગવાળો ત્રણ પગવાળાને પાછળથી આવીને મળે છે. (દ્વિપાત્ત્વં પદ પદઃ ભૂયઃ વિચંક્રમે) જે પગવાળો નિશ્ચયપૂર્વક છ પગવાળા કરતાં વધારે ચાલે છે. (તે એકપદઃ તન્વં સમાસતે) તેઓ એક પગવાળાના શરીરનો આશ્રય કરે છે. (૨૭) (નં. ૧૦૧૧૭૮; અથર્વ. ૧૩૩૨૫) (પાઠાન્તરયુક્ત)

(અતંન્દ્રઃ યાસ્યન્ હરિતઃ યદા આસ્યાત્) આગસ ન કરનારો જ્યારે જવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તે પોતાના યોદ્ધાઓ પર આરૂઢ થઈને (રોચમાનઃ દ્વે રૂપે કૃણુતે) પ્રકાશિત બનીને જે રૂપ બનાવે છે. હે આદિત્ય ! (કેતુમાન્ ઉચ્યન્ વિશ્વા રજાંસિ સહમાનઃ) કિરણોથી યુક્ત બનીને ઉદયને પ્રાપ્ત કરનારો સર્વ લોકોને છતાંનારો તું (પ્રવતઃ વિભાસિ) કિંચ્ચ સ્થાનથી પ્રકાશે છે. (૨૮)

હે મૂર્ધ ! હે આદિત્ય ! (વદ્ મહાન્ અંસિ) તું સર્વથી મોટો છે. (તે મહતઃ મહિમા મહાન્) તારા જેવા મહાન દેવનો મહિમા ઘણો મોટો છે. (૨૯) (નં. ૮૧૦૧૧૧; વા. ૫૪૫. ૩૩૨૬; અથર્વ. ૨૦૧૫૮૩)

પ્રકાશમાન્ સૂર્યં ધુલોકમાં આરૂઢ થઈને પૃથ્વીથી પોતાના સ્થાનમાં પહોંચે છે, અને પૃથ્વી તેનો ઉદય થાય છે. આ પ્રમાણે તે અન્ય દેવોનો અધિપતિ થયો છે. (૨૫)

સર્વ પ્રાણીઓને રૂપ આપનારો સૂર્ય છે, તેનું મુખ સર્વત્ર છે, તે જ પ્રમાણે હાથ અને ભૂમ્બો પણ સર્વત્ર છે, તે પોતાના હાથરૂંડ સર્વત્ર પોષણ કરે છે. તે એક જ દેવ પૃથ્વીથી ધુલોક સુધીના સર્વ પદાર્થમાત્રને ઉત્પન્ન કરે છે. (૨૬)

આ એક પગ વાળો દેવોના છતાં અનેક પગવાળાઓથી આગળ વધી ગયો છે. જીવન અનેક પગવાળા તે એક પગવાળાના આશ્રયે રહે છે. (૨૭)

તે આગસ છેલ્લેનાં લોકોમાં પોતાના કર્તવ્યમાં તત્પર રહે છે. તે પ્રકાશ અને અંધારું ઉત્પન્ન કરે છે, આ કિરણોથી સર્વને પ્રગટિત કરીને કિંચ્ચ સ્થાનમાં વિસરે છે. (૨૮)

સૂર્ય સર્વથી મોટો છે, તેનો મહિમા પણ ઘણો મોટો છે. (૨૯)

ચિત્રં દેવાનાં કેતુરનીકં જ્યોતિષ્માન્પ્રદિશઃ સૂર્યં ઉચ્યન્ ।

દિવાક્રોડતિં દ્યુઘ્નેસ્તમામિ વિશ્વાતારીદુરિતાનિ શુક્રઃ

॥ ૩૪ ॥

ચિત્રં દેવાનામુદગાદનીકં ચક્ષુર્મિત્રસ્ય વરુણસ્પયોઃ ।

આપ્રાત્ દ્યાવાપૃથિવી અન્તરિક્ષં સૂર્યં આત્મા જગતસ્તસ્થુર્પશ્વ

॥ ૩૫ ॥

ઉચ્ચા પતન્તમરુણં સુપર્ણં મધ્યે દિવસ્તરણિં ભ્રાજમાનમ્ ।

પશ્યામ ત્વા સવિતારં યમાદુરજ્ઞં જ્યોતિર્યદવિન્દુદર્શિઃ

॥ ૩૬ ॥

દિવસ્પૃષ્ઠે ધાવમાનં સુપર્ણમદિત્યા પુત્રં નાથકામ ઉર્પ યામિ ભીતઃ ।

સ નઃ સૂર્ય પ્ર તિર દીર્ઘમાયુર્મા રિયામ સુમતૌ તે સ્યામ

॥ ૩૭ ॥

(દેવાના કેતુઃ ચિત્રં અનીકં) દેવાના ધ્વજ વિલસણ મૂળ આધાર ૩૫ (જ્યોતિષ્માન્ સૂર્યઃ પ્રદિશઃ ઉચ્યન્) તેજસ્વી સૂર્ય દિશાઓમા ઉદય પામતા । શુક્ર વિશ્વા દુરિતાનિ તમાસિ દુરને. અતારીત્) શુદ્ધ સૂર્ય સર્વ પાપરૂપ અધકારને પોતાના તેજસ્વી પાર કરે છે, અને (દિવા ક્રોડતિ) દિવસનો પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરે છે. (૩૪) (અર્થ ૨૦૧૦૭૧૩)

(દેવાના ચિત્ર અનીકં, મિત્રસ્ય વરુણસ્ય ઓઘે ચક્ષુઃ) દેવાનુ અદ્ભુત ધારકબળ, મિત્ર, વરુણ અને અગ્નિની આપ (દ્યાવાપૃથિવી અન્તરિક્ષ આપ્રાત્) દુલોક, અંતરિક્ષ અને પૃથ્વીને આપે છે એવો (સૂર્યઃ જગતઃ તસ્થુપઃ ચ આત્મા) સૂર્ય જગત્ અને સ્થાવરનો આત્મા છે. (૩૫) (ઋ ૧૧૧૫૧, પા. ૫૭ ૬૪૨, ૧૩૪૬, અર્થ ૨૦૧૦૭૧૪)

(ઉચ્ચા પતન્ત સુપર્ણ દિવા મધ્યે ભ્રાજમાન તરણિં) ઉચ્ચસ્થાનમાંથી ગમન કરનારા પક્ષીઓ જેવો આકાશના મધ્યભાગમાં તેજસ્વી બનીને તરનારા (યં અજઞ્ઞં જ્યોતિઃ આદુઃ ત સવિતારં ત્વા પશ્યામ) જેને વિશેષ તેજવાળો કહીને સૂચે છે એવો તું સૂર્ય તેને અમે જોઈએ છીએ. (યત્ અગ્નિઃ અવિન્દન્) જેને લોકતા પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૬)

(દિવઃ પૃષ્ઠે ધાવમાન સુપર્ણ અદિત્યા પુત્ર) દુલોકની પીઠ પર દોડનારા પક્ષી જેવા અદિતિના પુત્રને (નાથકામઃ ભીતઃ ઉપયામિ) સ્વામીની ઇચ્છા કરનારા બળશીલ ધઓલો હું ચાલુ ભડકુ છું. હે સૂર્ય ! (સઃ ન દીર્ઘ આયુઃ પ્રતિર) તું અમને દીર્ઘ આયુષ્ય આપ, (તે સુમતૌ સ્યામ મા રિયામ) તારી ઉત્તમ બુદ્ધિથી અમે રહીએ અને અનારા નાથ ન થાઓ. (૩૭)

આ દેવાના આગમનની સૂચના આપે છે, આ વિચિત્ર અદ્ભુત બળથી યુક્ત છે, જ્યારે તે ઉગે છે ત્યારે સર્વ સ્થળોનો અધકાર દૂર કરીને સર્વ ન પ્રકાશ કરે છે (૩૪)

આ છર્ દેવાનું બળ અને સર્વ દેવાની દૃષ્ટિ છે, તે પોતાના પ્રકાશથી વિશ્વને ભરી દે છે, આ સૂર્ય માત્ર કે સર્વ સ્થાવરજગત જગતનો આત્મા જ છે. (૩૫)

આ સ્ત્રીપ્રાપ્તિ પક્ષીની જેમ આકાશમાં તરે છે, તેનું વિદ્યમાન તેજ છે જે આપણે જોઈએ છીએ, જે આ તેજનો સીકાર કરતા છ-એ તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે (૩૬)

આકાશના પૃથ્વિ બળ પર દોડનારા પક્ષીની જેમ આ સૂર્ય છે તે દુઃખોથી પીડાયેલો, બળશીલ અને તેની પ્રાર્થના કરી છુ કે તે અમને દીર્ઘ આયુષ્ય આપે અને અમને સુદૃષ્ટિત રાખે. (૩૭)

[illegible][illegible][illegible]

1. 1981-82 2. 1982-83 3. 1983-84 4. 1984-85 5. 1985-86 6. 1986-87 7. 1987-88 8. 1988-89 9. 1989-90 10. 1990-91 11. 1991-92 12. 1992-93 13. 1993-94 14. 1994-95 15. 1995-96 16. 1996-97 17. 1997-98 18. 1998-99 19. 1999-00 20. 2000-01 21. 2001-02 22. 2002-03 23. 2003-04 24. 2004-05 25. 2005-06 26. 2006-07 27. 2007-08 28. 2008-09 29. 2009-10 30. 2010-11 31. 2011-12 32. 2012-13 33. 2013-14 34. 2014-15 35. 2015-16 36. 2016-17 37. 2017-18 38. 2018-19 39. 2019-20 40. 2020-21 41. 2021-22 42. 2022-23 43. 2023-24 44. 2024-25 45. 2025-26 46. 2026-27 47. 2027-28 48. 2028-29 49. 2029-30 50. 2030-31 51. 2031-32 52. 2032-33 53. 2033-34 54. 2034-35 55. 2035-36 56. 2036-37 57. 2037-38 58. 2038-39 59. 2039-40 60. 2040-41 61. 2041-42 62. 2042-43 63. 2043-44 64. 2044-45 65. 2045-46 66. 2046-47 67. 2047-48 68. 2048-49 69. 2049-50 70. 2050-51 71. 2051-52 72. 2052-53 73. 2053-54 74. 2054-55 75. 2055-56 76. 2056-57 77. 2057-58 78. 2058-59 79. 2059-60 80. 2060-61 81. 2061-62 82. 2062-63 83. 2063-64 84. 2064-65 85. 2065-66 86. 2066-67 87. 2067-68 88. 2068-69 89. 2069-70 90. 2070-71 91. 2071-72 92. 2072-73 93. 2073-74 94. 2074-75 95. 2075-76 96. 2076-77 97. 2077-78 98. 2078-79 99. 2079-80 100. 2080-81 101. 2081-82 102. 2082-83 103. 2083-84 104. 2084-85 105. 2085-86 106. 2086-87 107. 2087-88 108. 2088-89 109. 2089-90 110. 2090-91 111. 2091-92 112. 2092-93 113. 2093-94 114. 2094-95 115. 2095-96 116. 2096-97 117. 2097-98 118. 2098-99 119. 2099-00 120. 2100-01 121. 2101-02 122. 2102-03 123. 2103-04 124. 2104-05 125. 2105-06 126. 2106-07 127. 2107-08 128. 2108-09 129. 2109-10 130. 2110-11 131. 2111-12 132. 2112-13 133. 2113-14 134. 2114-15 135. 2115-16 136. 2116-17 137. 2117-18 138. 2118-19 139. 2119-20 140. 2120-21 141. 2121-22 142. 2122-23 143. 2123-24 144. 2124-25 145. 2125-26 146. 2126-27 147. 2127-28 148. 2128-29 149. 2129-30 150. 2130-31 151. 2131-32 152. 2132-33 153. 2133-34 154. 2134-35 155. 2135-36 156. 2136-37 157. 2137-38 158. 2138-39 159. 2139-40 160. 2140-41 161. 2141-42 162. 2142-43 163. 2143-44 164. 2144-45 165. 2145-46 166. 2146-47 167. 2147-48 168. 2148-49 169. 2149-50 170. 2150-51 171. 2151-52 172. 2152-53 173. 2153-54 174. 2154-55 175. 2155-56 176. 2156-57 177. 2157-58 178. 2158-59 179. 2159-60 180. 2160-61 181. 2161-62 182. 2162-63 183. 2163-64 184. 2164-65 185. 2165-66 186. 2166-67 187. 2167-68 188. 2168-69 189. 2169-70 190. 2170-71 191. 2171-72 192. 2172-73 193. 2173-74 194. 2174-75 195. 2175-76 196. 2176-77 197. 2177-78 198. 2178-79 199. 2179-80 200. 2180-81 201. 2181-82 202. 2182-83 203. 2183-84 204. 2184-85 205. 2185-86 206. 2186-87 207. 2187-88 208. 2188-89 209. 2189-90 210. 2190-91 211. 2191-92 212. 2192-93 213. 2193-94 214. 2194-95 215. 2195-96 216. 2196-97 217. 2197-98 218. 2198-99 219. 2199-00 220. 2200-01 221. 2201-02 222. 2202-03 223. 2203-04 224. 2204-05 225. 2205-06 226. 2206-07 227. 2207-08 228. 2208-09 229. 2209-10 230. 2210-11 231. 2211-12 232. 2212-13 233. 2213-14 234. 2214-15 235. 2215-16 236. 2216-17 237. 2217-18 238. 2218-19 239. 2219-20 240. 2220-21 241. 2221-22 242. 2222-23 243. 2223-24 244. 2224-25 245. 2225-26 246. 2226-27 247. 2227-28 248. 2228-29 249. 2229-30 250. 2230-31 251. 2231-32 252. 2232-33 253. 2233-34 254. 2234-35 255. 2235-36 256. 2236-37 257. 2237-38 258. 2238-39 259. 2239-40 260. 2240-41 261. 2241-42 262. 2242-43 263. 2243-44 264. 2244-45 265. 2245-46 266. 2246-47 267. 2247-48 268. 2248-49 269. 2249-50 270. 2250-51 271. 2251-52 272. 2252-53 273. 2253-54 274. 2254-55 275. 2255-56 276. 2256-57 277. 2257-58 278. 2258-59 279. 2259-60 280. 2260-61 281. 2261-62 282. 2262-63 283. 2263-64 284. 2264-65 285. 2265-66 286. 2266-67 287. 2267-68 288. 2268-69 289. 2269-70 290. 2270-71 291. 2271-72 292. 2272-73 293. 2273-74 294. 2274-75 295. 2275-76 296. 2276-77 297. 2277-78 298. 2278-79 299. 2279-80 300. 2280-81 301. 2281-82 302. 2282-83 303. 2283-84 304. 2284-85 305. 2285-86 306. 2286-87 307. 2287-88 308. 2288-89 309. 2289-90 310. 2290-91 311. 2291-92 312. 2292-93 313. 2293-94 314. 2294-95 315. 2295-96 316. 2296-97 317. 2297-98 318. 2298-99 319. 2299-00 320. 2300-01 321. 2301-02 322. 2302-03 323. 2303-04

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10) (11) (12) (13) (14) (15) (16) (17) (18) (19) (20) (21) (22) (23) (24) (25) (26) (27) (28) (29) (30) (31) (32) (33) (34) (35) (36) (37) (38) (39) (40) (41) (42) (43) (44) (45) (46) (47) (48) (49) (50) (51) (52) (53) (54) (55) (56) (57) (58) (59) (60) (61) (62) (63) (64) (65) (66) (67) (68) (69) (70) (71) (72) (73) (74) (75) (76) (77) (78) (79) (80) (81) (82) (83) (84) (85) (86) (87) (88) (89) (90) (91) (92) (93) (94) (95) (96) (97) (98) (99) (100)

[illegible][illegible]

(४२ : प्रत्यक्ष चरित्रावली तथा पत्राः अन्तर्गता विवरणां) इत्यादि ।

॥ ४२ ॥ विवाहिकव्ययसहितं वादमात्रं यत्नतः लोकात्मने यद्विभक्तिं

၁။ အောက်ပါ အချက်များကို စစ်ဆေးရန် အောက်ပါ အချက်များကို စစ်ဆေးရန်

॥ ४१ ॥

सर्वं हिंसाः सर्वव्ययं हिंसाः सर्वव्ययं हिंसाः ।

॥ ४० ॥

सुविता लोका अमवर्तिनाऽवर्तिवम् ।

॥ ३५ ॥

शक्तिः कालो अमरवदोहितोऽयं प्रजापतिः ।

॥ ३६ ॥

सहस्राब्दं विधानवत् पृष्टुं दुर्लभम् एतैः स्वर्गम् ।

અન્યન્યદેતિ પર્યન્યદસ્યતેઽહોરાત્રામ્યાં મહિષઃ કલ્પમાનઃ ।

સૂર્યં વયં રજસિ ક્ષિયન્તં ગાતુવિદં હવામહે નાર્ધમાનાઃ

॥ ૪૩ ॥

પૃથિવીપ્રો મહિષો નાર્ધમાનસ્ય ગાતુરદ્વચક્ષુઃ પરિ વિશ્વં વમૂવ ।

વિશ્વં સંપશ્યન્સુવિદત્રો યજન્નરંદ્રં ઝૃણોતુ યદહં વ્રવીમિ

॥ ૪૪ ॥

પર્યસ્ય મહિમા પૃથિવીં સમુદ્રં જ્યોતિષા વિભ્રાજન્પરિ યામન્તરિક્ષમ્ ।

સર્વં સંપશ્યન્સુવિદત્રો યજન્નરંદ્રં ઝૃણોતુ યદહં વ્રવીમિ

॥ ૪૫ ॥

અવોઽગ્નિઃ સમિધા જનાનાં પ્રતિ ધેનુર્મિવાયતીમુપાસમ્ ।

યદ્વાં હવ પ્ર વયામુઽગ્નિહાનાઃ પ્ર ભાનવઃ સિષ્તે નાકમચ્છં

॥ ૪૬ ॥

(અહોરાત્રામ્યાં કલ્પમાનઃ મહિષઃ) દિવસે અને રાત્રે સમર્થ બનતો આ સૂર્ય (અન્યત્ અમિ પતિ અન્યત્ અમિ અસ્યતે) એક ભાગ સામે થાય છે અને બીજો ભાગ બીજી તરફ ફેંકાઈ જાય છે. (વયં નાર્ધમાનાઃ ગાતુવિદં રજસિ ક્ષિયન્તં સૂર્યં હવામહે) અમે બધા વસ્ત બનીને માર્ગદર્શક અને અંતરિક્ષમાં નિવાસ કરનારા સૂર્યની સ્તુતિ કરીએ છીએ. (૪૩)

(મહિષઃ પૃથિવી પ્રઃ) બળવાન પૃથ્વીને પૂર્ણ કરનારો (નાર્ધમાનસ્યઃ ગાતુઃ અદ્વચક્ષુઃ વિશ્વં પરિ-વમૂવ) દુઃખી મનુષ્યનો માર્ગદર્શક, જેની આંખ બંધ થઈ નથી એવો સૂર્ય વિશ્વ પર છે. આ (વિશ્વં સંપશ્યન્ સુવિદત્રઃ યજન્નરંદ્રં) સર્વ વિશ્વને જોનારો જ્ઞાની યાજ્ઞક (હવં ઝૃણોતિ યત્ અહં વ્રવીમિ) જે હું કહું છું તે તે સાંભળે. (૪૪)

(અસ્ય મહિમા પૃથિવીં સમુદ્રં પરિ) તેનો મહિમા પૃથ્વી અને સમુદ્રની આરે તરફ ફેલાયેલો છે. (જ્યોતિષા વિભ્રાજન્ યાં અન્તરિક્ષં પરિ) તેજી પ્રકાશતો ઘુલોક અને અંતરિક્ષમાં આરે તરફ ફેલાયેલો છે. (સર્વં સંપશ્યન્) સર્વને જોતો આ જ્ઞાની યાજ્ઞક આ સાંભળે કે જે હું કહું છું. (૪૫)

(જનાનાં સમિધા અગ્નિઃ પ્રતિ અવોઽગ્નિ) મનુષ્યોની સમિધાઓથી અગ્નિ બગી ઉઠયો છે. (ઘેનું હવ ઉપસાં આયતિં) ગાય જેવી ઉંચા તેના આવવાને સમયે બગે છે. (વયાં પ્ર યજ્ઞિહાનાઃ યદ્વાં હવ) શાખાઓને ઉપર ફેંકનારા વૃક્ષોની માફક (ભાનવઃ નાકં અચ્છં પ્ર સિષ્તે) કિરણો સ્વર્ગમાંથી તરફ પહોંચે છે. (૪૬) [૧૧]

આજસ છોડીને સમર્થ અને તેજસ્વી આ સર્વ સર્વથી ઉંચા સ્થાન પર આરૂઢ થાય છે, અંધકાર અને પ્રકાશ એનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યાં સુધી લોકો છે ત્યાં સુધી તેનો પ્રકાશ ફેલાય છે. (૪૨)

આ સૂર્ય દિવસ અને રાત્રે જતાવે છે, જે સમયે પૃથ્વીના જે ભાગ સામે તે હોય છે ત્યાં દિવસ હોય છે અને બીજા ભાગમાં રાત્રી હોય છે. આ અંતરિક્ષલોકમાં વિરાજમાન તેજસ્વી સૂર્યની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. તે અમરા માર્ગદર્શક બને. (૪૩)

આ સૂર્ય સામર્થ્યશાળી છે, દુઃખી મનુષ્યને તે સુખનો માર્ગ બતાવે છે, સર્વ વિશ્વપર તેની પ્રભુતા છે, આ વર્ણન તે સાંભળે. (૪૪)

તેનો મહિમા પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને ઘુલોકમાં ફેલાયેલો છે. (૪૫)

જનતાએ જે સમિધાઓ હોખી હતી તેનાથી આ અગ્નિ પ્રદિપ્ત થયો છે. જેવી રીતે પ્રાતાઃકાળે ગાય જાગે છે તેવી રીતે આ અગ્નિ જાગી ઉઠયો છે. જેવી રીતે વૃક્ષો પોતાની શાખાઓને આકાશમાં ફેલાવે છે તેવી જ રીતે અગ્નિની જ્વાળાઓ સીધી ઉપર જાય છે અને પ્રકાશને ફેલાવે છે. (૪૬)

યસ્મિન્વિરાદ પરમેષ્ઠી પ્રજાપતિરગ્નિર્વેશ્વાનરઃ સહ પદ્મત્યા શ્રિતઃ ।

યઃ પરસ્ય પ્રાણં પરમસ્ય તેજં આવુદે ।

તસ્ય દેવસ્ય કુદ્ધસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાસં બ્રાહ્મણં જિનાતિ ।

ઉદ્વેપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ વ્રહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુશ્ચ પાશાન્ ॥ ૫ ॥

યાસ્મિન્પદ્મૃર્વીઃ પશ્ચ દિશો અધિ શ્રિતાશ્વતસ્ર આપો યજ્ઞસ્ય ત્રયોઽક્ષરાઃ ।

યો અન્તરા રોદસી કુદ્ધશ્ચક્ષુપૈક્ષત ।

તસ્ય દેવસ્ય કુદ્ધસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાસં બ્રાહ્મણં જિનાતિ ।

ઉદ્વેપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ વ્રહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુશ્ચ પાશાન્ ॥ ૬ ॥

યો અજ્ઞાદો અજપતિર્વમૂવ બ્રહ્મણસ્પતિરુત યઃ ।

મૂતો મવિપ્યન્દ્રવનસ્ય યસ્પતિઃ ।

તસ્ય દેવસ્ય કુદ્ધસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાસં બ્રાહ્મણં જિનાતિ ।

ઉદ્વેપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ વ્રહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુશ્ચ પાશાન્ ॥ ૭ ॥

અજ્ઞોરાગ્નૈર્વિમિતં ત્રિંશદ્ભંગં ત્રયોદશં માસં યો નિર્મિમીતે ।

તસ્ય દેવસ્ય કુદ્ધસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાસં બ્રાહ્મણં જિનાતિ ।

ઉદ્વેપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ વ્રહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુશ્ચ પાશાન્ ॥ ૮ ॥

(યઃ પ્રાણેન ઘાવાપૃથિવી તર્પયતિ) જે પ્રાણથી ઘુલોક અને ભૂલોકને તૃપ્ત કરે છે અને (યઃ અપાનેન સમુદ્રસ્ય જઠરં પિપતિ) જે અપાનથી સમુદ્રનું પેટ પૂર્ણ કરે છે. ॥૭॥ (યસ્મિન્) જેનામાં વિરાદ, પરમેષ્ઠી, પ્રજાપતિ, અગ્નિ, વૈશ્વાનર (સહ પદ્મત્યા શ્રિતઃ) એક પક્તિમાં આશ્રય લઈને રહેલા છે. ॥૭॥ (૪-૫)

(યસ્મિન્ પદ્મૃર્વીઃ પશ્ચ દિશઃ અધિશ્રિતાઃ) જેનામાં છ તથા પાંચ એટલી દિશાઓ આશ્રિત થયેલી છે તથા જેનામાં (ચતસ્રઃ આપઃ યજ્ઞસ્ય ત્રયઃ અક્ષરાઃ) ચાર પ્રકારના જળ અને યજ્ઞના ત્રણ અક્ષર છે. (યઃ અન્તરા કુદ્ધઃ ચક્ષુપા રોદસી પૈક્ષત) જે અંદરથી કુદ્ધ થઈને ચક્ષુથી ઘુલોક અને ભૂલોકને જુએ છે. ॥૭॥ (૬)

(યઃ અજ્ઞાદઃ અજપતિઃ ઉત યઃ બ્રહ્મણસ્પતિઃ વમૂવ) જે અજ્ઞાતક્ષક અજનો સ્વામી અને જ્ઞાનો સ્વામી બન્યો છે. તેમજ (યઃ મુવનસ્ય પતિઃ મૂતઃ મવિપ્યત) જે જગતનો સ્વામી હતો અને હુટુ રહેશે. ॥૭॥ (યઃ અજ્ઞોરાગ્નૈઃ વિમિતં ત્રિંશદ્ ભંગં) જે દિવસ અને રાત્રીનો એક એવા ત્રીસ દિવસના બનેલા મહિના એવા (ત્રયોદશં માસં યઃ નિર્મિમીતે) તેર મહિના જે નિર્માણ કરે છે. (૭-૮)

જેના પ્રેરણાથી વાયુ અને જળ પ્રમાદ ચાલી રહ્યા છે, જે સર્વને મારે છે અથવા જીવિત કરે છે, જેની જીવનચક્રિત થી સર્વ પ્રાણિમાન જીવિત રહે છે, જે પ્રાણથી ઘાવાપૃથિવીને તૃપ્ત કરીને અપાનથી સમુદ્રને પરિપૂર્ણ કરે છે, જેનામાં અગ્નિ અને સર્વ દેવા પક્તિમાં રહે છે. (૨-૫)

સ વરુણઃ સાયમગ્નિર્ભવતિ સ મિત્રો ભવતિ પ્રાતરુદ્યન્ ।
સ સવિતા મૃત્વાન્તરિક્ષેણ યાતિ સ ઇન્દ્રો મૃત્વા તપતિ મધ્યતો વિવમ્ ।
તસ્ય દેવસ્ય કુન્દ્રસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાસં વ્રાહ્મણં જિનાતિ ।
ઉદ્વેપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ વ્રાહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુચ્ચ પાશાન્ ॥ ૧૩ ॥
સહસ્રાહ્યં વિયંતાવસ્ય પક્ષૌ હરંહંસસ્ય પતતઃ સ્વર્ગમ્ ।
સ દેવાન્તર્વાનુરંસ્યુપદદ્ય સંપશ્યંન્યાતિ મુવંનાનિ વિશ્વાં ।
તસ્ય દેવસ્ય કુન્દ્રસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાસં વ્રાહ્મણં જિનાતિ ।
ઉદ્વેપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ વ્રાહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુચ્ચ પાશાન્ ॥ ૧૪ ॥
અયં સ દેવો અપ્સ્વૈન્તાઃ સહસ્રમૂલઃ પુરુશાકો અત્રિઃ ।
ય इदं विश्वं મુવંનં જજાન ।
તસ્ય દેવસ્ય કુન્દ્રસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાસં વ્રાહ્મણં જિનાતિ ।
ઉદ્વેપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ વ્રાહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુચ્ચ પાશાન્ ॥ ૧૫ ॥
શુક્રં વંહન્તિ હરંયો રઘુપ્યદો દેવં દિવિ વર્ચસા ભ્રાજમાનમ્ ।
યસ્યોર્ધ્વા દિયં તન્વૈસ્તપન્ત્યર્વાદ્ સુવર્ણૈઃ પટૈર્વિ માંતિ ।
તસ્ય દેવસ્ય કુન્દ્રસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાસં વ્રાહ્મણં જિનાતિ ।
ઉદ્વેપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ વ્રાહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુચ્ચ પાશાન્ ॥ ૧૬ ॥

(સઃ વરુણઃ સાયં અગ્નિઃ ભવતિ) તે વરુણ છે પરંતુ તે સાયંકાળે અગ્નિ બને છે. (સઃ પ્રાતઃ ઉદ્યન્ મિત્રઃ ભવતિ) તે પ્રભાતે ઉદ્યને સમયે મિત્ર કહેવાય છે. (સઃ સવિતા મૃત્વા અન્તરિક્ષેણ યાતિ) તે સવિતા બનીને અંતરિક્ષમાં સંચાર કરે છે. (સઃ ઇન્દ્રો મૃત્વા મધ્યતઃ વિવં તપતિ) તે ઇન્દ્ર બનીને ધુલોકમાં મધ્યમાં તપે છે. ॥૧૩॥ (૧૩)

(હરેઃ હંસસ્ય સહસ્રાહ્યં સ્વર્ગ પતતઃ) હરણુશીલ હંસની જેમ ગતિશીલ, હલતર દિવસના માર્ગ પર સ્થિત ધુલોક પર ચાલનારા આ સૂર્યની બન્ને બાજુ કિરણો ફેલાએલાં છે. (સઃ સર્વાન્ ઉપસિ ઉપદદ્ય) તે સર્વ દેવોને પોતાની છાતી પર ધારણ કરતો કરતો (વિશ્વા મુવંનાનિ સં પશ્યન્ યાતિ) સર્વ બુવનોને બોલો બોલો આવે છે. (૧૪) (અથર્વ. ૧૦૮૧૯; ૧૩૨૧૩૮)

(યઃ इदं विश्वं મુવંનં જજાન) જેણે આ સર્વ જગત્ નિર્માણ કર્યું. (અયં સઃ દેવઃ સહસ્રમૂલઃ પુરુશાશ્વઃ અત્રિઃ અપ્સુ અન્તઃ) તે તે જ દેવ છે જેનાં હબારે મૂળિયા અને ડાળીઓ છે અને જે સર્વનો બક્ષક છે, તે જળમાં રહે છે. ॥૧૫॥ (૧૫)

પૃથક અને રચન્તર માન તેમજ આજળ અને પાછળ આવે છે, આ બન્ને યજ્ઞના પ્રજાળ વક્ષ છે, તેમનું ગાન થાય પછીજ સૂર્યદેવ ઉગે છે. તે જ વરુણ, અગ્નિ, મિત્ર, સવિતા અને ઇન્દ્ર જેમ ક્રમશઃ સંજ, સવારે, બીજે પહોરે અને મધ્યદિવસે કહેવાય છે. આ તેજસ્વી સૂર્યનાં કિરણો દબાર દિવસો સુધી પ્રસાર કરતાં ચારે તરફ દૂર સુધી ગય છે, તે જ સર્વ દેવોનો આધાર છે, તે સર્વનું નિરીક્ષણ કરતો કરતો ચાલે છે. જેણે આ જગત્ નિર્માણ કર્યું છે તે દેવ આ જ છે, જેનાં મૂળિયા અને ડાળીઓ દબારોની સંખ્યામાં છે, તે જળમાં વિશાળમાન છે. (૧૧-૧૫)

[illegible]

(26)

(१५५)

(୧୯-୬୯) ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ପ୍ରଭାତ ପ୍ରଭାତ

[illegible]

॥ ०६ ॥

सप्तमहं नन्वि प्रविष्टोऽहं सर्वं अनागिष्यमसुतेत्य गमं ।
नत्य वेत्यथ कृत्स्नोत्पन्नानि य एवं विद्वत्सं ब्राह्मणं विनाति ।

॥ ६४ ॥

अनप्य नर्यं मनसा विमानः सदा विराः परा मातृर्या ।
नरप ह्यवप कुरुतेनराणि य एवं विरसि माश्रित विनाति ।

अथवा युक्ता धर्मोपपादकः प्रतापवान् ज्ञानवान् ।

॥ २ ॥

[illegible]

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ७१ ॥

यद्वैकं यथावत्तथा विधीतम् ।
तस्यैवैकं किञ्चिदप्युदात्तम् । य एवं विद्वान् भवति ।

[illegible]

નિમ્નુચંસ્તિસ્રો વ્યુપોં હ તિસ્રઃસ્ત્રીણિ રજાંસિ દિવોં અઙ્ગ તિસ્રઃ ।

વિદ્યા તેં અગ્રે ત્રેધા જનિત્રં ત્રેધા દેવાનાં જનિમાનિ વિદ્ય ।

તસ્ય દેવસ્ય કુદ્ધસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાંસં બ્રાહ્મણં જિનાતિં ।

ઉદ્વૈપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ બ્રહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુચ્ચ પાશાન્

॥ ૨૧ ॥

વિ ય ઔર્ણોત્પૃથિવીં જાયમાન્ આ સમુદ્રમર્ધદાદુન્તરિક્ષે ।

તસ્ય દેવસ્ય કુદ્ધસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાંસં બ્રાહ્મણં જિનાતિં ।

ઉદ્વૈપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ બ્રહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુચ્ચ પાશાન્ ।

॥ ૨૨ ॥

ત્વમગ્રે ક્રતુભિઃ કેતુર્મિહિતોઽર્કઃ સમિન્દ્વ ઉર્વોચથા કિવિ ।

કિમભ્યાર્ચિન્મરુતઃ પૃથિમાતરો યદ્રોહિતમર્જનયન્ત દેવાઃ ।

તસ્ય દેવસ્ય કુદ્ધસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાંસં બ્રાહ્મણં જિનાતિં ।

ઉદ્વૈપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ બ્રહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુચ્ચ પાશાન્ ।

॥ ૨૩ ॥

ય આત્મદા વલુદા યસ્ય વિશ્વે ઉપાસંતે પ્રશિપં યસ્ય દેવાઃ ।

યોઽસ્યેશે દ્વિપદો યશ્ચતુષ્પદઃ ॥

તસ્ય દેવસ્ય કુદ્ધસ્યૈતદાગો ય एवं વિદ્વાંસં બ્રાહ્મણં જિનાતિં ।

ઉદ્વૈપય રોહિત પ્ર ક્ષિણીહિ બ્રહ્મજ્યસ્ય પ્રતિ મુચ્ચ પાશાન્

॥ ૨૪ ॥

(સમ્યજ્ઞં તન્તું સર્વાઃ પ્રદિશઃ મનુ) આ સીધા યજ્ઞના સૂત્રને સર્વ દિશાઓની અનુસાર (ગાયત્ર્યપં અંતઃ અમૃતસ્ય ગર્ભે) ગાયત્રીની અંદર અમૃતના ગર્ભમાં જુએ છે. ॥૧૦॥ (૨૦)

(તિસ્રઃ નિસ્સ્વઃ તિસ્રઃ ન્યુપઃ) ત્રણ અસ્ત અને ત્રણ ઉદયકાળ છે, હે (અંગ) પ્રિય ! (ત્રીણી રજાંસિ તિસ્રઃ દિવઃ) ત્રણ અંતરિક્ષ અને છત્ર ધુલોક છે, હે અગ્નિ ! (તે ત્રેધા જનિત્રં વિદ્ય) તારા ત્રણ પ્રકારના જન્મ અને જાણીએ છીએ. તથા (દેવાનાં ત્રેધા જનિમાનિ વિદ્ય) દેવાના ત્રણ જન્મ અને જાણીએ છીએ. ॥૧૦॥ (યઃ જાયમાનઃ પૃથિવીં વિ ઔર્ણોત્) જે જન્મતાની સાથે જ પૃથ્વીને આચ્છાદિત કરે છે. (અન્તરિક્ષે સમુદ્રં આ અદધાત) અંતરિક્ષમાં સમુદ્રને પારણ કરે છે. ॥૧૦॥ (૨૧-૨૨)

હે અગ્નિ ! (ત્વં ક્રતુભિઃ, અર્કઃ ક્રતુભિઃ હિતઃ) તું યજ્ઞથા અને સૂર્ય કિરણોથી યુક્ત છે, તું ' સમિન્દ્વઃ દિવિ ઉત્ત્ અરોચયા) પ્રદીપ્ત થઈને ધુલોકમાં પ્રકાશે છે (મરુતઃ પૃથિમાતરઃ કિં અભ્યાર્ચન્) ભૂમિને માતા માનનારો મરૂત તેની અર્ચના કરવા માંડે કે (યત્ દેવાઃ રોહિતં અર્જનયન્ત) જે સમયે દેવોએ સૂર્યને પ્રગટ કર્યા. ॥૧૦॥ (૨૩)

તેજવી સૂર્યને ધુલોકમાં કિરણો પ્રકાશિત કરે છે, તેના ઉપરના કિરણો ધુલોકને પ્રકાશિત કરે છે અને આ તરફના કિરણો ના બાજુ પ્રકાશ આપે છે. એક યજ્ઞવાળા રથને સાત કિરણો પ્રકાશિત કરે છે, એકજ કિરણના તે સાત ભાગ છે. તેનું ચક્ર અજર અમર છે અને તેના આધારે સર્વ જુઓ રહે છે, તે સર્વ દેવોનો અને જુદિઓનો ઉપાદક અને પાલક છે. આ પ્રયંત્ર અગ્નિ છે અને આદ્ય પ્રકારનો બનીને પ્રકાશે છે, તેનાથી યજ્ઞનું અર્ચન ચક્ર ફેલાવ્યું છે, તે અન્તરિક્ષમાં રહિને સર્વ પ્રકાશિત થાય છે. આ યજ્ઞતનું સર્વ દિશાઓમાં ફેલાયેલો છે, તે ગાયત્રીના અમૃતના કેન્દ્રમાં રહેલો છે. (૧૬-૨૦)

અધ્યાત્મમ્

(શ્રવિઃ- વ્રહ્મા । દેવતા- અધ્યાત્મમ્ રોહિતાદિત્યદેવતમ્)

કાંડ ૧૩, સૂકત ૪

સ એતિ સવિતા સ્વર્દિવસ્પૃષ્ઠે સ્વચાકશત્	॥ ૧ ॥
રુદિમભિર્નમ આમૃતં મહેન્દ્ર ઇત્યાવૃતઃ	॥ ૨ ॥
સ ધાતા સ વિધર્તા સ ઘાયુર્નમ ઊચ્છ્રિતમ્ । રુદિમં	॥ ૩ ॥
સોડિયમા સ વર્કણઃ સ રુદ્રઃ સ મંહાદેવઃ । રુદિમં	॥ ૪ ॥
સો અગ્નિઃ સ ઊ સૂર્યઃ સ ડં એવ મંહાયમઃ । રુદિમં	॥ ૫ ॥
તં વૃત્સા ડપં તિષ્ઠન્ત્યેકશીર્ષાણો યુતા દશ । રુદિમં	॥ ૬ ॥
પૃથ્વાત્પ્રાશ્ચ આ તન્વન્તિ યદુદેતિ વિ ભાસતિ । રુદિમં	॥ ૭ ॥
તસ્યૈપ મારુતો ગુણઃ સ એતિ શિક્ષ્યાકૃતઃ	॥ ૮ ॥
રુદિમભિર્નમ આમૃતં મહેન્દ્ર ઇત્યાવૃતઃ	॥ ૯ ॥
તસ્યૈમે નવ કોશા વિષ્ટમ્મા નવધા હિતાઃ	॥ ૧૦ ॥
સ પ્રજામ્યો વિ પંશ્યતિ યજ્ઞ પ્રાણતિ યચ્ચ ન	॥ ૧૧ ॥
તમિદં નિર્ગતં સહઃ સ એપ એકં એકૃદ્દેકં એવ	॥ ૧૨ ॥
એતે અસ્મિન્દેવા એકૃદ્વૃતો ભવન્તિ	॥ ૧૩ ॥

અર્થ- [૧] (સ્વઃ સવિતા દિવઃ સ્પૃષ્ઠે અવચાકશત્ સઃ એતિ) તે સૂર્ય ઘુલોકના પૃષ્ઠભાગ પર પ્રકાશે છે અને પોતાના તેજને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧) તેણે પોતાના (રુદિમભિઃ નમઃ આમૃતં) કિરણોથી આકાશને બરપૂર કરી દીધું. આ (મહેન્દ્રઃ આવૃતઃ એતિ) મહા ઇન્દ્ર તેજથી આવૃત થઇને ચાલે છે. (૨) (સ ધાતા) તે ધાતા વિધાતા અને તેજ (વાયુઃ) વાયુ છે જેણે (નમઃ ઊચ્છ્રિતં) આકાશ ઊંચું બનાવ્યું છે. (૩)

તે અર્થમા, વરુણ, ઇન્દ્ર અને મહાદેવ છે. (૪) તે અગ્નિ, સૂર્ય અને મહાયમ પણ તેજ છે. (૫) (તં એક શીર્ષાણઃ દશ વૃત્સાઃ યુતાઃ ઉપતિષ્ઠન્તિ) તેની સાથે એક માથાવાળા દશ વાછરડા લેગાં મળીને રહે છે. (૬)

(પૃથ્વાત્ પ્રાશ્ચ આ તન્વન્તિ) પાછળથી પૂર્વ દિશામાં તેજ ફેલાય છે. (યત્ ઉદેતિ વિભાસતિ) જે ઉદય પાને છે અને પ્રકાશ આપે છે. (૭)

(તસ્ય સ એપ મારુતઃ ગુણઃ શિક્ષ્યાકૃતઃ એતિ) તેની સાથે આ વાયુગણ ગાળિયામાં પકડેલાની માફક ચાલે છે. (૮) તેણે કિરણોથી આકાશ વ્યાપી દીધું છે. આ મહાઇન્દ્ર તેજથી આવૃત બનીને ચાલે છે. (૯) (તસ્ય ઇમે નવ કોશા વિષ્ટમ્મા નવધા હિતાઃ) તેના આ નવ કોષ વિવિધ રૂપમાં નવ પ્રકારે રાખેલા છે. (૧૦)

તસ્યેમે સર્વે યાતવ ઉપ પ્રશિપ્માસતે

॥ ૨૭ ॥

તસ્યામૂ સર્વા નક્ષત્રા વશે ચન્દ્રમસા સહ

॥ ૨૮ ॥

[૭]

સ વા અહ્નોઽજાયત તસ્માદહરંજાયત

॥ ૨૯ ॥

સ વૈ રાજ્યાં અજાયત તસ્માદ્રાત્રિરજાયત

॥ ૩૦ ॥

સ વા અન્તરિક્ષાદજાયત તસ્માદુન્તરિક્ષમજાયત

॥ ૩૧ ॥

સ વૈ વાયોરંજાયત તસ્માદ્વાયુરંજાયત

॥ ૩૨ ॥

સ વૈ દિવોઽજાયત તસ્માદ્ દ્યૌરધ્યંજાયત

॥ ૩૩ ॥

સ વૈ વિગ્મ્યોઽજાયત તસ્માદિશોઽજાયન્ત

॥ ૩૪ ॥

સ વૈ ભૂમેરંજાયત તસ્માદ્ભૂમિરંજાયત

॥ ૩૫ ॥

સ વા અગ્નેરંજાયત તસ્માદ્વૈશિરંજાયત

॥ ૩૬ ॥

સ વા અગ્નોઽજાયત તસ્માદ્વાયોઽજાયન્ત

॥ ૩૭ ॥

સ વા ક્ષુરમ્યોઽજાયત તસ્માદ્દ્યૌઽજાયન્ત

॥ ૩૮ ॥

સ વૈ યજ્ઞાદંજાયત તસ્માદ્યજ્ઞોઽજાયત

॥ ૩૯ ॥

સ યજ્ઞસ્તસ્ય યજ્ઞઃ સ યજ્ઞસ્ય શિરસ્ક્રૂતમ્

॥ ૪૦ ॥

સ સ્તનયતિ સ વિ દ્યૌતતે સ ઉ અશ્માનમસ્યતિ

॥ ૪૧ ॥

પાપાયં વા મદ્રાયં વા પુરુષાયાસુરાય વા

॥ ૪૨ ॥

યદ્વા કૃણોઽયોષધીર્યદ્વા વર્ષસિ મદ્રયા યદ્વાં જુન્યમર્વીવૃષઃ

॥ ૪૩ ॥

તાવીંસ્તે મઘવન્મહિમોર્વો તે તન્વિઃ શતમ્

॥ ૪૪ ॥

ઉર્વો તે વધ્વે વન્દ્વાનિ યદ્વિ વાસિ ન્યવિદમ્

॥ ૪૫ ॥

તે મૃત્યુ છે, અમૃત છે, તે (અમ્ભવં) મહાન છે અને તે (રક્ષઃ) રક્ષક અથવા રાક્ષસ છે. (૨૫) તે ૩૬ (વસુદેવે વસુવનિઃ નમોવાકે અનુસંહિતઃ વૃષટ્કારઃ) ધનદાનને સમયે ધન પ્રાપ્ત કરનારો છે અને તે નમસ્કાર તથા યજ્ઞમાં ઉત્તમ રીતે ઉચ્ચાસાગ્રેભૌ વપટ્કાર છે. (૨૬) (તસ્ય પ્રશિપં ઇમે સર્વે યાતવઃ ઉપ આસતે) તેની આજ્ઞામાં આ સર્વ રાક્ષસાદિ રહે છે. (૨૭) (તસ્ય વશે અમૂ સર્વા નક્ષત્રા ચન્દ્રમસા સહ) તેના વશમાં આ સર્વ નક્ષત્રો ચંદ્રની સાથે રહે છે. (૨૮) [૭]

[૪] (સઃ વૈ અહઃ, રાજ્યાઃ અન્તરિક્ષાત્, વાયોઃ, દિવઃ, વિગ્મ્યઃ, ભૂમેઃ, અગ્નેઃ, અયમઃ, ક્ષુરમ્યઃ, યજ્ઞાત્ અજાયત્) તે નિશ્ચયપૂર્વક દિવસ, રાત્રી, અંતરિક્ષ, વાયુ, દ્યુ, દિશા, ભૂમિ, અગ્નિ, જળ, ઋત્યા અને યજ્ઞથી બન્યો, તેવી જ રીતે (તસ્માત્ અહઃ, રાત્રિઃ, અન્તરિક્ષ, વાયુઃ, દ્યૌઃ, દિશઃ, ભૂમિઃ, અગ્નિઃ, અપઃ, ક્ષુરઃ, યજ્ઞઃ અજાયત) તેનાથી દિવસ, રાત્રી, અંતરિક્ષ, વાયુ, દ્યુ, દિશા, ભૂમિ, અગ્નિ, જળ, ઋત્યા અને યજ્ઞ થયો. (૨૬-૩૯)

[७६] (५१) (५२) (५३) (५४) (५५) (५६) (५७) (५८) (५९) (६०)

(५७) (५८) (५९) (६०) (६१) (६२) (६३) (६४) (६५) (६६) (६७) (६८) (६९) (७०) (७१) (७२) (७३) (७४) (७५) (७६) (७७) (७८) (७९) (८०) (८१) (८२) (८३) (८४) (८५) (८६) (८७) (८८) (८९) (९०) (९१) (९२) (९३) (९४) (९५) (९६) (९७) (९८) (९९) (१००)

[७७] (५२) (५३) (५४) (५५) (५६) (५७) (५८) (५९) (६०)

(५७) (५८) (५९) (६०) (६१) (६२) (६३) (६४) (६५) (६६) (६७) (६८) (६९) (७०) (७१) (७२) (७३) (७४) (७५) (७६) (७७) (७८) (७९) (८०) (८१) (८२) (८३) (८४) (८५) (८६) (८७) (८८) (८९) (९०) (९१) (९२) (९३) (९४) (९५) (९६) (९७) (९८) (९९) (१००)

॥ ५६ ॥

॥ ५५ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५३ ॥

॥ ५२ ॥

[७]

॥ ५१ ॥

॥ ५० ॥

॥ ४९ ॥

॥ ४८ ॥

॥ ४७ ॥

॥ ४६ ॥

[८]

[૬] (ઉઠઃ પૃથુઃ સુમૂઃ સુવઃ ઇતિ ત્વા વયં ઉપાસ્મહે) મહાન, વિસ્તૃત, ઉત્તમ બનનારા, જ્ઞાનયુક્ત એવો તું તારી અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ॥૦॥ (૫૨)

(પ્રથઃ વરઃ વ્યચઃ લોકઃ ઇતિ ત્વા વયં ઉપાસ્મહે) વિસ્તૃત, યેષ, વ્યાપક અને સ્થાનદાતા એવો તું તારી અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ॥૦॥ (૫૩) (મવદ્મસુ, હદદ્મસુ, આયદ્મસુઃ ઇતિ ત્વા વયં ઉપાસ્મહે) ધનયુક્ત, આ ધનથી યુક્ત, સર્વ ધનોને એકત્ર કરનારા, સર્વ ધનોને પોતાની પાસે રાખનારા છે એમ માનીને અમે તારી ઉપાસના કરીએ છીએ. (૫૪) (પરયત તે નમઃ અસ્તુ) હે દર્શનીય ! તારે માટે અમારા નમસ્કાર હો. (મા પશ્ય) મને જો ! (૫૫) (અન્નાયેન૦) ખાનપાન, યશ, તેજ અને પ્રહ્લવર્ચસ્વથી મને યુક્ત કર. (૫૫) [૨૦]

ભાવાર્થ— આ દેવ ધાતા, વિધાતા, અગ્નિ, વાયુ, ક્ષ, મહાદેવ ઇત્યાદિ છે. બીજા સર્વ દેવતાઓ તેની અંદર સમાએલા છે, તે એકજ છે, એક વગર તે એકજ છે. જે તેને એક રૂપે લુએ છે તે તેજસ્વી, વર્ચસ્વી અને ખાનપાન વગેરે ભોગથી યુક્ત બને છે. તેનાથી સર્વ પદાર્થો બનેલા છે અને સર્વ પદાર્થોમાં તે જ વિદ્યમાન છે. યશ પશુ તેનાથી જ થયો છે અને યશમાં તે જ રહે છે. તે ખરાબ અને સારા બંનેના પાલનને માટે વનસ્પતિઓને બનાવે છે, આ સર્વ તેનો મહિમા છે. તેનાં સેંકડો, હજારો, કરોડો, અગ્ને શરીર છે. તે સર્વ અમર અને મૃત્યુથી પણ મહાન છે. સર્વ શક્તિઓ તેની જ છે, એટલે કે શક્તિઓની ઉપસ્થિતિ તેનામાં છે. આ પ્રભાણેની ઉપાસના તે દેવની પ્રધાએ કરવી ઉચિત છે. (૧-૫૬)

અથર્વવેદના તેરમા કાંડનું મનન

અધ્યાત્મ પ્રકરણ

રોહિત દેવતા

અથર્વવેદના તેરમા કાંડના દેવતા " રોહિત " છે. આ રોહિતનું સ્વરૂપ શું છે ? તેનું પ્રથમ મનન કરવું આવશ્યક છે. અથર્વવેદની સર્વાનુક્રમણીમાં આ દેવતાના વિષયમાં આ પ્રમાણે નિર્દેશ છે.

उद्देहि वाजिन्निवि काण्डं ब्रह्माध्यात्मं रोहित-
दित्यदैवत्यं त्रैष्टुभम् ॥ (અથર્વ. જૂ. સ. ૧૩૧૧)

આ તેરમા કાંડનો દેવતા ' બ્રહ્મ અધ્યાત્મ, રોહિત આદિત્ય ' છે. આ આદિત્ય શબ્દ જ અહીંના આ કાંડના દેવતાનો નિર્ણય કરવામાં સહાયક થઈ શકે છે. આદિત્યનો અર્થ સૂર્ય છે. આ સમગ્ર કાંડનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવાથી જાણ થઈ શકે છે કે આ સૂર્યજ આ કાંડનો પ્રમુખ દેવતા છે, તેનું જ વર્ણન પદ્યારે છે. આ વિષયના સ્વયં મંત્ર લાગ

નીચે પ્રમાણે છે—

રોહિત સૂચી

અનુવ્રતા રોહિણી રોહિતસ્ય । (૧૧૨૨)

इदं सद्यो रोहिणी रौहितस्य । (૧૧૨૩)

" રોહિણી નક્ષત્ર રોહિતનું પર છે અને આ રોહિણી રોહિતને અનુસરે છે. " અહીં આકાશમાં રહેલા રોહિતનું વર્ણન છે, તેથી તે સૂર્યને લગતો જ છે. બીજા સૂક્તના ૨૪ મંત્ર સાક્ષાત્ સૂર્યને લગતા જ છે અને ૨૫ માં મંત્રમાં " આ તપસ્વી રોહિત છુલોક પર ચડે છે. " એમ કહ્યું છે. તેથી અહિં રોહિત શબ્દ પૂર્વે કહેલા સૂર્યને માટે જ છે.

રોહિતઃ કાલો અમવત્ । (૨૧૩૯)

અહીં " રોહિત કાળ અમવા સમય " છે એમ કહ્યું છે. સૂર્યથી સમય બને છે એ વાત તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ જ છે.

અગ્નિ સૂર્ય જ છે, કારણ કે સૂર્યના જ રૂપાંતર થઇને આ અગ્નિ બનેલા છે. તેથી કહ્યું છે કે—

સ પતિ સવિતા૦ । સો યગ્નિ । સ હન્દ્રઃ (૪૧-૫)

“ તે સૂર્ય જ અગ્નિ અને ઇન્દ્ર અર્થાત્ વિદ્યુત છે. ” કારણ કે સૂર્ય જ અન્ય રૂપે અગ્નિ અને વિદ્યુત બન્યો છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પૃથક અગ્નિ જો કે આપણે જોઇએ છીએ તો પણ તે વિભિન્ન હોતાં એક જ સૂર્ય ત્રણ ભૂદાં ભૂદાં રૂપે માં જોવામાં આવે છે.

જ્યારે યુરુકુળમાં આઠ વર્ષનો માળક દાખલ થાય છે ત્યારે સંખ્યા પછી અગ્નિમાં દબન કરવાનો ઉપદેશ તેને કરવામાં આવે છે, તે જ વખતે તે સમજાવવા છે કે તેનો ઉપાસ્ય દેવ અગ્નિ જો તે શ્રદ્ધા તથા ભક્તિથી તેની ઉપાસના કરે છે અને મનમાં વિચાર કરે છે કે યુ આ અગ્નિદેવ સ્વતઃ જ છે ? વિચાર કરતાં કરતાં વર્ષાનુષ્ઠા આકાશ મંડળમાં ચમત્કારી વિજળી તેની નજરે પડે છે ક્યારેક તે વિજળી કોઇ યાદ પર પડે છે અને તે યાદ સળગવા માંડે છે, તે જ વખતે યુરુ તે સિંધને સમભવે છે કે આપણે અગ્નિ આ પ્રમાણે આ વિદ્યુતમાંથી આપણી પૃથ્વીપર ઉત્પન્ન થયો છે. ત્યાર પછી તે વિદ્યુતને મોડો દેવ માને છે, પરન્તુ પાછળથી વધુ વિચાર કરતાં કરતાં તેને જાણવા ભય છે કે આ વિદ્યુત પણ સૂર્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે. તેથી હવે તે સૂર્યને જ મહાદેવ માને છે. તે સમયે તે કહે છે—

સ પતિ સવિતા સ્વર્દિવસ્પૃષ્ઠે ।

સ ઘાતા સ વિધર્તાં સ વાયુ૦ ।

સ વરુણઃ સ રુદ્રઃ સ મહાદેવઃ ।

સો યગ્નિઃ સ ડ સૂર્યઃ સ ડ મહાયમઃ । (૪૧-૫)

“ તે જ સવિતા માતા, વિધર્તા, વાયુ, વરુણ, રુદ્ર, મહાદેવ, અગ્નિ, સૂર્ય અને મહાયમ છે. ” આ પ્રમાણે આ સૂર્યમાળાને કર્તા, પર્તા, અધિગતા તે સૂર્ય જ છે, આ સર્વનો એકમાત્ર આધાર આ સૂર્ય છે, આ જ્ઞાન તે સિંધને પ્રદાન થાય છે. તે વખતે તે પોતાની સર્વોપાસના શાશ્વતી મંત્રથી જ કરે છે—

તાસવિદ્યુર્વરણ્યં મર્ગોં વેદસ્ય ધીમહિ ।

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ।

આ યુરુમંત્રનો અર્થ તે વખતે તે એવા કરે છે કે, “ અમે તે સૂર્યનું ” જીવિને ઉત્સાહ દેનારા દેવનું જ્ઞાન કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે જ્ઞાન કરતાં કરતાં તે સૂર્યને પોતાના અલ-

વચસ્વનો આદર્શ માને છે. પોતાની તપશ્ચર્યાને તે તેને આદર્શ માને છે, પોતાના અલ્પચર્યાનું પ્રતિસ્વરૂપ તે સૂર્યના જીવે છે. આદિત્યરૂપી અલ્પચર્યા બનવાની ઉત્કટ ઇચ્છા તે ધારણ કરે છે. તે વિચાર કરે છે કે જો સર્વ સૂર્યમંડળ આ સૂર્યથી જ બનેલું છે, તો આ પૃથ્વીપરના સર્વ જીવનુ અને તેઓમનના કું થોતે પણ સૂર્ય મળીને આ સૂર્યના જ અંશ છીએ, સૂર્યથી ભિન્ન બીજો કોઇ પદાર્થ છે જ નહિ. તેથી વેદ કહે છે કે—

યોડસાવાદિત્યે પુરુષઃ સોડસાવહમ્ ॥

(બા. ૫ ૪૦૧૧૬)

“ સૂર્યની અંદર જે પુરુષ છે તે હું છું. ” સૂર્યની સાથે મારો એટલો બંધન સંબંધ છે, સૂર્ય મારા પિતા છે અને હું તેનો અમૃત પુત્ર છું. જે આ આદિત્યમાં સ્તર છે તે મારામા છે, મારી પરમશક્તિ આદિત્ય છે અને મારો માર લ પથ આદિત્યમાંથી જ થયો છે. હું એ જ આદિત્યમાંથી જન્મ્યો છું. આ આદિત્યની સહિતથી જ હું જીવિત રહેલ છું અને અન્તર્માં હું આદિત્યમાં જ મળી જઈશ.

યતો યા ઇમાનો ભૂતાનિ જાયન્તે । યન જાતાનિ જીવન્તિ । યત્ પ્રયન્ત્યભિસંવિદ્યન્તિ । તદ્વિજિજ્ઞાસસ્થ તદ્વ્રજોતિ ॥

(તૈ. ઉ. ૩૦૩)

“ જેનામાં આ સર્વ ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયા પછી જેનામાં તે જીવિત રહે છે, પશ્ચાત્ અન્તમાં તેનામાં જન્મને મળી ભય છે, તે જ અલ્પ છે, આ અન્તમાં લક્ષણ તે સિંધ આ સમયે સૂર્યમાં સાથે થયેલાં અનુભવે છે. કારણ કે સર્વ ભૂત માત્ર સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયા, સૂર્યથી જ પાળાને પોષાય છે અને અન્તમાં સૂર્યમાં જ મળી ભય છે. આ અનુભવથી એમ સ્પષ્ટ સાબિત થાય છે કે સૂર્ય જ અમારે માટે સાક્ષાત્ યજ્ઞ છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તે અલ્પચર્યા સૂર્યને જ પોતાનો ઉપાસ્ય માને છે. તે વખતે તેની સામે આ વાક્યો આવે છે. યતદ્દે વ્રણ વૌત્યતે યદ્વાદિરયો રદ્યન્તે ।

(કો. ઉ. ૨૧૧૬)

આદિત્યો વ્રજોત્પાદિરઃ ।

(બા. ઉ. ૩૧૬૧૨)

વાદિત્યં વ્રજોત્પુવાસ્તે ।

(બા. ઉ. ૩૧૬૧૨)

સ ય યતમેયં પિત્રાનાદિત્યં વ્રજોત્પુવાસ્તે ॥

(બા. ઉ. ૩૧૬૧૪)

સ યદ્વાયં પુરુષે યદ્વાસાવાદિત્યે સ વ્રજઃ ॥

(તૈ. ઉ. ૨૧૧૬)

યુક્ત છે અને તું જ સર્વને યોગ્ય સ્થાન આપે, તેવા તું છે તારી અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ” (ચત્વર્થા ઉપાસ્મહે) અમે સર્વ તારી ઉપાસના કરીએ છીએ. આ શબ્દ પ્રયોજનાં સર્વ મળીને ઉપાસના કરીએ છીએ એટલેકે સંઘદ્વારા થનારી ઉપાસના છે, માત્ર વ્યક્તિદ્વારા થનારી આ ઉપાસના નથી. આ સંઘ બ્રહ્મચારીગણ ગુરુકુળ નિવાસીના હો. અથવા ગામાગ્રાના કે નગરના લોકોના હો. તેથી ઉપરોક્ત વિચારમાં કોઇ વિશિષ્ટતા આવતી નથી. સૂર્યમાળામાં અન્તર્ગત વસ્તુ માત્રનો પ્રભુ અને કર્તાધર્તા સૂર્યજ છે, તે જ સર્વથી મહાન છે, તે જ સર્વને જ્ઞાન દેનારો છે અને તે જ સર્વમાં ઉત્તમ રીતે નિવાસ કરનારો છે એ નિશ્ચિત છે. આ તેમજ મંત્ર ૪૬ થી ૫૬ સુધીના ૧૧ મંત્ર, આ મંત્રોમાં જે અનેકાનેક ગુણ વર્ણન કરેલ છે તે ઉપાસના વખતે સૂર્યમાં કેવી રીતે ઘટાનવામાં આવે છે તેનો વિચાર ઉપાસક કરે છે અને પોતાના ઉપાસ્યની શક્તિ પોતામાં ધારણ થાય તેવા પ્રયત્ન કરે છે. “ જેવો મારો ઉપાસ્ય દેવ છે તેવો જ હું તેજસ્વી અને કર્તાધર્તા બનીશ. ” એવી જ આકાંક્ષા ઉપાસકોની હૃદયે રહે છે અને સતત કરેલી ઉપાસના અને ધ્યાનથી સફળ પણ થાય છે.

સ સ્તનયતિ સ વિ ઘોતતે સ ડ અશ્મનમસ્યતિ ।
પાપાય વા મદ્રાય વા પુરુષાયાસુરાય વા ॥

(૧૩૭૭૪૧-૪૨)

“ તે અમારો ઉપાસ્ય દેવ પુરુષાત્મા અનુબ્ય અને પાપી પ્રાકાશને માટે સરખી રીતે મળે છે, ચમકે છે અને બરફ તેમજ વરસાદ વરસાવે છે. ” તે કોષનો પદ્યપાત કરવો નથી, તેનો પ્રકાશ સર્વને માટે સમાન રીતે આવે છે, તે પુરુષાત્માને માટે પ્રકાશ છે અને પાપાત્માને માટે નહિ એમ બનતું નથી, તે સર્વને જ પોતાના પ્રકાશથી માર્ગ દર્શાવે છે. આ મંત્ર બ્રાહ્મ બ્રેહને ઉપાસક પણ કહેવા માટે છે. “ હું સર્વ અનુબ્ય માત્ર તરફ તેમજ સર્વ આશી માત્ર તરફ સમાન આવશી ભોક્ષ, કોષ પ્રયે પદ્યપાત કરીશ નહિ. બ્રાહ્મણ, શત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, નિષાદ, અન્યજ, ચાંદલ વગેરે સર્વની સાદાવતા સમભાવથી કરીશ. મારો ઉપાસ્ય દેવ સૂર્ય છે. તે પોતાનો પ્રકાશ સર્વને આપે છે, તે જ મારું કર્તાવ્ય દર્શાવે છે, તેથી હું પણ તેમજ કરીશ, સમભાવ રાખવો એ જ મારું કર્તાવ્ય છે. ” સામાજિક આચરણમાં નિયમતા રાખવી જોઈએ નહિ. આ ઉપાસના સામાજિક ઉપાસના છે, સર્વ

સાથે મળે અને ઉપાસના કરે. જેના પર ઉપાસ્ય દેવ સૂર્યનો પ્રકાશ પડી શકે છે તેઓ સર્વ આ ઉપાસનામાં સમિલિત થઈ શકે છે.

સર્વ લોકોને તથા જગતને અંધારામાંથી દૂર કરી પ્રકાશમાં લાવવા માટે રાત્રી અને દિવસના સમયમાં આ સૂર્યદેવનો અવતાર થાય છે. દરેક યુગમાં આ પ્રમાણે આ દેવનો અવતાર થઈ રહ્યો છે, તે અહીં આવીને અમને પ્રકાશનો માર્ગ બતાવી અમારો ઉદ્ધાર કરે છે. જે આ દેવ આ પ્રમાણે યુગયુગમાં ન આવે તો સર્વ જગત અંધારામાં રહેશે અને જીવમાનવી સ્થિતિ જ રહેશે નહિ. આપણા સર્વનું જીવન તેના પ્રકાશની સાથે સંબંધિત થયેલું છે. અહા! અમારા જીવનનો આધાર આ દેવ છે, તેની જીવન શક્તિથી સર્વનું જીવન બની રહ્યું છે. આ પ્રમાણે આ જગતનું અણુરેણુ તેની સાથે સંબંધિત થયેલું છે. આ વખતે ઉપાસકની સામે આ મંત્ર આવીને ઉભો રહે છે—

તસ્માદ્દહરજાયત ... રાશિરજાયત ... અન્ત-
રિક્ષમજાયત...વાયુરજાયત...ધૌરભ્યજાયત ...
...વિશોઽજાયન્ત ... ભૂમિરજાયત ... ભમિર-
જાયત ... આપોઽજાયન્ત ... વ્રક્રવોઽજાયન્ત ...
...યજ્ઞોઽજાયત ॥ (અ. ૧૩૭૭૨૯-૩૯)

“ આ સૂર્યદેવને દીધે દિવસ, રાત્ર, અન્તરિક્ષ, વાયુ, ઘો, વિશ્વ, ભૂમિ, અગ્નિ, જળ, મંત્ર અને યજ્ઞ બનેલા છે. ” જે સૂર્ય ન હોત તો આમાંથી કોઈજ ન બનત, એમનો કર્તા, ધર્તા તે જ અમારો ઉપાસ્ય દેવ છે.

તાવાંસ્તે મધવન્ મહિનોપો તે તન્યઃ શતમ્ ।

...યદિ વાસિ ન્યુલ્લવમ્ ॥ (અ. ૧૩૭૭૪૪-૪૫)

“ હે ઐશ્વર્યવાન પ્રભુ ! તારો આ મદિમા અદ્ભૂત છે, આ સર્વ સંકેતો, (દબરો, લાખો, કરોડો,) અબજોની સંખ્યામાં જે અનંત થરીરો છે તે સર્વ તારાં જ છે. ” તારાંપર આ વિશ્વરૂપમાં તું જ તને પોતાને ઢાળે છે, કારણ કે આ ભૂમિ પણ તારાંથી જ બની અને ભૂમિમાંથી જ સર્વ પદાર્થો બન્યા છે, તેમાં તારાંથી શિત્ર એવા કોષ પદાર્થ છે જ નહિ. આ દેવ એકમાત્ર એકલો એક જ છે.

ન દ્વિતીયો ન તૃતીયઃપ્રત્યુર્ નાપ્યુચ્યતે ।

ન પચ્ચમો ન વષ્ઠઃ સપ્તમો નાપ્યુચ્યતે ।

નાષ્ટમો ન નવમો દશમો નાપ્યુચ્યતે ॥

(અ. ૧૩૭૫૧૬-૧૮)

યો અથ વેવ સૂર્ય ત્વાં ચ માં ચાન્તરાયતિ ॥ ૫૮ ॥

(અ. ૧૩૧૧)

“ સૂર્યના ધોષા દંભેષ પ્રકાશ યુક્ત હોય છે, તેઓ તેના રથને સૂર્યપૂર્વક ચલાવે છે. સર્વજ્ઞ પવિત્રતા ફેલાવનારો સૂર્ય દેવ વિવિધ રંગવાળી પ્રભાથી ઘુલોકમાં પ્રવેશ કરે છે. હે સૂર્ય દેવ ! ઉદયને પ્રાપ્ત થયને તું મારા યજ્ઞુઓનો નાશ કર. પ્રકાશના પોષક દેવો સૂર્યની ચારે તરફ જમણ કરે છે, ઘુલોકમાં પ્રકાશિત થનારા સૂર્યને સર્વ લોકો ભુએ છે, સૂર્ય ઘુલોક, ભૂમિલોક વગેરે સર્વને ભુએ છે. સર્વે જાતનાં વસ્તુ એકમાત્ર સૂર્ય જ છે. તે ઘુલોક પર આરૂઢ થયને વિરાજે છે. હે સૂર્ય ! જે પુરુષ તારી અને મારી વચ્ચે વિરોધભરો કરે છે તે પાપો છે. ” કલ્પાદિ મંત્રો સૂર્યનું વર્ણન સ્પષ્ટ રીતે કરે છે અને ઉપાર્ય દેવનું મહત્વ ઉપાસકના અન્તાઃકરણમાં સ્થિર કરે છે. આ પ્રથમ સૂક્તના અન્ય મંત્રો પણ આ યુગ્મ્ય મંત્રોના અનુલંબાનમાં વિચારવા ભેદ છે. હવે દ્વિતીય સૂક્તના મંત્રોમાં સૂર્યનું વર્ણન કેટલી ગંભીરતાથી કરેલું છે તે ભુએ—

उदस्य केतवो दिवि शुक्रा भ्राजन्त ईरते ।

आदित्यस्य नृचक्षसो महिमतस्य मीढुषः ॥ ૧ ॥

સ્તવામ સૂર્યે મુવનસ્ય ગોપાં યો રદિમભિર્દિશા
આમાતિ સર્વાઃ ॥ ૧ ॥

વિપશ્ચિતં તરણિં ભ્રાજમાનં ઘહન્તિ યં હરિતઃ
સસ ઘઘ્નીઃ ॥ ૨ ॥

દિવં ચ સૂર્યં ધધિર્ધી ચ વેદીમાહોરાત્રે વિમિમાનો
યદેવિ ॥ ૫ ॥

સ્વસ્તિ તે સૂર્ય ચરસે રથાય યેનોમાચન્તૌ પરિ-
યાસિ સઘઃ । યં તે ઘહન્તિ હરિતો વહિષ્ઠાઃ શ્વત-
મઘવા યદિ ઘાં સસ ઘઘ્નીઃ ॥ ૬ ॥

સુર્યં સૂર્યં રથમંશુમન્તં સ્વેાનં સુવદ્ધિમધિ
તિષ્ઠ પાઞ્જિનમ્ ॥ ૭ ॥

સપ્ત સૂર્યો હરિતો યાતવે રથે હિરણ્યત્વચસો
રૂહતોરગુક્ ॥ ૮ ॥

उद्यमर्मीना तनुपे विभ्वा रूपाणि पुष्यसि ॥ ૧૦ ॥

દિવિ ત્વાન્નિરપારપત્સર્ણાં માસાય કર્તવ્યે ॥ ૧૧ ॥

યસમસુદ્રમ્નુ ધિતં તત્ સિપાઘતિ સૂર્યઃ ॥ ૧૪ ॥

(અ. ૧૩૨)

“ યુદ્ધ કરનાર, નિરમ પ્રમાણે ચાલનારા, મનવોનું

નિરીક્ષણ કરનારા સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણો સૂર્યોદય થયા પછી ધણીજ ચમકે છે. પોતાના તેજસ્વી કિરણો દ્વારા સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરે છે, તે સૂર્યોદયની અર્ધસા અને કરીએ છીએ, તેનાં ગુણ ગાંધીએ જીએ. ધણી પ્રભાવશાળી સાત કિરણો તેજસ્વી અને માની સૂર્યદેવને ઉઠાવીને લઇ જાય છે. ઘુલોક ભૂલોક તથા અહોરાત્રને નિર્માણ કરીને હે સૂર્ય ! તું જાય છે. જેનાથી તું બનને સીમાઓ સુધી પ્રવાસ કરે છે તે ચાલનારા રથને માટે સ્વસ્તિ હો ! મહાન સાત કિરણો અથવા ગતિમાન સો કિરણો તને ચલાવી રહ્યાં છે. હે સૂર્ય ! તું આવા સુખદાયી ગતિમાન ઉત્તમ રથવાર ચડ સૂર્યે સુવર્ણની જેમ ચમકનારાં તેજસ્વી કિરણો વેગને માટે પોતાના રથને જોડેલાં છે. ઉદય થયા પછી તું કિરણોને ફેલાવે છે અને સર્વ રૂપોને પ્રકાશિત કરે છે. મહિનાના વિકાસ કરવા માટે તને ઘુલોકમાં રાખેલો છે. જે સમુદ્રના આશ્રયે રહે છે તે સૂર્યને પ્રાપ્ત કરવા ચાહે છે. ”

અહીં સુધીના સર્વ મંત્રો ધણું ખડું સૂર્યને લગતાજ છે. જે મંત્રો અહીં અધુરા આપેલા છે, તેના પાઠીના લાગ પાઠક પૂર્વ રથભામાં જોઇ લે અને તેના અર્થનું મનન કરે. તેથી અહીં સુધીના બધાજ મંત્રો સૂર્યનાં ગુણગાન કરનારાં છે એ સ્પષ્ટપણે સમજાઇ જશે. તેની આગળના (૧૬ થી ૨૪ સુધીના) નવ મંત્રો ઋગ્વેદમાં મંડળ ૧૫૦ માં આવેલા છે અને ત્યાં પણ તેમના હેતુ સર્વ જ છે. તેથી તે સૂર્યનાં ગુણ વર્ણન કરી રહ્યા છે, તેમાં કોઇ સંદેહ છે જ નહિ. તેઓમાંના કેટલાક મંત્રો યજુર્વેદ અને અથર્વવેદમાં ખીજે રથને આવી ગયા છે, અને તે સર્વજ્ઞ સૂર્યદેવતાના જ મંત્રો છે.

આ કારણને લીધે તેમના વિશે વધુ વિચાર કરવાની અહીં આ કોઇ આવશ્યકતા નથી. તે પછીના મંત્રોમાં સૂર્ય વિષયક મંત્રો ભુએ—

अतन्द्रो यास्पन्हरितो यदास्थाद् द्वे रूपे कृणुते
रोचमानः । केतुमानुघन्तसहमानो रजांसि विभ्वा
आदित्य प्रवतो विमासि ॥ ૨૮ ॥

વષમહાં યસિ સૂર્ય વદાદિત્ય મહાંઞસિ ।

મહાંસ્તે મહતો મહિમા ત્વમાદિત્ય મહાં ઞસિ ॥ ૨૯ ॥

રોચસે ત્રિવિ રોચસે અન્તરિક્ષે પતત્ત પૃથિવ્યાં

રોચસે રોચસે અપ્સવન્તઃ । ॥ ૩૦ ॥

મહોરાત્રે પરિ સૂર્યં ઘસાને ॥ ૩૧ ॥

—12A12

“ଭାଗ”

(२१६७) ॥ ६३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ०४ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ॐ नमः शिवाय ॥

[illegible]

॥ ३४ ॥

‘ॐ नमो भगवते वासुदेवाय’ इति प्रणम्य श्रीगुरुं श्रीगणेशं च ।

.. 'ଶ୍ରୀ ହୀତ ଯେ ବାହାରି ପ' 'ଶ୍ରୀ ଗୁଣେ ମାଧବୀବନ୍ଦ

॥ १३३ ॥ (२५. १३३)

[illegible]

॥ ३६ ॥

सप्त युष्मन्ति राधमकवकमकी अथवा एष्टि

॥ ॐ ॥ पुनः पुनः : पुनः

आवृत्तम् । अथर्ववेदः । द्विः । अथर्ववेदः ।

शुक्र बहिनं हस्तं विष्णुं देवं शिवं च वरुणं

॥ ६४ ॥ **हृदयं प्रवृत्तं विन्दे**

[illegible]

॥०४॥ ክፉልድ ህይ : ደብላይ | ገጽ ፳፻፲፱፡፫፤ ምስክርነት

உகர்த் பதினாறுபதின் பதிக் துப பத

નામ અગ્નિનું પણ છે, પરંતુ અગ્નિ પર પગથી સૂર્યની સાથે સંનિવિત હોવાથી એટલે કે તેનો પૌત્ર હોવાથી તે સૂર્યનો અગ્રજ છે. અધ્યાત્મપદ્ધતિ આ સૂક્ત આત્માની રીતે જોવા જોઈએ, તેનું તાત્પર્ય એજ કે વ્યક્તિગત આત્માના વિષયમાં વિચાર કરતાં વ્યક્તિ પણ સૂર્યનો જ અગ્ર છે તેથી જ પ્રાકૃતિક અર્થ સૂર્યમાં છે અને ધર્મનું સત્ત્વ સૂર્યમાં છે તે અગ્રજે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ઉતરેલું છે. કારણ કે આ સૂર્યમાં જાળી જે આકૃષ્ટ છે તે સૂર્યમાંથી જ આવેલ છે. આ પ્રમાણે જ વિચાર આ પદોનાં દર્શાવેલ છે તે ખ્યાનમાં લેવાથી વ્યક્તિ ગત સૂર્યની સત્તાનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે, આ સૂર્યનું અધ્યાત્મસિદ્ધાંત છે.

પરમહંસા સર્વ વ્યાપક અને પૂર્ણ નિરાકાર છે તેની ઉપાસના નિર્વિધિ ખ્યાનાદિ દ્વારા થઈ શકે છે, પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રારંભથી અત સુધી અમૂર્ત ધર્મની ઉપાસના થયા થોડા રીતે કરી શકે જ છે એમ કહી શકાય નહિ ઉદાહરણાર્થ, તારતમ્ય યોગપદ્ધતિ ધારણ કરે તો માળક જેની ઉંમર ૬ કે ૮ વર્ષની છે તે અમૂર્ત ધર્મનું ખ્યાન કેવી રીતે કરે તેને માટે તે અસમર્થ છે. ખ્યાન ધારણની સિદ્ધિ પછી આ ઉપાસના થવી શકાય છે. આ નિરાસ યોગાસના ઉગતિની અસ્થામાં સંભવનીય છે, ત્યાં સુધી સ્થાવર યોગાસના કરવાની અવરજી રહે છે, તેમાં અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી પ્રારંભ કરી આગળ વધતાં રહતાં સુરોપરધાન કરતો કરતો ઉપાસક પોતાની પ્રગતિ કરી શકે છે. આ સાંન્ય ઉપાસના આ કાંતના સર્વ સ્થાનોમાં જતાં રહે છે અને આ ઉપાસના માટે “સૂર્ય” નો જ નિર્દેશ અહીં કરેલ છે.

નિરૂપાદિ ગ્રંથોમાં જ્યાં દેવતાઓનું નિરૂપણ કરેલ છે ત્યાં પણ સર્વ વેદના દેવતાઓનાં નામ સૂર્ય પર જ ધરાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે અને દેવ, યજુ, અસુરોનાં નામ યોગપર ધરાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે, તો આ પ્રકારે પાકક ગ્રંથ વિચારની સાથે અહિં જોડી દેશે અને જોડે તો તેમને એજ વાત અહીં સ્પષ્ટ ઉપાદેશ થશે.

આ સૂક્તમાં સૂર્યનાં જ નામે અજ્ઞાવેલાં છે, તેમાં રૂદ્ર, દેવ, વેદ, મદેદ, સ્વરિતા, આદિત્ય, પતા, વિષાતા, વિષર્તા, પાતમ, અપમ, રૂદ્રમ, વમ, મદાવમ, દેવ, મદાદેવ, એક, એકદેવ, રેદિન, નવજી, અરુણ જેવે નામે અજ્ઞાવેલાં છે અર્થાત્ નાનાના અનેક દેવતાઓનાં સૂક્તોથી એકજ સૂર્ય

દેવનું વર્ણન થયેલ છે, એ વાત આ રીતે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. સર્વ અન્ય દેવ એકજ સૂર્યમાં મળી જાય છે. એના પ્રકારનાં વર્ણનથી અનેક દેવોનો બેદલાવ સૂર્યમાં નહિ થાય છે એ સ્પષ્ટ છે, અર્થાત્ અનેક દેવતાઓના મ ત્રોથી વેદમાં સૂર્યનું જ વર્ણન છે અને તે ઉપાસનાને માટે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

પુરાણોમાં પણ સૂર્ય પર જ “વિષ્ણુ” રૂપક ધરાવીને અનેક અનર્થોનું વર્ણન અને અનેક કથાઓનાં પ્રસંગ વર્ણન કરેલાં છે. શ્રીમદ્-ભાગવતમાં પણ પ્રાતઃકાળના સૂર્યનું નામ ધર્મ, મધ્યાહ્નના સૂર્યનું નામ વિષ્ણુ અને રાત્રિના મધ્યમા સૂર્યનું નામ શિવ કહીને ત્રિમૂર્તિને સૂર્યમાં જ ધરાવેલ છે. આ પ્રમાણે સૂર્યના રૂપક પર જ ધર્મ, વિષ્ણુ, શિવની અનંત કથાઓ કહેલી છે, એ વાત ત્યાં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, ધર્મની પુત્રી સાવિત્રી, વિષ્ણુની પત્ની લક્ષ્મી અને શિવની પત્ની કાલી આ સર્વ આ પ્રમોદ સૂર્યનાં રૂપક જ છે. તેનું સંવિસ્તર વર્ણન કરવા જતાં હજારો પૃષ્ઠોનો મહાગ્રંથ બની જાય અને એવો ગ્રંથ અહીં બનાવવાનો વિચાર નથી અને એવી આસ્થાવરતા પણ નથી અહિં જોડેલું દિગ્દર્શન કરેલ છે તેટલું જ આ વૈદિક વિષયના જ્ઞાનને માટે પર્થાપિ છે. વેદના અન્યાન્ય વર્ણન જેવી રીતે સૂર્ય સાથે ધરાવવામાં આવે છે તેની જ રીતે ધર્મવ્યવસ્થાના કથાઓ અને કલિદાસ, પુરાણની કથાઓ પણ સૂર્યના રૂપકાલે કાર્યોજ સ્થિત છે એ વાત અહિં સંક્ષેપમાં દર્શાવવાની છે. આનો અર્થ કોઈ એમ ન માને કે તેની પ્રત્યેક પકિત સૂર્ય માટે જ છે. પરંતુ એટલું જ સમજવું જોઈએ કે મુખ્ય કથા પ્રસંગ સૂર્યનું રૂપાલ કાર માનીને જ રચનામાં આવ્યાં છે. ઉપપ્રસંગોમાં વિવિધ પ્રકારનાં જુદાં વર્ણનો થયેલાં પણ દશે આ પ્રમાણે સર્વ ગ્રંથોનું વર્ણન મુખ્યના સૂર્ય માટે જ છે. આટલું જ્ઞાન થતા પછી સર્વે ઉપાસ્ય દેવ સૂર્ય જ છે એ વાત સ્થિત થાય છે. તેનું વિસ્તારપૂર્વકનું જાણ કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં કરી શકે એટલું કહી આ કાંતનું વિવેચન અહીંજ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

બોદ વાક્ય

આ કાંતમાં જેટલાં અગ્રજો અન્યાન્ય રીતે રિદેશ ઉપદેશ આવે છે. દરે તેમજ વિચાર સંક્ષેપથી કરીએ—

(7) අපේ වෘත්ත ජීවිතයේ දී (උදා)

১৫৬

६५

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

‘ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੀ ਨਹੀਂ’

Բնակավայրի անունը և համայնքի անունը
 - (Կ) Երևանի քաղաքի (Կ)

“සම මග” යන නමින් පැහැදිලි කරනු ලබන මෙම පොතේ
 අඩවිය - 100 පිටුවක් වේ. (08)

“ከጤና ጋር በተያያዘ የሚከናወን የጤና ጥያቄ”

“ଆମ ଦେଶର ଲୋକ ଏହିପରି କାଳ ପ୍ରାୟତଃ ଲୋକ ‘ସ୍ବ
ଗୌରବ’ ନାମରେ - (୧) ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦ (୬)

ਗੁਰੂ ਜੀ-ਗੁਰੂ ਜੀ-ਗੁਰੂ ਜੀ (੨)

“ኢትዮጵያ የሚገኝበት ሁለተኛው ምዕራባዊ ሀገር ነው።”

(७) गुरुसुखात्प्राप्तमात्र - (३) अथ
 भाग्यं भूतं विदुः । अथ विदुः । अथ विदुः ।

7.11.2019 14:14 2019 11 14

[illegible]

(३) यह अनुवर्तमान विधत शक्ति

‘દેવ મુક્તિ પાઠિતે દિવસ’ પાઠ

১৯৬৩ সালের ১৫ই আগস্ট তারিখে
 ঢাকা-১৯৬৩ সালের ১৫ই আগস্ট তারিখে (৬)

[illegible]

“The people of the world are not yet aware of the fact that the world is a big village. The people of the world are not yet aware of the fact that the world is a big village. The people of the world are not yet aware of the fact that the world is a big village.”

ପ୍ରାୟ ୧୫୦-୧୬୦ ମିଲିମିଟର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ୧୫୦-୧୬୦ ମିଲିମିଟର ମଧ୍ୟରେ

(E)
20 21

[illegible]

(c)

ሁሉም ገዢዎች ለገንዘብ አገልግሎት ለሚሰጡ ባንኮች ለመገምገም ይችላሉ።

১- (৬) প্রকৃতি প্রকৃতি (৬)

23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543

১৭৭৭ খ্রিঃ - ১৮০০ খ্রিঃ : ১৮০০ খ্রিঃ (১৮)

'ਇਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿ ਹਯੇ ਪੁਣਿ ਨਿਰਕਯੇ ਪੁਣੇ
 ਮੁਕਤਿ' 'ਇਹੀ ਸਹਾਇਨਿ ਹਾਕੇ ਪੁਣੇ ਪੁਣੇ ਪੁਣੇ ਪੁਣੇ

१७७७ (१७) - १७७७ (१७)
 १७७७ (१७) - १७७७ (१७)

‘Հոգի’ Թանգարան

[illegible]

‘In this Rik Akk’

୨ - (୧୫) : ମି. ଶ୍ରୀମତୀ ସୁମିତ୍ରା ମହାପାତ୍ର (ଚିତ୍ତ)

‘ହାହା ମାତ୍ର ହୀରା ପ୍ରମାଣ ହୀରା ମାତ୍ରମଣି

[illegible][illegible]

(୧୦) ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ
ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ

1947-48 (1947-48) (1947-48)

(୧୮) ବିବାହବିଧିର ବିଧିବିଧାନ - ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

(१७) विद्या कपाला जलदायका कलिः (११)

১৫৭
 ১৫৮
 ১৫৯
 ১৬০
 ১৬১
 ১৬২
 ১৬৩
 ১৬৪
 ১৬৫
 ১৬৬
 ১৬৭
 ১৬৮
 ১৬৯
 ১৭০
 ১৭১
 ১৭২
 ১৭৩
 ১৭৪
 ১৭৫
 ১৭৬
 ১৭৭
 ১৭৮
 ১৭৯
 ১৮০
 ১৮১
 ১৮২
 ১৮৩
 ১৮৪
 ১৮৫
 ১৮৬
 ১৮৭
 ১৮৮
 ১৮৯
 ১৯০
 ১৯১
 ১৯২
 ১৯৩
 ১৯৪
 ১৯৫
 ১৯৬
 ১৯৭
 ১৯৮
 ১৯৯
 ২০০

‘હું બીજા બંધી રાખ

(१५) आर्य समाज के अंगरेजों के विरुद्ध (१६)

[illegible]

(୪୫) ପ୍ରକାଶନ ସମୟ : ୧୯୫୫

મન સુવિચાર મુક્ત હો. ગો શાળામાં ગાયો હોળો અને ઘરમાં સંતાન હોળો

(૨૮) સર્વા અરાતીરવક્ષામગ્રોહિ (૨૦) - સર્વ શત્રુઓપર ચઢામ કરતાં તું આગળ વધ, સર્વ શત્રુઓને નાશ કર અને ઉત્તાત બન.

(૨૯) इदं राष्ट्रमकरः सूरुतावत्- આ રાષ્ટ્રને સત્પતિનું તથા આનંદ પસંત બનાવો.

(૩૦) अनुवृता रोहिणी सूरिः सुवर्णा बृहती सुवर्चाः (૨૨) - વિદુષી, ઉત્તમ વર્ણવાળી, તેજસ્વીની, વૃદ્ધ પામનારી, અનુકૂળ સ્ત્રી વૃદ્ધિનું કારણ બને છે.

(૩૧) तथा वाजान् विभ्वरूपां जयेम- તેવી વિદુષી અનુકૂળ સ્ત્રીની સાથે સર્વ પ્રકારના અજાન તથા બળ પ્રાપ્ત કરશે.

(૩૨) तथा विभ्वाः घृत्ना अभिव्याम- તેનાથી સર્વ શત્રુઓને પરાસ્ત કરીશું.

(૩૩) तां रक्षन्ति कवयोऽप्रमादम् (૨૩) - કવિ-લોક પ્રમાદરહિત બનીને તેની રક્ષા કરે છે.

(૩૪) अथा हरयः केतुमन्तः सदा वहन्त्यमृताः सुखं रथं (૨૪) - વેગવાળા તેજસ્વી ધોડા હંમેશા ઉત્તમ સુખદાયી રથને ઉત્તમ રીતે ધાપે બળ છે.

(૩૫) वि मिमीष्य पयस्यतीं घृताचीं घेनुरनप-સ્તુમેવા (૨૭) - દૂધ અને ઘી દેનારી ગાયોને વિશેષ રીતે તેજાર કર. જે દોહવાને સમયે ઢાલે ચાલે નહિ તેવી ઉત્તમ ગાય હો.

(૩૬) क्षेमो अस्तु, विमृधो नुदस्व- સર્વનું કલ્યાણ થાઓ, શત્રુઓ દૂર થઈ જાઓ.

(૩૭) अभीपाद् विश्वापाद् सपत्नान् हन्तु ये मम (૨૮) - જે મરેલા શત્રુઓ છે, તે સર્વનો નાશ વિજયથી પીર કરે.

(૩૮) हन्वेनाम्न दहत्वरियो नः घृतन्यति (૨૯) - જે શત્રુઓ સેના સાથે અમારા પર હુમલો કરે છે તેમને મારીને તેમનો નાશ થાઓ.

(૩૯) वयं सपत्नान् प्रदहामासि- અને સર્વ શત્રુઓને બાળી દહાડું.

(૪૦) अवाचीनानव जहि यथा सपत्नान्माम-કાન્ (૩૦) - અમારા શત્રુઓને નીચા પાડીને દબાવી દે.

(૪૧) सपत्नानघात्पादयस्वास्मत् (૩૧) - અમારા શત્રુઓને નીચે પાડો.

(૪૨) असमद्वयया सजातमुत्पिषान्- અમારા સંગતીય શત્રુઓને વ્યથા મુક્ત કર, દુઃખી કર.

(૪૩) अघरे पयन्तामप्रतिमन्युयमानाः (૩૧) - અમારા શત્રુઓ વિના કારણ શરસો કરનારા બનીને નીચે પડી જાઓ.

(૪૪) सपत्नानव मे जाहि, अवैनानश्मना ते यन्त्वघमं तमः (૩૨) - મારા શત્રુઓનો નાશ કર, શત્રુઓનો પતથેથી નાશ કર, તેઓ અધારામાં જાય.

(૪૫) वत्सं ब्रह्म सन्तं ब्रह्मणा वर्धयन्ति (૩૩) - બાળકોને જ્ઞાનવાન થવા છતાં પણ જ્ઞાનની સાથે વૃદ્ધિ પમાડે છે.

(૪૬) पृथिवीं च रोह, राष्ट्रं च रोह, द्रविणं च रोह, अमृतं च रोह (૩૪) - પૃથ્વી, રાષ્ટ્ર, ધન, પ્રભ અને અમરપણું તેમની વૃદ્ધિ કર.

(૪૭) ये राष्ट्रभृतः तैष्टे राष्ट्रं दधातु सुमनस्य-માનઃ (૩૫) - જે રાષ્ટ્રપોષક પીર છે, તેમની દ્વારા તારા રાષ્ટ્રનું ઉત્તમ મનની સાથે ધારણ થાઓ.

(૪૮) भूमिमववीत् त्वयीदं सर्वं जायतां यद् भूतं यच्च माध्यम् (૫૪) - તેણે માતૃભૂમિને કહ્યું કે, "જે થયું છે અને જે થવાનું છે, તે સર્વ તારે માટે અપણું થાઓ."

(૪૯) स यज्ञः प्रथमो भूतो भव्यो अजायत, तस्माद् जह इदं सर्वं यत्किंचिद् विरोचते । (૫૫) - તે પ્રથમ થયો અને જનનારો પણ થયો, તેનાથી જે કંઈ થયું છે તે સર્વ ચમકે છે.

દ્વિતીય સૂક્ત

(૫૦) स्तवाम भुवनस्य गोपां (૨) - ભુવનના રક્ષકની પ્રશંસા કરે છે.

(૫૧) मा त्वा दधन्परियान्तमार्जि (૫) - મુદ્ધમ જનનાર તું તને શત્રુઓ ન દખાવે.

(૫૨) स्वस्ति दुर्गा अति याहि शीभम्- કુશળતા પૂર્વક શીઘ્રતાથી કઠીણસ્થાનોને પેડે પાર જા.

(૫૩) रथमंशुमन्तं स्योनं सुवद्विमधि तिष्ठ वाजिनम् (૭) - તેજસ્વી, સુખદાયી, બળવાન ઉત્તમ ચાલનારા સુંદર રથપર ચઢ.

(૫૪) घावापृथिवी जनयन्देव एकः (૨૬) - એક જ પૃથ્વીને છુલક અને શૂલોક બતાવ્યા છે.

(૫૫) अतन्द्रो यास्यन् (૨૮) - બાળકનો ત્યાગ કરવાથી જ પ્રગટ કરી શકાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક ઉપદેશ પર વાક્યો આ કાંડમાં છે. જે મુખ્ય દેવતાનું વર્ણન કરતાં કરતાં અન્યાય બોધ પાઠકોને આપે છે. પાઠક આ રીતે આ કાંડનું અધ્યયન કરે.

[૨]

સ ઉદંતિષ્ઠસ પ્રાચીં વિજ્ઞમનુ વ્ય/ચલત્	॥ ૧ ॥
તં બૃહદ્ રથન્તરં ચાદિત્યાશ્ચ વિશ્વે ચ દેવા અનુવ્ય/ચલન્	॥ ૨ ॥
બૃહતે ચ વૈ સ રથન્તરાયં ચાદિત્યેમ્યંશ્ચ વિશ્વેભ્યશ્ચ	॥ ૩ ॥
વૈવેભ્ય આ વૃશ્વતે ય एवं વિદ્વાસં વાત્યંમુપવદંતિ	॥ ૪ ॥
બૃહતશ્ચ વૈ સ રથન્તરસ્યં ચાદિત્યાનાં ચ વિશ્વેપાં ચ	॥ ૫ ॥
દેવાનાં પ્રિયં ધાર્મ ભવતિ તસ્ય પ્રાચ્યાં વિશિ	॥ ૬ ॥
શ્રદ્ધા પુંશ્વલી મિષ્ઠો માંગધો વિજ્ઞાનં વાસોઽહરુણીપું	॥ ૭ ॥
રાત્રી કેશા હરિતૌ પ્રવર્તૌ કલ્મલિર્મણિઃ	॥ ૮ ॥
મૂતં ચ ભવિષ્યદ્ પરિષ્કન્દૌ મનો વિપથમ્	॥ ૯ ॥
માતરિશ્વા ચ પવમાનશ્ચ વિપથવાહૌ વાતઃ સારથી રેષ્મા પ્રતોદઃ	॥ ૧૦ ॥
કીર્તિશ્ચ યશશ્ચ પુરઃસરાવૈનં કીર્તિર્ગચ્છત્યા યશો ગચ્છતિ ય एवं વેદં	॥ ૧૧ ॥
સ ઉદંતિષ્ઠસ દક્ષિણાં વિજ્ઞમનુ વ્ય/ચલત્	॥ ૧૨ ॥
તં યજ્ઞાણિયં ચ વામદેવ્યં ચ યજ્ઞશ્ચ યજમાનશ્ચ પુશર્વશ્ચાનુવ્ય/ચલન્	॥ ૧૩ ॥
યજ્ઞાણિયાય ચ વૈ સ વામદેવ્યાય ચ યજ્ઞાય ચ યજમાનસ્ય ચ	॥ ૧૪ ॥
પશુમ્યશ્ચા વૃશ્વતે ય एवं વિદ્વાસં વાત્યંમુપવદંતિ	॥ ૧૫ ॥

[૨] સઃ ઉદંતિષ્ઠસ (સઃ પ્રાચીં વિજ્ઞાનુ અનુવ્યચલત) તે પૂર્વ દિશા તરફ અનુકૂળ રીતે ચાલ્યો. (૧) તં બૃહત્ ચ રથંતરં ચ આદિત્યાઃ ચ વિશ્વેદેવાઃ ચ અનુવ્યચલન્ તેને બૃહત, રથતર, આદિત્ય, વિશ્વેદેવ અનુકૂળ થયા. (૨) (યઃ એનં વિદ્વાસં વાત્યં ઉપવદતિ) જે આવા વિદ્વાન મતથારીને ખરાબ શબ્દો કહે છે તે બૃહત, રથન્તર, આદિત્ય અને વિશ્વેદેવોનો (આજીવ્યતે) અપરાધી અને છે. (૩) (યઃ एवं વેદં) જે આ બાણે છે તે બૃહત, રથન્તર, આદિત્ય અને વિશ્વેદેવોનું પ્રિય ધાર્મ બને છે. (તસ્ય પ્રાચ્યાં વિશિ) તેની પૂર્વ દિશામાં (શ્રદ્ધા પુંશ્વલી) શ્રદ્ધાપૂર્ણ શ્રી, (મિષ્ઠઃ માંગધા) મિષ્ઠ સૂર્ય સ્તુતિ કરનારો, (વિજ્ઞાનં વાસઃ) વિજ્ઞાન વાસ, (વહઃ ઉણીપું) દિવસ પાઘડી, (રાત્રી કેશા) રાત્રી વાળ, (હરિતૌ પ્રવર્તૌ) ફરણે કુંડલ, (કલ્મલિઃ મણિઃ) તારાઓ માણીના જેવા બને છે. (૪-૫) (મૂતં ચ ભવિષ્યત્ ચ પરિષ્કન્દૌ) ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ આ બન્ને તેના રક્ષક બને છે અને (મનઃ વિપથં) મન તેના યુદ્ધ રથ બને છે. (૬) (માતરિશ્વા ચ પવમાનઃ ચ વિપથવાહૌ) આસ અને ઉત્સાહ તેના નયના હોડા બન્યા છે. (વાતઃ સારથી) પ્રાણ તેના સારથી અને (રેષ્મા પ્રતોદઃ) વાયુ તેના આશુક બન્યો છે. (૭) (કીર્તિઃ ચ યશઃ ચ) કીર્તિ અને યશ તેની (પુરઃસરૌ) અગ્રગામી છે. (એનં કીર્તિઃ આગચ્છતિ) તેની પાસે કીર્તિ આવી જાય છે. તેની પાસે (યશઃ આગચ્છતિ) યશ આવે છે. (૮) [૧] (સઃ) તે ઉભો થાય છે અને દક્ષિણ દિશામાં અનુકૂળ બનીને સંચાર કરે છે. (૯)

શ્યેતાયં ચ વૈ સ નૌધસાયં ચ સપ્તર્ષિર્ભ્યશ્ચ સોમાય ચ રાજા	
આ વૃશ્વતે ય એવં વિદ્વાંસં વ્રાત્યંમુપવદતિ	॥ ૨૩ ॥
શ્યેતસ્યં ચ વૈ સ નૌધસસ્યં ચ સપ્તર્ષિણાં ચ સોમસ્ય ચ	
રાજઃ પ્રિયં ધામં ભવતિ તસ્યોર્દીચ્યાં દિશિ	॥ ૨૪ ॥
વિદ્યુત્પુંશ્ચલી સ્તનગિત્નુર્માગધો વિજ્ઞાનં વાસોઽહંરુષ્ણીપું	
રાત્રી કેજા હરિતૌ પ્રવર્તૌ કલ્મલિર્મણિઃ	॥ ૨૫ ॥
શ્રુતં ચ વિશ્રુતં ચ પરિષ્કન્દૌ મનો વિપથમ્	॥ ૨૬ ॥
માતરિશ્વાં ચ પયમાનશ્ચ વિપથવાહૌ વાતઃ સારથી રુષ્મા પ્રતોદઃ	॥ ૨૭ ॥
કીર્તિશ્ચ યજાશ્ચ પુરઃસરાવૈનં કીર્તિર્ગંછત્યા યજાં ગચ્છતિ ય એવં વેદં	॥ ૨૮ ॥

[૩]

॥ સંવત્સરમૂર્ધ્વોઽતિષ્ઠતં દેવા અઙ્ગુવન્વ્રાત્યુ કિં નુ તિષ્ઠસીતિં	॥ ૧ ॥
સોઽવવીદાસન્દીં મે સં મરન્તિવતિં	॥ ૨ ॥
તસ્મૈ વ્રાત્યાયાસન્દીં સમંભરન્	॥ ૩ ॥
તસ્યા ગ્રીષ્મશ્ચ વસન્તશ્ચ દ્વૌ પાટાવાસ્તાં શરચં વર્ષાશ્ચ દ્વૌ	॥ ૪ ॥

પશ્ચિમ દિશામાં (દરા પુંશ્ચલી) ભૂમરૂપી સ્ત્રી, (હસઃ માગધઃ) હાસ્ય પ્રશંસક, વિજ્ઞાન વલ્લભ (૧૬) (અહઃ ચ રાત્રી ચ પરિષ્કન્દૌ) દિવસ અને રાત્રી તેનાં રક્ષક અને છે. (આગળ પહેલા પ્રમાણે) (૨૦) (સઃ) તે ઉઠાયો અને તે (ઉર્દીર્ચીં દિશં) ઉત્તર દિશામાં અનુકૂળ બનીને આદ્યો (૨૧) (તં ઇયેતં ચ સપ્તર્ષયઃ ચ રાજા સોમઃ ચ અનુવ્યવલન્) તેને અનુકૂળ શ્યેત, નૌધસ, સપ્તર્ષિ અને રાજા સોમ આલવ લાગ્યા. (૨૨) જે આ પ્રકારના વિદ્વાન વ્રાત્યને ઉપહાસ કરે છે તે શ્યેત, નૌધસ, સપ્તર્ષિ અને રાજા સોમને! અપરાધી અને છે. (૨૩)

જે આ વાત મળે છે તે શ્યેત, નૌધસ, સપ્તર્ષિ અને રાજા સોમનું પ્રિય ધામ બને છે. (૨૪) તેને માટે ઉત્તર દિશામાં (વિદ્યુત્ પુંશ્ચલી) વિદ્યુત્પુંશ્ચલી સ્ત્રી, (સ્તનયિત્નુઃ માગધઃ) ગર્જના કરનારો મૈથ પ્રશંસા કરનારો, વિજ્ઞાન વલ્લ, દિવસ પાઘડી, રાત્રી વાળ, કિરણ કુંડળ, તારા મણિ સમાન બન્યા છે. (૨૫) (શ્રુતં વિશ્રુતં ચ પરિષ્કન્દૌ) ગાન, વિજ્ઞાન એ તેના રક્ષક અને મન તેના યુદ્ધ રથ છે. (૨૬) ત્યાસ અને ઉચ્છ્વાસ તેના રથના ઘોડા, (આગળ પહેલા પ્રમાણે) (૨૭-૨૮) (૪)

[૩] (સઃ સંવત્સરં મૂર્ધ્વઃ અતિષ્ઠત્) તે વર્ષ પર્યંત ઉભો રહ્યો. (તં દેવા અઙ્ગુવન્) તેને દેવોએ કહ્યું, (વ્રાત્ય, કિં ન તિષ્ઠસિ હતિ) હે મત્તી ! તુ કેમ ઉભો છે ? (૧) (સઃ અવવીત્) તેણે કહ્યું, મે આસન્દીં સં મરન્તુ હતિ માટે બેસવાને આસન લાવે. (૨) ત્યારે (તસ્મૈ વ્રાત્યાય આસન્દીં સમંભરન્) તે મત્તીને બેસવાને માટે બાળેઠા લઈ આવ્યા (૩) (તસ્યાઃ ગ્રીષ્મઃ ચ વસન્તઃ ચ) તે બાળેઠા ગ્રીષ્મ અને વસન્ત એમ (દ્વૌ પાટૌ આસ્તાં) બે પગ હતા, અને (શરચં વર્ષા ચ દ્વૌ) શરદ

તસ્મૈ પ્રતીચ્યા દિશઃ	॥ ૭ ॥
વાર્ષિકૌ માસૌ ગોપ્તારાવકુર્વન્વૈરૂપં ચ વૈરાજં ચાનુષ્ટાતારૌ	॥ ૮ ॥
વાર્ષિકાવેનં માસૌ પ્રતીચ્યા દિશો ગોપાયતો વૈરૂપં ચ વૈરાજં ચાનુ તિષ્ઠતો ય एवं વેદં	॥ ૯ ॥
તસ્મા ઉર્ધ્વાયા દિશઃ	॥ ૧૦ ॥
ઞારદૌ માસૌ ગોપ્તારાવકુર્વન્વૈરૂપં ચ નૌધસં ચાનુષ્ટાતારૌ	॥ ૧૧ ॥
ઞારદાવેનં માસાવુર્ધ્વાયા દિશો ગોપાયતઃ શ્યેતં ચ નૌધસં ચાનુ તિષ્ઠતો ય एवं વેદં	॥ ૧૨ ॥
તસ્મૈ ધ્રુવાયા દિશઃ	॥ ૧૩ ॥
હૈમનો માસૌ ગોપ્તારાવકુર્વન્ભૂમિં ચાગ્નિં ચાનુષ્ટાતારૌ	॥ ૧૪ ॥
હૈમનાવેનં માસૌ ધ્રુવાયા દિશો ગોપાયતો ભૂમિશ્ચાગ્નિશ્ચાનુ તિષ્ઠતો ય एवं વેદં	॥ ૧૫ ॥
તસ્મા ઋધ્વાયા દિશઃ	॥ ૧૬ ॥
ઐશિરૌ માસૌ ગોપ્તારાવકુર્વન્દિવં ચાદિત્યં ચાનુષ્ટાતારૌ	॥ ૧૭ ॥
ઐશિરાવેનં માસાઋધ્વાયા દિશો ગોપાયતો ઐશ્વાદિત્યશ્ચાનુ તિષ્ઠતો ય एवं વેદં	॥ ૧૮ ॥

તેને માટે દક્ષિણની દિશા. (૪) ગ્રીષ્મ ઋતુના બે મહિના રક્ષક બનાવ્યા અને યજ્ઞાયજ્ઞિય અને વામ-
દેવ્ય અનુચર એટલે કે નોકર બન્યા છે. (૫) જે આ બંને છે તેનાં દક્ષિણ દિશા, ગ્રીષ્મ ઋતુના બે માસ રક્ષક
બને છે અને યજ્ઞાયજ્ઞિય અને વામદેવ્ય સેવક બને છે. (૬) [૨]

તેને માટે પશ્ચિમની દિશા. (૭) વર્ષા ઋતુના બે માસ રક્ષક બનાવ્યા અને વૈરૂપ તથા વૈરાજ અનુચર
થયા (૮) જે આ બંને છે તેને માટે પશ્ચિમ દિશા, વર્ષાના બે માસ રક્ષક બન્યા અને વૈરૂપ તથા વૈરાજ
અનુચર બન્યા છે. (૯) [૩]

તેને માટે ઉત્તરની દિશા. (૧૦) શરદ ઋતુના બે માસ રક્ષક બનાવ્યા અને શ્યેત તથા નૌધસ
અનુચર થયા. (૧૧) જે આ બંને છે તેને માટે ઉત્તર દિશા, શરદ ઋતુના બે માસ રક્ષક બને છે અને
શ્યેત તથા નૌધસ તેના અનુચર બને છે. (૧૨) [૪]

તેને માટે ધ્રુવ દિશા. (૧૩) હેમન્ત ઋતુના બે માસ રક્ષક બન્યા અને ભૂમિ તથા અગ્નિ તેના
અનુચર બન્યા. (૧૪) જે આ બંને છે તેના ધ્રુવ દિશા તથા હેમન્ત ઋતુના બે માસ રક્ષક અને ભૂમિ
તથા અગ્નિ તેના અનુચર છે. (૧૫) [૫]

તેને માટે ઉર્ધ્વ દિશા. (૧૬) શિશિર ઋતુના બે માસ રક્ષક બનાવ્યા અને દિવ તથા આદિત્ય અનુચર
બન્યા. (૧૭) જે આ બંને છે તેને માટે ઉર્ધ્વ દિશા, શિશિર ઋતુના બે માસ રક્ષક બને છે અને
દિવ તથા આદિત્ય અનુચર બને છે. (૧૮) [૬]

તસ્માં કુર્ધ્વાયાં વિશો અન્તર્દેશાન્મહાદેવામિવાસમનુષ્ટાતારમકુર્વન્ ॥ ૧૨ ॥

મહાદેવ એનમિવાસ કુર્ધ્વાયાં વિશો અન્તર્દેશાદનુષ્ટાતાનું તિષ્ઠતિ ॥ નાસ્યં ॥ ૧૩ ॥

તસ્મૈ સર્વેભ્યો અન્તર્દેશેભ્યઃ ईशानमिवाસमनુષ્ટાતારમકુર્વન્ ॥ ૧૪ ॥

ईशान एनमिवासः सर्वेभ्यो अन्तर्देशेभ्योऽनुष्ठातानું

તિષ્ઠતિ નૈનં શૂર્વો ન ભવો નેશાનઃ ॥ ૧૫ ॥

નાસ્યં પશૂન્ન સમ્પ્રાનાન્હિનસ્તિ ય એવં વેદં ॥ ૧૬ ॥

[૬]

સ ધ્રુવાં વિશમનુ વ્યચલત્ ॥ ૧ ॥

તં ભૂમિશ્ચાગ્નિશ્ચૌપધયશ્ચ વનસ્પતયશ્ચ વાનસ્પત્યાશ્ચ વીરુધંશ્ચાનુવ્યચલન્ ॥ ૨ ॥

મૂર્મેશ્ચ વૈ સોઽગ્નેશ્ચૌપધીનાં ચ વનસ્પતીનાં ચ વાનસ્પત્યાનાં

ચ વીરુધાં ચ પ્રિયં ધામં મવતિ ય એવં વેદં ॥ ૩ ॥

સ કુર્ધ્વા વિશમનુ વ્યચલત્ ॥ ૪ ॥

તમુતં ચ સ્ત્યં ચ સૂર્યશ્ચ ચન્દ્રશ્ચ નક્ષત્રાણિ ચાનુવ્યચલન્ ॥ ૫ ॥

તેને માટે (ધ્રુવાયાઃ વિશઃ) ધ્રુવ દિશાના અંતર્દેશમાંથી (રુદ્રં હવાસં) રુદ્રને ધનુષ્ધારી અનુષ્ઠાતા બનાવ્યા. (૧૦) જે આ વાતને બાજુ છે તેનો ધનુષ્ધારી રુદ્રદેવ ધ્રુવ દિશાના અંતર્દેશથી અનુષ્ઠાતા બનીને રહે છે અને તેનો શર્વ, ભવ અને ઇશાન ધાત કરતા નથી અને તેનાં પશુઓ તથા બાંધવોની હિંસા કરતા નથી. (૧૧) [૫]

તેને માટે (ઉર્ધ્વાયાઃ વિશઃ) ઉર્ધ્વ દિશાના અંતર્દેશમાંથી (મહાદેવં હવાસં) મહાદેવને ધનુષ્ધારી અનુષ્ઠાતા બનાવ્યા. (૧૨) જે આ વાતને બાજુ છે તેનો ધનુષ્ધારી મહાદેવ ઉર્ધ્વ દિશાના અંતર્દેશમાંથી અનુષ્ઠાતા બનીને રહે છે અને શર્વ, ભવ, અને ઇશાન તેનો ધાત કરતા નથી અને તેનાં પશુઓ તથા બાંધવોની હિંસા કરતા નથી. (૧૩) [૬]

તેને માટે (સર્વેભ્યઃ અન્તર્દેશેભ્યઃ) સર્વ અંતર્દેશમાંથી (ईशानं હવાસં) ઇશાનને ધનુષ્ધારી અનુષ્ઠાતા બનાવ્યા. (૧૪) જે આ વાતને બાજુ છે તેનો ધનુષ્ધારી ઇશાન સર્વ દિશાઓના અંતર્દેશમાંથી અનુષ્ઠાતા બનીને રહે છે. શર્વ, ભવ અથવા ઇશાન તેનો નાશ કરી શકતા નથી અને તેનાં પશુઓ કે બાંધવોની હિંસા કરી શકતા નથી. (૧૫-૧૬) [૭]

[૬] (સઃ ધ્રુવાં વિશમનુ વ્યચલત્) તે ધ્રુવ દિશા તરફ અનુકૂળતા પ્રમાણે ચાલ્યો. (૧) તેથી (તં ભૂમિઃ ચ અગ્નિઃ ચ ઔપધયઃ ચ વનસ્પતયઃ ચ) તેને અનુકૂળ ભૂમિ, અગ્નિ, ઔપધિ, વનસ્પત, (વાનસ્પત્યાઃ ચ વીરુધઃ ચ અનુવ્યચલન્) નાના અને મોટાં ઝાડ અનુકૂળ બનીને રહે. (૨) (યઃ એવં વેદં) જે આ વાત બાજુ છે (સઃ ભૂમિઃ ચ વૈ અગ્નેઃ ચ) તે ભૂમિ અને અગ્નિના (ઔપધીનાં ચ વનસ્પતીનાં) ઔપધિ અને વનસ્પતિઓના (વાનસ્પત્યાનાં ચ વીરુધાં) નાના અને મોટાં વૃક્ષોના (પ્રિયં ધામં મવતિ) પ્રિય સ્થાન થાય છે. (૩) [૧]

તમુતર્વશ્રતિવાશ્ચ લોકાશ્ચ લૌક્યાશ્ચ માસાશ્ચાર્ધમાસાશ્ચાહોરાત્રે ચાનુવ્યચિલન્	॥ ૧૭ ॥
ઋતુનાં ચ વૈ સ આર્તિવાનાં ચ લોકાનાં ચ લૌક્યાનાં ચ માસાનાં ચાર્ધમાસાનાં ચાહોરાત્રયોશ્ચ પ્રિયં ધામ ભવતિ ય एवं વેદં	॥ ૧૮ ॥
સોડનાવૃત્તાં દિશમનુ વ્યચિલત્તતો નાવત્સ્યન્નમન્યત	॥ ૧૯ ॥
તં દિતિશ્ચાદિતિશ્ચેડાં ચેન્દ્રાણી ચાનુવ્યચિલન્	॥ ૨૦ ॥
દિતેશ્ચ વૈ સોડદિતિશ્ચેડાંયાશ્ચેન્દ્રાણ્યાશ્ચ પ્રિયં ધામ ભવતિ ય एवं વેદં	॥ ૨૧ ॥
સ દિશોડનુ વ્યચિલત્તં વિરાડનુ વ્યચિલત્સર્વે ચ દેવાઃ સર્વાશ્ચ દેવતાઃ	॥ ૨૨ ॥
વિરાજંશ્ચ વૈ સ સર્વેષાં ચ દેવાનાં સર્વીસાં ચ દેવતાનાં	॥ ૨૩ ॥
પ્રિયં ધામ ભવતિ ય एवं વેદં	॥ ૨૪ ॥
સ સર્વોન્નન્તર્વેશાનનુ વ્યચિલત્	॥ ૨૫ ॥
તં પ્રજાપતિશ્ચ પરમેષ્ઠી ચ પિતા ચ પિતામહશ્ચાનુવ્યચિલન્	॥ ૨૬ ॥
પ્રજાપતેશ્ચ વૈ સ પરમેષ્ઠિનશ્ચ પિતુશ્ચ પિતામહસ્ય	॥ ૨૭ ॥
ચ પ્રિયં ધામ ભવતિ ય एवं વેદં	॥ ૨૮ ॥

(સઃ અનાદિષ્ટાં દિશાં) તે અનાદિષ્ટ દિશા તરફ અનુકૂળ બનીને આલ્યો. (૧૬) તેથી (તં ઋતવઃ ચ આર્તિવાઃ ચ લોકાઃ ચ લૌક્યાઃ ચ માસાઃ ચ અર્ધમાસાઃ ચ અહોરાત્રે ચ) તેને અનુકૂળ ઋતુ અને ઋતુ સંબંધીના પદાર્થો, લોકો અને લોકો સંબંધીના પદાર્થો, મહિના, પક્ષ, અને દિવસ રાત અનુકૂળ બન્યા. (૧૭) જે આ બાજુ છે તે ઋતુ, આર્તિવ, લોક, લૌક્ય, માસ, પક્ષ અને અહોરાત્રનું પ્રિય ધામ બને છે. (૧૮) [૬]

(સઃ અનાવૃત્તાં દિશાં) તે અનાવૃત દિશા તરફ અનુકૂળ બનીને આલ્યો અને (તતઃ ન અવત્સ્યન્ન અમન્યત) ત્યાંથી પાછા ન ફરવાનો વિચાર તેમણે કર્યો. (૧૯) તેથી (તં દિતિઃ ચ અદિતિઃ ઇડા ચ ઇન્દ્રાણી ચ) તેને અનુકૂળ દિતિ, અદિતિ, ઇડા અને ઇન્દ્રાણી થઈ ગયાં. (૨૦) જે આ બાજુ છે તે દિતિ, અદિતિ, ઇડા અને ઇન્દ્રાણીનું પ્રિય ધામ બને છે. (૨૧) [૭]

(સઃ દિશઃ અનુવ્યચલત્) તે સર્વ દિશાઓમાં અનુકૂળ બનીને આલ્યો. તેથી (તં વિરાટ્ સર્વેઃ ચ સર્વાઃ ચ દેવતાઃ ચ) તેને વિરાટ અને સર્વ દેવો તથા સર્વ દેવતા અનુકૂળ બની ગયાં. (૨૨) જે આ વાત બાજુ છે તે વિરાટ સર્વ દેવ અને દેવતાઓનું પ્રિય ધામ બને છે. (૨૩) [૮]

(સઃ સર્વાન્ અન્તર્દેશાન્ અનુ) તે સર્વ અંતર્દેશોમાં અનુકૂળ બનીને આલ્યો. (૨૪) તેથી (તં પ્રજાપતિઃ ચ પરમેષ્ઠી ચ પિતા ચ પિતામહઃ ચ અનુ) તેને પ્રજાપતિ, પરમેષ્ઠી, પિતા અને પિતામહ અનુકૂળ બનીને આલ્યા. (૨૫) જે આ બાજુ છે તે પ્રજાપતિ, પરમેષ્ઠી, પિતા અને પિતામહનું પ્રિય ધામ બને છે. (૨૬) [૯]

સમાયાશ્ચ વૈ સ સમિતેશ્ચ સેનાયાશ્ચ સુરાયાશ્ચ
પ્રિયં ધામં ભવતિ ય एवं વેદં

॥ ૩ ॥

[૧૦]

તદ્યસ્યૈવં વિદ્વાન્વાત્યો રાજોડતિથિર્ગુહાનાગચ્છેત્ ॥ ૧ ॥

શ્રેયાંસમેનમાત્મનો માનયેત્તથા ક્ષત્રાય ના વૃશ્વતે તથા રાદ્રાય ના વૃશ્વતે ॥ ૨ ॥

અતો વૈ વ્રહ્મં ચ ક્ષત્રં ચોદતિષ્ઠતાં તે અંબૂતાં કં પ્ર વિગ્શાવેતિ ॥ ૩ ॥

અતો વૈ વૃહસ્પતિમેવ વ્રહ્મ પ્રા વિગ્શત્વિન્દ્રં ક્ષત્રં તથા વૈા ઇતિ ॥ ૪ ॥

અતો વૈ વૃહસ્પતિમેવ વ્રહ્મ પ્રાવિગ્શવિન્દ્રં ક્ષત્રમ્ ॥ ૫ ॥

હ્યં વા ઉં પૃથિવી વૃહસ્પતિર્ઘૌરિવેન્દ્રઃ ॥ ૬ ॥

અયં વા ઉં અગ્નિર્બ્રહ્માસાવાદિત્યઃ ક્ષત્રમ્ ॥ ૭ ॥

એનં વ્રહ્મં ગચ્છતિ વ્રહ્મવર્ચસી મંવતિ ॥ ૮ ॥

ય પૃથિવી વૃહસ્પતિર્મગ્નિં વ્રહ્મ વેદં ॥ ૯ ॥

એનમિન્દ્રિયં ગચ્છતીન્દ્રિયવાન્ભવતિ ॥ ૧૦ ॥

ય આદિત્યં ક્ષત્રં વિવમિન્દ્રં વેદં ॥ ૧૧ ॥

[૬] (સઃ વિશઃ અનુવ્યચલત્) તે પ્રજાઓને અનુકૂળ બનીને વર્તવા લાગ્યો. (૧) તેથી (તં સમા ચ સમિતિઃ ચ) તેને સભા અને સમિતિ (સેના ચ સુરા ચ અનુવ્યચલન્) સૈન્ય અને ધનભંડાર અનુકૂળ થયાં. (૨) જે આ વાત જાણે છે તે સભા, સમિતિ, સૈન્ય અને ધનભંડારનું પ્રિય ધામ બને છે. (૩)

[૧૦] (તત્ યસ્ય યજ્ઞઃ ગુહાન્ एवं વિદ્વાન્ વ્રાત્યઃ અતિથિઃ) જે રાજાને ઘેર આવેા વિદ્વાન વ્રત-આરી અતિથિ (આગચ્છેત્) આવે. (૧) (એનં આત્માનઃ શ્રેયાંસં માનયેત્) તેને પોતાનો કન્યાશુકારી માનીને તેનું સન્માન કરે. (તથા) આમ કરવાથી (ક્ષત્રાય ન આવૃશ્વતે) ક્ષાત્રવૃત્તિથી હકતો નથી અને (તથા રાદ્રાય ન આવૃશ્વતે) આમ કરવાથી રાદ્રોનો અહિતકારી પણ થતો નથી. (૨) (અતઃ વૈ વ્રહ્મ ચ ક્ષત્રં ચ ઉદતિષ્ઠતાં) તેનાથી જ્ઞાન અને વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. (તે અચૂતામ્) તે બન્ને કહે છે કે (કં પ્રવિશાવ ઇતિ) અમે કયાં પ્રવિષ્ટ થઇને રહીએ. (૩)

(અતઃ વૈ વૃહસ્પતિં એવ વ્રહ્મ પ્રાવિશત્) આથી નિઃસંદેહ રીતે વૃહસ્પતિની અંદર જ પ્રદક્ષિણા પ્રવેશ પામેા અને (તથા વૈ ઇન્દ્રં ક્ષત્રં ઇતિ) તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રમાં ક્ષત્ર (ક્ષત્રિય) પ્રવિષ્ટ થાય. (૪) (અતઃ વૈ વૃહસ્પતિં એવ વ્રહ્મ પ્રાવિશત્ ઇન્દ્રં ક્ષત્રં) તેથી વૃહસ્પતિમાં જ્ઞાન અને ઇન્દ્રમાં ક્ષત્ર દાખલ થયાં. (૫) (હ્યં વૈ ઉ પૃથિવી વૃહસ્પતિઃ) નિશ્ચયપૂર્વક આ પૃથ્વી વૃહસ્પતિ છે અને (યૌઃ એવ ઇન્દ્રઃ) ઘુલોક ઇન્દ્ર છે. (૬) (અયં વૈ ઉ અગ્નિઃ વ્રહ્મ) આ અગ્નિ નિઃસંદેહ પ્રદક્ષ છે અને (અસૌ આદિત્યઃ ક્ષત્રં) આ આદિત્ય ક્ષત્ર છે. (૭) (યઃ પૃથિવી વૃહસ્પતિં) જે પૃથ્વીને વૃહસ્પતિ અને (અગ્નિં વ્રહ્મ વેદં) અને અગ્નિને પ્રદક્ષ જાણે છે (એનં વ્રહ્મ આગચ્છતિ) તેને પ્રદક્ષિણા આપ મેળે યથ જાય છે અને તે (વ્રહ્મ-વર્ચસી મંવતિ) પ્રદક્ષિણાથી તેજસ્વી બને છે. (૮-૯) (યઃ આદિત્યં ક્ષત્રં) જે આદિત્યને ક્ષત્ર અને

[૧૨]

તદસ્યૈવં વિદ્વાન્વાત્ય ઉદ્ધૃતેષ્વગ્નિષ્વધિશ્રિતેઽગ્નિહોત્રેઽતિથિર્ગૃહાનાગચ્છેત્	॥ ૧ ॥
સ્વયમેનમમ્યુદેત્યં વ્રૂપાદ્વાત્યાર્તિં સૃજ હોષ્યામીતિ	॥ ૨ ॥
સ ચાતિસૃજેજ્જુહુયાન્ન ચાતિસૃજેન્ન જુહુયાત્	॥ ૩ ॥
સ ય एवं વિદુષા વ્રાત્યેનાતિસૃષ્ટો જુહોતિ	॥ ૪ ॥
પિતૃયાણં પન્થાં જાનાતિ ન દેવયાનમ્	॥ ૫ ॥
ન વૃષેષ્વા વૃશ્વતે હૃતમસ્ય ભવતિ	॥ ૬ ॥
પર્યસ્યાસ્મિલ્લોક આયતનં શિષ્યતે ય एवं વિદુષા વ્રાત્યેનાતિસૃષ્ટો જુહોતિ	॥ ૭ ॥
અથ ય एवं વિદુષા વ્રાત્યેનાનતિસૃષ્ટો જુહોતિ	॥ ૮ ॥
ન પિતૃયાણં પન્થાં જાનાતિ ન દેવયાનમ્	॥ ૯ ॥
આ વૃષેષુ વૃશ્વતે અહૃતમસ્ય ભવતિ	॥ ૧૦ ॥
નાસ્યાસ્મિલ્લોક આયતનં શિષ્યતે ય एवं વિદુષા વ્રાત્યેનાનતિસૃષ્ટો જુહોતિ	॥ ૧૧ ॥

(ય एवं વેદ) જે આ બાંહે છે (એનં પ્રિયં આગચ્છતિ) તેને પ્રિય પ્રાપ્ત થાય છે અને (પ્રિયસ્ય પ્રિયઃ ભવતિ) તે પ્રિયનો પ્રિય થાય છે. (૭) (યત્ એનં આહ વ્રાત્ય યથા તે વશઃ તથા અસ્તુ હિતિ) જે તેને કહે છે કે, હે મતી ! જે તારી ઇચ્છા હોય એમ થાઓ. (તેન વશં એવ અવરુદ્ધે) તેનાથી તે સર્વને પોતાના વશમાં કરે છે. (૮) જે આ બાંહે છે (વશઃ એનં આગચ્છતિ) તેને સર્વ વશ થાય છે અને તે (વશીનાં વશી ભવતિ) વશ કરનારા લોકને તે પોતાના વશમાં કરે છે. (૯) (યત્ એનં આહ વ્રાત્ય યથા તે નિકામઃ તથા અસ્તુ હિતિ) જે તેને કહે છે કે, હે મતી ! જે આપની અભિલાષા છે તે થાઓ તો ! (તેન નિકામં એવ અવરુદ્ધં) તેથી તે પોતાની અભિલાષા પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૦) (एवं નિકામઃ આગચ્છતિ) તેથી તેની અભિલાષા પૂર્ણ થાય છે. આ જે બાંહે છે તેને (નિકામસ્ય નિકામે ભવતિ) તેની અભિલાષાની પૂર્તિ થાય છે. (૧૧)

[૧૨] (તત્ત્વસ્ય ગૃહે) ત્યારે જેના ઘેર (एवं વિદ્વાન્ વ્રાત્યઃ અતિથિઃ) એવો વિદ્વાન મતધારી અતિથિ (ઉદ્ધૃતેષુ અગ્નિશુ અગ્નિહોત્રે અધિશ્રિતે આગચ્છેત્) અગ્નિ પ્રદક્ષિ યઈને અગ્નિહોત્ર થવાને સમયે આવે. (૧) (સ્વયં એનં અમ્યુદેત્ય વ્રૂયાત્) સ્વયં હસીને તેની સામે જઈને કહે, (વ્રાત્ય અતિસૃજ હોષ્યામિ હિતિ) હે મતી ! મને આજ્ઞા આપો કે હું હવન કરું ! (૨) (સઃ ચ અતિસૃજેત્ જુહુયાત્) ને તે આજ્ઞા આપે તો હવન કરે. (ન ચ અતિસૃજેન્ન ન જુહુયાત્) જે આજ્ઞા ન આપે તો હવન ન કરે. (૩) (સઃ યઃ एवं વિદુષા વ્રાત્યેન અતિસૃષ્ટો જુહોતિ) જે આ પ્રકારના વિદ્વાન મતધારીની આજ્ઞાથી હવન કરે છે. (પિતૃયાણં દેવયાનં ચ પન્થાં પ્રજાનાતિ) તે પિતૃઓ તરફનો અને દેવો તરફનો માર્ગ બાંહે છે. (૪-૫)

(યઃ एवं વિદુષા વ્રાત્યેન અતિસૃષ્ટઃ જુહોતિ) જે આ પ્રકારે વિદ્વાન મતધારીની આજ્ઞાથી હવન કરે છે (અસ્ય દૃતં ભવતિ) તેના અગ્નિહોત્ર સફળ થાય છે અને (દેવેષુ ન આવૃશ્વતે) દેવોમાં તેના કોઈ રોપ થતો નથી. (અસ્મિન્ લોકે) આ લોકમાં (અસ્ય આયતનં પરિશિષ્યતે) તેના આશ્રય સુરક્ષિત રહે છે, એટલે કે આ લોકમાં તે સ્થિર યઈને રહે છે. (અથ યઃ एवं વિદુષા વ્રાત્યેન અનાતિસૃષ્ટો જુહોતિ)

અસ્યૈ દેવતાયાં સ્વકં યાચામીમાં દેવતાં વાસય ઇમામિમાં

દેવતાં પરિ વેવેષ્મીત્યેનં પરિ વેવિષ્યાત્

॥ ૧૩ ॥

તસ્યમિવાસ્પૃ તદેવતાયાં હૃતં ભવતિ ય एवं વેદં

॥ ૧૪ ॥

[૧૪]

સ યત્પ્રાચીં વિશમનુ વ્યચલ્નમારુતં શર્ધો

મૂત્વાનુવ્યચલ્નમનોઽન્નાદં કૃત્વા

॥ ૧ ॥

મનસાન્નાદેનાન્નમત્તિ ય एवं વેદં

॥ ૨ ॥

સ યદ્દક્ષિણાં વિશમનુ વ્યચલ્નદિન્વો મૂત્વાનુવ્યચલ્નલમન્નાદં કૃત્વા

॥ ૩ ॥

વલેનાન્નાદેનાન્નમત્તિ ય एवं વેદં

॥ ૪ ॥

સ યત્પ્રતીચીં વિશમનુ વ્યચલ્નદર્શ્વજો રાજા મૂત્વાનુવ્યચલ્નવૃષોઽન્નાદીઃ કૃત્વા ॥ ૫ ॥

અન્દિરન્નાદિમિરન્નમત્તિ ય एवं વેદં

॥ ૬ ॥

સ યદુર્દીચીં વિશમનુ વ્યચલ્નત્સોમો રાજા મૂત્વાનુવ્યચલ્ન

સન્નપિમિહૃત આહુતિમન્નાદીં કૃત્વા

॥ ૭ ॥

આહુત્યાન્નાદ્યાન્નમત્તિ ય एवं વેદં

॥ ૮ ॥

(અય અસ્ય ગૃહાન્ અઘાત્યઃ ઘાત્યયુવઃ નામવિધ્રતિ અતિથિઃ આગચ્છેત્) જેને ઘર પ્રતાપરણ્ય ન કરનારો દેવળ નામધારી અધિદાન અતિથિ આવે. (૧૧) (એનં કર્યેત્) શું ગૃહસ્થ તેના તિરસ્કાર કરે ? (એનં ન ચ કર્યેત્) તેનો તિરસ્કાર ન કરે. (૧૨) ગૃહસ્થ કહે કે, (અસ્યૈ દેવતાયૈ ઉદકં યાચામિ) આ દેવતાને માટે જળની પ્રાર્થના કરું છે. (ઇમાં દેવતાં વાસય) આ દેવતાનો ઘરમાં નિવાસ કરાવું છું. (ઇમાં ઇમાં દેવતાં પરિવેવિષ્યાત્) આ દેવતાને ખીરણું છું. (૧૩) (તસ્યાં એવ દેવતાયાં અસ્ય તત્ હૃતં ભવતિ) તે દેવતામાં તે ગૃહસ્થીનો તે હવન થાય છે. (ય एवं વેદં) જે આ તત્વ બધું છે. (૧૪) (અર્થાત્ નામધારી અતિથિ ઘરમાં આવવાથી તે પોતાની ઉપાસ્ય દેવતા છે એમ માનીને સર્વ લોગ પોતાની ઉપાસ્ય દેવતાને સમર્પણ કરવાની બુદ્ધિથી તેને આપે. આ પ્રકારે સમર્પણ કરવાથી સર્વ દાન તે ઉપાસ્ય દેવતાને પહેાંચે છે.)

[૧૪] (સઃ યત્ પ્રાચીં દિશં અનુવ્યચલત્) તે જ્યારે પૂર્વ દિશા તરફ ચાલે છે ત્યારે (મારુતં શર્ધઃ મૂત્વા) વાયુ બળ બનીને અને (મનઃ અન્નાદં કૃત્વા) મનને અન્ન બસ કરીને (અનુવ્યચલત્) ચાલે. (૧) (યઃ एवं વેદં) જે આ બધું છે તે (અન્નાદેન મનસા અન્નં યત્તિ) અન્ન બસણ કરવાની મનો-ભાવનાથી અન્ન ખાય છે. (૨) (સઃ દક્ષિણાં) તે જ્યારે દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલે છે ત્યારે (ઇન્દ્રઃ મૂત્વાઃ) ઇન્દ્ર અર્થાત્ પ્રભુ બનીને અને (વલં અન્નાદં કૃત્વા) બળને અન્ન બસણ બનાવીને (અનુવ્યચલત્) ચાલ્યો. (૩) જે આ બધું છે તે (અન્નાદેનં વલેન અન્નં યત્તિ) અન્ન બસણ બળથી અન્ન ખાય છે. (૪)

(સઃ પ્રતીચીં દિશં) જ્યારે તે પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલે છે ત્યારે તે (વરુણઃ રાજા મૂત્વા) વરુણ રાજા બનીને અને (અપઃ અન્નાદિઃ કૃત્વા) જળને અન્ન બસણ બનાવીને ચાલે છે. (૫) જે આ બધું છે તે (અન્નાદિમિઃ અન્દિઃ અન્નં યત્તિ) અન્ન બસણ જળની સાથે અન્નલોગ કરે છે. (૬) (સઃ ઉર્દીચીં દિશં)

સ યત્પ્રજા અનુ વ્યચલત્પ્રજાપતિર્મૂત્વાનુવ્યચિલત્પ્રાણમન્નાદં કૃત્વા	॥ ૨૧ ॥
પ્રાણેનાન્નાદેનાન્નમસિ ય एवं વેદં	॥ ૨૨ ॥
સ યત્સર્વાનન્તર્દેશાનનુ વ્યચલત્પરમેષ્ઠી મૂત્વાનુવ્યચિલદ્રહ્યાન્નાદં કૃત્વા	॥ ૨૩ ॥
વ્રહ્મણાન્નાદેનાન્નમસિ ય एवं વેદં	॥ ૨૪ ॥

[૧૫]

તસ્ય વ્રાત્યસ્ય ॥ ૧ ॥ સપ્ત પ્રાણાઃ સપ્તાપાનાઃ સપ્ત વ્યાનાઃ	॥ ૨ ॥
તસ્ય વ્રાત્યસ્ય । યોડસ્ય પ્રથમઃ પ્રાણ ઊર્ધ્વો નામ્નાયં સો અગ્નિઃ	॥ ૩ ॥
તસ્ય વ્રાત્યસ્ય । યોડસ્ય દ્વિતીયઃ પ્રાણઃ પ્રૌઢો નામ્નાસૌ સ આદિત્યઃ	॥ ૪ ॥
તસ્ય વ્રાત્યસ્ય । યોડસ્ય તૃતીયઃ પ્રાણોઽમ્યૂદ્ધો નામ્નાસૌ સ ચન્દ્રમાઃ	॥ ૫ ॥
તસ્ય વ્રાત્યસ્ય । યોડસ્ય ચતુર્થઃ પ્રાણો વિભૂર્નામ્નાયં સ પર્વમાનઃ	॥ ૬ ॥
તસ્ય વ્રાત્યસ્ય । યોડસ્ય પચ્ચમઃ પ્રાણો યોનિર્નામ તા હમા આપઃ	॥ ૭ ॥
તસ્ય વ્રાત્યસ્ય । યોડસ્ય પઃ પ્રાણઃ પ્રિયો નામ ત હમે પશવઃ	॥ ૮ ॥
તસ્ય વ્રાત્યસ્ય । યોડસ્ય સપ્તમઃ પ્રાણોઽપરિમિતો નામ તા-હમાઃ પ્રજાઃ	॥ ૯ ॥

[૧૬]

તસ્ય વ્રાત્યસ્ય । યોડસ્ય પ્રથમોઽપાનઃ સા પૌર્ણમાસી	॥ ૧ ॥
તસ્ય વ્રાત્યસ્ય । યોડસ્ય દ્વિતીયોઽપાનઃ સાષ્ટકા	॥ ૨ ॥

(સઃ યત્ પ્રજાઃ અનુ૦) જ્યારે તે પ્રજાઓ તરફ જાય છે ત્યારે તે (પ્રજાપતિઃ મૂત્વા) પ્રજાપાલક બનીને; (પ્રાણં અન્નાદં કૃત્વા) પ્રાણને અન્ન ખાનાર બનાવીને આલે છે. (૨૧) જે આ બાજુ છે (પ્રાણેન અન્નાદેન૦) પ્રાણની શક્તિથી અન્ન ભોગ કરે છે. (૨૨) (સઃ યત્ સર્વાન અન્તર્દેશાન અનુ૦) જ્યારે તે સર્વ અન્તર્દેશો પ્રતિ જાય છે ત્યારે તે (પરમેષ્ઠી મૂત્વા) પરમેષ્ઠી બનીને (વ્રહ્મ અન્નાદં કૃત્વા) બ્રહ્મ જ્ઞાનને અન્નનો ખાનાર બનાવીને આલે છે. (૨૩) જે આ બાજુ છે તે (વ્રહ્મણા અન્નાદેન અન્નં અસિ) તે બ્રહ્મજ્ઞાનની સાથે અન્નાદિનો ભોગ કરે છે. (૨૪)

[૧૫] (તસ્ય વ્રાત્યસ્ય) તે વ્રાત્યનો (સપ્ત પ્રાણાઃ સપ્ત અપાનાઃ સપ્ત વ્યાનાઃ) સાત પ્રાણ, સાત અપાન અને સાત વ્યાન છે. (૧-૨) (તસ્ય વ્રાત્યસ્ય) તે વ્રાત્યનો (યઃ અસ્ય પ્રથમઃ પ્રાણઃ) જે તેનો પહેલો પ્રાણ છે તે (અયં ઊર્ધ્વઃ નામ અગ્નિઃ) તે ઉર્ધ્વ નામનો અગ્નિ છે. (૩) તે વ્રાત્યનો જે દ્વિતીય પ્રાણ છે (પ્રૌઢઃ નામ અસૌ સ આદિત્યઃ) તે પ્રૌઢ નામનો આ આદિત્ય છે. (૪) તે વ્રાત્યનો જે તૃતીય પ્રાણ છે તે (અમ્યૂદ્ધઃ નામ અસૌ સ ચન્દ્રમાઃ) અમ્યૂદ્ધ નામનો ચન્દ્રમા છે. (૫) તે વ્રાત્યનો જે ચતુર્થ પ્રાણ છે તે (વિભૂઃ નામ અયં સ પર્વમાનઃ) વિભૂ નામનો પર્વમાન વાયુ છે. (૬) તે વ્રાત્યનો જે પચ્ચમ પ્રાણ છે તે (યોનિઃ નામ તાઃ હમાઃ આપઃ) યોનિ નામનું આપ (પાણી) છે. (૭) તે વ્રાત્યનો જે છઠો પ્રાણ છે તે (પ્રિયઃ નામ તે હમે પશવઃ) પ્રિય નામક પશુ છે. (૮) તે વ્રાત્યનો જે સાતમો પ્રાણ છે તે (અપરિમિતાઃ નામ તાઃ હમાઃ પ્રજાઃ) અપરિમિત નામની પ્રજા છે. (૯)

[૧૮]

તસ્ય વ્રાત્યસ્ય	॥ ૧ ॥
યદસ્ય દક્ષિણમધ્યસૌ સ આદિત્યો યદસ્ય સવ્યમધ્યસૌ સ ચન્દ્રમાઃ	॥ ૨ ॥
યોડિસ્ય દક્ષિણઃ કર્ણોડયં સો અગ્નિયોડિસ્ય સવ્યઃ કર્ણોડયં સ પવમાનઃ	॥ ૩ ॥
અહોરાત્રે નાસિકે દિતિશ્રાદિતિશ્ચ શીર્ષકપાલે સંવત્સરઃ શિરઃ	॥ ૪ ॥
અહ્નો પ્રત્યહ વ્રાત્યો રાત્ર્યા પ્રાહ્ નમો વ્રાત્યાય	॥ ૫ ॥

પ્રવિષ્ઠ થાય છે : ' અમાવાસ્યાં ચ એવ તત્ પૌર્ણમાસીં જ) અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમામાં પણ તેઓ હોય છે. (૬) (તસ્ય વ્રાત્યસ્ય) તે વ્રાત્યનું (તત્ એવાં એકં અમૃતત્ત્વં) તથા આ સર્વનું એક અમરપણ છે. (હિતિ એવ બ્રાહ્મ :) એમ કહે છે. (૧૮)

[૧૮] (તસ્ય વ્રાત્યસ્ય) તે વ્રાત્યની (યત્ તસ્ય દક્ષિણં અક્ષિ અસૌ સઃ આદિત્યઃ) જે દક્ષિણ આંખ છે તે સૂર્ય છે. (યત્ તસ્ય સવ્યં અક્ષિ અસૌ સઃ ચન્દ્રમાઃ) જે તેના સવ્ય નેત્ર છે તે ચંદ્ર છે. (૧-૨) જે તેના (દક્ષિણઃ કર્ણઃ) દક્ષિણ કાન છે (સઃ અયં અગ્નિઃ) તે અગ્નિ છે. (યઃ અસ્યઃ સવ્યઃ કર્ણઃ) જે તેના ડાબા કાન છે (સઃ અયં પવમાનઃ) તે આ પવમાન છે. (૩) (અહોરાત્રે નાસિકે) અહોરાત્ર તે તેનું નાક છે. (દિતિઃ અદિતિઃ ચ) હિતિ અને આદિતિ (શીર્ષં કપાલે) માથાના બન્ને ભાગમાં છે. અને (સંવત્સરઃ શિરઃ) વર્ષ તેનું માથું છે. (૪) (વ્રાત્યઃ મહ્તા) આ વ્રાત્ય દિવસમાં (પ્રત્યહ) પૂર્વ દિશાની તરફ મોઢું રાખીને અને (રાત્ર્યા પ્રાહ્) રાત્રીના સમયે વ્રાત્યો દિશાની તરફ મુખ કરીને રહે છે. એવા (વ્રાત્યાય નમઃ) વ્રાત્યને માટે આદેશ નમસ્કાર હો. (૫)

અર્થવેદના પંદરમા કાંડનો વિચાર

અધ્યાત્મ પ્રકરણ

વ્રાત્યનો અર્થ

આ પંદરમા કાંડમાં " વ્રાત્ય " નો વિચાર કર્યો છે. તેથી આ કાંડમાં વ્રાત્યનો અર્થ શું છે તેનો નિશ્ચય પ્રથમ કરવો જોઈએ. આ વ્રાત્ય શબ્દનો અર્થ ધન્ય પ્રકારનો ચંદ્ર કહે છે.

(૧) " વ્રાત્ય " નો અર્થ છે " સમૃદ્ધ, સમાય, સંપદ, મનુષ્ય, જનના " તેને માટે જોદિતકારી (લેખ્યઃ દિત્તા) છે તેને વ્રાત્ય કહે છે.

(૨) (વ્રાતે મયઃ વ્રાત્યા) સમૃદ્ધમાં ઉત્પન્ન થએલો, સમાયમાં તેનો જન્મ થયો છે, સંપદા જે રહે છે.

(૩) સમૃદ્ધનો પાલક, પતિ અથવા સ્વામી.

(૪) મનોને માટે સમર્પિત, મતાચરણમાં તત્પર, તત્પરી, નિવશાનુશ્રાનમાં તત્પર, મંત્રી, પ્રજામર્થ વગેરે મનોનું પાલન કરનારો.

(૫) (મજતિ હિતિ વ્રાત્યઃ અસ્ય સઃ) બનવું કરનારો પરિવ્રાજક, સંન્યાસી, ઉપદેશક, દેશદેશાન્તરમાં જઈને ધર્મોપદેશ કરનારો.

આ પ્રમાણે વ્રાત્ય શબ્દના વેદમાં અનેક અર્થ છે. સ્પેષિત્તિ આમાં આ વ્રાત્ય શબ્દનો અર્થ તેની વિશ્લેષક છે. વેદમંથર

છે, આપણી પ્રકૃતિના સ્વામી છે પરંતુ તે અનેક કીટાણુઓ પર આંખ, નાક, કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં રહેનારો એક ઇન્દ્રિયોનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે, આ તે સૂક્ષ્મ કીટાણુઓ કરતાં મોટો ઇશ્વર છે, તેનાં પછી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયમાં એક એક દેવતાનો અંશ છે અને આ અવગવોમાં રહેનારા દેવતાશો પર જીવાત્માનું પ્રભુત્વ છે. તેથી અહીં ઇન્દ્રિયોનો અધિપતિ દેવ છે અને જીવાત્મા મહાદેવ છે. આ પ્રમાણે નાના મોટાનો ભેદ હોવાથી એક દેવ હોય છે, બીજો મહાદેવ હોય છે, તે તેની ઉપરના દેવની કરતાં નાનો દેવ હોય છે. આ પ્રમાણે જો ઉપરની કોટીમાં જતા જમ્બે તો અંતિમ સ્થિતિમાં પરમાત્મા સર્વનો મહાદેવ છે. આ પ્રમાણે દેવ અને મહાદેવ નો વિચાર વૃક્ષનાત્મક દૃષ્ટિથી જાણવા યોગ્ય છે. આ વાતને અધિક સ્પષ્ટ કરીએ.

દેવ	મહાદેવ
૪૨	૪૨
આત્મા	પરમાત્મા
બ્રહ્મ	પરબ્રહ્મ
ધન્દ	મહેન્દ
૪૨	૪૨
કીટાણુ (દેવ)	ઈન્દ્રિયાધિપતિ (મહાદેવ)
ઈન્દ્રિયાધિપતિ	જીવાત્મા
જીવાત્મા	રાજા
રાજા	સમ્રાટ
મામપતિ	માન્તપતિ
માન્તપતિ	રાષ્ટ્રપતિ
રાષ્ટ્રપતિ	જગત્પતિ
ચન્દ્રાદિપ્રદ	સૂર્ય
તારામણ	વિરાટ

આ રીતે પૂર્તપર સંબંધે એક દેવ અને બીજો મહાદેવ બને છે. અન્તમાં સર્વ ચરાચરને નિશ્ચયપૂર્વક પરમાત્મા જ એક મહાદેવ છે અને આ પ્રથમ પ્રવાય સૂક્તનાં સર્વનો પ્રેરક તરીકે પ્રથમ મંત્રમાં વર્ણવાયેલ છે. તે એક છે, તેથી તેને " એક માત્ર " અર્થાત્ એક માત્ર પરમેશ્વર અથવા સર્વનો એક નિર્ણય કહેવાયો છે, તે સર્વનો શાસક છે અને તેનું ધનુષ્ય અપ્રતિહત છે. તે જ (ધન્દ ધનુઃ) પ્રપ્રત્યુ ધનુષ્ય એવું છે (દિવન્તં વિધ્યાતિ) આ ધનુષ્યથી વિદેશી લોકોને

પૂર્ણ નાશ થાય છે. પરમેશ્વરનું સર્વતોપરિ શાસન છે અને આ શાસનથી હિંસકોનો નાશ થાય છે અને સન્નિવોનું રક્ષણ થાય છે તેથી આ એક દેવની ઉપાસના બધાએ કરવી જોઈએ. આ ઉપદેશ પ્રથમ પ્રવાય સૂક્તમાં કહેલ છે.

તેનાં પછી બ્રહ્મચારીનું વર્ણન છે. હવે તેનો વિચાર આપણે કરીએ—

બ્રાહ્મણ વિભાગ

માત્ર બ્રહ્મચારી

" બ્રહ્મચારી " તે છે કે જે " બ્રહ્મની જેમ આચરણ કરે છે, અથવા બ્રહ્મ બનવા માટે વ્રતનું આચરણ કરે છે. " બ્રહ્મનું આચરણ કેવું હોય છે. તે વિષયનું વર્ણન પ્રારંભના પર્વાય સૂક્તમાં બધી સારી રીતે આવી ગયું છે. બ્રહ્મચારી તેવો બનવા ઇચ્છે છે અને જે બ્રહ્મચારી તેવો સદૃશ્યેશ્વર સંપન્ન હોય છે, તેની યોગ્યતા વિશેષ ઉચ્ચ જ હોય.

જ્યારે આવો સુયોગ્ય બ્રહ્મચારી પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાઓમાં, દેશ દેશાંતરોમાં ભ્રમણ કરે છે, લોકોને ધર્મ અને સદાચારનો સંદેશ સંભળાવે છે, લોકોનું બંધુ કરવા માટે આત્મસમર્પણ કરે છે, ત્યારે જગતના બધા દેવો, સૂર્ય, ચન્દ્ર, વિશ્વેદેવ, વરૂણ, સપ્તર્ષિ વ્રત્યાદિ સર્વ તેની સદાપતા કરે છે. વેદના રથાન્તરગદિ સર્વ પ્રભાવશાળી મંત્રો તેની અંદર તેમના જ્ઞાન વિજ્ઞાન સાથે ઉપસ્થિત થાય છે. અહીં જે તેની ધર્મપત્ની છે તે નિત્ય તેની આગ્રા પ્રમાણે વર્તવાને તત્પર હોય છે. ઉપરાંત તે ધર્મપત્ની શ્રદ્ધાની સાથે ઉપાસના કરે છે. પ્રથમ અર્થાત્ વાણી તેની શ્રદ્ધાની અનુસારિણી હોય છે, જેની રીતે વિજ્ઞાની મેઘમાં શોભે છે તેવી રીતે તેની સુસંસ્કૃત વાણી ઉપરાંત વખતે તેની શ્રદ્ધાથી યુક્ત બનીને તેની શોભા વધારે છે.

તેનો મિત્ર વેદમંત્રણી (માગધઃ) સ્તુતિ પાઠક છે. અર્થાત્ તે જો કોઈની સ્તુતિ કરતો હોય તો તે કેવળ સર્વના મિત્રપર પરમેશ્વરની સ્તુતિ વેદ મંત્રોથી કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારની લાલચમાં ન પડતાં કોઈ પણ મત્તની પ્રત્યાસા તે કદી કરતો નથી. વેદ મંત્રના ઉપદેશની સ્વપતા જોઈને જ તેને આશ્ચર્યદર્શક (હસઃ) હસતું આવે છે, ને દિવ્ય દાસ્યમાં જ તે મસ્ત રહે છે અને જ્યારે તે લોકોને ઉપદેશ આપે છે, વેદ મંત્રોની વ્યાખ્યા કરે છે ત્યારે એનું પ્રતીત થાય છે કે મેઘમંત્રના (સ્તનચિત્તુઃ) બનીને અમૃત જેવી વેદોપદેશની વર્ણ જ જાણે અમૃત રહે છે.

તે પછીના પાસમાં પર્વાય સુકતમાં કહ્યું છે કે સર્વ દિશાઓ અને અન્તર દિશાઓમાં ભવ, શર્, પશુપતિ ઉદ્દેવ, રૂદ્ર મહાદેવ અને ઇશાન એ સાત દેવ પૌતાના ધનુષ્ય ગાણ હાથમાં ધારણ કરીને તેના સાથી બને છે અને તેની રક્ષા કરે છે પાકક અહીં એમ ન સમજે કે આ સાત દેવ ભિન્ન છે, તે ઇશાનના જ નામ છે ઇશાન જ એક દેવ છે જેના ગુણધર્મ એકધક આ સાત નામ છે આ એકજ દેવ સત્તો ઇશ અથવા સ્વામી છે તેટલા માટે જ તેને 'ઇશાન' કહે છે તેને આધીન અનંત દેવ છે, એ સર્વ દેવો પર તે સુખ્ય અધિગતા હોવાથી તેને "મહાદેવ" કહે છે આ ઇશ્વર જ સર્વ કૃષ્ટ અને પાપકર્મીઓને યોગ્ય દડ દહને રાખે છે, તેટલા માટે જ તેને રૂદ્ર કહે છે પાપિયોને આ જ ભય કરે ઉચ્ચ નીરભદ્ર પ્રતીત થાય છે તેની પાસે અતુલ પાશવી શક્તિ રહેલી છે અથવા તે સર્વ જીવોને પાલક છે તેથી તેને "પશુપતિ" કહે છે, તે અત્યંત ગતિમાન પ્રયત્ન વેગવાન હોવાથી તેને "શર્" (શક્તિ ગચ્છતિ) કહે છે તે સર્વ જગતને ભૂતિ અને એથર્વ પ્રદાન કરે છે, તેટલા માટે તેને ભવ કહે છે આ પ્રમાણે આ સાતે શબ્દ એકજ દેવના વાચક છે આ એકજ દેવ આ સાત કામ કરે છે તેથી આ સાત નામ વેને આપવામાં આવ્યા છે આ સર્વોના દેવાપિ દેવ એ બ્રહ્મચારીનો સાથી, ભિન્ન, રક્ષક અને અનુગામી બને છે

દેવોની સહાયતા

આ (૭) છઠ્ઠા પર્વાય સુકતમાં આ બ્રહ્મચારીને સર્વ દેવતાઓની સહાયતા મળે છે એવું વર્ણન છે ભૂમિમાં તેને ભૂમિ અગ્નિ, આદિત્યો વનરપતિઓ, રક્ષા વગેરે સહાયક થાય છે ઉર્વર ભાગથી સૂર્ય, ચંદ્ર નક્ષત્ર, મેઘોદક અને વાયુની સહાયતા પ્રાપ્ત થાય છે ઉત્તમ જ્ઞાન ક્ષેત્રમાં ઋષિ, યજ્ઞ, સામ અને બ્રહ્મ અર્થાત્ અર્થવેદના મતી સહાયક થાય છે ઇતિહાસની દિશામાં ઇતિહાસ પુરાણ, ગાથા, નારાયણી તેને અનુકૂળ બને છે યજ્ઞોત્તમ આદવનિષિ, આદર્શ વગેરે પર તેની સહાયતા કરે છે કળાક્ષેત્રમાં ઋતુ, મહિના, પક્ષ, અહોરાત્ર, એ તેના સહાયક બને છે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં તે આગળ વધે છે ત્વા (અવિત્તિ) ચૂળ પ્રકૃતિ, (વિત્તિ) પ્રકૃતિની વિકૃતિ, (દ્વિત્તિ) ઈર્દ અર્થાત્ આત્માની શક્તિ, (રક્ષા) વાધી વગેરેની સહાયતા થાય છે અને આ ક્ષેત્રમાં તેને એટલે બધે આનંદ પ્રાપ્ત થાય કે તેમાં તૃપ્તિ મેળવીને તે (ન અઘર્ત્સ્યન્ન ઇતિ અમન્યન્) અહોથી પાછો નહિ જ રૂ એમ માને છે, એટલી બધી તાલીનતા

તેમાં તેને પ્રાપ્ત થાય છે આગળ સર્વ દેવો તેને સહાયતા આપે છે અને પછી તે સર્વનું ત્રિવ ધામ બને છે

સાતમ પર્વાય સુકતમાં કહ્યું છે કે આવી પૂર્ણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી તેને ઉત્તમ બ્રહ્મ સ્વાનુભવથી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર પછી તે આ અનુભવને કહી પણ ભૂલતો નથી, અહીં તેને પૂર્ણ બ્રહ્માવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હોય છે આ જ સાચો બ્રહ્મણ્ય છે

ક્ષત્રિય વિભાગ વૈદિક સ્વરાજ્ય

ક્ષત્રિય પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે અને ઉત્તમ ક્ષત્રિય થાય છે તેને રાજન્ય એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે, (સ અરજ્યત) તે લોકોનું રાજન કરે છે લોકોને પ્રસન્ન રાખે છે, તે જનતાને સુરક્ષિત રાખે છે સર્વ પ્રજાજનોની રક્ષા કરવાથી તેને સર્વ પ્રકારે ખાનપાન છતાંદિ ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ લોકો તેના અનુયાયી બને છે આ વિષય આઠમા પર્વાય સુકતમાં કહેલો છે અને આગળ નવમા પર્વાય સુકતમાં રાજ પ્રકરણને જ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે

(સ વિશ અનુવ્યચલત) તે ક્ષત્રિય રાજ બ્રહ્મચર્ય પાલન કરીને પૃથ્વીથી રાજ ગાદીપર આરૂઢ થઈને પ્રજાના મતાનુસાર રાજ્યશાસન ચલાવવા લાગ્યો રાજ પ્રજા-મત પ્રમાણે ચાલતો હોવાથી તે રાજને (સમા) ગ્રામ સભા (સમિતિ) રાષ્ટ્રીય મહાપરિષદ (સેના) ચતુર મ સૈન્ય અને (સુરા) એથર્વ ધનકોશ તેને અનુકૂળ બને છે અર્થાત્ જે રાજ પ્રજાના મતને અનુસરનારો હોતો નથી તેને તેમની અનુકૂળતા મળતી નથી એનો સાધો અર્થ તે એજ થાય કે રાજનો અધિકાર પ્રજાની સેના, સભા અને ધનકોશ પર નથી તેથી પ્રજાની પ્રસન્નતાથી જ તે તેમની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થાય છે નહિ તો નહિ

વૈદિક સ્વરાજ્યનો આ અર્થ છે, આદ્ય છે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય તેનું જ નામ છે, જે રાજ્યવ્યવસ્થામાં પ્રજાનું રાજન કરનારો રાજ જ રાજ ગાદીપર ટકો રહે છે અને પ્રજાને દુઃખ દેનારો રાષ્ટ્રથી પદ્મ્યુત કરવામાં આવે છે અને જે શાસન સરસ્થાઓમાં ધનકોશ, સેના અને રાષ્ટ્રસભા પ્રજામતને આધીન હોય છે તેને જ "વૈદિક સ્વરાજ્ય શાસન" કહી શકાય છે તેનાથી ભિન્ન બીજી શાસન આધુનીક શાસન સમજવું યોગ્ય છે.

અતિથિ સત્કાર

આગળ દસમા, અગિયારમા, બારમા અને તેમાં આ ચાર પર્વાય સુકતમાં અતિથિ સત્કારના મહત્વપૂર્ણ વિધિ ચલાવેનો

'Այս Գործերու Բարեկարգութեան Եւ Տնօրէնութեան
 Գործակալ Եւ Կոմիտէ Կարգադրութեան Եւ Կոմիտէ Կարգադրութեան
 Գործակալ Եւ Կոմիտէ Կարգադրութեան Եւ Կոմիտէ Կարգադրութեան

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

ਨੇ ਪਿਛਾਪ੍ਰਾਪਤ

[illegible]

‘ହେ କାହାଁ କାହାଁ ଗୋବିନ୍ଦନୀ’ ଯେ ଗୀତ ହେଉ ତାହାକୁ ଗାୟନ କରିବା ପାଇଁ
ହେଉଛି ଏହି ପ୍ରକାର ଗୀତ ଗାୟନ କରିବା ପାଇଁ
(୧୫୫)

[illegible]

ਭਿਖੂ ਏਕੇ ਗਿਣਕ ਪੁ 'ਭਗਵੰਤ ਸਪੁ ਹਿ ਪੁਕਾਰ .
ਪੁਕਾਰੇ ਏ (ਭਿਖੂ ਭਗਵੰਤ : ਭਿਖੂ ਪੁਕਾਰ) :

ମାତ୍ର ୧୦୦ ଟଙ୍କା ମଧ୍ୟରେ (୧୦୦ ଟଙ୍କା ମଧ୍ୟରେ)

“ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ‘ਇਸ਼ੀਰ’ ਸਭ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ
ਦੇ ‘-ੀਰ’ ਤੇ (ਇਸ਼ੀਰ ਇਸ਼ੀਰ ਹਨ। ਤਾਂ ਇਸ਼ੀਰ ਇਸ਼ੀਰ) ਤੇ

ዲ.ፓ. ከተሰጠው የገዢው ስም (የገዢው) ና

into the 21st like 'Jihad' (جہاد) &

१ (पृष्ठ : ५) (अक्षर : ४)

[illegible]

જાતવેદ

(વ્રાતિઃ- બચર્વાક્ષિરા । દેવતા- અભિઃ)

કાંડ ૧૬, સૂક્ત ૩

દિવસ્પૃથિવ્યાઃ પર્યન્તરિક્ષાદ્વનસ્પતિભ્યો અધ્યોપધીમ્યઃ ।

યત્રયઞ્ન વિમૃતો જાતવેદાસ્તતં સ્તુતો જુપમાળો નૃૃૈર્હિ ॥ ૧ ॥

યસ્તે અપ્સુ મહિમા યો વનેષુ ય ઓર્ષધીષુ પશુષ્વસ્વૃન્તઃ ।

અગ્ને સર્વાસ્તન્વૃઃ સં રમસ્વ તામિર્નૃૈર્હિ દ્રવિણોદા અજસ્રઃ ॥ ૨ ॥

યસ્તે દેવેષુ મહિમા સ્વર્ગો યા તે તનૂઃ પિતૃષ્વાવિવેશ ।

પુટિર્યાં તે મનુષ્યેષુ પપ્રથેઽગ્ને તયાં રયિમસ્માસુ ઘેહિ ॥ ૩ ॥

શ્રુત્કર્ણાય કવચે વેદાય વચોર્ભિર્વાકૈરુપં યામિ રાતિમ્ ।

યતો મુયમભયં તન્નો અસ્ત્વવં દેવાનો યજ્ઞે હેઢોં અગ્ને ॥ ૪ ॥

અર્થ— (દિવઃ) ધુલોકથી, (પૃથિવ્યાઃ) પૃથ્વીમાંથી, (અન્તરિક્ષાત્ પરિ) અન્તરિક્ષમાંથી, (વનસ્પતિભ્યઃ ઓપધિમ્યઃ) વનસ્પતિઓ અને ઔષધિઓથી (યત્ર યત્ર જાતવેદાઃ વિમૃતઃ) જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ભરેલો રહે છે, (તતઃ સ્તુતઃ) ત્યાંથી પ્રશંસા પામીને (જુપાળઃ) સેવન કરવા લાયક બધીને (નૃૃૈર્હિ) અમારી સમીપ આવે. (૧)

હે અગ્નિ ! (યઃ તે અપ્સુ મહિમા) તારો જે મહિમા પાણીમાં છે, (યઃ વનેષુ) જે વનોમાં છે (સર્વાઃ તન્વઃ સંરમસ્વ) તારા એ સર્વ શરીરો ઉત્તમ રીતે એકત્રિત કરીને (તામિઃ નઃ હિ) તે સર્વની સાથે અમારી પાસે આવો અને અમારે માટે (દ્રવિણોદા અજસ્રઃ) ધન આપનાર અવિનાશી થાઓ. (૨)

(યઃ તે દેવેષુ સ્વર્ગઃ મહિમા) તારો જે મહિમા દેવોમાં સુખ આપનારો છે, (યા તે તનૂ પિતૃષુ આવિવેશ) નારું જે શરીર પિતૃઓમાં પાલકોમાં રહેલું છે, (યા તે મનુષ્યેષુ પપ્રથે) તારી જે પોષકશક્તિ માનવોમાં ફેલાયેલી છે; હે અગ્નિ ! (તથા અસ્માસુ રયિં ઘેહિ) તેથી અમારામાં ધનને સ્થાપિત કર. (૩)

(શ્રુત્કર્ણાય કવચે વેદાય) જેના કાન સાંભળનારા છે, જે કવિ અને બાણવા યોગ્ય છે તેની પાસે (વયોમિઃ વાકૈઃ) શબ્દો અને વાક્યોથી (રાતિં ઉપયામિ) દાન માગું છું. (યતઃ મયં) જ્યાંથી ભય ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે (તત્ નઃ અમયં અસ્તુ) ત્યાંથી અમને અભય હો. હે અગ્નિ ! (દેવાનો હેઢઃ યજ્ઞઃ) દેવોનો ક્રોધ શાંત કર. (૪)

ભાષ્ય— આ સર્વ સ્થળોમાં અગ્નિ છે. ધુલોકમાં સૂર્ય, અન્તરિક્ષમાં વિદ્યુત, પૃથ્વીપર આગના રૂપમાં, ઔષધિ, વનસ્પતિઓ વગેરેમાં અનેક રૂપે અગ્નિ રહે છે તે અમારો સહાયક બનો.

શ્રુત્કર્ણઃ— પ્રાર્થના કરનારાઓનું કહેવું સાંભળનારો. કવિ—ગાની. વેદાઃ—બાણવા યોગ્ય ઉપાસક પોતાના બાપણથી ઘન મળે છે. જ્યાંથી ભયની સંભાવના હોય ત્યાંથી નિર્મલતા પ્રાપ્ત થાઓ, ત્યાંથી ભય દૂર થાઓ, દેવોનો ક્રોધ આપણા ઉપર ન થાય એવું આપણું આચરણ રહેવું જોઈએ.

તાવન્તો અસ્ય મહિમાન્તસ્તતો જ્યાપાંશ્ચ પૂરુષઃ ।

પાદોઽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ

॥ ૩ ॥

પુરુષ એવં સર્વં યદ્ભૂતં યદ્ ભાવ્યમ્ ।

ઉતામૃતત્વસ્યેશ્વરો યદન્યેનામંવત્સહ

॥ ૪ ॥

યત્પુરુષં વ્યદધુઃ કતિધા વ્યકલ્પયન્ ।

મુલં કિમસ્ય કિં વાહુ કિમૂઠ પાદા ઉચ્યેતે

॥ ૫ ॥

બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુલંમાસીદ્વાહુ રાજન્યોઽમવત્ ।

મધ્યં તદસ્ય યદ્વૈશ્યઃ પદ્મ્યાં શૂદ્રો અજાયત

॥ ૬ ॥

ચન્દ્રમા મનસો જાતશ્ચક્ષોઃ સૂર્યો અજાયત ।

મુલાદિન્દ્રશ્ચાગ્નિશ્ચ પ્રાણાદ્યાપુરંજાયત

॥ ૭ ॥

નાભ્યાં આસીદ્નતરિક્ષં શીર્ષ્ણો દ્યૌઃ સમંવર્તત ।

પદ્મ્યાં ભૂમિર્દિશઃ શ્રોત્રાત્તથા લોકો અકલ્પયન્

॥ ૮ ॥

(તાવન્તઃ અસ્ય મહિમાનઃ) તેના એટલો મહિમા છે, તે (તતો જ્યાયાન્ ચ પુરુષઃ) પુરુષ તેનાથી મહાન છે. (અસ્ય પાદઃ વિશ્વા ભૂતાનિ) તેનો એક અંશ તે આ સર્વ ભૂત છે અને (અસ્ય ત્રિપાદઃ દિવિ અમૃતં) તેના ત્રણ અંશ ઘુલોકમાં અમર છે. (૩)

(યદ્ ભૂતં યદ્ ભાવ્યં) જે બન્યું છે અને જે બનવાનું છે. (ઇદં સર્વં પુરુષ એવ) તે સર્વ પુરુષ જ છે. (ઉત અમૃતત્વસ્યેશ્વરઃ) અને તે અમરપણાને સ્વામી છે. (યત્ અન્યેન સહ અમવત્) જે બીજાની સાથે, જડની સાથે હોય છે. (૪)

(યત્ પુરુષં વ્યદધુઃ) જે વિદાન હોકો આ પુરુષનું વર્ણન કરે છે, તેમણે તેની (કતિધા વ્યકલ્પયન્) કેટલા પ્રકારે કલ્પનાઓ કરેલી છે ? (અસ્ય મુલં કિં) તેનું મુખ કયું છે ? (કિં વાહુ) તેના બાહુ કેણું છે ? (કિં ઊઠ) તેની બાધો કઈ છે ? અને (પાદા ઉચ્યેતે) તેના પગ કેને કહેવામાં આવે છે ? (૫)

(અસ્ય મુલં બ્રાહ્મણઃ) આ પુરુષનું મુખ બ્રાહ્મણ-જ્ઞાની છે, (રાજન્યઃ વાહુ અમવત્) ક્ષત્રિયો તેના બાહુ બન્યા છે, (મધ્યં તત્ અસ્ય યત્ વૈશ્યઃ) તેનો મધ્યભાગ વૈશ્ય બન્યો છે, (પદ્મ્યાં શૂદ્રઃ અજાયત્) તેના પગ શૂદ્ર બન્યા છે. (૬)

(મનસઃ ચન્દ્રમા જાતઃ) તેના મનથી ચંદ્રમા થયો છે, (ચક્ષોઃ સૂર્યઃ અજાયત) તેની આંખોથી સૂર્ય થયો છે, (મુલાત્ ઇન્દ્રઃ ચ અગ્નિઃ ચ) તેના ગુપ્તથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ થયેલા છે, (પ્રાણાત્ વાયુઃ અજાયત) તે પુરુષના પ્રાણથી વાયુ બનેલો છે. (૭)

તેના ત્રણ અંશ ઘુલોકમાં વ્યાપી રહ્યા છે અને એક અંશ અહીં જડ અને ચેતન રૂપમાં દેખાઈ રહ્યો છે. તે અહીં પારંપર બને છે. (૨)

જે ભૂતકાળમાં થયો અને જે ભવિષ્યમાં થવાનો છે તે સર્વ આ એક જ પુરુષ છે, તે અમરના સ્વામી છે, જે જડની સાથે રહે છે. (૪)

માનવ, રાત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર તે આ પુરુષના મુખ, બાહુ, મધ્યભાગ અને પગ છે અર્થાત્ ચાર વર્ણ એ આ પુરુષના ચાર અંગ છે. (૬)

તસ્માંચ્છાત્સર્વહુતઃ સંમૃતં પૃષ્ણાજ્યમ્ ।

પૃષ્ણૌસ્તાંશ્વકે વાયવ્યાનારण्या ગ્રામ્યાશ્ચ ચે

॥ ૧૪ ॥

સપ્તાસ્યાસન્પરિધયશ્ચિઃ સપ્ત સમિધઃ કૃતાઃ ।

દેવા યદ્યજ્ઞં તન્વાના અર્વઘ્નપુરુષં પશુમ્

॥ ૧૫ ॥

મૂર્ધ્નો દેવસ્ય વૃહતો અંશવઃ સપ્ત સમૃતીઃ ।

રાજઃ સોમસ્યાજાયન્ત જાતસ્ય પુરુષાદધિ

॥ ૧૬ ॥

(તસ્માત્ સર્વહુતઃ યજ્ઞાત્) તે સર્વ હવન કરવાના યજ્ઞથી (પૃષ્ણ-આજ્ય સંમૃતં) દહીં અને ઘી ઉત્પન્ન થયાં. (તાન્ વાયવ્યાન્ પશૂન્) તે વાયવ્ય પશુઓથી (આરण्याઃ ગ્રામ્યાઃ ચ ચે) આરણ્યક પશુઓ અને ગ્રામીણ પશુઓ જેવાં પશુઓ ઉત્પન્ન થયાં. (૧૪)

(દેવાઃ યત્ યજ્ઞં તન્વાનાઃ) દેવો જે યજ્ઞ કરી રહ્યા હતા, (અસ્ય સપ્ત પરિધયઃ આસન્) તે યજ્ઞના સાત પરિધિ હતા. (ત્રિઃ સપ્ત સમિધઃ કૃતાઃ) ત્રણગણી સાત સમિધાઓ કરી હતી અને (પુરુષં પશુમ્ અવઘ્નન્) પરમેશ્વર૩પી પુરુષને ધ્યાન માટે ચિત્તમાં બાંધી રાખ્યો હતો, એટલે કે પરમેશ્વર પર તેઓ ધ્યાન ધરીને સ્થિર કરી રહ્યા હતા. (૧૫)

(વૃહતઃ દેવસ્ય) મોટા દેવના અર્થાત્ (સોમસ્ય રાજઃ) સોમ રાજાના (મૂર્ધ્નઃ) માથાથી (સમૃતીઃ સપ્ત) સ્ત્રીતેરવાર સાત (અંશવઃ) કિરણો (અજાયન્ત) ઉત્પન્ન થયાં. (જાતસ્ય પુરુષાત્ અધિ) ન્યારે તે પુરુષથી ઉત્પન્ન થયો. (૧૬)

આ કિરણ સૂક્ષ્મ પ્રકાશમય તત્વ છે જેનાથી આ સૃષ્ટિ બની છે. મોટા દેવ સોમનાજ સર્વાધાર હોઇ ચાત્ર પ્રજા છે જેનાથી આ તત્ત્વો પ્રગટ થયાં અને સર્વ સૃષ્ટિ બની છે. (૧૬)

સર્વ માનવસમાજ જે આ પૃથ્વી પર ચારે બાજુ ફેલાયેલો છે તે સર્વ માનવસમાજ આ પુરુષનું શરીર છે. હજારો મુખ, હજારો પાડુ, હજારો ઉદર અને હજારો પગો આ પુરુષના છે. આ વર્ણન પ્રત્યે આ પ્રમાણે નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને તે સમજીને મનન કરવું જોઈએ.

શ્રવણ

(શ્રવણઃ- વ્રહ્મા । દેવતા- મઘ, ૪૬નો દેવતા)

કાંડ ૧૯, સૂક્ત ૪૩

યત્રં વ્રહ્મવિદ્વો યાન્તિ વૃક્ષયા તપસા સહ ।

અગ્નિર્મા તત્રં નયત્વગ્નિર્મેધાં દધાતુ મે । અગ્નયે સ્વાહા

॥ ૧ ॥

યત્રં વ્રહ્મવિદ્વો યાન્તિ વૃક્ષયા તપસા સહ ।

વાયુર્મા તત્રં નયતુ વાયુઃ પ્રાણાન્દધાતુ મે । વાયવે સ્વાહા

॥ ૨ ॥

(7) the wife

100 (The End of the World) and the (The End of the World) 100

(୧) 'ମୁକ୍ତି' ନାମ ମଧ୍ୟ

[illegible]

(3) 'like

॥०॥ (विहस कप हः शैव) एत नमो भू नमो एत नमो (विहस कप हः शैव)

(५) ' हृत् ' नक्षत्र

॥ (ॐ नमो भगवते वासुदेवाय) ॥ (ॐ नमो भगवते वासुदेवाय) ॥ (ॐ नमो भगवते वासुदेवाय) ॥

(੨) 'ਤੇਰੇ ਭਰੋਸੇ' ਪੁ. 'ਤੇਰੇ' ਪੁ. 'ਤੇਰੇ' ਪੁ.

በዚህ ሰነድ (የገንዘብ ሰነድ) ላይ የተገለጸው የገንዘብ መጠን በጥንቃቄ ተገምግሟል፡፡

(୧) 'ହାଲିଆ ଗିରୀଧର ମାତା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀମତୀ 'ହାଲିଆ

[illegible]

(୧) ॥୦॥ 'ହେମ ଶିଖରା' ବିଷୟ

[illegible]

(૬) । જિં વિહારે હરિ નરે પપલરે 'હીને કાઠિ પાઠારે નિહ મમ

[illegible]

—(१) श्रीमान् श्रीमान् (२) श्रीमान् श्रीमान् (३) श्रीमान् श्रीमान् (४) श्रीमान् श्रीमान् (५) श्रीमान् श्रीमान् (६) श्रीमान् श्रीमान् (७) श्रीमान् श्रीमान् (८) श्रीमान् श्रीमान् (९) श्रीमान् श्रीमान् (१०) श्रीमान् श्रीमान्

॥ ८ ॥

॥ १ ॥ अथः स्वर्गः । अथः स्वर्गः । अथः स्वर्गः । अथः स्वर्गः । अथः स्वर्गः ।

इदं मा ननु नयति चक्षुःशब्दं इति । इदं च क्षति । ॥ ६ ॥

सुप्ता मा तत्र नयत एवः सुप्तां वृषति मे । सुप्तापि स्वादि ॥ ५ ॥

॥ ४ ॥ चन्द्रो ज्ञानं तद्वत् सर्वज्ञः ।

॥ ३ ॥

આત્મા

(શ્રાપિઃ- વ્રદ્ધા । દેવતાઃ- આત્મા, સવિતા ચ ।)

કાંડ ૧૯, સૂકત ૫૧

અયુતોઽહમયુતો મે આત્માયુતં મે ચક્ષુરયુતં મે શ્રોત્રમયુતો મે ગ્રાણોઽયુતો
મેઽપાનોઽયુતો મે વ્યાનોઽયુતોઽહં સર્વઃ

॥ ૧ ॥

દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોઽર્ધાહુભ્યાં પૂર્ણો હસ્તાભ્યાં પ્રસૂત આ રંભે

॥ ૨ ॥

અર્થ— (અહં અયુતઃ) હું પૂર્ણ છું, (મે આત્મા અયુતઃ) મારો આત્મા પૂર્ણ છે, (મે ચક્ષુઃ અયુતં) મારાં નેત્રો પૂર્ણ છે, (મે શ્રોત્રં અયુતં) મારા શ્રોત્ર (કાન) પૂર્ણ છે, (મે અપાનઃ અયુતઃ) મારું અપાન પૂર્ણ છે, (મે વ્યાનઃ અયુતઃ) મારું વ્યાન પૂર્ણ છે, (અહં સર્વઃ અયુતઃ) હું સર્વ પૂર્ણ છું. (૧)
(સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે) સવિતા દેવની ગ્રેરણાથી (અશ્વિનોઃ વાહુભ્યાં) અશ્વિનના બાહુઓથી અને (પૂર્ણઃ હસ્તાભ્યામ્) પૂજાના હાથોથી (પ્રસૂતઃ) ઉત્પન્ન થયેલો હું (મારંભે) આ કાર્યનો આરંભ કરું છું. (૨)

પરમાત્મા

(શ્રાપિઃ- મૃગત્રિરા વ્રદ્ધા । દેવતાઃ- પરમાત્મા દેવાથ ।)

કાંડ ૧૯, સૂકત ૭૨

યસ્માત્કોશાદિદમંરામુ વેદું તસ્મિન્નન્તરવં દધમ એનમ્ ।

કૃતમિદં વ્રત્તણો વીર્યેણ તેનં મા દેવાસ્તર્પસાવતેહ

॥ ૧ ॥

અર્થ— (યસ્માત્ કોશાત્) જે પેટીમાંથી, (વેદં ઉદમરામ્) વેદોને અમેઓ કાઢવા, (તસ્મિન્ અન્તઃ) તેઓમાં જ (એનં અવદધમ) આ વેદને અમે ફરીથી રાખીએ છીએ, (વ્રત્તણઃ વીર્યેણ કૃતં) જ્ઞાનરૂપી વીર્યથી જે કર્મ કરવાનું હતું તે અમે કર્યું (તેન તપસા) તે તપથી (દેવાઃ દ્વઃ અવત) દેવ અહીં અમારી રક્ષા કરે. (૧)

વેદના લખેલા મંથો હતા, જે પેટીઓમાં રાખવામાં આવતા હતા, વખત પડ્યે તે અંથો બહાર કાઢીને કાર્ય કરવામાં આવતું હતું અને કાર્ય પૂરું થયે પાછા પેટીમાં મૂકી દેવામાં આવતા, આ વેદોમાં પરબ્રહ્માના સંજોગે જ્ઞાન બંધુ હતું. (૧)

[illegible]

॥ १ ॥ आतसुष्टा अपा वृषमाऽनसिषा अग्रया इवः
॥ २ ॥ ऐन्द्रादिभिरभ्यासैर्द्वयः
॥ ३ ॥ शोका मज्जोदा खना निर्वृष्ट आत्मैर्द्विपत्तैर्द्विः
॥ ४ ॥ इदं नमसि सुजाति न माऽपवर्त्तितुम्
॥ ५ ॥ तेन नमस्वर्तिसुजातो योऽस्मादेष्टे य एवं हिमाः
॥ ६ ॥ अपामपमसि समुद्रं वाऽपवर्त्तयामि
॥ ७ ॥ योऽस्त्वपि न सुजाति शोकं खलु नैवर्त्तयिष
॥ ८ ॥ यो व आपोऽस्माद्विद्युः स एव यद्वै योऽं नैवत
॥ ९ ॥ इन्द्रोऽस्य व इन्द्रियोऽसि पिबेत्
॥ १० ॥ अहिमा आपो अप विप्रसम्भ
॥ ११ ॥ मास्मदेनां वदन्तु य इन्द्रोऽस्य वदन्तु
॥ १२ ॥ दिवेन मा चक्षिषा पश्यतापः दिवेषां तेजोप दृशते तद्वं म
॥ १३ ॥ दिवाजिग्रान्कम्पयं विषामहे मयि स्रजं वदन्तु आ यं वदन्तुः
॥ १४ ॥

६ मार्च '३६ शनि

(:publsh -lsh : lsh -sh)

Իշխող իշխանի Բնի Բնակիչներ:

[૨]

નિર્દુર્મણ્યઃ કુર્જા મધુમતી વાક્	॥ ૧ ॥
મધુમતી સ્થ મધુમતી વાચંમુદયમ્	॥ ૨ ॥
ઉપહૂતો મે ગોપા ઉપહૂતો ગોપીથઃ	॥ ૩ ॥
સુશ્રુતૌ કર્ણૌ મદ્રશ્રુતૌ કર્ણૌ મદ્રં શ્લોકં શ્રૂયાસમ્	॥ ૪ ॥
સુશ્રુતિશ્ચ મોર્ષશ્રુતિશ્ચ મા હાંસિષ્ટાં સૌર્પર્ણં ચક્ષુરજંઘં જ્યોતિઃ	॥ ૫ ॥
ઋષીણાં પ્રસ્તરોઽસિ નમોઽસ્તુ દૈવાય પ્રસ્તરાય	॥ ૬ ॥

[૩]

મુર્ધાહં રયીણાં મુર્ધા સંમાનાનાં મૂયાસમ્	॥ ૧ ॥
રુજશ્ચ મા વેનશ્ચ મા હાંસિષ્ટાં મુર્ધાં ચ મા વિધર્માં ચ મા હાંસિષ્ટામ્	॥ ૨ ॥
ઉર્વશ્ચ મા ચમસશ્ચ મા હાંસિષ્ટાં ધર્તાં ચ મા ધરુણશ્ચ મા હાંસિષ્ટામ્	॥ ૩ ॥
વિમોકશ્ચ માર્દ્રપવિશ્ચ મા હાંસિષ્ટામાર્દ્રદાનુશ્ચ મા માતૃરિશ્વાં ચ મા હાંસિષ્ટામ્	॥ ૪ ॥

કરે. (૧૦) (અસ્મત્ પનઃ પ્રવહન્તુ) અમારૂં પાપ દૂર કરે તથા (દુષ્વર્ણ્યં પ્ર વહન્તુ) દુષ્ટ સ્વપ્નના હેતુને પણ દૂર કરે. (૧૧) હે (આપઃ) જળ ! (મા શિવેન ચક્ષુષા પચયત) મને કલ્યાણકારી દૃષ્ટિથી જુઓ. (મં ત્વચં શિવયા તન્વા ઉપ સ્પૃશત) મારી ત્વચાને આપની શુભ તનુથી સ્પર્શ કરો. (૧૨) (અપ્સુપદઃ શિવાન્ અગ્રીન્ હવામહે) જળમાં રહેનારા શુભકારી અગ્નિઓને અમે યોલાવીએ છીએ. (દેવીઃ) હે દિવ્ય જળ ! (મયિ ક્ષત્રં વર્ચઃ આઘત) મારામાં ક્ષાત્રબળ અને તેજ ધારણ કરો. (૧૩)

[૨] (દુઃ અર્મણ્યઃ નિઃ) દુર્ગતિ દૂર થાઓ, (કુર્જા મધુમતી વાક્) બળવાન મીઠી વાણી હો. (૧) વાણી (મધુમતી સ્થ) મીઠી હો, (મધુમતી વાચંમુદયં) મધુર બાવણ બોલું. (૨) (મે ગોપાઃ ઉપહૂતઃ) મારા ગોપાળને-ઈન્દ્રિય પાલક બોલાવવામાં આવ્યા. (ગોપીથઃ ઉપહૂતઃ) વાણીના રક્ષક, ગૌરક્ષક અથવા ઈન્દ્રિયોના રક્ષકને બોલાવવામાં આવ્યા. (૩) (સુઃ-શ્રુતૌ કર્ણૌ) મારા બન્ને કાન ઉપર જ્ઞાન સાંભળનારા હોયો; (મદ્રશ્રુતૌ કર્ણૌ) કલ્યાણુ વચન સાંભળનારા મારા કાન હો. (મદ્રં શ્લોકં શ્રૂયાસં) કલ્યાણુમયી પ્રશંસા હું હંમેશાં સાંભળ્યા જ કરું. (૪) (સુશ્રુતિઃ ચ ઉપશ્રુતિઃ ચ) ઉપર અવલુચકિત અને દૂરથી સાંભળવાની શકિત (મા મા હાંસિષ્ટાં) મારે કદાપિ ત્યાજ ન કરે (સૌર્પર્ણજ્યોતિઃ ચક્ષુઃ) ગરૂડના જેવી દૃષ્ટિ મારી પાસે (અજઘં) સદા રહે. (૫) (ઋષીણાં પ્રસ્તરઃ અસિ) તું ઋષીઓનું આવરણ છે. (દૈવાય પ્રસ્તરાય નમઃ અસ્તુ) દેવરૂપ આવરણને નમસ્કાર હોજો. (૬)

[૩] (રયીણાં મૂર્ધા મૂયાસં) ધનોના હું માથાની જેમ ઉચે સ્વામી બનું તથા (સમાનાનાં મૂર્ધા મૂયાસં) સમાન લોકોમાં હું મુખી બનું. (૧) (રુજઃ ચ વેનઃ ચ મા મા હાંસિષ્ટાં) તેજ અને કાન્તિ મને ન છેડે. (મૂર્ધાં ચ વિધર્માં ચ મા મા હાંસિષ્ટાં) શિર અને વિશેષ ધર્મ મને ન છેડે. (૨) (ઉર્વઃ ચ ચમસઃ ચ મા મા હાંસિષ્ટાં) રાંધણી હાથક અને ચમચ મને ન છેડે, ધર્તાં ચ ધરુણઃ ચ મા મા હાંસિષ્ટાં) પારક અને આધાર આપનાર મને ન છેડે. (૩) (વિમોકઃ ચ માર્દ્રપવિઃ ચ મા મા હાંસિષ્ટાં) મુક્ત કરનાર

(၈) 'ဦး' ခြိတ်ကဲ့ ဟုတ် 'ဦး' ဟုတ် 'ဦး' ဟုတ်

[illegible][illegible]

॥ ५ ॥

अ-म-क-उ-पि

11 2 11

विषयं न स्वप्नं प्रतिबुद्धं आद्याः पञ्चाङ्गिणि यमस्य कर्तव्यः

[2]

11 6 11

|| ||

|| 2 ||

|| 2 ||

11 2 11

|| ६ ||

11 2 11

[2]

|| 3 ||

॥ ५ ॥

॥ अथैवमस्मिन्महाभारते ॥
 ॥ अथैवमस्मिन्महाभारते ॥

તં ત્વાં સ્વપ્ન તથા સં વિદ્ય સ નઃ સ્વપ્ન દુષ્વપ્ન્યાત્પાહિ	॥ ૩ ॥
વેદ્ય તે સ્વપ્ન જનિત્રં નિર્મૂત્યાઃ પુત્રોઽસિ યમસ્ય કરણઃ ।	
અન્તકોઽસિ । તં ત્વાં	॥ ૪ ॥
વિદ્ય તે સ્વપ્ન જનિત્રમમૂત્યાઃ પુત્રોઽસિ યમસ્ય કરણઃ ।	
અન્તકોઽસિ । તં ત્વાં	॥ ૫ ॥
વિદ્ય તે સ્વપ્ન જનિત્રં નિર્મૂત્યાઃ પુત્રોઽસિ યમસ્ય કરણઃ ।	
અન્તકોઽસિ । તં ત્વાં	॥ ૬ ॥
વિદ્ય તે સ્વપ્ન જનિત્રં પરામૂત્યાઃ પુત્રોઽસિ યમસ્ય કરણઃ ।	
અન્તકોઽસિ । તં ત્વાં	॥ ૭ ॥
વિદ્ય તે સ્વપ્ન જનિત્રં દેવજામીનાં પુત્રોઽસિ યમસ્ય કરણઃ ।	
અન્તકોઽસિ । તં ત્વાં	॥ ૮ ॥
અન્તકોઽસિ મૃત્યુરસિ	॥ ૯ ॥
તં ત્વાં સ્વપ્ન તથા સં વિદ્ય સ નઃ સ્વપ્ન દુષ્વપ્ન્યાત્પાહિ	॥ ૧૦ ॥

[૬]

અજૈષ્માદાસનામાદ્યાભૂમાનાંગસો વયમ્	॥ ૧ ॥
ઉપો યસ્માદુષ્વપ્ન્યાદમૈષ્માપ તદુચ્છતુ	॥ ૨ ॥

[૫] (સ્વપ્ન તે જનિત્રં વિદ્ય) હે સ્વપ્ન ! તારી ઉત્પત્તિને હેતુ અમે જાણીએ છીએ. તું (ગ્રાહ્યાઃ પુત્રઃ) આધિને પુત્ર છે અને (યમસ્ય કરણઃ) યમનું સાધન છે. (૧) તું (અન્તકઃ) અતઃ કરનાર છે અને તું (મૃત્યુઃ) મૃત્યુ છે. (૨) હે સ્વપ્ન ! (તં ત્વા તથા વિદ્ય) એવા તને અમે જાણીએ છીએ. હે સ્વપ્ન ! (સઃ નઃ દુષ્વપ્ન્યાત્ પાહિ) એવો તું અમને દુષ્ટ સ્વપ્નથી બચાવ ! (૩) (સ્વપ્ન તે જનિત્રં વિદ્ય) હે સ્વપ્ન તારી ઉત્પત્તિને હેતુ અમે જાણીએ છીએ. (નિર્મૂત્યાઃ પુત્રઃ) તું (નિર્મૂત્યાઃ) તું દુર્ગતિને પુત્ર છે અને (યમસ્ય) યમનું સાધન છે. (૪)

સ્વપ્નને હેતુ અમે જાણીએ છીએ. (અમૂત્યાઃ પુત્રઃ) અમૂતિને તું પુત્ર છે. (૫) તું (નિર્મૂત્યાઃ પુત્રઃ) નિધનતાને પુત્ર છે. (૬) તું (પરામૂત્યાઃ પુત્રઃ) પરાભવને પુત્ર છે. (૭) તું (દેવજામીનાં પુત્રઃ) ઇન્દ્રિયોની વિકૃતિઓને પુત્ર છે. (૮) (અન્તકઃ) અસિ મૃત્યુઃ) તું અન્તક અને મૃત્યુ છે. (૯) (સ્વપ્ન, તં ત્વા તથા સં વિદ્ય) હે સ્વપ્ન ! એવા તને અમે જાણીએ છીએ. (સઃ નઃ દુષ્વપ્ન્યાત્ પાહિ) એવો તું અમને દુષ્ટ સ્વપ્નથી બચાવ. (૧૦)

[૬] (અથ અજૈષ્મ) આજે અમે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, (અથ અસનામ) અમે પ્રાપ્તવ્યને પ્રાપ્ત કર્યું છે. (વયં અનાગતં અમૂમ) અમે નિષ્પાપ થયા છીએ. (૧) હે (ઉપઃ) ઉપઃકાલ ! (યસ્માત્ દુષ્વપ્ન્યાત્ અમૈષ્મ) જે દુષ્ટ સ્વપ્નથી અમે ટરીએ છીએ (તત્ અપ ઉચ્છતુ) તે અમારાથી દૂર ધાઓ. (૨)

તં ત્વાં સ્વપ્ન તથા સં વિદ્મ સ નઃ સ્વપ્ન દુષ્વપ્ન્યાત્પાહિ	॥ ૩ ॥
વેદ્મ તેં સ્વપ્ન જનિત્રં નિર્મૃત્યાઃ પુત્રોઽસિ યમસ્ય કરણઃ ।	
અન્તકોઽં । તં ત્વાં	॥ ૪ ॥
વિદ્મ તેં સ્વપ્ન જનિત્રમમૃત્યાઃ પુત્રોઽસિ યમસ્ય કરણઃ ।	
અન્તકોઽં । તં ત્વાં	॥ ૫ ॥
વિદ્મ તેં સ્વપ્ન જનિત્રં નિર્મૃત્યાઃ પુત્રોઽસિ યમસ્ય કરણઃ ।	
અન્તકોઽં । તં ત્વાં	॥ ૬ ॥
વિદ્મ તેં સ્વપ્ન જનિત્રં પરામૃત્યાઃ પુત્રોઽસિ યમસ્ય કરણઃ ।	
અન્તકોઽં । તં ત્વાં	॥ ૭ ॥
વિદ્મ તેં સ્વપ્ન જનિત્રં દેવજામીનાં પુત્રોઽસિ યમસ્ય કરણઃ ।	
અન્તકોઽં । તં ત્વાં	॥ ૮ ॥
અન્તકોઽસિ મૃત્યુરસિ	॥ ૯ ॥
તં ત્વાં સ્વપ્ન તથા સં વિદ્મ સ નઃ સ્વપ્ન દુષ્વપ્ન્યાત્પાહિ	॥ ૧૦ ॥

[૬]

અજૈન્માદ્યાસનામાદ્યામમાનાંગસો વ્યયમ્	॥ ૧ ॥
હયો યસ્માદુષ્વપ્ન્યાવમેષ્માણ તદુચ્છતુ	॥ ૨ ॥

[૫] (સ્વપ્ન તે જનિત્રં વિદ્મ) હે સ્વપ્ન ! તારી ઉત્પત્તિનો હેતુ અમે બાણીએ છીએ. તું (ગ્રાહ્યાઃ પુત્રઃ આસિ) વ્યાધિનો પુત્ર છે અને (યમસ્ય કરણઃ) યમનું સાધન છે. (૧) તું (અન્તકઃ અસિ) અત ઠરનાર છે અને તું (મૃત્યુઃ આસિ) મૃત્યુ છે. (૨) હે સ્વપ્ન ! (તં ત્વા તથા વિદ્મ) એવા તને અમે બાણીએ છીએ. હે સ્વપ્ન ! (સઃ નઃ દુષ્વપ્ન્યાત્ પાહિ) એવા તું અમને દુષ્ સ્વપ્નથી બચાવ ! (૩) (સ્વપ્ન તે જનિત્રં વિદ્મ) હે સ્વપ્ન તારી ઉત્પત્તિનો હેતુ અમે બાણીએ છીએ. (નિર્મૃત્યાઃ પુત્રઃ આસિ) તું હુર્ગતિનો પુત્ર છે અને (યમસ્ય) યમનું સાધન છે. (૪)

સ્વપ્નનો હેતુ અમે બાણીએ છીએ. (અમૃત્યાઃ પુત્રઃ) અમૃતિનો તું પુત્ર છે. (૫) તું (નિર્મૃત્યાઃ પુત્રઃ) નિધનતાનો પુત્ર છે. (૬) તું (પરામૃત્યાઃ પુત્રઃ) પરાબળનો પુત્ર છે. (૭) તું (દેવજામીનાં પુત્રઃ) ઇન્દ્રિયોની વિપ્રતિઓનો પુત્ર છે. (૮) (અન્તકઃ અસિ મૃત્યુઃ આસિ) તું અન્તક અને મૃત્યુ છે. (૯) (સ્વપ્ન, તં ત્વા તથા સં વિદ્મ) હે સ્વપ્ન ! એવા તને અમે બાણીએ છીએ. (સઃ નઃ દુષ્વપ્ન્યાત્ પાહિ) એવા તું અમને દુષ્ સ્વપ્નથી બચાવ. (૧૦)

[૬] (અથ અજૈન્મ) આજે અમે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, (અથ અસનામ) અમે પ્રાપ્તવ્યને પ્રાપ્ત કર્યું છે. (વયં અનાંગસં અમૂમ) અમે નિષ્પાપ થયા છીએ. (૧) હે (ઉપઃ) ઉપકાલ ! (યસ્માત્ દુષ્વપ્ન્યાત્ અમેષમ) જે દુષ્ સ્વપ્નથી અમે ડરીએ છીએ (તત્ અપ ઉચ્છતુ) તે અમારાથી દૂર થાઓ. (૨)

વૈશ્વાનરસ્યૈનં દંદ્યોરાપિં દધામિ	॥ ૩ ॥
एवानेवाव सा भरत	॥ ૪ ॥
योऽस्मान्દેष्टि तमात्मा द्वेष्टुं यं वयं द्विष्मः स आत्मानं द्वेष्टु	॥ ૫ ॥
निद्विषन्तं दिवो निः पृथिव्या निरन्तरिक्षाद्भजाम	॥ ૬ ॥
सुयामंश्चाक्षુष	॥ ૭ ॥
इदमहमाप्नुयायणेऽमुष्याः पुत्रे दुष्वप्स्यं मृजे	॥ ૮ ॥
यदुदोअदो अभ्यगच्छन्यदोपा यत्पूर्वा रात्रिम्	॥ ૯ ॥
यज्जाग्रद्यत्सुप्तો यद्वિवा यन्नक्तम्	॥ ૧૦ ॥
यदहरहरभिगच्छामि तस्मादेनमवं दये	॥ ૧૧ ॥
तं जहि तेन મન્દસ્વ તસ્ય પૃથીરાપિં શૃણીહિ	॥ ૧૨ ॥
સ મા જીવીત્તં પ્રાણો જહાતુ	॥ ૧૩ ॥

[૮]

જિતમસ્માકમુદ્દિષ્તમસ્માકમૃતમસ્માકં તેજોઽસ્માકં વજ્રાસ્માકં સ્વરિસ્માકં

યજ્ઞોઽસ્માકં પશવોઽસ્માકં પ્રજા અસ્માકં વીરા અસ્માકમ્ ।

તસ્માદ્વસું નિર્મજામોઽમુમામુષ્યાયણમમુષ્યાઃ પુત્રમસૌ યઃ ।

સ ગ્રાહ્યાઃ પાજાન્મા મૌચિ ।

તસ્યેદં વર્ચસ્તેજઃ પ્રાણમાયુર્નિં વૈષ્ટયામીદર્મેનમધરાશ્વં પાદયામિ ॥ ૧-૪ ॥ ૧ ॥

(એનં અભિપ્રેષ્યામિ) તેને હુઃખી કરું છું. (૨) (વૈશ્વાનરસ્ય દંદ્યોઃ એનં અપિ દધામિ) વૈશ્વાનરની દાહોમાં તેને ધરી દઉં છું. (૩) (સા એવ અનેવ) તે આપત્તિ આ રીતે અથવા અન્ય રીતે આ શત્રુને (અવ ગરત્) ગળી બ્લય. (૪) (યઃ અસ્માન્ દેષ્ટિ) જે અમારો દેશ કરે છે (તં આત્મા દ્વેષ્ટુ) તેના આત્મા તેનો દેશ કરે. (યં વયં દ્વિષ્મઃ) જેનો અમે દેશ કરીએ છીએ (સઃ આત્માનં દ્વેષ્ટુ) તે પોતાના આત્માનો દેશ કરે. (૫)

(દિવિષન્તં) દેશ કરનારાનો (દિવઃ અન્તરિક્ષાત્ પૃથિવ્યાઃ) છુલોક, અન્તરિક્ષ અને પૃથ્વી પરથી (નિઃ મજામઃ) તેની સાથે થાય છે. (૬) હે (સુયામન્ ચાક્ષુષ) ઉત્તમ નિયામક નિરીક્ષક ! (૭) (હદં અહં) તે હું (અમુષ્યાયણે અમુષ્યાઃ પુત્રે) આ જોત્રના તેના પુત્રમાં (દુષ્વપ્સ્યં મૃજે) હૃદ સ્વપ્નને ચોકકસું છું. (૮) (યત્ અદઃ અદઃ) જે આ દોષ (અભિગચ્છન્) હું તેનામાં પ્રાપ્ત થએલા બેઉં છું. (યત્ દોષાઃ) યત્ પૂર્વા રાત્રિં) જે રાત્રીમાં અથવા પૂર્વ રાત્રીમાં. (૯) (યત્ જાગ્રત્) જે જાગતાં જાગતાં (યત્ સુપ્તઃ) જે ઉઘેલા છે (યત્ દિવા યત્ નક્તં) જે દિવસે તથા જે રાત્રે. (૧૦) (યત્ અદઃ અહં અભિગચ્છામિ) જે પ્રતિદિન હું બેઉ છું, (તસ્માત્ એનં અવ દયે) તે દોષને કારણે હું તેને મારું છું. (૧૧) (તં જહિ) તેને મારી નાખ, (તેન મન્દસ્વ) તેની સાથે ચાલ, (તસ્ય પૃથીઃ અપિ શૃણીહિ) તેની પાંસળીઓ તોડી નાખ. (૧૨) (સ મા જીવીત્) તે જીવે નહિ, (તં પ્રાણઃ જહાતુ) તેને પ્રાણ ત્યાગ કરે. (૧૩)

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोऽस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वर्स्माकं

यजोऽस्माकं पशवोऽस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ।

तस्माद्वमुं निर्भजामोऽमुमांमुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ।

स देवजामीनां पाशान्मा मोचि ।

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वैष्टयामीदमेनमधराश्वं पादयामि ॥ ९ ॥ ६ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोऽस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वर्स्माकं

यजोऽस्माकं पशवोऽस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ।

तस्माद्वमुं निर्भजामोऽमुमांमुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ।

स बृहस्पतेः पाशान्मा मोचि ।

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वैष्टयामीदमेनमधराश्वं पादयामि ॥ १० ॥ ७ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोऽस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वर्स्माकं

यजोऽस्माकं पशवोऽस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ।

तस्माद्वमुं निर्भजामोऽमुमांमुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ।

स प्रजापतेः पाशान्मा मोचि ।

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वैष्टयामीदमेनमधराश्वं पादयामि ॥ ११ ॥ ८ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोऽस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वर्स्माकं

यजोऽस्माकं पशवोऽस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ।

तस्माद्वमुं निर्भजामोऽमुमांमुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ।

स ऋषीणां पाशान्मा मोचि ।

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वैष्टयामीदमेनमधराश्वं पादयामि ॥ १२ ॥ ९ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोऽस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वर्स्माकं

यजोऽस्माकं पशवोऽस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ।

तस्माद्वमुं निर्भजामोऽमुमांमुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ।

स आर्षेयाणां पाशान्मा मोचि ।

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वैष्टयामीदमेनमधराश्वं पादयामि ॥ १३ ॥ १० ॥

(सः अभूत्याः पाशात् मा मोचि) ते द्वाद्भिन्ना पाशधी न छूटे० (६) (सः निर्भूत्याः पाशात् मा मोचि) ते द्वावस्थाना पाशधी न छूटे० (७) (सः पराभूत्याः पाशात् मा मोचि) ते पराभवन पाशधी न छूटे० (८) ॥०॥ (सः देवजामीनां पाशात् मा मोचि) ते धन्विय द्योना पाशधी न छूटे० (९) ॥०॥ (स बृहस्पतेः.....प्रजापतेः.....ऋषीणां.....आर्षेयाणां.....

[illegible]

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोऽस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वर्गस्माकं
यजोऽस्माकं पशवोऽस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ।

तस्माद्वृमुं निर्भजामोऽमुमांमुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ।

स वानस्पत्यानां पाशान्मा मोचि ।

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वैष्टयामीदमेनमधराश्र्वं पादयामि ॥ १९ ॥ १६ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोऽस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वर्गस्माकं
यजोऽस्माकं पशवोऽस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ।

तस्माद्वृमुं निर्भजामोऽमुमांमुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ।

स ऋतूनां पाशान्मा मोचि ।

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वैष्टयामीदमेनमधराश्र्वं पादयामि ॥ २० ॥ १७ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोऽस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वर्गस्माकं
यजोऽस्माकं पशवोऽस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ।

तस्माद्वृमुं निर्भजामोऽमुमांमुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ।

स आर्तवानां पाशान्मा मोचि ।

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वैष्टयामीदमेनमधराश्र्वं पादयामि ॥ २१ ॥ १८ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोऽस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वर्गस्माकं
यजोऽस्माकं पशवोऽस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ।

तस्माद्वृमुं निर्भजामोऽमुमांमुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ।

स मासानां पाशान्मा मोचि ।

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वैष्टयामीदमेनमधराश्र्वं पादयामि ॥ २२ ॥ १९ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोऽस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वर्गस्माकं
यजोऽस्माकं पशवोऽस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ।

तस्माद्वृमुं निर्भजामोऽमुमांमुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ।

सोऽर्धमासानां पाशान्मा मोचि ।

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वैष्टयामीदमेनमधराश्र्वं पादयामि ॥ २३ ॥ २० ॥

.....वानस्पत्यानां ..... मासानां .... .. ऋतूनां .... .. आर्तवानां .... .. अर्धमासानां .....

જિતમસ્માકમુદ્ગિન્નમસ્માકમતમસ્માકં તેજોઽસ્માકં બ્રહ્માસ્માકં સ્વરિસ્માકં
યજોઽસ્માકં પ્રજાવોઽસ્માકં પ્રજા અસ્માકં વીરા અસ્માકમ્ ।

તસ્માદ્વમું નિર્મંજામોઽમુમામુખ્યાયુણમમુખ્યાઃ પુત્રમસૌ યઃ ।

સ રાજો વરુણસ્ય પાજાન્મા મોચિ ।

તસ્યેદં વર્ચસ્તેજઃ પ્રાણમાયુર્નિ વૈષ્ટયામીદમેનમધુરાશ્વં પાદયામિ ॥ ૨૧ ॥ ૨૬ ॥

જિતમસ્માકમુદ્ગિન્નમસ્માકમતમસ્માકં તેજોઽસ્માકં બ્રહ્માસ્માકં સ્વરિસ્માકં
યજોઽસ્માકં પ્રજાવોઽસ્માકં પ્રજા અસ્માકં વીરા અસ્માકમ્ ।

તસ્માદ્વમું નિર્મંજામોઽમુમામુખ્યાયુણમમુખ્યાઃ પુત્રમસૌ યઃ ।

સ મૃત્યોઃ પદ્વીશાત્ પાજાન્મા મોચિ ।

તસ્યેદં વર્ચસ્તેજઃ પ્રાણમાયુર્નિ વૈષ્ટયામીદમેનમધુરાશ્વં પાદયામિ ॥ ૨૦-૩૩ ॥ ૨૭ ॥

[૬]

જિતમસ્માકમુદ્ગિન્નમસ્માકમમ્બ્યૃષ્ણં વિશ્વાઃ પૃતના અરાતીઃ ॥ ૧ ॥

તવૃશિરાહ તદુ સોમં આહ પૂષા માં ધાતુકૃતસ્ય લોકે ॥ ૨ ॥

અગન્મ સ્વઃ સ્વરિગન્મ સં સૂર્યસ્ય જ્યોતિપાગન્મ ॥ ૩ ॥

વસ્યોમૂયાય વસુમાન્પજો વસું વંશિપીય વસુમાન્મૂયાસં વસુ મયિ ઘેહિ ॥ ૪ ॥

...વરુણસ્ય....રાજઃ...મૃત્યોઃ પદ્વીશાત્ મા મોચિ) તે બૃહસ્પતિ, પ્રજાપતિ, ઋષિ, ઋષિયોધા ઉત્પન્ન, અગિરસ અગિરસથી ઉત્પન્ન, અથર્વા અથર્વાથી ઉત્પન્ન, વનસ્પતિ, વનસ્પતિઓથી ઉત્પન્ન, ઋતુ ઋતુઓથી ઉત્પન્ન, મહિનો, અર્ધમાસ, અહોરાત્ર, દિવસ, દુ, પૃથ્વી, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, મિત્ર, વરુણ, રાજા વરુણ, અને મૃત્યુના પાશોથી ન બચે. (૧૦-૩૨) (તસ્ય ર્દં વર્ચઃ) તેનું તેજ, ક્રાન્તિ, પ્રાણ, આયુ આ દિને હું ઘેરું છું અનેનીચે પાડું છું. (૩૩)

[૬] (અસ્માકં જિતં) અમારે વિજય હે. (અસ્માકં ઉદ્ગિન્નં) અમારે ઉદય હે. (વિશ્વાઃ પૃતનાઃ અરાતીઃ) સર્વં શત્રુસેનાને નિરોધ કર્યો છે. (૧), (અગ્નિઃ તત્ આહ) અગ્નિએ આ કહેવું છે, (સોમઃ ડ તત્ આહ) સોમે પણ આ કહ્યું છે (પૂષા સ્મૃતસ્ય લોકે મા ધાત્) પૂષા અને પુણ્યલોકમાં ધારણ કરે. (૨) અગ્ને (સ્વઃ અગન્મ) આત્માની ઐતિને પ્રાપ્ત થઈએ છીએ. (૩) (વસ્ય મૂયાય) ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિને માટે (વસુમાન્ મૂયાસં) ધન ચક્રત બનું, (વસુમાન્ યજઃ) ઐશ્વર્ય જ યજ છે. (વસુ વંશિપીય) ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરે, (મયિ વસુ ઘેહિ) મારામાં ધનની ધારણા કર એટલે કે મને ધન આપ. (૪)

આપી છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં આ ઉદ્દેશથી જ કહ્યું છે કે—
ધ્યાયતો વિપશનુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાન્કોઘોડમિજાયતે ॥૬૨॥
ક્રોધાદ્રવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિશ્રમઃ ।

સ્મૃતિશ્ચંશદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્મજયતિ ॥૬૩॥
રાગદ્વેપવિયુક્તેસ્તુ વિપયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવદ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમભિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

પ્રસાદે સર્વદુષ્ટાનાં દ્વાનિરસ્યાપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો દ્વાન્નુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

(ભ. ગી. ૨)

“ વિપયોના ચિત્તતથી આસક્તિ, આસક્તિથી કામના, કામનાથી ક્રોધ, ક્રોધથી મૂઠતા, મૂઠતાથી ભુદ્ધિનાશ, ભુદ્ધિનાશથી મનુષ્યનો સર્વનાશ થાય છે પરંતુ જેનું મન વશમાં છે અને જેની ઇન્દ્રિયો રાગદ્વેપ રહિત છે તે ઇન્દ્રિયોથી કામ કરાવતા જતા પ્રસન્ન રહે છે, ચિત્ત પ્રસન્ન રહેવાથી સર્વ દુઃખો દૂર થાય છે અને તેની ભુદ્ધિ પણ સ્થિર થાય છે, ” આ શ્લોકોમાં આધ્યાત્મિક દુઃખોનું કારણ કહેલું છે અને તેમને દૂર કરવાના ઉપાયો પણ કહેલા છે, તેથી આ શ્લોક આત્મવિજયના વિષયમાં વિચાર કરતી વખતે ધ્યાન બોધપ્રદ થઈ શકે છે. અસ્તુ. આ પ્રમાણે જે જે દોષ સરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, ભુદ્ધિ અને આત્મામાં હોય છે તેઓ શુ કરે છે તે જોઈએ—
ચક્ષુઃ મન્મુજન્, શ્રોત્રઃ સ્વપ્નઃ । (પર્વાપ સુકત ૨૧૩)

જ્યાં દોષ હોય છે ત્યાં તેઓ, “ તોડે છે, મરડે છે, કચડે છે, તોડે છે, કાપે છે, ખેંચે છે, ખાડા કરે છે ” આ પ્રમાણે અનેક રીતે નાશ કરે છે. પાઠક કામ અને ક્રોધને સમગ્ર પોતાની આંદર જોશે તો તેમને સ્પષ્ટ રીતે જાણુ થઈ જશે કે આ કામ અને ક્રોધ મનુષ્યના સરીરમાં કઈ રીતે તોડવાનું, મરડવાનું, ખેંચવાનું અને નાશ કરવાનું કાર્ય કરે છે. કામ તો સરીરનું આધારભૂત જે વીર્ય છે તેનો નાશ કરે છે. ક્રોધથી તો ઘોડીમાં રહેલા જીવન કોળાને જ નાશ થાય છે. આ રીતે સર્વ વિધાર તોડવું, મરડવું અને નાશ કરવાનું કાર્ય કરનારા હોય છે, એથી આધ્યાત્મિક ભૂમિકાના આ સર્વ યત્નોને દૂર કરવા જોઈએ. તેથી કહ્યું છે—

યં યયં દ્વિષ્માઃ નં અભિ અતિ સુજામઃ । (મં. ૧૫)

શ્રોત્વં શ્વનિ તન્નુદ્યિ અતિ સુજામિ (મં. ૧૭)

“ જે રાજાહિતો અને વિરિધ દોષોનો અમે દ્વેષ કરીએ

છીએ અર્થાત્ તેમને આપણી પાસે રાખવા ઇચ્છતા નથી, તેમને અમે દૂર કરીએ છીએ. બાતક, ખોદનાર અને સરીરમાં દોષ વધારનારા સર્વ દોષોનો અમે નાશ કરીએ છીએ. ” આ દોષો એટલા માટે દૂર કરવા જોઈએ કે આધ્યાત્મ ક્ષેત્રના તમામ દોષો દૂર થઈ જાય અને પ્રસન્નતા વિરાળે. આ જ વિષયમાં વધુ જુઓ—

યત્ વઃ ઘોરં તત્ (અતિ સુજામિ) । (મં. ૧૮)

અરિમા આપઃ અસ્મત્ પનઃ પ્રવહન્તુ । (મં. ૧૧૦-૧૧)

આપઃ શિવયા તન્વા મા ઉપસ્વૃશત । (મં. ૧૧૨)

ઈન્દ્રસ્ય ઇન્દ્રિયેણ અમિવિશ્વેન્ (મં. ૧૧૬)

જે મારામાં કાપ કર દાનિકારક દોષ હોય તેને હું સર્વ પ્રથમ દૂર કરું છું. દોષ દૂર કરવા માટે જળથી ચિકિત્સા કરવી થાય છે. શુદ્ધ જળ અમારા સરીરમાંથી સર્વ દોષ અને સર્વ પાપોને દૂર કરે. જળ પોતાના શુભશુભથી મારા સરીરનો સ્પર્શ કરે, ઇન્દ્ર અર્થાત્ આત્માની શક્તિથી અમિષેક કરવામાં આવે. અર્ધ જળ ચિકિત્સાથી સરીરના સર્વ દોષ દૂર કરવાનો ઉપદેશ છે તે અત્યંત મહત્વનો છે. સરીરમાં જે કોઈ દોષ હોય તેમને જળના વિવિધ પ્રયોજોથી દૂર કરવા તેનું નામ જળ ચિકિત્સા છે. સરીરને ઠંડા પાણીનો સ્પર્શ જ્યારે સુખકારક હોયે ત્યારે માનવું કે સરીર સ્વસ્થ છે. જ્યારે શુદ્ધ શીતળ જળનો સ્પર્શ સરીરને કટલાયક જણાય ત્યારે જાણી લેવું કે સરીરમાં કોઈ દોષ ધૂસી મૂકેલો છે. આ સર્વ દોષ જળ ચિકિત્સાથી દૂર કરવા જોઈએ અને ઇન્દ્રની શક્તિના જળથી સ્નાન કરવું જોઈએ. જે રીતે જળના સ્નાનથી સર્વ શરીર ભીજાય છે, તે જ રીતે આત્માની શક્તિથી સર્વ સરીર સંચાલિત થવું જોઈએ. સમગ્ર સરીરમાં આત્મશક્તિનો સુખથી સંચાર થવો જોઈએ. તેથી—

મયિ દ્વન્નં વર્ચં આઘચ્ચ । (મં. ૧૧૩)

“ મનુષ્યમાં દ્વારજળ અને તેજશિતા વધશે. ” જળ જ આ સર્વ કાર્ય કરશે. જળ ચિકિત્સાથી જ વીર્ય વધશે, દોષ દૂર થશે અને સરીરની કાન્તિ પણ વધશે. આ પ્રકારે સરીરનું ઉત્તમ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થશે. આ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે—

અર્વા વૃષમઃ અતિસુષ્ઠઃ ।

દ્વિષ્યાઃ અગ્રયાઃ અતિસુષ્ઠાઃ । (મં. ૧૧૨)

મનુષ્યે પોતાની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વધારે અને તેમને વશ પાલુ રાખે. આ પ્રમાણે મનુષ્યની ઉત્તતિ માટે ઇન્દ્રિય સંયમ અને મનોનિગ્રહની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પાઠક આ બોધ આ બે શબ્દોથી અઢણ કરે. જેઓ આવો સંયમ કરનારા હોય તેઓ જ (વપદ્રુતઃ) પાસે બોલાવવા યોગ્ય છે અને જે લોકો પોતાની ઇન્દ્રિયોને રવેચ્છયારી બનાવે છે તેઓ સમાજ માં બોલાવવા યોગ્ય નથી જ. પાઠક આનો વિચાર કરે અને આ વેદોપદેશથી પોતાનું વૈયક્તિક અને સામાજિક આચરણ સુધારે. આગળ કાનના વિષયમાં પણો સુંદર ઉપદેશ આપેલો છે—

મદ્રદ્યુતૌ કર્ણો સુધૃતૌ કર્ણો મદ્રં ત્કોકં મૂયાસમ્ ।
સુધૃતિઃ ચ વપદ્યુતિઃ ચ મા મા હાસિષ્ટામ્ ।

(મં. ૨૧૪-૫)

“ મારા કાન સારા ઉપદેશો સાંભળે, મારા કાન સારા ઉપદેશો સાંભળીને પવિત્ર બને, કલ્યાણકારી વાણી જ હું સાંભળ્યા કરું, ઉત્તમ ઉપદેશ સાંભળવાની અને સારા શબ્દો દ્વરથી સાંભળવાની મારી શક્તિ કદી પણ ક્ષીણ ન બને. ”
અહીં કાનોની સાર્યક્તાનું સાધન દર્શાવ્યું છે. ઇશ્વરે મનુષ્યને કાન એટલા માટે આપ્યા છે કે તે હંમેશાં સાથે ઉપદેશ સાંભળે, ખરાબ શબ્દો કદી પણ શ્રવણ ન કરે. ઋગ્વેદમાં પણ કહ્યું છે કે—

મદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુધામ વૈવા મદ્રં પદ્યેમાશ્વ-

મિર્યજન્નાઃ ।

(ઋ. ૧૮૬૮)

“ અમે કાનોથી કલ્યાણકારી વાણી સાંભળીએ, અને આબોધી કલ્યાણકારી વસ્તુઓ ભોધીએ. ” આ સર્વ ઉપદેશ એટલા માટે છે કે તેથી મનુષ્યની સુધારણા થાય, મનુષ્ય પવિત્ર બને અને ઉત્તલ બને. આ પ્રમાણે કાનોના વિષયમાં કલા પછી તેજના વિષયમાં પણ કહ્યું છે—

સૌપર્ણે વધુઃ ઋજસમ્ । (મં. ૨૧૫)

“ ગરજના જેવી મારી તદ્દિય દર્દિ હો. ” અને તે ઉત્તમ કલ્યાણકારી વસ્તુઓ ન જુઓ. આ પ્રકારે ઇન્દ્રિય શુદ્ધિના વિષયમાં આ પર્વાય સૂક્તમાં કહેલું છે. તેમજ—

કવીર્ણાં પ્રસ્તરઃ અસિ । વૈવાય પ્રસ્તરાય નમઃ ।

(મં. ૨૧૬)

“ તું અગ્નિયોનું આચરણ છે. આ દિવ્ય પ્રસ્તરને માટે નમસ્કાર હોજો. ” અગ્નિયોનું શરીર એ આત્માનું મંદિર છે.

આ જ દિવ્ય મંદિર છે. તેના નિષયમાં પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના અન્તઃકરણમાં પૂજ્યભાવ ધારણ કરવો ભોધીએ. આ આત્માની ઉપાસનાથી જ સર્વનું હિત થવાનું છે. અહીં સુધી આ દ્વિતીય પર્વાય સૂક્તમાં કહેલામાં આવ્યું છે.

આધ્યત્મિક વિજય

પૂર્વોક્ત પ્રકારે મનુષ્યની આધ્યાત્મિક અને વૈયક્તિક ઉત્તતિ થયા પછી, તેણે પોતાનો આધિભૌતિક વિજય સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો ભોધીએ. તેનો વિચાર આ ૧૬ માં કાંડના તૃતીય સૂક્તમાં કરેલો છે. તે બોધપ્રદ ઉપદેશ પાઠક હવે મનન કરે.

અહં રયોર્ણાં મૂર્ધા મૂયાસં । સમાનાનાં મૂર્ધા
મૂયાસમ્ । (મં. ૩૧૭)

અહં રયોર્ણાં નાભિઃ મૂયાસં । સમાનાનાં
નાભિઃ મૂયાસમ્ । (મં. ૪૧૭)

“ હું પદ્મનો સ્વામી અને કેન્દ્ર બનું. હું સમાન દર્બની લોકો-માં મુખી બનું તેમનું કેન્દ્ર બનું. ” પોતાની યોગ્યતા તેના બનવા યોગ્ય હોવી ભોધીએ. પ્રત્યેક મનુષ્ય તેના બની શકતો નથી, તે પણ જલુ શુશ્રુષંજ બનવાનો યત્ન પ્રત્યેક મનુષ્ય કરેથી તે જરૂર તેની સુધારણા થવાની જ. આ દૃષ્ટિથી આ પ્રકારની ઇચ્છા મનુષ્ય પોતાના મનમાં ધારણ કરે અને કર્મબ્રુકૂળ ઉત્તતિનો પ્રયત્ન કરે. એવા તેના બનવા માટે જે શુભ મનુષ્યની અંદર વધવા ભોધીએ તેની સચના આ સૂક્તમાં આગળના મંત્રોમાં આપેલી છે. જુઓ—

રુજઃ, વેનઃ, મૂર્ધા, વિઘર્મા, હરવાઃ, ચમસઃ,
ઘર્તા, ઘરુજઃ । વિમોકઃ, આર્દ્રપાવિઃ, આર્દ્રવાનુઃ,
માવરિષ્વા ચ મા મા હાસિષ્ટામ્ । (મં. ૩૧૭-૪)

“ તેજસ્વિતા, મહત્વાકાંક્ષા, મરતકની શક્તિ, વિશેષ શુશ્રુષમ્, યથ સાધન, ધારક શક્તિઓ, અંધશુકતની ઇચ્છા, સિદ્ધિશાએ, ધન કરવાની ઇચ્છા અને પ્રાણ એ મારો ત્યાગ ન કરે. ” આ શુભ મનુષ્યમાં સ્થિર રહે અને વૃદ્ધિ પામે તેજ તે માનવીનો કેન્દ્ર અથવા મુખી બની શકે છે. આ શુભ વિશેષ મહત્વના છે એટલે તેનો વિચાર અધિક કરવો ભોધીએ. (રુજઃ) તેજસ્વિતા—તેમાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને આત્માની તેજસ્વિતાઓનો સમાવેશ થાય છે. મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે તેજસ્વી બને. (વેદઃ) ઇચ્છા— પોતાની વૈયક્તિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ઇચ્છા. આ ઇચ્છાથી જ મનુષ્ય પુરુષાર્થો

પ્રત્યેક પ્રકારની સહાયતા આપે છે અને તેને પોતાની દિવ્ય શક્તિથી પવિત્ર બનાવે છે, આત્મશક્તિથી યુક્ત એવા પુરુષને આ પ્રમાણે સર્વ દેવ સહાય કરે છે. આ વિષય આ પહેલાં ચર્ચાઈ ગયો છે અને વેદમાં પણ તેને માટે વાર વાર કહેવામાં આવ્યું છે તેથી જે મનુષ્ય આત્મચાન પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાના જીવનને યશસ્વ બનાવે છે તેને સર્વ દેવતાઓની સહાયતા હોય છે, આ વિશ્વાસ પાઠક પોતાના મનમાં દૃઢ રાખે. આવો મનુષ્ય નિર્ભય બનીને વ્યવહાર કરે છે અને તેથી જ તે પુરુષ સર્વ મનુષ્યોને નેતા બનવા યોગ્ય છે તે કહે છે કે—

માણ. માં મા હાલીન્ન. અપાન. અવહાય મા પરાગાત્ ।
(મ. ૪૩૭)

“ મારો પ્રાણ અને મારો અપાન મને છોડીને ક્યાં દૂર જાય નહિ, ” તે એટલા માટે જ આમ કહે છે કારણ તેણે પોતાનું સર્વ જીવન ઇશ્વરની શક્તિ અને સેવામાં સમર્પિત કરેલું હોય છે, તે પોતાના જીવનથી જનતાની સેવા કરવા ઇચ્છે છે, પોતાના પ્રાણને ઇશ્વરને માટે જ સમર્પિત કરવા ધારે છે, બીજા કોઈ કાંઈનું રમરણ તેને થતું નથી તે જણે છે કે—
મિત્રાવરુણૌ મે પ્રાણાપાનોૌ । શકરો આપઃ સ્વસ્તિ ।
(મ. ૪૩૭)

“ પોતાના પ્રાણ અને અપાન હવે પ્રત્યક્ષ મિત્ર અને વરુણ દેવતા છે, અને જળની અંદર રહેલું સામર્થ્ય મારું કલ્યાણ કરે છે. ” આ પ્રમાણે તે જુએ છે અને અનુભવ કરે છે કે પોતાનો સર્વ દેહ અને જીવન દેવતામય થયું છે, આ સમયે તે દુષ્ટ કદવનાથી પૂર્ણપણે દૂર રહે છે, તેનું સર્વ દેવતા સ્વરૂપ બને છે, તે તદ્દન સદગુણાત્મી પ્રજ્ઞસ્ત કાઈ કરે છે, એવા કાઈ કરનારાં તેને કોઈ પ્રયાસ પડતા નથી કારણ કે હવે તે વિશ્વરૂપ બનેલો હોય છે એ સમયે તે અનુભવ કરે છે કે—

અગ્નિ. મે દર્શં । (મ. ૪૩૭)

“ અગ્નિ મારામાં બળ ધારણ કરે છે. ” બીજા દેવતાઓ અન્યાન્ય સામર્થ્ય ધારણ કરે છે તેનો આત્મા પ્રત્યક્ષ ઇશ્વરીય શુભોદી પ્રબાવશાળી બનેલો હોય છે એના મહામાને ધન્ય છે તે જ પ્રબાવશાળી નેતા બની શકે છે અને તે જ લોકકચ ગ્રહ કરવામાં સમર્થ બને છે અને તે જ મનુષ્ય જન્મતો સાચો માર્ગ પતાવી શકે છે યુગયુગમાં આના સત્યરૂપી ઉત્પત્તિ થાય છે અને જનતામાં પ્રત્યક્ષ કાઈ કરે છે અને પોતે બધામાં

પડીને પણ બંધનમાં સડતા માનવીઓને બંધન નિવૃત્તિને માર્ગ દર્શાવે છે.

સ્વપ્ન

આગળ પાંચમા અને છઠ્ઠા બે પર્વાય સક્રિયતામાં સ્વપ્નનો વિષય કહેલો છે આ સક્રિયતા દુષ્ટ સ્વપ્નનાં જે કારણો આપેલાં છે તે આ છે—

પ્રાણાઃ... નિર્જ્ઞયા. અભૂત્યા. ...નિર્ભૂત્યાઃ...
પરાભૂત્યાઃ દેવજામીનાં પુત્ર સ્વપ્ન. । (મ. ૫૧૧-૮)

“ રોગ, દુરાવસ્થા, દારિદ્ર્ય, દુર્ગતિ પરાભવ, અને ઇન્દ્રિય-દોષને કારણે દુષ્ટ સ્વપ્ન આવે છે, આ દુષ્ટ સ્વપ્ન માનો કે મૃત્યુનો સંદેશ જ હોય છે તેથી દુષ્ટ સ્વપ્ન પડતાં જ મનુષ્ય માટે એ ઉચિત છે કે પોતાના શરીરમાં ધુસેલાં રોગખીજને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે દુષ્ટ સ્વપ્નનાં જે કારણો અહીં આપેલા છે તેનો પણ થોડા અધિક વિચાર અહીં કરવાની જરૂર છે (પ્રાણી) બધાનક રોગ જે શરીરમાં એકવાર દાખલ થાય તો સાદસ શરીરને છોડતો નથી, દુઃખ દે છે અને અંતમાં પ્રાણ દરણ કરી લે છે. આવા રોગો શરીરમાં હોય તો વાર વાર દુષ્ટ સ્વપ્ન આવે છે, તેથી આ રોગોથી બે દુષ્ટ સ્વપ્ન થતા હોય તો તે રોગની ચિકિત્સા કરાવીને રોગ-ખીજનો નાશ કરવો જોઈએ અને શરીરને નીરોગી બનાવવું જોઈએ. આ કાર્ણ માટે આ જ કાંડમાં પહેલા ભાગમાં જળ ચિકિત્સાનો ઉપાય બતાવેલ છે (નિર્જ્ઞતિ) અતિને અર્થ છે. ઉત્તિ, અવ્યુદય, સમર્થતા, અને સામર્થ્ય તેની વિશ્લેષ અર્થ છે નિર્જ્ઞતિ, અત્યંત અવપાત, કીચુતા અને નિર્બળતાથી પણ દુષ્ટ સ્વપ્ન આવે છે. તેમને દૂર કરવા માટે જે ઉપાયો છે તે કામમાં લેવા જોઈએ (અભૂતિ) એમ્પ્થીયોયુત થવું અને (નિર્ભૂતિ) મહા સક્રિયતા પણ તથા (પરાભૂતિ) પરાભવ પામવું. પરતત્ત, પરધીન અથવા પરવશ બનવું આ કારણોથી પણ દુષ્ટ સ્વપ્ન આવે છે આ કારણોને દૂર કરવા માટે અનેક ઉપાયો છે, પ્રત્યેકને માટે વિભિન્ન ઉપાયો છે તેથી તેનું અવલ બન યોગ્ય રીતે કરવું જોઈએ. મુખ્ય ઉપાય સ્વવાલ બનથી સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. (દેવજામી) આપણા શરીરમાં દેવનામ ઇન્દ્રિયોને માટે છે, તેમની શક્તિઓ વિવિધ છે, તેની ન્યૂનાધિકતાથી પણ દુષ્ટ સ્વપ્ન આવે છે, તેથી સયમથી પોતાની ઇન્દ્રિયોને નિર્દોષ, નિરોગી અને સ્વસ્થ રાખવી અત્યંત આવશ્યક છે, અર્થાત્ આ પ્રમાણે આપણા

મંત્ર મોઢે કરે અને સવારે તથા સાંજે તેઓ આ મંત્રની મંથરતી પ્રાર્થના કરે, અને પોતાને દૈવક્રિતક તેમજ સામુદાયિક વિજય પ્રાપ્ત થાય એવી પરિસ્થિતિ ધણી જ જલદી પ્રાપ્ત થાય તેમ વર્તે અને એવી પ્રાર્થના તે પ્રભુ પાસે મને-ભાવનાથી કરે.

આ આહવા પર્વાય સૂક્તમાં જે આગળના મંત્રો છે તે તો શુનુઓને કચરી નાખવામાં ગ્રેહસાદન આપનારા અર્ચવાદના મંત્ર છે. તેથી તેમના વિવિધમા વિશેષ લખવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી જ. પાઠક પોતે જ તે વાંચીને તેનો આશય સમજી શકશે. તેના પછી છેલ્લા ત્રયમા પર્વાય સૂક્તમાં ચાર જ વચનો છે પરંતુ તે નિત્ય સ્મરણમા રાખવા યોગ્ય મહત્ત્વપૂર્ણ છે—

જિતં અસ્માકં, ઉદ્ધિઅં અસ્માકં, વિશ્વા અરાતીઃ
પૂતનાઃ । (મં. ૯૧૧)

“ અમારો વિજય, અમારો ઉદ્ધવ અને અમે શુનુઓની સર્ સેનાઓનો પૂર્ણ પરાભવ કરવાનું સામર્થ્ય અમારામાં વધારીએ છીએ. ” તથા—

પૂવા સુકૃતસ્ય લોકે મા ઘાત્ । (મં. ૯૧૨)

“ ઇશ્વર મને પુણ્યલોકમાં ધારણ કરે. ” એવો હું

સદાચારી, શુદ્ધ, પૂત એટલે પવિત્ર બનીશ. ” તથા—

સ્વઃ અગન્મ, સૂર્યસ્ય જ્યોતિષા અગન્મ ॥ (મં. ૯૧૩)

“ આત્માનું તેજ પ્રાપ્ત કરીએ, સૂર્યની જ્યોતિષી મળીએ. ”

તથા—

વસ્યોભૂયાય, વસુમાન્ ભૂવાસમ્ । વસુમાન્ યજ્ઞઃ ।

વસુ વંશિષીય । (મં. ૯૧૪)

“ ઘણું ધન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, હું ધન યુક્ત બની જાઉં એટલે કે ધનવાન બનું. કારણ કે ધનથી ધર થાય છે, ધરમાં ખરચવા માટે મને ધન જોઈએ. ”

આ ચારે ચાર મંત્રો એટલા ઉત્તમ લાવથી પરિપૂર્ણ છે, એટલા સરળ છે અને એટલા સુબોધ છે કે માનો આ આપ્તા કાંડનો સાર જ છે પાઠક એનું મનન કરશે તો તેમને પણ અત્યંત આનંદ થશે અને તેમના મનનથી તેમનો પણ આત્મા ઉદ્દાસિન જ બનશે.

આશા છે કે પાઠક આ રીતે આ કાંડનું મનન કરીને આ કાંડનો જે ઉચ્ચભાવ છે તે પોતાના મનમાં સ્થિર કરશે અને આ વિજય માગ્યથી આશીને પોતાનો, પોતાના સમાજનો, પોતાની જાતિનો અને પોતાના રાષ્ટ્રનો વિજય સ પાદન કરવાનું કામ કરીને કૃત કૃત્ય થશે. .

અદ્વાવિદ્યા પ્રકરણ સમાપ્ત

૨ તદ્દ પતત્પુરો દધે- આ સર્વ અમે તમારી સાથે રાખીએ છીએ.

૩ તસ્ય સ્પર્શો ન નિ મિપન્તિ ભૂષંચઃ પદે પદે પાશિનઃ સન્તિ સેતવે (૩)- તેના (ઇશ્વરના) પગનારા પાશ લગને ફરતા દૂત આંખો બંદ ન કરતાં પગલે પગલે ખાંધવાને માટે પાશ લગને ઉઘાડા હોય છે.

૪ દ્વિપાઃ ઘર્ષણેન ધાષિ રૂંચસે (૪)- સ્ત્રુઓ પર સમુદ્ર દ્વારા ચઢાઈ કરે છે.

૫ સનિચ્છલો નામાસિ- ચઢાઈ કરવામાં કુશળ એવું તમારું નામ છે.

૬ તિગ્માયુઘૌ તિગ્મહેતૌ સુસૌચૌ સોમાઠ્ઠાવિહ સુમૃદ્ધતં નઃ (૬)-તીક્ષ્ણ ઇન્દ્રોવાળા, તીક્ષ્ણ આયુધોવાળા, ઉત્તમ સેના કરવા યોગ્ય સોમ અને રૂઢ અહીં અમને સુખી કરે.

૭ મુમુક્તમસાન્દુરિતાદયઘાન્ (૮)- અમને નિંહ પાપથી મુક્ત કરો.

૮ અમૃતમસ્માસ્તુ ઘર્ષતં- અમારામાં અમરતાનું ધારણ કરો.

૯ જુવેવાં યજ્ઞં- યજ્ઞનું સેવન કરો (યજ્ઞ- રાત્રી પુરોહિતો સ્વહાર, સંધ્યન અને દુર્ગમોને સહામતા કરવી આ કાર્યો જેમાં થાય છે.)

૧૦ અમેનયસ્તે યેડસાનમ્ય ઘાવન્તિ (૯)- જે અમેને સત્તાવે છે તેઓ શસ્ત્રીન થઈ જાય.

૧૧ યોડસાંશ્વશુપા મનસા ચિત્વાફૂત્યા ચ યો અપાયુરભિદાસાત્ । ત્વં તાનશ્ચ મેન્યામેનીન્ કણુ (૧૦)- હે અગ્નિ ! જેઓ અમને આંખ, મન, ચિત્ત અને સંકલ્પથી હાસ બનાવવાનો યત્ન કરે છે તેમને તું તારાં શસ્ત્રોથી શસ્ત્રીન બનાવ ।

૧૨ હન્દ્રસ્ય મૃદોડસિ (૧૧)- તું ઇન્દ્રનું ધર છે.

૧૩ હન્દ્રસ્ય શર્માડસિ (૧૨)- તું ઇન્દ્રનું આશ્રય-સ્થાન છે.

૧૪ હન્દ્રસ્ય ઘર્માસિ (૧૩)- તું ઇન્દ્રનું કસ્ટ છે.

૧૫ હન્દ્રસ્ય યઘમસિ (૧૪)- તું ઇન્દ્રને રક્ષક છે.

૧૬ તં સ્વા પ્રપ્તે, તં સ્વા પ્રવિજ્ઞામિ, સર્વંયુઃ, સર્વંપુરુષઃ સર્વાત્મા સર્વંતનુઃ સહ યગ્નેડસિ તેન- એ તાને તું પ્રાપ્ત કરે છે, તારામાં પ્રવેશ કરે છે, સર્વ અર્થ, સર્વ પુરુષ, સર્વાત્મા સર્વંતનુઃ સહ યગ્નેડસિ તેન- એ તાને તું પ્રાપ્ત કરે છે, તારામાં પ્રવેશ કરે છે, સર્વ અર્થ,

સર્વ પુરુષશક્તિ, સર્વ આર્થિક અને દારીદ્રિકબળની સાથે જે કંઈ માંગે છે તે સર્વની સાથે હું તને પ્રાપ્ત થાઉં છું.

અર્થર્થ. ૧૭૮

૧ યાં ભૂતં ચ પ્રવ્યં ચ સર્વં યજ્ઞાધિ તિષ્ઠતિ, સ્વર્ચસ્ય ચ કેવલં તસ્મિં જ્યેષ્ઠાય વ્રણ્ણે નમઃ (૧)- જે ભૂત, ભવિષ્ય સર્વનો અધિષ્ઠિતા છે તે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને મારા પ્રણામ હો.

૨ આધિઃ સંનિહિતં ગુહા જરજ્ઞામ મહત્પદં તન્નેદં સર્વમાર્પિતમેજત્ પ્રાણત્પતિષ્ઠિતમ્ (૨)- યજ્ઞમાં સંચાર કરનારો જે મહત્ પદ છે તે સમીપ પશુ પ્રગટ છે, કંપનારો, પ્રાણુવાન જે છે તે સર્વ તેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે.

૩ અર્ચેન વિશ્વં ભુવનં જજાન, યદ્વસ્પર્શઃ ક તદ્દ-ભૂચ (૩)- પોતાના અર્ધા ભાગથી તેણે સર્વ ભૂવનો નિર્માણ કર્યો છે, અને બીજી અર્ધો ભાગ ક્યાં રહેલો છે ?

૪ અવાતમસ્ય દૃષ્ટ્યો ન યાતં પરં નેદીયોડવરં દવીચઃ (૪)- તેની આંધ દેખાતી નથી પરંતુ તેની ગતિ દેખાય છે અને બીજી અર્ધા એવા યાચ કે તેને દૂરને ભાગ સમીપ દેખાય છે બધારે તેનો નજીકનો ભાગ જે છે તે ધણે દૂર દેખાય છે.

૫ તિર્યગ્બિલશ્ચમસઃ ઋર્ષ્વંદુષઃ તસ્મિન્વયશો નિહિતં વિશ્વરૂપં (૫)- ત્રાંશ મુખવાળો કળશપર નીચેનો ભાગ ઉઘડો કરીને રાખેલો છે. તેમાં વિશ્વરૂપ યજ્ઞ રાખેલો છે. (પ્રાસ્તિત્કઃ- વિશ્વરૂપ યજ્ઞ છે.)

૬ તદ્વા સત્ત કવયઃ સત્ત સાકં યે અસ્ય ગોપા મહતો જમ્બુ- તેનામાં સાત ઋષિઓ સાથે રહે છે, જેઓ આ મહાનના રક્ષક બને છે. (સાત ઋષિ- બે આંખ, બે કાન, બે નકરદાર અને એક મોઢું.)

૭ યા પુરસ્તાણ્યજયતે યા ચ પશ્યાદા વિશ્વતો યુજ્યતે યા ચ સર્વંતઃ (૧૦)- જે શક્તિ આગળથી અને પાછળથી તથા સર્વ આજીવી ચલાવે છે, તે મહાશક્તિ છે.

૮ યદેજ્ઞતિ પતતિ યથ તિષ્ઠતિ પ્રાણદપ્રાણિ-મિષથ યત્ ભુવત્ । તદાધાર પૃથિવૌ વિશ્વરૂપં તત્ત્વંમય મવત્યકમેય (૧૧)- જે કંપ છે, પડે છે, રીયર રહે છે, જે પ્રાણ ધારણ કરે છે, જે પ્રાણ રહિત છે, જે આંખની ઉઘાડ ખીડ કરે છે, જે યાચ છે તેમાં પૃથ્વીનું

૨૫ ઉતો તદસ્ય વિદ્યામ યતસ્તપારિપિચ્યતં-
આજે આપણે એ જાણીએ કે તે જ્ઞાત્રી સિંચાય છે.

૨૬ एषा सनत्नी, सनमेव जाता एषा पुराणी
પરિ સર્વે ચમૂચ (૩૦)- આ સનાતનશક્તિ સનાતન-
જાળથી જ છે, આ પુરાણી શક્તિ સર્વને ઘેરી રહેલ છે.

૨૭ मही देवी उपसो विभाति सैकनैकेन मिपता
વિચિત્ર... આ મહાદેવી ઉપાઓને પ્રકાશ આપે છે અને પ્રત્યેક
પ્રાણીની સાથે રહે છે.

૨૮ अविर्चै नाम देवता कृतेनास्तं परिवृता तस्या
રૂપેણમે વૃક્ષા હરિતા હરિતઞ્જઞઃ (૩૧)- રક્ષણ
કરનારી આ દેવતા ઋતુઓથી ઘેરાયેલી છે, તેના રૂપથી આ
વૃક્ષો લીલાં અને લીલાં પાદાંઓવાળા અનેલાં છે.

૨૯ भन्ति सन्तं न जहाति, भन्ति सन्तं न पश्यति,
પહ્ય દેવસ્ય કાર્યં ન મમાર ન જીર્યતિ (૩૨)-
સમીપ હોવાથી તે છાડતો નથી, સમીપ હોવાને કારણે તે
જોતો નથી, દેવાનું કાર્ય જે કદી છુટુ થતુ નથી અથવા કદી
મરતુ નથી તેને આપણે જોઈએ.

૩૦ अपूर्वैणेपिता वाचस्ता वदन्ति यथायधम्,
ચદન્તીર્વંશ ગચ્છન્તિ તદ્વાહુઃ બ્રાહ્મણં મહત્ (૩૩)-
જેની પહેલાં કાઈ થયું નથી, તેનાથી પ્રેરિત થએલી આ
વાચાઓ છે, તેઓ યથાયથ વર્ણન કરે છે. બોલતી બોલતી
જે ત્યાં પહોંચે છે જ્યાં મહાન બ્રહ્મ છે એમ કહે છે.

૩૧ यत्र देवाश्च मनुष्याश्च आरा नामाविव श्रिताः
અર્પાત્વા પુર્વં વૃચ્છામિ યત્ત તન્માયયા હિતમ્ (૩૪)-
જ્યાં દેવો અને મનુષ્યો, કેન્દ્રમાં બેસાડેલા આત્મા જેમ
આશ્રય કરીને રહે છે. આપ તત્ત (પાણીનાળા) કૂચને દુ
પૂછું છું કે જ્યાં તે માયાથી આત્મજાદિત થઈને રહે છે.

૩૨ इमामेषां पृथिवो वस्त एकोऽन्तरिक्षं पर्येको
ચમૂચ (૩૬)- તેમાંના પૃથ્વી પર રહે છે, એક અન્તરિક્ષને
આપી રહે છે.

૩૩ दिवमेषां ददंत यो विधर्ता विश्वा आशाः
પ્રતિ રક્ષન્ત્યેકે-તેઓમાં જે વિશેષ ધારક છે તેઓ ઘુલોકને
ધારણ કરે છે અને સર્વ વિદ્યાઓનું રક્ષણ કરે છે.

૩૪ यो विद्यात्सुं चिततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः
સૂં સૂચસ્ય યો વિદ્યાત્ સ વિદ્યાત્ બ્રાહ્મણં મહત્
(૩૭)- જે દેશમાં સર્વ પ્રજાઓ પરાવાહ છે તે સૂત્રને જે
જાણે છે અને જે સૂત્રના સૂત્રને પણ જાણે છે તે મહાન
બ્રહ્મને જાણે છે.

૩૪ वेदाहं सूत्रं चिततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।
સૂં સૂચસ્યાહં વેદાઓ યત્ બ્રાહ્મણં મહત્ (૩૮)-હું

તે સૂત્રને જાણું છું જેમાં સર્વ પ્રજાઓ પરાવાહ છે, સૂત્રના
સૂત્રને પણ હું જાણું છું અને મહાન બ્રહ્મને પણ હું જાણું છું.

૩૫ निवेशनः संगमनो वसूनां देव इय सविता
સત્યધર્મા, હન્દ્રો ન તસ્યો સમરે ધનાન્નામ્ (૪૨)-
સત્યધર્મથી યુક્ત સવિતા દેવની સમાન સર્વ પ્રજાના
ધનને આપનારો અને નિવાસનો જે હેતુ છે તે ધનોના યુદ્ધમાં
હન્દ્રની જેમ રિશર રહે છે.

૩૬ पुण्डरीकं नवद्वार त्रिभिर्गुणेभिरावृतं,
તસ્મિન્ન્યદ્યક્ષમાત્મન્વત્ તદ્દે બ્રહ્મવિદો વિદુઃ (૪૩)-
નવ દ્વારવાળું કમળ ત્રણ ગુણોથી ઘેરાયેલું છે, તેઓમાં
જે આત્માના પૂજ્ય દેવ છે, તેને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ જાણે છે.

૩૭ अकामो धारो अमृतः स्वयंभूः रसेन तृप्तो न
કુતશ્ચનોમઃ (૪૪)-નિષ્કામ, ધીર, અમર, સ્વયંભૂ, રસથી
સંતૃપ્ત તે પરમાત્મા છે. તે કાશ પણ સ્થાને ન્યૂન નથી

૩૮ तमेव विद्वान् न विभाय मृत्योरात्मानं धीर-
મજરં યુવાનમ્- તેને જાણનારો મૃત્યુથી ડરતો નથી, જે
ધીર અમર અને યુવાન છે.

અર્થવેદ. ૧૧૭

૧ उच्छिष्टे नाम रूपं चोच्छिष्टे लोक आहितः
(૧)- ઉર્ધ્વભાગમાં અવશિષ્ટ આત્મામાં નામ રૂપ અને
લોક રહે છે.

૨ उच्छिष्टे इन्द्राग्निश्च विश्वमन्तः समाहित-
ઉર્ધ્વભાગમાં અવશિષ્ટ આત્મામાં હન્દ્ર, અગ્નિ અને સર્વ
વિશ્વ સમાજેલ છે.

૩ उच्छिष्टे द्यावापृथिवी विश्वं भूतं समाहितं
(૨)- ઉર્ધ્વભાગમાં અવશિષ્ટ આત્મામાં દ્યુ, પૃથ્વી વગેરે
જે સર્વથું છે તે સમાજેલ છે.

૪ सन्नुच्छिष्टे असंख्यभौ (૩)- સત્ અને અસત્
બન્ને ઉચ્છિષ્ટમાં રહે છે.

૫ नाभिमिव सर्वतश्चक्रं उच्छिष्टे देवताः श्रिताः
(૪)- કેન્દ્રના આધાર પર જેમ ચક્ર રહે છે તેમ ઉચ્છિષ્ટના
આશ્રયે સર્વ દેવતાઓ રહે છે.

૬ नव भूर्माः समुद्रा उच्छिष्टेऽपि श्रिताः विवः
(૫)- નવભૂમિઓ, સર્વ સમુદ્રો, ઘુલોક પણ ઉચ્છિષ્ટને
આશ્રયે રહે છે.

અર્થર્થ. ૧૨

અર્થર્થ. ૭૧૪૦

૧ દિવ્યો ગન્ધર્વો ભુવનસ્ય યસ્પતિરેક એવ નમસ્યો વિદ્યવીડ્યઃ (૧)- દિવ્ય આધાર આપનારા ભુવનોનો એક સ્વામી આ જગતમાં એકજ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય પરમેશ્વર છે.

૨ તં ત્વા યૌમિ પ્રહ્ણા દિવ્ય દેવ નમસ્તે અસ્તુ, દિવિ તે સધસ્થં- એવો તું ! તને જ્ઞાનદ્વારા હું મળુ છું. હે દિવ્ય દેવ, તને નમસ્કાર હો. તારું સ્થાન ઘુલોકમાં છે.

૩ દિધિ સ્પૃષ્ઠો યજતઃ સૂર્યસ્થક્ અચયાતા હરસો દૈવ્યસ્ય (૨)- ઘુલોકમાં પ્રાપ્ત થનારા પૂજ્ય સૂર્યની સમાન તેજસ્વી અને દિવ્ય આપત્તિને દૂર કરનારો તેજ છે

૪ મૃદાઙ્ગમર્થો ભુવનસ્ય યસ્પતિઃ એક એવ નમસ્યઃ સુશોભઃ- જે ભૂમિનો આધાર, ભુવનોનો એક સ્વામી, નમસ્કાર કરવાને એકજ માત્ર યોગ્ય અને ઉત્તમ સેવા કરવા યોગ્ય છે તે સર્વને આનંદ આપો.

અર્થર્થ. ૧૧૩૨

૧ હવં જનાસો વિદ્ય મહદ્રજ વદિધ્યાતિ (૧)- લોકો ! તમે જાણો કે તે મહાન બ્રહ્મ વિષે તમને કહેશે.

૨ ન તત્ પૃથિવ્યા નો દિવિ યેન પ્રાણન્તિ વીરઘઃ- તે પૃથ્વી પર નથી તેમજ ઘુલોકમાં પણ નથી, જેનાથી વનરપતિઓ જીવન પ્રાપ્ત કરે છે.

અર્થર્થ. ૬૧૨

૧ દોપો ગાય, વૃહદ ગાય, છુમદેહિ (૧)- રાત્રીને સમયે અજન કર, ખૂન અજન કર, તેજસ્વી દેવની ધારણા કર.

૨ આઘર્ષણ સ્તુહિ દેવં સવિતારમ્- હે આધર્ષણ ! સવિતા દેવનું સ્તવન કર. (સવિતા-પોતામાંથી સર્વને ઉત્પન્ન કરનારો દેવ)

૩ તમુ પુહિ યો અન્તઃ સિન્ધૌ સૂતુઃ (૨)- તેની સ્તુતિ કર જે આ મહાન સમુદ્રમાં પ્રેરણા આપનારો દેવ છે.

૪ સત્યસ્ય યુવાનમદ્રોઘવાચં સુશેવમ્- અપના પ્રેરક યુવા, ઉત્તમ સેવા કરવા યોગ્ય, દ્રોહ સહિત ભાષણ કરનારાની સ્તુતિ કર.

૬ સ ધા નો દેવઃ સવિતા સાવિપદસુતાનિ મૂરિઃ, ઝમે સુષ્ટુતીં સુગાતવે (૩)- તે સર્વ પ્રેરક દેવ, અને પ્રકારની સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, ઉત્તમ માતૃ પરથી અમે જન્મ્યો, તેથી તે અમૃત જેનું અત્યંત સુખ આપે છે.

૧ યસ્ય વ્રતં પશવો યન્તિ સન્નિધિં તિષ્ઠન્ત આપઃ, યસ્ય વ્રતે પુષ્પતિઃ, ન્તમવસે હવામહે (૧)- સર્વ પશુ આવે છે, જેના નિવસથી જળના પ્રવાહ નિવસમાં પોષણકર્તા નિવાસ કરે છે, તે અમે અમારા રક્ષણ માટે પ્રાર્થના કરીએ.

૨ આ પ્રત્યક્ષં દાનુષે વાશ્વંસં રચિષ્ઠાં, રાયસ્પોષં યવસ્યું વસાના રયોનામ્ (૨)- દાતાને દાન દેનારા રસવાળા, એશ્વર્થવાન, ધનથી પોષણ કરનાર સમાન પરમાત્મા દેવની અમે અર્પિત કરીએ છીએ.

અર્થર્થ. ૧૧૨૦

૧ અદારસ્ય ભવતુ દેવ સોમ દેવ ! અમારામાં અંદર અંદર કૃત ન થાય.

૨ અસ્મિન્યજ્ઞે મરુતો મૃદતા ન- અમારા અમને સુખી રાખ.

૩ મા નો વિદ્વજિના દ્રેષ્યા યમે પાસે ન આવે અને અકીર્તિ અમે પ્રાપ્ત

૪ મા નો વિદ્વજિના દ્રેષ્યા યમે કરનારા અમારી પાસે ન આવે.

૫ યો અથ સેન્ધો વધોડયાયુન મિત્રાવરુણૌ અસ્મદાવયતં પરિ પાપીઓનો સેનાથી વધ યદ રથો છે, તે વરુણ ! અમને દૂર રાખો.

૬ હતશ્ચ યદમુતશ્ચ યદ્વર્ષ વરુણ વરુણ ! અહીંથી અને ત્યાંથી જે વધ ય દૂર કર.

૭ વિ મહચ્છર્મ યચ્છ- મહાન રીતિ.

૮ વરીયો યાવયા વર્ષ- અમને વરુણ.

૯ શાસ ક્ત્યા મહાં અસ્યતિ (૪)- આ પ્રભાણે તું મહાન શાસક છે, કરનારો તથા સ્વયં અપરાજિત છો.

૧૦ ન યસ્ય હન્યતે સવા ન મિત્ર કદી મરાતો નથી અથવા થતો નથી.

અથર્વ. ૨૨

૧ દિવ્યો ગન્ધર્વો મુચનસ્ય યસ્વતિરેક ઇવ નમસ્યો વિર્ધ્વાહ્વઃ (૧)- દિવ્ય આધાર આપનારા ભુવનોનો એક સ્વામી આ જગતમાં એકજ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય પરમેશ્વર છે.

૨ તં ત્વા યૌમિ ઘણના દિવ્ય દેવ નમસ્તે અસ્તુ, દિવિતે સઘસ્થં- એવો તું ! તને જ્ઞાનદ્વારા હું મળું છું. હે દિવ્ય દેવ, તને નમસ્કાર હો. તારું સ્થાન ઘણેકમાં છે.

૩ દિધિ સ્પૃષ્ઠો યજતઃ સૂર્યત્વક્ અવયાતા ફરસો દૈવ્યસ્ય (૨)- ઘણેકમાં પ્રાપ્ત થનારા પૂજ્ય સૂર્યની સમાન તેજસ્વી અને દિવ્ય આપતિને દૂર કરનારો તેજ છે.

૪ મૃડાન્નઘર્વો મુચનસ્ય યસ્વતિઃ ઇક ઇવ નમસ્યઃ સુભોવાઃ-જે ભૂમિનો આધાર, ભુવનોનો એક સ્વામી, નમસ્કાર કરવાને એકજ માત્ર યોગ્ય અને ઉત્તમ સેવા કરવા યોગ્ય છે તે સર્વને આનંદ આપો.

અથર્વ. ૧૩૨

૧ ઇદં જનાસો વિવ્ધ મહદ્ભક્ષ વવિષ્પાતિ (૧)- લોકો ! તમે જાણો કે તે મહાન ધ્રુવ વિષે તમને કહેશે.

૨ ન તત્ પ્રધિવ્યાં નો વિવિ યેન પ્રાણન્તિ ઘોરુઘઃ-તે પૃથ્વી પર નથી તેમજ ઘણેકમાં પણ નથી, જેનાથી વનસ્પતિઓ જીવન પ્રાપ્ત કરે છે.

અથર્વ. ૬૧૨

૧ દોવો નાવ, મૃહદ્ નાવઃ દુમસેહિ (૧)- રાત્રીને સમયે બજત કર, ખૂબ બજત કર, તેજસ્વી દેવની ધારણા કર.

૨ આધર્વણ સ્તુહિ દેવં સઘિતારમ્- હે આથર્વણ ! સઘિતા દેવનું સ્તવન કર. (સઘિતા-ચોતામાંથી સર્વને ઉત્તમ કરનારો દેવ)

૩ તમુ પ્રુહિ યો અન્તઃ સિન્ધૌ સુહુઃ (૨)- તેની સ્તુતિ કર જે આ મહાન સમુદ્રમાં પ્રેરણા આપનારો દેવ છે.

૪ સત્યસ્ય યુવાનમદ્રોઘવાચં સુરોચમ્- સત્યના પ્રેરક યુવા, ઉત્તમ સેવા કરવા યોગ્ય, દોહ સહિત બાળપણ કરનારાની સ્તુતિ કર.

૫ સ ધા નો દેવઃ સઘિતા સાવિપદસુતાનિ મૂરિ, ઉમે સુપ્ત્વૌ સુગાતવે (૩)-તે સર્વ પ્રેરક દેવ, જન્મે પ્રકાશની સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, ઉત્તમ માગે પૃથ્વી અમે જમીએ, તેથી તે અમૃત જેવું અત્યંત સુખ આપે છે.

અથર્વ. ૭૧૪૦

૧ યસ્ય ઘતં પચવો યન્તિ સર્વે, યસ્ય ઘતં ઉપ-તિષ્ઠન્ત આપા, યસ્ય ઘતે પુષ્પતિર્નિવિષ્ણસ્તં સરસ્વ-ન્તમવસે હવામહે (૧)- સર્વ પશુઓ જેના નિયમથી આવે છે, જેના નિયમથી જળના પ્રવાહ ચાલી રહ્યા છે, જેના નિયમથી પોષણકર્તા નિવાસ કરે છે, તે અમૃત રસવાળા દેવની અમે અમારા રક્ષણ માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

૨ આ પ્રત્યક્ષં દાશુવે દાઘ્વંસં સરસ્વન્તં પુષ્પતિં રયિષ્ઠાં, રાયસ્પોર્ધ ધવસ્યું વસાના ફહ હુવેમ સવનં સ્યોનામ્ (૨)- દાતાને દાન દેનારા, પુષ્ટી કરનારા, જીવન રસવાળા, એશ્વર્વાન, ધનથી પોષણ કરનારા ધનના આશ્રય સમાન પરમાત્મા દેવની અમે અર્હિ રહેનારાઓ પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

અથર્વ. ૧૧૨૦

૧ અદારસદ્ ભવતુ દેવ સોમ (૧)- હે સોમ દેવ ! અમારામાં અંદર અંદર કૂટ ન પડે.

૨ અસ્મિન્નયદ્ધે મરુતો મૃડતા નઃ- હે મરુત ! આ મરુતો અમને સુખી રાખ.

૩ મા નો વિવ્ધભિમા મો મશાસ્તિ-પરાલબ અમારી પાસે ન આવે અને અકીર્તિ અમે પ્રાપ્ત કરીએ નહિ.

૪ મા નો વિદ્વદ્વિજિના દ્રેખ્યા યા- પાપી અને રૂપ કરનારા અમારી પાસે ન આવે.

૫ યો અઘ સેન્ધો ધર્ધોઽધાચૂનામુર્વીરતે યુવં તં મિત્રાવરુણૌ અસ્મઘાવયતં પરિ (૨)- આજે જે પાપીઓનો સેનાથી વધ થઈ રહ્યો છે, તેનાથી હે મિત્ર અને વરુણ ! અમને દૂર રાખો.

૬ ફતશ્ચ યદ્વસુતશ્ચ યદ્વર્ષં વરુણ યાવય (૩)- હે વરુણ ! અર્હોથી અને ત્યાંથી જે વધ થાય છે તેને અમારાથી દૂર કર.

૭ વિ મહર્હર્મ યચ્છ- મહાન સુખ અમને આપો.

૮ વરીયો યાવયા વર્ધ- શબ્દને અમારાથી દૂર રાખ.

૯ શાસ રત્યા મહાં અસ્થમિત્રસાહો અસ્તૃતઃ (૪)- આ પ્રમાણે તું મહાન શાસક છે શત્રુઓનો પરાલબ કરનારો તથા સ્વયં અપરાજિત છે.

૧૦ ન યસ્ય હન્યતે સન્ધા ન જીયતે કદાચન-જેનો મિત્ર કદી મરાયો નથી અથવા કદી પરાજિત પણ થયો નથી.

અર્થર્થ. ૧૨

૧ દિવ્યો ગન્ધવા મુવનસ્ય યસ્પતિરેક એવ નમસ્યો વિદ્વીલ્ય. (૧) - દિવ્ય આધાર આપનારા શુવનોનો એક સ્વામી આ જગતમા એકજ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય પરમેશ્વર છે.

૨ ત ત્વા યૌમિ મહાના દિવ્ય દેવ નમસ્તે અસ્તુ. વિવિ તે સધસ્ય- એવા તું! તને ઘાનદારા હું મળુ છુ હે દિવ્ય દેવ, તને નમસ્કાર હો તારૂં સ્થાન ઘુલોકમાં છે

૩ વિવિ સ્પૃષ્ઠો યજતઃ સૂર્યત્વક્ અવયાતા હરસો દૈવ્યસ્ય (૨) - ઘુલોકમાં પ્રાપ્ત થનારા પૂજ્ય સૂર્યની સમાન તેજસ્વી અને દિવ્ય આપત્તિને દૂર કરનારા તેજ છે

૪ મૃદાન્નઘર્ષ્ણો મુવનસ્ય યસ્પતિ એક એવ નમસ્ય સુષોવા- જે ભૂમિનો આધાર, શુવનોનો એક સ્વામી, નમસ્કાર કરવાને એકજ માત્ર યોગ્ય અને ઉત્તમ સેવા કરવા યોગ્ય છે તે સર્વને આપ દ આપો

અર્થર્થ. ૧૩૨

૧ દ્વ જનાસો વિદ્ધ મહદ્ભક્ષ વદિપ્યતિ (૧) - લોકો! તમે જાણો કે તે મહાન બ્રહ્મ વિષે તમને કહેશે

૨ ન તત્ત્વ પૃથિવ્યા નો વિવિ થેન પ્રાણન્તિ વીરઘઃ - તે પૃથ્વી પર નથી તેમજ ઘુલોકમાં પણ નથી, જેનાથી વનરપતિઓ શુવન પ્રાપ્ત કરે છે

અર્થર્થ. ૬૧

૧ વૌપો ગાય, વૃહદ્ ગાય, શુમદેહિ (૧) - રાત્રીને સમયે ભજન કર, ખૂબ ભજન કર, તેજસ્વી દેવની પાસેથી કર

૨ આપર્ષણ સ્તુહિ દેવ સવિતારમ્- હે આર્થર્થ! સવિતા દેવનું સ્તવન કર (સવિતા-ગોતામાંથી સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા દેવ)

૩ તમુ પ્રહિ યો અન્ત. સિન્ધૌ સત્તુઃ (૨) - તેની સ્તુતિ કર જે આ મહાન સમુદ્રમાં પ્રેરણા આપનારા દેવ છે

૪ સત્યસ્ય યુવાનમદ્રોઘવાચ સુશેષમ્- સત્યના પ્રેરક યુવા, ઉત્તમ સેવા કરવા યોગ્ય, દ્રોહ રહિત ભાષણ કરનારાની સ્તુતિ કર

૫ સ ધા નો દેવ સવિતા સાવિપદમૃતાનિ મૂરિ, ઉમે સુષ્ટ્વી સુગાતવે (૩) - તે સર્વ પ્રેરક દેવ, જન્મે પ્રકારની સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ઉત્તમ માત્ર પૃથ્વી અને જમીન, તેથી તે અમૃત જેવું અત્યંત સુખ આપે છે

અર્થર્થ. ૭૪૦

૧ યસ્ય વ્રતં પશવો યન્તિ સર્વે, યસ્ય વ્રત ઉપ તિષ્ઠન્ત આપઃ, યસ્ય વ્રતે પુષ્પતિર્નિવિષ્ણસ્ત સરસ્વન્તમવસે હવામહે (૧) - સર્વ પશુઓ જેના નિયમથી ચાલે છે, જેના નિયમથી જળના પ્રવાહ ચાલી રહ્યા છે, જેના નિયમમા પોષણકર્તા નિનાસ કરે છે તે અમૃત રસવાળા દેવની અમે અમારા રક્ષણ માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ

૨ આ પ્રત્યક્ષ દાશુપે દાશ્યસ સરસ્વન્ત પુષ્પતિં રયિપ્તા, રાયસ્પોવ શ્રવસ્યુ વસાના દ્વ હુવેમ સદન રયીણામ્ (૨) - દાતાને દાન દેનારા, પુષ્ટી કરનારા, શુવન રસવાળા, એશ્વર્યાન, ધનથી પોષણ કરનારા ધનના આશ્રય સમાન પરમાત્મા દેવની અમે આદિ રહેનારાઓ પ્રાર્થના કરીએ છીએ

અર્થર્થ. ૧૧૨૦

૧ અદારસ્ટ્ ભવતુ દેવ સોમ (૧) - હે સોમ દેવ! અમારામા અદર અદર દૂટ ન પડે

૨ વસ્તિમ્પદ્ધે મદતો મૃદતા ન - હે મૃદ! આ યજ્ઞમાં અમને સુખી રાખ

૩ મા નો વિદ્વદ્ભિમા મો મશસ્તિ-પરાભવ અમારી પાસે ન આવે અને અક્ષીતિ અમે પ્રાપ્ત કરીએ નહિ.

૪ મા નો વિદ્વદ્ભિજિના શ્રેષ્ઠા યા- પાપી અને દ્વૅ કરનારા અમારી પાસે ન આવે

૫ યો મઘ સેન્ધ્યો વધોડવાપ્નામુદીરતે યુઘ ત મિશ્રાવરુણૌ અસ્મદ્યાવયત પરિ (૨) - આજે જે પાપીઓને સેનાથી વધ ચઢ રહ્યો છે, તેનાથી હે મિત્ર અને વરુણ! અમને દૂર રાખો

૬ ઇતશ્ચ યદમુતશ્ચ યદ્વઘ વરુણ યાવય (૩) - હે વરુણ! અહીંથી અને ત્યાંથી જે વધ થાય છે તેને અમારાથી દૂર કર

૭ ચિ મહર્હર્મ યચ્છ- મહાન સુખ અમને આપો

૮ વરીયો યાવયા વઘ- શસ્ત્રને અમારાથી દૂર રાખ

૯ શાસ ઇત્યા મહા અસ્યમિત્રસાદો અસ્તૃત. (૪) - આ પ્રમાણે તું મહાન શાસક છે શત્રુઓને પરાભવ કરનારા તથા સ્વયં અપરાશ્ત છે

૧૦ ન યસ્ય હન્યતે સન્ધા ન જીયતે કદાચન- જેનો મિત્ર કદી મરાતો નથી અથવા કદી પરાશ્ત પણ થતો નથી

૩ યસ્તિષ્ઠાતિ ચરતિ, યશ્ચ વચ્ચતિ, યો નિલાયં
ચરતિ યઃ પ્રતદ્વમ્ (૨)- જે ઉભો રહે છે, જે ચાલે છે,
જે છેતરાય છે, જે ગુપ્ત રીતે વ્યવહાર કરે છે, જે સ્પષ્ટ રીતે
કાર્ય કરે છે.

૪ દ્વૌ સંનિપથ યમ્મન્ત્રયેતે રાજા તદ્વદ વરુણ-
સ્તૃતીયઃ-એ માણસો એક સાથે બેસીને જે મંત્રણા કરે છે,
તે સર્વને ત્રીજો વરુણ રાખ બાંહે છે.

૫ ઉતેયં ભૂમિર્વરુણસ્ય રાઘઃ ઉતાસૌ ધૌર્ધ્વહતી
દુરેઅન્તા (૩)- આ ભૂમિ વરુણ રાખની છે અને જે
દૂર દૂર ઘુલોક છે તે મહાન ધુ પશુ તેનો જ છે.

૬ ઉતો સનુદ્રૌ વરુણસ્ય કુક્ષી ઉતાસ્મિન્નસ્ય
ઉદકે નિલીનઃ- આ સમુદ્ર તે વરુણની કુખો છે પરંતુ તે
આ અદ્ય ઉદકમાં પણ વિકીન છે.

૭ ઉત યો ધામતિ સર્પાસ્પરસ્તાન્ન સ મુહ્યતૈ
વરુણસ્ય રાઘઃ- (૪) જે આ ઘુલોકની પેલેપાર ચાલેયો
નળ, પરંતુ તે આ વરુણ રાખના શાસનથી ધૂરી થકોનો નથી.

૮ વિથ સ્પશઃ પ્રચરન્તોદમસ્ય સદ્વિશ્વાક્ષા અતિ
પશ્યન્તિ ભૂમિમ્- આ વિશ્વ દેવના દૂત આ જમતમાં
સંચાર કરે છે, તે હમ્મર આખોથી આ ભૂમિને જુએ છે.

૯ સર્વં તદ્રાજા વરુણો વિચષ્ટે યદન્તરા રોદસી
સ્પરસ્તાન્ (૫)- વરુણ રાખ આ સર્વને જુએ છે જે
ધાવા, ભૂમિની અંદર અને બહાર છે.

૧૦ સંહ્યાતા અસ્ય નિમિષો ઝનાનાં અક્ષામિવ
શ્વઘ્નાં નિમિનોતિ તામિ- જેવી રીતે જુઆરી પાસના
આકાશને ગણે છે તેવી રીતે લોકોની આંખોના પલકારા તે
ગણી શકે છે.

૧૧ યે તે પાશા વરુણ સત્તસત ત્રેધા તિષ્ઠન્તિ
વિવિતા રુદ્રાન્તા, છિન્નન્તુ સર્થે અનૃતં વદન્તં, યા
સત્યવાદાતિ તં સુઝન્તુ (૬)- જે ત્રણ પ્રકારથી
બંધાયેલા એવા તારા સાત સાત પાશ અસત્યવાદીઓને
છિન્નભિન્ન કરે અને જે સત્યવાદી હોય તેને છોડે દે

૧૨ શતેન પાઠૌરમિ ધોદિ વરુણૈનમ્ (૭)-હે
પરમેશ્વર ! સો સો પાઠથી તેમને બાંધી લે

૧૩ મા તે મોહ્યન્તવાહ નુચક્ષઃ-હે મનુષ્યોને
નેતારા ! તારાથી અસત્યવાદીઓ ધૂટે નહિ.

૧૪ આસ્તાં જાલમ્ ઉદરં શંસયિત્વા, કોશ
દ્વાવન્ધઃ પરિકૃત્યમાનઃ- દુષ્ટલોક પોતાના પેટને ઢાળી
દબીને, ન બંધાયેલા કાશની જેમ કપાએલ નીચે પડી રહે.

અથર્વ. ૫૧૨

૧ તદિદાસ સુત્રેષુ જ્યેષ્ઠમ્ (૧)- તે ચોક્કસ
રીતે, નિશ્ચય પૂર્વક સુવનામાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ છે.

૨ સયો ઝહ્નાનો નિરિનાતિ શત્રૂન્- ૪૧૨ પ્રગટ
થતાની સાથે શત્રુઓનો નાશ કરે છે.

૩ અનુ યદેનં મદન્તિ વિશ્વઃ ક્રમાઃ-તેને પ્રાપ્ત કરીને
સર્વ સંરક્ષક હર્ષિત બને છે.

૪ વાવૃધાનઃ શવસા મૂર્યોજાઃ શશુઃ દાસાય
મિયસં દધાતિ (૨)- બળથી વૃદ્ધિ પામનાર મહા
બળવાન શત્રુ યુદ્ધમાંને જ હાર બનાવી શકે છે.

૫ અઘ્યમશ્ચ ક્યતશ્ચ સર્દિન- પ્રાણવાન અને પ્રાણ
રહિત બનને સાથે રહે છે.

૬ સં તે નવન્ત પ્રમૃતા મદેષુ-તેઓ પરિપુષ્ટ બનીને
આનંદથી પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે.

૭ ત્વા ધના જયન્તં રણેરણે અનુમદન્તિ ધિમાઃ
(૪)- પ્રતેક યુદ્ધમાં ધનને છતતારા તને પ્રાપ્ત કરીને
રાની લોકો આનંદિત બને છે.

૮ ઓઝીયઃ શુષિમસિસ્થરમા તનુશ્વ- હે બળવાન !
સ્થિર બળને ફેલાવો.

૯ મા ત્વા દમન્ દુરેવાસઃ કશોકાઃ-દુરાશારી અને
શોક કરનારા તને દબાવે નહિ.

૧૦ ત્વયા વયં શાશન્નદે રણેષુ (૫)- અમે તારી
સાથે રહીને સર્વ યુદ્ધોમાં શત્રુઓનો નાશ કરીશું.

૧૧ પ્રપદ્યન્તો યુષ્ઠેન્ધ્યાનિ મૂરિઃ- ધણા યુદ્ધોને
જુએ છે.

૧૨ ચોદયામિ તા આયુષા વચોમિઃ-તારાં આયુધોને
વચનોથી પ્રેરિત કરું છું.

૧૩ સં તે જિશામિ પ્રહ્લ્લના વયાંસિ-તારી શત્રુઓને
જાનથી તીક્ષ્ણ બનાવું છું.

૧૪ સ્તુષ્વ વર્ષ્મન્ પુરુષર્માનં સમૂઝાણં દન્તમં
આપ્તં આપ્યાનાં (૭)- હે બળવાન ! ધક્ષા માર્ગોવાળા,
ધણા તેજસ્વી, શ્રેષ્ઠ અને આપ્તોમાં આપ્તની સ્તુતિ કર.

૧૫ આ દશંતિ શવસા મૂર્યોજાઃ પ્રસશ્વતિ પ્રતિ-

મહેજ— એવા તને દુ સર્વ પ્રકારે બોલાવુ છું, એવા તુ અમારો આગેવાન બન

૭ અશ્વાવતીગોમતોર્ન ઉપાસો વીરવતીઃ સદમુ-
ચ્છન્તુ મદ્રાઃ (૭) ધોણો, ગાયો, વીરપુત્રોની સાથે
હત્માણુકારી ઉપાસો અમારા ધરને પ્રકાશિત કરે.

૮ ઘૃતં તુહાના વિશ્વતઃ પ્રવોતાઃ- ધીનું દોહત હો,
સર્વ પ્રકારે શરીરમાં હટપુટ હો

અર્થ. ૮૧૯

૧ માયા હ જહો માયાયાઃ (૫)- કપટથી કપટ વધે છે
૨ ત્વં હિ યુક્તં યુયુક્તે યોગ્યં ચ (૭)- તુ યુક્ત
અને યોગ્યને મેળવે છે.

૩ ચિરાજમાહુઃ પ્રક્ષણઃ પિતર- ક્ષાંતા પિતાને
વિરાટ કહે છે.

૪ પ્રજામેકા જિવન્તિ, ડર્જમેકા, રાષ્ટ્રમેકા રક્ષતિ
દેવયૂનામ્ (૧૩)- એક પ્રાણને વૃક્ષ કરે છે, એક બળતુ
રક્ષણ કરે છે અને ત્રીજી દેવની સાથે સંયુક્ત થનારાઓના
રાષ્ટ્રની રક્ષા કરે છે.

૫ ઇકો ગૌઃ એક એક ક્ષાપિઃ એકં ધામં એક
ઘાશિપઃ યક્ષં પૃથિવ્યામેકવૃત્ પર્કર્તુર્નાતિ રિચ્યતે
(૨૬)-એક ગાય, એક ઋષિ, એક સ્થાન, એક આશીર્વાદ છે,
પૃથ્વીમાં એક જ પૂજ્ય દેવ છે તેનાથી મોટો કોણ નથી.

અર્થ. ૬૩૫

૧ વૈશ્વાનરો ન કુતય આ પ્રયાતુ પરાવતઃ (૧)-
વિશ્વાના નેતા અમારી રક્ષા કરવા માટે શ્રેષ્ઠ સ્થાનથી અમારી
પાસે આવી બળ.

૨ વૈશ્વાનરો ન બાગમદિમં યક્ષં સજૂરુપ બશિ
રુચ્યેર્ધ્વંહસુ (૨)- સ્તુતિ કરતી વખતે તે તેજસ્વી વિશ્વ-
સંચાલક દેવ આ અમારા ધરાની નજીક આવી બળ.

અર્થ. ૭૨૬

૧ વિષ્ણોર્તુ કં પ્રા ઘોર્ચં ઘોર્ચાણિ યઃ પાર્યિવાનિ
વિમમે રજાંસિ (૧)- વ્યાપક ઈશ્વરના પરાક્રમેનું
પર્યાન કરે છે, જે પૃથ્વીપરના લોકોને વિશેષ રીતે નિર્માણ
કરે છે.

૨ પ્ર તદ્ વિષ્ણુસ્તવતે વીર્વાણિ (૨)- પરાક્રમેને
માટે વ્યાપક દેવનું સ્તવન કરનાર આવે છે.

૩ મુગો ન મીમઃ કુચરો ગિરિષ્ઠાઃ- તે ઈશ્વર બંધકર
ચિંહની જેમ સર્વન સંચાર કરનારો અને શુદ્ધમાં રહેનારો છે.

૪ પરાવત આ જગમ્યાત્ પરસ્યાઃ- તે દૂર સ્થાનથી
નજીક આવે છે.

૫ યસ્યોરુપુ ત્રિપુ વિક્રમણેષુ અધિશ્વિવન્તિ
મુવનાનિ વિશ્વા (૩)-૧ દયાનારો વ્યાપકદેવ ત્રણ પગલાં
આ જગતમાં મૂકે છે અને ત્યાંથી સર્વ ધર્મોનું ધારણ કરે છે.

૬ જીણિ પદ્મા વિચક્રમે વિષ્ણુર્ગોપા બદામ્બઃ હતો
ધર્માણિ ધારયન્ (૫)- ત્રણ પગ આ જગતમાં રાખે
છે અને ત્યાંથી સર્વ ધર્મોનું ધારણ કરે છે.

૭ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદ્મા પદયન્તિ સૂરયઃ દિવીઘ
ચક્ષુરાતતમ્ (૭)- જેવી રીતે દ્યુલોકમાં સૂર્ય દેખાય
છે તેવી રીતે તે વ્યાપકદેવનું પરમપદ દાની સદા જુએ છે.

અર્થ. ૭૫૭

૧ યો અગ્રો રુદ્રઃ યો અપ્સુ અમર્ત્ય ઓવધીર્વીરુધ
આધિવેશ (૧)- જે અગ્નિમાં, જે પાણીમાં, જે ઔષધિ-
માં, વનસ્પતિઓમાં વ્યાપે છે.

૨ ય હમા વિશ્વા મુવનાનિ ચાપલ્લપે તસૈ રુદ્રાય
નમો અસ્તવગ્રયે- જે સર્વ જીવનોની રચના કરે છે તે
તેજસ્વી રૂદ્રદેવને પ્રણામ હો.

અર્થ. ૮૧૦

૧ હવં વેદિઃ પરો અન્તઃ પૃથિવ્યા (૧૪)- આ વેદી
પૃથ્વીને ઊપરનો અન્ત છે.

૨ અયં યજ્ઞો વિશ્વસ્ય મુવનસ્ય નાભિઃ- આ યજ્ઞ
જીવનેનું મધ્ય છે.

૩ ક્રાવો અક્ષરે પરમે ધ્યોમન્ પસ્મિન્દેવા અધિ
વિશ્વે નિપેદુઃ (૧૮)- ઋચાના અક્ષરમાં-પરમ
આકાશમાં સર્વ દેવો રહે છે.

૪ યસ્તન્ન વેદ કિમૃચા કરિષ્યતિ, ય રત્ તદ્વિદુઃ-
સ્તે ધર્મી સમાસતે- જે આ બળ્યોતો નથી તે મંત્રથી શું
કરવાનો હતો પરંતુ જે આ બળ્યે છે તે ઉત્તમ સ્થાનમાં
બેસે છે

૫ શ્વઃ પદં માત્રયા કલ્પયન્તઃ (૧૯)- ઋચાના
પદમાનાથી તે સમર્થ બનાવે છે.

૬ અર્ધર્ચેન ચાપલ્લપુર્વિશ્વમેજત્- અર્ધા મંત્રથી ચાલ-
નારા વિશ્વને સામર્થ્યવાન બનાવે છે.

૧૧ यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा
(૨૩)- તે ત્રીસ દેવ જેના અળગાની રક્ષા કરે છે.

૧૨ यत्र देवा ब्रह्मविदो ब्रह्म जेष्ठमुपासते यो
यै तान् विद्यात् प्रत्यक्षं स ब्रह्मा वेदिता स्यात् (૨૪)-
જ્યાં બ્રહ્મજ્ઞાની લોકો જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, જે તેને
પ્રત્યક્ષ આણે છે તે જ્ઞાનીને બ્રહ્મા કહેવામાં આવે છે.

૧૩ यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अंगेनात्रा विभेजिरे, तान्
यै त्रयस्त्रिंशद्देवानेके ब्रह्मविदो विदुः (૨૭)- જેના
દેહના અંગોમાં ત્રીસ દેવતાઓ વસે છે તે ત્રીસ દેવાને
માત્ર એકલો બ્રહ્મજ્ઞાની જ જાણી શકે છે.

૧૪ नाम नाम्ना जोहवीति पुरा सूर्यात्पुरोपमः
यदज्ञः प्रथमं संवभूव स ह तत्स्वराज्यमियाय यस्मा-
न्नाम्यत्परमस्ति भूतम् (૩૧)- સ્વદેવ અને ઉપાના
આગમન પહેલાં જે ઈશ્વરનું નામ લખે તે પ્રથમ સંધર્તિત અને
છે તે સ્વરાજ્યને પ્રાપ્ત કરે છે, જેનાથી શ્રેષ્ઠ ખીજું કંઈ
પણ નથી.

૧૫ यस्य भूमिः प्रमान्तरिक्षमुतोदरं, दिवं यक्षक्रे
मूर्धानं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः (૩૨)- ભૂમિ
જેના પગ, અન્તરિક્ષ જેનું પેટ અને ઘુને જેણે પોતાનું ચરતક
ખનાવ્યું એવા જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મને નમસ્કાર હો !

૧૬ यस्य सूर्यब्रह्मः चन्द्रमाश्च पुनर्णवः अग्नि
यक्षक्रे आत्वं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः (૩૩)- સૂર્ય
જેનું ચક્ષુ, પુનઃ નવો ધનાશી ચંદ્ર જેનું ખીજું ચક્ષુ છે, અગ્નિ
જેનું મુખ છે એવા શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને મારા નમસ્કાર હો !

૧૭ यस्य वातः प्राणापानौ, चक्षुराङ्गिरस्तोऽमवन् !
विद्यो यक्षक्रे प्रशानीः तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः
(૩૪)- વાયુ જેના પ્રાણ અને અપાન છે, જેના ચક્ષુ અગ્નિ
અને દિશાઓ કાન છે, તે જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મને મારા નમસ્કાર હો !

૧૮ स्कंभो दाघार चावापृथिवी उभे इमे स्कंभो
दाघारोर्वन्तरिक्षम् स्कंभो दाघार प्रादिशः पटुर्वी-
स्कम्भ इदं विप्रं सुवनमा विवेश (૩૬)- સર્વાધાર
ઈશ્વરે ઘુ, પૃથ્વી, વિશાળ અન્તરિક્ષ, ૭ દિશાઓ ધારણ કરી
છે, તે સર્વ જીવનમાં રહેલો છે.

૧૯ महद्यक्षं सुवनस्य मध्ये तपसि क्रान्तं सलिलस्य
पृष्ठं तस्मिन् छ्नन्ते य उ के च देवाः पृक्षस्य
स्कन्धः परित इव शाखाः (૩૮)- જીવનના મધ્યમાં

મહાન પૂજનીય દેવ છે, તે તપમાં વિશેષ બનીને જળના
પૃષ્ઠ ભાગ પર ચઢે છે, જે અન્ય દેવ છે તે સર્વ તેના
આશ્રયે રહે છે, જેવી રીતે વૃક્ષ અને શાખાઓ રહે છે.

૨૦ यसैहस्ताभ्यां पादाभ्यां वाचा श्रोत्रेण चक्षुषा,
यसै देवाः सदा वलिं प्रयच्छन्ति, विमिते आमतं
स्कंभं तं ब्रूहि (૩૯)- જેને માટે હાથો, પગો, વાણી, શ્રોત્ર,
ચક્ષુથી સર્વ દેવ બલિ અર્પણ કરે છે તે સર્વાધાર ઈશ્વર છે.

અર્થર્થ. ૬૧૩૩

૧ स नो वदातु तां रयिमुक्तं विशंगसंहवाम्
(૩)- તે ઈશ્વર સુખજીની જેમ તે ધન અમને આપો.

અર્થર્થ. ૬૧૬૧

૧ महामापो मधुमदेरयन्तां (૧)- પાણી મારે
માટે મધુર બનીને પડે.

૨ महा सूर्यो अमरज्जोतिषे कम- सूर्ये મારે માટે
આરે તરફ સુખમય પ્રકાશકરણો ભરી દીધાં છે.

૩ अहं विवेच पृथिवीमुत द्यां अहं क्रतूरजजयं
सप्त साकम् (૨)- મેં પૃથ્વી અને ઘુને છતાં પાણી અને
સાત ઋતુ મેં ઉત્પન્ન કરી.

૪ अहं सत्यमनृतं यद्वदामि, अहं देवीं परि वाचं
विशश्च- હું સત્ય અને અનૃત જે કંઈ વાણી બોલું છું તે
અને મનુષ્યોની દેવી વાણી પણ હું સર્વ પ્રકારથી બોલું છું.

અર્થર્થ. ૬૧૩૪

૧ प्राज्ञये वाचमीरय वृषभाय क्षितीनां (૧)-
સર્વ લોકોમાં મહાખગવાન ઈશ્વરને માટે સ્તુતિ રૂપ વાણી
પ્રેરિત કરો.

૨ यो रक्षांसि निजूर्वति अग्निस्तिमेन होचिवा
(૨)- જે અગ્નિ પોતાના તીક્ષ્ણ પ્રકાશથી રાક્ષસોને નષ્ટ
કરે છે.

૩ यः परस्याः परावतः तिरो चन्वातिरोचते
(૩)-જે દૂરમાં દૂર આવેલા સ્થાનને પાર કરીને પ્રકાશે છે.

૪ यो विन्वाभि विपद्यति, सुवना तं च पद्यति
(૪)-જે સર્વ જીવનોને અલગ અલગ તેમજ એકત્રિત રીતે
પણ જીએ છે.

૫ यो अस्य पारे रजसः शुक्रो अग्निरजायत (૫)-
જે આ અન્તરિક્ષને પેલેપાર તેજસ્વી અગ્નિ પ્રગટ થયો છે.

૨ સૂર્ય ચતુષ્વા મા પાદિ (૩)- હે સૂર્ય ! આખી
મારી રક્ષા કરો

૩ અગ્ને વૈશ્વાનર વિશ્વૈર્મા દેવૈ પાદિ (૪) હે
વિશ્વના નેતા અગ્નિ ! સર્વ દેવોથી મારી રક્ષા કરો.

અર્થ-૧. ૪૨

૧ ય આત્મવાચલવા યસ્ય વિશ્વ ઉપાસતે પ્રશિષ્પ
યસ્ય દવા (૧)- જે આત્મશક્તિ દેનારો છે અને બળ
દેનારો છે, સર્વ દેવો જેની આજ્ઞામાં રહે છે

૨ યોડસ્પેશો દ્વિપદો યશ્ચતુષ્પદઃ કસ્મૈ દેવાય
હૃદિવા વિષેમ- જે દ્વિપદ અને ચતુષ્પદોનો સ્વામી છે,
તે સુખસ્વરૂપ દેવની હવિથી અમે ઉપાસના કરીએ છીએ

૩ ય પ્રાણતો નિમિપતો હિરવૈકો રાજા જગતો
ચમૂચ (૨)- જે શ્વાસ લેનારો, અને નિમેષ (આંખો
ઉઘાડી) કરનારો જગતનો મહત્તરથી એક રાજા બન્યો છે.

૪ યસ્ય ચ્છાયામૃત, યસ્ય મૃત્યુઃ- જેના આશ્રયે
રહેવાથી અમરતા પ્રાપ્ત થાય છે અને જેનો આશ્રય છોડવાથી
મૃત્યુ થાય છે

૫ યસ્ય ધૌરર્વા પૃથિવી ચ મહી યસ્યાદ્ ડર્વન્ત-
રિશ્મ, યસ્યાસૌ સૌરો વિતતો મહિત્વા (૪)- જેનું
આ ધૌ મણુ વિશાળ છે, જેની આ પૃથ્વી ધણી વિસ્તારી છે,
જેનું અન્તરિક્ષ ધણુ જ લાંબુ પહેાળુ છે અને જેમાં આકાશ-
વાનુ સૂર્ય પ્રકાશ છે

૬ હિમાશ્ચ પ્રવિશો યસ્ય વાહુ (૫)- દિશાઓ જેના
બાહુઓ છે

૭ યાસુ દેવોઽધિ દેવ આસીત્ (૬)- જે દેવીઓ
પર એક અધિદેવ થયેલ છે

૮ હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિ
રેક આસાત્ (૭)- સર્વ ભૂતમાનનો એક સ્વામી એવો
હિરણ્યગર્ભ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો

૯ સ દાધાર પૃથિવીમુત છા- તેણે પૃથ્વી અને
ધુધાક ધારણ કર્યા છે

અર્થ-૧. ૧૦૨

૧ વ્રહ્મણા ભૂમિર્વિદિતા વ્રહ્મ ધૌરુત્તરા હિતા,
પ્રલોદમૂર્ધ્યં તિર્યક ચાન્તરિક્ષ વ્યન્તો હિતમ્ (૨૫)-
બ્રહ્મથી ભૂમિને ધારણ કરાણ છે, બ્રહ્મ ધૌને ઉપર રાખ્યું છે
અને બ્રહ્મ જ અન્તરિક્ષને ઉપર રાખ્યું દેવાથી રાખ્યું છે

૨ મૂર્ધાનમસ્ય સંસીઘ્યાથર્વા હૃદયં ચ યત્
મસ્તિષ્ઠાકુર્ધ્વઃ પ્રૈરયત્ પવમાનોઽધિ શર્પત્ (૨૬)-
મસ્તક અને હૃદયને સીધીને અર્ધમાં બાતી અને મસ્તકની
ઉપર પ્રાણને ઘાટ બળ

૩ તદ્વા અર્થર્ષણ શિરો દેવકોશઃ સમુજિતઃ,
તત્રાણો અભિ રક્ષતિ શિરો અન્નમયો મનઃ (૨૭)-
તે અર્થર્ષણ મસ્તક દેવાનો સુરક્ષિત ખળનો છે, તેનું
રક્ષણ પ્રાણ, અન્ન અને મન કરે છે

૪ સર્વા દિશ પુરુષ આ ચમૂચા (૨૮)- સર્વ
દિશાઓમાં પુરુષ જ મયો છે

૫ પુર યો વ્રહ્મણો વેદ યસ્યા. પુરુષ ઉચ્યતે-બ્રહ્મની
આ નગરી છે, જેમાં રહેવાને લીધે આ આત્માને પુરુષ કહે છે.

૬ યો વૈ તા વ્રહ્મણો વેદામૃતેનાવૃતા પુરમ્, તસ્મે
વ્રહ્મ ચ વ્રાહ્માશ્ચ ચતુઃ પ્રાણ પ્રજા દદુઃ (૨૯)- જે
અમૃતથી પરિપૂર્ણ એવી બ્રહ્મની નગરીને બાંધે છે તેને બ્રહ્મ
અને સર્વ દેવો ચતુઃ પ્રાણ અને પ્રજા આપે છે

૭ ન વૈ ત ચક્ષુર્જહાતિ, ન પ્રાણો જરસઃ પુરા, પુર્વં
યો વ્રહ્મણો વેદ યસ્યા પુરુષ ઉચ્યતે (૩૦)- તેના
ચક્ષુ અને પ્રાણ ધડપણ પહેલાં તેને છોડતા નથી, જે બ્રહ્મની
નગરીને બાંધે છે, એ કારણને લીધે જ આત્માને પુરુષ કહે છે

૮ અઘ્રાચક્ષા નવદ્વારા દેવાના પૂરપોધ્યા, તસ્યા
હિરણ્યઃ કોશઃ સ્વર્ગો જ્યોતિષાવૃતઃ (૩૧)- આઘ-
ચક્ષા અને નવદ્વારવાળી આ અગ્રોધ્યા નગરી છે, તેમાં
સુવર્ણનો કોશ છે જે તેજથી ઘેરાયેલ રત્ન છે

૯ તસ્મિન્ હિરણ્યયે કોશો ડ્યરે ત્રિપ્રતિષ્ઠિતે,
તસિન્ યદ્ યશ્ચમાત્મન્યત્ તદ્વે વ્રહ્મવિદો વિદુઃ
(૩૨)- તે ત્રણ આધારવાળા અને ત્રણ આધારવાળા સુવર્ણ-
ના કોશમાં જે આત્મવાન પૂજ્ય દેવ છે તેને બ્રહ્મજ્ઞાની
બાંધે છે

૧૦ પ્રજાજમાના હરિર્ણો યશ્ચા સપરીવૃતા, પુર
હિરણ્યર્ચો વ્રહ્મા વિવેશાપરાજિતામ્ (૩૩)- તેજસ્વી
મન હરણુ કરનારી, યશથી ઘેરાયેલી, સુવર્ણમયી નગરીમાં
બ્રહ્મા પ્રવેશ કરે છે

અર્થ-૧. ૬૫૦

૧ અન્તરિક્ષેણ પૂતતિ વિશ્વા ભૂતાવચાકશત્,
શુનો દિવ્યસ્ય યન્મહસ્તેના તે હવિષા વિષેમ (૧)-

૧ અથા વયમાદિત્ય વ્રતે તવાનામસો અદિતયે
સ્યામ - હે આદિત્ય ! તારા વ્રતમાં રહેતાં રહેતાં અમે
સ્વતંત્રતાને માટે નિષ્પાપ બનીને રહીએ.

અર્થર્થ. ૬૧૨૩

૧ વિદિ પૂર્તસ્ય નો રાજન્સ દેવ સુમના મવ
(૫) - હે રાજન ! અમારી પૂર્ણતાનો માર્ગ બાંધુ અને હે
દેવ ! તું ઉત્તમ મનવાળો થા.

અર્થર્થ. ૭૧૦૬

૧ તતઃ પાદિ સ્થં નઃ પ્રવેતઃ શુમે સલિખ્યો અમુ-
સત્યમસ્તુ નઃ (૧) ત્યાંથી તું ઉત્તમ ય ત્વી અમારી રક્ષા
કર, અમારા મિત્રોને કલ્યાણુ પ્રાપ્ત થાઓ, અને અમને
અમરત્વ પ્રાપ્ત થાઓ.

અર્થર્થ. ૧૩૧૧

૧ સં તે રાષ્ટ્રમનપ્તુ પયસા છુતેન (૮) - તાર્ક રાષ્ટ્ર
હુષ અને ધીથી અરપૂર રહે

૧ વિચિ રાષ્ટ્રે જાગૃહિ (૯) - પ્રજામાં અને રાષ્ટ્રમાં
બચ્ચતિ રહે.

૧ ગોપોયં ચ મે વીરપોયં ચ હોદિ (૧૨) - મારા
રાજ્યમાં ગાયેતુ તથા પીયેતુ પોષણુ થાઓ.

૪ હવં રાષ્ટ્રમકરઃ સૂરુતાવત્ (૨૦) - આ રાષ્ટ્રને
આનન્દપૂર્ણ બનાવ.

૫ તયા યાજાન્ વિશ્વરૂપાં જયેમ, તયા વિશ્વાઃ
પૂતના અભિષ્વામ (૨૨) - તેનાથી અનેકવિધ અન્ન
અને બળ પ્રાપ્ત કરીશું, બેનાથી સર્વ શત્રુસેનાઓનો પરાજય
કરીશું.

૬ ધિવં ચ રોહ, પૃથિર્વો ચ રોહ, રાષ્ટ્રં ચ રોહ,
દ્રવિણં ચ રોહ, પ્રજાં ચ રોહ, અમૃતં ચ રોહ (૩૪) -
હું, પૃથ્વી, રાષ્ટ્ર, ધન, પ્રજા, અમરત્વને તું પ્રાપ્ત થાઓ.

૭ રાષ્ટ્રં દધાતુ સુમનસ્યમાનઃ (૩૫) - ઉત્તમ મનથી
રાષ્ટ્રનું ધારણુ કરે.

અર્થર્થ. ૧૩૧૬-૫-૬

૧ સ પપ્પ પપ્પ પપ્પદેક પપ્પ (૧૨) - તે એકમાત્ર
વ્યાપક દેવ એકજ છે.

૨ પતે અસિન્ દેવા પપ્પવૃતો મવાન્તિ (૧૩) -
આ સર્વ દેવતાઓ તેમાં એકરૂપ થાય છે.

૨ કીર્તિશ્ચ યશશ્ચામ્મશ્ચ નમશ્ચ બ્રાહ્મણવર્ચસં
ચાગ્નં ચાગ્નાયં ચ ય પતં દેવમેકવૃતં વેદ (૧૪-૧૫) -
જે આ વ્યાપક દેવને બાંધુ છે તે તેની કીર્તિ, યશ, બળ,
સ્થાન, જ્ઞાન, અન્ન વગેરે પ્રાપ્ત કરે છે.

૪ ન ક્ષિતીયો ન તૃતીયશ્ચતુર્થો નાપ્યુચ્યતે (૧૬) -
તેને બીજો, ત્રીજો, ચોથો કહેવામાં આવતો નથી.

૫ દ્રશ્ચ ચ તપશ્ચ કીર્તિશ્ચ યશશ્ચામ્મશ્ચ નમશ્ચ
બ્રાહ્મણવર્ચસં ચાગ્નં ચાગ્નાયં ચ મૃતં ચ મૃત્યં ચ શ્રદ્ધા
ચ શક્તિશ્ચ સ્વર્ગશ્ચ સ્વર્ગા ચ ય પતં દેવમેકવૃતં
વેદ (૨૨-૨૩-૨૪) - જ્ઞાન, તપ, કીર્તિ, યશ, સ્થાન, બળ,
પ્રાણતેજ, અન્ન, ભૂત, અવિધ્ય, શ્રદ્ધા, તેજ, સ્વર્ગ, સ્વર્ગ,
આ સર્વ તેને મળે છે જે આ દેવને સર્વ વ્યાપક બાંધુ છે.

અર્થર્થ. ૧૫૧-૩

૧ સોડવર્ધત, સ મહાનમવત્ સ મહાદેવોડમવત્
(૪) - તે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો, તે મહાન થયો, તે
મહાદેવ થયો.

૨ સ દેવાનામીદાં પયૈત્ સ હૃશાનોડમવત્
(૫) - તે પ્રજાનો અધિષ્ઠાતા થયો, તે પ્રજાન થયો.

૩ ઋચઃ પ્રાજ્ઞસ્તસ્તથો યજૂંપિ તિર્યશ્ચઃ (૬) વેદ
આસ્તરણં બ્રહ્મોપવર્ધનમ્ (૭) સામાસાવ્ ડહ્મીયઃ
અપથયઃ (૮) તાં માસન્વીં વાત્ય આરોહત્ (૯) -
ઋચાઓ વચ્ચેના લાંબા ધાગા, યજુ ત્રાંસા ધાગા, વેદ
ખિછાનુ, બ્રહ્મજ્ઞાન આદવાનો આસ્તો હતો, સામ ગાદહુ અને
ઉદ્ગીથ તકિયો હતો, ખાટલા પર વતી ચઢીને બેઠો.

અર્થર્થ. ૧૫૧૮

૧ સ વિશોડનુ વ્યચલત્, તે સભા ચ સમિતિશ્ચ
સેના ચ સુરા ચાનુવ્યચલન્ (૧-૨) - તે પ્રજાની
અનુકૂળ રીતે ચાલ્યો, ત્યારે સભા અને સમિતિ, સેના અને
ધનકોશ અનુકૂળ બન્યા.

અર્થર્થ. ૧૬૧૨-૪-૬-૭-૮

૧ મધુમતો સ્થ મધુમતો વાચમુદેયમ્ (૨) - હું
મીઠું છે, હું મધુર વાણી બોલીશ.

૨ નામિરહં રયોળાં નામિઃ સમાનાનાં મૂયાસં
(૩) - હું ધનનું અને સમાનોનું મધ્યમિન્દુ બનીશ.

૩ મા માં પ્રાણો હાસીન્મો અપાનોડવહાય પરા

પૂર્વ તૈયારી કરીને મનને કોઈ આલ યન પર ઘિર કરીને શાંત કરવું જોઈએ. જ્યારે મન આ પ્રયત્ન સિધ્ધ થયા પછી કે પછી તેને મંત્રની ભાવનાથી ભરી દેવું જોઈએ મનમાં બીજા વિચારો દાખલ ન થતાં મંત્રની ભાવના જ ભરીલી રહે તો મન બળવાન બને છે અને મંત્રની ભાવનાનું બળ મનમાં દૃઢ થવા લાગે છે. આમ થવું જ ઇચ્છે છે

“ હું નિર્મળ છું, સ પૂર્ણ જગત નથર છે વિશ્વ દુઃખ-દાપી છે, મનુષ્યનું જીવન અસાર છે આ પ્રકારના વિચારો અવેદિક છે ” અને આ જ વિચારો આત્મારે ચારે તરફ ફેલાયેલા છે આના વિચારોને દૂર કરીને તેમના સ્થાન પર પંદિકમંત્રના ભાવ ભાવવા જોઈએ મન વેદ મંત્રની ભાવનાથી ભરપૂર બનાવી દેવું જોઈએ

ઉપાહરણાર્થ જુઓ—

ઈંદ્રિય પાર્થિવં રજ- સુલોક, પૃથ્વી અને અન્ત-રિક્ષે પરમેશ્વરનું ગુહ છે

સ હિ દિવઃ સ પૃથિવ્યાઃ ક્ષતસ્થાઃ-તે પ્રથમ સુલોક અને પૃથ્વીતલપર સમ નિયમોનો સ આલોક છે.

ઈન્દ્રસ્ય ગૃહોઽસિ- હુન્દ્રનું પર છે.

મહદક્ષ મુવનસ્ય મઘ્યે- ભુવનોના કેન્દ્રમાં તે મહાન પૂજ્ય દેવ છે

સ વિદ્વાન્ જ્યેષ્ઠ મન્યતે તે વિદ્વાન શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનું મનન કરે છે.

અસ્તિ સત્તં ન પશ્યતિ- પાસે હોના જ્યાં પણ તે પ્રજા દેખાતો નથી.

સન્નિષ્ઠિષ્ટે નસન્ધોમૌ- સમ અને અસત્ય બંને ઉચ્છિદ્રા જ છે.

વેનસત્ પશ્યત્પરમં મુદ્ધા યત્- જે શુદ્ધિમાં છે તેને માની જાણે છે

સ્તુહિ દેવ સચિતારં- સર્વના ઉત્પાદક દેવની સ્તુતિ કર મા નો વિદ્વદમિઃ મમ- પરાભવ અમારી પાસે ન આવે.

યો વિશ્વજિત્ વિશ્વમૃત્- જે વિશ્વમાં વિજયી અને રિશ્નો પોષક છે.

તદિદાસ મુવનેપુ જ્યેષ્ઠમ્-તે જુનોમાં શ્રેષ્ઠ થઈ છે ત્વં તા વિશ્વા મુવન્તાનિ વેત્ય- હુ સર્વ જુનોને જાણે છે.

યે પુરુષે બ્રહ્મ વિદુઃ તે વિદુઃ પરમેષ્ઠિન- જેઓ પુરુષમાં બ્રહ્મને જાણે છે તેઓ પરમેષ્ઠિને પણ જાણે છે.

एको राजा जगतो बभूव-પ્રભુ જગતનો એક રાજા છે સર્વા વિશ્વ- પુરુષ આવમૂવ- સર્વ દિશાઓમાં પુરુષ ભરેલો છે

शुकोऽसि- હુ બળવાન છે.

दिवं च राह पृथिवीं च रोह- દુરોહ પર બને પૃથ્વી પર ઉત્તર યા.

पूषा मा घात सुकृतस्य लोके- પોષક દેવ મને પુરુષ લોકમાં રાખે

આ મંત્ર ભાગોનું અવલોકન કરો પ્રત્યેક મંત્ર ભાગ મનુષ્યના મનમાં બળ અને સ્ફૂર્તિ પેદા કરે છે. આવા મંત્રોના અર્થની ભાનાથી ને પોતાનું મન પરિપૂર્ણ હોય તો કેટલું છટ પરિણામ આવે. મનની અદર થે પ્રકારની શક્તિ રહેલી છે. એક મન અણુ છે જ્યારે મનનો બીજો ભાગ વિશાળ શક્તિવાળો છે ભગ્યુતિમાં જેનાથી અમે અમારું વર્તન ચલાવીએ છીએ તે અણુમન છે આ મન ભગ્યુતિ વખતે કામ કરે છે જ્યારે આંખનું કામ હોય એવી રિથિતિમાં તે કાનનું કામ કરી શકશે નહિ.

सुगपञ्चानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगम् ।

એકી સાથે બે ઇન્દ્રિયોનું ગાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી એ કારણે જ મન આણુ છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. આ અણુ મનમાં પણ પોતાની ભાવનાઓનો પ્રજ્ઞાન શરીર પર પાલવાની શક્તિ રહેતી છે. મનમાં જ ભાવના રહેલી હશે તો તેનો પ્રજ્ઞાવ શરીરપર અવરુપ પડશે જ તેટલા માટે જ મનમાં વેદમંત્રનો જ્ઞાન ભરી દેવાથી શરીરપર તેનું ઉત્તમ પરિણામ થાય જ છે

જ્યારે આપણને ગાદનિદા અથવા સમાધિની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એક મનનો ભાગ કામ કરતા માટે છે, તે ધણેજ શક્તિશાળી છે. ગાદ નિદ્રામાં અથવા સમાધિમાં જ તે કામ કરે છે

सुषुप्ति-समाधि-मुक्तिपु ब्रह्मरूपता ।

“ ગાદનિદ્રા, સમાધિ અને મુક્તિમાં બ્રહ્મરૂપતા રહેલી છે ” મુક્તિની જાણ બરાબર આપણને હોતી નથી; પરંતુ ગાદનિદ્રા શુ છે તેની જાણ તો લગભગ બધાને જ હોય છે

રાખીને સર્વના આચરણની પરીક્ષા કરે છે, તેથી કોઇ તેમને છેતરી શકતું નથી. તેઓ બધાની પરીક્ષા યથાયોગ્ય રીતે કરતાજ રહે છે. આમ બધીને બૂલ્યા વગર પોતાનું આચરણ પરિશુદ્ધ કરવાનો યત્ન દરેક મનુષ્યે કરવો જોઇએ.

इन्द्रस्य गृहोऽसि । (અથર્વ ૫૬:૧૧)

" તું ઇન્દ્રનું ઘર છે. " તારા ઝરીરમાં ઇન્દ્ર રહે છે. આ કારણથી જ સર્વ ઇન્દ્રિયોને " ઇન્દ્રશક્તિનું સ્થાન " કહેલ છે. આંખ, નાક, કાન આ સર્વ ઇન્દ્રિયો છે. અર્થાત્ તેઓ ઇન્દ્રની શક્તિઓ છે. મારામાં ઇન્દ્ર છે, હું પણ આત્મારૂપે ઇન્દ્ર જ છું. એ જ જોવા માટે આંખ, સંભળવા માટે કાન અને ખોલાવા માટે મુખ ઉત્પન્ન કર્યું છે. હાથ, પગ વગેરે મારા કાર્યો કરવા માટે છે. આ ઇન્દ્રિયોને હું મારા આત્માની ઉન્નતિ કરવા માટે યોગ્ય કાર્યમાં જરૂર લગાડી દઉં, કોઇ પણ કારણે અવનાંતના કાર્યમાં હું તેમનો ઉપભોગ નહિ જ કરું.

स नः पिता, जनिता स उत वन्धुः ।

(અથર્વ, ૨૧:૧૩)

" તે પ્રભુ અમારા પિતા, જનક અને ભાઇ છે. " તે સર્વ સ્થળે વાસ કરીને અમારું રક્ષણ, પાલન, પોષણ કરે છે. આમ બધીને તે આપણી આસપાસ ચારે તરફ હાજર જ છે. એમ માનીને, તેના રક્ષણતણે આપણે છીએ જ એમ સમજીને સુરક્ષિત બની, નિર્ભય બની આપણે રહેવું જોઇએ.

વેદમાં એટલા સુભાષિતો છે કે તે સર્વનું યથોચિત ગુણ જ્ઞાન અશક્ય છે. મનુષ્યે પોતાની ઉન્નતિને માટે થોડાંક જ સુભાષિતો અપનાવવાં જોઇએ. તેઓમાંથી પોતા માટે થોડાં જ સુભાષિતો પસંદ કરે અને પોતાનું મન તેમનાથી પરિપૂર્ણ રીતે ભરી દે અને પોતાના કલ્યાણનું સાધન પ્રાપ્ત કરે.

આ શ્રદ્ધાદાન પ્રકરણ આ વિષયમાં સર્વના સહાયતા કરે એજ અહીં સદ્દુષ્ટ છે.

ક્રાંડ	સૂક્ત	વિષય	મંત્રસંખ્યા	ત્રણિ	દેવતા	પૃષ્ઠ
૭	૮૭	૨૩ આપક દેવ	૧	અથર્વા	રેદઃ	૧૧૨
૯	૧૦	૨૪ એક આત્માનાં અનેક નામ	૨૮	અઘ્ના	ગૌઃ, વિરાટ, અધ્વાત્મમઃ	૧૧૩
૯	૯	૨૫ એક વૃક્ષપર એ સુપશ્ચુ	૨૨	અઘ્ના	વામઃ, અધ્વાત્મ, આદિત્યઃ	૧૩૩
૧૦	૭	૨૬ સર્વાધારતું વશુન	૪૪	અથર્વા	રકભઃ, આત્મા વા	૧૫૦
૧	૩૩	૨૭ ધૃત્યરતું પ્રચંડ સામથર્	૩	ભટ્ટિકાપનઃ	ધન્વઃ	૧૫૭
૧	૬૧	૨૮ પરમેશ્વરનો મહિમા	૩	અથર્વા	રેદઃ	૧૫૮
૧	૩૪	૨૯ તેજસ્વી ધૃત્યર	૫	આતનઃ	અગ્નિઃ	૧૫૯
૧	૨	૩૦ વિજયી ધન્વ	૩	અથર્વા	સોમઃ, વનસ્પતિ	૧૬૦
૭	૪૪	૩૧ વિજયી દેવ	૧	પ્રસ્કંપઃ	ધન્વઃ, વિષ્ણુઃ	૧૬૧
૭	૭૧	૩૨ મેષુતું ધ્યાન	૧	અથર્વા	અગ્નિઃ	૧૬૧
૭	૬૩	૩૩ રક્ષણ કરનારો દેવ	૧	મરીચિઃ, કાર્યપઃ	જ્યોતિર્ધનઃ	૧૬૨
૭	૪૧	૩૪ મનુષ્યોનો નિરીક્ષક દેવ	૨	પ્રસ્કંપઃ	રચેનઃ	૧૬૨
૭	૨૧	૩૫ આત્માની ઉપાસના	૧	અઘ્ના	આત્મા	૧૬૩
૭	૧૪	૩૬ ઉપાસના	૪	અથર્વા	સવિતા	૧૬૪
૭	૧૫	૩૭ સવિતા દેવની ઉપાસના	૧	ભુચુઃ	સવિતા	૧૬૫
૭	૨૨	૩૮ આત્માનો પ્રકાશ	- ૨	અઘ્ના	અઘ્નઃ	૧૬૬
૭	૯	૩૯ ધૃત્યરની ભક્તિ	૪	ઉપરિજ્યેષ્ઠઃ	પૂષા	૧૬૭
૧	૧૩	૪૦ અંતર્ધર્મી ધૃત્યરને નમન	૪	ભુચુચિરિઃ	વિદ્યુત્	૧૬૮
૨	૧૬	૪૧ વિષ્ણુભરની ભક્તિ	૫	અઘ્ના	પ્રાણઃ, અપાનઃ, આયુઃ	૧૭૧
૪	૨	૪૨ કયા દેવની ઉપાસના કરવી ?	૮	વેનઃ	આત્મા	૧૭૩
૧૦.	૨	૪૩ કેન સકલ-સ્થૂળ શરીરમાંના અવયવોની બાબતમાં પ્રશ્નો	૩૩	નારાયણઃ	પાણ્ડિત્યસંકલનમ્, પુરુષઃ, અઘ્નાપ્રકાશનમ્	૧૭૭
૧	૮૦	૪૪ આત્મસમર્પણથી ધૃત્યરની પૂજા	૩	અથર્વા	અન્દમાઃ	૧૯૫
૪	૧૪	૪૫ આત્મજ્યોતિનો માર્ગ	૬	ભુચુઃ	આત્મ્ય, અગ્નિઃ	૧૯૬
૭	૧	૪૬ આત્મોન્નતિતું સાધન	૨	અથર્વા,	આત્મા,	૨૦૪
૭	૨	૪૭ આત્માનું વશુન	૧	અથર્વા	આત્મા	૨૦૭
૭	૩	૪૮ આત્માનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ	૧	અથર્વા	આત્મા	૨૦૯
૭	૪	૪૯ પ્રાણતું સાધન	૧	અથર્વા	વાયુઃ	૨૧૧
૭	૫	૫૦ આત્મયજ્ઞ	૫	અથર્વા	આત્મા	૨૧૨
૫	૧	૫૧ આત્મોન્નતિની વિદ્યા	૯	બૃહદિવઃ, અથર્વા	વરુણઃ	૨૧૬
૭	૬૭	૫૨ આત્મા	૧	અઘ્ના	આત્મા	૨૨૮
૨	૧૧	૫૩ આત્માના ગુણ	૫	શુક્રઃ	કૃત્વાદ્યુપજમ્	૨૨૮
૪	૨૦	૫૪ દિવ્યદષ્ટિ	૯	આતુનામા	આતુનામા	૨૩૧
૫	૯	૫૫ આદિમક બળ	૮	અઘ્ના	વાસ્તોરુપતિઃ	૨૩૫
૫	૧૦	૫૬ આદિમક બળ	૮	અઘ્ના	વાસ્તોરુપતિઃ	૨૩૬

ક્રાંડ	મૂલ	વિષય	મંત્રસંખ્યા	ત્રણિ	દેવતા	પૃષ્ઠ
૧૬	૧	૬૧ દુઃખભોગ્યન અને વિજય પ્રાપ્તિ	૧૩	અથર્વા	બ્રહ્મપતિઃ	૩૨૬
૧૬	૨	૬૨ દુઃખભોગ્યન અને વિજય પ્રાપ્તિ	૬	અથર્વા	બ્રહ્મપતિઃ	૩૩૦
૧૬	૩	૬૩ દુઃખભોગ્યન અને વિજય પ્રાપ્તિ	૬	અથર્વા	બ્રહ્મપતિઃ	૩૩૦
૧૬	૪	૬૪ દુઃખભોગ્યન અને વિજય પ્રાપ્તિ	૭	અથર્વા	બ્રહ્મપતિઃ	૩૩૧
૧૬	૫	૬૫ દુઃખભોગ્યન અને વિજય પ્રાપ્તિ	૧૦	અથર્વા	બ્રહ્મપતિઃ	૩૩૧
૧૬	૬	૧૬ દુઃખભોગ્યન અને વિજય પ્રાપ્તિ	૧૧	અથર્વા	બ્રહ્મપતિઃ	૩૩૨
૧૬	૭	૬૭ દુઃખભોગ્યન અને વિજય પ્રાપ્તિ	૧૩	અથર્વા	બ્રહ્મપતિઃ	૬૩૩
૧૬	૮	૬૮ દુઃખભોગ્યન અને વિજય પ્રાપ્તિ	૩૩	અથર્વા	બ્રહ્મપતિઃ	૩૩૪
૧૬	૯	૬૯ દુઃખભોગ્યન અને વિજય પ્રાપ્તિ	૪	અથર્વા	બ્રહ્મપતિઃ	૩૪૦

[illegible][illegible]

အိန္ဒိယနိုင်ငံတော် ဂျာနယ် အတွင်း

ՀԱՅԲԻՆԵ ԻՅԱԼՏԻ ԼԷՅԷՅԻՆԵ

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સત્તાત્મા	૩૫	ભૂતમાત્રો આશ્રય	૫૦
અમૃતનું નામ	૩૫	સનાતન જીવન	૫૦
ગુહા	૩૬	જગતના માતા પિતા	૫૦
ચાર ભાગ	૩૬	જીવનનો એક મહાસાગર	૫૧
એક ૩૫	૩૭	બધાનો એક જ આશ્રય	૫૧
અનુભવનું સ્વરૂપ	૩૭	સ્થૂળ સક્ષમ અને કારણ	૫૧
જગતનો તાણો વાણો	૩૮	અમૃતદાતા ઇશ્વર (કા. ૫ સ. ૧ મં. ૩)	૫૨
એકના જ અનેક નામ	૩૮	અમૃતદાતા ઇશ્વર	૫૨
તે એક જ છે	૩૮	એક દેવની ભક્તિ	૫૨
દેવોનું અમૃતપાન	૩૯	અદ્વિતીય વાણી	૫૩
એક પૂજનીય ઇશ્વર (કા. ૧ સ. ૨ મં. ૫)	૪૦	સત્યનો માર્ગ	૫૪
એક પૂજનીય ઇશ્વર	૪૧	બે માર્ગ	૫૪
પૂર્વ સંબંધ	૪૧	અચર્યાના અનુચારી	૫૪
ગર્ભવં અને અપ્સરા	૪૧	અમૃતરસમય દેવ (કા. ૭ સ. ૪૦ મં. ૨)	૫૫
મહાન ગર્ભવં	૪૨	મહાન રાસક (કા. ૧ સ. ૧૦ મં. ૪)	૫૬
બ્રહ્માની બ્રાહ્મ ઉપાસના	૪૨	મહાન રાસક	૫૭
નામ સ્મરણ	૪૩	પૂર્વ સુકતની સાથે સંબંધ	૫૭
બ્રાહ્મ ઉપાસનાનું ફળ	૪૪	આપસ આપસની ફાટફૂટ દૂર કરો	૫૭
આપણા અંદરની જીવન શક્તિ	૪૪	મહાન રાસક	૫૭
પ્રાણનો પ્રાણ	૪૪	જગતનો એક સમ્રાટ (કા. ૬ સ. ૩૬ મં. ૩)	૫૮
આમ શા માટે કહ્યું છે	૪૫	જગતનો એક સમ્રાટ	૫૮
વિરોધાલંકાર	૪૫	સર્વનો એક ઇશ્વર	૫૮
વ્યવહારની વાત	૪૫	પ્રજાપાલક (કા. ૭ સ. ૧૪ (૨૫) મં. ૧)	૫૯
જડ અને ચેતનની સંધિ-પ્રાણ	૪૬	વ્યાપક અને શ્રેષ્ઠ દેવ (કા. ૭ સ. ૧૫ (૨૬) મં. ૧)	૫૯
સ્થૂળથી સક્ષમનું જ્ઞાન	૪૬	વિદ્યેશકનો વ્યાપક (કા. ૪ સ. ૧૨ મં. ૧૨)	૬૦
પ્રત્યક્ષમાંથી અપ્રત્યક્ષ	૪૬	વિશ્વશકટનો વ્યાપક	૬૩
પ્રાણોનું આવાગમન	૪૭	વિશ્વ શકટનું સ્વરૂપ	૬૩
પ્રાણનો પતિ	૪૭	મનુષ્યોમાં દેવ	૬૫
બ્રહ્માંડ દેહ	૪૮	સમસ્તપિ	૬૫
સારાંશ	૪૮	બળદ અને ખેડૂત	૬૬
જીવનરસનો મહાસાગર (કા. ૧ સ. ૩૨ મં. ૪)	૪૯	બાર રાત્રિઓ	૬૬
જીવનરસનો મહાસાગર	૫૦	મત	૬૭
સ્થૂળ સંદિ	૫૦		
જીવનનો રસ	૫૦		

વિષય	પૃષ્ઠ
અન્વેશકિત	૧૧૫
જગતની રચના	૧૧૭
જગતનું ચક્ર	૧૧૮
કિરણવાળા ત્રણ દેવ	૧૩૦
ચતુષ્પાદ માય	૧૩૧
એક દેવના અનેક નામ	૧૩૧
સર્વાકિરણ	૧૩૨
એક દેવ	૧૩૨
એક વૃક્ષપર બે સુપણું	
(કા. ૧ ચ. ૧ મં. ૨૨)	૧૩૩
એક વૃક્ષપર બે સુપણું	૧૩૩
જીવાત્મા, પરમાત્મા અને સંસાર	૧૩૩
સર્વાધારતું વર્ણન	
(કા. ૧૦ ચ. ૭ મં. ૪૪)	૧૫૦
ધર્મરતું પ્રથમ સામર્થ્ય	
(કા. ૬ ચ. ૩૩ મં. ૩)	૧૫૭
પરમેશ્વરનો મહિમા	
(કા. ૬ ચ. ૬૧ મં. ૩)	૧૫૮
તેજસ્વી ધર્મર (કા. ૬ ચ. ૩૪ મં. ૫)	૧૫૯
વિજયી ધન્ધ (કા. ૬ ચ. ૨ મં. ૩)	૧૬૦
ધન્ધને માટે સોમરસ	૧૬૦
વિજયી દેવ (કા. ૭ ચ. ૮૪ મં. ૧)	૧૬૧
પ્રભુતું ધ્યાન (કા. ૭ ચ. ૭૧ મં. ૧)	૧૬૧
રેફણ કરનારો દેવ (કા. ૭ ચ. ૬૩ મં. ૧)	૧૬૨
મનુષ્યોનો નિરીક્ષક દેવ	
(કા. ૭ ચ. ૪૧ મં. ૧)	૧૬૨
આત્માની ઉપાસના (કા. ૭ ચ. ૨૧ મં. ૧)	૧૬૩
ઉપાસના (કા. ૭ ચ. ૧૪ મં. ૪)	૧૬૪
સવિતા દેવની ઉપાસના	
(કા. ૭ ચ. ૧૫ મં. ૧)	૧૬૫
આત્માનો પ્રકાર (કા. ૭ ચ. ૨૨ મં. ૨)	૧૬૬
ધર્મરની ભક્તિ (કા. ૭ ચ. ૯ મં. ૪)	૧૬૭
ભક્તનો વિશ્વાસ	૧૬૭
અન્તર્ધર્મી ધર્મરને નમન	
(કા. ૧ ચ. ૧૩ મં. ૪)	૧૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
અંતર્ધર્મી ધર્મરને નમન	૧૬૯
સૂક્તની દેવતા	૧૬૯
તપનું મહત્વ	૧૭૦
પરમધામ	૧૭૦
યુદ્ધમાં મદદ	૧૭૧
નમન	૧૭૧
વિશ્વંભરની ભક્તિ (કા. ૨ ચ. ૧૬ મં. ૫)	૧૭૧
વિશ્વંભરની ભક્તિ	૧૭૨
વિશ્વંભર દેવ	૧૭૨
વૈશ્વાનર	૧૭૨
એક ઉપાસ્ય	૧૭૨
દેવો દ્વારા રક્ષા	૧૭૨
કયા દેવની ઉપાસના કરવી ?	
(કા. ૪ ચ. ૨ મં. ૮)	૧૭૩
કયા દેવની ઉપાસના કરવી ?	૧૭૫
અમે કયા દેવની ઉપાસના કરીએ	૧૭૫
પ્રથનું મહત્વ	૧૭૫
તેની ઉપાસના કરો	૧૭૬
કેન સૂક્ત- સ્થૂળ સારીરમાંના	
અવયવોની બાબતમાં પ્રશ્નો	
(કા. ૧૦ ચ. ૨ મં. ૩૩)	૧૭૭
કેન સૂક્તનો વિચાર - સ્થૂળ સારીરમાંના	
અવયવોની બાબતમાં પ્રશ્નો	૧૮૩
(૧) અવયવો કોણે બનાવ્યા ?	૧૮૩
(૨) યાનેન્દ્રિય અને માનસિક બાબતોમાંના	
સંબંધમાં પ્રશ્ન	૧૮૩
(૩) રૂપિર, આણ, આરિચ, અમરત્વ ઇત્યાદિ	
વિષયમાં પ્રશ્નો	૧૮૩
(૪) મન, વાણી કેમ, મેષા, શ્વેદ તથા	
બાલ જગતના વિષયમાં પ્રશ્નો	
(સમષ્ટિ વ્યક્તિનો સંબંધ)	૧૮૪
(૫) યાન અને યાત્રી	૧૮૫
(૬) દેવ અને દેવજન	૧૮૬
(૭) અધિદેવત	૧૮૭
(૮) પ્રજાપ્રાપ્તિનો ઉપાય	૧૮૮
(૯) અર્ચનનું શિર	૧૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
દિવ્યદિદિ	૨૩૩
માતૃનામી ઓપધિ	૨૩૩
આત્મિક બળ (કાં. ૫ સ. ૯ મં. ૮)	૨૩૫
આત્મિક બળ (કાં. ૫ સ. ૧૦ મં. ૮)	૨૩૬
આત્મિક બળ	૨૩૭
આત્મિક શક્તિ	૨૩૭
પ્રત્યક્ષ કવચ	૨૩૯
સુક્તિનો સીધો માર્ગ (કાં. ૧ સ. ૩૪ મં. ૫)	૨૩૯
સુક્તિનો સીધો માર્ગ	૨૪૦
પ્રાણનો આવામ	૨૪૦
પરોપકારી	૨૪૧
બીજ સુક્તિ	૨૪૨
ચોગીનું અમ	૨૪૨
સુક્તિનો માર્ગ	૨૪૨
વિશ્વરૂપમાં એકરૂપતા	૨૪૩
પશુ	૨૪૪
સુક્તિ (કાં. ૭ સ. ૮૩ મં. ૪)	૨૪૫
સુક્તિ	૨૪૬
ત્રણ પાસોથી સુક્તિ	૨૪૬
પાપથી બચો	૨૪૬
મત પારણ	૨૪૬
સુક્તિ (કાં. ૬ સ. ૧૨૩ મં. ૫)	૨૪૬
સુક્તિનો અધિકારી (કાં. ૬ સ. ૧૨૧ મં. ૪)	૨૪૮
સુક્તિનો અધિકારી	૨૪૯
સુક્ત કોણ ચક્ર ચક્ર છે ?	૨૪૯
મન ઉદાસ થઈ ગયા પછી	૨૪૯
પાપના બે ભેદ	૨૫૦
અમરતની પ્રાપ્તિ (કાં. ૭ સ. ૧૦૬ મં. ૧)	૨૫૦
દિવ્ય વચન (કાં. ૭ સ. ૧૦૫ મં. ૧)	૨૫૧
ઉચ્ચ બનીને રહેવું (કાં. ૭ સ. ૧૦૨ મં. ૧)	૨૫૧
અધ્યાત્મ પ્રવેશ (કાં. ૧૩ સ. ૧ મં. ૬૦)	૨૫૨
અધ્યાત્મમ્ (કાં. ૧૩ સ. ૨ મં. ૪૬)	૨૬૫
અધ્યાત્મમ્ (કાં. ૧૩ સ. ૩ મં. ૨૬)	૨૭૫

વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાત્મમ્ (કાં. ૧૩ સ. ૪-૯ મં. ૫૬)	૨૮૧
અથર્વવેદના તેરમા કાંડનું મનન	૨૮૬
અધ્યાત્મ પ્રવેશ	૨૮૬
રોહિત દેવતા	૨૮૬
રોહિત ચર્મ	૨૮૬
રોહિત અગ્નિ	૨૮૭
ત્રણ અગ્નિ	૨૮૭
ઓપ વાક્ય	૨૯૪
પ્રથમ સુક્ત	૨૯૫
દ્વિતીય સુક્ત	૨૯૬
અધ્યાત્મ પ્રવેશ (કાં. ૧૫ સ. ૧ મં. ૮)	૨૯૭
(" " " ૨ " ૨૮)	૨૯૮
(" " " ૩ " ૨૨)	૩૦૦
(" " " ૪ " ૨૮)	૩૦૧
(" " " ૫ " ૨૬)	૩૦૩
(" " " ૬ " ૨૬)	૩૦૪
(" " " ૭ " ૫)	૩૦૭
(" " " ૮ " ૩)	૩૦૭
(" " " ૯ " ૩)	૩૦૭
(" " " ૧૦ " ૨૧)	૩૦૮
(" " " ૧૧ " ૨૧)	૩૦૯
(" " " ૧૨ " ૨૧)	૩૦૯
(" " " ૧૩ " ૨૪)	૩૧૧
(" " " ૧૪ " ૨૪)	૩૧૨
(" " " ૧૫ " ૭)	૩૧૪
(" " " ૧૬ " ૭)	૩૧૪
(" " " ૧૭ " ૧૦)	૩૧૫
(" " " ૧૮ " ૫)	૩૧૬
અથર્વવેદના પંદરમા કાંડનો વિચાર	૩૧૬
અધ્યાત્મ પ્રવેશ	૩૧૬
માતૃનો અથર્	૩૧૬
માતૃ પ્રવેશ	૩૧૭
આજણુ વિભાગ	૩૧૮
પ્રથમ અજણારી	૩૧૮
અજણારીનું આસન	૩૧૯

અર્થવર્વદનો સુખોધ અનુવાદ — બ્રહ્મવિદ્યા પ્રકરણ

કાંડકમાનુસાર સૂક્તોની

અનુક્રમણિકા

કાંડ	સૂક્ત	મંત્ર	પૃષ્ઠ	કાંડ	સૂક્ત	મંત્ર	પૃષ્ઠ
૧	૧૩	૪	૧૬૮	૬	૩૫	૩	૧૧૦
	૨૦	૪	૫૬		૩૬	૩	૫૮
	૩૨	૪	૪૨		૬૧	૩	૧૫૮
૨	૧	૫	૩૦		૮૦	૩	૧૧૫
	૨	૫	૪૦		૧૧૧	૪	૨૪૮
	૧૧	૫	૨૧૮		૧૨૩	૫	૨૪૬
	૧૬	૫	૧૭૧	૭	૧	૭	૨૦૪
	૩૪	૫	૨૩૯		૨	૧	૨૦૭
૩	૧૬	૭	૮૯		૩	૧	૨૦૬
૪	૧	૭	૧		૪	૧	૨૧૧
	૨	૮	૧૭૩		૫	૫	૨૧૨
	૧૧	૧૧	૬૦		૬	૪	૧૭
	૧૪	૯	૧૯૬				
	૧૬	૯	૬૭				
	૨૦	૯	૨૩૧				
૫	૧	૯					
	૨	૯					
	૬	૧૪					
	૯	૮	૬				
	૧૦	૮	૨૬				
	૧૧	૧૧	૮૨				
૬	૧	૩	૫૧				
	૨	૩	૧૬૦				
	૩૩	૩	૧૫૭				
	૩૪	૫	૧૧૯				

અથર્વવેદનો સુખોધ અનુવાદ — બ્રહ્મવિદ્યા પ્રકરણ

કાંડકમાનુસાર સૂક્તોની

અનુક્રમણિકા

કાંડ	સૂક્ત	મંત્ર	પૃષ્ઠ	કાંડ	સૂક્ત	મંત્ર	પૃષ્ઠ
૧	૧૩	૪	૧૬૮	૬	૩૫	૩	૧૧૦
	૧૦	૪	૫૬		૩૬	૩	૫૮
	૩૧	૪	૪૨		૬૧	૩	૧૫૮
૨	૧	૫	૩૦		૮૦	૩	૧૨૫
	૨	૫	૪૦		૧૧૧	૪	૨૪૮
	૧૧	૫	૨૨૮		૧૧૩	૫	૨૪૬
	૧૬	૫	૧૭૧	૭	૧	૬	૨૦૪
	૩૪	૫	૨૩૯		૨	૧	૨૦૭
૩	૧૬	૭	૮૭		૩	૧	૨૦૭
૪	૧	૭	૧		૪	૧	૨૧૧
	૨	૮	૧૭૩		૫	૫	૨૧૨
	૧૧	૧૨	૬૦		૭	૪	૧૬૭
	૧૪	૭	૧૭૬		૧૪	૪	૧૬૪
	૧૬	૭	૧૭		૧૫	૧	૧૬૫
	૨૦	૭	૨૩૧		૨૧	૧	૧૬૩
૫	૧	૭	૨૧૧		૨૨	૨	૧૬૬
	૨	૭	૭૧		૨૪ (૨૫)	૧	૫૭
	૬	૧૪	૭		૨૫ (૨૬)	૨	૫૭
	૭	૮	૨૩૫		૨૬	૮	૧૧૦
	૧૦	૮	૨૩૬		૪૦ (૪૧)	૨	૫૫
	૧૧	૧૧	૮૨		૪૧	૨	૧૬૨
૬	૧	૩	૫૧		૪૪	૧	૧૬૧
	૨	૩	૧૬૦		૬૩	૧	૧૬૨
	૧૩	૩	૧૫૭		૬૬ (૬૮)	૧	૩૦
	૧૪	૫	૧૧૭		૬૭	૧	૨૨૮

୮୬୫	୧	୬୩		୩୦୫	୧	୮	
୮୬୫	୧	୬୩		୩୦୫	୩	୩	
୬୬୫	୮	୬୩		୩୦୫	୬୬	୩	
୬୬୫	୬୬	୬୩		୬୦୫	୮୬	୩	
୬୬୫	୬	୩		୦୦୫	୬୬	୬	
୬୬୫	୩	୬	୬୬	୮୬୫	୮୬	୬	
୦୩୫	୩	୬		୩୬୫	୮	୬	୩୬
୩୬୫	(୩୬) ୬୬	୮		୬୮୫	୬୩	୬-୩	
୬୬୫	୬୬	୩		୩୬୫	୬୬	୬	
୬୬୫	୬୬	୬		୩୬୫	୬୩	୬	
୬୬୫	୦୬	୩		୬୬୫	୦୬	୬	୬୬
୬୬୫	୩	୩		୬୬	୩୬	୩	୬୬
୦୬୫	୬	୬		୬୬	୩୩	୮	
୦୬୫	୬	୬		୦୬୫	୩୩	୩	
୦୬୫	୬୬	୬	୬୬	୩୬୫	୬୬	୬	୦୬
୬୬୫	୩	୮୬		୬୬୫	୮୬	୦୬	
୩୬୫	୩୬	୩୬		୬୬୫	୬୬	୬	୬
୩୬୫	୩	୩୬		୬୬	୬୬	୬	୮
୬୬୫	୬୬	୬୬		୦୬୫	୬	୬୦୬	
୬୬୫	୬୬	୬୬		୬୬୫	୬	୩୦୬	
୦୬୫	୬୬	୬୬		୬୬୫	୬	୬୦୬	
୦୬୫	୬୬	୬୬		୬୬୫	୬	୩୮	
୮୦୫	୬୬	୦୬		୩୬୫	୬	୬୮	
୮୦୫	୬୬	୦୬	୩୬	୬୬୫	୬	୬୩	୩
୩୬୫	୬୬	୩୬୫	୩୬	୩୬୫	୩୩	୩୬୫	୩୬

अथर्ववेदो सुषोऽध अनुवाह - ब्रह्मविद्या प्रकरणानि

वारानुक्रमसूची

मंत्र	पृष्ठ	मंत्र	पृष्ठ	मंत्र	पृष्ठ
अकामो धीरो	२३	अनवद्याभिः समु जगम	४०	अयं वस्ते यमै	२५५
अगन्म स्वः स्वर्गान्म	३४०	अनाथमिष्यती	३३३	अयं वा उ अमिष्यद्वा	३०८
अग्निः परेषु भामसु	५८	अनासा ये वः प्रयमा	७	अयं स देवो अस्त्रन्त	२७८
अग्निष्टे नि शमवदु	१४८	अन्तकोऽसि स्त्रयुरसि	३३१, ३३२	अयं स शिष्ये येन	११४
अग्निहोत्रं च धृदा	२५	अन्तरिक्ष आसां	४९	अयं सहस्रमा नो	१६६
अग्नीषोमावधुयर्वा	९९	अन्तरिक्षाय स्वाहा	२३५	अया विष्ठा जनयन्	२०९
अग्ने प्रेहि प्रथमो	१९७	अन्तरिक्षेण पतति	१९५	अयुक्त सम द्रुग्युवः	२६९
अग्ने वैश्वानर विश्वैर्मा	१७१	अग्निं सन्तं	२१	अयुतोऽहमयुतो म	३२८
अग्ने सप्तस्मानध्वान्	२५८	अध्याधेन यशसा	२८५	अरिप्रा आपो अप	३२९
अग्न्याधियमयो	२५	अपक्रामन् पौद्वेयाद्	२५१	अर्धमर्धेन पयसा	२१८
अचिकित्वाचिकितु	१३४	अप तस्य हतं तमो	१५६	अर्धमासाध मासाध	२६
अजमनगिम पयसा	१२७	अपदं गोषामनि	११५	अर्वाद् परस्तात्	२७१
अजैष्माद्यासना	३३२	अपाक् प्रवेति स्वधया	११७	अवा परेण पर एता	१३७, २६०
अजोऽग्नेरजनिष्ठ	१९६	अपादमे समभवत्	११	अवः परेण पितरं	१३७
अतन्द्रो यास्यन्	२७०	अपादेति प्रथमा	११८	अवाचीनानव जहीन्द्र	२५८
अति धन्वाग्न्यल्पः	१६२	अपामप्रसृति समुद्रं	३२९	अविर्नाम देवतर्तन	२१
आसिषुष्टो अपां	३२९	अपूर्वेणिविवा वाचस्ता	२१	अवेतेनरास्तीरौ	८
अतो वै बृहस्पतिमेव	३०८	अपैतेनारास्तीरौ	८	अववर्ष मेऽसि वो	२३६
अतो वै मरु च क्षत्रं	३०८	अप्राणिति प्राणेन	९८	अश्वावतीर्गोमतीः	९०
अथ य एवं विदुषा	३१०	अप्सु ते जन्म दिवि	१९६	अष्ट जाता भूता	१०१
अथर्वाणि पितरं	२०७	अप्यु ते राजन् वरुण	२४५	अष्टधा युजो वदति	२७९
अद्वांसद् भवतु देव	५६	अप्सासीन्मातरिश्वा	२२	अष्टाचक्रा नवद्वारा	१८२
अदृशन्नस्य केतवो	२६८	अयोप्याभिः समिधा	२७४	अष्टेन्द्रस्य यज् यमस्य	१०१
अदिरजपिभिः	२१२	अभि त्वं देवं सयिता	१६४	असच्छाखां प्रतिष्ठन्ती	१५३
अनच्छये तुरगास्तु	११४	अभ्यन्यदेहि पर्यन्य	२७४	असंतापं मे हृदयमुवा	३३१
अनड्वानिन्द्रः स पशुभ्यो	६०	अभिये दितुष्यभिये	४०	अस्य नामस्य पलितस्य	१३३
अड्वान् दाधार	६०	अमावास्या च पौर्णमासी	२९९	अस्यै देवताया उदकं	३१२
अनड्वान् दुहे सुकृतस्य	६१	अमुत्र सविह वेवेतः	२६०	अहं विवेच प्रथिवीमुत	१५८
अनन्तं विततं पुष्टा	१८	अम्मो अमो महः	२८५	अहं जज्ञान पृथिवीमुत	१५८
		अम्मो अवयं	२८५	अहोरात्रे नाशिके	३१६

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
एको गौरिक	१०२	केनापो अन्वतनुत	१८०	जितमसाकमु०	३३४-३३५
एत सधस्थाः परि	१४९	केनेमा भूमिमौर्णो	१८०	जितम०१०१ स आशिरसानां	३३७
एते अस्मिन् दवा	१८२	कनेय भूमिर्विहिता	१८३	जितम०१०१ स आपर्वणानां	३३७
एवानेवाव सा गरत्	३३४	केनलीन्द्राव दुदुदं	१०१	जितम०१०१ स आर्तिवानां	३३८
एवा महान् बुद्धिवा	७३	को अस्मिन्नापो न्यदधाद्	१७९	जितम०१०१ स आर्ष्याणां	३३६
एषा सनत्नी सनमेव	२१	को अस्मिन् प्राणम्	१७९	जितम०१०१ स इन्द्राग्न्यां	३३९
एन वधो गच्छति	३०९	को अस्मिन् यज्ञम्	१७९	जितम०१०१ स ऋतूनां	३३८
ऐन अद्धा गच्छति	३०७	को अस्मिन् रूपम्	१७९	जितम०१०१ स ऋषीणां	३३६
एन निवानो गच्छति	३०९	को अस्मिन् रेवो	१८०	जितम०१०१ स प्राध्या	३३४
ऐनमापो गच्छति	३०७	का अर्से नास परि	१७९	जितम०१०१ स देवजामीनां	३३६
ऐनमिन्द्र गच्छति	३०८	को अय बाहु समभरद्	१७८	जितम०१०१ स धावापुथियो	३३९
ऐन श्रिय गच्छति	३०९	को ददर्श प्रथम	१३४	जितम०१०१ स निष्कृत्या	३३५
ऐन ब्रह्म गच्छति	३०८	को जुगो क एककपि	१०९	जितम०१०१ स मिभूष्या	३३५
एन्द्राम पावमान	२५	को बिराजो मिथुनत्व	९८	जितम०१०१ स पराभूत्या	३३५
धोपथीमिरत्नावभि	११३	क्रमध्वममिना वाकम्	१९६	जितम०१०१ स प्रजापते	३३६
फाः सप्त खानि वि	१७८	क प्रेषन्तो युवती	१५१	जितम०१०१ स वृद्धस्पतेः	३३६
कति दवा कतमे	१७८	क प्रेषन्तीष्येते	१५०	जितम०१०१ स मासानां	३३८
कय वातो नेलयति	१५६	कार्धमाशाः क्व नन्ति	१५०	जितम०१०१ स मित्रावरुणयो	३३९
कय गायत्रा निवृत	१००	गायत्रेण प्रति सिमीते	११३	जितम०१०१ स मृत्योः पङ्क्तीशात्	३४०
कय महे अक्षुराव	८९	गोभिर्ध्वान् कल्पित्वा	२६३	जितम०१०१ स राहो वरुणस्य	३४०
कयदेन न न्वन	३११	गौरमीमेदमि वत्स	११४	जितम०१०१ स वनस्पतीनां	३३७
कश्यपस्य चक्षुरासि	२३२	गोरिन्मिमाय मल्लिजानि	११८	जितम०१०१ स वानस्पत्यानां	३३८
कस्मादत्राब् दाय्यत	१५०	ग्रैध्यावेन मावो	३०१	जितम०१०१ सोऽङ्गिरसा	३३७
कस्मान्नु गुल्फावधरो	१७७	ग्रैध्या मावो गोतारो	३०१	जितम०१०१ सोऽथर्वणां	३३७
कस्मिन्न तपो अस्याधि	१५०	स्रक्षुपो ह्येते मनघो	८	जितम०१०१ सोऽभूत्या	३३५
कस्मिन्नते तिष्ठति	१५०	चतुर्होतार आश्रिय	२६	जितम०१०१ सोऽर्धमाधानां	३३८
क्रियता स्कम्भ प्र विवेस	३५१	चतुष्टय युज्यते	१७७	जितम०१०१ सोऽहोरात्रयो	३३९
कीर्तिथ यशश्च	२९८, ३००	चक्षुरात्र पक्षरात्र	२५	जितम०१०१ सोऽहोः सयतो	३३९
कीर्तिथ यशश्चाम्मथ	२८३	चत्वारि वाक् परिमिता	११९	जितमसाकमु०	३४०
कुतस्ती जातो कतम	९६	चन्द्रमा मनघो जात	३२४	सं यज्ञ प्राध्या	३२५
कुम्भोका दुपीका	३३३	चित्र देवानामुदगाद्	१७९	त यज्ञायज्ञाय	२९८
कृष्ण नियान् हरय	११८, १७७	चित्र देवाना कद्रु	१७९	त वत्सा उप तिष्ठन्ति	२८२
कृष्णायाः पुत्रो अर्जुनो	२८१	चित्रिधीकृतान्महिष	२७१	त वैरुष च वैराज	२९९
केन देवां अनु क्षियन्ति	१८१	छन्द पक्षे उपसा	९८	त श्यैत च नौपय	२९९
केन पर्जन्यमन्वेति	१८०	जगता सिन्धु दिव्य०	११३	त अद्धा च यशश्च	३०७
केन पार्थो आसृते	१७७	जापद्दुष्पन्च खग्रे०	३३३	त सभा च समितिथ	३०७
केन धोत्रियमाश्रति	१८०	जानीत स्यैन परमे	२४२	त समामोति जूतिभि	२६८

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
देवानामिह घोरं	३३३	निर्दुर्मण्य ऊर्जा	३३०	पृष्टात् पृथिव्या अहम्	१२६
देवा पिता	२४७	निर्द्विषन्त दिवो	३३४	प्रजानन्त प्रति	२३९
दवा पितरो	२७	निवेशन संगमनो	२३	प्रजापातेश्वरति	१८
देवैनसादुन्मदि०	१४८	नालमस्योदर	२७७	प्रजापतय व स	३०६
देवो देवान् मर्चय०	२६०	नीलेनैवाग्रिय आतृव्य	२९७	प्र तद्विष्णु स्तवते	१११
देवो देवाय गृणते	८५	नून तदस्य काव्यो	२	प्र तद्वाचेदमृतस्य	३०
दोषो गाय वृद्ध गाय	५३	श्वेतनारात्सीरघौ	८	प्रति तमभि चर	२२८
द्यावापृथिवी उप०	१७१	पृथपाद पितर	१३६	प्रताभ्या दिशि	१९७
द्यौर्न पिता जनिता	११६	पथवाहा वहति	१७	प्रतीहारो मिधन	१५
द्वादश प्रथयथक	१६	पथ युष्टिरनु पथ	९९	प्रलब् देवानां विश	२६९
द्वादश वा एता	६२	पथरि चक्रे परि०	१३६	प्रथो वरो व्याचो	१८५
द्वादशार नदि	१३६	पथोदन पथमि	१९७	प्रपथे पथामजनिष्ट	१६७
द्वा छुपर्ण रुजुजा	१३८	पद्मि छेदिमवक्रो०	६२	प्र पितृयाण पन्था	३१०
द्विपते तत्परा वह	३३३	परि त्वामे पुर वय	१६१	प्रश्नाजमानां हरिणी	१८२
धान्नोधाध्नो राजत्रितो	२४५	परि त्वा धारसविता	२५६	प्रमुच्यन्तो भुवनस्य	२३९
धातो वा ये अनयन्	२०४	परि द्याकापृथिवी	३१	प्र वदेते प्रतर	२१७
न कामेन पुनर्मयो	८१	परि विश्वा भुवना०	३१	प्र यो जज्ञे विद्वानस्य	२
न त्वदन्य कवि०	८३	पर्यस्य माहिमा	२७४	प्रवतो नपाजन्त	१६८
न वनेष्वा वृश्ते	३१०	पर्यस्यासिन्धोक्	३१०	प्रामये वाचमारय	१५९
न द्वितीयो न तृतीय	१८३	पर्यपु प्र धन्वा	७	प्राणापानी चक्षु	२७
न पयमो न पय	२८१	पशुपतिरेनमिष्वाद्य	३०३	प्राणापानी ता मा	३३१
न पितृयाण पन्था	३१०	पथात् प्राच आ	२८२	प्राणापानी मूलो	१७१
नमस्कृत्य द्यावा०	२५१	पाक पृच्छमि	१३४	प्राणेनाज्ञादेना०	३१४
नमस्ते अस्तु पश्यत	१८५	पापाय वा भद्राय	२८४	प्रातरग्निं प्रातरिन्द्र	८९
नमस्ते अस्तु विशुते	१६८	पिता जनिदुषिच्छिष्टो	२६	प्रातर्जित भगमुग्र	८९
नमस्ते प्रवतो नपाद्	१६८	पुण्डरीक नवद्वार	२३	प्रास्तत् पाशान् वरुण	२४५
नव भूमि समुद्रा	२६	पुनर्मैत्रिन्द्रिय	२२८	प्रास्तेनो वहन्तु	३२९
न वि जानामि	११६	पुनस्त्वा दुरप्सरस	२४८	प्रियाप्रियाणि चक्षुला	१७९
न वै त चक्षुर्जहाति	१८२	पुरुष एवेद सर्व	३२४	यज्महां अग्निं सूर्य	२७०
नाके राज्य प्रति	२४७	पूर्णात् पूर्णमुदचति	२०	बलेनाज्ञादेनाजमति	३१२
नाभिरह रयाणा	३३१	पूर्वापर चरतो मायया	२६७	बालादेकमणोय०	२०
नाभ्या आसाद०	३२४	पूयन्तेन व्रते वय	१६७	बृहच्च रयतर च	३०१
नाम नाम्ना जोडवाति	१५२	पूयमा आशा अजु	१६७	बृहत् परि सामानि	९६
नाष्टमो न नवमो	१८३	पृच्छमि त्वा परमन्त	११६	बृहत्तथ वे स	२९८
नास्य पशुर न समानान्	३०३, ३०४	पूतनाजित सहमान	१६२	बृहत्ता मन उप द्वे	२३६
नास्यासिन्धोक्	३१०	पृथिव्याग्रे माहिषो	२७४	बृहती परि मानाया	९६
नि तद् दधिपिशरे	७२	पृथिव्ये स्वाहा	२३५	बृहत्वे न वै स	२९८
निष्ठुचलितो० युषो	२८०				

मंत्र	पृष्ठ	मंत्र	पृष्ठ	मंत्र	पृष्ठ
यस्ते देवेषु महिमा	३२२	ये देवा राष्ट्रभूतो	२५९	रादिप्रभिर्यम	२८२
यस्ते शोकस्य तन्वं	२१७	येन देवाः स्वरा०	६१	राजसूयं वाजपेयं	२५
यस्मात् कोपादुद०	३२८	येनादित्यान् हरि	२७९	रादिः प्राप्तिः समाप्तिः	२७
यस्मादचो अपात०	१५३	येना पालक चक्षसा	२६९	रुजन् परिहजन्	३२९
यस्माद् वाता ऋतुषा	२७५	येऽन्तरिक्षे पुण्या	३११	रुजन् मा वेनश्च मा	३१०
यस्मिन्स्तत्त्वत्वा	१५१	ये पुण्यानां पुण्या	३११	रुद एनमिध्वासी	३०३
यस्मिन् भूमिरन्तरिक्षं	१५२	ये पुरुषे प्रधा विदुः	१५३	रुदो रुद रोहित	२५३
यस्मिन् विराट् परमेष्ठी	२७६	ये पृथिव्यां पुण्या	३११	रोचसे दिवि रोचसे	२७१
यस्मिन् वृक्षे मध्वदः	१३८	ये बध्यमानमनु	२३९	रोहितः कालो अभवद्	२७१
यस्मै हस्ताभ्या	१५६	येभिर्वात इक्षितः	२१	रोहितो वावापृथिवी	२६०
यस्य चतस्रः प्रदिशो	१५२	यो अरुन्धत	९६	रोहितो दिवसाहवत्	२५८, २६९
यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवाः	१५२, १५४	यो अग्नौ ह्यो यो	११२	रोहितो वावापृथिवी अहवत्	२५३
यस्य यौस्वी पृथिवी	१७३	यो ण देव सूर्य	२६४	रोहितो वावापृथिवी जज्ञान	२५३
यस्य नेत्रे यज्ञपतिः	६१	यो अद्य सेन्यो वधो	५६	रोहितो यज्ञस्य जमिता	२५५
यस्य ब्रह्म सुखमाहुः	१५३	यो अन्तरिक्षेण	२३३	रोहितो यज्ञं ह्यदधाद्	२५५
यस्य भूमिः प्रमा०	१५५	यो अज्जादो अजपतिः	२७६	रोहितो लोको अभवद्	२७३
यस्य वातः प्राणापानौ	१५५	यो अस्य पारे रजसा	१५९	स्वस्वो विराजो वृषभो	२५२
यस्य विधे हिमवन्तो	१७४	योऽयवर्णं पितरं	३	वर्षमाज्यं प्रश्नो	२६३
यस्य व्रतं पशवो	५५	योऽम्बामिरति	३२९	वपदकारेणाजा०	३१३
यस्य शिरो वैश्वानरः	१५३	यो भूतं च अन्नं च	१६	वस्योभूयाय वसुमान्	३४०
यस्यैर्दं प्रदिशि वद्	५९	यो माभिच्छावमत्येवि	२६४	वाचस्पत ऋतवः	३५६
यस्योरुषु प्रिपु	१११	यो मारयति प्राणयति	२७५	वाचस्पते पृथिवी	२५६
याः क्लृप्तास्तमिषी०	४१	यो यज्ञस्य प्रसा०	२६४	वाचस्पते सोमनसं	२५६
यानि त्रीणि वृद्धन्ति	९६	यो रक्षासि निजूर्वति	१५९	वार्यिकावेनं मासी	३०२
या हवा देवा असृजन्त	१६८	यो रोहितो वृषभः	२५७	वार्यिका मार्शो गोतारो	३०२
या पुरस्ताद् युज्यते	१७	यो व आपोऽमिराविवेश	३२९	वाशुधानः श्वसतः	७१
यो प्रच्युतामनु	९७	यो विराट् सूत्रं विततं	२२	वाश्वन्तविनं मासी	३०१
यास्ते रुहः प्रह्वो	२५४	यो विश्वचर्षणि०	२७०	वास्तन्तो मासी गोतारो	३०१
वाऽस्मिन् पञ्चवी०	२७६	यो विषाभि विपश्यति	१५९	विश्व ते स्वप्न जनित्रमभूत्याः	३३२
युक्ता मातासीदुरि	१३५	यो वेतसं हिरण्यं	१५७	विश्व ते स्वप्न जनित्रं द्रव०	३३२
युग्मेषा मरुतः	२५२	ये वेदानद्वयो	६१	विश्व ते स्वप्न जनित्रं निर्भूत्याः	३३२
ये अर्वाच् मध्य	१८	यो वै तां ब्रह्मणो	१८१	विश्व ते स्वप्न जनित्रं निर्भूत्याः	३३२
ये अवर्षस्तां	१३८	यो वै ते विद्यादरणी	१९	विश्व ते स्वप्न जनित्रं पराभूत्याः	३३२
ये प्राण्याः पशवो	२३९	योऽस्मान् देखि तं	३३४	वि यामेवि रज०	२६९
ये ते पाशा वरुण	६९	योऽस्माद्यक्षणा	९	विश्वत् पुंश्वली स्तनयितुः	३००
ये त्रयः कालकाजा	१२५	योऽस्य कक्षिणः कर्णोऽयं	३१६	विश्वे वदानं वलितस्य	११५
ये दिवि पुण्या लोकाः	३११				

मंत्र	पृष्ठ	मंत्र	पृष्ठ	मंत्र	पृष्ठ
स वा अन्तरिक्षा०	२८४	सुखं सूर्यं रयमंशु०	२६६	स्कम्भे लोकः स्कम्भे	१५५
स वा अहोऽजायत	२८४	सुनोता सोमपाते	१६०	स्कम्भो दाधार यावा०	१५६
स वा ऋभ्योऽजायत	२८४	सुयामंथासुष	३३४	स्तुष्व वर्मन् पुह०	७३
स विशाः सवन्धुनक्षम०	३०७	सुप्रतिथ्य मोपप्रतिथ्य	३३०	म्रियः सतीर्ता उ मे	१३७
स विशोऽनु व्यचजत्	३०७	सुधुतो कर्णौ मद्रधुती	३३०	सकसोऽसि प्रतिघरोऽसि	२२८
स विश्वा प्रति चाकल्य	५८	सूतता संनतिः क्षमाः	२५	स्वधाकारेणाज्ञा०	३१३
स वेद पुत्रः पितरं	२०४	सूयववाद् भगवतो	११८	स्वयमेनमभ्युदय	३०९, ३११
स वै दिवोऽजायत	२८४	सूरिरसि वचोधा	२२८	स्वर्शन्तो तापेक्षन्त	१९७
स वै भूमेरजायत	२८४	सूर्यं चक्षुषा मा पाहि	१७१	स्वर्विदो रोहितस्य	२६२
स वै अज्ञादजायत	२८४	सूर्यस्यावा दूरयः	२५७	खरित ते सूर्यं चरषे	२६६
स वै रात्र्या अजायत	२८४	सूर्यो वा सूर्यः	२६१	स्वस्त्वयौषधो दोषसः	३३१
स सवत्सरमूर्ध्वो०	३००	सूर्यो माहः पात्वमि	३३१	स्वापदसि सुषा	२३१
स स्तनयति स वि	२८४	सूर्यो मे चक्षुर्वतः	२३५	स्वाहाकारेणाज्ञा०	३१३
सहस्रधार एव ते	७	सो अग्निः स उ	२८९	स्वन्वेनान् प्र दहतु	२५८
सहस्रपाहुः पुष्यः	३२३	सोऽनादिष्टो दिक्षमनु	३०५	हन्वोर्हि जिह्ममदधात्	१७८
सहस्ररुहो उपभो	२५४	सोऽनादृतां दिक्षमनु	३०६	दिवृकृण्वती वसुपत्नी	११४
सहस्राक्षं नियता	१९, २७३, २७८	सोऽब्रवीदासन्दौ	३००	दिमं ग्रंथं चाधाय	२६२
स हि दिवः स पृथिव्या	९	सोऽरज्यत सतो	३०७	दिरण्यगर्भं पर०	१५४
सार्कजानां सप्तथ०	१३७	सोऽयमा स वरुणः	२८२	दिरण्यगर्भः सम०	१७४
सामासाद उज्जीषो	३०१	सोऽवर्क्षत स महान०	२९७	देमनवेनं मासौ	३०२
सानोर्हि देव प्रथमाय	१६४	स्कम्भेनेमे विटमिने	१६	देमनौ मासौ गोसारी	३०२

ବିବେକ ଶକ୍ତି - ଆତ୍ମିକ ଶାନ୍ତି ଉପେକ୍ଷା

મંત્ર	પૃષ્ઠ
૧૪ વૃક્ષસ્ય સ્કન્ધઃ પરિત દ્વ શાખાઃ (૧૦૭૩૮)- જેવી રીતે વૃક્ષના ખજાની જેમ તેની શાખાઓ આરે તરફ હોય છે.	૧૫૩
૧૫ યો વેતસં દિરણ્યયં તિષ્ઠન્તં સલિલે વેદ । સ વૈ ગુહ્યઃ પ્રજાપતિઃ (૧૦૭૩૯)- જે પાણીમાં સોનાના નેતરને આધારે સ્થિર ઉભો છે, તેને બાણે છે તે જ મુલ્ય પ્રજાપતિ છે.	૧૫૭
૧૬ તન્ત્રમેકેયુવતી ચિરુપે અભ્યાક્તમં વયતઃ પળમયૂલમ્ । પ્રાન્યા તન્ત્રૈસ્તરતે ઘસે અન્યા નાપ વૃજાતે ન ગમાતો અન્તમ્ (૧૦૭૪૦)- જે વિરૂદ્ધ રૂપવાળી ઓછો છ ખીટીવાળા તાણા પર વારંવાર ફરી ફરીને તેના પર વણે છે, તેમાંથી એક હોવાઓને ફેલાવે છે અને બીજી તેને ધારણ કરે છે, આશ્રમ કરતી નથી અને પૂરું પથુ કરતી નથી, એટલે કે કંઈ સમાપ્ત કરતી નથી.	૧૫૭
૧૭ તયોરહં પરિવૃલ્લન્યોરિવ ન વિજાનામિ યતરા પરસ્તાત્ । પુમાનેનદ્રયત્સુવૃણાન્તિ પુમાનેનદ્રિ જખારાધિ નાકે (૧૦૭૪૧)- તણે કે નામતી હોય એવી તે બે ત્રીઓમાંથી કોણ ફરતી છે એ હું જાણતો નથી, તેના પર એક પુરૂષ વણે છે તેને બીજો પુરૂષ ઉઠેલી નાંબે છે. તે સ્વર્ગમાં તેને ધારણ કરે છે.	૧૫૭
૧૮ અષ્ટાન્વકા નવઘારા દેવાનાં પૂરવોધ્યા (૧૦૭૪૨)- જેને આઠ ચક્ર છે અને નવઘાર છે એવી આ અષ્ટોધ્યા, દેવોની નગરી છે	૧૫૭
૧૯ અદન્ધ્યાસુર્ગાજમાનોડહેવ (૫૧૧૨)- કહી ન દળાઈ અપ તેની પ્રાણુચિત્તથી યુક્ત બનીને દિવસની જેમ પ્રકાશવો.	૧૮૨
૨૦ વહ્યં આન્તા વધુરિય (૬૧૦૧૩)- જેવી રીતે યાકેલી વડુ રથમાં બેસે છે.	૧૮૬

મંત્ર	પૃષ્ઠ
૨૧ પુર્વાપરં ચરતો માયયૈતૌ શિશ્રૂ ક્રીડન્તૌ પરિ યાતોડાન્નવમ્ । વિશ્વાન્યો મુવના વિચષ્ટે દેરણ્યૈરન્યં હરિતો વહન્તિ । (૧૧૧૧૧૧)- આ બ બન્ને બાળકો અર્થાત સૂર્ય અને ચંદ્ર રમતા રમતા પોતાની ચિત્તથી આગળ પાછળ ચાલે છે અને સમુદ્ર સુંધી બમણુ કરતા પહેાંતી બાથ છે તેઓમાંના એક સર્વ જીવનોને પ્રકાશિત કરે છે અને બીજો સમુદ્રોને બનાવતો નવો ને નવો જ બનતો બાથ છે. ૧	૧૮૬
૨૨ દિવસ્પૃષ્ઠે ધાવમાનં સુપર્ણમદિત્વાઃ પુર્વં (૧૧૧૧૨૩)- ઘુસોકની પીઠ પર હોડનસ પક્ષી જેવા અર્ધિતના પુત્ર.	૧૮૬
૨૩ સહસ્રાક્ષયં ચિપતાવસ્ય પક્ષોઃ દૈતસ્ય પતતઃ સ્વર્ગે (૧૧૧૧૨૮)- હરણ્યોક્ત હંસની જેમ ગતિશીલ, હગર દિવસના સાગ્ર પર સ્થિત ઘુસોક પર ચાલનારા આ સ્વર્ગની બન્ને બાણુ કિરણો ફેલાઓલા છે. ૨	૧૮૬
૨૪ અયોધ્યાગ્નિઃ સમિધા જનાનાં પ્રતિ ધેનુ- મિવાયતાંમુપાસમ્ । યદ્વા દ્વ પ્ર વયામુજિ- દાનાઃ પ્ર માનઘઃ સિન્જતે નાકમચ્છ (૧૧૧૧૩૬) - મનુષ્યોની સમિધાઓથી અગ્નિ જતી હોય છે. ગાય જેવી કેવા તેના આવવાને સમયે જાગે છે. શાખાઓને ઉપર ફેંકનારા યજ્ઞોની માફક કિરણો સ્વર્ગધામની તરફ પહેાંતે છે. ૩	૧૮૬
૨૫ સત્ત વુજાન્તિ રથમેકચક્રમેકો અઘો વહન્તિ સસનામા । ત્રિનાભિ ચક્રમજરમનર્વં યત્રેમા વિશ્વા મુવનાધિ તસ્થઃ (૧૧૧૧૪૮)- એક ચક્રવાળા રથને સાત અશ્વ અથવા કે ગો જોડેલા છે, સાત નામવાળો એક અશ્વ તેને યજ્ઞાવે છે, તેણે તણુ કેન્દ્રવાળું, જગરહિત અને નાશરહિત આ ચક્ર છે. જ્યાં આ સર્વ જીવનો સ્થિર થએલા છે. ૪	૧૮૬